

“HISTORIJSKI POGLEDI” 12

Izdavač:

Centar za istraživanje moderne i savremene
historije Tuzla

Za izdavača:

Prof. dr. Izet Šabotić

Redakcija:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović,
Akademik prof. dr. Husnija Kamberović,
prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović,
prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan,
doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zećir Ramčilović,
doc. dr. Šefko Sulejmanović

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr. Sead Selimović

Urednik:

Prof. dr. Izet Šabotić

Sekretar Redakcije:

Mr. Jasmin Jajčević

Lektor:

Hatidža Fetahagić, prof.

Korektor:

Mr. Jasmin Jajčević

Prevod na engleski jezik:

Mr. Adnan Tinjić

Dizajn korica:

Mr. Adnan Tinjić

Štampa:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

Za štampariju:

Sadika Murić

Tiraž:

150 primjeraka

Časopis izlazi dvaput godišnje

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu
glavnog i odgovornog urednika
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom
časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije,
nego su isključivo autora.

“HISTORICAL VIEWS” 12

Publisher:

Center for Research of Modern and Contemporary
history Tuzla

For Publisher:

Prof. dr. Izet Šabotić

Editorial board:

Prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Izet Šabotić,
prof. dr. Senaid Hadžić, mr. sc. Omer Zulić
Akademik prof. dr. Šerbo Rastoder, dr. sc. Emily
Greble, dr. sc. Marko Attila Hoare, doc. dr.
Mariyana Stamova, dr. sc. Safet Bandžović,
Akademik prof. dr. Husnija Kamberović,
prof. dr. Adnan Velagić, prof. dr. Denis Bećirović,
prof. dr. Redžep Škrijelj, doc. dr. Filip Škiljan,
doc. dr. Sibel Akova, prof. dr. Zećir Ramčilović,
doc. dr. Šefko Sulejmanović

Editor-in-chief:

Prof. dr. Sead Selimović

Editor:

Prof. dr. Izet Šabotić

Secretary of the Editorial board:

Mr. Jasmin Jajčević

Lector:

Hatidža Fetahagić, prof.

Proof Reader:

Mr. Jasmin Jajčević

English Translation:

Mr. Adnan Tinjić

Design cover:

Mr. Adnan Tinjić

Printed by:

“OFF-SET” d.o.o Tuzla

For printing office:

Sadika Murić

Edition:

150 copies

The journal is published twice a year

All manuscripts are to be sent to the
Editor-in-Chief e-mail address
(sead.selimovic20@gmail.com;
cimoshis@gmail.com)

The views expressed in papers published in this
journal are not at the same time the views of the
Editorial Board, they are exclusively the author.

UDK/UDC 94

ISSN 2637-1502 (Print)

pogledi.cimoshis.org

ISSN 2712-0651 (Online)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12>

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND
CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

HISTORIJSKI POGLEDI

HISTORICAL VIEWS

12

HISTORIJSKI POGLEDI/HISTORICAL VIEWS

GOD. VII, BR. 12/VOL. VII, NO. 12, 1-539, TUZLA 2024.

SADRŽAJ // CONTENTS

PREDGOVOR.....9

FOREWORD.....13

I ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Rusija i aneksiona kriza (1908-1909) // Russia and the Annexation crisis (1908-1909).....19

Dr. Sait Š. ŠABOTIĆ

Kosovski vilajet u geostrateškim planovima Osmanskog carstva i istočno pitanje // The Kosovo Vilayet in the geostrategic plans of the Ottoman Empire and the Eastern Question.....60

Dr. Vasileios D. SPANOS

Historical traces in Southern Grevena during Ottoman occupation // Historijski tragovi u Južnoj Greveni za vrijeme Osmanske okupacije.....89

Prof. dr. Admir MULAHSIĆ, prof. dr. Jusuf TOPOLJAK, prof. dr. Nedim TUNO, Muamer ĐIDELIJA, Nedim KULO

Austro-Ugarski premjer travničkih medresa // Austro-Hungarian premier of Travnik madrasas.....110

Burhan ČELEBIĆ

Nastanak i tipologija nišana na južnosavenskim prostorima s posebnim osvrtom na selo Glisnica kod Pljevalja // The origin and typology of Tombstone in the South-Slavic areas with special reference to the village of Glisnica near Pljevlja.....134

Prof. dr. Ajdin HUSEINPAHIĆ, doc. dr. Sedad DEDIĆ

Hrvatska iredentističko-hegemonistička politika prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima od 1878. do 1941. godine // Croatian iredentist-hegemonist policy according to Bosnia and Herzegovina and the Bosniaks from 1878 to 1941.....159

- Mykhailo KOSTIV, PhD, Olena BURUL
Holodomor: Reports about the escape across the Soviet-Romanian border in the German-Language press of the early 1930s // Holodomor: Izvještaji o bjekstvu preko sovjetsko-rumunske granice u njemačkoj štampi ranih 1930-ih.....188
- Tetiana SOPRONIUK, PhD
Everyday life reflected in the Ukrainian SSR railway press during the Holodomor (1932-1933) // Svakodnevni život iz perspektive željezničke štampe Ukrajinske SSR tokom Holodomora (1932-1933).....210
- Avni REXHA, PhD
From illiteracy to the University: The Institutional development of Albanian education in Kosovo 1945-1990 // Od nepismenosti do Univerziteta: Institucionalni razvoj albanskog obrazovanja na Kosovu 1945-1990.....228
- Ass. Dr. Sefedin RAHIMI
Foundations and progression of Higher education in Kosovo (1960-1970) // Osnove i napredak visokog obrazovanja na Kosovu (1960-1970).....249
- Ondrej FISER, PhD
Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation in the Khrushchev and early Brezhnev eras // Sovjetsko-Češkolovačka naučno-tehnička saradnja u Hruščovom i ranom Brežnjevom periodu.....285
- Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Odjeci procesa u Islamskoj zajednici na Bošnjačku emigraciju kroz analizu časopisa „Bosanski pogledi” // The impact of the Islamic Community processes on Bosniak Emigration through the analysis of the journal „Bosanski pogledi”.....312
- Prof. Ass. Dr. Kosovar BASHA
Relations between Kosovo and Albania (1968-1969) // Odnosi između Kosova i Albanije (1968-1969).....349
- Mr. Dženana KARUP DRUŠKO
Uloga međunarodnih presuda o Bosni i Hercegovini u geopolitičkim promjenama // The role of International Judgments about Bosnia and Herzegovina in geopolitical changes.....374

Doc. dr. Izet HADŽIĆ

Historijski pregled djelovanja ruske politike u Bosni i Hercegovini (1992- 2022)
 // *Historical overview of Russian policy in Bosnia and Herzegovina (1992-2022)*.....399

Assoc. Prof. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER, Mustafa Kemal KAYA

Adjara-Georgian crisis and Türkiye's attitude 2004 // Adžarsko-Gruzijska kriza i Turski stav 2004. godine.....417

Doc. dr. Marijana STAMOVA

Geopolitičke promene u Evropi i na Balkanu i njihov uticaj na Republiku (Severnu) Makedoniju od početka 21. veka // The geopolitical changes in Europe and the Balkans and their impact on the Republic of (North) Macedonia since the beginning of the 21st century.....435

Dr. sc. Marina V. YANOVA (LENKOVA)

Formation of new directions of historiography: Actual conceptology of modernity // Formiranje novih pravaca historiografije: Aktuelna konceptualizacija modernosti.....451

II PRIKAZI // REVIEWS

Doc. dr. Šefko SULEJMANOVIĆ

Adnan Jahić, IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA: BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) U DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945), Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb 2023, 707 str......475

Zsolt András UDVARVÖLGYI, PhD, dr. habil.

Browsing among books on the History of Bosnia and Herzegovina in Hungarian language // Pretraživanje knjiga o historiji Bosne i Hercegovine na mađarskom jeziku.....482

Akademik Prof. dr. Husnija KAMBEROVIĆ

Matematičari naučnici koji su obilježili čitavu jednu epohu, Mirjana Vuković, MATEMATIČARI – AKADEMICI, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga CCVII, Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka, knjiga 28, Sarajevo 2023, 150 str......488

Elvir SELIMOVIĆ
PRILOZI/CONTRIBUTIONS, br. 52, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2023, 282 str.....491

III POLEMIKE // POLEMICS

Dr. Zoran JANJETOVIĆ
Odgovor gospodinu Salimu Kadriju Kerimiju na „naučnu” kritiku mog članka o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca pedesetih godina XX veka // Response to Mr. Salim Kadri Kerimi regarding his 'scientific' critique of my article on the Emigration of Kosovo-Metohija Albanians in the 1950s.....499

IV AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA // ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ
Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2023. godini // Activities of Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2023.....517

POPIS PUBLIKACIJA // LIST OF PUBLICATIONS.....531

UPUTE SARADNICIMA // INSTRUCTION FOR AUTHORS.....533

PREDGOVOR

U dvanaestom po redu broju časopisa *Historijski pogledi*, pred naučnu, prije svega historijsku javnost, prezentovana je raznovrsna historijska tematika. Ista tretira brojna pitanja iz moderne i savremene historije Bosne i Hercegovine, ali i šireg europskog prostora. Najznačajniji sadržaji su objavljeni u rubrici *Članci*, gdje je predstavljeno ukupno osamnaest (18) veoma sadržajnih historijskih radova, koji se bave raznovrsnim pitanjima iz moderne i savremene historije, čiji su autori afirmisani istraživači iz nekoliko europskih zemalja. U ovom broju časopisa, u poglavlju *Prikazi*, dat je osvrt na četiri (4) zanimljive historijske publikacije, jedan rad se odnosi na poglavlje *Polemike*, te je na kraju dat opširan pregled *Aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2023. godini*.

Prvo poglavlje počinje tretiranjem složenog historijskog pitanja, vezanog za odnos Rusije prema aneksionoj krizi (1908-1909). U radu su iznesene važne historijske činjenice, pretežno vezane za rusku historiografiju, te doneseni zanimljivi stavovi, koji daju jednu novu sliku ovog za Bosnu i Hercegovinu važnog historijskog pitanja. Zanimljiv i sadržajan rad, zasnovan na bogatoj historiografskoj osnovi vezan je za prilike u Kosovskom vilajetu i geostrateške planove Osmanskog carstva vezane za ovu osmansku pokrajinu, a u okviru rješavanja složenog Istočnog pitanja. Pored toga, što donosi nove historijske činjenice, ovaj rad ukazuje na posebnu važnost Kosovskog vilajeta u ukupnim osmanskim prilikama na Balkanu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Zanimljiv rad se odnosi na historijske tragove vezane za Južnu Grenevu (Grčka), u vrijeme viševjekovne osmanske uprave. Analizom deftera, te osvrtom na historijske događaje, život i tradiciju ljudi ovog područja, ukazano je na tragove višestoljetnog osmanskog uticaja i djelovanja na ovo područje. Da premjeri iz austrougarskog perioda, mogu predstavljati važnu dokumentarnu osnovu, najbolje je pokazano na primjeru travničkih medresa, pri čemu je na osnovu predočenih premjera analizirana lociranost i graditeljske posebnosti istih, od austrougarskog perioda do danas. Jedan rad se odnosi na nastanak i tipologiju nišana na južnoslovenskim prostorima, a na primjeru nišana u selu Glisnica kod Pljevalja. U istom su predstavljene detaljne karakteristike i posebnosti nišana na ovom području. U posebnom radu, dat je opširan osvrt na kontinuitet hrvatske hegemonističke politike prema Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine. U istom je ukazano na uzročno-posljedični tok takve politike kroz navedeni period.

Dva veoma zanimljiva sadržaja tretiraju pojavu Holodomora u Ukrajini 1932-1933. godine. Ova historijska tematika se posmatra iz perspektive tadašnje nerežimske štampe. Navedeni radovi predstavljaju spoznajni novitet za bosanskohercegovačku naučnu javnost. Kroz dva zanimljiva sadržaja, ukazano je na značaj obrazovanja u socijalističkom periodu, za ukupne društveno-političke, privredne i nacionalne odnose na Kosovu. Zanimljiv rad, sa bogatom historiografskom osnovom, te važnim i novim podacima tretira sovjetsko-

čehoslovačku naučno tehničku saradnju u Hruščovom i ranom Brežnjevom periodu. U radu je ukazano na značaj te saradnje za države Istočnog bloka u vrijeme Hladnog rata. Jedan rad se bavi odnosima između Kosova i Albanije u periodu 1968-1969. godine. Sadržajno zanimljiv rad, tretira odnos bošnjačke dijaspore prema Islamskoj zajednici u vrijeme socijalizma, a kroz članke časopisa *Bosanski pogledi*, koji je u navedenom vremenu bio važan časopis bosanskohercegovačke dijaspore. Rad ukazuje na neslaganje i nezadovoljstvo Bošnjačke dijaspore, posebno sa vrhom Islamske zajednice u Jugoslaviji u ovom periodu. Bitna tematika se odnosi na važnost i ulogu međunarodnih presuda o Bosni i Hercegovini u geopolitičkim promjenama. Kroz analitičko sagledavanje presuda, predočen je osnovni pravno-politički „kapital“ istih, važan u normalizaciji i uređenju odnosa na Balkanu. U posebnom radu, tretirano je i djelovanje ruske politike u Bosni i Hercegovini (1992-2022), te je ukazano na njenu posljedičnost, kako na prilike u Bosni i Hercegovini, tako i na šire okruženje. Rad *Adžarsko-Gruzijska kriza i Turski stav 2004. godine*, ukazuje na okolnosti koje su uticale na razvoj i ishod ove krize, te posebno na odnos države Turske, kao međunarodnog garanta autonomnosti pokrajine Adžarije. Rad donosi puno novih saznanja vezanih za složene zakavkaskе prilike nakon raspada SSSR-a. Zanimljiv rad tretira geopolitičke promjene u Europi i na Balkanu i njihov uticaj na Republiku (Sjevernu) Makedoniju od početka 21. vijeka. U istom je ukazano na složenost unutrašnjih makedonskih prilika, te stalne pritiske i uslovljavanje susjeda na Makedoniju, na njenom putu ka euro-atlanskim integracijama. U ovom poglavlju, objavljen je koristan rad koji tretira nove pravce u historiografiji, sa novim modernim sagledavanjima historiografskih procesa i etapa.

U rubrici *Prikazi*, predstavljene su četiri (4) zanimljive historijske publikacije, i to: *Između čekića i nakovnja: bosanskohercegovački Muslimani/Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, autora Adnana Jahića; *Pretraživanje knjiga o historiji Bosne i Hercegovine na mađarskom jeziku; Matematičari-akademci, autorice Mirjane Vuković i Prilozi/Contributions*, br. 52, časopis Instituta za historiju Sarajevo. Riječ je o vrijednim historijskim sadržajima, čijim pojavljivanjem je značajno obogaćena bosanskohercegovačka historiografija.

U ovom broju časopisa u rubrici *Polemike*, dat je prostor reakciji dr. Zorana Janjetovića, na rad Salim Kadri Kerimija, koji je objavljen u časopisu *Historijski pogledi*, br. 11, a koji se odnosi iseljavanje kosovskih Albanaca pedesetih godina XX vijeka. Na kraju je dat detaljan pregled aktivnosti *Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla* u 2023. godini.

Na kraju možemo iskazati zadovoljstvo, da su u ovom broju časopisa *Historijski pogledi*, predstavljeni zanimljivi i raznovrsni historijski sadržaji, koji se odnose na važna pitanja bosanskohercegovačke, ali i šire evropske prošlosti. Ono što posebno karakteriše predstavljene sadržaje, jeste njihova naučna (historijska) aktuelnost, historijska inovativnost, bogata historiografska osnova,

naučno prihvatljiv metodološki pristup i važnost ukupnosti naučnih rezultata objavljenih radova.

Stoga smatramo, da radovi objavljeni u ovom broju časopisa *Historijski pogledi*, predstavljaju značajan doprinos razvoju bosanskohercegovačke i ukupne historiografije. U tom pogledu, *Uredništvo* časopisa *Historijski pogledi* zahvalnost upućuje autorima radova, kao i svim drugim saradnicima.

Uredništvo

FOREWORD

In the twelfth issue of the journal *Historical Views*, a diverse range of historical topics is presented to the scholarly, primarily historical, public. These topics address numerous questions from the modern and contemporary history of Bosnia and Herzegovina, as well as the broader European context. The most significant content is published in the *Articles* section, featuring a total of eighteen (18) highly substantial historical papers that explore various issues in modern and contemporary history, authored by recognized researchers from several European countries. This issue also includes a chapter called *Reviews*, which provides insights into four (4) interesting historical publications, one paper related to the chapter on *Polemics*, and concludes with a comprehensive overview of the *Activities of the Center for Research in Modern and Contemporary History in Tuzla for 2023*.

The first chapter begins by addressing a complex historical issue related to Russia's response to the annexation crisis (1908-1909). The paper presents important historical facts, primarily concerning Russian historiography, and offers interesting viewpoints that provide a new perspective on this significant historical question for Bosnia and Herzegovina. Another intriguing and substantial paper, based on a rich historiographical foundation, discusses the conditions in the Kosovo Vilayet and the geostrategic plans of the Ottoman Empire concerning this province, within the context of resolving the complex Eastern Question. In addition to presenting new historical facts, this work highlights the particular importance of the Kosovo Vilayet in the overall Ottoman circumstances in the Balkans at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. An interesting study traces historical remnants related to Southern Greneva (Greece) during the centuries of Ottoman rule. Through the analysis of defters and reflections on historical events, life, and the traditions of the people in this area, it reveals traces of centuries-long Ottoman influence and activity. The relevance of records from the Austro-Hungarian period is best illustrated through the example of the medresas in Travnik, where the presented records are used to analyze their location and architectural characteristics from the Austro-Hungarian period to the present day. One paper discusses the emergence and typology of tombstones (nišani) in the South Slavic regions, exemplified by the tombstones in the village of Glisnica near Pljevlja. It details the specific characteristics and features of these tombstones in the area. In a separate work, an extensive overview is provided on the continuity of Croatian hegemonic policy toward Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1941, highlighting the cause-and-effect trajectory of such a policy throughout this period.

Two very interesting pieces address the phenomenon of the Holodomor in Ukraine during 1932-1933. This historical topic is examined from the perspective of non-regime press of the time. These papers represent a cognitive

novelty for the Bosnian-Herzegovinian academic community. Through two engaging articles, the significance of education during the socialist period is highlighted, particularly regarding the overall socio-political, economic, and national relations in Kosovo. Another compelling work, based on rich historiographical foundations and important new data, discusses Soviet-Czechoslovak scientific and technical cooperation during the Khrushchev and early Brezhnev periods, emphasizing its importance for the Eastern Bloc states during the Cold War. One paper explores the relations between Kosovo and Albania during 1968-1969. Another content-rich study examines the relationship of the Bosniak diaspora towards the Islamic Community during socialism, using articles from the journal *Bosanski pogledi*, which was an important publication for the Bosnian-Herzegovinian diaspora at that time. This work reveals the dissatisfaction and disagreements of the Bosniak diaspora, particularly with the leadership of the Islamic Community in Yugoslavia during this period. A significant theme addresses the importance and role of international rulings on Bosnia and Herzegovina in geopolitical changes. Through an analytical review of these rulings, the basic legal-political "capital" they represent is presented, crucial for normalizing and regulating relations in the Balkans. A separate study examines Russian policy in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 2022, highlighting its consequences for both the situation in Bosnia and Herzegovina and the broader environment. The paper titled *The Adjara-Georgia Crisis and Turkey's Attitude in 2004* discusses the circumstances that influenced the development and outcome of this crisis, particularly focusing on Turkey's role as an international guarantor of the autonomy of the Adjara region. This work brings new insights into the complex circumstances in the South Caucasus following the collapse of the USSR. Another intriguing paper addresses the geopolitical changes in Europe and the Balkans and their impact on the Republic of (North) Macedonia since the beginning of the 21st century, highlighting the complexities of internal Macedonian dynamics and the ongoing pressures and conditions imposed by neighbors on Macedonia in its path toward Euro-Atlantic integration. In this chapter, a useful paper is published that discusses new directions in historiography, presenting modern perspectives on historiographical processes and stages.

In the section *Reviews*, four (4) interesting historical publications are presented: *Između čekića i nakovnja: bosanskohercegovački Muslimani/Bošnjaci u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)* by Adnan Jahić; *Browsing among books on the History of Bosnia and Herzegovina in Hungarian language*; *Matematičari-akademci* by Mirjana Vuković; and *Prilozi/Contributions*, no. 52, a journal of the Institute for History in Sarajevo. These are valuable historical works that significantly enrich Bosnian-Herzegovinian historiography with their publication.

In this issue of the journal, the *Polemics* section features a response from Dr. Zoran Janjetović to the work of Salim Kadri Kerimi, published in the

journal *Historical Views*, no. 11, which deals with the emigration of Kosovo Albanians in the 1950s. At the end, there is a detailed overview of the *Activities of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla in 2023*.

In the end, we can express our satisfaction that this issue of the journal *Historical Views* features interesting and diverse historical content addressing important questions of both Bosnian-Herzegovinian and broader European history. What particularly characterizes the presented works is their scientific (historical) relevance, historical innovation, rich historiographical foundation, methodologically sound approach, and the significance of the overall scientific results of the published papers.

Therefore, we consider that the articles published in this issue of the journal *Historical Views* represent a significant contribution to the development of Bosnian-Herzegovinian and overall historiography. In this regard, the *Editorial board of Historical Views* expresses its gratitude to the authors of the articles, as well as to all other contributors.

Editorial Board

I

ČLANCI // ARTICLES

Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

E-mail: s.bandzovic@hotmail.com

ORCID: 0009-0004-9574-1537

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article
UDK/UDC: 94:32:327(470+571:497.6)"1908/1909" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.19>

RUSIJA I ANEKSIONA KRIZA (1908-1909)

Apstrakt: *Balkan je i nakon Berlinskog kongresa 1878. ostao neuralgičan prostor suprotstavljenih interesa velesila, njihovih zakulisnih pregovora i sporazuma koji su i dalje, kao i događaji koji su ih pratili i njihov širi kontekst, imajući u vidu obimnu historiografsku produkciju, ostali dugovječni i izazovni predmet naučne pozornosti i multiperspektivne interpretacije. Svi "krojači" evropskog svijeta znali su i tada da se "bez prisustva na Balkanu status velike evropske sile sačuvati ne može" (Čedomir Popov), da se on tu stiže, dokazuje i gubi. Istočno pitanje je uključivalo u sebe i brojna lokalna pitanja. Carska Rusija, važan geostrateški faktor u svjetskim odnosima, bila je prvobitno zagovornica održanja status quo stanja na njemu i tretiranja Bosne i Hercegovine kao opšteevropskog pitanja, objekta u politici velesila. Rusija, koja je nakon Berlinskog kongresa nezadovoljna njegovim odlukama i daljim razvojem prilika "otišla" s Balkana, "vratila" se ovom regionu nakon neuspješnog rata s Japanom (1904-1905). Ruski političari su upozoravali da je iza njega i posljedica revolucionarnih previranja, ovoj velikoj državi bilo nužno najmanje "20 mirnih godina" da se oporavi.*

Početakom XX stoljeća rusko ministarstvo vanjskih poslova sanjalo je da Istanbul pretvori u "neutraliziran i slobodan grad", ali "s ruskim topovima na Bosforu". Petrograd je pokušao ispregovarati kompenzaciju s Bečom kako bi održao ravnotežu snaga na Balkanu između ove dvije države. Ruski ministar vanjskih poslova Izvoljski je austrougarskom kolegi Erentalu u septembru 1908. u Buhlau ponudio "fer dogovor": Bosna i Hercegovina za moreuze. Radilo se o pravu slobodnog prolaza ruskim vojnih brodova kroz crnomorske moreuze u zamjenu za pristanak Rusije na austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine. Austro-Ugarska je izvršila aneksiju Bosne i Hercegovine, ali Rusija nije dobila od drugih velikih država saglasnost za slobodne prolaze svojih brodova. Tokom turbulentne aneksione krize, kojoj je prethodio niz dramatičnih događaja i političkih potresa na širem prostoru, Rusija nije bila u mogućnosti da, pred ultimativnim stavovima Njemačke, zaoštava odnose s Austro-Ugarskom. Bila je oslabljena porazom u ratu s Japanom, izbijanjem revolucije 1905. i društvenim previranjima. Pred nju je bio u pogledu aneksije Bosne i Hercegovine, postavljen

izbor između mirnog rješenja pitanja aneksije ili austrougarskog napada na Srbiju. Za smirivanje krize presudan je bio stav Njemačke koja je odlučno podržala Austro-Ugarsku. Srbija je, shodno ruskim uputama, morala imati mirno držanje, „jer bi rat sa Austrougarskom za nju bio samoubistvo s obzirom na to da Rusija nije spremna za rat”. Teška kriza 1908–1909. se, uz učešće više protagonista, okončala porazom ruske diplomatije. Rusija je bila prisiljena da prizna aneksiju Bosne i Hercegovine šest mjeseci nakon njenog proglašenja, a ubrzo su to uradile Srbija i Crna Gora. Kriza je pokazala očitu slabost Rusije i raspršila njene nerealne nade u ravnopravno partnerstvo s Austro-Ugarskom na Balkanu. Svjesna svog nepovoljnog položaja uz rast unutrašnjeg ogorčenja zbog ishoda krize, ona nije krila nezadovoljstvo zbog novog odnosa snaga na Balkanu. Uz sve udare i prijetnje kojima je bila izložena, nastojala je da ostane unutar kruga velesila, kao nezaobilazan politički faktor na Balkanu. Velikoimperijalne pretenzije ipak nisu bile u skladu s njenim stvarnim snagama i mogućnostima.

Ključne riječi: Rusija, Austro-Ugarska, Balkan, Bosna i Hercegovina, aneksiona kriza, politika.

RUSSIA AND THE ANNEXATION CRISIS (1908-1909)

Abstract: *The Balkans remained a nerve-racked space of opposing interests among great powers even after the Berlin Congress of 1878. The behind-the-scenes negotiations and agreements, along with the events that accompanied them and their broader context, have continued to be a lasting and challenging subject of scholarly attention and multiperspective interpretation, considering the extensive historiographical output on the topic. All the “tailors” of the European world knew then that “without a presence in the Balkans, the status of a great European power cannot be maintained” (Čedomir Popov); it is here that status is gained, demonstrated, and lost. The Eastern Question encompassed numerous local issues. The Russian Empire, an important geostrategic factor in global relations, was initially an advocate for maintaining the status quo in the region and treating Bosnia and Herzegovina as a pan-European issue, an object in the politics of great powers. After the Berlin Congress, dissatisfied with its decisions and the further development of the situation, Russia had “left” the Balkans but “returned” to the region following its unsuccessful war with Japan (1904-1905). Russian politicians warned that, given the revolutionary upheavals behind it, this great power needed at least “20 peaceful years” to recover.*

At the beginning of the 20th century, the Russian Ministry of Foreign Affairs dreamed of turning Istanbul into a “neutralized and free city,” albeit “with Russian cannons on the Bosphorus.” Petrograd sought to negotiate compensation with Vienna to maintain the balance of power in the Balkans between the two states. Russian Foreign Minister Izvolsky offered his Austro-

Hungarian counterpart Erental a “fair agreement” in September 1908 in Buhlau: Bosnia and Herzegovina for access to the straits. This referred to the right of free passage for Russian naval vessels through the Black Sea straits in exchange for Russia's consent to the Austro-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina. Austria-Hungary executed the annexation, but Russia did not gain the consent of the other great powers for the free passage of its ships. During the turbulent annexation crisis, which was preceded by a series of dramatic events and political upheavals in the wider area, Russia was unable to escalate its relations with Austria-Hungary in light of Germany's uncompromising stance. It was weakened by its defeat in the war with Japan, the outbreak of the 1905 revolution, and social upheavals. Regarding the annexation of Bosnia and Herzegovina, Russia faced a choice between a peaceful resolution of the annexation issue or an Austro-Hungarian attack on Serbia. Germany's position, which firmly supported Austria-Hungary, was crucial for easing the crisis. Serbia, according to Russian instructions, had to maintain a peaceful stance, “because war with Austria-Hungary would be suicide for it given that Russia was not ready for war.” The severe crisis of 1908–1909, involving multiple protagonists, ended with a defeat for Russian diplomacy. Russia was forced to recognize the annexation of Bosnia and Herzegovina six months after its proclamation, and soon Serbia and Montenegro followed suit. The crisis revealed Russia's evident weakness and shattered its unrealistic hopes for equal partnership with Austria-Hungary in the Balkans. Aware of its unfavorable position and the rising domestic resentment over the outcome of the crisis, Russia did not hide its dissatisfaction with the new balance of power in the Balkans. Despite all the blows and threats it faced, it sought to remain within the circle of great powers, as an unavoidable political factor in the Balkans. However, its imperial ambitions were not in line with its actual strengths and capabilities.

Key words: *Russia, Austria-Hungary, Balkans, Bosnia and Herzegovina, annexation crisis, politics.*

Događaji na Balkanu su se početkom XX stoljeća razvijali pravcem koji je ugrožavao evropsku ravnotežu. Balkan (“Ящик Пандоры”; “пороховой погреб Европы”) je od 1903. do Prvog svjetskog rata 1914. bio u fokusu međunarodne diplomatije (“эпицентр соперничества великих держав в начале XX в”).¹ Među više faktora koji su tada dali pečat njegovoj historiji jedan je od značajnih i međusobni odnos velikih sila, posebno Rusije i Austro-Ugarske. One su krajem XIX stoljeća suparništvo na Balkanu smirivale sporazumima o podjeli interesnih sfera i o održavanju status quo-a. Ruska diplomatija je

¹ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, Москва 2014, 39; К. В. Никифоров, *Короткий балканский век перед Великой войной*, Glas, CDXXVIII, SANU, br. 18, Beograd 2018, 351-355.

nastojala očuvati stanje na Balkanu da bi Rusiji dala odriješene ruke za ekspanziju na Dalekom istoku.² Primat u balkanskoj politici je od 1878. imala Austro-Ugarska, iskazujući se kao evropska sila.³ Njeno upravljanje Bosnom i Hercegovinom je, u širem evropskom kontekstu, jedno od značajnih pitanja u historiografiji.⁴ Uspjehom u Berlinu 1878. na račun ruskih interesa ona se zavadila sa istočnim susjedom i prema njemu se održavala s osloncem na Njemačku.⁵ Diplomacija počiva na pravu čovjeka na pregovore, a sila izvire iz njegovog prava da iskorišćava svoje prirodne mogućnosti.⁶

Erik Hobsbaum je period od 1875. do 1914. nazvao “doba carstva”. Popuštanje ravnoteže snaga u međunarodnim odnosima najčešće je bilo uvod u opasna vremena. Evropska stabilnost je bila sigurna sve dok su Austro-Ugarska i Rusija imale međusobno dobre odnose. Ako je 1878. bila vrhunac kontrole

² Nakon Berlinskog kongresa “tokom kojeg su revidirane mnoge tekovine Sanstefanskog mirovnog ugovora, u Rusiji dolazi do postupnog opadanja interesa za ideje slavenskog jedinstva”. Početkom XX stoljeća Rusija je koncentrirala vanjskopolitičku aktivnost uglavnom u dalekoistočnom smjeru, a ideje slavenskog jedinstva su zamjenjivane idejama jedinstva Rusije i istočnih naroda, koje su se, međutim, pokazale još krhijim i kratkotrajnijim; opšir. Ю. В. Ромашов, *Образ южных славян и идея славянского единства в панславистских концепциях в России второй половины XIX - начала XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Работа выполнена в Федеральном государственном бюджетном бразовательном учреждении высшего профессионального образования «Саратовский государственный технический университет имени Гагарина Ю. А.», Саратов 2013.

³ S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005, 90. Uporište ruske politike na Balkanu (“зона преимущественных интересов России”), od dolaska Petra Karađorđevića 1903. na kraljevski tron, bila je Srbija. Srpski radikali su ruskog cara oslovljavali s “Gospodar”. Rusiji su na Balkanu ipak “bile vezane ruke” nizom ugovora s Austro-Ugarskom o “zajedničkoj politici na Istoku”, počev od sporazuma u Rajštatu 1876, sporazuma 1897, u Mircštegu 1903, u Buhlau 1908. kada je pristala na aneksiju Bosne i Hercegovine – vidi: И. С. Рыбачёнок, Россия и Австро-Венгрия на Балканах: соперничество и сотрудничество на рубеже XIX-XX веков, *Европейский альманах*, Москва 2007, 111-126; N. Tomović, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2017, 143-144, 151.

⁴ Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021, 18; Е. К. Вяземская, *Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века*, у: В “пороховом погребе Европы”. 1878–1914 гг, Москва 2003, 321. “Često se Bosna i Hercegovina smatrala bez svog subjektiviteta – kao objektom tuđe politike: velikih sila, matične države, susjeda” – prema: Л. Ю. Пахомова, Чужие территории как предмет диалога великих держав: Босния и Герцеговина в русско-австрийских отношениях в 1875–1908 гг, у: *Феномен диалога: философские и исторические аспекты*, Череповец 2020, 147.

⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918.*, Beograd 2011, 111. «Берлинский конгресс заложил на Балканах основы тех конфликтов, развитие которых привело к 1914 г.» - vidi: О. Р. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва 2006, 351.

⁶ Угор. М. Екмеčić, *Ogledi iz istorije*, Beograd 2002, 371. В. Н. Виноградов, Об исторических корнях “горячих точек” на Балканах, *Новая и новейшая история*, № 4, Москва 1993, 3-12.

velikih sila na Balkanu, sljedećih je trideset godina označilo njen slom.⁷ Carska Rusija bila je jedna od velikih država s dugom historijom jakih veza i interesa na Balkanu.⁸ Balkanski Slaveni pod ruskim protektoratom, govorile su 1884. austrougarske diplomate, mogu prerezati naše “žile kucavice”.⁹ Iza stava da je zaštitnik pravoslavnih slavenskih naroda, Rusija se u biti zalagala za princip *pro domo sua*.¹⁰ Slavenofilski i panslavistički publicisti izrađivali su planove o slamanju Osmanskog carstva i Austro-Ugarske, te stvaranju “sveslavenske države” pod žezlom ruskog cara.¹¹ U Rusiji poznavanje slavenskih, naročito južnoslavenskih prilika, nije bila rašireno.¹² Krajem XIX i početkom XX stoljeća

⁷ M. Ković, Srbija u borbi za opstanak (1903-1914), u: *Dva veka moderne srpske diplomatije*, Beograd 2013, 146; И. С. Рыбаченок, Россия в Берлинской системе международных отношений, 1878–1914 годы, *Новая и новейшая история*, № 6, Москва 2013, 80-81; M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007, 109.

⁸ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, 89. “Fond 146 “Славянский стол” Spoljnopolitičkog arhiva Ruskog carstva Ministarstva spoljnih poslova (RF) sadrži niz dokumenata o ruskoj pomoći pravoslavnim Slovenima na Balkanu početkom XX stoljeća. Ova pomoć je bila neravnomojerno raspoređena. Više od dvije trećine sredstava otišlo je u Srbiju, Crnu Goru, Hercegovinu – prema: О. В. Павленко, *Славянский фактор в идеологии и внешней политике Российской империи и монархии Габсбургов (1830-е гг. – 1914 г)*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Российский государственный гуманитарный университет, Москва 2022, 427; opšir. S. Terzić, *Na kapijama Konstantinopolja: Rusija i balkansko pitanje u 19. veku*, Beograd 2021.

⁹ Д. О. Пономарев, *Австро-Венгрия и Османская империя в системе международных отношений на Балканах в начале XX века*, Вестник Челябинского государственного университета, № 41(179), Челябинск 2009, 141-143.

¹⁰ И. С. Рыбаченок, Политика России на Балканах на рубеже XIX-XX веков: цели, задачи и методы, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010, 393-395; N. Tomović, Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2022, 113. U drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća u Rusiji je došao do izražaja “nagli razvoj slavistike. To je u velikoj mjeri posljedica buđenja interesiranja ruske javnosti za položaj južnih i zapadnih Slavena van Rusije i geopolitičkih ambicija Ruskog carstva u jugoistočnoj Evropi, gdje je Petrograd želio da igra na „slavensku kartu” - opšir. О. Н. Новикова, *Боснийско-герцеговинская политика Австро-Венгрии последней трети XIX - начала XX в. и ее роль в развитии международных отношений на Балканах*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ставропольский государственный университет, Ставрополь 2006; Н. С. Киняпина, *Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898)*, Москва 1994.

¹¹ Kreator ruske vanjske politike bio je car. Ministar vanjskih poslova imao je ulogu izvršitelja njegovih planova – prema: V. V. Zajcev, Rusija i Balkanski savez: javno mnijenje i diplomacija (1878-1897), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1999, 75, 89.

¹² К. А. Касаткин, «Балканы» в российских энциклопедических словарях первой половины XIX века, *Научный диалог*, № 8, Екатеринбург 2021, 348-348. Ruska štampa je nabrajala kao slavenske jezike: češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski, horvatski” i “kroatski” – prema: M. Todorova, *Imaginary Balkan*, Beograd 1999, 152. S druge strane začetke politike „meke moći” Rusije prema Bosanskom pašaluku uspostavlja Aleksandar Giljferding (А. Ф. Гильфердинг), prvi ruski konzul u Sarajevu (1857-1858). U duhu slavenofilstva i panpravoslavlja, postavio je osnove ruske politike prema ovom pašaluku, približivši ga ruskoj javnosti,

oživljava vizantijska imperijalna ideologija u ruskoj društveno-političkoj svijesti.¹³ Prvih godina XX stoljeća ruske diplomatske misije u Austro-Ugarskoj rade na prikupljanju informacija o položaju Slavena i drugih etničkih manjina u toj državi.¹⁴ U desetljeću prije svjetskog rata vodeću ulogu u provedbi balkanske politike Rusije imalo je Ministarstvo vanjskih poslova, koje nije bilo spremno saslušati mišljenja drugih resora na ovom području.¹⁵

Rusija – ogromna država, ekonomski i tehnološki nerazvijena, svakom obrazovanom Evropljaninu se krajem XIX stoljeća činila kao “praistorijska, birokratizovana autokratija”.¹⁶ Glavni zadatak njene spoljne politike podrazumijevao je očuvanje dugoročnog mira u svijetu i jačanje vojnog potencijala Rusije radi uvećanje njene uloge među velikim silama.¹⁷ Na početku

kao i njegovo pravoslavno stanovništvo, utičući na razvoj njegove srpske nacionalne svijesti. Dvadesetogodišnje iskustvo ruskih diplomata bilo je od velike važnosti za oblikovanje politike Rusije. Razvile su se ideje o o tom prostoru i njegovom značaju. Prestao je biti “terra incognita”. Čim se opet, nakon 1878., pojavilo “bosansko pitanje”, ruski su se diplomati osvrtni na izvještaje svojih prethodnika. To je omogućilo zauzimanje promišljenog stava o “bosanskom pitanju” i uveliko spasilo Rusiju od ozbiljnih međunarodnih sukoba u nekoliko decenija – vidi: V. Simović, Začeci politike „meke moći” Rusije prema Bosni i Hercegovini na primjeru djelovanja Aleksandra Fjodoroviča Giljferdinga, u: *Balkan i Istok*, Banjaluka 2022, 9; B. Teinović, Prvi ruski konzul Aleksandar F. Giljferding o Srbima tri vere u Bosanskom ejaletu 1857/58. godine, u: *Rusija i Balkan*, Beograd 2022, 223-225; I. Terpić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima (1856-1878)*, Sarajevo 1988, 30-32; K. В. Мельчакова, *Босния и Герцеговина в общественно-политической жизни России в 1856–1875 гг.*, Москва 2019, 395; D. Leovac, Ruska arhivska građa i istorija Bosne i Hercegovine u 19. veku sa osvrtom na najnovija ruska istraživanja, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 210-214.

¹³ Opšir. Л. А. Герд, *Константинополь и Петербург. Церковная политика России на православном Востоке (1878–1898)*, Москв 2006.

¹⁴ И. Крючков, *Сербия и Сербы Венгрии в донесениях Генерального консульства России в Будапеште в начале XX века (1901–1909 гг.)*, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2017, 12-13.

¹⁵ Б. Каширин, *Дозорные на Балканах: Русская военная разведка в странах Балканского полуострова накануне и в годы Первой мировой войны*, Москва 2014, 25.

¹⁶ Opšir. E. Hobsbaum, *Doba carstva: 1875-1914*, Beograd 2019.

¹⁷ А. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, Санкт-Петербург 2011, 156; o spoljnoj politici Rusije opšir. *Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917*, Москва 1952; И. В. Бестужев-Лада, *Борьба в России по вопросам внешней политики в 1906-1910 гг.*, Москва 1961; М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885-1888 гг.)*, Москва 1993; А. Д. Сахаров, *История внешней политики России (конец XV в. - 1917 г.)*, В 5-ти кн, Москва 1999; А. В. Игнатъев, *Внешняя политика России. 1907–1914: Тенденции. Люди. События*, Москва 2000; В. В. Дегоев, *Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг.*, Москва 2004; В. В. Астахин, *История международных отношений и внешней политики России*, Москва 2010; И. С. Рыбаченок, *Закат великой державы. Внешняя политика России на рубеже XIX-XX вв: цели, задачи и методы*, Москва 2012; А. Д. Богатуров, *Международные отношения и внешняя политика России*, Москва 2017.

novog stoljeća živjela je u režimu svojevrsnog “birokratskog apsolutizma”.¹⁸ Ona je dalje nastavila tradiciju zaštite svojih interesa na Balkanu (“зона жизненных интересов России”), ali na oslabljenim pozicijama koje je 1905. donio rat s Japanom, što je dovelo do poremećaja ravnoteže velikih sila, kao i izbijanje revolucije.¹⁹ Početkom XX stoljeća rusko ministarstvo vanjskih poslova sanjalo je da Istanbul pretvori u “neutraliziran i slobodan grad”, koji ne pripada nikome, “ali s ruskim topovima na Bosforu”.²⁰ Ruski političari su upozoravali da je nakon rusko-japanskog rata i revolucionarnih previranja, Rusiji bilo nužno najmanje “двадцать спокойных лет” da se oporavi.²¹ Petar Stolipin (П. А. Столыпин), predsjednik vlade, govori 1907. da državi nisu potrebni veliki

¹⁸ U Rusiji je živjelo oko 120 etničkih zajednica, s velikim razlikama u stepenu društvenog i kulturnog razvitka. Većinu su, prema popisu iz 1897, imali neruski narodi (56,7%), Rusi (Velikorusi) su činili 43,3% stanovništva. Do 1914. broj stanovnika povećao se na 171,2 miliona (162,8 miliona isključujući Poljsku i Finsku). Na početku XIX stoljeća više od 100.000 stanovnika imali su samo Petrograd i Moskva. Na kraju tog stoljeća tu brojku prešlo je još 12 gradova. Pred Prvi svjetski rat gradsko stanovništvo je činilo 14,7% populacije. Gradovi su bili “otoci u oceanu seljaka”. Poseban uticaj je imala Ruska pravoslavna crkva koja je početkom XX stoljeća imala oko 100.000 sveštenika i oko 100.000 redovnika – prema: J. Pavković, “Rusija na barikadama”: revolucionarna 1905. godina, u: *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Tuzla 2017, 301-306.

¹⁹ *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, 74-77. Beogradska štampa je sa zebnjom pratila rusko-japanski rat i januarske nemire 1905. u Petrogradu. Radikalna “Samouprava” je iznosila da su revoluciju izazvali neprijatelji slavenstva. “Večernje novosti” su opisivale krvoproliće ispred Zimskog dvorca: “Гражданство, оно najgore vrste, obilježeno rečima ‘hleba i igara’ sukobilo se pred kapijom dvorca carevog sa njegovom vernom vojskom. Ona se borila sa onima, koji su, bog bi ih znao sa kakvim namerama, hteli da prodru u sjajne oduje careve, i prostor pred Zimskom palatom sasvim očistila... Pred Zimskom palatom u Petrogradu prolivena je, dakle, ne ruska i slovenska, već izdajnička krv”. Dimitrije Tucović, jedan od vođa socijalističkog pokreta, pozdravio je revoluciju i ruski poraz u ratu s Japanom, smatrajući da je time “zadat silan udarac najreakcionarnijem režimu u Evropi” – prema: V. Martinov, *Rusija i panslavenstvo iz perspektive Dimitrija Tucovića*, u: *Nova “čitanja” Dimitrija Tucovića: sto godina posle*, Novi Sad 2015, 77-78.

²⁰ О. Н. Исаева, *Российская империя на Балканах: цели и итоги внешней политики*, u: *Историческая болгаристика (К 100-летию со дня рождения профессора Л. Б. Валева)*, Москва 2016, 247.

²¹ А. В. Игнатъев, *Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX–XX веков*, *Вопросы истории*, № 8, Москва 1998, 32-43; В. А. Зубачевский, *Политика России в Центрально-Восточной Европе (первая треть XX века): геополитический аспект*, Москва 2019, 61; С. Попов, *Гражданская Европа (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010, 289. Tih mirnih godina ipak nije bilo: “Početak XX stoljeća obilježen je nizom sporova i sukoba. Većina njih – bosanska kriza, italijansko-osmanski rat, dva balkanska rata i neki drugi – direktno su uticali na interese Rusije”. “Žarišne tačke” tog vremena umnogome se, zaključuje Jelena Kostrikova (Е. Г. Кострикова), podudaraju sa savremenim: “Kao i prije sto godina, fokus je na Balkanu, Bliskom i Srednjem istoku. Ovo pokazuje stabilnost geopolitičkih faktora kako za Rusiju, tako i za ostatak svijeta”; opšir. Е. Г. Кострикова, *Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны: 1908-1914 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук, Российская академия наук, Институт российской истории, Москва 2011.

potresi, nego Velika Rusija (“не великие потрясения, а Великая Россия”).²² Na savjetovanjima vojno-političkog vrha Carstva Stolipin 1908. ukazuje da se Rusija još oporavlja od revolucije i “sabira snage... U takvom trenutku ne može da se odluči na avanture, pa čak ni da aktivno ispoljava inicijativu u međunarodnim delima”, pošto bi u uslovima u kojima se nalazi Rusija – svaka politika “osim strogo odbrambene, bila ... glupost nenormalne vlade”.²³ “Развязать войну - значит развязать силы революции”, govorio je Stolipin. “Повратак Rusije u jugoistočnu Evropu” nakon neuspješne azijske avanture i izmjene spoljnopolitičke doktrine, “značio je istovremenu obnovu sveslavenskih ideja u javnom mnijenju, „renesansu slavenske ideje”.²⁵ Neriješeno Istočno pitanje, “suštinski problem koji je dobijao razne aspekte u raznim periodima”, ostaje poligon za odmjeravanje snaga velesila.²⁶ “Боснийский вопрос” nije

²² “Političari i javne osobe različitih pogleda sanjali su o Velikoj Rusiji, ali svako je tu veličinu zamišljao na svoj način. Stavovi prema vladinoj politici također su bili različiti” – prema: Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, Москва 2017, 9-10. Grigorij Trubeckoj (Г. Н. Трубецкой), ruski diplomat, piše 1910. članak “Россия как великая держава” koji završava riječima: “Na poljima Mandžurije naši vojnici su pokazali, kao u davna vremena, svoju sposobnost umiranja; Od nas se sada traži još jedna sposobnost – sposobnost da živimo i organizujemo život naše otadžbine. U ovoj vještini leži odgovor na sve naše probleme - porast obrazovanja i produktivnosti, unutrašnja i spoljna politika, odbrana države, jednom riječju, sve ono što je za nas definisano jednim zajedničkim sloganom: Velika Rusija” - vidi: Г. Н. Трубецкой, *Воспоминания русского дипломата*, Москва 2020, 16.

²³ К. Ф. Шацкилло, *От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика*, Москва 2000, 43; М. А. Фельдман, *Между войнами: восточная политика России глазами историка-фронтовика, Уральское востоковедение*, Вып. 6, Екатеринбург 2015, 10. U duhu ovih stavova Savjet državne odbrane, krajem januara 1908, pored ostalog, zaključuje da je zbog dezorganizacije materijalnog stanja u armiji i nepovoljne unutrašnje situacije nužno izbjegavati primjenu agresivnih akcija koje mogu izazvati političke komplikacije; te da kao osnova za izbijanje rata mogu da posluže samo akcije država koje nanose suštinski i za narodnu svijest očevitni udarac dostojanstvu i časti Rusiji. Car Nikolaj II je u zapisniku napisao: “Saglasan. Ko se čuva i Bog ga čuva” – prema: S. Živanov, *Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka*, 93.

²⁴ В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, Москва 1997, 45.

²⁵ Е. В. Сироткина, *Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века*, Известия Саратовского университета, Новая серия. Серия: История. Международные отношения, т. 20, № 3, Саратов 2020, 568. Astrid Tuminez, autorica knjige *Russian nationalism since 1856: ideology and the making of foreign policy*, Oxford 2000, navodi da su 1906-1910. “s jedne strane, ruski zvaničnici su željeli da ostanu u prijateljstvu sa Turskom i Austrijom, a s druge, zvanična politika je željela i da povrati međunarodni prestiž podržavanjem balkanskih Slavena u borbi protiv turske i austrougarske i njemačke hegemonije. Među onima koji su podržavali tu liniju bili su car, Izvoljski (ministar inostranih poslova – prim. S. B), njegov pomoćnik Čarikov i poslanici desnog nacionalističkog tabora Dume - prema: О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 18, № 3, Самара 2016, 67.

²⁶ М. Екмеčić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989, 602; opšir. *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII - начало XX в.*, Москва 1978; А. С. Акопянц,

nakon 1878. ostao samo dio Istočnog pitanja, “postao je i unutaraustrijski problem. Ovo pitanje Petrograd je koristio kao sredstvo pritiska na Austro-Ugarsku i kao argument u prilagođavanju ruske balkanske politike”.²⁷ Balkan je početkom XX stoljeća za Rusiju bio jedan od važnih vanjskopolitičkih pravaca, pa su tamošnji društveno-politički procesi, imali posebnu ulogu u oblikovanju njenih konkretnih vanjskopolitičkih koraka. U ruskim političkim krugovima procjenjivano je da Austro-Ugarska želi “zauzeti mjesto Rusije u umovima, srcima i planovima balkanskih država”.²⁸ Tradicionalni element ruske vanjskopolitičke doktrine bio je pokroviteljski odnos prema pravoslavnim narodima. Svoj izraz našao je i u ideji tzv. slavenske solidarnosti, koja je često poprimala oblik panslavizma.²⁹

Nakon obilaska prijestonica zapadnoevropskih država u jesen 1907, ruski ministar spoljnih poslova Aleksandar Izvoljski (А. П. Извольский) je u izvještaju caru ocijenio da su poslije „smirivanja koje je nastupilo u Imperiji” i „zaključivanja diplomatskih sporazuma koji su nas osigurali od mogućnosti novih komplikacija na Istoku”, nastali uslovi koji su „vratili Rusiji potpunu slobodu akcije i mjesto koje joj pripada u redu velikih evropskih država”.³⁰ On i austrougarski ministar spoljnih poslova grof Alojz Erental (A. Lexa von Aehrenthal), sastali su se u septembru 1908. u Buhlau (Buchlau), gdje su, između ostalog, postigli i načelni sporazum (“джентльменское соглашение”) o

Восточный вопрос в геополитике России, *Интерэкспо. Гео-Сибирь*, № 6 (2), Новосибирск 2015, 44–48.

²⁷ Opšir. Л. Ю. Пахомова, *Боснийский вопрос в русской внешней политике в 1878–1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва 2010, <http://www.hist.msu.ru/Science/Disser/Pakhomova.pdf>.

²⁸ Ар. А. Улунян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в), и: Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в)*, Санкт-Петербург 2006, 318-321.

²⁹ Sredinom 1907. vanjskopolitička nastojanja Beča nisu promakla ruskoj pozornosti. Primijećene su promjene u “odnosu Austro-Ugarske prema slavenskim državama Balkana” nakon imenovanja barona Erentala za ministra vanjskih poslova, koji, za razliku od svog prethodnika grofa Golukhovskog, “politički miluje” i kroti ih (Slavene). Austrougarska diplomatija imala je uspjeha u Bugarskoj, Srbiji i Crnoj Gori. Brojni predstavnici referentnih skupina u Rusiji formirali su stav o Austro-Ugarskoj kao “bolesniku srednje Evrope” (po analogiji s “bolesnikom u Evropi” – Osmansko carstvo), te da se “u Evropi postavlja novo pitanje: o sudbini Austrijskog carstva”. Prisutna u ruskom društveno-političkom diskursu bila je i tema ujedinjenja Srbije i Crne Gore da bi se stvorila brana proboju Austro-Ugarske na istok – vidi: Ар. А. Улунян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 324-325.

³⁰ Zaključivao je da su „nastale povoljne mogućnosti za aktivniju spoljnu politiku”, koju bi trebalo usmjeriti na dobijanje jače podrške Francuske ruskoj politici na Bliskom Istoku, zbližavanju s Britanijom, sporazumevanju s Austrougarskom, radi sređivanja prilika na Balkanu”, te rješavanje izmjene sporazuma o moreuzima u korist Rusije – vidi: D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja” 1908–1909*, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020, 434-435.

austrougarskoj aneksiji Bosne i Hercegovine.³¹ Beču je trebalo dopustiti provođenja aneksije.³² Zauzvrat, od njega se očekivalo da podrži ruske interese u vezi sa osmanskim moreuzima.³³ Ruski mislioci tumačili su sudbinu Istanbula s različitih pozicija. Generalno, trebao je biti ruski, a onda je svako imao svoja

³¹ А. В. Георгиев, Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны, *Вопросы истории*, № 3, Москва 1988, 59-60; П. Н. Милоков, *Воспоминания*, Москва 1991, 305-306; П. Милосављевић, Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах, *Balkanica*, XXI, Beograd 1990, 212. Izvoljski je nakon “mladoturske revolucije” govorio Milovanu Milovanoviću, ministru spoljnih poslova Srbije, kako je aneksija Bosne i Hercegovine «rešena stvar», da će se pravdati kao “interes mira na Balkanu i u Evropi”, te da niko neće “vaditi mač iz korica” da bi otjerao Austro-Ugarsku iz Bosne i Hercegovine. Milanoviću nije otkrio svoju prepisku s Erentalom i traženje naknade u moreuzima za aneksiju BiH. Stav Izvoljskog je uticao na Milovanovića da prihvati pitanje nadoknada kao ključnu taktiku Srbije u razvoju krize. Britanski političari su Milovanoviću kazali da Srbija nema šta da traži u Bosni i Hercegovini, jer je to pitanje odnosa velikih sila. Bečki kongres je odredio odnose u zapadnoj Evropi, a Berlinski u centralnoj Evropi i na Balkanu, pa odluka Austro-Ugarske o aneksiji nije bila protivna tom nasljeđu. U Srbiji to niko nije shvatao. Noseća politička ideja u njoj je polazila od toga da u Bosni i Hercegovini živi isti narod kao u Srbiji i da je njen zadatak da ga pripoji. Na skupštinskom zasjedanju, nakon aneksije, Milovanović je navodio da velike sile ne priznaju Srbiji pravo na Bosnu i Hercegovinu i da takav stav nije zasnovan samo na njihovim interesima, već i na nemogućnosti da se pravo na samoopredjeljenje naroda primijeni u Bosni i Hercegovini zbog Hrvata i muslimana koji su “autentični narodi tamo (što skoro nikom nije bilo jasno)”. On je znao da je tvrdnja o jednom narodu sporna i da bi insistiranje na tome dovelo Srbiju u neugodnu poziciju naspram velikih sila – prema: L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009, 226-227; N. Anžel, *Diplomska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine*, *Srpski istorijski časopis*, br. 5, Banjaluka 2022, 81-85.

³² Izvoljski je još u julu uputio “austrijskoj vladi memorandum s prijedlogom da se pregovara o aneksiji Bosne i Hercegovine od strane Austrije u zamjenu za promjenu konvencije o crnomorskom moreuzu u korist Rusije” – vidi: E. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 128. Tokom “bosanske krize” koja je testirala politiku dogovora i balansiranja u vladajućim krugovima Rusije pojavile su se dvije “partije”: pristalice defanzivne politike (Столыпин, В. Н. Коковцов) i njihovi istomišljenici) i oni koji su smatrali da je moguće postići spoljnopolički uspjeh u kontaktu s britanskom diplomatijom ili malim vojnim sredstvima (Извольский, Ф. Ф. Палицын). Nikolaj II je podržao avanturistički plan Izvoljskog, precjenjujući dostignuća ruske politike posljednjih godina” – vidi: А. В. Игнатьев, Последний царь и внешняя политика, *Вопросы истории*, № 6, Москва 2001, 3-24.

³³ А. В. Болдыре, Босфор и Дарданеллы как геополитическая проблема в представлении российских военных и дипломатов на рубеже XIX-XX веков, u: *Çarlık Rusyası ve Boğazlar*, Istanbul 2022, 317; N. Tomović, Концепције руског министра иностраних послова Изволјског о анексији Босне и Херцеговине, *Istorija 20. века*, br. 2, Beograd 2001, 27-28. Na putu prema moreuzima Rusija se “suočila s koalicijom evropskih sila, koja joj je, privremeno zaboravljajući na sopstvene razlike, blokirala put ka Bosforu i Dardanelima”. “Možemo samo da ocrtamo ciljeve naše politike po pitanju moreuza”, pisao je Nikolaj II, “a zauzimanje Dardanela je, naravno, najpoželjnije. Ali kada i kako se ovaj cilj može postići, sada je nemoguće reći. To u potpunosti zavisi od okolnosti”; opšir. А. В. Болдырев, *Черноморские проливы во внешней политике России на рубеже XIX-XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва 2003; И. С. Рыбачёнок, “Орудие, направленное против России”. *Записка дипломата о Босфоре и Дарданеллах*, *Источник*, № 1(14), Москва 1995, 5-13.

razmišljanja, diktirana potrebom stvaranja slavenske federacije, rješavanja Istočnog pitanja ili razumijevanja uloge i značaja same Rusije.³⁴ Prema principu “услуга за услугу” i usaglašenom memorandumu Izvoljski je priznao pravo Austro-Ugarskoj na aneksiju Bosna i Hercegovina - “хотя письменных подтверждений тому не существует”.³⁵ Nije vidio ništa novo u tom sporazumu, jer je Austro-Ugarska već vladala u Bosna i Hercegovina, “не намjeravajuћи да је никоме даје”. Promjena njenog pravnog statusa nije ništa de facto mijenjala. Petrograd (Санкт-Петербург) nije bio spreman da se bori sa Austro-Ugarskom i Njemačkom oko Bosna i Hercegovina.³⁶ Rusku politiku je

³⁴ В. И. Косик, *Константинополь – русская дорога*, Славяноведение, № 1, Москва 2015, 26; opšir. В. А. Котельников, *Восточный вопрос в русской политике и литературе*, Русская литература, № 2, Санкт-Петербург 2004, 3-39; А. А. Григорьева, *Панславизм: идеология и политика (40-е годы XIX - начало XX века)*, Иркутск 2013, 171-172.

³⁵ Ю. В. Лунева, *Боснийский кризис 1908-1909 годов: провал тайной сделки Извольского и Эренталля, Новая и новейшая история*, № 2; Москва 2009, 52-67. Natalija Naročnicka smatra да је Izvoljski bio spreman “торговать Боснией”, radi moreuza: “Njegovi tajni pregovori, skriveni čak i od cara i samoinicijativno preduzeti, sa šefom austrijskog ministarstva inostranih poslova A. Erenthalom u Buchlauu očigledno su bili osuđeni na propast” – vidi: Н. Нарочницкая, *Россия и Сербия в эпоху перемен. III. Сербия и русские в социальных экспериментах и геополитических катаклизмах XX столетия, Перспективы. Электронный журнал*, № 1, 2023, https://www.perspektivy.info/upload/iblock/929/iyq9zlf421cqpngufz4c4ds4y2pwq9v2/1_2023_7_20.pdf. U historiografiji postoje “različita mišljenja o razlozima za „diplomatsku Cušimu” za rusku vladu, koja je uslijedila nakon objelodanjivanja dokumenata o aneksiji. Čini se да је најобјективније истраживање Aleša Skrivana (A. Skřivan, *Schwierige Partner. Deutschland und Österreich-Ungarn in der europäischen Politik der Jahre 1906 - 1914*, Hamburg 1999). Prema njegovom mišljenju, memorandum je Izvoljski sastavio prije pregovora s Erentalom u Buhlauu i dobio odobrenje cara Nikolaja II, što isključuje rašireno mišljenje да је ministar djelovao samo po sopstvenom nahođenju. Razlog за јавност оптужбе ministra Izvoljskog за samovolju, prema Skrivanu, jeste то што Nikolaj II, који је spoljnu politiku doživljavao kao svoj domen, nije smatrao potrebnim да upozori druge ministre на predstojeći sporazum. Pošto је sve propalo, car је оптужио Izvoljskog за samovolju i svu odgovornost за neuspjeh prebacio на njega” – prema: G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, Yıl 5, Sayı 17, Ardahan 2013, 33. Ruska spoljna politika је, konstatira Petar Multatuli, uvijek bila “прерогативой царствующего монарха”, па и Nikolaja II, који се “i по закону, i по tradiciji, i по ubjeđenju, bio је суверени вођа spoljne politike”; о spoljnoj politici Nikolaja II opšir. П. В. Мультагули, *Внешняя политика Императора Николая II 1894-1917 гг: этапы, достижения, итоги*, Москва 2019.

³⁶ On је računao i на “низ prednosti” koje је Rusija dobila од aneksije Bosne i Hercegovine. Nakon aneksije broj Slavena u Habzburškom carstvu се повећао - važan korak ка njegovoj slavenizaciji. Aneksija је довела до porasta antiaustrijskog raspoloženja u Srbiji, Crnoj Gori i drugim balkanskim državama, što је omogućavalo да се u budućnosti stvori Balkanska unija под okriljem Rusije. U slučaju evropske konferencije, Rusija bi mogla да се “ponaša као branilac interesa Slavena, dozvoljavajući umjerenu kritiku aneksije” – prema: И. В. Крючков, *Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896–1908 гг)*, у: *Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели*, Вып. VI, Ставрополь 2018, 24; upor. Z. Šehić, *Historijske pretpostavke aneksione krize, Prilozi*, br. 28, Sarajevo 1999, 144.

okarakterizirao kao politiku “zdravog egoizma”.³⁷ Smatrao je da se ne treba sporiti “oko sitnica, već stvar gledati široko i čvrsto krenuti putem potpuno lojalne, otvorene politike”.³⁸ Pisao je svom pomoćniku Čarikovu (Николай В. Чарыков) da prema odluci Beča, “najava aneksije Bosne i Hercegovine u bliskoj budućnosti izgleda konačno i neopozivo. (Ova) odluka... ne tiče se ni naših strateških ni ekonomskih interesa”.³⁹ Čarikov je također vjerovao da aneksija Bosne i Hercegovine ne utiče na ruske interese.⁴⁰ Car Nikolaj II (Николай II А. Романов) je bio zadovoljan postignutim dogovorom: “Ovo bi bilo rješenje za staro pitanje. Pamtiću 8. septembar 1908. godine”.⁴¹ Nakon vijesti o sporazumu u Buhlau (“Скандал Бухлау”) drugi ministri su bili zatečeni saznanjem o stvari koja je “pogađala interese Carstva”.⁴² Ovaj sporazum je, navodi Tejlor (Alan

³⁷ Е. В. Низалова, С Англией или Германией: вопросы внешней политики России на заседаниях Государственной думы третьего созыва в феврале-декабре 1908 г, *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, № 17(43), Санкт-Петербург 2007, 243.

³⁸ Njegov koncept regionalnih sporazuma apsorbirao je iskustvo pruskog kancelara Bizmarka, koji je sklapao saveze različitog značaja sa suparničkim silama. Izvoljski je bio polaskan usporedbama sa “željezним kancelarom” – prema: В. Е. Авдеев, Александр Петрович Извольский, *Вопросы истории*, № 5, Москва 2008, 73.

³⁹ Угор. П. В. Мультигули, *Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917)*, Москва 2012, 447; Е. В. Сироткина, “Не остается ничего другого как надеяться на Бога и выполнять свои обязанности”: А. фон Эренталь и развитие австрийско-российских отношений в начале XX в, *Известия Саратовского университета*, Новая серия. Серия: История. *Международные отношения*, т. 15, № 2, Саратов 2015, 82-87.

⁴⁰ Na osnovu informacija iz Bosne i Hercegovine (“prema ruskim vojnim agentima”), “ruska vlada je obaviještena da njeno stanovništvo neće podizati široke antiaustrijske parole” – vidi: Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878-1908)*, 230-234.

⁴¹ “Beč se obavezao da će podržati zahtjev da svi brodovi iz Rusije i drugih crnomorskih država dobiju pravo da slobodno prolaze kroz Bosfor i Dardanele. Bugarska je proglašena nezavisnom državom, a Ferdinand Koburški – kraljem”. Ministri su se dogovorili i „o evakuaciji austrougarskih trupa iz Sandžaka... o predaji ostrva Krit Grčkoj i o prijemu Srbije i Bugarske u Dunavsku komisiju priobalnih država” – prema: Е. Г. Кострикова, Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010, 425-427; П. А. Искендеров, Балканский «пасьянс» Белграда (1903–1914 гг), у: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017, 291; Л. Ю. Пахомова, Бикфордов шнур. Россия и аннексия Боснии и Герцеговины в 1908 году, *Родина*, № 8, Москва 2008, 75-76; Ю. А. Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908–1914), *Balkanica*, XV, Beograd 1984, 162.

⁴² А. В. Игнатъев, Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования, у: *История внешней политики России*, т. 5, Конец XIX — начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва 2018, 234. Čarikov je javljivao caru Nikolaju da u političkim krugovima i štampi raste nerazpoloženje “na samu ideju o zajedničkim akcijama između Rusije i Austrougarske”. Car je odgovorio: “Sasvim razumljivo nerazpoloženje” - prema: Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 130-132.

Taylor), bio “poslednji uzaludni trzaj diplomatske nezavisnosti dveju umirućih carevina”.⁴³

Za ostvarivanje ruskih interesa i nadzora nad moreuzima (“geostrateški dragulji”) trebalo je osigurati pristanak Velike Britanije i Francuske. One su smatrale da se ne može dozvoliti Rusiji slobodan prolaz kroz moreuze ako ga nemaju i druge sredozemne sile. Britanci su se plašili da bi rusko širenje na jug ugrozilo njihov položaj na Bliskom istoku i kontrolu nad Indijom.⁴⁴ Sva historija oko pregovora “в Бухлау сильно ударила по репутации России” i samog Izvoljskog.⁴⁵ Svjestan kraha nada za “мирное переустройство” Balkana, žalio se da je “nasamaren”.⁴⁶ Za Erentala se u Rusiji govorilo kao o «prevarantu», «spletkaru», «podmuklom protivniku». “Новое время” je navodilo da je Izvoljski, “na sramotu Rusije”, predao zaštitu pravoslavnih Slavena Velikoj Britaniji i Francuskoj.⁴⁷ Oni nije robovao panslavističkoj ideji ali je bio osjetljiv na javno mnjenje, kod koga je osjećaj slavenske solidarnosti bio izraženiji nego

⁴³ Opšir. A. Tejlor, *Habzburška monarhija: 1809-1918.: istorija Austrijske carevine i Austrougarske*, Beograd 2001; Ю. В. Лунева, *Босфор и Дарданеллы. Тайные провокации накануне Первой мировой войны (1908-1914)*, Москва 2017.

⁴⁴ Я. В. Вишняков, *Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг. Историjski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010, 127; K. Klark, *Mesečari: kako je Evropa krenula u rat 1914.*, Smederevo 2014, 29-31; opšir. И. И. Астафьев, *Вопрос о черноморских проливах в период Боснийского кризиса 1908-1909 годов, Вестник Московского университета, № 1, Серия IX. История*, Москва 1967, 35-53.

⁴⁵ И. В. Крючков, *Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896-1908 гг.)*, 24; D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja“ 1908-1909*, 463-464; opšir. В. А. Емец, А. П. Извольский и перестройка внешней политики России, у: *Российская дипломатия в портретах*, Москва 1992, 336-355; В. Е. Авдеев, *А. П. Извольский - глава внешнеполитического ведомства России: 1906-1910 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва 2006.

⁴⁶ Н. М. Тихонова, *Образ Балкан и Ближнего на страницах “Русская мысль” в начале XX в.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Южный федеральный университет, Ростов на Дону 2018, 166. Izvoljski je žudio je da Rusiju afirmira velesilu. Činilo mu se idealnim zadobijanje kontrole nad osmanskim moreuzima, posebno što se tvrdilo da bi rat s Japanom završio drugačije da je ruska crnomorska flota mogla proći kroz njih i pružiti pomoć. Smetnuo je s uma da je to u vremenu kada je glavnina ruske flote već bila uništena, postalo akademsko pitanje. Izvoljski je imao pronicljivu inteligenciju, ali Erental je bio prepredeniji – prema: L. Kardum, *Suton stare Europe – Europska diplomacija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2009, 40.

⁴⁷ Stavovi velikih sila tokom aneksione krize nisu ovisili samo od njihovih ministara spoljnih poslova i njihovih karaktera. Oni su bili određeni međunarodnim i unutrašnjim položajem svake države posebno. U “reakcionarnoj zavjeri” Rusije, Austro-Ugarske, Njemačke, Italije, Francuske i Velike Britanije 1908, Austro-Ugarska je “dobila pristanak zavjerenika da anektira Bosnu i Hercegovinu”, a Rusija da, radi sprječavanja širenja persijske revolucije u Aziji, “izvrši napad na Perziju i okupira Azerbejdžan. I to je bitno, “a ne nagađanje da li je Erental nadigrao Izvoljskog i da li bi rat mjesto 1914. izbio još 1909. godine da nije bilo mudrog ser Eduarda Greja na kormilu engleske spoljne politike” – prema: E. Redžić, *Prilozi nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, 62.

kod viših političkih krugova.⁴⁸ Plašeci se da bi ono moglo uvući Rusiju u rat kao 1876., traženi su u Petrogradu načini da se stišaju bučne manifestacije nezadovoljstva zvaničnom politikom.⁴⁹

Vrijeme proglašenja o aneksiji, zaključuje Milorad Ekmečić, i način na koji je izvedena nisu odredile diplomate, već zbir historijskih događaja koji oni nisu predviđali.⁵⁰ Beču je unutrašnja kriza u Osmanskom carstvu bila pogodan trenutak da se realizira pripremljeni plan u pogledu statusa Bosne i Hercegovine.⁵¹ Car Franjo Josip (Franz Joseph I) ubrzo je potpisao akt o aneksiji.⁵² Djelovati i biti doživljen kao evropska velesila ostao je primarni cilj

⁴⁸ Kad je 5. oktobra car Franjo Josip potpisao dekret o aneksiji, Izvoljski nije bio suviše uznemiren, gotovo siguran da će dobiti pristanak Francuske i Velike Britanije za izmjenu režima plovidbe kroz moreuze. Zato je savjetovao srpskoj vladi da se pomiri s činom aneksije. U Parizu i Londonu nije naišao na očekivani odaziv, zaključio je da od željene kompenzacije neće biti ništa. Nije mogao računati ni na podršku Berlina, iako je i tamo tražio pomoć – prema: L. Kardum, Aneksiona kriza i Friedjungov proces, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 1993, 136-137; opšir. A. B. Гостенков, Боснийский кризис, *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, № 2, т. 4, Санкт-Петербург 2013, 94-96; A. Rastović, Enigma Izvoljski: diplomatsko manevarisanje u pitanju aneksije, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 73, Novi Sad 2006, 79-87.

⁴⁹ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 118. Sretan sljed događaja dao je Izvoljskom argumente da rehabilitira svoje postupke i kritizira svoje protivnike. Ambasador u Parizu Nelidov (А. И. Нелидов) prenio je 26. septembra 1908. poruku francuskog kabineta o pripremanju Beča za objavu tajnih dokumenata iz 1881. godine. Izvoljski je naložio pravnom savjetniku Ministarstva vanjskih poslova Taubeu (М. А. Таубе) da izvrši odgovarajuće pretrage u arhivima. I neočekivano, ministar je saznao da je 1878, a zatim 1881, 1887. i 1897. Rusija pristajala na aneksiju Bosne i Hercegovine – prema: A. B. Георгиев, *Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны*, 63.

⁵⁰ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 604. Sudbinu balkanskih država rješavali su dvorski krugovi velesila a ne parlamenti – A. Г. Айрапетов, Балканы начала XX века: взгляд венгерского современника, u: *Австро-Венгрия: Центральная Европа и Балканы (XI-XX вв)*, Санкт-Петербург 2011, 343.

⁵¹ Pobjeda “Mladoturske revolucije” i proglašenje Ustava od strane nove osmanske vlade bio je alarm za austrougarske političke krugove. Strahovalo se da osmanski parlament ne proglasi odluku o integritetu Osmanskog carstva – vidi: N. Tomović, *Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini*, 150.

⁵² E. K. Вяземская, Пороховой погреб на Балканах – Босния и Герцеговина 1878–1918 гг, u: *На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX в*, Москва 1997, 296. U pismu potpisnicama Berlinskog ugovora on je naveo da su događaji u Osmanskom carstvu uticali i na Bosnu i Hercegovinu, pa je trebalo ispuniti želje naroda za donošenjem ustava. Kako je za to bila nužna suverena vlast nad Bosnom i Hercegovinom, aneksija je bila jedino rješenje. Objavio je i da povlači svoje trupe iz Sandžaka. Ruski car je u svom odgovoru istakao: “Duboko i iskreno prijateljstvo prema tebi ne dozvoljava mi da od tebe sakrijem utisak koji je na mene učinilo prisajedinjenje Austro-Ugarskoj carevini jednostranim aktom, što je žalosno do krajnosti, provincija Bosne i Hercegovine, poverenih tebi na upravljanje na Berlinskom kongresu. Ograničiću se samo na konstataciju da položaj Bosne i Hercegovine ne može biti izmenjen drugačije nego odlukom država koje su potpisale taj traktat”. Dan nakon aneksije njemački kancelar Bilov (Bernhard von Bülow) je austrougarskom ambasadoru saopštio da „ukoliko iz sadašnjeg stanja nastanu kakve teškoće ili komplikacije, Austrougarska može u svim odnosima računati na Njemačku” – prema: S. Savić,

njegove politike.⁵³ Pripremajući se za aneksiju Bosne i Hercegovine, za šta je osigurala njemačku podršku i rusku saglasnost, Austro-Ugarska se sporazumijela s Bugarskom da ona proglasi nezavisnost, što se i desilo 22. septembra/5. oktobra u Trnovu. Dok je car Franjo Josip proklamacijom nastojao da narodima u Bosna i Hercegovina pokaže “samo ljubazno lice” ovog čina, dotle je bečka i peštanska štampa otkrivala sve ono što je on nastojao da prikrije. Vodeći bečki list “Neu Freie Presse”, objavljuje da je Bosna i Hercegovina za Austro-Ugarsku ono što su kolonije za ostale evropske sile.⁵⁴ U noti predatoj Porti, Austro-Ugarska je istakla da je čin aneksije *fait accompli* (gotova činjenica) i da povodom nje nije spremna da se upušta “ni u kakve diskusije ni sa Turskom ni sa drugim silama”. Ovakav tok događaja izazvao je politički potres u Evropi, iako aneksija “не была секретом ни для кого, - все о ней знали”.⁵⁵ Srpska vlada uputila je 7. oktobra protestnu notu velikim silama zbog aneksije Bosne i Hercegovine: “Ne bude li se u pogledu pokrajina moglo povratiti stanje stvoreno Berlinskim kongresom, srpska vlada je zatražila da se “Srbiji dosudi odgovarajuća naknada”.⁵⁶ Srbija se zanosila planovima o ujedinjenju “rasutog srpstva”. Petar Ritih (П. А. Ритих),

Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu iz 1910. godine, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Kragujevac 2015, 37.

⁵³ Za razliku od Velike Britanije, Francuske, Njemačke i Rusije – koje su sve smatrane nacionalnim državama koje manjim etničkim skupinama nisu priznavale gotovo nikakva prava – multietnička Austro-Ugarska činila se zaostalom. Od 1867. do 1918., multietičnost, višejezičnost i multikulturalnost bili su u njoj ključni elementi vlasti – prema: A. Suppan, Je li Austro-Ugarska bila osuđena na propast?, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, br. 525=51, Zagreb 2016, 65, 69-70.

⁵⁴ Ovaj list piše da je Austro-Ugarska u pitanjima kolonijalne politike prema velikim silama pokazivala predusretljivost, da se V. Britanija tokom osvajanja Egipta i rata s Transvalom koristila tim prijateljstvom. Francuska je priznala da su joj u vrijeme borbi oko Tunisa i Maroka, iskazivane blagonaklone namjere: “Isključeno je da je Rusija zaboravila koliko je mogla crpsti spokojstva iz toga što je za vrijeme rusko-japanskog rata imala pouzdanog susjeda... Dakle, Austro-Ugarska ima izvjesna prava na prijateljska osjećanja ovih sila, koje su u kolonijalnim zapletima i ratovima blagodarno osjećale našu predusretljivost” – cit. prema: K. Milutinović, Aneksija Bosne i Hercegovine i socijalna demokratija, *Socijaldemokrat*, br. 10-11, Sarajevo 2002, 174-175.

⁵⁵ Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, II, Ленинград 1929, 53. Primarni faktori koji su doveli do aneksije i krize bili su: austrougarska težnja da oslabi Srbiju; nemoć osmanskih vlasti da uvedu mir u Makedoniji; težnja Bugarske za nezavisnošću; izmjena spoljnopolitičke doktrine Rusije, koja se nakon poraza u ratu s Japanom, opet okrenula Istočnom pitanju i Balkanu, gdje se dokazivala kao sila – vidi: M. Ekmečić, Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997, 373-399.

⁵⁶ Ministarstvo inostranih poslova Srbije poslalo je upute poslanstvima u Parizu, Petrogradu i Rimu da Srbija mora “najviše polagati na sledeće naknade u kojima jedino može naći jemstva za čuvanje svoje nezavisnosti protivu pritiska Austro-Ugarske i eventualno austro-ugarske zajednice sa Bugarskom: ispravka granica ustupanjem Srbiji i Crnoj Gori jednog dela bosansko-hercegovačke teritorije na severnoj granici Sandžaka tako da Sandžak bude odsečen od A-ugarske i Srbija i Crna Gora dobiju zajedničku granicu, zatim osiguranje što punijeg prava saobraćaja i podizanje saobraćajnih sredstava kroz Sandžak za Srbiju, te da Srbija dobije preko Sandžaka i Crne Gore potpuno siguran izlaz na more” – prema: V. Dedović, Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine, *Bastina*, sv. 57, Leposavić 2022, 356.

ruski oficir i pisac koji je 1908. boravio u Srbiji, ističe da je u beogradskoj podoficirskoj školi posebna pažnja posvećena predavanjima iz historije i geografije - "Velike Srbije od mora do mora" ("среди прочих предметов, преподавали «историю и географию Великой Сербии от моря до моря»).⁵⁷

Javnost u Srbiji je za aneksiju saznala 5. oktobra 1908, u vanrednom izdanju lista "Politika" na kome je velikim naslovom bilo ispisano "Bugarska kraljevina - aneksija Bosne".⁵⁸ Srpska vlada je dovedena pred svršen čin. Širom Srbije održavani su javni skupovi u kojima se pozivalo na "rat protiv Austrije".⁵⁹ Srpska vlada se zaklanjala iza međunarodnog prava.⁶⁰ Branila je tako, paradoksalno, osmanski suverenitet nad Bosnom i Hercegovinom, sve u nadi da će oblasti imati slabog sizerena i samim tim uživati veću autonomiju.⁶¹

⁵⁷ A. Шемякин, *Сербия и Сербы накануне Балканских войн глазами Русских (к дискуссии о «современном» государстве)*, *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2015, 29; J. Višnjakov, *Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka*, 329.

⁵⁸ N. Anžel, *Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine*, 86.

⁵⁹ U napetoj situaciji u Srbiji najaktivniji su, pored političara, bili umjetnici i književnici. Branislav Nušić je inicirao u oktobru osnivanje organizacije Narodna odbrana koja je u slučaju rata trebalo da postane "matica za prikupljanje i organizovanje dobrovoljačkih odreda". Ona je sabrala između 150.000 i 300.000 dobrovoljaca – prema: M. Radojević, *Svedočanstva o Narodnoj odbrani, Vojnoistorijski glasnik*, br. 1-2, Beograd 2004, 110-116; R. Gaćinović, *Aneksija Bosne i Hercegovine uzrok opšte turbulencije na Balkanu, Politička revija*, br. 1, Beograd 2014, 210; V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, 91-92; M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, 606-607.

⁶⁰ Vjerovalo se u srpskim političkim krugovima, dalje, da će i Osmansko carstvo ustati na odbranu svojih prava i da bi se mogao stvoriti vojnički savez i s njom. U Istanbul je poslat Stojan Novaković. Na njegovo pitanje da li Evropa mora da odobri Austro-Ugarskoj proglas aneksije, tamošnji ruski poslanik Zinovjev (Иван А. Зиновьев) mu je odgovorio da se to mora odobriti, jer se „ne može voditi rat“. Nije trebalo mnogo da se vidi da od srpskog saveza s osmanskom državom neće biti ništa. Porta nije bila spremna za borbu – vidi: M. Vojvodić, Stojan Novaković i Rusija, *Bratstvo*, br. 8, Beograd 2004, 65-84; B. Nadoveza-M. Perić, Milovan Milovanović kao diplomata, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2020, 164; A. Ичйер, *Сербия и Турция в годы младотурецкой революции и Россия, Srpske studije*, br. 6, Beograd 2015, 287.

⁶¹ U vrijeme aneksione krize među srpskim političarima pojavile su se dve koncepcije. Prva, dominantna, naklonjena ratnoj opciji, oslanjala se u svojoj nemoći na suverena prava Osmanskog carstva i Berlinski ugovor iz 1878. godine. Druga, oličena u šefu srpske diplomatije Milovanu Milovanoviću, težila je sporazumu sa Austro-Ugarskom, kojim bi dio teritorija što ih je ona do tada držala pod okupacijom bio prisajedinjen Srbiji. Milanović je pokušavao da "Srbija dobije oblast Polimlja i Huma, tako se teritorijalno spoji sa bratskom Crnom Gorom i stekne izlaz na Jadransko more. Tako bi Srbija ojačala svoj položaj, onemogućila dalju ekonomsku izolaciju i postigla nekakav zajednički cilj sa silama Antante. Ostali političari verovali su da Srbija, bez obzira na žrtve, neprihvaćene pretenzije i prava koja ipak nisu imala bezrezervnu podršku većine naroda koji su živeli u Bosni i Hercegovini, treba da istraje do kraja" – nav. prema: Č. Antić, *Aneksija, sličnosti razlike*, <https://www.politika.rs/sr/clanak/58196/Aneksija-slicnosti-i-razlike>; Isti, *Otmica „srpske Burgundije“*, <https://www.politika.rs/scc/clanak/57274/Tema-nedelje/Stogodisnjica-aneksione-krize/Otmica-srpske-Burgundije>.

Beograd se pretvorio u “jedno groblje izgubljenih nada”.⁶² Duboko ogorčenje zavladao je u Srbiji, “gdje nitko živ nije mogao shvatiti ulogu Rusije u toj čitavoj stvari”.⁶³ Govorilo se i o “prokletstvu Berlinskog kongresa”.⁶⁴ Stojan Novaković, srpski historičar i političar, rezignirano je 1908. ustvrdio: “Da je ma ko znao šta Srbe čeka posle rata za oslobođenje 1876-1878. godine, ne bi počinjali ni 1875. bunu u Bosni i Hercegovini, ni 1876. rat sa Turskom”.⁶⁵

Najveći dobitak habsburška sila stekla je, prema njegovom sudu, na balkanskom prostoru 1878, kada je vojnički ušla u Bosnu i Hercegovinu i to zahvaljujući, kako se izrazio, “nemaru ruskih diplomata i nemačkim uticajima oko ruskog dvora”. Mislio je zapravo na popustljivo držanje Rusije na Berlinskom kongresu. “Na nama je”, kazao je Novaković pred poslanicima Narodne skupštine 2. januara 1909, “da postavimo srpsko pitanje ostavljajući svako uzdržavanje”. Na istoj sjednici je najprije ministar inostranih poslova

⁶² F. Ekmečić, *Bosna. Kratka popularna povijest*, Paris 1994, 61; E. Redžić, *Istorijski pogledi na vjerske i nacionalne odnose u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1993, 51. Beograd je bio izložen mogućoj invaziji sa sjevera. Za vrijeme “bosanske krize” 1908. Milovan Milovanović, srpski ministar inostranih poslova, patio je od noćnih mora – snivao je da ga ujutro budi neprijateljski vojnik pred vratima njegove spavaće sobe. Sekretar austrougarskog poslanstva 6. oktobra 1908. javljao je iz Beograda da se Milovanović “po opštem mišljenju, potpuno skljkao i ne gospodari svojim nervima” – vidi: D. Đorđević, Srpsko društvo 1903-1904, *Marksistička misao*, br. 4, Beograd 1985, 125, nap. 3; B. Nadoveza-M. Perić, *Milovan Milovanović kao diplomata*, 165.

⁶³ Srpski poslanik u Parizu, Milenko Vesnić je 5. oktobra izvjestio vladu u Beogradu da mu je ruski ministar Izvoljski kazao da Srbija i srpski narod nisu aneksijom ništa izgubili, nego efektivno dobili, da Srbi nisu ni smjeli ni misliti, da će Austro-Ugarsku istjerati iz Bosne i Hercegovine oružjem, a da Rusi ne mogu zbog Bosne i Hercegovine ugaziti u rat. Samo se po sebi razumije, naglasio je Izvoljski, da Rusi ne smiju pred svijetom kazati, da nisu sada sposobni za rat, pa ipak je baš to glavni razlog, “zašto toga ne čine”. Ni Austro-Ugarska ne dobiva, već “nasuprot gubi Novopazarski sandžak, a to mora da digne duh srpskoga naroda, jer mu stavlja u izgled, da će se jednom ovdje (t. j. u Sandžaku) sastati s Crnom Gorom«. Car Nikolaj II je smatrao da iz austrougarskog povlačenja iz Sandžaka proizlazi mogućnost da se “u budućnosti, pod određenim uslovima, odnosno u slučaju likvidacije turskog carstva, na ovom području vrata granice Sanstefanskog ugovora”- prema: F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908): diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Zagreb 1938, 98; Ap. A. Улуњян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 330; P. Milosavljević, *Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах*, 213.

⁶⁴ M. Vojvodić, Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled), u: *Akademске бесede*, I, Beograd 2016, 279; opšir. Isti, Srbija i aneksiona kriza 1908-1909, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banjaluka 2009; 119-159; M. Ekmečić, Pripreme Srbije za aneksionu krizu 1908-1909, u: *Spomenica Milana Vasića*, Banjaluka 2005, 331-350.

⁶⁵ M. Vojvodić, Stojan Novaković o Berlinskom kongresu, *Istorijski časopis*, god. XLIX, Beograd 2003, 194. Predsjednik Narodne skupštine Srbije Ljubomir Jovanović je na sjednici održanoj 29. septembra 1908. (po starom kalendaru) rekao: „Nacionalnom pravu srpskog naroda pretila opasnost. Ko su ljudi koji žive u Bosni i kakva prava oni treba da imaju kao narod, to se, braćo, zna. Danas u svetu ne postoji nijedan drugi narod osim Srba koji je živio nekad ili koji sada živi u Bosni... Srbi su tamo bili i pre stvaranja države Karla Velikog, da ne govorimo o državama koje su proistekle iz države Karla Velikog” – prema: J. Višnjakov, Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka, u: *Rusija i Balkan u savremenom svijetu*, Banjaluka 2012, 331-332.

Milovan Milovanović upozorio da je pitanje koje je otvoreno proglasom aneksije Bosne i Hercegovine eminentno srpsko pitanje i istovremeno i evropsko pitanje u kome se “srpski karakter toga pitanja nije dovoljno odmah uočio”.⁶⁶ Tvrdio je da Srbija ne smije sama da se sukobi s Austro-Ugarskom jer „samoubistvo nije dokaz energije i snage, već bolesti i klonulosti”.⁶⁷

Srpska država se nije zadržala samo na diplomatskim i političkim pokušajima otpora aneksiji. Jovan Cvijić sačinio je djelo *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem* (1908).⁶⁸ U Londonu su predstavnici Srbije objašnjavali zašto se Srbija javlja po pitanju aneksije iako nije bila potpisnica Berlinskog ugovora.⁶⁹

⁶⁶ Stojan Novaković je iznio program s ciljem da se od Evrope traže garantije za tekovine koje je srpski narod do tada stvorio, ali i da joj se predstavi, zapravo prijateljima i neprijateljima, ono što srpskom narodu treba i bez čega on živjeti ne može. Program je proisticao prije svega iz iskustava prethodnih decenija u kojima je moćni sjeverni susjed (Habsburška monarhija) koristio sva politička i ekonomska sredstva, kako bi Srbiju onemogućio da se oslobodi od – kako je kazao – „kaprisa, od samovolje i od pojedinih čudi onih koji zapovedaju u Pešti i u Beču”, koji rade silom ili milom da je pretvore u svoj protektorat. Za držanje Rusije u aneksionoju krizi nije imao opravdanja pa je, vraćajući pogled na kraj XVIII stoljeća, na ondašnje rusko-habsburške odnose, skoro uvrijeđeno tvrdio da Srbija od tada nikako ne uspijeva da iz glava najviših predstavnika ruske diplomatije i zvaničnih vlasti iščupa srpske zemlje iz austrijske sfere, odnosno politike da ustupaju Austriji čas Srbiju, čas Bosnu i Hercegovinu a čas obje da bi dobili slobodu za svoju politiku na drugoj strani, na Istoku. Upozoravao je da bi srpski narod trebalo da bude načisto sa službenom politikom Rusije kako bi mu bio jasniji položaj gdje se sam nalazi. U vrijeme kada se aneksiona kriza nalazila na vrhuncu i pretio napad Austro-Ugarske na Srbiju koja nije prihvatila aneksiju, Novaković je saglasnošću svih stranaka u skupštini izabran u februaru 1909. za predsjednika koncentracione vlade, s ciljem da nađe častan izlaz iz krize u kojoj se zemlja našla. Novakovićeva vlada, međutim, nije uspjela da privoli evropske sile da uzmu u razmatranje zvanični akt koji je u januaru sačinio Milovan Milovanović kao ministar inostranih poslova i u prethodnoj vladi, a čija bi sadržina bila upravo protkana očekivanjima za zadovoljenjem srpskih interesa – prema: M. Vojvodić, Stojan Novaković, aneksiona kriza i srpsko pitanje, u: *Stojan Novaković: povodom sto sedamdeset pet godina od rođenja*, Beograd 2018, 18-20.

⁶⁷ Milovanović je mjesec dana uoči proglasa aneksije bio je od ruske strane informiran da se Beč sprema na taj korak i da će se to ubrzo dogoditi. On je 6. oktobra obavijestio kralja Petra Karađorđevića, da će, prema vijestima iz Petrograda, aneksija biti objavljena dan kasnije – prema: M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 278; Lj. Antonijević, *Stojan Novaković i srpsko društvo krajem 19. i početkom 20. veka*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Niš 2017, 36.

⁶⁸ Cvijić u njemu nije eksplicitno nazvao režim u Bosni i hercegovini kolonijalnim, ali je poredio njegove osobine sa osobinama drugih imperijalnih režima. Predočio je ocjenu jednog britanskog političara koji je naveo da Dvojna monarhija u Bosni i Hercegovini koristi neznatno manja sredstva da je drži pokornom, no što koristi Britanija da drži Indiju – vidi: A. Nikolić, *Austrougarska Bosna i Hercegovina i britanski Egipat: uprava, politika, kultura (1908-1918)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2022, 112-113.

⁶⁹ B. Stojić-D. Radović, *Todor Stefanović Vilovski između Beograda i Beča tokom aneksione krize*, Mešovita građa, Miscellanea, nova serija, knj. XLIII, Beograd 2022, 198. Vojni savjet u Petrogradu usvojio je tajni zaključak da će Rusija ostati neutralna u slučaju sukoba Austro-Ugarske i Srbije (što su u Beču odmah doznali). Milutin Milanković, srpski naučnik koji je živio u Beču, ostavio je svjedočanstvo o mobilizaciji u austrijskoj prijestonici: „voz za vozom napunjen vojnicima...

Izvoljski je Srbiju odvrćao od namjere da Austro-Ugarskoj objavi rat: “Srbija mora ostati na miru i ne smije ničim izazvati Austriju kako joj ne bi pružila priliku da je satire”.⁷⁰ Nikola Pašić je tražio da Srbija mora ostati “jedan naoružani logor”.⁷¹ On se „odnosio prema Rusiji sa posebnom toplinom... i bio je vezan sa njom dubokom unutrašnjom simpatijom”.⁷² Kada je uvidio da velike sile neće rat, bio je za to da Bosna i Hercegovina “ostanu živa rana”.⁷³ Kod njega

videsmo okupljenu svetinu koja je mahala rukama i oduševljeno klicala. Tada sam potpuno jasno osetio da se nalazim u neprijateljskoj zemlji....” – prema: D. Lopandić, *Ode Bosna!*, <http://politikinzabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna>.

⁷⁰ N. Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995, 204. Izvoljski je od početka vjerovao da je najbolje rješenje za Srbiju i Crnu Goru sazivanje međunarodne konferencije na kojoj bi se pitanje aneksije stavilo u širi evropski kontekst. Njeno sazivanje trebalo je da pokaže da Rusija nije poklekla i izgubila interes za Balkan, da je to jedino rješenje. Dalje od zahtjeva za teritorijalnim kompenzacijama nije smjela da ide. Njeni zahtjevi za tim kompenzacijama Srbiji i Crnoj Gori mogli su ići samo na štetu Osmanskog carstva, što su Velika Britanija i Francuska energično odbile. Britaniji nije odgovaralo remećenje mira s probritanski orijentiranim mladoosmanskim režimom i gubljenje kontrole nad moreuzima. Prema riječima njenog ministra inostranih poslova Greja (Edward Gray), aneksija je predstavljala “veliki udarac javnom povjerenju”. Britanski poslanik u Beču je osudio aneksiju navodeći četiri riječi: „načelo, presedan, čas i način”. Britanski listovi „The Daili Graphic” i „The Times” su o aneksiji pisali kao o „razbojništvu što sličnoga nema ni u najhajdučkim vremenima svetske istorije” i događaju koji će izazvati „masu pitanja koja mogu biti vrlo opasna po evropski mir i imati velike i teške posledice”. Tokom marta 1909. Velika Britanija je spriječavala „austrijsko-srpski oružani sukob” i zalagala se da Srbija „prihvati aneksiju kao svršeni čin”. Francuska je savetovala Rusiju da istupa u pomirljivom duhu. U „odsustvu neposredne materijalne zainteresovanosti” smatrala je da aneksija ne ugrožava ni njene ni ruske „životne interese”. Velika Britanija i Francuska nisu htjele da uđu u rat zbog slavenskih interesa. Austro-Ugarska i Njemačka nisu željele da razmatraju prijedlog o kompenzacijama, jer se kosio s njihovim ekonomskim i političkim interesima – prema: N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, Podgorica 2008, 321; U. Tatić, *Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909, Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 81, Novi Sad 2010, 23-25; M. Imamović, *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, Historijska traganja*, br. 7, Sarajevo 2011, 23; R. Subić, *Austro-Ugarska i Hrvati u Bosni i Hercegovini (1903-1914)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2021, 132; S. Savić, *Zemaljski ustav za Bosnu i Hercegovinu iz 1910. godine*, 38.

⁷¹ “Naš će se odnos prema Rusiji”, govorio je Pašić, uskoro “postaviti na prisniju i svesrdniju osnovu jer je i taj narod razjaren zbog nama učinjene nepravde. Austrija ponovo vodi antislovensku, a na prvom mestu antisrpsku politiku. To će joj se osvetiti. Austrija je naterana pod nas Srbe i Jugoslovene. Mi ćemo je baciti u vazduh – jer mi smo eksploziv” – vidi: M. Ekmečić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice*, 396-397; O. Popović-Obrodović, *(Jedno)partijska država, Helsinška povelja*, br. 103-104, Beograd, januar-februar 2007, 39.

⁷² *Ruska vojna pomoć Srbiji za vreme Prvog svetskog rata*, prired. A. Timofejev-D. Krečić, Beograd 2014, 6.

⁷³ V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd 2013, 91. Kralj Petar Karađorđević je podržavao ideje o svesrpskom ujedinjenju na Balkanu u jednu državu. Podjele u Srbiji između snaga okrenutih ka Rusiji i ka “zapadu” (naprednjaci i liberali) su nakon 1903. postepeno prevaziđene u korist rusofila i snaga koje su se zalagale za što hitnije ujedinjenje “srpstva”. U Srbiji je u javnom mnjenju i stranačkom životu postojao konsenzus po pitanju otpora Austro-Ugarskoj i oslanjanja na Rusiju. “Crna ruka”, kao vojno-politička organizacija imala je u svom programu cilj objedinjavanja Srbije

su, prema sopstvenom priznanju, uvijek preovlađivali osjećaji za život i sudbinu “srpskog naroda van granica Kraljevine Srbije, no što su bili oni koji su me pobuđivali da radim za unutrašnje narodne slobode”.⁷⁴ Pašić je smatrao da je Srbija pitanje aneksije trebalo da drži otvorenim i na taj način sam čin aneksije ne bi bio konačno riješen.⁷⁵ Kralj Petar je bio mišljenja da zemlja nije spremna za rat zbog nedovoljnog naoružanja. Ministar vojni Stepa Stepanović trezveno je cijenio vojnopolitičku situaciju i iznosio na sjednicama Vlade i Narodne skupštine da država i vojska nisu spremne za rat i da prije preduzimanja traženih odlučnih koraka treba izvršiti temeljne diplomatske, finansijske i vojne pripreme. Procjenjivao je da Srbija ne može da izdrži više od sedam dana u sukobu s Austro-Ugarskom, i da bi Beograd mogao biti osvojen za tako kratko vrijeme da bi se kralj i vlada našli zarobljeni.⁷⁶ Uporedo s protestima i izražavanjima nezadovoljstava, nastajale su i brojne organizacije čiji je zadatak bio priprema srpskog naroda za rat. Odbori i pododbori Narodne odbrane osnivali su se i u unutrašnjosti zemlje, prije svega među stanovništvom Podrinja, koje je živjelo uz granicu s Bosnom i Hercegovinom, i koje je najviše zaziralo od eventualnog

sa Crnom Gorom, Bosnom i Hercegovinom, Kosovom, Makedonijom, Hrvatskom i Slavonijom, Vojvodinom i većim dijelom Dalmacije. “Crna ruka” je imala dominantan uticaj u društvu, između ostalog i kroz kontrolu javne sfere – vidi: D. Đukanović-M. Zirojević, *Austrougarska i Balkan: uvod u krah*, u: *Sto godina od početka Prvog svetskog rata: istorijske i pravne studije*, Beograd 2014, 156.

⁷⁴ N. Pašić, *Moja politička ispovest*, u: *Serbia i komentari*, Beograd 1989, 129. Jovan Cvijić je u govoru održanom nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908, istakao da je “opšte poznato da su Bosna i Hercegovina oblasti čisto srpske rase”. Cvijić je navodio da “narod” Bosne i Hercegovine “čini nerazdvojnu celinu sa narodom zapadne Srbije, novopazarskog Sandžaka i Crne Gore”. Uzgred je spomenuo da u centralnoj Bosni i između rijeka Drine i Bosne ima katoličkog stanovništva, ali ne i to da bi ono moglo biti hrvatsko. Muslimansko stanovništvo Cvijić tom prilikom nije ni spomenuo; dvije godine potom komentirajući iseljavanje muslimana iz BiH, govorio je o njima kao o srpskom plemstvu koje je promijenilo vjeru – prema: M. Pišev, *Ko je ko u Kraljevini SHS: formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena, Etnoantropološki problemi*, sv. 2, Beograd 2010, 65-66.

⁷⁵ Pašić je predlagao je da vojska uđe u Sandžak i „Evropu” stavi pred svršen čin. Hladnije glave bio je ministar inostranih poslova, partijski kolega iz Narodne radikalne stranke, Milovan Milovanović. Njegova ideja se bazirala na spajanju sa Crnom Gorom, preko dijela zemljišta u Bosni i Hercegovini, i dobijanju trgovinskog izlaza na Jadransko more. Masa je u prvi mah Milovanoviću pod prozorima njegovog ministarstva pjevala „Ne boj nam se, sivi tiću”, a zatim ih je, saznajući za njegovu kompenzacionu politiku, razlupala kamenicama – prema: Z. Bajin, *Miroslav Spalajković (1869-1951): biografija*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2016, 113; M. Radivojević, *Srbija i Rusija 1913-1918*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd 2019, 13.

⁷⁶ L. Vrkiatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 224. Narodna skupština je odobrila velike kredite za opremanje vojske. Vojni izdaci dostigli su 27 miliona i zajedno s anuitetima državnog duga (28,4 miliona) premašili su polovinu državnih prihoda. Da bi ove izdatke uravnotežila, srpska vlada je preko Narodne skupštine uvela nov 25%-ni prirez – vidi: V. Ivetić, *Politička uloga ministara vojnih Kraljevine Srbije od 1903. do 1914. godine*, 91-93.

upada austrougarskih trupa u Srbiju.⁷⁷ Diplomatska nastojanja Beča i Berlina da Crnu Goru odvoje od Srbije ostala su bez uspjeha. U proklamaciji knjaza Nikole I Petrovića (“Никола I, по милости Божьей княз и господар Црне Горе”), narod je upozoren da ne klone duhom: “Iza teških dana doći će bolji. Srpsko će sunce ljepše sjati, da svakojega brata Srbina bolje zagrije i osvijetli”. Novosadska “Zastava” je izvještavala kako se Crna Gora u oktobru 1908. pretvorila u veliki vojni logor: “Sve je pod oružjem i gotovo svakog trenutka da pođe na granicu”.⁷⁸ Srbija i Crna Gora su ubrzo sklopile ugovor koji je predviđao i vojnu saradnju radi odbrane nacionalnih interesa, “odlučne, da sva svoja prava i svoje interese i oružjem zajednički brane, ako se za to ukaže potreba, što će imati da procene i sporazumno utvrde nadležni faktori Crne Gore i Srbije. Čim bi se takva eventualnost pojavila odmah će se naročitim sporazumom utvrditi sve potrebne pojedinosti za zajedničku ratnu akciju”.⁷⁹

Aneksiona kriza “стала еще одной важной вехой в развитии международных отношений в Европе в целом и на Балканах в

⁷⁷ N. Anžel-A. Miljković, Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine, *Peščanik*, br. 19, Niš 2020, 135. “Glas Crnogorca” (br. 55, Cetinje 1. oktobar 1908.) objavio je stav Crnogorske narodne skupštine da je činom aneksije” nanesen smrtni udarac interesima cjelokupnog Srpskog Naroda”, te da je “naš narod gotov podnijeti sve žrtve kada Gospodar za odbranu Srpstva i za čast Otadžbine na to pozove”.

⁷⁸ Opšir. L. Vukčević, Štampa u jugoslovenskim zemljama o politici Crne Gore u bosansko-hercegovačkoj aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Titograd 1982, 137-156. Knjaz Nikola je u početku, ponešen atmosferom u Crnoj Gori, izjavljivao da je spreman da ide u rat protiv Austro-Ugarske. Njenom poslaniku na Cetinju baronu Kunu (Oton von Kunenfeld) kazao je 18. oktobra da, ako se njegove nade u teritorijalne kompenzacije ne ostvare, “onda je dužan svojoj časti i istoriji svoga naroda da čak i svoju dalju egzistenciju stavi na kocku”: “ako ne dadnete autonomiju Bosne i Hercegovine sa jednim guvernerom Srbinom; ako ne dadnete deo Hercegovine i Bosne Crnoj Gori i Srbiji da se mogu sastaviti i pružiti ruku jedna drugoj, ako mi ne dadnete gvozdeni put, ako mi ne dadnete Spič, onda ćemo, barone, u rat”. Srpskom poslaniku Jovanoviću govorio je da je Crna Gora aneksijom dovedena u položaj iz koga se izlaz mora tražiti ratom, pošto “narod hoće i ja hoću da ratujem”. Ova retorika je kasnije utišana, a uviđajući da je rješenje nastale krize iznad njenih mogućnosti, Crna Gora je određivala svoju politiku prema stavovima prijateljskih sila, u prvom redu Rusije – vidi: S. Knežević, Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010, 112-113; B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020, 12-13; V. Dedović, *Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine*, 358; opšir. R. Jovanović. Stav Crne Gore prema aneksiji Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1, Titograd 1963, 91-118; П. П. Рыхтик, *Черногория в балканской стратегии Российской империи в 1903–1912 гг.: малое «буферное» государство как системный элемент военно-политического планирования*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н. И. Лобачевского, Нижний Новгород 2022, 150-155.

⁷⁹ L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 479-480. Srbija je, zajedno s Bugarskom i Grčkom, spadala u onaj red država koji su osmanski vojni krugovi nazivali hūkūmāt-ı sagīre, terminom koji označava male, sitne države – vidi: J. Miladinović, Srpska vojska u osmanlijskim štampanim i rukopisnim izvorima (1881–1915), *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2015, 75.

особенности”.⁸⁰ Prema ruskim diplomatskim izvorima aneksija Bosne i Hercegovine “ispostavila se tako brzo i neočekivano kako za Rusiju tako i za druge evropske zemlje, a da ne govorimo o zemljama Balkana”.⁸¹ Aneksiona kriza se pokazala kao ozbiljni ispit za rusku diplomatiju.⁸² Parlamentarni život u Rusiji je tokom te krize bio u začecima. Duma (Государственная дума) je bila predstavničko tijelo čiji je rad vlada ograničavala. Većinski je podržavala vladinu politiku. Izuzetak su činili predstavnici ljevičarskih partija koji su do kraja aneksione krize apelirali na slavensku solidarnost.⁸³ Austrougarska aneksija Bosne i Hercegovine prvobitno je označena kao “udarac slavenstvu i povreda ruskog prestiža na Balkanu”. U javnosti se govorilo o historijskim zadacima koje ruski narod treba ispuniti “prema svojoj ugroženoj braći”, da je aneksijom “sveti osjećaj slavenstva duboko povrijeđen”, kako je to bio napad na “najsvetije” u ruskoj politici – slavensku ideju. Svaki udar na nju smatrao se nepodnošljivim.⁸⁴ Lav Tolstoj (Лев Н. Толстой) je protestirao u svom spisu “O prisajedinjenju Bosne i Hercegovine Austriji” (“О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии”, 1908) nazivajući Habsburšku monarhiju “razbojničkim gnijezdom” (“разбойничье гнездо”).⁸⁵ Navodio je da slavenski narodi nikako ne trebaju da

⁸⁰ Урог. П. А. Искендеров, *Боснийский узел*, у: *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг.)*, 368; Н. М. Тихонова, *Начальный этап Балканского кризиса 1908-1909 гг.* На страницах журнала «Русская мысль», *Гуманитарные и юридические исследования*, № 3, Ставрополь 2017, 109-111; Н. Поповић, *Rusija u aneksionoj krizi 1908-1909*, у: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 201-216.

⁸¹ О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг., 66.

⁸² Е. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 449-451.

⁸³ N. Tomović, *Stav Ruske dume prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine*, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, br. 17, Podgorica 2006, 230.

⁸⁴ U telegramu Nikole Pašića upućenom iz Petrograda 12. novembra 1908, u jeku aneksione krize, ministru inostranih poslova u Beogradu, stoji: “Juče sam imao poseban prijem kod Cara koji je trajao pola sata. Car je izrazio velike simpatije za Srbiju, preporučio je mimo držanje koje će po nas biti najbolje, jer je naša sprema slaba. Pitanje Bosne i Hercegovine će biti rešeno samo ratom; prema njegovom mišljenju Austro-Ugarska neće dopustiti ni autonomiju niti teritorijalnu kompenzaciju. Rusija neće priznati aneksiju. On preporučuje sporazumevanje sa Turskom i negodovao je što je Bugarska napustila Slovenstvo iako veruje da će se vratiti (slavenstvu – S. B). Izrazio je simpatije za dinastiju i poručio mi da prenesem srdačne pozdrave Kralju. On veruje da Austro-Ugarska neće napasti Srbiju, ali ni mi ne smemo davati povoda... Naša rukovodeća linija treba da bude: razumevanje sa Turskom, mirno držanje, vojna priprema i budno iščekivanje. Ostalo ću referisati po povratku”. Iz ove depeše je, ustvrđuje Nenad Ž. Petrović, vidljivo da je ruski car obmanjivao Pašića da Rusija neće priznati aneksiju. „Razumevanje sa Turskom” je bilo potrebno stoga što je Porta nakon prekida trgovine Austro-Ugarske sa Srbijom omogućila izвозnoj robi iz Srbije da se transportuje preko Soluna na nova tržišta i time osujetila austrougarske sankcije - vidi: N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravника i diplomate Miloša Bogičevića*, *Republika*, br. 574-575, Beograd, 1.-30. juni 2014.

⁸⁵ Svoje prvo izdanje Tolstojeva brošura doživjela je 1908. u Berlinu. Zašto nije tada izdata u Rusiji, možda dovoljan odgovor daje ova rečenica iz nje: “Desilo se da su upravljači ostalih sličnih

se spremaju na rat, “tj. ne na one iste prestupe od kojih i za ko je žive ona razbojnička gnijezda što se zovu velike države”, da ne treba da mole pomoć i od upravitelja tih država, te da trebaju prestati rasplamćivati u sebi grubi srpski i slavenski patriotizam: “Pojmljivo je da je onaj starac sa nakaznim pojmovima, koji se naziva austrijski car, zajedno sa još nekoliko desetina isto takvih kao i on ljudi, sa isto tako nakaznim pojmovima, mogao zaželjeti da nekoliko stotina hiljada koji sa njim ničeg zajedničkog nemaju, proglasi za svoje podanike, nalazeći da je to vrlo dobra i korisna stvar i da bi svoju odluku održavao u snazi, preteći da će poubijati sve one, koji je ne budu priznavali”.⁸⁶ U ruskim intelektualnim krugovima raspravljalo se o slavenskom i balkanskom pitanju, o ulozi Rusije među slavenskim narodima.⁸⁷

ustanova (država) zaželeli da uzmu učešća u toj otimačini, i evo se već nekoliko nedjelja kao lopovi domundavaju na svom lopovskom žargonu o nekim tamo aneksijama, kompenzacijama, kongresima, konferencijama, deklaracijama, delegacijama i tako dalje i ne mogu za sad da dođu ni do kakve odluke” – prema: N. Tomović, *Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2001, 187.

⁸⁶ “Sve ovo je sasvim razumljivo. Ali neshvatljivo je da te stotine hiljada Bošnjaka i Hercegovaca i miliona Srba i Crnogoraca, ogorčenih ovom aneksijom, ne bi našli drugi način da odgovore na ovo brutalno nasilje, čim se jedna od dvije stvari: ili Bošnjaci i Hercegovci se povinuju odluci austrijske vlade i priznaju se kao robovi njima tuđih ljudi, ili da se ovom nasilničkom činu protiv sebe suprotstave istim zločinačkim i nasilnim činom koji se protiv njih koristi, odnosno nasiljem i ubistvom” – vidi: Л. Н. Толстой, *О присоединении Боснии и Герцеговины к Австрии*, <http://tolstoy-lit.ru/tolstoy/publicistika/o-prisoedinenii-bosnii-i-gercegoviny-k-avstrii.htm>; N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 115. Na vijest smrti Tolstoja 1910, govorio je poslanik Kosta Majkić 23. novembra 1910. u Saboru Bosne i Hercegovine. Sabor je uputio svoje saučešće ruskoj vladi. U Beču su konstatirali da je Sabor Bosne i Hercegovine time što je izjavio saučešće ruskoj vladi prekršio Ustav, te je nadležnim predstavnicima vlasti u Sarajevu naloženo da skrenu pažnju Predsjedništvu Sabora da je prekoračio svoje kompetencije i da ga upozore da se ubuduće pridržava ustavnih propisa – prema: J. Jovanović, *Reagovanja muslimana u Rusiji i muslimanske štampe u Bosni povodom smrti Lava Nikolajeviča Tolstoja: uz 60-godišnjicu Tolstojeve smrti, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knj. 1, Sarajevo 1972, 128-129.

⁸⁷ П. А. Кулаковский, *Значение Босно-Герцеговинского вопроса для России, Славянские известия*, № 7, Санкт-Петербург 1908, 325-332; N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 113-114. O tim pitanjima organizirana su stručna i naučna predavanja. Univerzitetski profesor Komarovski (Леонид А. Комаровский), održao je u novembru 1908. predavanje u Petrogradu o prilikama u Bosni i Hercegovini. On je naglasio da Rusija ima samo jedan smjer na Balkanu - da pomaže slobodno razvijanje slavenskih zemalja: “Prema Srbima prije se postupalo nepravedno, a to više ne smije da bude. Ne priznati aneksiju i raditi na osnivanju balkanskog saveza to je zadatak Rusije”. Akademik P. A. Lavrov (Петр А. Лавров), napisao je raspravu *Анексија Босни и Герцеговины и отношение к ней славянства*. Osudio je tajne sporazume ruske diplomatije s Austro-Ugarskom. Apelirao je da Rusija ostane vjerna svojim historijskim zavjetima i da se ne pomiri s činom aneksije. Isticao je potrebu za čvršćom vezom između Bugarske, Srbije i Crne Gore, da bi se stalo na put austrougarskom prodroru na Balkan – prema: N. Tomović, *Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine*, 186; П. Лавров, *Анексија Босни и Герцеговины и отношение к ней славянства*, https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Serbien/XX/1900-1920/Lavrov_P_A/text2.htm.

Njena imperijalna misija takođe je imala jak religiozni naboj.⁸⁸ Oštar ton više ruskih listova bio je prožet slavenofilskim idejama, bez osjećaja za realno prosuđivanje moći Rusije, odnosno “nepriznavanje njene nemoći”. U sistemu odbrambenih saveza i partnerstava u Evropi, Rusija se “pokazala kao možda najslabija karika”.⁸⁹ Bašmakov (Александр А. Башмаков), ideolog panslavizma, govorio je da Rusija nikada neće priznati aneksiju Bosne i Hercegovine, da je to “ravno uništenju srpskog naroda, izbacivanju Rusije iz kruga velikih sila”.⁹⁰ Štampa u Srbiji je bila puna navoda optimističke sadržine iz ruske štampe.⁹¹

Srbi su očekivali rusku podršku, čak i objavu rata Austro-Ugarskoj. “Svi su razmišljali o osveti koja se jedino mogla izvesti uz pomoć Rusa”, izvještavale su austrougarske diplomate iz Beograda.⁹² Kasniji događaji će pokazati da je to bilo iluzorno. Želje su bile jedno, a realnost drugo.⁹³ Zvanična ruska politika je, svjesna realnih mogućnosti države, govorila drugačijim tonom. Reorganizacija vojske je započela 1908. godine. U periodu aneksije Bosne i Hercegovine Dimitrije Popović, srpski diplomata u Petrogradu, zapaža da je u Rusiji preovladao “strah od rata”, pošto je bila “vojno nespremna”, a i “stanje u zemlji bilo je zlo, posle nesrećnog japanskog rata”.⁹⁴ Rusi su računali da će tek za pet

⁸⁸ H. Minkler, *Imperije – logika vladavine svetom – od starog Rima do Sjedinjenih Država*, Beograd 2009, 123.

⁸⁹ A. В. Ревякин, *Россия и мир - внешняя политика и безопасность империи в конце XIX - начале XX веков*, u: *Россия и мир в конце XIX - начале XX вв.: Романовы и Россия*, Москва 2020, 120.

⁹⁰ E. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 133; opšir. И. В. Бестужев, *Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса, Исторический архив*, № 5, Москва 1962, 113-147.

⁹¹ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 115-116, 129. “Новое время” je pisalo: “Nemoguće je da Rusija ostane ravnodušan svedok kako Nemci pale Balkan sa svih strana i zbrinjavaju Slovene kao glupo krdo?”. “Речь” je upozoravala “da je Berlinski ugovor u cjelini prestao da postoji”. “Русские ведомости” su smatrale da se “ruska birokratija, predstavljena diplomatijom, osramotila po slavenskom pitanju i srušila ništa gore nego kod Mukdena. Narod sada mora da spašava slavensku ideju” – prema: E. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 429-430.

⁹² M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, 114. Za Srbiju, ali i za ostale balkanske zemlje, bilo je ipak jasno da bez globalne preraspodjele evropskih granica Srbija neće dobiti Bosnu i Hercegovinu; opšir. Д. В. Никоноров, *Роль идей “Великой Сербии” и “Великой Болгарии” в балканской политике Российской империи в 1878-1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Факультет государственного управления Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Москва 2004.

⁹³ N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, 322-324; *Ista, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini*, 152.

⁹⁴ Dimitrije Popović naglašava da u srpskom društvu 1908. nije bilo “mnogo ljudi koji bi održavali bliži dodir s Rusijom”. Vladala su uvjerenja da postoje dvije vrste ruskih diplomata, od kojih

godina stanje u vojsci biti bolje i da će tada ova država moći da učvrsti svoje pozicije među velikim silama.⁹⁵ Nikolaj II, posljednji ruski car, cjelokupnu svoju političku aktivnost, a time i vojnu snagu države, “stavljao je u funkciju pravoslavne crkve”.⁹⁶ Uvjeren u svou ispravnost, “dobio je vjeru da Bog neće napustiti svog pomazanika u trenutku teške odluke” (А. В. Игнатъев). Tokom rusko-japanskog rata poslao je 1905. na front veliku pošiljku ikona.⁹⁷ Tu su inicijativu mnogi vidjeli kao tipičnu za prioritete i sljepoću carske vlasti.⁹⁸ Zapadne diplomate su nakon tog rata uočavale nespремnost ruske armije za novi rat.⁹⁹ Ruska vlada je, piše Zijad Šehić, pružila Srbiji moralnu podršku, upozoravajući je na razboritost i nužnost održavanja mira. U oktobru 1908. iz Petrograda su u Beograd slate poruke da Srbija “ne smije ništa učiniti što bi izazvalo Austro-Ugarsku”, da Rusija “ne može voditi rat”. Naglašavanje da Rusija ne može ući u rat bilo je iskreno. Posredstvom njemačke diplomatije, Porta je nakon kraćih pregovora s Austro-Ugarskom priznala aneksiju 26. februara 1909, čime je Bosna i Hercegovina i formalnopravno došla pod habsburgovski suverenitet. Tom prilikom Austro-Ugarska se odrekla svojih prava u Novopazarskom Sandžaku, obavezala se da će Osmanskom carstvu isplatiti 2,5 miliona funti odštete i dati mu druge ekonomske koncesije te posebno

brojniju grupu čine slavenofili. Drugu su činili “zapadnjaci”, kod kojih je bilo “slavenskih osjećanja”, ali potisnutih njihovom željom da postanu “pravi zapadnjaci” - prema: A. Kolaković, Rusija i Francuska u očima srpskih intelektualaca (1908–1918), *Politička revija*, br. 4, Beograd 2014, 59-60; opšir. А. В. Морозов, *Внешняя политика России на Балканах в начале XX века (1908 1912 гг.)*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва 1988; А. Е. Мирошниченко, *Балканский фактор европейской международно-политической системы и внешняя политика России на рубеже XIX-XX вв.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Иркутский государственный педагогический университет, Иркутск 2006.

⁹⁵ M. Radusinović, Antanta i aneksiona kriza (1908-1909), *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1991, 16.

⁹⁶ M. Jevtić, Pravoslavni pogled na sukobe, nasilje i toleranciju u globalnoj perspektivi, *Srpska politička misao*, br. 1, Beograd 2012, 92.

⁹⁷ Džejms Bilington (J. Billington) je u studiji *Ikona i sekira: istorija ruske kulture, jedno tumačenje* (Beograd 1988) već u naslovu izdvojio dva elementa - dva simbola koja su najdublje odražavala “nerazlučivu smjesu materijalne borbe i duhovnoga likovanja stare Rusije: ikonu i sjekiru”, koje su visjele “na zidu svake ruske izbe”, nagovještavajući dva aspekta njene kulture: “vizionarski i ovozemaljski” - prema: I. Peruško, Zaboravljena lica ruske cenzure: *od dadilje rasuđivanja do tamničara slobode*, *Slavistična revija*, št. 1, Ljubljana 2012, 116.

⁹⁸ “Japanci nas tuku strojnicama”, govorio je general Dragomilov, “ali nema veze: mi ćemo njih potući ikonama” - prema: I. Cvitković, *Religija u raljama politike*, Sarajevo 2019, 107.

⁹⁹ Nakon rata sa Japanom, dovedena je u pitanje borbena efikasnost ruske vojske - prema: А. В. Гостенков, *Боснийский кризис*, 95-104. Rusija je imala “400 hiljada ubijenih, ranjenih, bolesnih i zarobljenih. Vojni troškovi su iznosili 2347 miliona rubalja. Oko 500 miliona rubalja je izgubljeno u vidu imovine koja je pripala Japanu, potopljenih brodova” - prema: В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, 34.

osigurati punu vjersku slobodu muslimanskog stanovništva u Bosna i Hercegovina.¹⁰⁰

Aneksija je pokazala svu protivrječnost velesila i slabost ruske diplomatije. Bilo je to, nakon Sanstefanskog ugovora, drugo veliko razočarenje Srbije u Rusiju.¹⁰¹ Kako se Rusija nije suprotstavila aneksiji, kao što nije mogla ni 1878. da manifestira odlučnost da se spriječi okupacija Bosne i Hercegovine, smatralo se da ona i Austro-Ugarska idu “ruku pod ruku”. Govorilo se da je tu politiku inspirisala “ruska dvorska kamarila koja je u nemštini ogrezla”, a da je ruska diplomatija bila samo njeno oruđe.¹⁰² Aneksija Bosne i Hercegovine bila je za Erentala samo prvi korak, iza koga bi dalje slijedilo “potpuno uništenje srpskog revolucionarnog gnijezda”, kako je to kazao 5. septembra 1908. njemačkom kolegi Šenu (Wilhelm Schön). U februaru 1909. Erental piše da okupacija i aneksija Bosne i Hercegovine: “znače uništenje sna o jednoj velikosrpskoj državi između Dunava, Save i Adrije”.¹⁰³ Smatrao je da je aneksija stvar koja doprinosi “razvoju monarhije”, “hrabar potez za njeno jačanje autoriteta u međunarodnoj areni”. Aneksija je imala “dubokih posledica, koje su se više osećale dugoročno posmatrano, nego neposredno posle nje”.¹⁰⁴

U držanju Rusije primarni motiv u aneksionoju krizi (Боснийский кризис 1908-1909 гг) bio je strah od rata.¹⁰⁵ “Mi ćemo učiniti sve što možemo da Rusija

¹⁰⁰ M. Imamović, *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*, 23.

¹⁰¹ B. Nadoveza-M. Perić, *Milovan Milovanović kao diplomata*, 164.

¹⁰² M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 280; opšir. E. B. Сироткина. Министр иностранных дел Австро-Венгрии Эренталь и Боснийский кризис 1908-1909 годов, *Новая и новейшая история*, № 5, Москва 2015, 220-225.

¹⁰³ Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002, 271; B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, 8; Ю. Е. Бут, *Политические империи Нового времени: Австро-Венгрия: учебное пособие*, Екатеринбург 2020, 119. Erental je shvatio da su “južnoslovensko pitanje i problemi sa Srbijom jedno te isto pitanje”, te je htio da ga riješi, da ono ne bi riješilo Austro-Ugarsku. Kako je nekad govorio Andrašić (Andrássy Gyula), njen ministar spoljnih poslova, austrougarski brod je bio pretovaren slavenskim teretom, u opasnosti da potone, pa ga je trebalo nekako rastjeretiti. Taj način je bila ideja stvaranja trećeg entiteta, gdje bi se južnoslavenski narodi okupili. To okupljanje bi se izvršilo pod većinskim katoličkim življem, te bi taj novi entitet bio više sklon Beču od Ugarske – prema: L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, 215.

¹⁰⁴ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 341-342.

¹⁰⁵ U avgustu 1908, u pozadini aneksione krize car Nikolaj II je odobrio odluku s posebnog sastanka ministara “da se razvije akcijski plan za mirno zauzimanje Bosfora bez objave rata Osmanskom carstvu”. Generalštab je počeo pripremati snage za “zauzimanje povoljnih položaja s obje strane moreuza koji dominiraju Istanbulom i njihovo držanje u svojim rukama”. Protesti premijera Stolipina i ministra finansija Kokovcova potaknuli su cara da odgodi operaciju, ali je opasnost od njegovih avantura na Balkanu ostala, budući da je on tamošnje stanje povezivao s mogućnost rata s Osmanskim carstvom oko moreuza. Dalekovidni vladini dužnosnici shvatali su opasnost takvih planova – prema: В. В. Калашников, *Русская революция: ключевые решения. История и историография*, Санкт-Петербург 2021, 124-125.

ne prizna aneksiju, ali dalje od toga ne možemo da idemo... Nismo spremni za rat, ali ćemo vašu stvar držati srcu i pred svim evropskim silama braniti vaša prava i vaše želje”, rekao je u novembru 1908. car Nikolaj II srpskom princu Đorđu Karađorđeviću, koji je tražio u Petrogradu zaštitu za Srbiju.¹⁰⁶ Rusiji je, pak, s njemačke strane, rečeno da iskoristi “sva raspoloživa sredstva da utiče na beogradski kabinet”.¹⁰⁷ Ruska štampa je dizala tenzije.¹⁰⁸ Novine su Habsburšku monarhiju prosto nazivali “лоскутной империей”. Neoslavizam je označio ishod balkanske krize 1909. i postao “kamen temeljac za razvoj odnosa između Habsburške monarhije i Ruskog carstva početkom 20. vijeka”.¹⁰⁹ Njemačka je 21. marta 1909, predala vladi u Petrogradu ultimatum (“najvažniji dokumenat u krizi”), kojim je tražila da Rusija prizna aneksiju, te spriječi “razorno djelovanje Srbije”.¹¹⁰ Pred Rusiju je, navodi Izvoljski u telegramu od 23. marta ruskim poslanicima u Parizu i Londonu bio postavljen izbor “между немедленным разрешением вопроса о присоединении или вторжении в Сербию австрийских войск”. Ruski diplomata Sazonov (Сергей Д. Сазонов) docnije je naveo da je ruska vlada izabrala ovo drugo “принеся в жертву свое самолюбие”.¹¹¹

¹⁰⁶ Z. Janković, Više od godišnjice, *Vreme*, br. 926, Beograd, 2. oktobar 2008; opšir. M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878-1914*, Sarajevo 1976, 188-189; Z. Šehić, *Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i evropska diplomatija, Hercegovina*, br. 13-14, Mostar 2001, 210-215; E. Ю. Гуськова, Босния и Герцеговина в геополитических планах великих держав: От аннексии до протектората, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 161-174; M. Čipčić, “Naše jedinstvo” i pitanje aneksije Bosne i Hercegovine, *Kulturna baština*, br. 41, Split 2015, 100-101.

¹⁰⁷ Njemački generali su procjenjivali da je Rusija nespremna za rat, da se nalazi pred revolucijom - “поэтому ее вовлечение в конфликт маловероятно” – prema: G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, 35; opšir. И. И. Астафьев, *Русско-германские дипломатические отношения 1905-1911 гг.*, Москва 1972.

¹⁰⁸ U Ministarstvu spoljnih poslova Rusije morali su priznati da nema društvenog kruga, niti novinskog organa, koji ne bi obrušio svoje ogorčenje na ovo ministarstvo – prema: Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, 131-132.

¹⁰⁹ E. В. Сироткина, *Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века*, 569.

¹¹⁰ m.Č. Попов, *Гражданская Европа (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, 289; M. Imamović, *Zemaljski statut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine*, 23; Lj. Dimić, *Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilansi (1912-1918)*, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2015, 18-19.

¹¹¹ On je također navodio da je tada prvi put jasno otkrivena Erentalova balkanska politika, usmjerena na “potčinjavanje Srbije austrijskom uticaju, suprotno slovu i duhu međunarodnih akata i legitimnim interesima Rusije na Balkanu” - prema: E. С. Киреева, *Аннексионный кризис 1908 г. как поворотный момент во внешней политике Сербии*, *Славянский альманах*, № 3-4, Москва 2022, 122; opšir. С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва 2014. Ruski car je pisao majci: “Pošto je pitanje postavljeno otvoreno, morali smo da ostavimo svoj ponos po strani i pristanemo...”

Konflikt nije bio riješen, već samo “заморожен”.¹¹² Rusija, govorilo se, koja je posljednja trebalo da prizna aneksiju, “priznala je prva, na ogromnu štetu svoga autoriteta i u Slovenstvu i u Evropi”.¹¹³ Kapitulirala je, ne pred njemačkim zahtjevima, već pred svojom sopstvenom nemoći. “Русский медведь”, tvrdio je Erental, a prenose ruski historičari, “будет рычать, но не укусит”. Bio je u pravu. Berlin je bio zadovoljan rezultatom postignutim pritiskom na Rusiju. „Gaženje” Srbije za njega je značilo i ponižavanje Rusije. Javnost u Rusiji je čin svoje vlade okarakterisala kao poraznu “дипломатическую Цусиму” (“diplomatska Cušima”) – aludirajući na presudnu bitku u maju 1905. u ratu s Japanom. “Россия в целом чувствовала себя униженной”.¹¹⁵

Rusija je, prema nekim navodima u ljevičarskoj štampi, stavila krst na svoju politiku na Balkanu.¹¹⁶ Drugačiji glasovi su bili rijetki.¹¹⁷ Ruska vlada

Štaviše, sa svih strana smo znali da je Njemačka potpuno spremna za mobilizaciju” - vidi: A. B. Игнатъев, *Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования*, 249.

¹¹² A. A. Сагомоян, Российская империя и Балканы в преддверии Первой мировой войны, *Вестник Московского университета*, № 2, Серия 27, Глобалистика и геополитика, Москва 2018, 24.

¹¹³ N. Tomović, *Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine*, 132.

¹¹⁴ Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, 77; N. Anžel-A. Miljković, *Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine*, 140. Lj. Dimić, *Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilanci (1912-1918)*, 18. Ruski general Brusilov (Алексей А. Брусилов) ustvrđuje da je car Nikolaj II bio protivnik “вообще всякой войны, а войны с Германией в особенности” - vidi: А. А. Брусилов, *Мои воспоминания*, Харьков 2012, 70.

¹¹⁵ G. Sibgatullina, *Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг.*, 37; А. В. Игнатъев, *Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования*, 248-250; А. Шарый- Я. Шимов, *Корни и корона. Очерки об Австро-Венгрии: судьба империи*, Москва 2011, 286. Petar Struve (П. Б. Струве) je u članku “Унижение России” nazvao priznanje aneksije nacionalnim porazom. Drugi historičar Aleksandar Pogodin (А. Л. Погодин) je pisao da se Већ може радovati: “odveo je Petrograd kuda je hteo... Moralni princip Petrograda se pokazao još niži od bečkog, a mi smo pretrpjeli novu seriju poraza, novu Cušimu, moralni udarac, čije ćemo posljedice još dugo osjećati... Mi smo već u ratu, rat Petrograda sa ruskim narodom” - vidi: Е. Г. Кострикова, *Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг.*, 442; Я. В. Вишняков, *Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос*, *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, Москва 2011, 103-111.

¹¹⁶ С. А. Виноградов, *Боснийский кризис 1908–1909 гг. и отношение к нему печати РСДРП*, u: *Балканские исследования*, Вып. 16. Российское общество и зарубежные славяне. XVIII – начало XX в, Москва 1992, 253.

¹¹⁷ U danima bosanske krize u Rusiji su se samo neki ekstremni desničari (“крайне правые”), kao što su А. В. Кривошеин (А. В. Кривошеин), Р. S. Botkin (П. С. Боткин), V. N. Orlov (В. Н. Орлов), V. I. Gurko (В. И. Гурко), usudili otvoreno govoriti protiv srpskih interesa, a u korist Austro-Ugarske, kao i “Московские ведомости” i “Новое время”. V. P. Meščerski (В. П. Мещерский) je u svom “Гражданине” istupio “protiv delirija slavenskog ludila” (“против бреда славяноманского сумасшествия”) s uzvikom “Dolje Srbi!” («Долой сербов!»). Ruski monarhijski sabor (Русское монархическое собрание) i Savez Mihaila Arhandela (Союз Михаила Архангела) zauzimali su tada takođe proaustrijski stav – vidi: М. В. Медоваров,

priznaje aneksiju 23. marta.¹¹⁸ Potom je naložila Srbiji i Crnoj Gori da učine isto.¹¹⁹ Vijest da je Rusija priznala aneksiju, kao i ostale sile, izazvala je i na Cetinju razočarenje.¹²⁰ Nespremnost vojske za rat odredila je i stav Srbije.¹²¹ Velike sile su pritiskale Srbiju i Crnu Goru da prihvate aneksiju bez kompenzacija.¹²² One su tražile od Srbije i da vodi dobrosusjedsku politiku prema Austro-Ugarskoj.¹²³ Srbija je prihvatila aneksiju Bosne i Hercegovine i

Кризис Австро-Венгрии и русская консервативная мысль на кануне Первой мировой войны, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*, № 1, Нижний Новгород 2015, 74.

¹¹⁸ A. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, 157-158. Na tajnoj sjednici u Carskom selu, којом је predsjedavao car Nikolaj, zaključeno је да Rusija nije spremna за rat i да треба prihvatiti njemački zahtjev. Srpski poslanik u Petrogradu је pisao да је ruska vlada činila sve да спаси Srbiju “od invazije koja bi bila kraj svemu. Žrtvuje čak i svoje dostojanstvo jer је zbog нас pristala на ovaj posljednji korak” – prema: M. Vojvodić, *Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled)*, 286.

¹¹⁹ “Gorka је to pilula koju moramo progutati”, kazao је Izvoljski britanskom ambasadoru i dodao да је “austroугарски plan bio brižljivo pripremljen i izabran је povoljan trenutak. За три или četiri godine Rusija bi се dovoljno опоравила да bi mogla govoriti drugim tonom. Centralne sile to su dobro znale i nisu propustile prigodu” – prema: P. Renouvin, *Европска криза и Prvi svjetski rat*, Zagreb 2008, 118. Osnovni cilj politike njemačkog kancelara Bilova bio је да Njemačka bude “čekić, a не nakovanj” – види: N. Milenović, Čekić или nakovanj? Nemačka после прве мароканске кризе 1905/06, *Istorijski časopis*, knj. LI, Beograd 2004, 289.

¹²⁰ S. Knežević, *Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi*, 121.

¹²¹ Оршiр. Я. В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Сербии начала XX века*, Москва 2012. Tajni izvještaj bivšeg načelnika Glavnog generalštaba pukovnika Aleksandra Mašina, u kome је stanje unutar srpske vojske oslikano tamnim nijansama, našao се на stranicama bečke štampe. Austrougarska vojska је lako mogla u ratu да zauzme Beograd i ključne tačke на Savi i Dunavu. Zato niti jedna sila nije ni pomišljala да се увуче u sukob s Monarhijom, uvjerene да је она spremna да uspješno vodi rat на два fronta, “ofanzivni prema Italiji, defanzivni prema Rusiji”, i to bez pomoći Njemačke, zadovoljavajući се njenom prijateljskom naklonošću – види: A. Životić, Odbrambene pripreme vlade Stojana Novakovića 1909, u: *Stojan Novaković: povodom sto sedamdeset pet godina od rođenja*, Beograd 2018, 47; N. Anžel, *Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama на početku aneksione кризе 1908. године*, 98.

¹²² Izvoljski је prvobitno u Londonu njemačkom poslaniku govorio да bi се Austro-Ugarska pokazala kao velikodušna ako bi dala Srbiji i Crnoj Gori teritorijalnu kompenzaciju odnosno ispravku granice. Njemački car Vilhelm је uz ovaj predlog u izvještaju napisao – „Naivan”. За račun Srbije је djelovao Izvoljski i u Parizu govoreći да bi to bilo „kao što jedan bogat čovjek baca siromahu komadić” – prema: M. Manojlović, Balkan i velike sile početkom XX vijeka, *Matica*, br. 75, Podgorica 2018, 414-415.

¹²³ Francuski ambasador је bio ubjeđen да srpska vlada želi samo dovoljan pritisak od strane sila да bi prihvatila ma kakvu formu или tekst koji bi joj one preporučile – види: U. Tatić, *Francuska u aneksionoj krizi 1908-1909*, 40-41. U telegramu specijalnog izaslanika Srbije u Petrogradu Radovana Košutića upućenog ministru inostranih poslova u Beograd, 6. marta 1909, pošiljalac izvještava да је на jednom prijemu ruski car rekao predsjedniku Dume Homjakovu (Николай А. Хомяков, председатель Государственной думы III созыва (1907-1910) – S. B) “да је srpsko nebo usled ove bure bilo turobno, situacija је bila strašna zato što је Rusija bila nespremna за rat а poraz Rusije srušio bi Slovenstvo; Car ima osećaj да је sukob sa Germanstvom neizbežan u budućnosti i да се треба pripremiti за to. Odgovarajući на pitanje kakav će stav Rusija zauzeti u

službeno objavila: “da će napustiti držanje protestovanja i opozicije, koje je zauzimala prema aneksiji, od prošle jeseni, i angažuje se, sem toga, da će promeniti pravac svoje sadašnje politike prema Austro-Ugarskoj, te ubuduće održavati sa njom odnose dobrog susjedstva. Prema tim izjavama, a verujući u miroljubive namere Austro-Ugarske, Srbija će povratiti svoju vojsku u stanje, u kome se nalazila u proleće 1908. godine, u pogledu njene organizacije, dislokacije i brojnoga stanja. Ona će razoružati i raspustiti dobrovoljce i čete, i sprećiće obrazovanje novih neregularnih jedinica na svojem zemljištu”.¹²⁴ Za Srbiju Berlinski kongres nije više važio. U njoj se učvrstilo uvjerenje da je Austro-Ugarska njen najopasniji protivnik.¹²⁵

Čin aneksije priznala je 5. aprila i Crna Gora. Jedini ustupak Beča bio je ukidanje odredbe 29. člana Berlinskog ugovora (1878) kojima se ograničavao suverenitet Crne Gore nad barskim pristaništem.¹²⁶ U aprilu je potpisan i sporazum o osmanskome priznanju nezavisnosti Bugarske.¹²⁷ Termin Istočna Rumelija se više nije koristio.¹²⁸ Uslijedio je, nakon okončanja nakon aneksione

slučaju Austro-Ugarskog napada na Srbiju, predsednik Dume je odgovorio: Mi smo učinili nešto što danas ni jedna država nikada nije učinila, naime, mi smo objavili čitavom svetu da mi sada nismo u poziciji da vodimo rat, ali ćemo tretirati svaki pokušaj prinude učinjen prema Srbiji kao početak evropskog sukoba, u kojem mi za sada ne možemo učestvovati; ali će planuti u budućnosti kada ćemo imati šta da kažemo” – prema: N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnika i diplomate Miloša Bogičevića, Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹²⁴ Ova izjava srpskog poslanika Beču, od 31. marta 1909, data u ime vlade u Beogradu, da „aneksijom... njena prava nisu povređena” i da će se pokoriti odluci sila u pogledu čl. 2. Berlinskog ugovora, značila je napuštanje stava iz protestne note od 7. oktobra 1908. godine – vidi: L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, 486; N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravnika i diplomate Miloša Bogičevića, Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹²⁵ L. Kardum, *Aneksiona kriza i Friedjungov proces*, 136; D. Bataković, *Srbija i Balkan: Albanija, Bugarska, Grčka 1914-1918*, Novi Sad-Beograd 2016, 20. Beograd je turobno ćutao. Milovan Milovanović je govorio da što srpski poraz bude teži, biće jača misao “o englesko-rusko-srpskoj odmazdi” – prema: D. Lopandić, *Ode Bosna!*, <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/tekstovi/ode-bosna>. Vasa Čubrilović, pripadnik ilegalne organizacije Mlada Bosna, docnije je pisao: “Mi nismo poznavali međunarodne odnose povoljne ili nepovoljne za našu borbu protiv Austrije. Smatrali smo da tu borbu treba ne stišavati, nego pooštravati, pa kud to vodilo da vodilo” – prema: V. Čubrilović, *Sećanja*, Beograd 2022, 226.

¹²⁶ D. Bakić, *Politika Crne Gore prema Osmanskom carstvu od Berlinskog kongresa do Prvog balkanskog rata*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd 2017, 149.

¹²⁷ Sporazum je obavezivao Bugarsku da muslimanima osigura slobodu i upražavanje vjerskih obreda, uživanje istih građanskih i političkih prava kao i za sve stanovnike države drugih vjeroispovijesti; opšir. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama I*, Beograd 1998, 274-277.

¹²⁸ Suma koju je Bugarska trebalo da plati Porti da bi priznala nezavisnost, bila je predmet pregovora. Intervenirala je i Rusija da bi spriječila mogući sukob. Preuzela je na sebe isplatu 125 miliona zlatnih franaka, koja je trebalo da se oduzme od ratnih dugova (1877-1878) koje je

krize, 14. maja 1909. trijumfalni dolazak kajzera Vilhelma u Beč, „sa obeležjima germanske arogantne superiornosti nad pobeđenim protivnicima”.¹²⁹

Čin aneksije Bosne i Hercegovine je bio, prema Miloradu Ekmečiću, prvi svjesno učinjen akt rušenja međunarodnog prava i prelaska na silu, izazvanu ultimatumima. To je bio i razlog što je potonji Prvi svjetski rat okončan stvaranjem versajskog sistema, čije su odredbe nalagale formiranje Lige naroda kao instrumenta onemogućavanja kršenja međunarodnih pravila.¹³⁰ Aneksija 1908. izazvala je nepovjerenje „u kancelarijama velikih sila” koje je koristilo onim državama koje su željele da promijene stanje na Balkanu, kako je to u izvještaju caru Franji Josipu napisao grof Leopold Berthold (Leopold von Berchtold), Erentalov nasljednik na mjestu ministra spoljnih poslova.¹³¹ On je smatrao da je antagonizam između Austro-Ugarske i Srbije bio nepopravljiv (unüberbruckbar). Rusija je nastavila da vodi promišljenu politiku prema balkanskim državama.¹³² Balkan je smatran za jedan od najvažnijih regiona sa

Osmansko carstvo trebalo da joj plati. Bugarska se obavezala i da od Rusije preuzme kredit od 82 miliona franaka. Rusija je htjela da sprječi da podudaranje interesa Austro-Ugarske i Bugarske dovede do potiskivanja njenih pozicija u Bugarskoj; opšir. S. Sfetas, Proglašenje nezavisnosti Bugarske (22. IX-5. X 1908) i njegov odjek u Grčkoj, *Tokovi istorije*, br. 3, Beograd 2010, 33-36.

¹²⁹ D. Kovačević, *Diplomatija imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja” 1908–1909*, 479.

¹³⁰ J. Aleksić, *Život i delo Milorada Ekmečića (1928-2015)*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica 2021, 264-265; A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, 80; M. Ekmečić, Mesto aneksije Bosne i Hercegovine 1908. u savremenoj istoriji, u: *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, 35.

¹³¹ R. Subić, *Austro-Ugarska i Hrvati u Bosni i Hercegovini (1903-1914)*, 132. Beogradski list “Pijemont”, 26. oktobra 1911. naziva Rusiju „bratskom judom”, jer je do aneksije Bosne i Hercegovine došlo po sporazumu Petrograda i Beča, tvrdeći dalje da se Austro-Ugarska sprema “da izbije na Jegejsko more, a Rusi treba da se dokopaju Mongolije, Persije i Carigrada, kako bi izbili na Sredozemno more”. “Pijemont” 3. oktobra piše o tajnom sporazumu Rusije i Austro-Ugarske 1897, kada su Balkan podijelile na sfere uticaja: Srbija, Makedonija do linije Solun-Vranje, Albanija i Crna Gora u sferu Dunavske monarhije, čak je Rusija dozvoljavala i status protektorata za Makedoniju. “Pijemont” dalje navodi da su 1908. srpski političari bili odlučniji “Rusija bi, htela ne htela, zaplivala u austrijsku krv 1908, kao i u tursku 1877. godine”. Ovaj list iznosi da se u Srbiji vjeruje u dobrotu “ruske duše, duše ruskog naroda”, ali da se ne vjeruje ruskoj diplomatiji – vidi: V. Dedijer, *Sarajevo 1914.*, Beograd 1966, 757-760; N. Mladenović-D. Dostanić, Odnos srpskih političkih stranaka prema Rusiji od XIX do XXI veka, u: *Rusija i Balkan*, Beograd 2022, 140; M. Đorgović, *Zbog pruge Veliki rat*, <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zbog-pruge-veliki-rat>; opšir. Isti, *Opanak ili železnica: ko je i kako Srbiju posvađao sa Zapadnom Evropom*, Beograd 2021.

¹³² Opšir. Д. В. Никоноров, Берлинский конгресс, идеи “Великой Сербии”, “Великой Болгарии” и российская дипломатия, u: *Историки размышляют*, Москва 2002, 35-54; Isti, *Роль идей “Великой Сербии” и “Великой Болгарии” в балканской политике Российской империи в 1878-1908 гг.*, Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Факультет государственного управления Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, Москва 2004; А. Лажовски, *Руската надворешна политика кон Балканот и Македонија од Кримската војна (1853–1856) до почетокот на Првата светска војна*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Скопје 2018.

stajališta osiguranja njene sigurnosti. Mladoturska revolucija, proglašenje neovisnosti Bugarske, aneksija Bosne i Hercegovine, sve je to bilo na različite načine povezano u stajalištima ruskih vladajućih krugova i referentnih skupina s izvorima potencijalnih prijetnji ili štete nacionalnim interesima države. Tumačenje potonjeg je napravljeno u alarmantnom duhu, budući da se stalno mislilo na perspektivu “gubitka položaja i uticaja” ili jačanja “rusofobije” u pojedinim zemljama.¹³³

Srpska spoljna politika u narednom razdoblju preusmjerila se ka jugu - ka Osmanskom carstvu. Svoje nade i dalje je polagala u rusku podršku.¹³⁴ Iako je Rusija pružala podršku Srbiji u nastojanjima za širenjem u tom pravcu, govoreći srpskim političarima da je odustala od stvaranja “Velike Bugarske”, potajno je nastavila da igra i na tu kartu.¹³⁵ Za Rusiju je Bugarska imala poseban značaj zbog svog položaja (blizine Bosfora i Dardanela) i vojničke snage.¹³⁶ Balkanski hrišćani su, uz sve nedaće osmanske države, ipak bili preslabi da bi stvorili države bez vanjske pomoći. Veličina, oblik, stadijum razvoja pa i samo postojanje tih država gotovo isključivo su bili “regulisani interesima velikih sila”.¹³⁷ Bugari, Grci i Srbi, ustvrđuje Aleksandar Varabjov, poštuju svoje

¹³³ Ap. A. Улуњян, *Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в)*, 325.

¹³⁴ P. Milosavljević, *Русская политика по отношению к Сербии в 1908–1914. годах*, 214. Jevrejinov (Б. Н. Евреинов), ruski otpravnik poslova, u julu 1906. piše da niko u Srbiji sa sigurnošću ne zna u čemu bi se trebala sastojati pomoć Rusije: “Idealna pomoć, koliko sam ja mogao da zaključim, sastojala bi se jedino u tome da Rusija obezbedi da Srbiji budu predate sve mađarske provincije nastanjene Srbima, kao i Bosna, Hercegovina, Stara Srbija, i da od njih napravi Srpsku imperiju”. Riječi ovog diplomate su u skladu sa stavom Nikolaja Ševaljea (Н. Шевалье – Н. И. Гасфельд), dopisnika novina “Раннее утро” (“Rano jutro”), koji 1913. kaže: “Rusija je dužna, Rusija je dužna – te reči ne silaze s usana pravovernog Srbina. Rusija je dužna makar i po cenu svoje krvi da poveća teritoriju Srbije, uključujući Đakovicu, Prizren, Peč. Rusija je dužna da uđe u rat sa susedima, da bi Srbija dobila izlaz na Jadransko more; direktan dug Rusije je da šalje odrede Crvenog krsta, priloge i što je moguće više novca, a Srbi će velikodušno da prihvate sve to, pošto se uvjere da Rusija ispravno ispunjava svoje obaveze u pogledu pružanja usluga Srbiji. Zar Rusija može imati kakve druge interese, osim da u svojstvu pomagača doprinosi stvaranju Velike Srbije? Jedini razumni cilj postojanja Rusije jeste briga o obnovi carstva Dušana Silnog, i tada će Velika Srbija koja ceni zasluge svojih saradnika da izađe na kraj s dvojednom podunavskom carevinom. Time je rečeno da Rusija, ukoliko želi da ima platonske simpatije na obalama Save i Morave, mora da vodi srpsku politiku, a ne rusku, i da misli pre svega o izlasku Srbije na more, o proširenju granica Stare Srbije na račun Albanije, o povoljnom sporazumu s Austrijom, mora, najzad, da razbije Austriju za dobrobit Srbije – ali ni u kom slučaju ruska diplomatija ne sme da vodi rusku politiku koja odgovara interesima ruske države, jer će inače Srbija u tom slučaju da pređe na stranu neprijatelja – prema: J. Višnjakov, *Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka*, 327; Isti, *Politika u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka viđena očima ruskih diplomatskih vojnih i policijskih agenata*, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd 2010, 106-107.

¹³⁵ N. Ž. Petrović, *Kontroverzni život, publicističko i političko delovanje pravника i diplomate Miloša Bogičevića*, *Republika*, br. 574-575, Beograd, 1-30. juni 2014.

¹³⁶ L. Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*. 225.

¹³⁷ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 291.

oslobodioce (“Народы Сербии, Болгарии и Греции всегда помнили, помнят и, думается, будут помнить своих освободителей”).¹³⁸

Velikodržavne pretenzije nisu bile u skladu sa stvarnim snagama i mogućnostima Rusije. Aneksija je uticala na izmjenu opšteg karaktera njene balkanske politike: «Silom prilika, Izvoljski i njegovi pomoćnici u vrhu ruske spoljne politike naišli su na jednostavnu i zdravorazumsku ideju o preporučljivosti promoviranja stvaranja saveza balkanskih država», pisao je historičar Vinogradov (К. Б. Виноградов).¹³⁹ Nije se smjelo dozvoliti da Austro-Ugarska nastavi nove aktivnosti u prodoru kroz Balkan. Faktor koji bi činio realnu snagu pri ispunjenju tog cilja trebalo je da bude balkanski savez. Zato je Rusija pripremala teren za njegovo stvaranje. O tome se govorilo već u decembru 1908. kada je Izvoljski u Državnoj dumi naglasio važnost sporazumijevanja država na Balkanu.¹⁴⁰ Prvi korak ka jačanju uticaja Rusije na Balkanu bila je posjeta bugarskog i srpskog kralja Petrogradu 1910. (prva od 23. februara do 3. marta, druga od 22. do 26. marta).¹⁴¹ Aneksionom krizom je ubrzano stvaranje vojnog saveza balkanskih država. O tome svjedoči i izjava grofa Leopolda fon Bertholda, iz oktobra 1912, da je metod djelovanja Beča pri aneksiji dao prvi

¹³⁸ А. А. Воробьев, Геополитические интересы России на Балканах в XX - начале XXI столетий, *Вестник славянских культур*, т. 41, № 3, Москва 2016, 66. “Opšte je prihvaćeno da su od svih slavenskih i balkanskih naroda Srbi najrusofilniji. I ovaj stav se zasniva na pomoći Rusije u oslobađanju Srbije od osmanskog jarma. Stare idealističke ideje nisu nestale preko vremena, zahvaljujući kome je rusofilija čak postala dio srpske nacionalne samosvijesti („Bog na nebu, Rusija na zemlji”) – prema: К. В. Никифоров, Отношение сербов к русским в XX в, u: *Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке*, Москва 2016, 12; opšir. С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия. 1878–1903*, Москва 1996.

¹³⁹ Угор: К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908-1909 гг. - пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964, 103–104; Я. В. Вишняков, Сербский вопрос в балканской политике держав кануна первой мировой войны, u: *Ялта 45: уроки истории. Система международных отношений в XX-XXI вв. и ее будущее*, Ялта 2018, 9. Pred rat 1912. Za Rusiju se pitanje o status quo na Balkanu preobrazilo pred Prvi balkanski rat 1912. u pitanje “ob opredeljenoj дипломатической тактике” – vidi: П. Милосављевић, Россия и политика status quo на Балканах до начала первой балканской войны 1912. года, *Balkanica*, XV, Beograd 1984, 191.

¹⁴⁰ Krajem 1909. Izvoljski je poslao instrukcije ruskim predstavnicima u Sofiji, Beogradu i Cetinju oko njihovog daljeg nastupanja i podrške u skladu s principom “Balkan balkanskim narodima” - prema: S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, Kosovska Mitrovica-Prokuplje 2020, 199-200.

¹⁴¹ V. Zarković, Дипломатске активности и susreti Petra I Karađorđevića i Nikolaja II Romanova uoči balkanskih ratova, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta*, br. 4, Kosovska Mitrovica 2021, 235-251. Rusija sve do balkanskih ratova vodi politiku balansiranja između Njemačke i Velike Britanije i Francuske, da bi onda pokazala šta je njen prioritet. Kada je Italija 1911. napala Tripoli ona je pred Portu postavila pitanje moreuza u zamjenu za garanciju osmanskog teritorijalnog integriteta u odnosu na balkanske države. Zbog protivljenja Velike Britanije i Francuske ovaj prijedlog nije prihvaćen. Misli o zauzimanju moreuza su kod cara Nikolaja II bile stalno prisutne. Tako je on 1916. govorio: “Мы должны покончить с Турцией; ее место - не в Европе” - vidi: M. Manojlović, *Balkan i velike sile početkom XX vijeka*, 421-424; П. Н. Милоков, *Воспоминания*, 306.

impuls tom savezu. Bugarski političari su govorili ruskim diplomatama da Rusija mora imati “snažnu i aktivnu politiku. To je neophodno njoj, a neophodno je i nama, balkanskim Slovenima, koji opstaju isključivo zahvaljujući postojanju moćne Rusije”.¹⁴² Balkanske države su znale da zajedno imaju vojni potencijal kojim mogu osmansku državu potisnuti s Balkana i da Evropu suoče sa stanjem “svršenog čina”. Njihovu odluku da iskoriste trenutak podstakao je rat Italije protiv Osmanskog carstva i albanska pobuna 1911. protiv ovog carstva.¹⁴³ Srpsko društvo i vojska su s nestrpljenjem “ждали начала первой балканской войны, рассчитывая взять реванш за 1908 г”.¹⁴⁴

Zaključak

Aneksiona kriza je bila prekretnica u međunarodnom političkom životu XX stoljeća. Savremena ruska historiografija iskazuje zapažen interes za proučavanje ove tematike i njenih sastavnih dionica u širim okvirima, pri čemu Bosna i Hercegovina zauzima posebno mjesto. Vrijeme evropske ravnoteže i koegzistencije velikih sila je s ovom krizom prošlo, nastupile su godine konfrontiranja. Započeo je razvoj događaja koji je odveo ka ratnom razrješenju dubokog sukoba dva bloka velikih sila (“пролог первой мировой войны”). Evropa se tako, početkom druge decenije XX stoljeća našla pred novim, još većim izazovima i iskušenjima.

Literatura o međunarodnim odnosima tradicionalno se bavi velikim državama. Realističke teorije o međunarodnim odnosima pretpostavljaju da države nemaju trajne prijatelje nego trajne interese. Glavni motiv nisu ljubav, mržnja, prijateljstvo, duhovno i vjersko srodstvo, već upravo interes – jedan od glavnih motiva odvajkada u politici velikih država. Kada ga nemaju, onda su, u

¹⁴² S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, 27, 201.

¹⁴³ Aneksija Bosne i Hercegovine, “в свою очередь, изменила общий характер балканской политики России” – vidi: Я. В. Вишняков, *Сербский вопрос в балканской политике Держав кануна Первой мировой войны*, 8-9. Rusija je htjela da napravi barijeru daljem širenju Austro-Ugarske na jugoistok, i da se stvori odbrambeni savezi na Balkanu. Međutim, Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska su formirali ofanzivnu alijansu protiv Osmanskog carstva” – vidi: L. Trocki, Srbija, jesen 1912, feljton, *Danas*, Beograd, 11. juni 1998; П. А. Искендеров, Балканские союзники России, Перспективы. *Электронный журнал*, № 4(16), Москва 2018, 115-116; *Славяне и Россия: Россия, Болгария, Балканы. Проблемы войны и мира. XVIII–XXI вв. (Мифы и реальность)*, Москва 2019.

¹⁴⁴ Я. В. Вишняков, Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей развития сербского государства в конце XIX – начале XX вв, u: *Branicevo u istoriji Srbije*, Požarevac-Beograd 2008, 66. “Vlada Srbije neumorno radi”, izvještavao je svoju vladu Hartvig (Н. Г. Гартвиг) ruski poslanik u Srbiji u oktobru 1911, “na usavršavanju i opremanju svoje vojske, što je od nemale važnosti s gledišta naših političkih interesa. Novi nacrt državnog plana za 1912. predviđa povećanje proračuna Ministarstva rata na 29,5 miliona franaka, tj. 2,5 miliona franaka više od prošlogodišnjeg iznosa” – prema: Я. В. Вишняков, *Сербский фронт: от войн Балканских к мировой, u: Первая мировая война: историография и уроки истории*, Москва 2015, 12.

principu, inertne. Polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), britanski premijer, izrekao je čuveni diktum: “Mi nemamo vanjskih saveznika i nemamo trajnih neprijatelja. Naši interesi su vječni i trajni i naša je dužnost slijediti te interese... Kada me ljudi pitaju za ono što se naziva politikom, jedini odgovor jest da nam je namjera činiti ono što se doima najboljim u svakoj prigodi koja se pojavi, pri čemu su interesi naše države vodeće načelo”. Osnov međunarodne politike ostao je isti još od vremena Tukidida koji je ustvrdio da jaki rade šta hoće, a slabi ono što moraju. Objektivni ciljevi i stanje snaga reguliraju međudržavne odnose. Male države o sebi nikad ne odlučuju. Nisu rijetki autori koji pišu da su krize i “balkanske nesreće” rezultat zamršene politike i stavova velikih država, lanca interventnih akcija, arbitriranja i podjela, nedovoljnog poznavanja i prihvatanja delikatnog balkanskog mozaika, pojačanih predrasudama (“nedokazano prejudiciranje”), a ne prenatlaženih unutarnjih mržnji i atavizama. Politika nije područje istine, već mnjenja. Mitovi su pomoćno sredstvo u realiziranju generalne strategije.

Ruski slavenofili su u XIX stoljeću govorili da su s “hiljadu čvorova (“тысячью узлов”)” vezani sa sudbinom balkanskih pravoslavnih naroda, da su historije Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Stare Srbije, Kosova Polja i Bugarske - dio ruske historije („есть часть русской истории”). Vjekovna je definicija ruske nacionalne veličine bila “izjednačavana sa stjecanjem novih ozemlja” (Z. Bžežinski). Hegemonija je stara, prosuđuje on, koliko i ljudska vrsta. I kada govori jezikom “najuzvišenijih ideala, velikih riječi i dubokih poruka, politika je najčešće samo rukovođena svojim interesima”. Uloga morala u međunarodnoj politici je ograničena, “ako moral uopće igra bilo kakvu ulogu”. “В моральном отношении” politika carske Rusije početkom XX stoljeća “была ничем не хуже и не лучше политики других великих держав того времени” (А. В. Игнатъев). Politika pokazuje da su “moć, sukob i borba” njeni osnovni pojmovi, uspješno koristi “sjaj i bijedu historije”. Visoka politika u koju spadaju međunarodni odnosi i diplomatija (“kraljica historije”), zbog povjerljive naravi, može, u najboljem slučaju, priznaju historičari, da bude tek “lijepo ocrtana”. Sve se temelji na odnosu snaga i moći među državama. “Oružje za ratove se mijenja”, ali su suštinski ciljevi doista zasnovani na trajnim strateškim vrijednostima i nikada se ne mijenjaju.

Summary

The annexation crisis was a turning point in the international political landscape of the 20th century. Contemporary Russian historiography shows notable interest in studying this topic and its components in broader contexts, with Bosnia and Herzegovina occupying a special place. The era of European balance and coexistence of great powers ended with this crisis, leading to years of confrontation. This marked the beginning of events that ultimately led to the war as a resolution of the deep conflict between two blocs of great powers (“the

prologue to the First World War”). Thus, Europe, at the beginning of the second decade of the 20th century, faced new, even greater challenges and trials.

Literature on international relations traditionally focuses on great powers. Realist theories in international relations suggest that states have no permanent friends, only permanent interests. The main motives are not love, hatred, friendship, or spiritual and religious kinship, but rather interests—one of the primary motivations that has always existed in the politics of great powers. When they lack interests, they are generally inert. In the mid-19th century, Lord Palmerston (Henry J. T. Palmerston), the British Prime Minister, famously stated: “We have no eternal allies and we have no perpetual enemies. Our interests are eternal and constant, and it is our duty to follow those interests... When people ask me about what is called politics, my only answer is that we intend to do what seems best in every occasion that arises, with the interests of our state being the guiding principle.” The foundation of international politics has remained the same since the time of Thucydides, who asserted that the strong do what they want, while the weak do what they must. Objective goals and the balance of power regulate inter-state relations. Small states never decide for themselves. Many authors argue that crises and “Balkan misfortunes” are the result of the intricate politics and attitudes of great powers, a chain of intervention actions, arbitrations, and divisions, insufficient knowledge of and acceptance for the delicate Balkan mosaic, exacerbated by prejudices (“unproven prejudgment”), rather than exaggerated internal hatreds and atavisms. Politics is not a realm of truth, but of opinion. Myths serve as an auxiliary tool in realizing a general strategy.

In the 19th century, Russian Slavophiles claimed that they were bound by “a thousand knots” to the fate of the Balkan Orthodox peoples, asserting that the histories of Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Old Serbia, the Kosovo Plain, and Bulgaria are part of Russian history (“*есть часть русской истории*”). The age-old definition of Russian national greatness was equated with the acquisition of new territories (Z. Brzezinski). He posits that hegemony is as old as humanity itself. Even when discussing “the most exalted ideals, grand words, and profound messages,” politics is often primarily driven by its own interests. The role of morality in international politics is limited, “if morality plays any role at all.” “In moral terms,” the politics of imperial Russia at the beginning of the 20th century “was no worse and no better than the politics of other great powers of the time” (A. V. Ignatiev). Politics demonstrates that “power, conflict, and struggle” are its fundamental concepts, skillfully utilizing “the splendor and misery of history.” High politics, which includes international relations and diplomacy (“the queen of history”), due to its confidential nature, can, at best, be described by historians as merely “beautifully outlined.” Everything is based on the balance of power among states. “Weapons for wars may change,” but the fundamental goals are indeed grounded in enduring strategic values and never truly change.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996: dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, prired. M. Stojković, I-III, Beograd 1998.
2. *Rusija i aneksiona kriza 1908-1909*, Dokumenti iz sovjetskih arhiva, priredio B. Pavićević, Titograd, 1984.
3. *Балканские народы и европейские правительства в XVIII-начале XX в.*, Документы и исследования, Москва 1982.
4. *Москва-Сербия, Белград-Россия: сборник документов и материалов*, том 3, *Общественно-политические и культурные связи 1878-1917. гг.*, Москва-Београд 2012.
5. *Русско-словенские отношения в документах (XII в. - 1914 г.)*, Москва 2010.

Knjige/Books:

1. A. Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 2011.
2. A. Rossos, *Rusija i Balkan: međubalkanska rivalstva i ruska vanjska politika 1908-1914*, Zagreb 1992.
3. B. Milošević, *Aneksija Bosne i Hercegovine*, Novi Sad 2020.
4. Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871): društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010.
5. D. Kovačević, *Istorija spoljne politike Ruske imperije 1801-1917*, Beograd 2019.
6. Dž. Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 2002.
7. E. Hobsbaum, *Doba carstva: 1875-1914*, Beograd 2019.
8. *Evropa i istočno pitanje (1878-1923): političke i civilizacijske promene*, Beograd 2001.
9. F. Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda do aneksije Bosne i Hercegovine (1878. odnosno 1908): diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja*, Zagreb 1938.
10. L. Vrkatić, *Pojam i biće srpske nacije*, Novi Sad 2009.
11. M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, II, Beograd 1989.
12. M. Mazower, *Balkan: kratka povijest*, Zagreb 2007.
13. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 1999.
14. N. Malcolm, *Povijest Bosne: kratki pregled*, Zagreb-Sarajevo 1995.
15. N. Tomović, *Rusija i srpsko pitanje u aneksionoj krizi u Bosni 1908-1909. godine*, Podgorica 2008.
16. *Naučni skup posvećen 80. godišnjici aneksije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1991.
17. *Rusija i Balkan tokom posljednja tri stoljeća*, Podgorica-Moskva 2012.
18. S. Bandžović, *Politika i nauka: ruski pogledi na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 2021.
19. S. Knežević, *Velika Britanija i aneksiona kriza*, Podgorica 2005.
20. S. Stanojević, *Stvaranje Balkanskog saveza 1912. godine*, Kosovska Mitrovica-Prokuplje 2020.
21. S. Živanov, *Rusija i raskol Evrope: odnosi između evropskih sila pred Prvi svetski rat od Berlinskog kongresa do početka rata (1878-1914)*, Beograd 2005.
22. S. Živanov, *Rusija na prelomu veka: posljednje decenije rusko carstva od završetka Krimskog do početka Prvog svetskog rata (1855-1914)*, Beograd 2002.
23. *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banjaluka 2009.
24. V. Dedijer, *Sarajevo 1914*, Beograd 1966.

25. А. В. Орлов, *Внешняя политика и международные отношения России с середины XIX века до 1918 года*, Санкт-Петербург 2011.
26. А. С. Медяков, *История международных отношений в Новое время*, Москва 2007.
27. А. С. Протопопов-В. М. Козьменко-Н. С. Елманова, *История международных отношений в внешней политики России 1648-2000*, Москва 2001.
28. Б. М. Шапошников, *Мозг армии*, II, Ленинград 1929.
29. *Балканы в европейских политических проектах XIX–XXI вв*, Москва 2014.
30. *Балканы в конце XIX - начале XX века. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе*, Москва 1991.
31. *Битва двуглавых орлов: Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, Москва 2016.
32. В. А. Поцелуев, *История России XX столетия: (Основные проблемы)*, Москва 1997.
33. *Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII - начало XX в*, Москва 1978.
34. Е. Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: идейная борьба в российском обществе в начале XX века*, Москва 2017.
35. Е. Г. Кострикова, *Российское общество и внешняя политика накануне первой мировой войны 1908-1914 гг*, Москва 2007.
36. И. Ц. Галкин, *Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Турции 1905-1912 гг*, Москва 1960.
37. *История Балкан. На переломе эпох (1878–1914 гг)*, Москва 2017.
38. *История России. XX век. 1894-1939*, Москва 2010.
39. К. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908-1909 гг - пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964.
40. Л. Ю. Пахомова, *Балканский лакмус. Австро-венгерская политика в Боснии и Герцеговине и российская дипломатия (1878–1908)*, Москва 2021.
41. Н. В. Виноградов, *Двуглавый российский орел на Балканах 1683-1914*, Москва 2010.
42. О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи (1801–1914)*, Москва 2006.
43. П. В. Мультиатули, *Внешняя политика Императора Николая II (1894-1917)*, Москва 2012.
44. П. Н. Милюков, *Воспоминания*, Москва 1991.
45. *Первая мировая война и судьбы европейской цивилизации*, Москва 2014.
46. *Россия и мир в конце XIX - начале XX вв: Романовы и Россия*, Москва 2020.
47. *Славяне и Россия: проблемы войны и мира на Балканах. XVIII–XXI вв*, Москва 2017.
48. Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне Первой мировой войны*, Москва 1985.

Članci/Articles:

1. B. Nadoveza-M. Perić, Milovan Milovanović kao diplomata, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2020.
2. D. Đukanović-M. Zirojević, Austrougarska i Balkan: uvod u krah, u: *Sto godina od početka Prvog svetskog rata: istorijske i pravne studije*, Beograd 2014.
3. D. Kovačević, Diplomatijske imperatorske Rusije o aneksiji Bosne i Hercegovine „politika balansiranja“ 1908–1909, u: *Srbi na prostoru Bosne i Hercegovine od XV do XX veka*, Novi Sad 2020.
4. F. Vučetić, Aneksiona kriza i srpsko pitanje: 1908-1909, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021.
5. G. Sibgatullina, Бывший союз трех императоров: отношения между Россией, Германией и Австро-венгрией в период Боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, Yıl 5, Sayı 17, Ardahan 2013.

6. J. Višnjakov, Nacionalno pitanje i vojno-politička doktrina srpske države početkom XX veka, u: *Rusija i Balkan u savremenom svijetu*, Banjaluka 2012.
7. L. Kardum, Aneksiona kriza i Friedjungov proces, *Politička misao*, br. 1, Zagreb 1993.
8. Lj. Dimić, Srbija i vinovnici Velikog rata krize, ratovi i bilansi (1912-1918), *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2015.
9. M. Ekmečić, Aneksija Bosne i Hercegovine 1908. i istorijske posledice, *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, Beograd 1997.
10. M. Imamović, Zemaljski štatut u ustavnoj historiji Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, br. 7, Sarajevo 2011.
11. M. Manojlović, Balkan i velike sile početkom XX vijeka, *Matica*, br. 75, Podgorica 2018.
12. M. Radusinović, Antanta i aneksiona kriza (1908-1909), *Istorija 20. veka*, br. 1-2, Beograd 1991.
13. M. Vojvodić, Berlinski kongres – posle trideset godina (srpski pogled), u: *Akademске besede*, I, Beograd 2016.
14. M. Vojvodić, Ocene rusko-srpskih odnosa u svetlu aneksione krize, u: *Srbija i Rusija 1814-1914-2014*, Beograd 2016.
15. N. Anžel, Diplomatska misija Milovana Milovanovića u zapadnoevropskim prestonicama na početku aneksione krize 1908. godine, *Srpski istorijski časopis*, br. 5, Banjaluka 2022.
16. N. Anžel-A. Miljković, Nikola Pašić u Petrogradu tokom aneksione krize 1908. godine, *Peščanik*, br. 19, Niš 2020.
17. N. Tomović, Balkanski narodi u kriznoj 1908. godini, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2017.
18. N. Tomović, Evropska inteligencija prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908. godine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2001.
19. N. Tomović, Konceptije ruskog ministra inostranih poslova Izvoljskog o aneksiji Bosne i Hercegovine, *Istorija 20. veka*, br. 2, Beograd 2001.
20. N. Tomović, Ruska javnost prema proglašenju aneksije Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2022.
21. N. Tomović, Stav Ruske dume prema aneksiji Bosne i Hercegovine 1908-1909. godine, *Glasnik Odjeljenja društvenih nauka CANU*, br. 17, Podgorica 2006.
22. R. Gaćinović, Aneksija Bosne i Hercegovine uzrok opšte turbulencije na Balkanu, *Politička revija*, br. 1, Beograd 2014.
23. S. Bandžović, Nauka i politika: moderna ruska historiografija o Bosni i Hercegovini, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, I, Sarajevo 2020.
24. S. Knežević, Velike sile prema zahtjevima Crne Gore u aneksionoj krizi, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010.
25. S. Terzić, Idejni sadržaj i strategija ruske balkanske politike (1856-1914), u: *Rusija na Balkanu*, Beograd 1999.
26. S. Živanov, Osnovi spoljne politike Rusije krajem 19. i početkom 20. veka, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 71-72, Novi Sad 2005.
27. U. Tatić, Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 81, Novi Sad 2010.
28. V. Dedović, Pregovori o srpsko-turskoj vojnoj konvenciji 1908. godine, *Baština*, sv. 57, Leposavić 2022.
29. V. V. Zajcev, Rusija i Balkanski savez: javno mnijenje i diplomacija (1878-1897), *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb 1999.
30. Z. Šehić, Aneksiona kriza 1908-1909. i njene posljedice na međunarodne odnose, u: *Zbornik radova/Međunarodna konferencija: Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Sarajevo 2011.
31. Z. Šehić, Historijske pretpostavke aneksione krize, *Prilozi*, br. 28, Sarajevo 1999.
32. А. А. Воробьев, Геополитические интересы России на Балканах в хх - начале XXI столетий, *Вестник славянских культур*, т. 41, № 3, Москва 2016.

33. А. А. Григорьева, Балканская политика России и панславизм в 80-е годы XIX – начала XX века, Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. *Вопросы теории и практики*, № 6-1(20), Москва 2012.
34. А. В. Георгиев, Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны, *Вопросы истории*, № 3, Москва 1988.
35. А. В. Гостенков, Боснийский кризис, *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*, № 2, т. 4, Санкт-Петербург 2013.
36. А. В. Игнатъев, Австро-венгерская монархия во внешней политике России на рубеже XIX–XX вв, и: *Судьба двух империй. Российская и Австро-Венгерская монархии в историческом развитии: от расцвета до крушения*, Москва 2006.
37. А. В. Игнатъев, Россия в международных отношениях 1908–1909 годов. Политика балансирования, и: *История внешней политики России*, т. 5, Конец XIX — начало XX века (От русско-французского союза до Октябрьской революции), Москва 2018.
38. А. Шемякин, *Сербия и Сербия* накануне Балканских войн глазами Русских (к дискуссии о «современном» государстве), *Tokovi istorije*, br. 1, Beograd 2015.
39. Ар. А. Улунян, Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в), и: *Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в)*, Санкт-Петербург 2006.
40. Д. В. Никоноров, Берлинский конгресс, идеи “Великой Сербии”, “Великой Болгарии” и российской дипломатия, и: *Историки размышляют*, Москва 2002.
41. Д. Е. Новиков, Русские либералы о славянском национальном движении в Восточной Европе и на Балканах (1906-1914 гг), *Славянский альманах*, Москва 2001.
42. Д. О. Пономарев, Австро-Венгрия и Османская империя в системе международных отношений на Балканах в начале XX века, *Вестник Челябинского государственного университета*, № 41 (179), Челябинск 2009.
43. Е. В. Сироткина, «Не остается ничего другого как надеяться на Бога и выполнять свои обязанности»: А. фон Эренталь и развитие австрийско-русских отношений в начале XX в, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, т. 15, № 2, Саратов 2015.
44. Е. В. Сироткина, Образ Австрии в общественном мнении России в XIX - начале XX века, *Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения*, т. 20, № 3, Саратов 2020.
45. Е. Г. Кострикова, Боснийский кризис 1908 года и общественное мнение России, *Российская история*, № 2, Москва 2009.
46. Е. Г. Кострикова, Боснийское фиаско А. П. Извольского и русское общество. 1908–1909 гг, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010.
47. Е. К. Вяземская, Босния и Герцеговина: ее место и роль в европейских конфликтах начала XX века, и: *В “пороховом погребке Европы”*. 1878–1914 гг, Москва 2003.
48. Е. С. Киреева, Аннексионный кризис 1908 г. как поворотный момент во внешней политике Сербии, *Славянский альманах*, № 3–4, Москва 2022.
49. И. В. Бестужев, Борьба в правящих кругах России по вопросам внешней политики во время Боснийского кризиса, *Исторический архив*, № 5, Москва 1962.
50. И. В. Крючков, Россия и Австро-Венгрия: политика сотрудничества и компромиссов на Балканах (1896–1908 гг), и: *Российско-австрийский альманах: исторические и культурные параллели*, Вып. VI, Ставрополь 2018.
51. И. С. Рыбаченок, Политика России на Балканах на рубеже XIX–XX веков: цели, задачи и методы, *Труды Института российской истории*, Вып. 9, Москва 2010.
52. Л. Ю. Пахомова, Бикфордов шнур. Россия и аннексия Боснии и Герцеговины в 1908 году, *Родина*, № 8, Москва 2008.

53. Н. М. Тихонова, Начальный этап Балканского кризиса 1908-1909 гг. На страницах журнала «Русская мысль», *Гуманитарные и юридические исследования*, № 3, Ставрополь 2017.
54. О. А. Чернов, Н. В. Чарыков в период боснийского кризиса 1908-1909 гг, *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*, т. 18, № 3, Самара 2016.
55. П. Милосављевић, Русская политика по отношении к Сербии в 1908–1914. годах, *Balkanica*, XXI, Beograd 1990.
56. Т. Г. Туманян, Восточный вопрос в российской публицистике: от философии к политике, *Вестник Санкт-Петербургского университета. Философия и конфликтология*, Вып. 4, Санкт-Петербург 2019.
57. Ю. А. Писарев, Балканская политика России и Турция накануне первой мировой войны (1908–1914), *Balkanica*, XV, Beograd 1984.
58. Я. В. Вишняков, Боснийский кризис 1908-1909 гг. и славянский вопрос, *Вестник МГИМО-Университета*, № 1, Москва 2011.
59. Я. В. Вишняков, Идеология сербской военной элиты в контексте особенностей развития сербского государства в конце XIX – начале XX века, и: *Человек на Балканах. Власть и общество: опыт взаимодействия (конец XIX – начало XX века)*, Санкт-Петербург 2009.
60. Я. В. Вишняков, Сербо-черногорские отношения и боснийский кризис 1908-1909 гг, *Istorijski zapisi*, br. 2, Podgorica 2010.

Dr. Sait Š. ŠABOTIĆ

JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović” – Nikšić, Crna Gora

E-mail: sabos@t-com.me; sait.sabotic@os-mllalatovic.edu.me

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:911.3:32:327(497:560:497.115)"1877/1912" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.60>

KOSOVSKI VILAJET U GEOSTRATEŠKIM PLANOVIMA OSMANSKOG CARSTVA I ISTOČNO PITANJE

Apstrakt: *Tokom XIX vijeka, a naročito u njegovoj drugoj polovini, uslijedile su velike promjene u međunarodnim odnosima i teritorijalnom ustrojstvu Evrope i svijeta. Raspad tradicionalnih imperija, uspon nacionalizma, ekspanzija imperijalizma i težnja za balansom moći, oblikovali su dinamiku geopolitičkog pejzaža tog vremena. Vrtlog velikih promjena nije mogla izbjeći ni Uzvišena Osmanska država, jer su uticaji, koji su dolazili iz susjedstva, na njen teritorijalni integritet, unutrašnju i spoljnu politiku, bili isuviše jaki. Sve je to od strane velikih sila rađeno u kontekstu rješavanja „Istočnog pitanja”. Pokušavajući da se odupre nasrtajima koji su dolazili i s polja i iznutra, a promišljajući o svom teritorijalnom integritetu, Osmansko carstvo je bilo prinuđeno da u jeku sprovođenja tanzimatskih reformi sprovodi i određene administrativne promjene koje su u suštini bile geostrateška promišljanja usmjerena u pravcu očuvanja kontrole nad dijelom Balkana i svega onoga što je uz to išlo, a u situaciji u kojoj su teritorijalni gubici bili neminovnost.*

U naznačenom vremenu Osmansko carstvo se našlo u vrtlogu interesa velikih sila. Rusija je željela zaštitu nad hrišćanskim stanovništvom u Osmanskom carstvu i izlazak na Sredozemlje, dok je Habzburška monarhija imala teritorijalne interese na prostoru Balkana. Na drugoj strani bile su Velika Britanija i Francuska. Ni jednoj od njih nije odgovarao izlazak Rusije na Sredozemno more, pa su se zato zalagale za opstanak Osmanskog carstva. Lavirajući između interesa ovih sila, Osmansko carstvo je uspjelo da nakon Berlinskog kongresa, održanog 1878. godine, svoje prisustvo na Balkanu produži za još trideset i četiri godine. Složena demografska struktura stanovništva u osmanskim provincijama na Balkanu bila je jedna od onih činilaca koji su samo za kratko odložili rješavanje „Istočnog pitanja”. Ipak, nakon svih velikih istorijskih lomova, a 1878. godina je to svakako bila za Osmansko carstvo, značajan dio muslimanskog stanovništva bio je osuđen na iscrpljujuću borbu za goli opstanak, povlačeći se prema još uvijek bezbjednim zonama, koje su, zapravo, predstavljale male i rijetke oaze na Balkanu koje su još uvijek bile u posjedu Osmanskog carstva. Nesigurnosti raznih vrsta –

imovinska, pravna, lična i svaka druga, primoravale su muslimansko stanovništvo na iseljavanje prema azijskom dijelu Carstva, kako bi se tamo pronašlo sigurnije utočište. Jedna od tranzitnih teritorija na tom putu bila je i teritorija Kosovskog vilajeta. Dolazak velikog broja muhadžira nakon 1878. godine na to područje uslovio je niz negativnih pojava, naročito u iole značajnijim gradskim sredinama. Svakako, bilo je i pojedinaca koji su vješto koristili nastalo stanje da bi se lično bogatili ili gradili ličnu političku karijeru. Iako velikim dijelom školovani u zemljama Zapadne Evrope, osmanski diplomatski predstavnici i zastupnici nisu uspjeli da se snađu u vrtlogu nadolazećih promjena koje su zahvatile Osmansko carstvo. Politički potezi koje su oni povukli nakon 1878. godine, a koji su se ticali balkanskih teritorija, bili su kratkoročni i bez snažnijeg odjeka u međunarodnim relacijama.

Cilj ovog rada je da ukaže na geostrateške planove Osmanskog carstva u vezi sa Kosovskim vilajetom i procesom odvijanja Istočnog pitanja do 1881. godine kada je došlo do ukidanja „Prizrenske lige”, organizacije koja se borila za nacionalne interese albanskog naroda.

Ključne riječi: *Kosovski vilajet, političke promjene, geopolitičke promjene, administrativne reforme, Bosanski vilajet, politički uticaj; balans moći.*

THE KOSOVO VILAYET IN THE GEOSTRATEGIC PLANS OF THE OTTOMAN EMPIRE AND THE EASTERN QUESTION

Abstract: *During the 19th century, particularly in its second half, significant changes occurred in international relations and the territorial organization of Europe and the world. The collapse of traditional empires, the rise of nationalism, the expansion of imperialism, and the pursuit of a balance of power shaped the dynamics of the geopolitical landscape of the time. The whirlpool of these changes could not be avoided by the Sublime Ottoman State, as the influences from neighboring regions on its territorial integrity, internal, and foreign policies were too strong. All of this was undertaken by the great powers in the context of resolving the “Eastern Question.” In attempting to resist the incursions from both external and internal forces, while contemplating its territorial integrity, the Ottoman Empire was compelled to implement certain administrative changes during the period of Tanzimat reforms, which were essentially geostrategic considerations aimed at preserving control over parts of the Balkans and all that entailed, in a situation where territorial losses were inevitable.*

During this time, the Ottoman Empire found itself in the vortex of great power interests. Russia sought protection for the Christian population within the Ottoman Empire and access to the Mediterranean, while the Habsburg Monarchy had territorial interests in the Balkans. On the other side were Great

Britain and France, both of which opposed Russia's access to the Mediterranean and thus advocated for the survival of the Ottoman Empire. By navigating between the interests of these powers, the Ottoman Empire managed to extend its presence in the Balkans for another thirty-four years following the Congress of Berlin in 1878. The complex demographic structure of the population in the Ottoman provinces in the Balkans was one of the factors that temporarily delayed the resolution of the "Eastern Question." However, after all the significant historical upheavals—1878 was certainly one of those for the Ottoman Empire—a considerable part of the Muslim population was condemned to a grueling struggle for survival, retreating towards the still secure zones, which were essentially small and rare oases in the Balkans still under Ottoman control. Various types of insecurity—property, legal, personal, and others—forced the Muslim population to emigrate towards the Asian part of the Empire in search of a safer refuge. One of the transit territories on this path was the territory of the Kosovo Vilayet. The arrival of a large number of muhacirs to this area after 1878 led to a series of negative phenomena, particularly in the more significant urban centers. Certainly, there were individuals who skillfully exploited the situation to enrich themselves or to build personal political careers. Although largely educated in Western European countries, Ottoman diplomatic representatives and officials failed to navigate the whirlpool of the impending changes that affected the Ottoman Empire. The political moves they made after 1878 concerning the Balkan territories were short-term and lacked a strong impact on international relations.

The aim of this paper is to highlight the geostrategic plans of the Ottoman Empire regarding the Kosovo Vilayet and the unfolding of the Eastern Question up until 1881, when the "Prizren League," an organization fighting for the national interests of the Albanian people, was dissolved.

Key words: *Kosovo Vilayet, political changes, geopolitical changes, administrative reforms, Bosnia Vilayet, political influence, balance of power.*

Uvod

Kosovski vilajet (osmanski turski: ولايت قوصوه; tur. *Kosova Vilâyet-i*) je bio provincija Osmanskog carstva, koja je zahvatala znatno veću teritoriju od teritorije današnjeg Kosova. U sastavu ove provincije bilo je čitavo Kosovo, cjelokupan Novopazarski sandžak, preševska dolina i zapadna Makedonija. Nastao je početkom 1877. godine reorganizacijom vilajeta u evropskom dijelu Osmanskog carstva na strateški osjetljivom prostoru i izuzetno turbulentnom vremenu, između granica Kneževine Srbije i Knjaževine Crne Gore, sa kojima je Osmanska carevina tada bila u ratnom stanju i nemirnog Sofijskog vilajeta. Njegovo formiranje izvršeno je spajanjem sandžaka Prizren, Skoplje i Debar,

koji su izuzeti od teritorije Bitoljskog vilajeta, sandžaka Niš, koji je izdvojen od Dunavskog vilajeta i Novopazarskog sandžaka, koji je do tada bio u sastavu vilajeta Bosna.¹ Zbog čestih promjena granica ovog vilajeta, koji je postojao sve do 1912. godine, teško je govoriti o preciznim podacima koji se odnose na površinu koju je on zahvatao.² Isto tako sa promjenama granica mijenjala se i unutrašnja struktura vilajeta, prije svih demografska, koja je i imala odlučujućeg uticaja na politička dešavanja.

Administrativno središte Kosovskog vilajeta najprije je bilo u Prištini, da bi 1888. godine bilo premješteno u Skoplje.³ Stanovništvo Kosovskog vilajeta činili su Albanci pored kojih su u demografskoj strukturi bili zastupljeni Srbi, zatim Turci, Bošnjaci, Kipti (Cigani, Romi), Čerkezi, Pomaci i manje skupine pripadnika drugih etničkih grupa.

Kako je druga polovina XIX vijeka bila vrijeme velikih geopolitičkih previranja, Balkansko poluostrvo je postalo njihov epicentar. Kosovski vilajet, kao rubni dio Osmanskog carstva, nije mogao ostati izolovan od dolazećih turbulentnih promjena. Naprotiv, taj teritorij je postao ključni element u geostrateškim planovima Osmanskog carstva i ključna tačka u složenoj slagalici poznatoj kao „Istočno pitanje”. Kroz analizu uloge Kosovskog vilajeta u širem kontekstu Osmanskog carstva i regionalnih geopolitičkih ambicija, možemo razumjeti kako su se tadašnje snage oblikovale i kako su uticale na sudbinu ovog značajnog dijela Balkana.

Zahuktavanje balkanske krize

Sa okončanjem ratova koje je vodila Francuska Napoleonovog vremena, Evropa je ušla u period relativno mirnijeg razdoblja svog razvitka. Uspostavljeni mir omogućio je dinamičniji razvoj industrijskog društva sa kojim su došle i nove promjene. Taj proces je, kako to naglašavaju pojedini historičari, bio *najuočljivija osobenost pedesetogodišnjeg perioda od 1830. do 1880. godine*.⁴ Sam po sebi on je nametao potrebu redefinisanja institucionalnog okvira, ideoloških stremljenja i odnosa sa susjedima. Tako složeni procesi podrazumijevali su narušavanje unutrašnjeg mira u mnogim zemljama, teritorijalne dobitke i gubitke kao i ekonomske probleme. Upravo zbog toga već sredinom XIX vijeka jasnije su se nazirale nacionalne ideje, ali i ratna sukobljavanja i na Balkanskom prostoru na kome je bila prisutna složena politička situacija.

¹ İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi, *Bosna Vilayeti Salnamesi*, Sayılar D03117, Salname-i Vilayet-i Bosna, 12. Def'a, 1877. (Hicri 1294), 66-67.

² M. Münir Aktepe, *Kosova*, İslâm Ansiklopedisi (MEB Yayını), Ankara 1977, cilt VI, 869-876.

³ BOA, DH, MKT, № 1527-13; BOA, A. MKT, MHM, № 498-66; Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* [The Provinces of the Ottoman Empire, Ludwig Reichert Verlag], Wiesbaden 1976, 69-70.

⁴ Hari Herder, *Evropa u devetnaestom veku*, Clio, Beograd 2003, 83.

U to vrijeme strateški planovi Napoleona III uključivali su reviziju ugovornog sistema potpisanog u Beču 1815. godine. Prema zamislama strateških planova Francuska je trebala da obezbijedi dominantnu poziciju u međunarodnoj političkoj areni i uspostavi hegemoniju u Evropi. Već tada ona počinje sa zahtjevima prema Osmanskom carstvu u smislu traženja uvođenja reformi. Prinudena da ih sprovede, Porta je pristupila ukidanju harača, formiranju sudova za kriminal u kojima su vrijednost imala i svjedočenja hrišćana, zatim uvođenju vojne dužnosti za hrišćane, ali je zbog opasnosti davanja oružja hrišćanima tu obavezu pretvorila u otkupninu poznatiju pod imenom bedeli-askeri.⁵ Reforme unutar Osmanskog carstva podrazumijevale su i veću količinu novca, pa je 1854. godine Porta počela sklapati prve ugovore o novčanim zajmovima kod povjerilaca na Zapadu.⁶ Godine 1856. umjesto Banque Constantinople ustanovljena je Osmanska Banka (*Osmanlı bankası*), koju je osnovao francuski kapital, a glavni joj je zadatak bio naplata spoljnih dugova i zajmova.⁷

Da bi pozicije Francuske dodatno ojačao i tako ostvario zamišljene planove, Napoleon III je poboljšao odnose sa Velikom Britanijom i Austrijom. U tom cilju 15. aprila 1856. potpisan je sporazum o Trojnom paktu između Engleske, Austrije i Francuske. Ovaj ugovor je garantovao integritet i nezavisnost Osmanskog carstva. On je zapravo bio produžetak politike Francuske u pogledu Osmanskog carstva, a sa ciljem održavanja evropske ravnoteže i pružanja pomoći državama koje su se od njega odvajale.⁸

U periodu o kome je riječ Osmansko carstvo se uveliko borilo sa unutrašnjim teškoćama. Da ukupan teret Osmanskom carstvu bude još teži, „brinula se” Rusija, što je sredinom XIX vijeka dovelo do zahlađenja odnosa između ove dvije države i na kraju do rata, koji je ostao upamćen pod imenom Krimski rat.⁹ On je trajao od 1853-1856. godine a vodio se između Rusije i alijanse koju su sačinjavali Osmansko carstvo, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska i italijanska Kraljevina Pijemont. Rat je završen potpisivanjem mira u Parizu 30. marta 1856. godine, na kome je zaključeno da i jedna i druga strana u sukobu evakuišu osvojena područja; da Osmansko carstvo ne dopusti ulazak tuđim ratnim brodovima u moreuze Bosfor i Dardanele, da nad Vlaškom i Moldavijom zadrži svoju jurisdikciju, a da Srbija dobije široku autonomiju.¹⁰ Iako se smatralo da je potpisivanje Pariskog mira bilo povoljno po sultana, ipak

⁵ Vasilj Popović, *Istočno pitanje, istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlike carevine u Levantu i na Balkanu*, treće izdanje, Beograd 1996, 176.

⁶ *Isto*, 176.

⁷ Jozef Matuz, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992, 139; Bogumil Hrabak, Počeci bankarstva na Kosovu, *Istorijski glasnik*, br. 1-1, Beograd 1982, 58; Nenad Vasić, Bankarstvo u Kosovskom vilajetu i Staroj Srbiji od druge polovine XIX veka do 1912. godine, *Baština*, sve. 22, Priština-Leposavić 2007, 108.

⁸ V. Popović, *Istočno pitanje*, 165.

⁹ Senaid Hadžić, Adnan Velagić, *Balkanska praskozorja – Od ideja do ujedinjenja*, Mostar 2019, 170-171.

¹⁰ J. V. Tarle, *Istorija novog veka*, Beograd 2008, 280.

se ubrzo pokazalo da je kod velikih sila i dalje prisutna želja za miješanjem u poslove Osmanskog carstva što je prijetilo i ugrožavanju njegovog integriteta.¹¹

Iako je mir bio garantovan od velikih sila, pokreti hrišćanskog stanovništva u vezi sa čifčijskim pitanjem, posebno na Balkanu, sve više su se zaoštravali. Da bi novonastalo stanje što bolje uredila, Porta je 1858. godine pristupila donošenju tzv. Ramazanskog zakona, kojim je objavljena kategorizacija zemlje i izvršena kodifikacija čifčijskih odnosa. Ubrzo nakon ovog, 1859. godine donijet je i Zakon o čiflukcima poznat i pod imenom Saferska naredba (donijet je 14. Safera 1276).¹² Ovim zakonom uređeni su odnosi između čifluk sahibija i kmetova. Period Tanzimata, koji je bio u toku, donosio je reforme „odozgo”,¹³ pa su samo dvije godine nakon Saferske naredbe, u balkanskim zemljama krenule još intenzivnije promjene.

Nakon preuzimanja inicijative u rješavanju Istočnog pitanja, Francuska je započela voditi politiku okrenutu sopstvenim interesima. Kada je 1859. godine započeo njen sukob sa Austrijom, ona je uspjela da pobijedi pa je Lombardija pripala Pijemont-Sardiniji koja je bila na njenoj strani. Ovaj ratni sukob za jedan period je rasteretio Osmansko carstvo od nasrtaja na njegovu teritoriju sa te strane. Kada je Pruska 1866. godine uspjela da pobijedi Austriju, koja je izgubila i Veneciju, bečka diplomatija je bila primorana da osmisli novi način da očuva svoj primat u centralnoj Evropi.¹⁴ Ti događaji ubrzali su sklapanje nagodbe između Austrije i Ugarske kojom je 1867. godine stvorena Dvojna monarhija. Na taj način Ugarska je svoje spoljnopolitičke orijentacije vezala za Austriju i njenu politiku u rješavanju Istočnog pitanja.¹⁵ Ipak, tih godina Osmansko carstvo i Austro-Ugarska su za vojvodu od Gramona odavale *utisak dveju trošnih zgrada, prislonjenih jedna uz drugu, od kojih se ne može jedna potresti a da i druga ne osjeti potres*.¹⁶ Kada je došlo do poraza Francuske od strane Pruske 1870. godine, a zatim i ujedinjenja Njemačke, bilo je sasvim jasno da je ona umjesto Austro-Ugarske, postala najdominantnija sila u centralnoj Evropi¹⁷ i da će samim tim težiti da uzme učešće u rješavanju „Istočnog pitanja”.

Panslavistička propaganda, čije je žarište bila Rusija, počela se sedamdesetih godina XIX vijeka širiti i među Južnim Slovenima, posebno u Srbiji, koja postaje stožer u okupljanju hrišćana u borbi protiv Osmanskog carstva.¹⁸ Srbija je za svoje planove nastojala da pridobije Crnu Goru, usljed čega je njihova težnja za uspostavljanjem zajedničke granice ostavljala

¹¹ *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, Clío, Beograd 2002, 614.

¹² *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 202.

¹³ Darko Dukovski, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I. svezak, Alinea, Zagreb 2005, 13.

¹⁴ Stevan Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 145.

¹⁵ V. Popović, *Istočno pitanje*, 178.

¹⁶ *Isto*, 179.

¹⁷ Joseph von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, 3, Zagreb 1979, 426.

¹⁸ V. Popović, *Istočno pitanje*, 179.

posljedice po teritoriju Osmanskog carstva i stanovništvo koje je živjelo na prostoru između ove dvije južnoslovenske zemlje.

Takve promjene primoravale su Osmansko carstvo na inoviranje geostrateških pozicija na Balkanu. Na ruku je Osmanskom carstvu išla i činjenica da je nakon 1866. godine međunarodna situacija bila nepovoljna za pokretanje Istočnog pitanja.¹⁹ Francuska je od 1871. godine počela bivati neprijateljski nastrojena prema ujedinjenoj Njemačkoj zbog čega je ušla u savezništvo sa Rusijom, koja je pak nastavila ekspanzionističke tendencije takmičeći se sa Austro-Ugarskom za uticaj na Balkanu na račun Osmanskog carstva. Nakon gubitka političkih pozicija i uloge u Njemačkoj i Italiji, Habzburzi su svoju misiju na Balkanu smatrali kompenzacijom za izgubljeno i ta misija je Dvojnoj monarhiji, navodno, trebala da udahne novi život.²⁰ Bitna promjena u tom pogledu desila se u novembru 1871. godine kada je za ministra spoljnih poslova Austro-Ugarske postavljen Đula Andraš. Od tog trenutka Austro-Ugarska politika prema Istočnom pitanju dobiće obilježja sprege vojnog i diplomatskog djelovanja na Balkanu, koja je pred evropskim silama pravdana ulogom zaštitnice balkanskih hrišćana i statusom garanta stabilnosti u Jugoistočnoj Evropi.²¹ Druga važna odlika odnosa Austro-Ugarske prema Osmanskom carstvu proizilazila je iz shvatanja Rusije kao političkog konkurenta na Balkanu, zbog čega se austro-ugarska diplomatija zalagala za očuvanje Osmanskog carstva.²² Taj stav Austro-Ugarske promijenice se u periodu od 1876-1878. godine. Svim navedenim dešavanjima postavljeni su temelji događajima koji će uticati na izbijanje Prvog svjetskog rata.

Začeci „Rilindije“

Balkansko poluostrvo je imalo ogromnu geopolitičku važnost tokom istorije, a Osmansko carstvo je imalo ključnu ulogu u oblikovanju njegovog političkog, kulturnog i ekonomskog pejzaža. Kao most između Evrope i Azije, a i između Sredozemlja i Crnog mora Balkansko poluostrvo je igralo prvorazrednu ulogu u tranzitnoj trgovini, komunikacijama i vojnim operacijama.²³ Iako zahvaćeno unutrašnjim krizama, a pritom ugroženo i spolja, Osmansko carstvo ipak nije htjelo da se tako lako odrekne svojih posjeda na tom području. Te teritorije bile su najsigurnija veza između centra i periferije. Upravo zbog njihovog značaja one su bile izložene mnogobrojnim istorijskim

¹⁹ *Isto*, 180.

²⁰ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 150.

²¹ H. Herder, *Evropa u devetnaestom veku*, 345-355.

²² S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 239.

²³ Kada se govori o važnosti Balkana za Osmansko carstvo neki turski istoričari naglašavaju da je otomanska država nastala kao balkansko carstvo, da je Balkan sve vreme bio prioritet Osmanskog carstva, i da zbog svog istorijskog kontinuiteta moderna Turska jeste balkanska država. Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006, 124.

procesima i burnim dešavanjima koja su za posljedicu imala i dosta česte administrativne promjene. Dio teritorije koju je Osmansko carstvo šesdesetih godina XIX stoljeća posjedovalo na Balkanu, bio je naseljen albanskim stanovništvom, koje je u vjerskom pogledu bilo heterogeno, ali koje je, uprkos tome, imalo svijest o zajedničkom etničkom porijeklu.

Pored administrativnih, među albanskim stanovništvom dešavale su se i mnoge druge promjene. Kao i kod drugih balkanskih naroda i među Albancima su reforme koje je preduzimala osmanska centralna vlast, nailazile na protivnike i pristalice. Uz to, u periodu buđenja nacionalne svijesti i Albanci su iskazali mnoge svoje zahtjeve. Oni su 1843. godine podigli pobunu protiv pokušaja osmanskih vlasti da na osnovu novog zakona o vojsci na tom području izvrše regrutaciju mladića pripjelih za vojnu obavezu.²⁴

Među Albancima se u njihovom nacionalnom diskursu već od 1860. godine, posebno u listu „Pelazg”, koji je izlazio u Atini, pojavljuje tzv. „Pelaška teorija” o njihovom etničkom porijeklu. Prema toj teoriji Pelazgi su bili najbrojniji među narodima koji su doselili iz Azije u Evropu. No, iako brojni, imali su sudbinu da od predaka današnjih Grka budu potisnuti u oblast Mati s prijestonicom u gradu Peli.²⁵ Uporište za ovakva stanovišta albanski nacionalisti su crpili iz knjige Paška Vase efendije,²⁶ u kojoj je on Albance nazvao prvom i najstarijom evropskom nacijom.²⁷ Prema shvatanju Vasa efendije, Albanija obuhvata sve oblasti od Skadra na sjeveru, uključujući Peć, Prištinu, Kačanik, Skoplje, Prilep, Monastir (Bitolj), Florinu, Grebenu, Janjinu i Prevezu sa zalivom. Navedeni prostor administrativno je bio razdijeljen u više vilajeta, što je smetalo albanskim nacionalistima, čije su ideje bile usmjerene u pravcu da bi svi Albanci, bez obzira na vjerska ubjedenja, trebali da se nađu u granicama jedinstvenog vilajeta iz razloga što je albanska nacija *jedna i nedjeljiva za sve Albance bilo da vjeruju u Isusa ili Muhameda*.²⁸ Ovakvi stavovi i razmišljanja albanskih nacionalista predstavljaju začetak „Rilindije”, odnosno formiranja moderne albanske nacije i njenog političkog organizovanja. Na drugoj strani, ovako uobličeni stavovi bili su jasna poruka za centralnu osmansku vlast. Ta poruka postala je znatno jasnija kada se 1862. godine Paško Vasa efendija zajedno sa Zefom Jubanijem i opatom Gasperom Krasnićijem, obratio francuskim diplomatama sa namjerom da ih zainteresuje za politički

²⁴ Peter Bartl, *Albanci od srednjeg veka do danas*, prevela sa njemačkog Ljubinka Milenković, Clio, Beograd 2001, 79-80.

²⁵ Wassa Effendi, *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie*, Berlin 1879, 4-6. Previde za potrebe ovog rada uradio je mr Ernest Mehović, prof. njemačkog jezika.

²⁶ Paško Vasa (Skadar, 1825 – Bejrut, Liban, 1882), bio je Albanac po narodnosti. Bavio se književnim radom, a jedan je od osnivača Centralnog komiteta za zaštitu prava albanskog naroda u Istanbulu. Bio je guverner Libana dok je bio u sastavu Osmanskog carstva, sve do smrti 1882. godine. Govorio je više jezika – italijanski, francuski, srpski, arapski i turski.

²⁷ W. Effendi, *Albanien und die Albanesen*, 19.

²⁸ *Isto*, 37-39.

položaj Mirdita.²⁹ Političku inicijativu među Albancima ubrzo je prepoznala i srpska vlada, pa je krajem šesdesetih godina XIX stoljeća radila na tome da u svoje antiosmanske planove uključi pojedine sjevernoalbanske glavare.³⁰ Neki od njih su prihvatili ponude koje su dolazile iz Srbije. Slične pojave dešavale su se i u Crnoj Gori. U društvenom ambijentu u kome su jedni još uvijek priželjkivali očuvanje osmanske vlasti, a drugi bili za nacionalno oslobođenje, javljali su se mnogi antagonizmi koji su opterećivali svakodnevicu.

Shvatajući da bi u nastalim okolnostima lako mogla osati bez balkanskih posjeda, Porta je, nadahnuta tanzimatskim reformama, preduzela ozbiljne korake u cilju poboljšanja lokalne uprave, što je iziskivalo jedan vid centralizacije koja je podrazumijevala ne samo proširenje autoriteta i kontrole iz prijestonice, već i neophodno sinhronizovanje nadležnosti u provincijama sa zakonskim načelima i adekvatno sprovođenje istih, preko činovničke hijerarhije prije svega putem povećavanja ovlašćenja i odgovornosti njenih institucija.³¹ Zakonom o vilajetima (*İdare-i Vilayet Nizamnamesi*) iz 1864. godine sužene su geografske granice ejaleta i uspostavljeni vilajeti pod upravom valija. Teritorija čitavog Carstva je podeljena na vilajete, upravne jedinice, koje su se sastojale od sandžaka-liva, a u jednom od njih je bio centar vilajetske uprave.³² U evropskom dijelu Osmanskog carstva tada je formirano 10 vilajeta sa ukupno 44 sandžaka.³³ Vilajetska organizacija je postepeno sprovedena, pa je u tom duhu 1864. godine došlo do osnivanja Dunavskog vilajeta, a potom vilajeta Erzurum, Alep i Bosna.³⁴ Za prvog valiju Dunavskog vilajeta imenovan je Midhat-paša, Pomak iz Bugarske, jedan od najposobnijih zagovornika reforme i najposobnijih osmanskih administratora. Da bi zadovoljila interese Albanaca, osmanska vlast je 1871. godine sprovela određene reforme i na toj strani. Tada je došlo do formiranja Prizrenskog vilajeta koji je u svom sastavu imao sljedeće sandžake: Prizrenski (njegove kaze bile su: Prizren, Đakovica, Peć, Priština, Gnjilane, Vučitrn, Tetovo, Ljuma, Gusinje), Debarski (kaze: Debar, Elbasan, Donji Debar, Mat, Gornja Malesija, Donja Malesija) i Skopski (kaze: Skoplje, Kumanovo, Štip, Kriva Palanka, Radovište, Kratovo, Kočani). Već naredne 1872. godine Prizrenski vilajet je bio proširen dodavanjem Niškog sandžaka koji je imao sljedeće kaze: Niš, Piro, Vranje, Leskovac, Prokuplje, Kuršumlja, Znepolje. Nova komešanja među Albancima dovela su 1875. godine do

²⁹ Johannes Faensen, *Die albanische Nationalbewegung*, Berlin 1980, 113-114; Dušan Fundić, Paško Vasa i ideologija albanskog nacionalizma, *Istorijski časopis*, knj. LXX, Beograd 2021, 364.

³⁰ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 153.

³¹ Kemal H. Karpat, The Transformation of the Ottoman State (1789-1908), *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, № 3. (jul 1972), 246; İlber Ortaylı, *Najduži vek Imperije*, Beograd 2004, 128.

³² Ahmed S. Aličić, Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 12-13 (1962-1963), 221; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New Jersey, 1963, 146.

³³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007, 427-435.

³⁴ Miloš Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*, Beograd 2009, 4.

rasformiranja Prizrenskog vilajeta pa su sandžaci Prizren, Debar i Skoplje uključeni u Bitoljski vilajet, dok je sandžak Niš ponovo vraćen u sastav Dunavskog vilajeta.³⁵ Sve ove promjene samo su na kratko umirile političke ambicije Albanaca. Nove krize bile su na pomolu, a sa njima i promjene.

Od Nevesinjske puške do Kosovskog vilajeta

Splet nepovoljnih okolnosti u vezi sa sušnom 1874. godinom i izostankom ljetine, te gotovo stalno prisustvo inostranih agenata i povjerenika raznih evropskih dvorova, kao i njihova agitacija, doveli su do izbijanja ustanka u Hercegovini krajem jula 1875. godine.³⁶ Iako uzrok nezadovoljstva nisu bili konfesionalni odnosi, već razlozi ekonomske prirode, u narednih nekoliko nedjelja i mjeseci, pobuna se proširila na Bosnu, Bugarsku, Srbiju, Crnu Goru, među Albancima i Makedoncima. Na taj način sa velikom žestinom nastupila je tzv. Istočna kriza³⁷ sa kojom je ponovo otvoreno Istočno pitanje.³⁸ Najznačajniji spoljni akteri u razvoju prilika na Balkanu i u Istočnom pitanju bili su Rusija, Austro-Ugarska i Velika Britanija. Iza prve dvije stajala je ojačala i ujedinjena Njemačka, pored koje su bile prisutne Francuska i Italija.³⁹

Dok su se vanjski posmatrači domišljali šta treba činiti na Balkanu, za samo mjesec dana broj ustanika je sa 300 narastao na 7.000, da bi do sredine avgusta, zajedno sa crnogorskim dobrovoljcima – „jajošima“, dostigao između 10.000 i 12.000. Osmanska regularna vojska pokušala je da djeluje okrutno, ali je pokušaj bio nedjelotvoran.⁴⁰ Plašeći se potpunog prevrata u Bosni i Hercegovini, pojedini pripadnici begovata su mobilisali plaćeničke neregularne jedinice i na taj način terorizali seosko stanovništvo. Početkom februara 1876. godine sultan je pod pritiskom velikih sila pristao na reforme, prije svega na

³⁵ Скендер Ризај, Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском, Солунском вилаету) (1875-1881), *Македонија во источната криза 1875-1881*, Скопје 1978, 171; M. Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu*, 4.

³⁶ Događaji poznati kao *Istočna kriza* započeli su jednim naizgled beznačajnim događajem – napadom hajdučke družine harambaše Pera Tinguza na grupu muslimanskih trgovaca 5. jula 1875. godine kod sela Bišine u blizini Nevesinja. Uslijedila je potom potjera osmanskih zaptija i korduna i njihov obračun sa jednim brojem pobunjenih seljaka pravoslavaca 9. jula kod sela Krevovi, takođe u blizini Nevesinja. Ovi događaji su poslužili da ustanak dobije popularno ime „*Nevesinjska puška*“, nakon čega se rasplamsao opšti antiosmanski ustanak. događajima u Egiptu i pobunom Mehmed Ali-paše

³⁷ U publicistici se za događaje na Balkanu od 1875-1878. godine ustalio netačan naziv Velika istočna kriza, koja je, međutim, povezana sa događajima u Egiptu i pobunom Mehmed Ali-paše. S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 241.

³⁸ Čedomir Popov, *Grđanska Evropa (1770-1914), Društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010, 211.

³⁹ *Isto*, 211.

⁴⁰ S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 274.

poznatu Andrašijevu notu upućenu 30. decembra 1875. godine.⁴¹ Iako je izgledalo da se plamen rata može zaustaviti, ipak je tokom 1876. godine u obračunima neregularnih bašibozučkih jedinica i seljaka stradao veliki broj sela i ubijeno najmanje 5.000 ljudi. Do kraja te godine broj izbjeglica iz Bosne dostigao je više od 100.000.⁴² Svi događaji u vezi sa Istočnom krizom pokazaće da se radilo o jednoj od najsloženijih faza u Istočnom pitanju i čitavoj epohi imperijalizma od 1871. do 1914. godine.⁴³

Uznemirenost zbog ustanka u Bosni i Hercegovini uzdrmla je i samu osmansku prijestonicu u kojoj su 8. maja 1876. godine učenici vjerskih škola napustili nastavu i pridružili se narodnim zborovima kod glavnih džamija, na kojima je osuđivan sultanov kukavičluk pred velikim stradanjima muslimanskog stanovništva.⁴⁴ Uviđajući da bi stanje moglo još više da se zakomplikuje, tadašnji ministri, a posebno Husejin Avni paša, pokušali su da sa vlasti svrgnu sultana Abdul Aziza i umjesto njega na prijesto dovedu princa Murata V. Poslije niza prepreka Murat V je preuzeo vlast, a bivši sultan je upućen u Topkapı palatu.⁴⁵ Njegov život okončan je 4. juna 1876. godine kada je pronađen u svojim novim odajama sa prerezanim venama i rasporenom arterijom.⁴⁶ Taj događaj je uveliko uticao na novog vladara koji je zapao u tešku depresiju, zbog čega je Vlada odlučila da ga svrgne 31. avgusta. U međuvremenu početkom jula 1876. godine Srbija i Crna Gora objavile su rat Osmanskom carstvu.⁴⁷

Razmatrajući moguće ishode rata Srbije i Crne Gore protiv Osmanskog carstva, predstavnici Austro-Ugarske i Rusije su se 8. jula 1876. godine u Rajhštatu (Češka) dogovorili da ako u ratu pobijedi osmanska strana da će se založiti da se Srbiji i Crnoj Gori sačuva *status quo ante bellum*, a da se za Bosnu i Hercegovinu obezbijede reforme predviđene Andrašijevom notom. Ukoliko bi pak pobjedu odnijele Srbija i Crna Gora, dogovoreno je da sile neće dopustiti obrazovanje velike srpske države, već će biti dozvoljeno Srbiji da uzme određene djelove sa strane Drine u Bosni, Novopazarskom sandžaku, Staroj Srbiji i prema Limu, a Crnoj Gori dio istočne Hercegovine.⁴⁸ Dok su u diplomatskim krugovima tekli pregovori, osmanska vojska je u dva navrata

⁴¹ "Andrašijeva nota" je naziv programa reformi koji je sačinila austro-ugarska vlada kako bi riješila "Istočnu krizu" u pobunjenoj Bosni i Hercegovini. Ovaj diplomatski zahtjev je imao nekoliko tačaka: 1) puna vjerska sloboda; 2) ukidanje zakupljivanja poreza; 3) upotreba prihoda od direktnih poreza samo za potrebe Bosne i Hercegovine pod kontrolom vijeća od domaćih ljudi; 4) ustanovljenje komisije od jednakog broja hrišćana i muslimana da kontroliše sprovođenje reformi; 5) popravljavanje agrarnog položaja seljaka. Vidi: V. Popović, *Istočno pitanje*, 188; Fjodor I. Uspenski, *Istočno pitanje*, preveli Marija Marković i Branislav Marković, Beograd-Podgorica 2003, 174-175.

⁴² S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 274.

⁴³ Č. Popov, *Gradanska Evropa*, 210.

⁴⁴ J. von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/Carstva*, 3, 446.

⁴⁵ *Isto*, 447.

⁴⁶ *Isto*, 448.

⁴⁷ *Istorija Osmanskog carstva*, 623.

⁴⁸ V. Popović, *Istočno pitanje*, 189; Č. Popov, *Gradanska Evropa*, 224.

tokom septembra 1876. godine, uspjela da pobijedi srpske trupe. Takav ishod isprovocirao je Rusiju koja je zaprijetila da će napasti Osmansko carstvo. No, takva mogućnost bila je i opasnost od rata Rusije protiv Austro-Ugarske čiji su interesi na Balkanu već bili dovoljno jasni.⁴⁹ Namjeravajući da održi ravnotežu snaga na Balkanu, njemački kancelar Bizmark je predložio da se Osmansko carstvo podijeli između Austro-Ugarske i Rusije, ali kada je procijenio da bi osmanske pobjede nad Srbijom mogle dovesti do novog rata, predložio je održavanje međunarodne konferencije u Carigradu sa početkom od decembra 1876. godine koja je okupila predstavnike Rusije, Engleske, Francuske, Austrije, Njemačke, Italije i Osmanskog carstva.⁵⁰ Konferencijom je predsjedavao osmanski ministar spoljnih poslova Safet-paša.⁵¹

Dok se evropska diplomatija domišljala kako će riješiti Istočno pitanje, osmanski ministri i pobornici ozdravljenja Osmanske države nisu prekidali svoje diplomatske i administrativne napore da pronađu izlaz iz nastale krize. Midhat-paša i krug njegovih najbližih saradnika zagovarali su donošenje Ustava, na šta je pristao i sultan Abdul Hamid II koji je na to mjesto došao nakon svrgnuća sultana Murata V. Uvaživši mišljenje Midhat-paše sultan je naredio da se 7. oktobra formira komisija koja će izraditi nacrt Ustava.⁵²

Objava Ustava poklopila se sa otvaranjem Carigradske konferencije, koja se održavala u prostorijama Ministarstva pomorstva u sultanovom brodogradilištu na Zlatnom rogu. Prilikom prvog zasjedanja delegate Carigradske konferencije iznenadilo je i uznemirilo oglašavanje topova kojim je propraćeno proglašavanje Ustava.⁵³ Osmanski ministar spoljnih poslova Safet-paša odmah je obavijestio učesnike konferencije da su reforme, koje su tražile

⁴⁹ J. von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/Carstva*, 3, 453.

⁵⁰ *Isto*, 453.

⁵¹ Rad Carigradske konferencije pratio je i "Glas Crnogorca". Prva vijest o konferenciji zabilježena je u br. 62 za 1876. godinu. Već na samom početku u članku su iskazana velika očekivanja od konferencije koja ima da riješi veliko istorijsko 'istočno pitanje', koga će odgovor glasiti: *Oslobođenje mladijeh i za život sposobnijeh hrišćanskijeh naroda na balkanskom poluostrvu, i propast ili smrt preživjelog i učmalog muhamedanizma u Jevropi...* Takođe, karakteristično je istaći i simpatije crnogorske javnosti prema Rusiji, koje se jasno naziru u tekstu članka. Na jednom mjestu autor članka kaže: *Što bijaše Aleksandar Makedonski u Gordiju, to će Aleksandar ruskim da bude u Stambolu, Glas Crnogorca*, br. 62, Cetinje, 27. novembra 1876, 1. U prva četiri broja „Glas Crnogorca“ za 1877. godinu, daju se detaljne informacije sa svih zasjedanja Carigradske konferencije, tako da se njen tok može sasvim jasno pratiti. Kako se konferencija bližila kraju i kako se uviđao njen neuspjeh, u jednom od članaka novinar „Glas Crnogorca“ je konstatovao i sljedeće: *Što će šljedovati iza konferencije? to je bilo pitanje, s ko im se svak živi zanimao. Dva su mišljenja najpretežnija bila: ili će Rusija zaratiti s Turskom isti čas, tek se konferencija razide, ili će sile na drugom m estu i drugim načinom nastaviti svoj diplomatski rad. No Turska, koja o čefu živi, imala je čef, da iznenadi svijet su nečim trećim. Glas Crnogorca*, br. 4, Cetinje, 22. januara 1877, 1.

⁵² J. von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/Carstva*, 3, 454.

⁵³ Sa usvajanjem Ustava po prvi put je u Osmanskom carstvu ustanovljen parlament. Ustav je sadržao 119 članova podijeljenih u 12 djelova. Suprotno očekivanjima, prvi osmanski Ustav nije bio akt zapadnoevropskog tipa. Radilo se o pravnom aktu koji je u sebi sadržao ranija osmanska iskustva i praksu i to u značajno većoj mjeri nego što se to na prvi pogled moglo zapaziti.

velike sile, sada postale zbilja, budući da su uključene u Ustav.⁵⁴ Sa tim obrazloženjem odbijani su svi prijedlozi koje su ambasadori velikih sila prethodno dogovarali.⁵⁵

Formiranje Kosovskog vilajeta i njegovo mjesto u geostrateškim planovima Osmanskog carstva

Naslućujući politiku velikih sila već u drugoj polovini 1876. godine, Osmansko carstvo je bilo suočeno sa neizbježnim krupnim teritorijalnim gubicima. U nastalim okolnostima sultan i Porta su bili prinuđeni da posredno pokušaju da u što većoj mjeri suzbiju realizaciju ratnih ciljeva pobjednika. Posebnu pažnju tom problemu pridavao je Midhat-paša i grupa njegovih povjerljivih saradnika. Iako je Ustav Osmanskog carstva bio prihvaćen 24. decembra 1876. godine, te iako su osmanski dostojanstvenici odbijali da podlegnu političkim pritiscima od strane inostranih diplomata, morao se sačekati ishod konferencije u Carigradu koja je još uvijek trajala. U međuvremenu predstavnici velikih evropskih sila su i zvanično i nezvanično pokušavali da pronađu rješenja za Istočno pitanje, svakako vodeći računa o sopstvenim interesima. Kako je sporazumom u Rajhštatu Austro-Ugarska za sebe obezbijedila povoljan položaj, ona je postala nepopustljiva prema zahtjevima Rusije koja je nastojala da u svoje predstojeće ratne planove uključi Srbiju i Crnu Goru. Da bi se obezbijedila, Rusija je predložila novi tajni sastanak koji se dogodio u Pešti 15. januara 1877. godine. Potpisanom konvencijom („Peštanska vojna konvencija”) Rusija je obezbijedila *blagonaklonu neutralnost* Austro-Ugarske u ratu koji je namjeravala da povede protiv Osmanskog carstva, a Austro-Ugarska pravo da izabere pogodan momenat i način okupacije Bosne i Hercegovine uz pomoć vojne sile, a bez miješanja Rusije u taj čin.⁵⁶ Konvenciju su potpisali Đula Andraš i u ime Austro-Ugarske i Becu Novikov u ime ruske strane.

Naslućujući krupne promjene, ni osmanska diplomatija nije ostala bez akcije. Snažan muhadžirski talas koji je krenuo sa tla Bosanskog vilajeta 1876.

⁵⁴ Veoma je interesantno pomenuti da je cjelokupan tekst osmanskog Ustava iz 1876. godine, u tri nastavka, objavljen i u “Glasu Crnogorca”, zvaničnom glasilu crnogorskog dvora. Objava je uslijedila nakon objavljivanja ovog akta na francuskom jeziku, sa koga je isti preveden na crnogorski jezik za potrebe javnosti u Crnoj Gori. U naslovu datom na francuskom jeziku primjećuje se i greška u godini donošenja Ustava, jer umjesto 1876, stoji 1875. Vidi: *Glas Crnogorca*, br. 2, Cetinje, 8. januara 1877, 3; *Glas Crnogorca*, br. 3, Cetinje, 15. januara 1877, 2-3; *Glas Crnogorca*, br. 4, Cetinje, 22. januara 1877, 3-4. Ovu informaciju smatramo vrlo bitnom zbog činjenice da se i širi krug crnogorske javnosti na taj način mogao upoznati sa sadržinom pomenutog Ustava. Dakle, njegovim objavljivanjem ostvarena je puna transparentnost pred javnim mnjenjem.

⁵⁵ J. von Hammer, *Historija Turskog /Osmanskog/Carstva*, 3, 458.

⁵⁶ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, knj. 3, sv. 1, priredio Branko Pavićević, CANU, Titograd 1985, 86; V. Popović, *Istočno pitanje*, 190.

godine, nagovještavao je, kao u mnogim prethodnim slučajevima, da će se znatan dio stanovništva islamske konfesije, uputiti ka bezbjednim krajevima Osmanskog carstva koji nisu bili spremni za takvo dešavanje.

Kako proglašenje Ustava Osmanskog carstva nije prekinulo Carigradsku konferenciju, njeni učesnici su predlagali određene reformske poteze osmanskoj vladi, koje je ona odbijala. Shvatajući da su određena rješenja već donijeta zakulisnim diplomatskim radnjama, učesnici konferencije u Carigradu su odlučili da 20. januara obustave njen dalji rad.⁵⁷ Prekid njenog rada posebno je bio gorak za Midhat-pašu. Naime, sultan Abdul Hamid II ga je proglasio najodgovornijim za njen neuspjeh.⁵⁸ Samo desetak dana nakon prestanka rada konferencije u Carigradu, 30. januara 1877. godine, došlo je do formiranja Kosovskog vilajeta.⁵⁹ Bio je to još jedan neočekivani, ali ipak, reklo bi se, promišljeni potez osmanske diplomatije. Tih dana sultan Abdul Hamid II je odlučio da Midhat-paši oduzme zvanje velikog vezira, a s obzirom da mu je Ustav to omogućavao, da ga ubrzo pošalje i u izgnanstvo, što je i učinio.⁶⁰ Na mjesto Midhat-paše došla o je Edhem-paša, koji je bio protiv bilo kakvih ustupaka evropskim državama. Prema procjenama upućenijih evropskih diplomata, njegov dolazak na mjesto velikog vezira značio je *rat prije ili poslije*.⁶¹

Suočeno sa velikom krizom Osmansko carstvo je ipak računalo na preostalu teritoriju na Balkanu kao na važno teritorijalno čvorište koje je još uvijek moglo obezbijediti kakvu-takvu kontrolu nad važnim trgovinskim i vojnim putevima i političkim interesima u regionu Balkana, a njih je bilo više. Jedan se ticao pitanja stanovništva islamske konfesije sa teritorije Bosanskog vilajeta, jer je Porta u tom trenutku bila nespremna da ga valjano riješi. U tom slučaju Kosovski vilajet je, kao dio balkanskih teritorija Osmanskog carstva, bio najpovoljnije rješenje, jer su se na njegovoj teritoriji mihadžiri mogli razmjestiti po postojećim naseljima pa čak formirati i nova ukoliko se za tim ukazivala potreba.⁶² Drugi važan razlog bio je taj što je Osmansko carstvo formiranjem Kosovskog vilajeta sticalo mogućnost da i dalje ima važnu ulogu u evropskoj međudržavnoj politici.

⁵⁷ *Istorija Osmanskog carstva*, 625.

⁵⁸ *Isto*.

⁵⁹ M. Münir Aktepe, *Kosova*, İslâm Ansiklopedisi (MEB Yayını), Ankara 1977, cilt VI, 324–326; Suprotno ovom mišljenju je mišljenje albanskog historičara Skendera Rizaja koji za datum osnivanja Kosovskog vilajeta uzima 29. januar 1877. godine. On je, takođe, mišljenja da prvi upravni centar Kosovskog vilajeta nije bila Priština već Sofija, a potom Prizren (Skender Rizaj, *Kosova Vilayeti Teşkilatı*, VII Türk Tarih Kongresi, Ankara 1973, cilt II, 664–666). Ovo mišljenje Rizaj je bazirao na podacima koje je ranije saopštio Şemsedin Sami. Vidi: Şemsedin Sami, *Kosova*, Kâmûsu'l-A'lâm, C. 5, Istanbul 1314, 3748.

⁶⁰ *Istorija Osmanskog carstva*, 625; Ahmet Alibašić (priređivač), *Historija Osmanske države (hrestomatija)*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo 2005, 113.

⁶¹ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, knj. 3, sv. 1, 88.

⁶² Redžep Škrijelj, Bošnjački Mazgit – muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu, *Almanah*, 35-36, Podgorica 2006, 197-198.

Imajući u svom posjedu Kosovski vilajet, a s obzirom na teritorijalnu blizinu drugih važnih oblasti – austro-ugarskih, srpskih i crnogorskih, Osmansko carstvo je moglo računati na dosta brzu mobilizaciju vojske i upućivanje svojih trupa u regije koje su mogle biti ugrožene od susjeda. Polazeći od veličine teritorije Kosovskog vilajeta, centralna vlast je još uvijek mogla imati znatne benefite u pogledu upravljanja, ukupne politike i ekonomije. Posebno se centralna osmanska vlast, zbog demografske strukture stanovništva koje je činilo Kosovski vilajet, nalazila pred izazovom da pred međunarodnom javnošću održava ravnotežu između različitih etničkih grupa i tako osigura stabilnost i u tom isturenom dijelu Carstva.

Jasno uočavajući političke interese Rusije na Balkanu, zatim suparništvo tim interesima od strane Austro-Ugarske, posjedovanjem Kosovskog vilajeta Osmansko carstvo je i dalje održavalo poziciju važnog političkog faktora na Balkanu i na izvjestan način održavalo politički balans na tom geostrateški bitnom i osjetljivom prostoru.

Stvaranje Kosovskog vilajeta kao politički potez osmanske centralne vlasti, na izvjestan način se moglo posmatrati i kroz pitanje da li je nastanak takve administrativne strukture bio nada i/ili iluzija osmanske vlasti u pokušaju

da će na taj način uspjeti da se reorganizuje i pod padišahovu vlast, u pogodnom trenutku, povrati izgubljene balkanske teritorije. Administrativno i teritorijalno preuređenje Osmanskog carstva na Balkanu posebno teško je palo području Novopazarskog sandžaka kao nekadašnjem dijelu Bosanskog vilajeta. To se ubrzo pokazalo kroz niz određenih procesa kojima je bošnjačko stanovništvo Novopazarskog sandžaka bilo izloženo. Nakon 1877. godine na području Novopazarskog sandžaka bili su ograničeni politički uticaji sa područja Bosne i Hercegovine, a o kulturnim nije bilo ni govora.

Odvajanje Novopazarskog sandžaka od Bosne i Hercegovine bošnjačkom stanovništvu sa tog područja izuzetno teško je palo. Velika koncentracija raznorodnog stanovništva na području Kosovskog vilajeta, uticaji albanskog etničkog elementa koji je bio brojniji od bošnjačkog, a pritom zahvaćen nacionalizmom, ispostavili su se kao osnova za jačanje njihove dominacije i samim tim pokušaja da za sebe obezbijede potpunu političku dominaciju.

Od formiranja Kosovskog vilajeta do Carigradske konferencije

Dolaskom Edhem-paše na položaj velikog vezira porasle su i sumnje evropskih diplomata da će se sukob između Rusije i Osmanskog carstva moći prevazići. Dok su razgovori o stišavanju nastale krize tekli, osmanska vlada je britanskom kabinetu dostavila spisak mjera koje je bila spremna da sprovede u pokrajinama koje su se pobunile. Za to vrijeme ruski poslanik u Londonu, grof Šuvalov, nastojao je da se zajedno sa britanskim diplomatom, lordom Derbyjem, pobrine oko izrade nacрта ugovora sa Portom, koji je bio pripremljen krajem marta 1877. godine. Tekst sporazuma potpisan je 31. marta 1877. godine.⁶³ Ubrzo po potpisivanju započele su rasprave o njegovom sadržaju i karakteru. Uporna nastojanja evropskih diplomatskih krugova da „londonski protokol” bude prihvaćen od strane Osmanskog carstva, ostala su bezuspješna. Porta je odbila da prihvati sporazum, čime je rat postao neizbježan.

Rusija je 24. aprila 1877. godine objavila rat Osmanskom carstvu. Njenim ulaskom u rat sukob na Balkanu je postao evropski, a Istočno pitanje ušlo je u novu fazu. Vojne snage Rusije, koje su na početku ratnih operacija brojale 185.000 vojnika, napale su na osmanske teritorije koje je branilo 160.000 vojnika. Rusi su na početku sukoba forsirali Dunav kod Svištova i nakon žestokih borbi uspjeli da zauzmu ovaj grad. Iz Svištova ruska armija je krenula u tri pravca, ka istoku, zapadu i jugu. Ove ratne operacije, vođene pod izgovorom oslobođenja hrišćana na Balkanu od „osmanskog gospodstva”, izazvale su veliko uzbuđenje u Evropi.⁶⁴ Englezi su strahovali da bi za slučaj pada Carigrada u ruske ruke, jednom okupirani od Rusa i moreuzi Bosfor i

⁶³ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, knj. 3, sv. 1, 91.

⁶⁴ *Isto*, 92.

Dardaneli, mogli trajno ostati u njihovom posjedu što im nije odgovaralo. Već sredinom jula otpočeli su pregovori između Beča i Londona o tome kakav stav valja zauzeti u novonastaloj situaciji. U međuvremenu, bitka kod Plevne je pokazala da ruska armija nije bila spremna za dugi rat. Poraz osmanske vojske u ovoj bici primorao je Portu da se krajem novembra 1877. godine obrati evropskim vladama za posredništvo u cilju sklapanja mira. Takvu molbu dobio je i ruski kabinet posredstvom Beča.⁶⁵ Strahujući od trijumfa ruske armije na Balkanu, a sa namjerom da ih ometu u političkim kombinacijama, politički krugovi iz Beča i Londona su odlučili da ne dozvole direktne razgovore između zaraćenih strana, jer bi to značilo da će pobjednik postavljati uslove mira, što za austro-ugarske planove na Balkanu ne bi bilo dobro.⁶⁶ Na sjednici britanske vlade, koja je održana krajem decembra 1877. godine, donijeta je odluka da se od Porte zatraži pristanak za primirje, kao i to da njime budu obuhvaćene Srbija i Crna Gora. Primirje je sklopljeno 31. januara 1878. godine u Jedrenu.⁶⁷ Takva pozicija dala je Rusima mogućnost da nastave dalje operacije u kojima im je pošlo za rukom da zauzmu Jedrene. Zbog blizine ruskih snaga i uopšte linije fronta, među stanovnicima Carigrada zavladała je panika. Razumijevajući složenost situacije, sultan je 13. februara sazvao parlamentarnu komisiju čiji je zadatak bio da razmotri britansku ponudu da se u Mramorno more pošalje flota, kako bi se zaštitila prijestonica Osmanskog carstva.⁶⁸ Nemogućnost dogovora sa poslanicima dovela je do toga da je sultan, prema pravu koje mu je pripadalo po Ustavu, raspustio skupštinu. U kratkom vremenu on je uspostavio režim koji se zasnivao na njegovom autoritetu, što je praktično značilo da je uveden apsolutizam.⁶⁹

Nedugo zatim, početkom marta 1878. godine, u Ješilköju (bug. San Stefan) je zaključen mir između Rusije i Osmanskog carstva. Odredbama mirovnog sporazuma Rumunija je dobila nezavisnost, koja je, takođe, bila data Crnoj Gori i Srbiji. Osnovana je i nova kneževina Bugarska, kojoj su granice bile određene prema rasprostranjenosti bugarskog stanovništva, što je značilo da je ona u svoj sastav uključila teritorije od Crnog do Egejskog mora i albanskih planina, odnosno veliki dio Makedonije. Bosni i Hercegovini je bila priznata autonomija, što je za Austro-Ugarsku bila nepovoljna odluka. Osmansko carstvo je u evropskom dijelu izgubilo 195.000 km² teritorije i 35.000 km² u Aziji. Strahujući da će ruski uticaj preko stvorene prostrane Bugarske još više ojačati, Engleska i Austro-Ugarska su oštro istupile protiv ovog sporazuma i zatražile njegovu reviziju. Posebno je u zahtjevima bila uporna Austro-Ugarska jer je smatrala da je ovakvim odlukama grubo narušen sporazum zaključen u Rajhštatu, kao i konvencija u Pešti. Francuska

⁶⁵ *Isto*, 96.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ *Isto*, 99; *Crna Gora, Biografski zapisi, II, Luča slobode i trajanja*, priredio Niko Martinović, Cetinje 2005, 122.

⁶⁸ *Istorija Osmanskog carstva*, 627.

⁶⁹ *Isto*.

diplomacija je bila na stanovištu da je San-stefanski mir bio dobit „samo za Rusiju”.⁷⁰ Burni stavovi evropskih diplomata, posebno enleskih i austro-ugarskih, nagovještavali su da odredbe mira potpisanog u San Stefanu treba podvrći međunarodnoj ratifikaciji i odobrenju. Austro-Ugarska je, smatrajući da je oštećena, mobilisala i vojsku izražavajući tako spremnost da zarati sa Rusijom. Ugovorom iz San Stefana nisu bili zadovoljni ni balkanski narodi, Srbi jer nisu dobili proširenje u Bosni i Hercegovini, a ni Rumuni kojima je bila oduzeta Besarabija. Nisu bili zadovoljni ni Grci koji su očekivali proširenje u Makedoniji.⁷¹

Suočen sa velikim nezadovoljstvom, ruski car Aleksandar II bio je primoran da prihvati Bizmarkov prijedlog o održavanju novog mirovnog kongresa u Berlinu. Samo nekoliko dana prije početka kongresa sultan Abdul Hamid II je pristao da 4. juna 1878. godine potpiše Konvenciju („Istanbulska konvencija”) kojom je Englezima, zbog pružene diplomatske podrške, prepustio ostrvo Kipar.⁷²

Berlinski kongres održan je od 13. juna do 13. jula 1878. godine, a predsjedavao je Oto fon Bizmark. Nakon dugih i iscrpljujućih pregovora i diskusija konačno je priznata nezavisnost Ruminiji, Srbiji i Crnoj Gori. Velika Bugarska, koju je priželjkivao ruski car, bila je podijeljena na više djelova: na sjeveru je stvorena autonomna kneževina sa prijestonicom u Sofiji, a na jugu „Istočna Rumelija”, koja je bila pod direktnim političkim i vojnim uticajem sultana sa autonomijom u oblasti administracije. Niš i Pirot dodijeljeni su Srbiji, a Makedonija je vraćena pod sultanovu vlast. Crna Gora je dobila Plav, Gusinje i Bar sa pripadajućim obalskim pojasom bez Ulcinja. Za Bosnu i Hercegovinu je bilo predviđeno da i dalje ostane pod sultanovom nominalnom vlašću, ali pod austro-ugarskom okupacijom i upravom. Ratna šteta koju je Osmansko carstvo trebalo da isplati Rusiji je umanjena.⁷³

Berlinski kongres uzeo je u obzir interese svih balkanskih naroda osim albanskog.⁷⁴ U trenutku kada se na kongresu u Berlinu njihova teritorija dodjeljivala susjedima, a Osmansko carstvo bilo nemoćno da to spriječi, javio se otpor Albanaca. Da bi zaštitili svoje nacionalne interese, ugledni Albanci su u Istanbulu formirali Centralni komitet za odbranu prava albanske nacije. Komitet je 30. maja 1878. godine objavio proglas u kome je, pored ostalog, stajalo: *Naša najveća želja je da sa svojim susjedima Crnom Gorom, Grčkom, Srbijom i Bugarskom živimo u miru.*⁷⁵ Nakon toga 10. juna u Prizrenu je bila formirana „Albanska liga”⁷⁶ na čelu sa Iljazom Dibrom, koja je pristupila

⁷⁰ *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, knj. 3, sv. 1, 104.

⁷¹ *Istorija Osmanskog carstva*, 628.

⁷² *Isto*, 629.

⁷³ *Isto*.

⁷⁴ P. Bartl, *Albanci od srednjeg veka do danas*, 94.

⁷⁵ *Isto*, 94-95.

⁷⁶ Banu İşlet Sönmez, II, *Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yay, İstanbul 2007, 53,

formiranju sopstvenih snaga za sprječavanje zauzimanja albanskih teritorija⁷⁷ čiji je sastavni dio bio i Kosovski vilajet. Komiteti Lige su se u nekoliko navrata obraćali i učesnicima kongresa u Berlinu i sultanu Abdul Hamidu II, kako bi oni uticali na dobijanje autonomije za Albance.⁷⁸

Prilog 1. Osnivači Prizrenske lige.

Potpisanim ugovorom u Berlinu svi su, manje-više, bili nezadovoljni. Austro-Ugarska nije očekivala nevolje sa okupacijom Bosne i Hercegovine, a na drugoj strani Rusija nije očekivala takve promjene ugovora potpisanog u San Stefanu. Balkanske nacionalne države bile su uveliko razočarane ruskom diplomatskom nesposobnošću.⁷⁹ Najveću cijenu, kao što će se pokazati, platilo je Osmansko carstvo koje je izgubilo veliki dio balkanskih teritorija, ali i teritorije u drugim krajevima.⁸⁰

U vrijeme o kome je ovdje riječ, nastalo je i više albanskih nacionalnih pjesama, kroz čije stihove je isticana težnja za nacionalnom slobodom.⁸¹ Sve su to bili sračunati postupci kako bi se Porta primorala da popusti pred albanskim

⁷⁷ P. Bartl, *Albanci od srednjeg vijeka do danas*, 95.

⁷⁸ *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, 1878–1912 (Memorandume, vendime, protesta, thirrje)*, Përgatitur nga Stefanaq Pollo dhe Selami Pulaha, Akademia E Shkencave Të RPS Të Shqipërisë, Instituti i historisë, Tiranë 1978, dok. 31, 65-66; P. Bartl, *Albanci od srednjeg vijeka do danas*, 95-97.

⁷⁹ S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 281.

⁸⁰ *Istorija Osmanskog carstva*, 631.

⁸¹ U vrijeme održavanja Berlinskog kongresa nastala je albanska pjesma koja je imala i sljedeće stihove: (...) *Molim vas, budite pažljivi s Albanijom/ Nemojte je rastrgati kao da je siročić/ Jer nismo mi ni Grci, ni Bugari, pa ni Crnogorci/ Mi smo samo Albanci i želimo slobodu (...)*. Razi Brahimi, *Kenga Popullore e Rilindjes Kombetare (Narodne pjesme nacionalnog buđenja)*, Shtëpia Botuese “Naim Frasheri”, Tirane 1979, 62; S. Hadžić, A. Velagić, *Balkanska praskozorja*, 280-281.

zahtjevima. Da bi smirio uzavreli albanski nacionalizam, sultan je avgusta 1878. godine na područje Kosovskog vilajeta poslao nekadašnjeg izaslanika na Berlinskom kongresu Mehmed Ali-pašu da pregovara sa Albancima i ubijedi ih da se država obavezala da će se povinovati obavezama koje je preuzela. Mehmed Ali-paša je stigao u Prizren 25. avgusta ali je već 6. septembra ubijen. Sa tim događajem otvorena je nova kriza u odnosima Porte sa albanskim stanovništvom Kosovskog vilajeta.⁸²

Da je žilava politička borba albanskog stanovništva za autonomijom, ostala bez očekivanja, svjedoči i tekst programa autonomije za Albance, koji je objavljen 27. septembra 1878. godine u istanbulskim novinama „*Tercüman-i şark*” (*Tumač Istoka*), čiji je odgovorni urednik bio Albanac Sami Frašeri. Prema Frašerijevom gledanju četiri vilajeta – Skadar, Kosovo, Bitolj i Janjina, trebalo je da se spoje u jedan sa imenom „Albanski vilajet”; da službenici koji će tamo raditi govore albanski jezik; da se dva puta godišnje održava skupština vilajeta, a da se turski jezik koristi samo za komunikaciju sa centralnom vlašću; da se u vilajetu formira sopstvena, albanska milicija.⁸³

Šta sa Novopazarskim sandžakom?

Član 25 Berlinskog ugovora predviđao je da *vlada Austro-Ugarske ne želi da preuzme upravljanje u Novopazarskom sandžaku, koji se prostire između Srbije i Crne Gore u pravcu jugoistoka na drugoj strani Mitrovice, zbog čega osmanska administracija će tamo i dalje obavljati svoje funkcije.* Ovako definisan član značio je da će Austro-Ugarska djelimično zaposjesti Novopazarski sandžak ali na osnovu posebno sklopljenog sporazuma sa Osmanskim carstvom.⁸⁴ Zaposijedanje Novopazarskog sandžaka, prema shvatanjima grofa Andrašija, bilo je nužno zbog stvaranja odbrambenog bedema za utvrđivanje Bosne i Hercegovine. Ipak, ukoliko bi se izvršilo njegovo potpuno zaposijedanje, to je od Porte moglo biti protumačeno kao direktno ugrožavanje teritorije Osmanskog carstva, što bi u daljem imalo teške posljedice.⁸⁵ Uzimajući u obzir još neke okolnosti, grof Andraši se odlučio za varijantu zajedničkog držanja Novopazarskog sandžaka sa Osmanskim carstvom. Da bi jedna takva zamisao bila realizovana, Austro-Ugarska je početkom avgusta 1878. godine ponudila Osmanskom carstvu potpisivanje konvencije koja bi na odgovarajući način regulisala međusobna pitanja u vezi sa teritorijom Novopazarskog sandžaka. Oslanjajući se na izvještaje svojih povjerljivih vojnih komandanata, sultan je početkom oktobra 1878. godine, posredstvom Karateodori-paše, svog predstavnika u Beču, obavijestio grofa

⁸² Mihailo Vojvodić, *Srbija i balkansko pitanje (1875-1914)*, Novi Sad 2000, 25-30.

⁸³ P. Bartl, *Albanci od srednjeg veka do danas*, 100.

⁸⁴ *Glas Crnogorca*, br. 12, Cetinje, 7. april 1879. god; *Glas Crnogorca*, br. 13, Cetinje, 14. april 1879. god; Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 354.

⁸⁵ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 354.

Andrašija da ne može dati svoj pristanak na potpisivanje planirane konvencije. Kako granica između Austro-Ugarske, Bosne i Novopazarskog sandžaka nije bila još uvijek jasno utvrđena, grof Andraš je uložio dodatne napore da privoli sultana na potpisivanje već pomenute konvencije.⁸⁶ Jedan od ključnih argumenata za pritisak na osmansku administraciju da pristane na potpisivanje konvencije bio je pitanje regulisanja carina i protoka robe. Austro-Ugarska je, navodno, zbog pojave hajdučije i drugih spekulacija, željela da obezbijedi sigurnost na trgovačkim putevima dolinom Lima, zbog čega je istrajavala na potpisivanju konvencije. Da bi Portu što jednostavnije privoljela, Austro-Ugarska je povukla iz Bosne generala Josipa Filipovića, koji je smatran najvećim neprijateljem Bošnjaka. Sultan je krajem decembra 1878. godine objavio iradu o uspostavljanju mješovite uprave na teritoriji Novopazarskog sandžaka. Time je bio otvoren put za nastavak pregovora oko potpisivanja konvencije, koji su uspješno okončani potpisivanjem Konvencije u Istanbulu (Carigradu) 21. aprila 1879. godine, poznatije pod imenom „Carigradska konvencija”.⁸⁷ Ovaj značajni pravni akt garantovao je slobodu vjeroispovijesti svim stanovnicima okupirane pokrajine, a bošnjačkom stanovništvu da slobodno može održavati veze sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu, te da u svim javnim molitvama može pominjati sultanovo ime. Takođe, garantovane su mu imovinska sloboda i sigurnost.⁸⁸ Konvencijom je bilo dogovoreno da će Austro-Ugarska imati svoje garnizone u Priboju, Prijepolju i Bijelom Polju, ali je naknadno došlo do zamjene ovog mjesta sa Pljevljima. Ukupan broj vojnika koji je mogao biti stacioniran u ovim mjestima nije mogao biti veći od 4.000-5.000, s tim da i osmanski garnizoni zadržavaju pravo da imaju isti broj vojnika u pomenutim mjestima. Ovakvim postupanjem Austro-Ugarska je jasno pokazivala želju da njen uticaj u dolini Lima bude snažan i uz to podržan snagama sa područja Bosne, koje su za slučaj bilo kakve nevolje, brzo mogle priskočiti u pomoć i intervenisati. Direktna nastojanja Austro-Ugarske da se vojno-politički pozicionira na tlu Kosovskog vilajeta i tako stvori novu granicu, nisu mogla ostati bez reakcije albanskog stanovništva. U jednom telegramu koji je K. Protić uputio Ministarstvu inostranih djela na Cetinju 25. jula 1879. godine iz Andrijevice, pominje se okupljanje 200 arnautskih glavara u rožajskoj kasabi, kako bi se ostvario dogovor oko toga kako reagovati na dolazak austro-ugarskih trupa u Sjenicu i Prijepolje.⁸⁹ Iako je sličnih okupljanja bilo i na drugim mjestima, organizovanje masovnog otpora ulasku austro-ugarskih trupa u Novopazarski sandžak ipak nije uslijedilo. Pregovori o konačnom zaposijedanju limske doline završeni su u Sarajevu 26. jula 1879. godine.⁹⁰ Ulazak austro-ugarskih četa na područje Novopazarskog sandžaka započeo je 8. avgusta 1879. godine. Sredinom septembra Polimlje je

⁸⁶ *Isto*, 355.

⁸⁷ *Glas Crnogorca*, br. 16, Cetinje, 5. maj 1879, 3; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 356.

⁸⁸ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 356.

⁸⁹ K. Protić – *Vojvodi Mašu Vrbici, Andrijevice, 25. jul 1879*, DACG, MID, f. 3, dok. br. 221.

⁹⁰ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 357.

bilo zaposjednuto. Prisustvo Austro-Ugarske diktiralo je novu stvarnost stanovništva u Polimlju, iako je potpisanom Konvencijom, makar i formalno, bilo dozvoljeno održavanje jedinstva bošnjačkog stanovništva na prostoru od Mitrovice na istoku do Une i Save na sjeverozapadu.⁹¹ U stvarnosti ti odnosi nisu funkcionisali na zadovoljavajući način, u prvom redu zbog želje Austro-Ugarske da ostvari punu političku, ekonomsku i društvenu dominaciju.

Otpor odlukama Berlinskog kongresa i kraj Prizrenske lige

Suprotstavljajući se odlukama Berlinskog kongresa, vojne snage Prizrenske lige su tokom novembra 1879. i januara 1880. godine vodile više borbi protiv crnogorske vojske. Pobjeda koju je Ali-paša Šabanagić odnio nad crnogorskim snagama, dovela je do ustupanja Ulcinja Crnoj Gori, umjesto Plava i Gusinja. Ohrabrena tim uspjesima Liga je 10. aprila 1880. godine istakla ideju o nezavisnosti i objavila proklamaciju kojom je zatražila uklanjanje osmanske vlasti, postavljanje vladara iz redova Albanaca koji bi imao nasljedno pravo, zatim formiranje vojske sastavljene od albanskog stanovništva i uspostavljanje diplomatskih odnosa između Albanije i Osmanskog carstva. Među istaknutim članovima Lige zagovarana je i vojna akcija protiv Srbije zbog čega se srpska vlada žalila Porti.⁹² Liga je u svom djelovanju išla i dalje pa je pred kraj 1880. godine došlo do protjerivanja mutesarifa iz Prizrena, dok su u Rožajama, Peći i Prištini uslijedili oružani okršaji između redovnih vojnih jedinica i Liginih snaga. Na ovakve postupke pripadnika Lige, centralna vlast je reagovala svojim zahtjevima o plaćanju poreza i regrutaciji mladića prispjelih za vojsku, što je većina albanskog stanovništva odbila.⁹³ Krajem 1880. godine kosovski valija Husejin Fikri-paša bio je smijenjen sa te pozicije jer je albanskom stanovništvu zaprijetio vojnom intervencijom ukoliko se ne pokori sultanovoj volji.⁹⁴ Sva ta dešavanja na Porti su protumačena kao opasnost za centralnu vlast.⁹⁵ Porta je zato donijela odluku da se obračuna sa Ligmom. Vojnim pohodom Torgut Derviš-paše, koji je pod svojom komandom imao oko 15.000 vojnika, redovne osmanske trupe su se aprila 1881. godine pojavile u okolini Skoplja. Ligini odredi neodlučni da uđu u otvoreni sukob su se povukli i predali ovaj grad bez borbe.

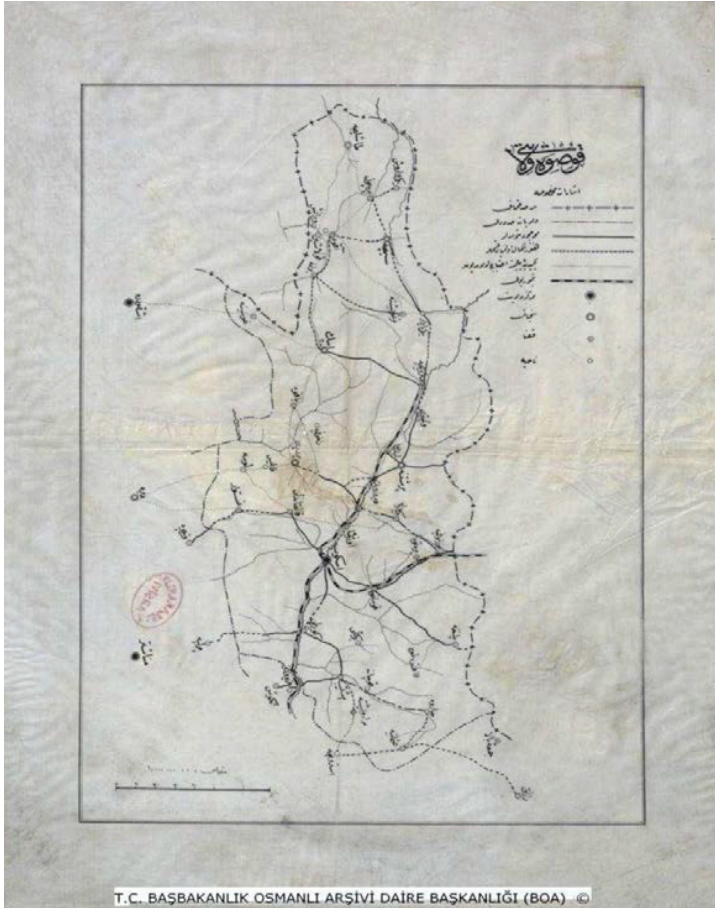
⁹¹ *Isto*, 357.

⁹² Osmanski ministar vojske Osman-paša je srpskom poslaniku Jevremu Grujiću povodom vijesti oko graničnih incidenata jednom prilikom rekao da je Porta obaviještena da se oko 2.000 Albanaca sprema da napadne Srbiju u namjeri da povrati 18 sela koja su njihova ognjišta a koje su srpske vlasti silom zauzele. AS, MID, PO, 1880, P/5, F VII, br. 165, Pov. № 27, *Jevrem Grujić - Jovanu Ristiću*, Carigrad 6. april 1880.

⁹³ Jovan Hadži-Vasiljević, *Arbanaska liga – arnautska kongra i srpski narod u Turskoj (1878–1882)*, Beograd 1909, 110.

⁹⁴ M. Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu*, 27.

⁹⁵ J. Hadži-Vasiljević, *Arbanaska liga – arnautska kongra*, 110.

Prilog 2. Karta Kosovskog vilajeta iz 1883. godine.⁹⁶

Ohrabrena početnim uspjesima carska vojska je poslije Skoplja zauzela Prištinu, a zatim se na putu za Prizren, kod sela Štimlja, sukobila sa Arbanasima. Sukob koji je uslijedio bio je oštar i nemilosrdan. Ligine snage su poklekle nakon čega je sultanova vojska 22. aprila zauzela Prizren, Đakovicu i Peć. Osmanska centralna na vlast na čelu sa sultanom je na taj način porazila Ligine vojne snage.⁹⁷ Da bi što teže kaznila Albance, centralna vlast je do kraja 1882. godine u Malu Aziju internirala oko 3.000 Albanaca.⁹⁸ Iako je vojni

⁹⁶ BOA, HRT. № 2073, 1300. Z. 29-31. 10. 1883.

⁹⁷ M. Jagodić, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu*, 28-30; *Kosovo nekad i sad, Kosova dikur e sot*, Beograd 1973, 156-160; Bogumil Hrabak, *Prizrenska Arbanaska liga 1878-1881*, Beograd 1998, 326-328.

⁹⁸ Bernard Stulli, *Albansko pitanje 1878-1882*, JAZU, Zagreb 1959, 385.

poraz bio evidentan, to nikako nije značilo da su njihove ideološke i nacionalne težnje uništene.

Nastavljajući da sprovodi vlast na području Kosovskog vilajeta, osmanska centralna vlast je nakon premještanja sjedišta iz Prištine u Skoplje, raspisala izbore za funkciju potpredsjednika Skupštine Kosovskog vilajeta (*Meclis İdare Azalığı*). Bio je to još jedan od Portinih političkih manevara kojim se albansko stanovništvo, odnosno njegovi politički eksponenti, na legitiman i legalan način pokušavali privoljeti da ostanu dio osmanske vlasti. Najveći broj glasova dobili su Osman bey i Šukru bey, a takođe su izabrani i izvjesni Manko, zatim Dimitri i Jevrejtin Nedžor Efendija. Međutim, budući da se Skupština sastojala od četiri člana, potvrđen je izbor samo prve četvorice.⁹⁹ To je praktično značilo da su Albancima činjeni ustupci kako bi se situacija držala pod kontrolom centralne osmanske vlasti, odnosno kako bi se oni i dalje mogli koristiti kao jedna vrsta spoljašnjeg odbrambenog bedema države. Sva ova dešavanja imala su direktnog uticaja na stanovništvo Kosovskog vilajeta i njegove međusobne odnose.

Zaključak

Osmansko carstvo je tokom svog prisustva na Balkanu sprovodilo različite geostrateške planove kako bi održalo svoj uticaj na ovom području i očuvalo teritorijalnu cjelovitost. Jedno od većih vojno-političkih iskušenja bila je i „Istočna kriza”, tokom koje se Osmansko carstvo suočilo sa pitanjem na koji način uzeti sopstvenu sudbinu u ruke, ukoliko se željelo ostati realnim istorijskim subjektom u evropskoj politici. Naslućujući težnje albanskih nacionalista, a imajući i iskustvo u djelovanju evropskih diplomatskih krugova, na Porti je januara 1877. godine donijeta odluka o administrativnom preuređenju, koja je za posljedicu imala stvaranje Kosovskog vilajeta.

Kosovski vilajet je bio važan ne samo zbog svoje geostrateške pozicije, već i zbog kulturnog, ekonomskog i vjerskog značaja. Bio je centar za trgovinu, kulturu i miješanje različitih kultura i naroda. Međutim, uprkos ovim aspektima, vilajet je takođe bio podložan unutrašnjim tenzijama između različitih etničkih i vjerskih grupa. Zbog svega navedenog, za razliku od Bosne i Hercegovine, koja je ostala pod sulatnovom nominalnom vladavinom, Kosovskom vilajetu je, od samog osnivanja, pridavana posebna pažnja. Geostrateški položaj ove pokrajine Osmanskog carstva bio je vrlo osjetljiv jer je ulazio u sferu političkih interesa Rusije, koja je bila zainteresovana da Crna Gora i Srbija dobiju zajedničku granicu. Međutim, kako je balkansko tlo igralo važnu ulogu i u austro-ugarskim političkim planovima, bečka vlada nije željela da zanemari političko-strateški i vojno-strateški značaj ovog teritorija, zbog čega je nastojala da ga drži pod svojom kontrolom. Tako izukršteni politički

⁹⁹ BOA, DH. MKT, № 1571–87; BOA, DH. MKT, № 1587–22.

interesi na Balkanu bili su čest uzrok sukoba. Austro-Ugarskoj, pomognutoj od ujedinjene i osnažene Njemačke, pošlo je za rukom da u toku Istočne krize duboko prodre na Balkansko podneblje i, takoreći, postane susjed Osmanskog carstva upravo dolazeći do granice Kosovskog vilajeta. Svjesna takve pozicije Porta je na ovom području preduzimala krajnje obazrive političke poteze. Oni su bili potrebni zbog činjenice da je nakon uspostavljanja ustavnog stanja u Osmanskom carstvu, došlo do izvjesnih promjena u položaju albanskog stanovništva. Naime, sve do vremena Tanzimata Albanci su vodili računa o poštovanju centralne vlasti i sultana, do čije uloge su i dalje držali. Međutim, sa promjenom okolnosti, u djelovanju pojedinih organa vlasti došlo je do određenih zloupotreba u kojima je albansko stanovništvo bilo izloženo bezakonju, raznim eksperimentisanjima i unutrašnjim promjenama bez plana, što je dovelo do pojave straha među Albancima koji su se zabrinuli za budućnost zemlje.

Rasplet „Istočne krize”, koji je uslijedio sa Berlinskim kongresom, dodatno je pojačao nacionalne težnje albanskog stanovništva koje je istaklo svoje zahtjeve za autonomijom u okvirima Osmanskog carstva i pokušalo da se politički organizuje formiranjem Lige za zaštitu prava Albanaca. Čvrst stav Albanaca odmah nakon Berlinskog kongresa odgovarao je osmanskoj vlasti što je bio još jedan od njenih geostrateških ciljeva, ali onog trenutka kada su vojne snage Lige uspjele da odnesu pobjedu u bici na Novšićima nad crnogorskom vojskom, osmanska centralna vlast je svoj geostrateški cilj usmjerila ka uništavanju Lige. Odlučnost članova Lige, ali i vojna snaga koja je rasla iz dana u dan, bili su realna opasnost da bi Albanci u svojim zahtjevima mogli otići i korak dalje i zatražiti formiranje jedinstvenog albanskog vilajeta koji bi se vremenom potpuno osamostalio od Osmanskog carstva. Takvu mogućnost Porta je spriječila vojnom intervencijom između januara i aprila 1881. godine kojom je Liga bila poražena. Tim činom produžena je društvena i politička egzistencija Kosovskog vilajeta, ali nacionalne težnje Albanaca nisu bile uništene.

Portin geostrateški zaokret vezan za ukidanje Lige, pokazao se kao dalekovido gledanje centralne vlasti na političku stvarnost u kojoj se Osmansko carstvo našlo nakon 1878. godine. Područje Kosovskog vilajeta i dalje je ostalo izuzetno važan dio teritorije Osmanskog carstva na Balkanu preko koga se mogao vršiti kakav-takav uticaj na susjede u smislu njihovih teritorijalnih pretenzija upravo na te posjede. Uticaj centralne vlasti na muslimansko stanovništvo koje je živjelo na tom području bio je, takođe, od izuzetne važnosti u geostrateškim planovima Porte.

Osmanska vlast na području Kosovskog vilajeta prestala je 1912. godine.

Summary

The Ottoman Empire, during its presence in the Balkans, implemented various geostrategic plans to maintain its influence in the region and preserve territorial integrity. One of the major military-political challenges was the “Eastern Crisis,” during which the Ottoman Empire faced the question of how to take its own destiny into its own hands if it wished to remain a relevant historical entity in European politics. Sensing the aspirations of Albanian nationalists and drawing from experiences in European diplomatic circles, the Porte decided in January 1877 to reorganize administratively, resulting in the creation of the Kosovo Vilayet.

The Kosovo Vilayet was significant not only for its geostrategic position but also for its cultural, economic, and religious importance. It served as a center for trade, culture, and the mixing of various cultures and peoples. However, despite these aspects, the vilayet was also subject to internal tensions among different ethnic and religious groups. For this reason, unlike Bosnia and Herzegovina, which remained under the nominal rule of the Sultan, special attention was given to the Kosovo Vilayet from its very establishment. The geostrategic position of this province within the Ottoman Empire was particularly sensitive as it entered the sphere of Russia's political interests, which sought a common border between Montenegro and Serbia. However, as the Balkan region also played a significant role in Austro-Hungarian political plans, the Viennese government did not want to neglect the political-strategic and military-strategic significance of this territory, striving to keep it under its control. Thus, intersecting political interests in the Balkans often led to conflict.

Austro-Hungary, supported by a united and strengthened Germany, managed to deeply penetrate the Balkan region during the Eastern Crisis and effectively became a neighbor to the Ottoman Empire by reaching the borders of the Kosovo Vilayet. Aware of this situation, the Porte undertook extremely cautious political moves in the region. These were necessary due to the fact that after the establishment of a constitutional regime in the Ottoman Empire, certain changes occurred in the status of the Albanian population. Until the time of the Tanzimat reforms, Albanians had respected the central authority and the Sultan, whose role they still acknowledged. However, with changing circumstances, some government bodies engaged in certain abuses, exposing the Albanian population to lawlessness, various experiments, and internal changes without a plan, leading to a sense of fear among Albanians concerned about the future of their country.

The unravelling of the “Eastern Crisis”, culminating in the Berlin Congress, further intensified the national aspirations of the Albanian population, which emphasized its demands for autonomy within the Ottoman Empire and sought to politically organize itself by forming the League for the Protection of Albanian Rights. The firm stance of the Albanians immediately after the Berlin Congress aligned with the Ottoman authorities, which served

one of their geostrategic objectives. However, once the League's military forces succeeded in defeating the Montenegrin army in the Battle of Novšići, the Ottoman central authority redirected its geostrategic goal towards the destruction of the League. The determination of the League's members, along with their growing military strength, posed a real threat that the Albanians could go further in their demands and call for the formation of a unified Albanian vilayet that could eventually become fully independent from the Ottoman Empire. The Porte prevented such a possibility through military intervention between January and April 1881, leading to the defeat of the League. This action extended the social and political existence of the Kosovo Vilayet, but the national aspirations of the Albanians were not extinguished.

The Porte's geostrategic pivot regarding the dissolution of the League demonstrated the central authority's foresight concerning the political reality in which the Ottoman Empire found itself after 1878. The territory of the Kosovo Vilayet remained an extremely important part of the Ottoman Empire's Balkan holdings, through which it could exert some influence over its neighbours in terms of their territorial claims on these possessions. The influence of the central authority over the Muslim population living in the area was also of exceptional importance in the geostrategic plans of the Porte.

The Ottoman rule in the Kosovo Vilayet ended in 1912.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Srbije (AS)
 - *Ministarstvo inostranih djela* (MID)
2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul (BOA)
 - *Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemî* (DH. MKT)
 - *Maarif Nezareti Mektubî Kalemî* (A. MKT. MHM)
 - *Hariciye Nezâreti Tasnifi* (HRT)
3. Državni arhiv Crne Gore – Cetinje (DACG)
 - *Ministarstvo inostranih djela* (MID)
4. İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi (İSAM)
 - *Bosna Vilayeti Salnamesi*, Sayılar D03117, Salname-i Vilayet-i Bosna, 12. Def'a, 1877. (Hicri 1294).

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Akte të Rilindjes Kombëtare Shqiptare, 1878–1912 (Memorandume, vendime, protesta, thirrje)*, Përgatitur nga Stefanaq Pollo dhe Selami Pulaha, Akademia E Shkencave Të RPS Të Shqipërisë, Instituti i historisë, Tiranë 1978.
2. *İslâm Ansiklopedisi*, (MEB Yayını), cilt VI, Ankara 1977.
3. *Rusija i Bosansko-hercegovački ustanak 1875-1878*, knj. 3, sv. 1, priredio Branko Pavićević, CANU, Titograd 1985.

Novine/Newspapers:

1. *Glas Crnogorca* (1876, 1877, 1879).

Knjige/Books:

1. Alibašić Ahmet (priredivač), *Historija Osmanske države (hrestomatija)*, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, Sarajevo 2005.
2. Bartl Peter, *Albanci od srednjeg veka do danas*, prevela sa njemačkog Ljubinka Milenković, Clio, Beograd 2001.
3. Birken Andreas, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* [The Provinces of the Ottoman Empire, Ludwig Reichert Verlag], Wiesbaden 1976.
4. *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1988.
5. Brahimi Razi, *Kenga Popullore e Rilindjes Kombetare* (Narodne pjesme nacionalnog buđenja), Shtëpia Botuese "Naim Frasheri", Tirane 1979.
6. *Crna Gora, Biografski zapisi, II, Luča slobode i trajanja*, priredio Niko Martinović, Cetinje 2005.
7. Davison, H. Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, New Jersey 1963.
8. Dukovski Darko, *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, I. svezak, Alinea, Zagreb 2005.
9. Effendi Wassa, *Albanien und die Albanesen: Eine historisch – kritische Studie*, Berlin 1979.
10. Faensen, Johannes, *Die albanische Nationalbewegung*, Berlin 1980.
11. Hadžić Senaid, Velagić Adnan, *Balkanska praskozorja – Od ideja do ujedinjenja*, Mostar 2019.
12. Hadži-Vasiljević Jovan, *Arbanaska liga – arnautska kongra i srpski narod u Turskoj (1878–1882)*, Beograd 1909.
13. Hammer von Joseph, *Historija Turskog /Osmanskog/ Carstva*, 3, Zagreb 1979.
14. Herder Hari, *Evropa u devetnaestom veku*, Clio, Beograd 2003.
15. Hrabak Bogumil, *Prizrenska Arbanaška liga 1878–1881*, Beograd 1998.
16. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1979.
17. *Istorija Osmanskog carstva*, priredio Rober Mantran, Clio, Beograd 2002.
18. Jagodić Miloš, *Srpsko-albanski odnosi u Kosovskom vilajetu (1878-1912)*, Beograd 2009.
19. Matuz Jozef, *Osmansko Carstvo*, preveo Nenad Maočanin, Zagreb 1992.
20. Ortajli İlber, *Najduži vek Imperije*, Beograd 2004.
21. Ortaylı İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2007.
22. Pavlović Stevan, *Istorija Balkana*, Beograd 2001.
23. Popov Čedomir, *Gradanska Evropa (1770-1914), Društvena i politička istorija Evrope (1871-1914)*, Beograd 2010.
24. Popović Vasilj, *Istočno pitanje, istorijski pregled borbe oko opstanka Osmanlske carevine u Levantu i na Balkanu*, treće izdanje, Beograd 1996.
25. Sami Şemseddin, *Kosova, Kâmûsü'l-A'lâm*, C. 5, Istanbul 1314. h.
26. Sönmez Banu İşlet, II, *Meşrutiyet'te Arnavut Muhalefeti*, Yapı Kredi Yay, İstanbul 2007.
27. Stull Bernard, *Albansko pitanje 1878-1882*, JAZU, Zagreb 1959.
28. Tarle V. J, *Istorija novog veka*, Beograd 2008.
29. Todorova Marija, *Imaginarni Balkan*, Beograd 2006.
30. Uspenski I. Fjodor, *Istočno pitanje*, preveli Marija Marković i Branislav Marković, Beograd-Podgorica 2003.
31. Vojvodić Mihailo, *Srbija i balkansko pitanje (1875-1914)*, Novi Sad 2000.

Članci/Articles:

1. Aličić S. Ahmed, Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 12–13 (1962–1963), Sarajevo 1963.
2. Fundić Dušan, Paško Vasa i ideologija albanskog nacionalizma, *Istorijski časopis*, knj. LXX, Beograd 2021.
3. Hrabak Bogumil, Počeci bankarstva na Kosovu, *Istorijski glasnik*, br. 1-1, Beograd 1982.
4. Karpat H. Kemal, The Transformation of the Ottoman State (1789-1908), *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, № 3, (jul 1972).
5. M. Aktepe, Münir M. (1977), Kosova, *İslâm Ansiklopedisi* (MEB Yayını), cilt VI, Ankara 1977.
6. Škrijelj Redžep, Bošnjački Mazgit – muhadžirska oaza Bošnjaka na Kosovu, *Almanah*, 35-36, Podgorica 2006.
7. Vasić, Nenad (2007), Bankarstvo u Kosovskom vilajetu i Staroj Srbiji od druge polovine XIX veka do 1912. godine, *Baština*, sve. 22, Priština-Leposavić 2007.
8. Ризај Скендер, Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском, Солунском вилајету) (1875-1881), *Македонија во источната криза 1875-1881*, Скопје 1978.

Dr. Vasileios D. SPANOS, lecturer

University of Western Macedonia, School of Economic Sciences

Department of Business Administration, Greece

E-mail: aff00194@uowm.gr

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:908:911.37(560:495 Grevena)"13/19" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.89>

HISTORICAL TRACES IN SOUTHERN GREVENA DURING OTTOMAN OCCUPATION

Abstract: *The main body of the work is related to the succinct presentation of the historical course of each settlement in the southern part of the Prefecture of Grevena, during the Turkish rule in Greece. The originality of the subject lies in the use of mainly primary literature and the study of the specific area was decided for practical reasons. The specific area is close to the monastic center of Meteora but also to other monasteries, as a result of which there is an abundance of literature sources that can derive from these monasteries. Also, the area was part of the itineraries followed by many foreign travelers, who from Ioannina were heading either to Thessaloniki and Constantinople or to Southern Greece. These reasons, combined with the fact that it would be difficult, if not impossible, to study all the Thessalian settlements and end up to safe conclusions, given the small number of sources for the rest of the Thessalian area, led to this choice. Regarding the chronological limits, the research moved over a period spanning from the 14th century to the 19th century and the beginning of the 20th since the conquest of Thessaly by the Ottomans began at the end of the 14th century and a part of it (today's southern part of the Prefecture of Grevena and the area of Ellassona), was liberated in 1912. Consequently, the southern part of the Prefecture of Grevena and the territory of today's Prefecture of Trikala, constituted then, the area of northwest Thessaly which already from the era of Byzantium was a single geographical entity.*

Regarding the content of each settlement, the time of its creation (or the first reference to the sources) and dissolution (if it does not exist today) of the settlements, the presentation of population data and data on ownership status, information on the economic and social life (functioning of schools, notable events, monuments of a mainly ecclesiastical nature) and anything else deemed worthy of mention were taken into account. In particular, attention was paid to the detection of all reports of the settlement, in written sources (published and unpublished), so that all the information concerning each settlement, even the simple reports, become known and accessible to the research and also in order to record all types with which each toponym is found, which also facilitates its

etymology (although this identification was not always possible). To gather all this material, extensive research was carried out in all kinds of unpublished or published sources (ledgers - texts of Thessalian monasteries - publications of the time - texts of travelers - texts of geographers (Greek and foreign) - collections of sources and documents). Two censuses, the one of 1454/55 carried out by the Ottomans and the one of 1881 carried out by the Greek Ministry of the Interior after the integration of Thessaly into the Greek kingdom (except for the areas of Deskati and Ellassona), were the main axes. The research was necessarily extended to sources from the Byzantine era in order to determine how many of the identified settlements existed during this era.

Key words: *Grevena, specified settlements, Turkish occupation.*

HISTORIJSKI TRAGOVI U JUŽNOJ GREVENI ZA VRIJEME OSMANSKE OKUPACIJE

Apstrakt: *Glavni dio rada odnosi se na sažetu prezentaciju historijskog razvoja svakog naselja u južnom dijelu prefekture Grevena tokom turske vladavine u Grčkoj. Originalnost teme leži u korišćenju pretežno primarne literature, a odabir konkretne oblasti bio je opravdan praktičnim razlozima. Ova oblast se nalazi blizu monaškog centra Meteora, kao i drugih manastira, što rezultira bogatstvom literarnih izvora koji potiču iz tih manastira. Takođe, oblast je bila dio putanje koje su pratili mnogi strani putnici, koji su iz Janjine putovali ili ka Solunu i Carigradu ili ka južnoj Grčkoj. Ovi razlozi, zajedno sa činjenicom da bi bilo teško, ako ne i nemoguće, proučiti sve naseljenosti u Tesaliji i doći do sigurnih zaključaka, s obzirom na mali broj izvora za ostatak tesalskog područja, doveli su do ovog izbora. Što se tiče hronoloških granica, istraživanje se proteže kroz period od 14. do 19. veka i početak 20. veka, s obzirom na to da je osvajanje Tesalije od strane Osmanlija počelo krajem 14. veka, a dio ovog područja (danas južni deo prefekture Grevena i oblast Elasona) oslobođen je 1912. godine. Tako je južni dio prefekture Grevena i teritorija današnje prefekture Trikala tada predstavljala oblast sjeverozapadne Tesalije koja je, već u vrijeme Bizantije, bila jedinstvena geografska cjelina.*

Što se tiče sadržaja svakog naselja, uzeti su u obzir vrijeme njenog nastanka (ili prva pominjanja u izvorima) i nestanka (ako ne postoji danas), prezentacija podataka o stanovništvu i vlasničkom statusu, informacije o ekonomskom i društvenom životu (funkcionisanje škola, značajni događaji, spomenici pretežno crkvene prirode) i sve drugo što se smatra vrijednim pomena. Posebna pažnja posvećena je otkrivanju svih pominjanja naseljenosti u pisanim izvorima (objavljenim i neobjavljenim), kako bi sve informacije vezane za svaku naseljenost, čak i jednostavni podaci, postale poznate i dostupne istraživanju, kao i kako bi se zabilježili svi oblici pod kojima se svaki toponim javlja, što olakšava njegovu etimologiju (iako ova identifikacija nije uvijek bila moguća).

Da bi se prikupio sav ovaj materijal, sprovedeno je opsežno istraživanje svih vrsta neobjavljenih ili objavljenih izvora (knjige - tekstovi tesalskih manastira - publikacije tog vremena - tekstovi putnika - tekstovi geografa (grčkih i stranih) - zbirke izvora i dokumenata). Dva popisa, jedan iz 1454/55. godine koji su sproveli Osmanlije i jedan iz 1881. godine koji je izdao Grčki ministar unutrašnjih poslova nakon pripajanja Tesalije Grčkom kraljevstvu (osim područja Deskati i Elasona), predstavljali su glavne osnove. Istraživanje je nužno prošireno na izvore iz bizantskog doba kako bi se utvrdilo koliko od utvrđenih naselja je postojalo u ovom periodu.

Ključne riječi: *Grevena, određena naselja, turska okupacija.*

Introduction

Information gleaned about mountains, oceans, ice ages and even the rise of human civilization is of billions of years old and derives from sedimentary deposits scattered throughout the region of the Prefecture of Grevena¹. Unfortunately, the lack of systematic excavations is not helpful yet (perhaps the most underestimated Prefecture in Greece concerning archaeological and historical survey), in order to form a great range of geo-archaeological information regarding the birthplace of Europe². Obviously, efforts are being made but there is still a lot of work to be done. Therefore, the information that exists is mainly related to the past during the Turkish occupation, until now though.

The settlements studied in this article, belong today to the southern part of the Prefecture of Grevena. However, taking into account both the Ottoman administration system and the well-known for its stability, the division of ecclesiastical provinces, by the Eastern Church, this area was considered as part of northwestern Thessaly³. This was due to its connection with the area of Trikala until 1881, when it continued to be under Ottoman occupation as it was not included in the territories granted to the Greek state. Until the liberation of Thessaly, it followed the fortune of the Trikala⁴ while on the ecclesiastical level, it belonged to the Episcopacy of the Stagoi which had its headquarters in Kalambaka, below Meteora. The connection of the area in question with Thessaly and the Episcopacy of Stagoi has its roots in the Byzantine era when the borders

¹ Dina Ghikas, Anne Rassios, A Billion Years of History Within the Grevena-Deskati Watershed, *Bulletin of the Geological Society of Greece*, Year 54, No. 1, 2019, 32.

² Geopark Grevena-Kozani, *About Tethys*, <https://www.geoparkgrevenakozani.com/2016/03/why-tethys.html> (Accessed: 4/3/2024).

³ Michalis Kokolakis, *The Late Pashalic of Ioannina: Space, Management and Population in Epirus during Turkish Occupation*, Athens 1993, 198-199.

⁴ Kostas Spanos, History of Deskati and its Region, *Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 63.

of Thessaly reached Katakali (then called Katakalous)⁵ and were identified with those of the Episcopacy of Stagoi⁶.

Northwestern Thessaly is bounded in the west by the mountainous range of Pindos which separates it from the Region of Epirus, with which it had a common course several times. To the south and east, there is no physical boundary that clearly distinguishes it from the current Prefectures of Karditsa and Larissa. It seems, however, that in delineating their boundaries, the status of belonging to the local metropolises, as it had been consolidated over the centuries, was taken into account, with few exceptions⁷. To the northeast, the Kamvounia Mountain and the riverbed of the Sioutsa, a tributary of Aliakmonas River (the Susitsa of the Byzantine inscriptions), clearly define the plateau of Deskati and the valley of Filouria⁸ while to the northwest, the current boundaries of the Prefecture of Trikala, leave little outside, the old boundaries of the Episcopacy of Stagoi and Byzantine Thessaly.

As far as the geographical relief is concerned⁹, the mountainous massifs of Pindos with its ramifications and the Chasia Mountain stand out¹⁰. Two big rivers, with numerous tributaries, originate from the mountainous range of Pindos. The Achelous River which puts out near Messolongi¹¹ and the Pineios River which puts out into the Thermaikos gulf¹². A system of crossings ensures communication of the Region with Epirus, Ioannina or Arta via Pindos¹³. The one that led through the Aspropotamos to Arta, the one that led from Klinovo to Kallarites and Ioannina and the most important, both during the Turkish occupation and in the present¹⁴, the one that led from Trikala to Ioannina, via Zygos and Metsovo were the most important roadways. To the north, communication was ensured through the road that leads from Kalambaka to

⁵ Petros Kalonaros, *The Chronical of Morias: The Greek Text according to the Code of Copenhagen after addition and variation from Paris*, Patra 1940, lyr. 3673-3674; Kostas Spanos, Supplement to Byzantine Thessaly, *Thessalian Calendar*, 15, 1989, 83.

⁶ Dimitrios Sofianos, Acta Stagorum - The Old Byzantine Documents of the Thessalian Episcopacy of Stagoi regarding the Years 1163, 1336 and 1393, *Trikalina*, 13, 1993, 50-51, 60, 63.

⁷ Dimitrios Raptis, Household Crafts in South Pindos: The Weaving Art in Myrophylo of Trikala during the 19th and 20th Centuries, *Thessalian Calendar*, 38, 2000, 181-182.

⁸ Christos Liolios, *Trekking in the Villages of Filouria in Chasia Mount in the Prefecture of Grevena*, Deskati 1982.

⁹ Victor Dousmanis, Military Geography of Thessaly, *Thessalian Chronicles*, 4, 1933, 23-33; Victor Dousmanis, Military Geography of Thessaly, *Thessalian Chronicles*, 5, 1936, 22-23; Ioannis Papatotiriou, Province of Kalambaka, *Trikalina*, 7, 1987, 178.

¹⁰ Kostas Spanos, The Villages of Kalambaka in 1754, in the Ledger 225 of the Monastery of Varlaam, *Thessalian Calendar*, 10, 1986, 180.

¹¹ Dimitrios Raptis, Household Crafts in South Pindos: The Weaving Art in Myrophylo of Trikala during the 19th and 20th Centuries, *Thessalian Calendar*, 38, 2000, 180.

¹² Antonios Psilovikos, The Development of the River Pineios of Thessaly, *Trikalina*, 11, 1991, 444.

¹³ Konstantinos Sfikas, *Postal Transport in Thessaly during Turkish Occupation*, Athens 1951, 19-20; Lazaros Arseniou, *Thessaly during Turkish Occupation*, Athens 1984.

¹⁴ Arno Mehlan, *The Trade Routes in the Balkans during Turkish Occupation*, Athens 1979, 376.

Grevena¹⁵ and also through another one that, starting as a branch of the previous one, leads to Deskati and in the past, continued to the town of Servia. This is the Byzantine road of Servia-Deskati-Stagoi¹⁶. The less important road, from Trikala to Grevena, via Elassona and Servia, also led to Macedonia¹⁷. Towards the east, today's national road which connects Trikala with Larissa, follows the same route as the one used by travelers during the period of the Turkish occupation¹⁸. Towards the south, there were roads leading to Karditsa through the narrows of Pyli¹⁹.

Deskati

Deskati is hidden between Kamvounia Mountain and the dense forests of Chasia Mountain²⁰. Territorially, it belongs to Thessaly since its waters flow into the Voulgaris River which is a confluence of the Sarantaporos River which in turn, flows into the Pineios River. The water basin of Pineios River belongs to the whole of Thessaly²¹. It is a small town which in 1964 was the main reason for the creation of the Prefecture of Grevena. Along with Agios Georgios, Dasochori, Diasselaki, Gilofos and Paraskeui, it was detached from the Prefecture of Larissa²². The Turkish census 1454/55 mentions Deskati as “*Deskata*” and puts it among the controlled area of the commander of Trikala, consisting of 64 families²³. After approximately one century, in 1520, the town is referred as “*Antesikata*”²⁴. In some other sources of the Ottoman occupation it is cited as “*Deskati*”, “*Diskati*”, “*Diskata*”, “*Dyskata*”, “*Dhskata*”, “*Disikata*”,

¹⁵ Victor Berard, *Turkey and Hellenism: Travel to Macedonia*, Athens 1987, 386; Maria-Christina Chatziioannou, *Historic Development of the Settlements in the Region of Aliakmonas during Turkish Occupation*, Athens 2000, 19.

¹⁶ Kostas Spanos, *The Byzantine Road Servia-Deskati-Stagoi*, Larissa 1979, 33-34.

¹⁷ Maria-Christina Chatziioannou, *Historic Development of the Settlements in the Region of Aliakmonas during Turkish Occupation*, Athens 2000, 20.

¹⁸ Spyridon Paganelis, *Travel Notes: The Military Conquest of Arta and Thessaly*, Athens 1882, 357.

¹⁹ Anna Avramea, *The Byzantine Thessaly until 1204: Contribution to Historic Geography*, Athens 1974, 97; Henry Westlake, *Thessaly in the 4th Century BC*, *Thessalian Calendar*, 33, 1998, 14.

²⁰ Kostas Spanos, *The Modern Greek Surnames in Deskati*, *Makedonika*, 12, 1972, 124.

²¹ Theodoros Sarantis, *Grevena: Contribution to its History*, *Makedonika*, 26, 1987, 247-248.

²² Alexandros Drakakis, Stylianos Koundouros, *Records on the Establishment and Development of Municipalities and Communities (1836-1939) and Administrative Division of the State*, Vol. II, Athens 1940, 515; Central Union of Municipalities and Communities of Greece, *Data of establishment and development of Municipalities and Communities: Prefecture of Larissa*, Athens 1961, 76-77.

²³ These are the partially utilized data of the census carried out by the Ottomans in Thessaly (12/22/1454-12/10/1455) based on the excerpts from the ledger M.M. 10, which is kept in the Archives of the Presidential Council in Constantinople; Kostas Spanos, *History of Deskati and its Region*, *Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 35.

²⁴ The prothesis numbered 401 of the Monastery of Metamorphoses of Meteora, with records of the period 1520-1540 and some later ones.

“Dysikata”, “Douskata”, “Ntisikata”, “Tesikata”, “Tisikata”, “Tiskata”, “Tiskati”²⁵.

Thessaly was liberated in 1881 but this was not a reality for Deskati, regardless its participation in all the revolutionary movements in the Thessalian plain. On the contrary, on May 1854, it was tested by adverse conditions, such as arson and plunder²⁶. Finally, Deskati was liberated on October 6th 1912, having previously suffered the consequences of the Greek-Turkish War in 1897 and participated in military operations for the liberation of Macedonia. In any case, the town was a very significant place for the Turks after 1881²⁷.

In 1754, Deskati had pretty much 125-130 families²⁸. In 1809, it had 300 houses and payed its taxes in another town called Zitouni which is the modern city of Lamia²⁹, in central Greece. In 1822, it was characterized as the “Mainland of Chasia”, implying that it was the administrative capital of all the villages of Chasia Mountain in northwest Thessaly³⁰. Around 1800, inhabitants from neighboring settlements which were abandoned, came to settle down in Deskati³¹.

²⁵ Ledger numbered 250 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records of the year 1765, 17a; Grigorios Velkos, *The Oldest Codex of the Monastery of Panagia Olympiotissa in Elassona*, Elassona 1994, 30, 58-59, 88; Photios Vourlas, *Anecdotal Memories from Achladea, Kalambaka, Trikalina*, 18, 1998, 205; Stefanos Dalambyras, *Anecdotal Inscriptions and Engravings of Byzantine and post-Byzantine Monuments of Elassona Province*, Larissa 1970, 1, 66; Takis Theodorakis, *Mavreli (History-Language)*, Mavreli 1987, 27; Evangelos Kofos, *The Revolution of Macedonia in 1878*, Thessaloniki 1969, 205; Ioannis Notaris, *Archives of Stefanos Dragoumis: Anecdotal Documents about the Revolution of 1878 in Macedonia*, Thessaloniki 1966, 201, 203, 215, 251, 288, 295, 299; Sergios Sigalas, *Holy Monastery of Saint Nikanoras (Zavorda) and its Heritage Guard*, Grevena 1991, 109; Vasileios K. Spanos, *History - Portraiture of Northwest Thessaly in the Second Half of the 14th Century, Based on Monastic Documents of the Region*, Larissa 1995, 34; Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 30, 32, 38, 41, 42, 44-45, 48, 51, 65, 73, 78, 83, 85; Kostas Spanos, *Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 215 of the Monastery of Varlaam 1613/14 – 19th Century*, *Thessalian Calendar*, 23, 1993, 100; Kostas Spanos, *The Anecdotal Prothesis 291 of the Varlaam Monastery (18th Century): A Contribution to the Study of Thessalian Toponyms and Names*, *Thessalian Calendar*, 17, 1990, 55, 65; Kostas Spanos, *Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 421 of the Monastery of Great Meteoro 1592/93 – 19th Century*, *Thessalian Calendar*, 32, 1997, 48; Kostas Spanos, *The Settlements of Northwest Thessaly in the Code of Zavorda (1534-1692)*, *Thessalian Calendar*, 1, 1984, 9.

²⁶ Grigorios Velkos, *The Chronicle of the Massacre of the Vlachs in Filouria in 1854*, *Perraivia*, 4, 1974, 21; Dimitrios Koutroumpas, *Major General Christodoulos Chatzipetros and the Thessalian Revolution of 1854*, *Thessalian Chronicles*, 11, 1976, 61; Athanasios Tsapalidis, *A Testimony from Deskati about the Revolution in 1854*, *Perraivia*, 5, 1974, 17.

²⁷ Achilleas Lazarou, *The War of 1912 - Liberation of Deskati and Advance to Western Macedonia*, *Thessalian Chronicles*, 11, 1976, 128-130; Georgios Lyrizis, *The National Company and its Action*, Kozani 1970, 22-24; Constantinos Mazarakis-Ainian, *Macedonian Struggle: Memories*, Thessaloniki 1963, 7.

²⁸ Ledger numbered 230 of the Monastery of Varlaam of Meteora with records of the year 1758, 11b.

²⁹ William Leake, *Travels in Northern Greece (Vol. IV)*, Amsterdam 1967, 265.

³⁰ Nikolaos Kasomoulis, *Memoirs of the Revolution of the Greeks (1821-1833)*, Athens 1942, 215.

³¹ Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 14.

In 1820, 600 houses were recorded and the settlement was recognized as the “*Capital of Chasia*”³² while in 1854, it seems that there were 700 houses³³. In 1880, 4.000 Christians residents existed³⁴ and in 1882, there were 700 families, according to an epistle of its residents³⁵. In 1887, 650 Christian families were recorded³⁶ and in 1891, the town included 750 houses, 70 stores and 1 barrack³⁷. In 1904, 3.113 inhabitants lived there³⁸ while in 1911, the respective number was 2.746³⁹. In 1913, the Greek residents were 3.000⁴⁰.

In the period 1882-1896, Deskati was the chair of the short-lived Archbishopric/Metropolis of Deskati. Until then, it belonged to the Episcopacy of Stagoi. After its abolition, it was subjected to the Metropolis of Ellassona⁴¹. Regarding the ownership regime during the Ottoman occupation, there is only one reference, according to which, the settlement was included in the manors of Ali Pasha⁴². However, this reference probably is about some properties of Ali Pasha rather than his dominance over the whole settlement. Last but not least, “*Deskati*” as the modern name of the location derives from the beginning of the current century. The older types mentioned above, lead to the conclusion that it is a place name with Latin origin and means “*torn place*”⁴³. This argument is strengthened by the existence of the place name “*Kiatra* (= stone) *Ntisikata*” in the settlement of Aetomilitsa, in the Region of Epirus which is used to describe a rock torn in the middle.

³² Ioannis Leonardos, *Young Landscape of Thessaly (1836)*, Larissa 1992, 66-67.

³³ Athanasios Tsapalidis, A Testimony from Deskati about the Revolution in 1854, *Perravia*, 5, 1974, 17 (of the 700 houses only six remained when the Turks burned the settlement due to the events of the 1854 revolution).

³⁴ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 203.

³⁵ Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

³⁶ Nikolaos Schoinas, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, New Boundary Line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886, 20.

³⁷ Anastasios Iordanoglou, Ottoman Yearbooks of the Vilayet of Monastiri, *Makedonika*, 29, 1994, 320.

³⁸ Nikos Zdanis, Population Data for the Settlements of Ellassona in 1904, *Thessalian Calendar*, 27, 1995, 246.

³⁹ Achilles Lazarou, The Education of Ellassona Province during the Turkish Occupation, *Eos (Tribute to Thessaly)*, 92-97, 1966, 297.

⁴⁰ Tryphon Evangelidis, *New Hellas*, Athens 1913, 62-63.

⁴¹ Kostas Spanos, Historical Evidence for Deskati and the surrounding settlements from Archival Sources (14th – 19th Century), *1st Conference Regarding Anyone who has Origin from Grevena*, Proceedings, Grevena 1994, 329.

⁴² Dimitrios Tsopotos, *Land and Farmers of Thessaly during the Turkish Occupation*, Athens 1974, 272.

⁴³ Kostas Spanos, Toponyms of Deskati, *Onomata*, 5, 1980, 55-56.

Gortsia

Dissolved settlement that was located 6-7km northeast of Deskati where the toponym PalaioGortsia exists⁴⁴. Its first reference takes place in the year 1613/14 as “*Gorizia*”⁴⁵. Another name of it – “*Kortzia*” – in a codex with records of the period 1534-1692, is not precisely dated⁴⁶. In 1688, Gorcia, Lai and Karya, neighboring settlements were distinguished by their border disputes which were resolved by a dignitary of Sultan Mehmet IV who was hunting in the area⁴⁷. In a memorial of 1813 it is mentioned as “*Paleochori Gortzia*”. Then, the inauguration of the church of St. George took place and this reference means that the settlement was logically already under demolition⁴⁸. Its inhabitants moved to the neighboring Deskati⁴⁹. Regarding the ownership status, the sources do not mention anything. The toponym is a phytonym and comes from the Albanian word “*goritse*” which means “*wild pear*” and is of Slavic origin⁵⁰.

Karitsa

Dissolved settlement of the Deskati plateau, 3-4km east of Gortsia where the Monastery of the Metamorphoses of the Savior of Paleokaria is located⁵¹. It was a settlement of the Byzantine era referred to as Karitsa, in documents of the 14th century, 1336 and 1393, as a settlement of the Episcopacy of Stagoi⁵². There is no mention of it in the Turkish census of 1454/55 but in a recollection, probably in 1499, it is mentioned under the name “*Karhtza*”⁵³ while

⁴⁴ Kostas Spanos, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen Years of Archaeological Survey (1975-1990)*, Proceedings (Vol. II), Athens 1994, 468.

⁴⁵ Kostas Spanos, Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 215 of the Monastery of Varlaam 1613/14 – 19th Century, *Thessalian Calendar*, 23, 1993, 93.

⁴⁶ Kostas Spanos, The Settlements of Northwest Thessaly in the Code of Zavorda (1534-1692), *Thessalian Calendar*, 1, 1980, 8.

⁴⁷ Kostas Spanos, Historical Evidence for Deskati and the Surrounding Settlements from Archival Sources (14th – 19th Century), *1st Conference Regarding Anyone who has Origin from Grevena*, Proceedings, Grevena 1994, 328.

⁴⁸ Kostas Spanos, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen years of Archaeological Survey (1975-1990)*, Proceedings (Vol. II), Athens 1994, 468.

⁴⁹ Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 14 (The reason for the abandonment around 1800 was the difficult living conditions and the raids of the Albanians).

⁵⁰ Constantinos Oikonomou, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991, 368.

⁵¹ Kostas Spanos, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen Years of Archaeological Survey (1975-1990) (Vol. II)*, Athens 1994, 469.

⁵² Dimitrios Sofianos, Acta Stagorum - The Old Byzantine Documents of the Thessalian Episcopacy of Stagoi regarding the years 1163, 1336 and 1393, *Trikalina*, 13, 1993, 31, 50, 57, 60.

⁵³ Nikos Veis, *The Meteora Manuscripts - Descriptive Catalog of the Codices and Texts in the Meteora Monasteries (Vol. I)*, Athens 1967, 76.

in 1808, its name is “*Karitzza*”⁵⁴. In 1821, the name “*Palaiokaryai*”⁵⁵ was observed while in 1860, the name was “*Paliokarya*”⁵⁶. From the above, it can be concluded that shortly after the beginning of the 10th century, the settlement was abandoned. Its inhabitants fled to Deskati, probably because of the Albanian raids⁵⁷.

The settlement had developed around the Monastery of the Metamorphoses of the Savior which had also been called the Monastery of Paleokarya. Its foundation is placed in 1601-1620. In 1814-1822, a school in the Monastery of Karya was running⁵⁸ while from a recollection of 1843, it is concluded that there was a metochion of the Monastery in Deskati⁵⁹.

Regarding the ownership status, the recollection related to its differences with the other two settlements – Gortsia and Lai – informs that it was registered on the king's plate, i.e. in the imperial land registry and therefore, was among the land holdings belonging to the Ottoman cavalry⁶⁰. According to the code of the Metropolis of Deskati, at the end of the 10th century in 1894, a Turk named Orhan Maemouris, claimed it in the Turkish court of the town of Serbia (Prefecture of Kozani)⁶¹. In the list of Ali Pasha's estates, a non-Thessalian settlement named Karya was mentioned⁶² among them but it cannot be identified with certainty. The toponym “*Karya*” is a phytonym while the name Karitsa is its diminutive. The name “*Paliokarya*” indicates the existence of an abandoned settlement.

Katakali

It is the settlement of the same name in the current Prefecture of Grevena⁶³ and was considered in the “*Chronicle of Morias*” (1300-1326), as the

⁵⁴ Dimitrios Sofianos, *The Meteora Manuscripts - Descriptive Catalog of the Codices and Texts in the Meteora Monasteries - The Manuscripts of the Monastery of Holy Trinity*, Athens 1993, 8.

⁵⁵ Nikolaos Kasomoulis, *Memoirs of the Revolution of the Greeks (1821-1833)*, Athens 1942, 221.

⁵⁶ Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 87.

⁵⁷ *Ibidem*, 14.

⁵⁸ *Ibidem*, 56-57.

⁵⁹ Stephanos Dalambyras, *Anecdotal Inscriptions and Engravings of Byzantine and post-Byzantine Monuments of Elassona Province*, Larissa 1970, 4.

⁶⁰ Kostas Spanos, History of Deskati and its Region, *Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 39.

⁶¹ Kostas Spanos, From the Code of the Metropolis of Deskati, *Perraivia*, 10, 1975, 79.

⁶² Dimitrios Tsopotos, *Land and Farmers of Thessaly during the Turkish Occupation*, Athens 1974, 272.

⁶³ Alexandros Drakakis, Stylianos Koundouros, *Records on the Establishment and Development of Municipalities and Communities (1836-1939) and Administrative Division of the State, Vol. II*, Athens 1940, 519; Central Union of Municipalities and Communities of Greece, *Data of establishment and development of Municipalities and Communities: Prefecture of Kozani*, Athens 1961, 186-187.

northern border of Vlachia and Thessaly⁶⁴. In the Turkish census of 1454/55, it was mentioned among the places under the commander of Trikala, as “*Katakaladis*”⁶⁵. In Turkish sources it was referred as “*Katakalous*”, “*Katakallou*”, “*Katakalon*”, “*Katakolon*” and “*Katakali*”⁶⁶.

In 1754, Katakalon had 18 families⁶⁷, in 1756 it had 17 families⁶⁸ and in 1765 it had 18 families⁶⁹ again. In 1820, according to the recording of the houses of the vilayet of Trikki and Stagoi, it had only two houses⁷⁰. In 1880 though, it had 215 Christian residents⁷¹, in 1882 it had 25 families⁷² while in 1887, it had 20 families⁷³. The settlement is not mentioned in the census of 1881 because it was not released.

During the period 1882-1896, it belonged to the Metropolis of Deskati, in whose documents, a corresponding reference is made. With its abolition, it came under the Metropolis of Grevena⁷⁴. In the temple of St. George, there is an inscription from 1625 and the frescoes of his gyneconitis are probably from 1760-1770⁷⁵. In the settlement, there is a toponym “*Paliochora*”⁷⁶ which indicates an older settlement. Regarding the ownership regime during the Turkish occupation, there is no information in the sources. In 1880, the settlement was

⁶⁴ Petros Kalonaros, *The Chronical of Morias: The Greek Text according to the Code of Copenhagen after Addition and Variation from Paris*, Patra 1940, lyr. 3672-3676.

⁶⁵ These are the partially utilized data of the census carried out by the Ottomans in Thessaly (12/22/1454-12/10/1455) based on the excerpts from the ledger M.M. 10, which is kept in the Archives of the Presidential Council in Constantinople.

⁶⁶ Code of Zavorda, 142 (the code numbered 201 of the Monastery of Zavorda of Grevena, a total of Protheses which began to assemble in 1534); The Prothesis numbered 401 of the Monastery of Metamorphoses of Meteora, with records of the period 1520-1540 and some later ones; Kostas Spanos, The Anecdotal Prothesis 291 of the Varlaam Monastery (18th Century): A Contribution to the Study of Thessalian Toponyms and Names, *Thessalian Calendar*, 17, 1990, 52, 65; Kostas Spanos, Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 421 of the Monastery of Great Meteoro 1592/93 – 19th Century, *Thessalian Calendar*, 32, 1997, 49.

⁶⁷ Kostas Spanos, The Villages of Kalambaka in 1754, in the Ledger 225 of the Monastery of Varlaam, *Thessalian Calendar*, 10, 1986, 187, 198.

⁶⁸ Ledger numbered 226 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1756, 8b.

⁶⁹ Ledger numbered 236 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1765, 10a.

⁷⁰ Nikos Giannoulis, *The Code of Trikki*, Athens 1980, 103.

⁷¹ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 204.

⁷² Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

⁷³ Nikolaos Schoinas, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, New Boundary Line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886, 16.

⁷⁴ Code of Deskati, 100, 113 (the code of the short lived Metropolis of Deskati with records from 1893 to 1896); Kostas Spanos, The Short Lived Metropolis of Deskati (1882-1896), *Makedonika*, 13, 1973, 404, 406, 412, 414.

⁷⁵ Christos Liolios, *Trekking in the Villages of Filouria in Chasia Mount in the Prefecture of Grevena*, Deskati 1982, 16, 20.

⁷⁶ *Ibidem*, 24.

classified as “*Greek Villa*”⁷⁷ while the toponym derives from the surname of the Byzantine Katakalon family⁷⁸.

Melovo

Dissolved settlement in the region of Deskati of Grevena Prefecture, 3km east of Dasochori⁷⁹. It was a Byzantine settlement mentioned in documents of 1336 and 1393, in favor of the Episcopacy of Stagoi⁸⁰. In the Turkish census of 1454/55, it was mentioned as “*Milovo*” among the administrative regions of the commander of Trikala with 123 families⁸¹. In sources of Turkish occupation, it was mentioned as “*Melovo*”, “*Melwvo*” and “*Mellwvo*”⁸².

The latest hint of it, is placed in the middle of the 18th century. Its dissolution must have taken place at the end of the same century or at the beginning of the 19th century due to the difficult living conditions and the raids of the Albanians who forced its inhabitants to take refuge, like the inhabitants of the neighboring settlements, in Deskati⁸³. The descendants of its inhabitants still maintain its sheepfolds there. There is no information about its ownership status in the sources.

The toponym is Slavic and though it derives from the word “*melu*” which means “*chalk, lime dust, clay soil*”⁸⁴, it probably has a stronger relation with the Slavic word “*malowo*” which means “*place with blueberries*”. The latter argument is enhanced since in this settlement, this plant abounds⁸⁵.

⁷⁷ Ioannis Kokidis, Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office, Athens 1880, 204.

⁷⁸ Spyridon Labros, Memories: First Collection of Time Notes, *Neos Ellinomnimon*, 7, 1910, 264-265.

⁷⁹ Kostas Spanos, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen Years of Archaeological Survey (1975-1990)*, Proceedings (Vol. II), Athens 1994, 470; Kostas Pipilas, *Mixed Linguistic and Folklore Items of Deskati*, Deskati 1971, 22.

⁸⁰ Dimitrios Sofianos, Acta Stagorum - The Old Byzantine Documents of the Thessalian Episcopacy of Stagoi regarding the Years 1163, 1336 and 1393, *Trikalina*, 13, 1993, 31, 50, 57, 60.

⁸¹ Kostas Spanos, Historical Evidence for Deskati and the Surrounding Settlements from Archival Sources (14th – 19th Century), *1st Conference Regarding Anyone who has Origin from Grevena*, Proceedings, Grevena 1994, 331.

⁸² Code of Zavorda, 138 (the code numbered 201 of the Monastery of Zavorda of Grevena, a total of Protheses which began to assemble in 1534).

⁸³ Kostas Spanos, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen Years of Archaeological Survey (1975-1990)*, Proceedings (Vol. II), Athens 1994, 470; Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 30-31.

⁸⁴ Constantinos Oikonomou, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991, 507-508.

⁸⁵ Kostas Spanos, Toponyms of Deskati, *Onomata*, 5, 1980, 57.

Mpozovo

This is about the modern Prionia of Grevena Prefecture and its first reference was via the records of the 1751-1783 period, as “*Pozovon*”⁸⁶. In 1820, according to the recording of the houses of the vilayet of Trikki and Stagoi, it had 41 houses⁸⁷ while in 1880, it had 280 Christian residents⁸⁸. In the census of 1881, there is no reference of it because it had not been released. In 1882, it had 20 families⁸⁹ but in 1809, apparently by mistake, the traveler Leak mentions “*Bozovo*” as a river and not as a settlement⁹⁰.

During the period 1882-1836, Mpozovo which until then belonged to the Episcopacy of Stagoi, was subordinated to the Metropolis of Deskati, in whose documents it is mentioned. With its dissolution, it came under the Metropolis of Grevena⁹¹ while in 1893 there was a teacher in the village⁹².

Regarding its ownership status during the Turkish occupation, it was mentioned among the estates of Ali Pasha, in a relevant list⁹³ and in 1880, it was characterized as “*Ottoman Villa*”⁹⁴. The information that it was the metochion of the Monastery of Varlaam on Meteora⁹⁵ cannot be confirmed by the existing sources.

The ending of the word “-ovo” is not an indication that the toponym is of Slavic origin since it was also naturalized in other languages such as Albanian, Vlach and Greek⁹⁶. Perhaps, however, it is related to Slavic words “*bogu*” which means “*god*” and “*boju*” which means “*batlle, fight*”. From these names, derives

⁸⁶ Kostas Spanos, The Anecdotal Prothesis 291 of the Varlaam Monastery (18th Century): A Contribution to the Study of Thessalian Toponyms and Names, *Thessalian Calendar*, 17, 1990, 54, 67.

⁸⁷ Nikos Giannoulis, *The Code of Trikki*, Athens 1980, 103.

⁸⁸ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 208.

⁸⁹ Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

⁹⁰ William Leake, *Travels in Northern Greece (Vol. IV)*, Amsterdam 1967, 265.

⁹¹ Kostas Spanos, History of Deskati and its Region, *Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 53, 58, 64.

⁹² Athanasios Sioulas, Additional Data on the Byzantine Settlement of Chlapoi in Stagoi, *Thessalian Calendar*, 28, 1995, 28.

⁹³ Dimitrios Tsopotos, *Land and Farmers of Thessaly during the Turkish Occupation*, Athens 1974, 272.

⁹⁴ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 208.

⁹⁵ Athanasios Sioulas, Additional Data on the Byzantine Settlement of Chlapoi in Stagoi, *Thessalian Calendar*, 28, 1995, 31.

⁹⁶ Eleftherios Alexakis, Housing and Semiotics of Space in Epirus: A Comparative Approach, *Konitsa Province through Space and Time*, Proceedings, 161.

the female name “*Mpozia*” which means “*Christine*”⁹⁷ which is witnessed in the manuscripts of the Thessalian monasteries⁹⁸.

Pitsiougia

This is about the modern Dasochori of Grevena Prefecture and in the Turkish census of 1454/55 is mentioned as “*Bocinkos*” among the administrative regions of Trikala’s Ottoman cavalry. In 1754, Pitsiougia had 32 families⁹⁹, in 1756 27 families¹⁰⁰, in 1758 24-25 families¹⁰¹ and in 1765, 25 families¹⁰². In 1820, according to the recording of the houses of the vilayet of Trikki and Stagoi, it had 18 houses¹⁰³ while in 1880 it had 340 Christian residents¹⁰⁴. In the census of 1881, there is no reference of it because it had not been released and in 1882, it had 40 families¹⁰⁵. In 1887, there were 25 houses¹⁰⁶ while in 1904 it had 202 residents¹⁰⁷.

During the period 1882-1836, Pitsiougia which until then belonged to the Episcopacy of Stagoi, was subordinated to the Metropolis of Deskati, in whose documents it is mentioned. With its dissolution, it came under the Metropolis of Elassona¹⁰⁸. In 1902, there was school in this settlement with 32 students¹⁰⁹.

⁹⁷ Constantinos Oikonomou, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991, 517; Nikolaos Katsanis, *Nominal of Nymfaio*, Thessaloniki 1990, 57.

⁹⁸ Kostas Spanos, *Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 421 of the Monastery of Great Meteoro 1592/93 – 19th Century*, *Thessalian Calendar*, 32, 1997, 64-68.

⁹⁹ Kostas Spanos, *The Villages of Kalambaka in 1754*, in the Ledger 225 of the Monastery of Varlaam, *Thessalian Calendar*, 10, 1986, 189, 199.

¹⁰⁰ Ledger numbered 226 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1756, 9a.

¹⁰¹ Ledger numbered 236 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1765, 12a.

¹⁰² Nikos Giannoulis, *The Code of Trikki*, Athens 1980, 103.

¹⁰³ Ledger numbered 230 of the Monastery of Varlaam of Meteora with records of the year 1758, 11b.

¹⁰⁴ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 209.

¹⁰⁵ Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

¹⁰⁶ Nikolaos Schoinas, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, New Boundary Line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886, 20.

¹⁰⁷ Nikos Zdanis, *Population Data for the Settlements of Elassona in 1904*, *Thessalian Calendar*, 27, 1995, 246.

¹⁰⁸ Kostas Spanos, *History of Deskati and its Region, Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 54, 58, 64.

¹⁰⁹ Achilleas Lazarou, *The Education of Elassona Province during the Turkish Occupation*, *Eos (Tribute to Thessaly)*, 92-97, 1966, 299.

Regarding its ownership status during the Turkish occupation, it is known that there are references that placed it among the estates of Ali Pasha¹¹⁰ and at the same time, that his son Veli had a separate estate on his own which paid him 8.000 piasters in a good year¹¹¹. In 1880, Pitsiougia was characterized as “*Greek Villa*”¹¹².

The toponym does not have an easy etymology. There is a similar toponym which etymologically derives from the Vlach word “*brostu > brastura > brosturu – brustiru*”¹¹³ which means “*herbaceous plant*” and perhaps, there is somehow a connection.

Selisma

The dissolved settlement of Diasselaki from the time between 1960-1970, 6km west of Deskati. The first dated mention of it, is in 1613/14 as “*Selhsma*”¹¹⁴. In 1754, Selisma had 6 families¹¹⁵, in 1756 8 families¹¹⁶, in 1758 7 families¹¹⁷ and in 1765, 7 families as well¹¹⁸. In 1880, there were 225 Christian residents¹¹⁹. In the census of 1881, there is no reference of it because it had not been released and in 1882, it had 15 families¹²⁰. In 1887, 10 families are recorded¹²¹ while in 1904, 34 people resided there¹²².

During the period 1882-1836, Selisma which until then belonged to the Episcopacy of Stagoi, was subordinated to the Metropolis of Deskati, in whose

¹¹⁰ Dimitrios Tsopotos, *Land and Farmers of Thessaly during the Turkish Occupation*, Athens 1974, 272.

¹¹¹ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 209.

¹¹² *Ibidem*, 209.

¹¹³ Antonios Mpousmpoukis, *Toponyms from Pialeia of Trikala, Lexicographic Bulletin of Academy of Athens*, 15, 1985, 23.

¹¹⁴ Kostas Spanos, *Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 215 of the Monastery of Varlaam 1613/14 – 19th Century*, *Thessalian Calendar*, 23, 1993, 103.

¹¹⁵ Kostas Spanos, *The Villages of Kalambaka in 1754*, in the Ledger 225 of the Monastery of Varlaam, *Thessalian Calendar*, 10, 1986, 190, 198.

¹¹⁶ Ledger numbered 226 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1756, 9a.

¹¹⁷ Ledger numbered 230 of the Monastery of Varlaam of Meteora with records of the year 1758, 11a.

¹¹⁸ Ledger numbered 236 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1765, 10.

¹¹⁹ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 210.

¹²⁰ Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

¹²¹ Nikolaos Schoinas, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, New Boundary Line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886, 19.

¹²² Nikos Zdanis, *Population Data for the Settlements of Ellassona in 1904*, *Thessalian Calendar*, 27, 1995, 246.

documents it is mentioned. With its dissolution, it came under the Metropolis of Ellassona¹²³. The first site of the settlement was located where the toponym “*Paliochori*” exists nowadays. The transfer took place before 1854, the year in which the church of St. George in the new settlement began to operate¹²⁴.

Regarding its ownership status during the Turkish occupation, it is known that in 1853, Selisma was estate of the Monastery of Vitouma¹²⁵. After the liberation of the area, its lands were the property not only of the Monastery of Vitouma but also of the “*Spanos family*” that had been settled there since at least in the beginning of the 19th century¹²⁶. The remaining estates since 1965 had been distributed to the landless people. This distribution led to the definitive abandonment of the settlement as the livestock farmers lost the vital space for their herds. The younger ones immigrated to Germany and Australia while the older ones settled down in Deskati, where they created residences¹²⁷.

The toponym is related to the Slavic word “*selo*” which means “*field, farm, plot, residence, area and village*”¹²⁸ and is its diminutive.

Sinitsa

This is about the modern Trifylli of Grevena Prefecture. Its first hint is recorded in the Turkish census of 1454/55 as “*Sinc*” among the administrative regions of the commander of Trikala¹²⁹. In 1758, Sinitsa had 5 families¹³⁰ while in 1765, it had 11 families¹³¹. In 1820, according to the recording of the houses of the vilayet of Trikki and Stagoi, it had 1 house¹³² while in 1880 it had 210 Christian residents¹³³. In 1882, there were 30 families¹³⁴ and in 1887, 10

¹²³ Kostas Spanos, From the Code of the Metropolis of Deskati, *Perravia*, 10, 1975, 77.

¹²⁴ Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 419.

¹²⁵ *Ibidem*, 77.

¹²⁶ Kostas Spanos, Historical Data on the Settlements of the Southern Part of Grevena, *Makedonika*, 27, 1990, 296.

¹²⁷ Kostas Spanos, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991, 77.

¹²⁸ Constantinos Oikonomou, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991, 347.

¹²⁹ These are the partially utilized data of the census carried out by the Ottomans in Thessaly (12/22/1454-12/10/1455) based on the excerpts from the ledger M.M. 10, which is kept in the Archives of the Presidential Council in Constantinople.

¹³⁰ Ledger numbered 230 of the Monastery of Varlaam of Meteora with records of the year 1758, 10b.

¹³¹ Ledger numbered 236 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1765, 9b.

¹³² Nikos Giannoulis, *The Code of Trikki*, Athens 1980, 210.

¹³³ Ioannis Kokidis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880, 210.

¹³⁴ Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

houses¹³⁵. In the census of 1881, there is no reference of it because it had not been released.

During the period 1882-1836, Sinitza which until then belonged to the Episcopacy of Stagoi, was subordinated to the Metropolis of Deskati, in whose documents it is mentioned. With its dissolution, it came under the Metropolis of Grevena¹³⁶. The toponym “*Paliochori*” where traces of habitation are found¹³⁷, indicates previous installation.

Regarding its ownership status during the Turkish occupation, according to the testament of St. Nikanoras in 1532 which was copied in 1692, the Monastery of Zavorda owned properties in Sinitza¹³⁸. As for the toponym, the homophone “*Sinici*” etymologically derives from the Slavic word “*sinu*” which means “*deep blue*”¹³⁹ and it is considered to be of the same etymology. It is worth noting that in the southern part of Russia, there is a river called “*Sinitza*”, near Dnieper¹⁴⁰ and one of the nicknames by which Simeon Uros, son of Stefanos Uros Decanski of Serbia was known in Serbian folk tradition and ruler of the western part of central Greece, before the Turkish conquest, was Sinisa¹⁴¹.

Summary

Leaving the limits of each lemma and following some central theoretical axes, an attempt was made to draw general conclusions. The study, apart from a dictionary of settlements and a bibliographic aid, also contributes to the promotion of a more general concern and to the clarification of aspects that need more research. Within this context, data on the antiquity of the settlements and the time of their dissolution are presented while an attempt is made to detect the reasons for dissolution. Moreover, data referring to the names of the settlements and toponyms, as well as data related to the ownership regime are presented as well. Of course, all of this, is part of a wider context while elements necessary for their understanding are listed, such as information on the usefulness of the study of toponyms, on the renaming that took place and also elements on the Turkish property regime. Finally, after quoting all this information, the brief history of each settlement based on the sources as well as the relevant literature

¹³⁵ Nikolaos Schoinas, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, New Boundary Line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886, 16.

¹³⁶ Kostas Spanos, *From the Code of the Metropolis of Deskati, Perraiivia*, 10, 1975, 77-78.

¹³⁷ Christos Liolios, *Trekking in the Villages of Filouria in Chasia Mount in the Prefecture of Grevena*, Deskati 1982, 61.

¹³⁸ Sigalas, *Holy Monastery of Saint Nikanoras (Zavorda) and its Heritage Guard*, Grevena 1991, 32; Nikolaos Delialis, *The testament of Saint Nicanor of Thessalonica*, *Makedonika*, 4, 1960, 419.

¹³⁹ Constantinos Oikonomou, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991, 546.

¹⁴⁰ Vasilis Kardasis, *Greek Expatriates in Southern Russia 1775-1861*, Athens 1998, 64.

¹⁴¹ Melpomeni Katsaropoulou, *A Problem of Greek Medieval History: The Serbian Expansion in Western and Central Greece*, Thessaloniki 1989, 97.

after quoting the aggregated data, interesting aspects of the life of the inhabitants become known which represent the daily life during the Turkish rule.

It is easy to understand that despite the difficulties and abnormal situations, the life of the inhabitants continued. Important events such as disasters due to natural causes (epidemics, natural disasters) or to people (wars, revolutions and raids), changes in the location of settlements, relocation of settlements, definitely happened. However, they are not the only ones worth mentioning. A multitude of information referring to the economic-social-cultural life, enlighten equally important aspects. References to the population (ethnicity, religion, size), information on land owners, on the operation of schools (even the simple presence of teachers) but other indirect information, such as for example the study of toponyms, must receive attention.

All this kind of information proves that the life of the inhabitants, who in the majority were Greeks, sometimes coexisted with foreigners and non-religionists (Ottomans mostly), had its rhythms which were not only determined by revolutions and wars but also by simple daily needs and continuous efforts to treat them. After all, this is also depicted by the existence of the teachers, the common people and the monks, who made sure to make their presence known. The life of the inhabitants, whether they lived in the big urban centers of the time or in small settlements, whether they were farmers or craftsmen and livestock breeders who moved around or not, did not stop under the pretext of disasters, nor under the pretext of heavy taxation and the arbitrariness of the authorities but it continued. On the contrary, it was sometimes the subject of study and investigation by some of the dozens of travelers who passed through the area. In any case, some light is shed on the area regarding its past which unfortunately is almost unknown for the whole Greece and what is important, is the effort to strengthen the archaeological excavations with the ultimate goal of enriching the information both for the specific time period and for the distant past.

Acknowledgments to Vasileios K. Spanos, historian and archaeologist, for his crucial contribution regarding the present paper, sharing the common passion for, highlighting in every way possible, our place of origin.

Zaključak

Napustivši okvire svakog leksikona i prateći određene teoretske osnove, učinjen je pokušaj da se donesu opšti zaključci. Pored riječnika naselja i bibliografskih podataka, ovo istraživanje doprinosi promociji opšte zabrinutosti i razjašnjavanju aspekata koji zahtjevaju dodatna istraživanja. U tom kontekstu, predstavljeni su podaci o starini naselja i vremenu njihovog nestanka, uz pokušaj da se utvrde razlozi za njihovo ukidanje. Također, predstavljeni su podaci koji se odnose na imena naselja i toponime, kao i podaci vezani za vlasnički režim.

Naravno, sve to dio je šireg konteksta, dok su navedeni elementi potrebni za njihovo razumijevanje, kao što su informacije o korisnosti proučavanja toponima, o preimenovanjima koja su se dogodila, kao i elementi o turskom vlasničkom režimu. Na kraju, nakon citiranja svih ovih informacija, prikazana je kratka historija svakog naselja na temelju izvora, kao i relevantne literature, a nakon navođenja agregiranih podataka, postaju poznati zanimljivi aspekti života stanovnika koji predstavljaju svakodnevicu tokom turske vladavine.

Lako je razumjeti da, uprkos teškoćama i nenormalnim situacijama, život stanovnika nije stao. Važni događaji poput katastrofa prirodnog porijekla (epidemije, prirodne nepogode) ili ljudskih (ratovi, revolucije i pljačke), promjene u lokaciji naselja, premještanje naselja, definitivno su se dogodili. Međutim, oni nisu jedini koji zaslužuju spominjanje. Mnoštvo informacija koje se odnose na ekonomski, socijalni i kulturni život, rasvjetljavaju jednako važne aspekte. Upućivanja na populaciju (etnicitet, religija, veličina), informacije o vlasnicima zemljišta, o radu škola (čak i jednostavno prisustvo učitelja), ali i druge indirektno informacije, poput proučavanja toponima, moraju dobiti pažnju.

Sve ove informacije dokazuju da je život stanovnika, koji su većinom bili Grci, ponekad koegzistirao s strancima i ne-religioznim osobama (uglavnom Osmanlijama), imao svoje ritmove koji nisu bili određeni samo revolucijama i ratovima, već i jednostavnim svakodnevnim potrebama i kontinuiranim naporima da ih zadovolje. Na kraju krajeva, to je također prikazano postojanjem učitelja, običnih ljudi i monaha, koji su se pobrinuli da se njihov prisustvo zna. Život stanovnika, bez obzira na to jesu li živjeli u velikim urbanim centrima tog vremena ili u malim naseljima, jesu li bili poljoprivrednici ili obrtnici i stočari koji su se kretali ili ne, nije stao pod izgovorom katastrofa, niti pod izgovorom teških poreza i samovolje vlasti, već se nastavio. Naprotiv, ponekad je bio predmet proučavanja i istraživanja nekih od desetaka putnika koji su prolazili tim područjem. U svakom slučaju, baca se malo svjetla na područje u vezi s njegovom prošlošću, koja je, nažalost, gotovo nepoznata cijeloj Grčkoj, a ono što je važno je napor da se pojačaju arheološka iskopavanja s konačnim ciljem obogaćivanja informacija kako za specifično vremensko razdoblje, tako i za daleku prošlost.

Zahvale Vasileiosu K. Spanosu, historičaru i arheologu, za njegov ključni doprinos ovom radu, dijeleći zajedničku strast prema isticanju našeg mjesta porijekla na svaki mogući način.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Archives of the Metropolis of Serbia, Epistle 6/19/1882 (belongs to the archives of the Metropolis in the Municipal Library of Kozani).

2. Code of Zavorda, 138 (the code numbered 201 of the Monastery of Zavorda of Grevena, a total of prostheses which began to assemble in 1534).
3. Code of Zavorda, 142 (the code numbered 201 of the Monastery of Zavorda of Grevena, a total of prostheses which began to assemble in 1534).
4. Ledger numbered 226 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1756.
5. Ledger numbered 230 of the Monastery of Varlaam of Meteora with records of the year 1758.
6. Ledger numbered 236 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records since the year 1765.
7. Ledger numbered 250 of the Monastery of Varlaam of Meteora, with records of the year 1765.
8. The prothesis numbered 401 of the Monastery of Metamorphoses of Meteora, with records of the period 1520-1540 and some later ones.
9. Turkish Census 1454/55: These are the partially utilized data of the census carried out by the Ottomans in Thessaly (12/22/1454-12/10/1455) based on the excerpts from the ledger M.M. 10, which is kept in the Archives of the Presidential Council in Constantinople.

Books/Knjige:

1. Arseniou Lazaros, *Thessaly during Turkish Occupation*, Athens 1984.
2. Avramea Anna, *The Byzantine Thessaly until 1204: Contribution to Historic Geography*, Athens 1974.
3. Berard Victor, *Turkey and Hellenism: Travel to Macedonia*, Athens 1987.
4. Central Union of Municipalities and Communities of Greece, *Data of establishment and development of Municipalities and Communities: Prefecture of Larissa*, Athens 1961.
5. Chatziioannou Maria-Christina, *Historic Development of the Settlements in the Region of Aliakmonas during Turkish Occupation*, Athens 2000.
6. Dalambyras Stefanos, *Anecdotal Inscriptions and Engravings of Byzantine and post-Byzantine Monuments of Elassona Province*, Larissa 1970.
7. Drakakis Alexandros, Koundouros Stylianos, *Records on the Establishment and Development of Municipalities and Communities (1836-1939) and Administrative Division of the State, Vol. II*, Athens 1940.
8. Evangelidis Tryphon, *New Hellas*, Athens 1913.
9. Giannoulis Nikos, *The Code of Trikki*, Athens 1980.
10. Kalonaros Petros, *The Chronical of Morias: The Greek Text according to the Code of Copenhagen after addition and variation from Paris*, Patra 1940.
11. Kardasis Vasilis, *Greek Expatriates in Southern Russia 1775-1861*, Athens 1998.
12. Katsanis Nikolaos, *Nominal of Nymfaio*, Thessaloniki 1990.
13. Katsaropoulou Melpomeni, *A Problem of Greek Medieval History: The Serbian Expansion in Western and Central Greece*, Thessaloniki 1989.
14. Kofos Evangelos, *The Revolution of Macedonia in 1878*, Thessaloniki 1969.
15. Kokidis Ioannis, *Expeditions of Epirus and Thessaly under the Ministry of the Military Staff Office*, Athens 1880.
16. Kokolakis Michalis, *The Late Pashalic of Ioannina: Space, Management and Population in Epirus during Turkish Occupation*, Athens 1993.
17. Leake William, *Travels in Northern Greece (Vol. IV)*, Amsterdam 1967.
18. Leonardos Ioannis, *Young Landscape of Thessaly (1836)*, Larissa 1992.
19. Liolios Christos, *Trekking in the Villages of Filouria in Chasia Mount in the Prefecture of Grevena*, Deskati 1982.
20. Lyritzis Georgios, *The National Company and its Action*, Kozani 1970.
21. Mazarakis-Ainian Constantinos, *Macedonian Struggle: Memories*, Thessaloniki 1963.
22. Mehlan Arno, *The Trade Routes in the Balkans during Turkish Occupation*, Athens 1979.

23. Notaris Ioannis, *Archives of Stefanos Dragoumis: Anecdotal Documents about the Revolution of 1878 in Macedonia*, Thessaloniki 1966.
24. Oikonomou Constantinos, *Toponym of the Zagori Region*, Ioannina 1991.
25. Paganelis Spyridon, *Travel Notes: The Military Conquest of Arta and Thessaly*, Athens 1882.
26. Pipilas Kostas, *Mixed Linguistic and Folklore Items of Deskati*, Deskati 1971.
27. Schoinas Nikolaos, *Travel Notes of Macedonia, Epirus, new boundary line and Thessaly (Vol. I-II)*, Athens 1886.
28. Sfikas Constantinos, *Postal Transport in Thessaly during Turkish Occupation*, Athens 1951.
29. Sigalas Sergios, *Holy Monastery of Saint Nikanoras (Zavorda) and its Heritage Guard*, Grevena 1991.
30. Sofianos Dimitrios, *The Meteora Manuscripts - Descriptive Catalog of the Codices and Texts in the Meteora Monasteries - The Manuscripts of the Monastery of Holy Trinity*, Athens 1993.
31. Spanos K. Vasileios, *History - Portraiture of Northwest Thessaly in the Second Half of the 14th Century, Based on Monastic Documents of the Region*, Larissa 1995.
32. Spanos Kostas, *Memories and Inscriptions of Deskati (1815-1914)*, Larissa 1991.
33. Spanos Kostas, *The Byzantine Road Servia-Deskati-Stagoi*, Larissa 1979.
34. Theodorakis Takis, *Mavreli (History-Language)*, Mavreli 1987.
35. Tsopotos Dimitrios, *Land and Farmers of Thessaly during the Turkish Occupation*, Athens 1974.
36. Veis Nikos, *The Meteora Manuscripts - Descriptive Catalog of the Codices and Texts in the Meteora Monasteries (Vol. I)*, Athens 1967.
37. Velkos Grigorios, *The Oldest Codex of the Monastery of Panagia Olympiotissa in Ellassona*, Ellassona 1994.

Articles/Ćlanci:

1. Alexakis Eleftherios, Housing and Semiotics of Space in Epirus: A Comparative Approach, *Konitsa Province through Space and Time*, Proceedings, 159-205.
2. Delialis Nikolaos, The testament of Saint Nicanor of Thessalonica, *Makedonika*, 4, 1960, 416-431.
3. Dousmanis Victor, Military Geography of Thessaly, *Thessalian Chronicles*, 5, 1936, 3-37.
4. Dousmanis Victor, Military Geography of Thessaly, *Thessalian Chronicles*, 4, 1933, 17-63.
5. Iordanoglou Anastasios, Ottoman Yearbooks of the Vilayet of Monastiri, *Makedonika*, 29, 1994, 308-338.
6. Koutroumpas Dimitrios, Major General Christodoulos Chatzipetros and the Thessalian Revolution of 1854, *Thessalian Chronicles*, 11, 1976, 34-89.
7. Labros Spyridon, Memories: First Collection of Time Notes, *Neos Ellinomnimon*, 7, 1910, 113-313.
8. Lazarou Achilleas, The Education of Ellassona Province during the Turkish Occupation, *Eos (Tribute to Thessaly)*, 92-97, 1966, 289-302.
9. Lazarou Achilleas, The War of 1912 - Liberation of Deskati and Advance to Western Macedonia, *Thessalian Chronicles*, 11, 1976, 126-138.
10. Mpousmpoukis Antonios, Toponyms from Pialeia of Trikala, *Lexicographic Bulletin of Academy of Athens*, 15, 1985, 11-30.
11. Papasotiriou Ioannis, Province of Kalambaka, *Trikalina*, 7, 1987, 178-227.
12. Psilovikos Antonios, The Development of the River Pineios of Thessaly, *Trikalina*, 11, 1991, 441-456.
13. Raptis Dimitrios, Household Crafts in South Pindos: The Weaving Art in Myrophylo of Trikala during the 19th and 20th Centuries, *Thessalian Calendar*, 38, 2000, 177-196.

14. Sarantis Theodoros, Grevena: Contribution to its History, *Makedonika*, 26, 1987, 242-307.
15. Sioulas Athanasios, Additional Data on the Byzantine Settlement of Chlapoi in Stagoi, *Thessalian Calendar*, 28, 1995, 25-32.
16. Sofianos Dimitrios, Acta Stagorum - The Old Byzantine Documents of the Thessalian Episcopacy of Stagoi regarding the Years 1163, 1336 and 1393, *Trikalina*, 13, 1993, 7-67.
17. Spanos Kostas, Dissolved Settlements of Northwest Thessaly (18th – 20th Century), *Thessaly: Fifteen years of Archaeological Survey (1975-1990)*, Proceedings (Vol. II), Athens 1994, 467-474.
18. Spanos Kostas, From the Code of the Metropolis of Deskati, *Perraivia*, 10, 1975, 77-80.
19. Spanos Kostas, Historical Data on the Settlements of the Southern Part of Grevena, *Makedonika*, 27, 1990, 289-297.
20. Spanos Kostas, Historical Evidence for Deskati and the surrounding settlements from Archival Sources (14th – 19th Century), *1st Conference Regarding Anyone who has Origin from Grevena*, Proceedings, Grevena 1994, 325-333.
21. Spanos Kostas, History of Deskati and its Region, *Historical and Folkloric Workshop of Deskati*, Proceedings, Deskati 1995, 33-77.
22. Spanos Kostas, Supplement to Byzantine Thessaly, *Thessalian Calendar*, 15, 1989, 81-88.
23. Spanos Kostas, The Anecdotal Prothesis 291 of the Varlaam Monastery (18th Century): A Contribution to the Study of Thessalian Toponyms and Names, *Thessalian Calendar*, 17, 1990, 49-76.
24. Spanos Kostas, The Modern Greek Surnames in Deskati, *Makedonika*, 12, 1972, 123-130.
25. Spanos Kostas, The Settlements of Northwest Thessaly in the Code of Zavorda (1534-1692), *Thessalian Calendar*, 1, 1980, 7-10.
26. Spanos Kostas, The Short Lived Metropolis of Deskati (1882-1896), *Makedonika*, 13, 1973, 403-415.
27. Spanos Kostas, The Villages of Kalambaka in 1754 in the Ledger 225 of the Monastery of Varlaam, *Thessalian Calendar*, 10, 1986, 177-201.
28. Spanos Kostas, Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 421 of the Monastery of Great Meteoro 1592/93 – 19th Century, *Thessalian Calendar*, 32, 1997, 17-56.
29. Spanos Kostas, Thessalian Settlements and the Names of their Devotees in the Prothesis 215 of the Monastery of Varlaam 1613/14 – 19th Century, *Thessalian Calendar*, 23, 1993, 81-112.
30. Spanos Kostas, Toponyms of Deskati, *Onomata*, 5, 1980, 53-60.
31. Tsapalidis Athanasios, A Testimony from Deskati about the Revolution of 1854, *Perraivia*, 5, 1974, 16-18.
32. Velkos Grigorios, The Chronicle of the Massacre of the Vlachs in Filouria in 1854, *Perraivia*, 4, 1974, 21-22.
33. Vourlas Photios, Anecdotal Memories from Achladea, Kalambaka, *Trikalina*, 18, 1998, 199-212.
34. Westlake Henry, Thessaly in the 4th Century BC, *Thessalian Calendar*, 33, 1998, 3-32.
35. Zdanis Nikos, Population Data for the Settlements of Elassona in 1904, *Thessalian Calendar*, 27, 1995, 241-247.

Internet:

10. *Geopark Grevena-Kozani: About Tethys*, <https://www.geoparkgrevenakozani.com/2016/03/why-tethys.html> (Accessed: 4/3/2024).

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ

E-mail: admir_mulahusic@gf.unsa.ba

Prof. dr. Jusuf TOPOLJAK

E-mail: jusuf.topoljak@gf.unsa.ba

Prof. dr. Nedim TUNO

E-mail: nedim_tuno@gf.unsa.ba

Muamer ĐIDELIJA

E-mail: muamer.djidelija@gf.unsa.ba

Nedim KULO

E-mail: nedim.kulo@gf.unsa.ba

Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:528.4:373.5.014.521:28(497.6 Travnik)"1880/1884" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.110>

AUSTRO-UGARSKI PREMJER TRAVNIČKIH MEDRESA

Apstrakt: *Izrada katastarskih planova je postupak kojim se vrši kodiranje stvarnosti tj raznih objekata u prostoru življenja. U toku izrade katastarskih planova vrši se topografisanje katastarskih planova te ispisivanje naziva i pomoćnog teksta na planovima. Ovim postupcima se korisniku katastarskih planova nudi mnogo informacija o terenu i objektima koji su predstavljeni na katastarskim planovima. Takođe, važan dio sadržaja katastarskih planova su i mnogi toponimi čime je upotpunjen sadržaj katastarskih planova. Prvi katastarski planovi u Bosni i Hercegovini se vežu za vladavinu Austro Ugarske Monarhije. Ovi katastarski planovi su nastali kao rezultat prvog sistematičnog premjera Bosne i Hercegovine koji je izvršen nakon što je Bosna i Hercegovina postala dio tadašnje moćne Austro Ugarske Monarhije. Premjer je počeo 1880. godine, a uspješno je završen 1884. godine. Katastarski planovi nastali kao rezultat premjera se nazivaju planovi starog premjera. Izrađivani su u razmjerama 1:6250, 1:3125, 1:1562,5 i 1:781,25. Nažalost, znatan broj ovih planova je tokom ratnih dešavanja Drugog svjetskog rata uništen. U sredinama u kojima postoje, ovi katastarski planovi su neiscrpn historijski izvori za mnoge istraživače. Katastarski planovi starog premjera imaju poseban značaj u historijskoj kartografiji Bosne i Hercegovine. Topografski znakovi planova starog premjera su sadržani u dijelu Instrukcije za katastarski premjer Bosne i Hercegovine. Instrukcija je štampana u Beču 1880. godine, a izdavač je bio Vojnogeografski institut Austro Ugarske Monarhije. Upravo su ovi znakovi iskorišteni za topografisanje katastarskih planova starog premjera odnosno bosanskohercegovačkog teritorija u vrijeme izvršenog premjera. Predmet premjera su bili svi objekti i podaci predviđeni za*

evidentiranje u katastarskom operatu i operatu zemljišne knjige. Premjerom Travnika su bile obuhvaćene i kompleksi odnosno sve zgrade medresa koje su postojale u Travniku u vrijeme izvođenja premjera. Nakon izvršenog premjera, kompleksi medresa su ucrtani na katastarske planove i izvršeno je njihovo topografisanje. Zgrade medresa i objekata koje čine njihove kompleksu prikazane na katastarskim planovima razmjere 1:1562,5 tako da je detaljnost prikaza na visokom nivou. Prikazom na planu vidljiv je oblik svake zgrade medrese. Topografisanjem katastarskih planova odnosno ucrtanih kompleksa medresa kao sadržaja planova, dati su podaci o vrsti materijala od kojih su izgrađene medrese. Prethodnim radnjama pri izradi katastarskih planova svim tadašnjim, sadašnjim i budućim korisnicima katastarskih planova su date tačne i pouzdane informacije o položaju, obliku, dimenzijama i materijalu od koji su izgrađene medrese. Nažalost, katastarski planovi ne sadrže potrebne nazive medresa kako bi prikaz medresa bio potpun. Završetkom premjera i uspostavljanjem katastarskog operata su stvoreni preduslovi za uspostavljanje operata zemljišne knjige. Postupak uspostavljanja zemljišne knjige je bio javni postupak, a uspostavljanje je vršeno i na osnovu tada važećih isprava evidencije o nekretninama - tapija. Na teritoriji čitave Bosne i Hercegovine, pa samimi tim i na teritoriji Travnika je nakon uspostavljenog katastarskog operata uspostavljena i zemljišna knjiga.

Premjerom Travnika 1883 godine od strane Austrougarske vlasti, snimljene su sve zgrade koje čine kompleks: medrese Elči Ibrahim-paše, medrese Mehmed-paše Kukavice i medrese Mehmed-paše Muhsinovića, što je predmet istraživanja u radu. Obzirom da je zgrada medrese Elči Ibrahim-paše sa kompletnim kompleksom zgrada bila u potpunosti srušena ona je premjeravana i tokom održavanja katastarskog operata. Kako je na teritoriji Travnika zbog ratnih dešavanja Druogog svjetskog rata, znatan broj katastarskih planova uništen, ta sudbina je zadesila i katastarske planove na kojima su bili prikazi kompleksa medresa. U radu su analizirani prikazi travničkih medresa na ažuriranim litografskim kopijama originalnih katastarskih planova starog premjera koje su bile u funkciji radnih originala katastarskih planova na kojima je održavan grafički dio katastarskog operata.

Ključne riječi: Travnik, medrese, katastarski plan, Austro-Ugarska Monarhija.

AUSTRO-HUNGARIAN PREMIER OF TRAVNIK MADRASAS

Abstract: The creation of cadastral plans, and then different types of maps, is the procedure by which space is coded. During the creation of cadastral plans, they are topographed and different names and auxiliary text are written on them. The geological maps were also topographed during the procedure of creating geological maps. This is necessary in order for the content of the

geological map to be complete. These procedures offer the user of cadastral plans and geological maps a lot of information about the terrain presented on the cadastral plans and geological maps. The first cadastral plans and geological maps of Bosnia and Herzegovina are related to the rule of the Austro Hungarian Monarchy. These cadastral plans arose as a result of the first systematic survey of Bosnia and Herzegovina, which took place after Bosnia and Herzegovina became part of the then powerful Austro Hungarian Monarchy. The survey started in 1880. and it was successfully completed in 1884. Cadastral plans created as a result of this surveys are called plans of the old survey. They were create in scales of 1: 6250, 1: 3125, 1: 1562.5 and 1: 781.25. Unfortunately, a lot of these plans were destroyed during Second World War. In the environments in which they exist, these cadastral plans are inexhaustible historical sources for many researchers. Cadastral plans of the old survey have a special significance in the historical cartography of Bosnia and Herzegovina. The current cadastral plans are arising as a result of survey which realized after the Second World War, when Bosnia and Herzegovina were one of the federal units of the former Yugoslavia. Cadastral plans created on the basis of the results of a survey carried out in the aforementioned period are called plans of the new survey. They were created in scales of 1: 5000, 1: 2500, 1: 2000, 1: 1000 and 1: 500.

The subject of the survey were all objects and data certained for recording in the cadastral register and land register. The survey included the madrasas that existed in Travnik: madrasa of Elči Ibrahim-paša, madrasa of Mehmed-paša Kukavica and madrasa of the Mehmed-paša Muhsinović. Madrasas on the cadastral plans of old survey is the subject of research in this paper. The madrasa of Elči Ibrahim- paša was also surveyed during the maintenance of cadastral register. The paper analyzes the depictions of the madrasas in the on the updated lithographic copies of the original cadastral plans of the old survey, which served as working originals of the cadastral plans on which the graphic part of the cadastral register was maintained.

Key words: *Travnik, madrasa, cadastral plan, Austro Hungarian Monarchy*

Uvod

U kotlini rijeke Lašve u središtu Bosne i Hercegovine, podno Vlačića i Vilenice smješten je Travnik. U osmanskom periodu, u građevinskom smislu, sastojao se iz dva dijela – stari i novi dio. Stari dio Travnika se protezao prema zapadu do Luka (današnji prostor oko Lukačke džamije) i Potur mahale. Ovaj dio se nadovezivao na dio Travnika koji je bio izgrađen u predosmanskom periodu – travnička tvrđava. Kao i sva druga naselja i Travnik se širio – građeni su novi objekti. Širenje Travnika je bilo evidentno prema jugu i zapadu. Mnogi

graditelji su gradili objekte različitog karaktera. Zabilježen je i značajan broj dobrotvora koji su gradili objekte od opšteg interesa – prvenstveno škole tj. medrese. Kada je u pitanju položaj izgrađenih objekata može se reći da, s obzirom na mjesto gradnje u osmanskim granicama Travnika, postoje dvije grupe graditelja: graditelji koji su gradili objekte u starom dijelu grada i graditelji koji su gradili objekte u novom dijelu grada. U starom dijelu grada medrese su izgradili Elči Ibrahim-paša i Mehmed-paša Muhsinović. Jedan od značajnih graditelja tadašnjeg novog dijela Travnika koji je izgradio medresu je bio i Mehmed-paša Kukavica. Svaka medresa je u svom kompleksu imala i džamiju. Padom Bosne i Hercegovine pod vlast Austro-Ugarske monarhije počinje se vršiti premjer bosanskohercegovačke teritorije. Džamije kao sakralni objekti su takođe bili predmet premjera i prikazivane su na katastarskim planovima. Autori planova i karata na kojima je predočavan bosanskohercegovački prostor redovno su na svojim djelima isticali sakralne objekte.¹ U Travniku su tokom 1895 bile tri medrese i osam mekteba.²

Prvu medresu u Travniku je osnovao Elči Ibrahima-paša početkom XVIII stoljeća. Ona je izgrađena u današnjoj travničkoj mahali Osoje uz rijeku Lašvu. Kompleks ove medrese je srušen od strane austrougarske uprave prilikom izgradnje željezničke pruge kroz Travnik, jer se našla na trasi pruge. Kao naknadu za srušenu medresu, Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine izgradila je na ulazu u Travnik sa istočne strane novu zgradu medrese, nedaleko od srušene prvobitne zgrade.

Drugu medresu u Travniku izgradio je Mehmed-paša Kukavica sredinom XVIII stoljeća u Gornjoj čaršiji na mjestu gdje je sada travnički Dom zdravlja.

Treću medresu je izgradio i osnovao Mehmed-paša Muhsinović takođe sredinom XVIII stoljeća. Izgrađena je uz Tekijsku džamiju (džamiju Lončarica) u blizini Šarene džamije.³ U pojedinim literaturnim izvorima se ova medresa naziva Lončarica medresa, pa čak i Tekijska medresa. U medresi Elči Ibrahim-paše je osnovana i prva gradska travnička biblioteka, koju je osnovao graditelj medrese Elči Ibrahim-paša 1706. godine.⁴ Prethodno pomenuto govori o razvoju školstva u Travniku u osmanskom periodu. Travnik je imao sretnu sudbinu, kao ni jedno drugo mjesto, pa su u njemu preko dva stoljeća stolovali carske valije i odatle upravljali bosanskim pašalukom.⁵

Medrese u Travniku su izgrađene prije Berlinskog kongresa tako da su obuhvaćene prvim sistematičnim premjerom Bosne i Hercegovine. Premjer je

¹ Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Admir Mulahusić, Mithad Kozličić, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20 (2), Zadar 2015, 176.

² Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacioma o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896, 398.

³ Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme Austro – Ugarske 1878-1918*, Travnik 1981, 172.

⁴ Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme vezira 1699-1851*, Travnik 1973, 117.

⁵ Alija Bejtić, *Travnički epitafi, Osvit 92 i 93*, Sarajevo 1943, 8.

provoden grafičkom metodom.⁶ Rezultati tog premjera su prvi prikazi teritorije Bosne i Hercegovine u krupnoj razmjeri.⁷ Ovim je prvi put u historiji Bosne i Hercegovine kompletna teritorija Bosne i Hercegovine premjerena i izrađeni su planovi - grafička predstava cijelog područja.⁸ Austro-Ugarska Monarhija je premjer izvršila od 1880. do 1884. godine,⁹ a jedan od razloga za premjer je bio i regulisanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini¹⁰. Taj premjer se danas najčešće naziva starim premjerom,¹¹ a ponekad i austrougarskim.¹²

Tematika travničkih medresa, pojedinačno ili zajednički, obrađena je u Udovičić (1981), potom Kreševljaković i Korkut (1961). Značajni podaci o medresi Elči Ibrahim-paše su izloženi u Šošić (2019) kao i u Bećirbegović (1971), gdje je dat i grafički prikaz medrese. Grafički prikaz položaja medrese Elči Ibrahim-paše preuzet je sa katastarskog plana starog premjera.¹³ U pomenutim radovima su detaljno izloženi mnogi značajni podaci o medresama.

Medresa Elči Ibrahim-paše

Elči Ibrahim-paša je, kao vakuf, sagradio i osnovao 1706. godine u starom dijelu Travnika u mahali Osoje medresu.¹⁴ Utemeljitelj ove medrese Ibrahim-paša je obezbijedio sve uslove kako bi se u medresi provodio nastavni proces. Stoga mu ispred imena stoji riječ „Elči“ tj. Dobri.

Nastavni proces je tekao sve do 1892. godine kada se Medresa našla na trasi uskotračne pruge kroz Travnik koja je trebala povezati Jajce i Lašvu. Medresa je srušena 1892. godine, a odmah nakon toga je počela gradnja novog

⁶ Militärgeographischen Institut Osterreichisch-ungarischen Monarchie, *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*, Wien, 1880.

⁷ Admir Mulahusić, Ivka Kljajić, Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Muamer Đideliya, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, god. 75(98), br. 2, Zagreb 2021, 118.

⁸ Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Aladin Husić, Lidija Fekeža-Martinović, Ostaci srednjovjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, Sarajevo 2015, 55.

⁹ Admir Mulahusić, Ivka Kljajić, Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Nedim Kulo, Srednjovjekovne tvrđave prikazane na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, god. 75(98), br. 4, Zagreb 2021, 346.

¹⁰ Mustafa Begić, Geodetska služba Bosne i Hercegovine 1880-2012, *Geodetski glasnik*, 42, Sarajevo 2012, 55.

¹¹ Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Muamer Đideliya, Nedim Kulo, Kartografski izvori prostornih podataka o starim gradovima Vrbenac i Toričan, *Historijski pogledi*, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, 129. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.121>).

¹² Jusuf Topoljak, Miljenko Lapaine, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, god. 71(94), br. 1, Zagreb 2017, 55.

¹³ Madžida Bećirbegović, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1971, 317.

¹⁴ Hamdija Kreševljaković, Derviš Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, Travnik 1961, 88.

kompleksa medrese. Već 1895. godine je na zemljištu medrese u blizini srušene medrese sagrađen novi kompleks medrese u kojoj je nastavljen nastavni proces (*Prilog 1*). Nakon izgradnje, medresa sa pratećim objektima je svečano otvorena 5.7.1895. godine.¹⁵ Nakon otvorenja, teкао je nastavni proces u Medresi izuzev prekida tokom ratnih dešavanja u Drugom svjetskom ratu. Medresa je prestala sa radom 1945. godine,¹⁶ a ponovo je otvorena 8.10.1994. godine.¹⁷

Prilog 1. *Medresa Elči Ibrahim-paše.*

Kompleks Medrese je na katastarskim planovima starog premjera prikazan u razmjeri 1:1562,5. Na arhivskom originalu katastarskog plana starog premjera je prikazan prvobitni kompleks medrese snimljen 1883. godine (*Prilog 2*).

Prilog 2. *Prvobitni kompleks medrese Elči Ibrahim-paše prikazan na arhivskom originalu katastarskog plana starog premjera 29 XVII 3 b3 B4, razmjera 1:1562,5, izradio MGI Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne.*

¹⁵ Dževdet Šošić, Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrst na period od 1463. do 1946. godine), *Vakufi u Bosni i Hercegovini Zbornik radova*, Sarajevo 2019, 87.

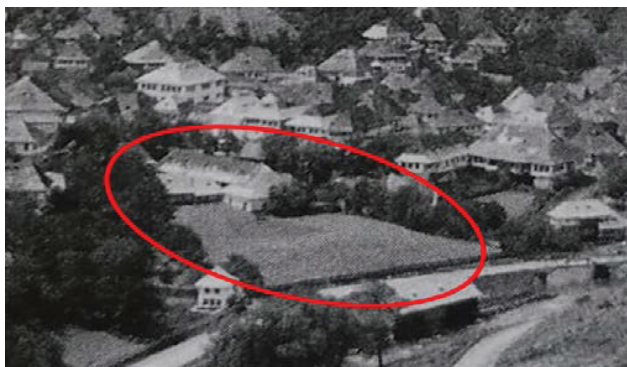
¹⁶ Enver Sujoldžić, *Džamije Travnika*, Travnik 2012, 79.

¹⁷ Dž. Šošić, *Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku*, 88.

Prilog 3. Fotografija medresanske džamija i dijela medrese koju je izgradio Elči Ibrahim paša (snimljeno prije izgradnje pruge kroz Travnik tj. prije 1892. godine).

Na fotografiji prikazanoj na *Prilogu 3.* se jasno vidi medresanska džamija potom dio zgrade Medrese kao i dio krova pomoćnih objekata uz rijeku Lašvu koje je izgradio vakif medrese.

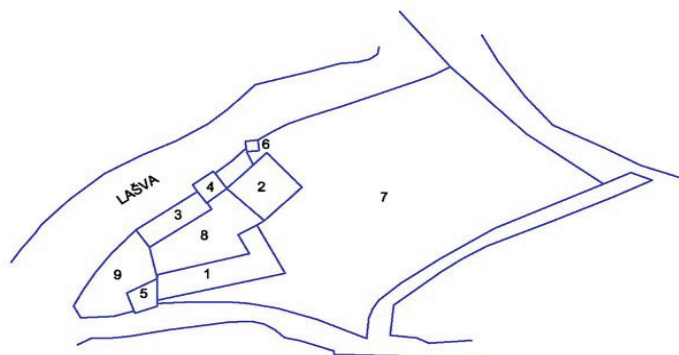

Prilog 4. Fotografija većeg dijela kompleksa medrese vakifa Elči Ibrahim paše (snimljeno prije izgradnje pruge kroz Travnik tj. prije 1892. godine).

Na fotografiji prikazanoj na *Prilogu 4* vidi se veći dio kompleksa medrese. Jasno je uočljiva travnata površina, medresanska džamija, dio medrese i veći dio krova objekata uz rijeku Lašvu. Zaposjedanjem Bosne i Hercegovine od strane Austro Ugarske monarhije, već 1880. počinje se vršiti premjer Bosne i Hercegovine, odnosno snimanje terena geodetskim metodama u svrhu izrade grafičkih prikaza snimljenog područja. I pomenuti kompleks medrese u Travniku je bio predmet premjera.

Snimanje terena predstavlja provođenje premjera, što je u stvari sveobuhvatni postupak prikupljanja potrebnih podataka za uspostavljanje katastarskog operata i operata zemljišne knjige odnosno, može se reći da

uspostavljanju katastarskog operata prethodi izvršenje premjera.¹⁸ Premjer podrazumijeva i izradu katastarskih planova,¹⁹ a katastarski plan se može definisati vjernom slikom nekog dijela Zemljine površine.²⁰

Prilog 4a. Kompleks medrese na osnovu snimanja iz 1883. godine.

Broj	Objašnjenje
1	Zgrada medrese
2	Medresenska džamija
3	Pomoćni objekat
4	Pomoćni objekat
5	Pomoćni objekat
6	Pomoćni objekat
7	Poljoprivredno zemljište
8	Dvorište medrese
9	Poljoprivredno zemljište

Tabela 1. Kompleks medrese

Premjer Medrese u svrhu prikaza na planu je izvršio Jozef Franc. Bio je član drugog odjela za premjer Bosne i Hercegovine. Tadašnji građevinski kompleks su činile zgrada Medrese, medresanska džamija i četiri pomoćne zgrade (Tabela 1). Na planu se uočava i natpis „Medresenska džamija“ koji se odnosi na džamiju u kompleksu Medrese. Kompleks medrese je, kao što prikazuje odgovarajući znak na planu, bio ograđen drvenom ogradom izuzev na

¹⁸ Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Tuno Nedim, *Geodezija za građevinske inženjere*, Zenica 2017, 212.

¹⁹ Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Nehrudin Rebihić, Analiza prikaza globalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 114. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111>).

²⁰ Kemal Arnautović, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 73.

dijelu sjeverozapadnog dijela kompleksa gdje su ogradu činili vanjski zidovi dvaju spojenih pomoćnih objekata. Daljom analizom prikaza kompleksa Medrese uočavaju se dva međusobno spojena dijela kompleksa (*Prilog 4*). Manji dio kompleksa predstavlja dvorište medrese u okviru kojeg se nalazi manji pomoćni objekat povezan sa jugoistočnim krilom Medrese. Ovaj dio kompleksa je takođe drvenom ogradom podijeljen na dva dijela, a na planu spojen znakom pripadnosti tako da čini jednu katastarsku česticu. Ovaj dio kompleksa Medrese je numerisan brojem 7/81. Zgrada Medrese je u obliku nepravilnog slova L sa dva krila. Jugoistočno krilo je i šire, a i duže od sjeverozapadnog krila. Zgrada Medrese je bila zasebna katastarska čestica numerisana 7/83. Pomoćni objekti koji su međusobno spojeni nalaze se sjeverozapadno od Medrese prema rijeci Lašvi. Jedan objekat je pravougaonog oblika, a drugi kvadratnog. Objekat koji je pravougaonog oblika je numerisan brojem 7/84, a objekat kvadratnog oblika brojem 7/85.

Sjeveroistočno od zgrade Medrese je prikazana medresanska džamija. Prikaz džamije je ispunjen crnom bojom u čijoj sredini je bijeli polumjesec kao identifikator džamije. Džamija je ucrtana tlocrtnim dimenzijama sa orijentacijom prema jugoistoku. Numerisana je brojem 7/86.

Svi objekti ovog kompleksa medrese su topografisani kao drveni objekti. Kompleks Medrese je činila i katastarska čestica poljoprivrednog zemljišta numerisana sa brojem 7/87, a bila je drvenom ogradom te vanjskim jugoistočnim i sjeverozapadnim zidom medrese kao i jugozapadnim, te sjeverozapadnim i dijelom sjeveroistočnim zidom džamije odvojena od prethodno pomenutih dijelova kompleksa medrese. Sastavni dio ove katastarske čestice je jedan manji objekat koji je izgrađen sa sjeverne strane džamije.

Prilog 5. Kompleks medrese Elči Ibrahim-paše prikazan na radnom originalu ažurirane litografske kopije katastarskog plana starog premjera 29 XVII 3 b3 B4, razmjera 1:1562,5, izradio MGI Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.

Nakon izgradnje novog kompleksa medrese, geodeti Austro Ugarske Monarhije koji su radili na održavanju katastarskog operata za teritoriju općine Travnik su, u svrhu održavanja katastarskog operata, izvršili snimanje kompleksa medrese. Nakon izvršenog snimanja izvršeno je ucrtavanje novoizgrađenog kompleksa na radni original katastarskog plana.

Pomenuti izvorni radni original katastarskog plana ne postoji (uništen tokom borbi u Drugom svjetskom ratu) pa je za istraživanje u radu korištena „ažurirana“ litografska kopija arhivskog originala. Ažuriranje je izvršeno koristeći ranije podatke snimanja nastale u svrhu održavanja katastarskog operata kao i kopije katastarskog plana koje su izrađene na paus papiru kao prilozi A listovima te i dopunska snimanja na terenu. Pomenute kopije su izuzimane iz arhive zemljišnoknjižnog ureda u Travniku. Ažuriranje katastarskih planova je vršeno kako bi bilo izbjegnuto uspostavljanje popisnog katastra zemljišta (jer su ostali dijelovi operata bili većinom sačuvani) i kako bi bilo moguće vršiti promjene u posjedovnici zemljišnih knjiga zemljišnoknjižnog ureda u Travniku. Ova kopija je imala ulogu radnog originala katastarskog plana do uspostavljanja novog premjera.

Na katastarskom planu se vidi da se kompleks sastoji od dva fizički razdvojena dijela (*Prilog 5*). Jedan dio kompleksa medrese čine zgrada medrese, medresenska džamija i pomoćni objekti. Drugi dio kompleksa čini pomoćna zgrada sa okolnim zemljištem. Svi objekti su ucrvani crvenom bojom jer predstavljaju novo stanje na katastarskim planovima. Šrafirani su cijelom površinom linijama izvučenim pod uglom od 45°. Kompleks medrese je promijenio oblik i površinu.

Nakon izvršene identifikacije katastarskih čestica koje čine kompleks medrese (na arhivskim planovima) te uvida u operat zemljišnoknjižnog ureda (prvi upisi nastali prilikom formiranja zemljišnoknjižnih uložaka u svrhu uspostavljanja zemljišnoknjižne evidencije u Travniku), vidi se da postoji određeno nesuglasje između stanja na pomenutim planovima i stanja u operatu zemljišne knjige. Nakon izvršenog premjera, geodeti Austro Ugarske monarhije su na nekim područjima vršili reambulaciju izrađenih planova, a samim tim i prenumeraciju katastarska čestica. Tek nakon ovog postupka je izvršeno uspostavljanje katastarskog operata, a potom i operata zemljišne knjige. Sa osnivanjem zemljišne knjige, u Bosni i Hercegovini se počelo 1886. godine, a završeno 1911.²¹ Obzirom da postoji nesuglasje smatra se da je plan na kome je kompleks medrese Elči Ibrahim-paše reambuliran tako da je došlo do nesuglasja između dostupnog arhivskog originala i katastarskog plana čiji su podaci uneseni u katastarski operat i operat zemljišne knjige. Nesuglasje se ogleda u položaju brojeva čestica na planu i pripadajućim opisnim podacima o česticama u operatu kao i nepostojanju jednog broja čestice na planu.

²¹ Jasmin Imamović, Evidencije nekretnina i prava na nekretninama u Bosni i Hercegovini od XV vijeka do danas, *Geodetski glasnik*, 24, Sarajevo 1987, 55.

Prema podacima zemljišnoknjižnog ureda, prvobitni kompleks medrese Elči Ibrahim-paše čini više katastarskih čestica upisanih u različite zemljišnoknjižne uloške.

U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1028 upisana je katastarska čestica:

- k.č. broj 7/81 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Kuća kućnog broja 1028 sa kućištem i dvorištem u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je bila 350 m².²²

Katastarska čestica je je povodom sastavljanja gruntovnice u Travniku 1892. godine upisana kao vlasništvo Vakufa Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku sa dijelom 1/1.

U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1029 su upisane katastarske čestice:

- k.č. broj 7/82 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Kuća kućnog broja. 1029 sa kućištem i dvorištem u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je bila 575 m².
- k.č. broj 7/84 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Vrt kod džamije. Površina katastarske čestice je bila 3525 m².
- k.č. broj 7/85 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Šljivik kod džamije u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je bila 510 m².
- k.č. broj 7/87 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao gradilište. Površina katastarske čestice je bila 575 m².²³

Katastarske čestice su povodom sastavljanja gruntovnice u Travniku 1892. godine upisane u zemljišnoknjižni uložak broj 1029. Kao vlasnik katastarska čestica je upisan Vakuf Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku sa dijelom 1/1.

U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1523 upisana je katastarska čestica:

- k.č. broj 7/83 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Gradilište sa džamijom u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je bila 178 m².²⁴

Katastarska čestica je povodom sastavljanja gruntovnice u Travniku 1892. godine upisana kao vlasništvo Vakufa Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku sa dijelom 1/1.

Nakon izgradnje novog kompleksa medrese, izvršene su promjene u katastarskom operatu potom operatu zemljišnoknjižnog ureda u Travniku jer je na terenu kompleks medrese promijenio oblik i površinu. Kompleks medrese je rastavljen na dva fizički odvojena dijela koja razdvaja put za ulaz u Travnik pored Plave vode.

Prema podacima zemljišnoknjižnog ureda, novi kompleks medrese Elči Ibrahim-paše čini više katastarskih čestica upisanih u različite zemljišnoknjižne uloške.

²² *Zemljišno knjižni podaci o parceli*, <http://www.e-grunt.ba/>. (Pristup: 26.12.2022).

²³ *Isto.*

²⁴ *Isto.*

- U zemljišnoknjižnom ulošku broj 464 je upisana katastarska čestica:
- k.č. broj 7/84 koja je prema načinu korištenja i nazivu upisana kao Medresa sa predvorjem u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je 2285 m².²⁵ Na ovoj čestici je izgrađena i evidentirana tj. uplanjena nova zgrada medrese.
- U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1028 su upisane katastarske čestice:
- k.č. broj 7/81 koja je prema načinu korištenja i nazivu upisana kao Gradilište u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je 270 m².
 - k.č. broj 7/82 koja je prema načinu korištenja i nazivu upisana kao Gradilište u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je 275 m².
- U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1523 je upisana katastarske česticea
- k.č. broj 7/83 koja je prema načinu korištenja i nazivu upisana kao Gradilište u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je 178 m².
- Prethodno pomenute katastarske čestice predstavljaju prvi dio novog kompleksa medrese.
- U zemljišnoknjižnom ulošku broj 1028 je upisana katastarska čestica:
- k.č. broj 7/87 koja je prema načinu korištenja i nazivu upisana kao Gradilište u mahali Osoje. Površina katastarske čestice je 790 m².²⁶
- Prethodno pomenuta katastarska čestica predstavlja drugi dio novog kompleksa medrese. I u drugom dijelu kompleksa je izgrađena zgrada za potrebe medrese.
- Kao vlasnik katastarskih čestica u pomenutim zemljišnoknjižnim ulošcima je upisan Vakuf Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku sa dijelom 1/1.

Medresa Mehmed-paše Kukavice

Medresa Mehmed-paše Kukavice je duže od stoljeća služila svojoj svrsi. Medresu je tadašnjem novom dijelu Travnika podigao Mehmed-paša Kukavica. Medresa je izgrađena 1760. godine²⁷.

Medresu je premjerio Jozef Franc 1883. godine. Bio je član drugog odjela za premjer Bosne i Hercegovine. Kompleks medrese je prikazan u razmjeri 1:1562,5, a sastojao se od džamije, medrese i mezarja (*Prilog 5*), (*Tabela 2*). Prema stanju na katastarskim planovima, imala je tri međusobno povezana krila koja su činila nepravilno slovo U (*Prilozi 5 i 6*). Uvidom u katastarski plan, vidi se da je istočno krilo duže nego zapadno. Zapadno i istočno krilo međusobno spaja južno krilo. Obzirom da, za analizu, nisu bili dostupni originalni planovi, na raspoloživim litografskim kopijama koje su u funkciji

²⁵ Isto.

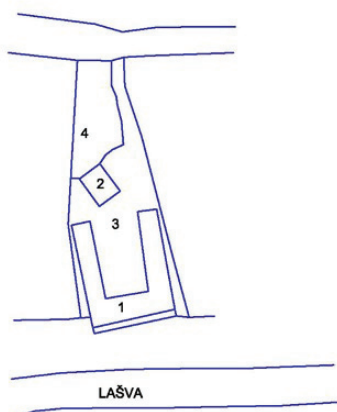
²⁶ Isto.

²⁷ Alija Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed -paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752-1756 i 1757-1760), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 6 i 7, Sarajevo 1958, 101.

radnih originala, medresa nema predviđenu šrafuru niti boju. Predloškom oznaka je za ovakve vrste objekata predviđena crvena boja. Sa sjeverne strane medrese, na katastarskom planu se je ucrtana medresanska džamija. Orijentisana je prema jugoistoku. Džamija je prikazana tlocrtnim dimenzijama i oblikom. Prikaz džamije je ispunjen crnom bojom. Na prikazu džamije se vidi polumjesec bijele boje koji identifikuje džamiju. U momentu premjera medrese od strane geodeta Austro Ugarske Monarhije, kompleks se sastojao od dvije katastarske čestice. Katastarska čestica na kojoj je izgrađena medresa i džamija je označena brojem 2/247. Mezarje u kompleksu medrese je bilo na čestici broj 2/246. Obje katastarske čestice su u k.o. Travnik.

Prilog 5a. Medresa Mehmed-paše Kukavice prikazana na radnom originalu ažuriranih litografskih kopija katastarskog plana starog premjera 29 XVII 3 b3 B2 i 29 XVII 3 b3 C2 razmjera 1:1562,5, izradio MGI Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove

Prilog 6. Kompleks medrese na osnovu snimanja iz 1883. godine.

Tabela 2. *Kompleks medrese*

Broj	Objašnjenje
1	Zgrada medrese
2	Medresenska džamija
3	Dvorište medrese
4	Mezarje

Povodom sastavljanja gruntnice 1892 godine, u zemljišno knjižnom ulošku broj 1532 su bile upisane katastarske čestice:

- k.č. broj 2/246 koja je prema načinu korištenja i nazivu bila upisana kao Groblje u mahali Osmanbeg. Ovo je bio uobičajen način evidentiranja grobalja gdje se zapravo nazivom katastarske čestice određivao i način korištenja katastarske čestice. Površina katastarske čestice je bila 375 m² ²⁸.

- k.č. broj 2/247 koja je prema načinu korištenja bila upisana kao Gradilište sa džamijom²⁹ predstavlja objekat medrese i džamije, što je i vjerno prikazano na katastarskom planu.

Veliki broj objekata od kamena nije imao izrađenu fasadu, pa su geodeti austro ugarske monarhije i ove objekte tokom premjera često evidentirali kao gradilište. Podaci premjera su iskorišteni za uspostavljanje zemljišne knjige, te su i sada pojedine objekti od kamena evidentirani kao gradilište.

Nakon premjera Bosne i Hercegovine su izrađeni originalni katastarski planovi koji su pohranjeni u arhivu u Beču. U svrhu održavanja katastarskog operata, te održavanja zemljišne knjige, izrađene su litografske kopije katastarskih planova (arhivirane u arhivu u Sarajevu). Originalni planovi su bili izrađeni u boji, a litografske kopije su bile crno-bijele. Upravo se ovo odrazilo i na način topografisanja katastarskih planova. Naime, instrukcijom za katastarski premjer je predviđeno da se islamski vjerski objekti od kamena prikažu tlocrtnim dimenzijama i da se oboje u crvenu boju. Na sredini objekta je crtan crnom bojom znak polumjeseca kao znak za džamiju. Za medrese nisu predviđeni posebni znakovi, osim tlocrtne ispune crvenom bojom koja je označavala da je u pitanju vjerski objekat izgrađen od kamena. Izradom litografskih kopija gubila se crvena boja, a prikazi medrese su prikazani tlocrtnim dimenzijama bez ikakve ispune. Na džamijama je ostajao mjesec crne boje. Nadalje, instrukcijom za katastarski premjer je predviđeno da se islamski vjerski objekti od drveta prikažu sa ispunom crne boje ili pak odgovarajućim znakom. Kao znak za džamiju, sa sjeverne strane objekta je ucrtavan crni polumjesec na planovima sitnije razmjere dok je na planovima krupnije razmjere na tlocrtnom prikazu džamije ucrtan bijeli polumjesec. Izradom litografskih kopija nije došlo do poremećaja u prikazu islamskih vjerskih objekata izgrađenih od drveta.

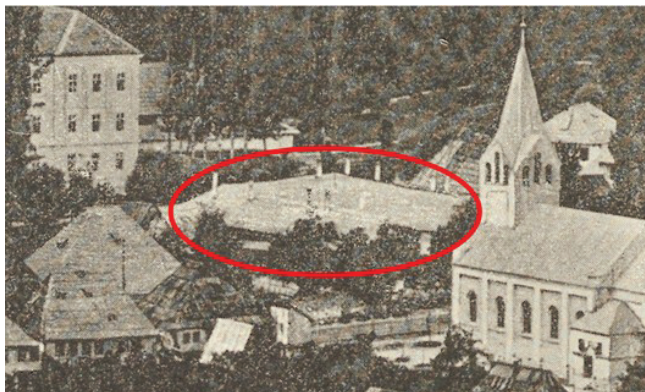
U medresi je nastavni proces tekao kontinuirano od njenog osnivanja do strašnog požara 1856. godine. Godine 1873. hadži Ali-beg Hasanpašić dao ju je

²⁸ *Zemljišno knjižni podaci o parceli*, <http://www.e-grunt.ba/>. (Pristup: 26.12.2022).

²⁹ *Isto*.

popraviti pa je ova medresa nazvana i njegovim imenom^{30, 31}. Nakon obnavljanja medrese, 1873. godine, ponovo se pokreće nastavni proces u njoj i traje do početka Prvog svjetskog rata. Prestala je sa radom 1914. godine^{32, 33}. Medresa je administrativno spojena sa Elči-ibrahim pašinom medresom 1925. godine³⁴ kada je u potpunosti prestao njen rad i obaveze prema učenicima. Zgrada Medrese je srušena 1925. godine^{35, 36}. Obzirom da je nakon požara medresu obnovio hadži Ali-beg Hasanpašić, kompleks medrese je povodom sastavljanja gruntnovnice u Travniku 1892. godine evidentiran kao vlasništvo Vakuf Hadži Ali-begove džamije u Travniku sa dijelom 1/1.

Na prilogu 7 je data fotografija dijela Travnika na kojoj se vidi krov medrese.

Prilog 7. Fotografija krova medrese.

Od kompleksa medrese je ostao sačuvan dio mezarja, ulazna kapija i dio kamenog zida sa željeznom ogradom kojim je bio opasan kompleks medrese (*Prilozi 8 i 9*).

³⁰ Dževdet Šošić, Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrst na period od 1463. do 1946. god.), *Vakufi u Bosni i Hercegovini Zbornik radova*, Sarajevo 2019, 85.

³¹ Osman Lavić, Biblioteka Mehmed paše Kukavice u Travniku, *Anali GHB*, 48 (40), Sarajevo 2019, 67.

³² Enver Sujoldžić, *Džamije Travnika*, Travnik 2012, 103.

³³ Servezad Šehović, Tri travničke medrese, *Preporod* 3/562, Sarajevo 1994, 13.

³⁴ Alija Bejtić, *Travnički epitafi, Osvit 92 i 93*, Sarajevo 1943, 8.

³⁵ A. Bejtić, Bosanski namjesnik Mehmed - paša Kukavica, 101

³⁶ Enisa Gazija – Pajt, Medrese u Travniku za vrijeme Osmanske uprave i njihovi osnivači, *Preporod* 2/964, Sarajevo 2012, 45.

Prilog 8. *Kapija i dio ogradnog zida nekadašnjeg kompleksa medrese.*

Prilog 9. *Kapija za ulaz u nekadašnji kompleks medrese.*

Medresa Mehmed – paše Muhsinovića

Medresa Mehmed – paše Muhsinovića je izgrađena u tadašnjem, starom dijelu Travnika. Medresa je izgrađena pored postojeće Tekijske džamije koja je tokom izgradnje medrese temeljito obnovljena³⁷. Utemeljitelj medrese je izgradio medresu 1767. godine^{38, 39}, kada je i počela sa radom. Medresa je poznata još i kao Lončarica medresa. Naziv Lončarica dobila je jer se nalazila u mahali koja je bila poznata po izradi zemljanih lonaca⁴⁰. Medresu je svake godine završavala nova generacija učenika. Obrazovni proces u medresi je kontinuirano tekao duže od stoljeća dok nije došlo do iznenadnog uništenja medrese. Naime, Travnik je 3.9.1903. godine zadesio strašan požar⁴¹ u kome je u potpunosti izgorjela medresa⁴². Požar je počeo poslije podne kada je varnica lokomotive uskotračne željeznice zapalila prve strehe u Ulici šumeće⁴³ na objektima duž pruge nedaleko od medrese. Kako su objekti bili većinom od drveta, požar se velikom brzinom proširio i zahvatio i medresu. Travnički dobrotvor hadži Salih – beg Kopčić je nakon požara nanovo obnovio medresu^{44, 45}. Obnovljena medresa je svečano otvorena 27.5.1904. godine⁴⁶.

Prilog 10. Fotografija krova obnovljene medrese.

³⁷ Hamdija Kreševljaković, Derviš Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, Travnik 1961, 26 i 27.

³⁸ Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme vezira 1699-1851*, Travnik 1981, 96.

³⁹ Dževdet Šošić, *Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrst na period od 1463. do 1946. godine)*, *Vakufi u Bosni i Hercegovini Zbornik radova*, Sarajevo 2019, 85.

⁴⁰ *Isto*, 85.

⁴¹ Enver Sujoldžić, *Džamije Travnika*, Travnik, 2012, 18

⁴² Jusufbeg Filipović, *Otvorenje nove džamije i medrese u Travniku*, *Bošnjak (XIV)* 23, Travnik 1904, 1

⁴³ Josef Konforti, *Travniki Jevreji*, Travnik 1976, 8

⁴⁴ Enver Sujoldžić, *Džamije Travnika*, Travnik, 2012, 43

⁴⁵ Jusufbeg Filipović, *Otvorenje nove džamije i medrese u Travniku*, *Bošnjak (XIV)* 22, Travnik 1904, 3.

⁴⁶ *Isto*, 3

Nakon Obnavljanja medrese, ponovo je pokrenut obrazovni proces u njoj koji je kontinuirano tekao dvije decenije.

Prilog 11. Kompleks medrese Mehmed paše Muhsinovića prikazan na arhivskom originalu katastarskog plana starog premjera 29 XVII 3 b3 D1, razmjera 1:1562,5 izradio MGI Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.

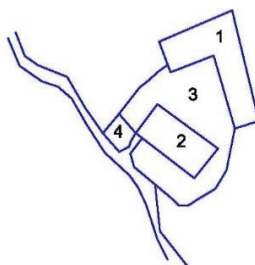
Medresu je premjerio Jozef Franc 1883. godine. Bio je član drugog odjela za premjer Bosne i Hercegovine. Kompleks medrese je prikazan u razmjeri 1:1562,5 (Prilog 11). Na planu starog premjera se jasno uočava Instrukcijom za katastarski premjer predviđen znak za kameni zid kojim je opasan kompleks medrese. Vanjski zidovi zgrade medrese su činili kompleks kamenog zida kojim je opasan kompleks medrese na dijelu kompleksa na kome se nalazi zgrada medrese. Kompleks medrese se sastojao od zgrade medrese, džamije i manjeg mezarja (Prilog 11), (Tabela 3). Medresa je, prema stanju na katastarskom planu, imala dva krila koja su zajedno činila slovo L. Sjeverozapadno krilo je bilo kraće ali šire od sjeveroistočnog krila. Jugozapadno od medrese je na katastarskom planu ucrtana džamija. Džamija je ucrtana floctnim dimenzijama sa orijentacijom prema jugoistoku. Na prikazu džamije bez predviđene boje (jer je u radu analizirana arhivska litografska kopija) je ucrtan mjesec crne boje kao znak za džamiju. Sa sjeverozapadne strane džamije je u horizontalnom redu napisan tekst „Tekija džamija“ što je ujedno i naziv džamije.

Katastarska čestica na kojoj je izgrađena džamija je označena brojem 4/92. Mezarje je bilo na katastarskoj čestici broj 4/93. Medresa je bila u zgradi izgrađenoj sjeverno od džamije, a koja je zasebna katastarska čestica i označena je brojem 4/94.

Sve tri katastarske čestice su u k.o. Travnik. Povodom sastavljanja gruntovnice 1893. godine, bile su upisane u zemljišno knjižnom ulošku broj 454:

- k.č. broj 4/92 koja je prema načinu korištenja bila upisana kao Gradilište sa džamijom. Površina katastarske čestice je 200 m² i predstavlja objekat džamije i dvorište oko džamije, odnosno i dvorište medrese⁴⁷.

Uobičajeni način upisa džamija u zemljišnu knjigu na osnovu katastarskog premjera Bosne i Hercegovine je primijenjen i u ovom slučaju. Zapravo, podaci u zemljišnoj knjizi su preuzeti i predstavljali su podatke prvog premjera Bosne i Hercegovine. Znatno broj džamija u Bosni i Hercegovini izgrađen u vrijeme vladavine osmanskog carstva je bio izgrađenena način da je džamijski unutrašnji prostor činila jedna prostorija. Neke džamije koje su bile na sprat su imale drvenu verandu izgrađenu na sjeverozapadnom zidu džamije. Veranda je služila za penjanje na sprat, za obavljanje molitve kao i za smještaj polica za odlaganje obuće. Džamije koje nisu imale verande nego su za penjanje na sprat bile unutrašnje drvene stepenice kao i džamije koje nisu imale sprat su ispred ulaznih vrata imale malu drvenu nadstrešnicu. Nadstrešnice su, u zavisnosti od veličine, služile za obavljanje molitve, ali je njihova prvenstvena namjena bila da u ispod njih budu bile police za odlaganje obuće. Geodeti Austro Ugarske monarhije su prilikom premjera džamija zaticala na terenu verande ili nadstrešnice i imali su dojam da je u pitanju neka dogradnja ili proširenje džamijskog objekta. Upravo su zbog ovoga veliki broj džamija evidentirali kao Gradilište sa džamijom.

Prilog 12. Kompleks medrese na osnovu snimanja iz 1883. godine.

Tabela 3. Kompleks medrese.

Broj	Objašnjenje
1	Zgrada medrese
2	Medresenska džamija
3	Dvorište medrese
4	Mezarje

⁴⁷ Zemljišno knjižni podaci o parceli, <http://www.e-grunt.ba/>. (Pristup: 26.12.2022).

Već je rečeno da su podaci premjera iskorišteni za uspostavljanje zemljišne knjige tako da je i u slučaju džamije u kompleksu medrese Mehmed-paše Muhsinovića koja je dio kompleksa medrese evidentirana kao „Gradilište sa džamijom“.

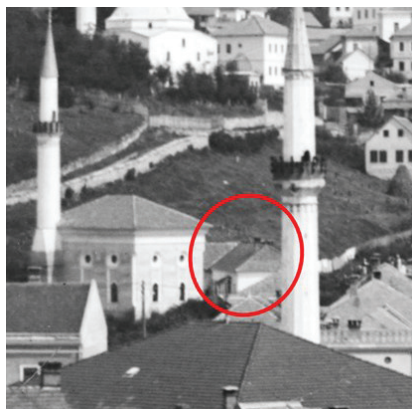
- k.č. broj 4/93 koja je prema načinu korištenja bila upisana kao „Groblje u mahali Hasanaga“. Površina katastarske čestice je 36 m²⁴⁸ i predstavlja mezarje kao dio kompleksa medrese.

- k.č. broj 4/94 koja je prema načinu korištenja bila upisana kao „Kućište sa dvorištem u mahali Hasanaga. Površina katastarske čestice je 327 m²⁴⁹; predstavlja objekat medrese.

Obje katastarske čestice su povodom uspostavljanja gruntovnice 1893. godine upisane kao Vakuf Tekijske džamije u Travniku sa 1/1 dijela.

Medresa je prestala sa radom februara 1924. godine kada je administrativno spojena sa Elči Ibrahim-pašinom medresom^{50, 51}. Na fotografiji Travnika (*Prilog 13*) se vidi dio sjeverozapadnog krila medrese. Jasno se uočava zid medrese i dio četverovodnog krova pokrivenog crijepom.

U zgradi medrese je jedno bio smješten zavičajni muzej Travnika⁵². Zgrada medrese je do 1999. korištena i kao objekat za stanovanje. Zgrada medrese koju je obnovio Salih beg Kopčić je zbog dotrajalosti porušena. Na terenu je jasno vidljiv sjeverozapadni zid sjeverozapadnog krila. Vidljivi su takođe i sjeveroistočni i jugoistočni zidovi sjeveroistočnog krila (*Prilog 14*). Na dijelu srušenog sjeverozapadnog krila je 2001. godine izgrađena zgrada tekije⁵³ (*Prilog 15*).

Prilog 13. Pogled na sjeveroistočno krilo

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Hamdija Kreševljaković, Derviš Korkut, *Travnik u prošlosti 1464 – 1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699 – 1850)*, Travnik 1961, 89.

⁵¹ Servezad Šehović, *Tri travničke medrese*, Preporod 3/562, Sarajevo 1994, 13.

⁵² Martin Udovičić, *Travnik u vrijeme Austro – Ugarske 1878-1918*, Travnik 1981,172.

⁵³ Enver Sujoldžić, *Džamije Travnika*, Travnik, 2012, 138.

Prilog 14. *Ostatak zida sjeveroistočnog krila.*

Prilog 15. *Tekija izgrađena na mjestu dijela sjeverozapadnog krila.*

Zaključak

Premjer terena odnosno snimanje terena je postupak koji podrazumijeva prikupljanje tehničkih i opisnih podataka o nekretninama. Upravo su ovo uradili geodeti Austro Ugarske Monarhije u rekordno kratkom vremenu na tlu Bosne i Hercegovine. Nakon premjera je izvršena obrada prikupljenih podataka. Izrađeni su katastarski planovi i izvršeno je uspostavljanje katastarskog operata katastra

zemljišta i operata zemljišne knjige. Katastarski operat i operat zemljišne knjige imaju važnu ulogu za privredne, statističke, ekonomske, prostorne i mnoge druge svrhe. Obzirom da su u radu analizirani prikazi travničkih medresa na katastarskim planovima starog premjera izrađenim od strane geodeta Austro-Ugarske Monarhije, jasno se vidi da se katastarski planovi mogu koristiti i kao historijski izvori. Prije nekoliko decenija srušeni prvi kompleks medrese Elči Ibrahim-paše kao i kompleks medrese Mehmed-paše Kukavice te zgrada medrese Mehmed-paše Muhinovića i danas se mogu analizirati jer su na katastarskim planovi ucrtani u momentu snimanja. Naravno, procedura usaglašavanja katastarskog operata i operata zemljišne knjige sa stanjem na terenu omogućava kontinuirano praćenje promjena na kompleksima promatranih medresa. Premjerom prikupljeni podaci imaju veoma veliki značaj.

Otežavajuća okolnost pri pisanju rada je bila nepostojanje radnih originala katastarskih planova na kojima su prikazane medrese.

Summary

The surveying of land, or land measurement, is a process that involves the collection of technical and descriptive data about real estate. This is exactly what the surveyors of the Austro-Hungarian Monarchy did in record time in Bosnia and Herzegovina. After the surveying, the collected data was processed. Cadastral plans were created, and the establishment of the cadastral register for land and the land book register was carried out. The cadastral register and the land book register play an important role for economic, statistical, and spatial purposes, among others. Since this work analyzes the representations of the Travnik madrasas on the cadastral plans from the old survey created by the surveyors of the Austro-Hungarian Monarchy, it is clear that cadastral plans can also serve as historical sources. The first complex of the Elci Ibrahim-Pasha madrasa and the complex of the Mehmed-Pasha Kukavica madrasa, as well as the building of the Mehmed-Pasha Muhinovic madrasa, which were demolished a few decades ago, can still be analyzed today because they were recorded on the cadastral plans at the time of surveying. Naturally, the procedure for aligning the cadastral register and the land book register with the actual state of the land allows for continuous monitoring of changes in the complexes of the observed madrasas. The data collected through surveying is of great significance.

A challenging aspect of writing this work was the absence of working originals of the cadastral plans showing the madrasas.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Militärgeographischen Institut. *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*. Militärgeographischen Instituts Osterreichisch-ungarischen Monarchie. Wien 1880.
2. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895. sa podacioma o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelima*, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1896.
3. Općinski sud u Travniku: Arhivska analogna baza zemljišno knjižnih podataka Zemljišno knjižnog ureda, Travnik.

Knjige/Books:

1. Konforti J, *Travnički Jevreji*, autor, Sarajevo 1976.
2. Kreševljaković H, Korkut D, *Travnik u prošlosti 1464-1878*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1961.
3. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, *Geodezija za građevinske inženjere*, Politehnički fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2017.
4. Sujoldžić E, *Džamije Travnika*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 2012.
5. Udovičić M, *Travnik u vrijeme Austro – Ugarske 1878-1918*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1981.
6. Udovičić M, *Travnik u vrijeme vezira (1699-1851)*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1973.

Članci/Articles:

1. Arnautović K, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 72-85.
2. Bećirbegović M, Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20-21, Sarajevo 1971, 223-364.
3. Begić M, Geodetska služba Bosne i Hercegovine 1880–2012, *Geodetski glasnik*, 42, Sarajevo 2012, 53-105.
4. Bejtić A, Travnički epitafi, *Osvit* 92 i 93, Hrvatska dionička tiskara, Mostar 1943, 8-9
5. Bejtić A, Bosanski namjesnik Mehmed-paša Kukavica i njegove zadužbine u Bosni (1752-1756 i 1757-1760), *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 6 i 7, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1958, 77-144.
6. Filipović J, Otvorenje nove džamije i medrese u Travniku. *Bošnjak*, (XIV) 22, 3-3, 1904.
7. Filipović J, Otvorenje nove džamije i medrese u Travniku. *Bošnjak* (XIV) 23, 1-2, 1904.
8. Gazija – Pajt E, Medrese u Travniku za vrijeme Osmanske uprave i njihovi osnivači, *Preporod* 2/964, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2012, 44-45.
9. Hörman K, Nova medresa u Travniku, *Nada*, 15, 1895, 295-295.
10. Imamović J, Evidencije nekretnina i prava na nekretninama u Bosni i Hercegovini od XV vijeka do danas, *Geodetski glasnik*, 24, Savez udruženja građana geodetskih inženjera i geometara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 52–56.
11. Lavić O, Biblioteka Mehmed paše Kukavice u Travniku, *Anali GHB*, 48 (40), 2019, 63-78.
12. Mulahusić A, Kljaić I, Tuno N, Topoljak J, Đidelića M, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, 98 (2), Zagreb 2021, 117–142.

13. Mulahusić A, Kljaić I, Tuno N, Topoljak J, Kulo N, Srednjovjekovne tvrđave prikazane na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list* 75 (4), Zagreb 2021, 345-364.
14. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, Đidelića M, Kulo N, Kartografski izvori prostornih podataka o starim gradovima Vrbenac i Toričan, *Historijski pogledi*, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, 121-147 (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.121>).
15. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, Rebihić N, (2022): Analiza prikaza groblja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera, *Historijski pogledi* god. V, br. 7, Tuzla 2022, 111-156. <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111>).
16. Šehović S, Tri travničke medrese, *Preporod*, 3/562, 13-13, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1994.
17. Šošić Dž, Muslimanske obrazovne ustanove u Travniku (osvrst na period od 1463. do 1946. godine), *Vakufi u Bosni i Hercegovini Zbornik radova*, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini, Vakufska direkcija Sarajevo, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka, EL-kalem – Izdavački centar Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2019, 73-93
18. Topoljak J, Lapaine M, Tuno N, Mulahusić A, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, vol. 71 (94) no. 1, Zagreb 2017.
19. Topoljak J, Tuno N, Mulahusić A, Husić A, Fekeža-Martinović L, Ostaci srednjovjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 55-75.
20. Tuno N, Topoljak J, Mulahusić A, Kozličić M, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20(2), 2015, 175-214. (<https://doi.org/10.15291/geoadria.7>).

Burhan ČELEBIĆ, diplomirani arheolog
Bijelo Polje, Crna Gora
E-mail: bcelebic@hotmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:718:726:72.04(497:497.16 Glisnica)"14/16" (091)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.134>

NASTANAK I TIPOLOGIJA NIŠANA NA JUŽNOSLAVENSKIM PROSTORIMA S POSEBNIM OSVRTOM NA SELO GLISNICA KOD PLJEVALJA

Apstrakt: *Stećci su jedna od najvećih posebnosti srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Za vrijeme osmanskih osvajanja stećci su još uvijek intezivno građeni među bosanskim kristijanima. Međutim, u trenutku kada su se kristijani bliže upoznali sa islamom, pa ga počeli i primati, započinje takozvani prelazni period. U tom razdoblju uslijedile su krupne promjene u životu kristijana. Kako su se mijenjala vjerska ubjedenja zatečenog stanovništva iz doba osmanskih osvajanja, tako dolazi i do promjena u načinu oblikovanja nadgrobnih spomenika, odnosno, to je period kada započinju drugačiji pristupi klesara na nadgrobnicima. U prelaznom periodu na mnogim mjestima se javljaju muslimanska groblja situirana uz srednjovjekovne nekropole. U početku su nadgrobnici na njima u ležećem položaju, ali ubrzo i oni doživljavaju transformaciju i sve više bivaju građeni u obliku stubova sa ukrasima (simbolima) preuzetim sa stećaka tj. na njima su se mogle vidjeti ljudske figure, životinje (soko, pas, jelen, konj, vuk, zmaj, zmija), oružje (mač, koplje, štit, luk i strijela), astralni motivi (sunce, polumjesec, zvijezda), polujabuka, ruka, arkada itd. Ove dekorativne elemente novi muslimani su lako poprimili i zatim počeli klesati na svojim nišanima, iz čega se vidi da je neposredna blizina stećaka imala i te kakvog uticaja na krajnje oblikovanje nišana. To je dovelo do situacije da su najstariji nišani zapravo nicali među paterenskim stećcima, tj. novi muslimani su prije sahranjivanja iskazivali želju da budu sahranjeni uz svoje očeve i djedove. Ovaka groblja sa prisutnim stećcima i nišanima su česta u Bosni i Hercegovini. Kada smo na terenu proučavali pomenuti prelazni period, došli smo do zaključka da je logično postaviti pitanje da li takvih primjera ima i u Crnoj Gori? Uzimajući u obzir stare nišane iz XV i XVI vijeka, koji su locirani u Tuzima, shvatili smo da su oni nalik onima sa područja Bosne i Hercegovine s tom razlikom što je period nastanka nišana u Tuzima nešto kasniji u odnosu na nastanak skoro istovjetnih nišana u Bosni i Hercegovini. Kada nam je skrenuta pažnja na staro groblje u selu Glisnica kod Pljevalja, i kada smo isto obišli i na jednom brežuljku ugledali stečke, među kojima je bio i jedan stubasti nišan,*

shvatili smo da se radi o istoj pojavi koja je bila prisutna na tlu Bosne i Hercegovine. Tada smo i odlučili da se detaljnije posvetimo istraživanju pomenutog groblja u Glisnici. Nišan koji smo otkrili na ovom groblju, poznatiji je kao stećak i pravoslani grob tj. srpski spomenik, a u pojedinim radovima neki autori su mišljenja da se radi o keltskom spomeniku. Poslije svih ovih saznanja mi smo se odlučili da u ovom radu izložimo historijat tj. pripadnost ovog nišana uobičajenoj tipologiji, a nakon toga smo objasnili i njegovu ornamentiku. Na kraju ovog rada svoje mišljenje smo naveli u zaključku, a datim priložima pokušali da čitaocima upotpunimo ono što se riječima nije dalo iskazati.

Ključne riječi: *Glisnica, stećak, nišan, Pljevlja, ornamentika, umjetnost, nadgrobni spomenik.*

THE ORIGIN AND TYPOLOGY OF TOMBSTONE IN THE SOUTH-SLAVIC AREAS WITH SPECIAL REFERENCE TO THE VILLAGE OF GLISNICA NEAR PLJEVLJA

Abstract: *Medieval Bosnian tombstone are one of the greatest peculiarities of medieval Bosnia and Herzegovina. During the Ottoman conquests, medieval Bosnian tombstone were still being intensively built among the Bosnian Christians. However, at the moment when Christians became more acquainted with Islam and began to convert to it, the so-called transitional period began. In this period, significant changes occurred in the lives of Christians. As the religious beliefs of the population affected by the Ottoman conquests changed, so did the way gravestones were shaped. This period marks the beginning of different approaches by stone carvers to gravestones. During the transitional period, many places saw the emergence of Muslim cemeteries situated alongside medieval necropolises. Initially, the gravestones were laid horizontally, but soon they also underwent transformation, increasingly being built in the form of pillars with decorations (symbols) borrowed from medieval Bosnian tombstone, such as human figures, animals (eagle, dog, deer, horse, wolf, dragon, snake), weapons (sword, spear, shield, bow and arrow), astral motifs (sun, crescent moon, star), half-apple, hand, arcade, etc. These decorative elements were easily adopted by the new Muslims, who began carving them on their tombstone (Muslim gravestones), showing that the close proximity of medieval Bosnian tombstone had a significant influence on the final design of the tombstone. This led to the situation where the oldest tombstones actually emerged among paternal medieval Bosnian tombstone, i.e. new Muslims expressed a desire to be buried next to their fathers and grandfathers. Such cemeteries with both medieval Bosnian tombstone and tombstones are common in Bosnia and Herzegovina. When we studied this transitional period in the field, we concluded that it is logical to ask whether such examples also exist in Montenegro. Considering the old tombstones from the 15th and 16th centuries*

located in Tuzima, we found that they resemble those from Bosnia and Herzegovina, with the difference that the tombstone in Tuzima appeared somewhat later compared to the nearly identical tombstones in Bosnia and Herzegovina. When we were alerted to an old cemetery in the village of Glisnica near Pljevlja and visited it, finding medieval Bosnian tombstone among which was a pillar-like tombstone, we realized that this was the same phenomenon present in Bosnia and Herzegovina. We then decided to focus more on researching the mentioned cemetery in Glisnica. The tombstone we discovered in this cemetery is more commonly known as a medieval Bosnian tombstone and an Orthodox grave or Serbian monument, while some authors in specific works consider it a Celtic monument. After all these findings, we decided to present the history, i.e. the affiliation of this tombstone to the usual typology, in this paper, and subsequently explain its ornamentation. At the end of this paper, we have presented our opinion in the conclusion, and through the provided contributions, we have attempted to complete what could not be expressed in words.

Key words: *Glisnica, medieval Bosnian tombstone, tombstone, Pljevlja, ornamentation, art, gravestone.*

Uvod

Nišanima nazivamo uspravno stojeće kamene spomenike iznad grobova (mezara) kod muslimana. Naziv je preuzet iz turskog i persijskog jezika, a pored toga što označava kameni spomenik, ovaj pojam ima još i neka druga značenja (meta, mladež, orden, dar...). Za razliku od hrišćana, koji se često sahranjuju u porodičnim grobnicama, kod muslimana nema zajedničkih grobnica, a svaki grob se obilježava sa dva nišana, jednim koji stoji u dijelu gdje je glava umrlog, i drugim situiranim kod nogu umrloga.¹ Nišani su se u našim krajevima počeli klesati po dolasku Osmanlija. Oblici nišana bivali su raznovrsni. Postoje stele koje u svom gornjem dijelu završavaju kao krov na dvije vode. Drugi vid nišana je u obliku četverostranih stubova, koji u gornjem dijelu posjeduju turban, bašluk ili saruk. Na mnogim stubovima isklesane su i raznovrsne kape. Po zavojima turbana i po obliku kapa, raspoznavamo profesije umrlih. Znatan broj nišana se, osim po oblicima, razlikuje i po svojim dimenzijama: jedni su tanji, drugi deblji, neki su niski, a neki visoki. Uzimajući u obzir klesarsku obradu razlikujemo veoma rustične, ali i vrlo pravilno i precizno oblikovane nišane. U tom pogledu izražene su razlike i karakteristike pojedinih krajeva. Najstariji muslimaski nišani iz druge polovine XV i XVI vijeka, karakteristični su po svojim relativno velikim dimenzijama i po reljefnim motivima koji su direktno prenešeni sa stećaka²,

¹ Mehmed Mujezinović *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga I, Veselin Masleša Sarajevo 1974, 10-11; Šefik Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978, 11.

² Nihad Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, Istanbul 2021, 20-25.

među kojima se posebno ističu predstave tj. astralni motivi (polumjesec, zvijezda i sunce), zatim oružje (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudskih figura. U narodu se ovi najstariji muslimanski nišani često nazivaju šehidski, što znači da obilježavaju grobove ljudi koji su poginuli u ratovima.³ Sljedeća podjela nišana je u odnosu na pol. Nije teško razlikovati nišane pod kojima su sahranjene muške osobe od nišana koji ukazuju da su tu sahranjene žene, odnosno žena.⁴ „Muški nišani“ svojim dimenzijama podsjećaju na srednjovjekovne stečke, s tom razlikom da su im „glave omotane“. „Ženski nišani“ su znatno drugačiji: manji, skromniji i jednostavniji, većinom u obliku okrnjenog štita, rjeđe, po čeonim ivicama, ukrašeni cvijetnim motivima, lišćem i granama drveća. Pored ovih ornamenata primjećujemo i neke koji odražavaju i simbolizuju žensku ljepotu i eleganciju.⁵

Nišan iz Glisnice često je kategorisan kao „srpski nadgrobnik“, nekada kao stećak, a nekada kao keltski spomenik koji je došao sa zapada (*Prilog* 6, 6a, 6b, 6c). Međutim, nikada se nije razmatrala činjenica da li je postojala mogućnost da on bude posmatran kao muslimanski nišan, dakle u kontekstu da je pod njim sahranjen (ukopan) neki konvertit koji je primio islam, a pored koga leži njegov djed ili otac, ispod stećaka koji su u neposrednoj blizini. Zbog ovih pitanja i hipoteze, pokušaćemo da sa svih strana sagledamo ovaj nišan, a sve sa ciljem da bismo objasnili njegovu pravu pripadnost. Napomenimo samo da su do sada za najstarije nišane smatrani oni koji su nastali u Tuzima od XV do XVII vijeka⁶, uz koje pristaju i nišani iz Novog Pazara, nastali u istom periodu.⁷

O selu Glisnica i historijatu istraživanja seoskog groblja

Od Pljevalja dolinom rijeke Čehotine na petnaestom kilometru, na desnoj obali prema sjeveru, prostire se glisnička kotlina, okružena i zaklonjena sa svih strana brdima: južnu i zapadnu stranu zaklanja šumovita Vrbica, sa sjevera Štur, a istočnu stranu natkriljuje ogoljeli krš sela Krća.⁸ Iznad škole, na sjevernoj strani sela, postoji staro groblje pored savremenog pravoslavnog groblja i na njemu stećak i jedan nišan. Nekropola stećaka se sastoji od 22 tj. 17 sanduka, 3 sljemenjaka i 2 stuba. Dva sanduka i jedan stub su ukrašeni. Njihovi ukrasni

³ Š. Bešlagić *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 1-13; Šefik Bešlagić, Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVIII/19, Sarajevo 1982, 261-262.

⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11.

⁵ Burhan Čelebić, Umjetnost i Tipologija Ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore, *Historijski pogledi*, god. V, br. 8, Tuzla 2022, 95-100. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93>).

⁶ Burhan Čelebić, Stari muslimanski nišani iz Tuzi, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2022, 106-115.

⁷ Burhan Čelebić, Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru, *NovopazarSKI zbornik*, br. 45, Novi Pazar 2022, 17-32.

⁸ Budimir Svrkota, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik zavičajnog Muzeja* 6, Pljevlja 2007, 124.

elementi su sljedeći, polumjesec, krugovi, polujabuke, stilizirani krst, luk sa strijelom, mač, koplje, jelen i ruka sa mačem.⁹

U starijim istraživanjima koja su evidentirana u objavljenim radovima, pominje se da je pored pravoslavnog postojalo i muslimansko groblje, što jasno dokazuje da je na pomenutom području egzistiralo i muslimansko stanovništvo.¹⁰ Uz navedeno raspoložemo i podatkom iz Opširnog katastarskog popisa za Hercegovački sandžak iz 1585. godine, koji govori da je u okvirima Glisnice popisano više naselja u kojima su stanovnici bili muslimanske vjere.¹¹ Ove činjenice ukazuju da je tu bilo sahranjivanja stanovništva u skladu sa muslimanskim posmrtnim obredima, kao i da su ti mještani svojim umrlim srodnicima podizali nišane.

O nišanu iz Glisnice prvi je pisao Šefik Bešlagić. On ga opisuje naglašavajući da je u obliku stuba, dajući istovremeno i spisak uočenih motiva na njemu. Uz opis, Bešlagić prilaže i fotografiju nišana.¹² Nakon njega o ovom nišanu i stećcima sa ovog groblja nije bilo ozbiljnijih stručnih priloga, osim toga što je arheološkinja iz Pljevaljskog muzeja, Vanja Beloševac, sprovela istraživanja o nadgrobniim spomenicima i stećcima 1999-ih. na nadgrobne spomenike tj. stečke. Beloševac je svoje istraživanje objavila u radu pod nazivom „Stećci u Marinoj šumi“.¹³ Malbaša i Samardžić u svojem radu pominju da Beloševac konstatuje da je stećak oblika stuba jedan od najbolje ukrašenih i najljepših primjeraka u ovom kraju.¹⁴ Budimir Svrkota se u svom radu bavio stećcima bez pominjanja nišana ili kako ga neki stručnjaci nazivaju stećka, ponavljajući motive koje je Bešlagić nabrojao u pomenutoj knjizi.¹⁵ U jednom katalogu koji su objavili Ministarstvo kulture Crne Gore i Narodni muzej Crne Gore, jasno se vidi i fotografija nišana iz sela Glisnica.¹⁶ U knjizi Anke Burić, koja je u njoj dala konture stećaka Crne Gore na crno bijeloj šemi, dat je i pomenuti nišan kao stećak.¹⁷

Ovim nišanom se bavio i Ibrahim Pašić, koji ga pominje i tretira kao stari muslimanski nišan naglašavajući da se ne radi o ukrašenom stubu, već da on po

⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971, 431.

¹⁰ Đuro Tošić, Kontinuitet naseljenosti pljevljskog kraja od praistorije do uspostavljanja Turske vlasti, *Glasnik zavičajnog Muzeja 1*, Pljevlja 1999, 44.

¹¹ Opširni katastarski popis za oblast Hercegovinu iz 1585. godine, sveska II, bilješka 565.

¹² Š. Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 431-432.

¹³ Vanja Beloševac, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u nekropoli Marinoj šumi, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999, 100-143.

¹⁴ Predrag Malbaša i Tijana Samardžić, *Stećci (Feljton arheologa Predraga Malbaše i istoričarke umjetnosti Tijane Samardžić)*,

https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/stecci_u_cg_predrag_malbasa_i_tijana_samardzic.html, (22.3.2023)-(15:15).

¹⁵ Budimir Svrkota, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 6, Pljevlja 2007, 124; Š. Bešlagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 431.

¹⁶ Lidija Ljesar, & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 32.

¹⁷ Anka Burić, Otisak vremena stećci u Crnoj Gori, CANU-NMCG, Podgorica 2019, 135-137.

izradi pripada prvoj fazi nišana nastalih u vremenu od druge polovine XV i XVI vijeka.¹⁸

Postanak nišana

Nišane se u naše krajeve donijeli Osmanlije. Šefik Bešlagić piše u svom radu da je Mahmud Traljić pomenuo da su Osmanlije obradu nadgrobnih spomenika primili od Arapa, i u nešto izmijenjenjom obliku donijeli u naše krajeve tj. u Bosnu i Hercegovinu.¹⁹ Susret Osmanlija sa stanovništvom balkanskih krajeva označio je i početak primanja islama, tako da su se najstariji nišani našli među stećcima pripadnika Crkve bosanske i zajedno su postavljeni u velikim nekropolama. Razlog za takvo postupanje leži u činjenici da su prvi konvertiti htjeli da i u zagrobnom životu budu uz svoje očeve i djedove tj. dobre Bošnjane.²⁰

Nakon ovih iznijetih činjenica o starim nišanima i prvim susretima pripadnika Crkve bosanske i islama na našim prostorima, potrebno je nešto reći da Šefik Bešlagić navodi i zapažanje autora Grabrijana, koji kaže da su ovi nišani porijeklom turski, jer Arapi nijesu poznavali nadgrobnike u obliku nišana.²¹ Međutim, ovi nišani možda potiču iz Turkeстана tj. iz Azije, ali kako Bešlagić navodi, njihovom genezom naučnici se detaljnije nijesu bavili, usljed čega su nam oni za dugo i ostali nepoznati.²²

Nadgrobnici spomenici još u praistorijsko doba (u metalnom dobu) u azijskom dijelu, korišteni su za obilježavanje mjesta sahranjenog i često su čovjekolikog oblika. Njihove drevne stele su imale raznovrsne dimenzije od nekoliko metara visine, a bilo je i znatno manjih. Ovi drevni nadgrobnici su pronađeni u više zemalja: Turska, Ukrajina, Kina, Krim, Kazahstan, Kirgistan, Azerbejdžan, Iran... itd.²³ Na ovakvim starim biljezima možemo primijetiti, kako smo pomenuli, antropomorfne motive na kojima su isklesane glave sa licem gdje se oči, nos, obrve, uši jasno vide, kao i ruke i polni organi. Pored toga, isklesani su ornamenti gdje ove figure u rukama čvrsto drže neki predmet i dignute stoje uz tijelo ka glavi ili su ruke slobodne. Najčešći ornamenti su: sjekira, nož, sablja, kapa i životinje.²⁴ Poslije ovog pregleda u azijsko-evropskim državama treba pomenuti i kulturu podizanja nadgrobnih biljega kod Ilira koji su u to vrijeme

¹⁸ Ibrahim Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo 2017, 42-43.

¹⁹ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14.

²⁰ Alija Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939, 31.

²¹ Dušan Grabrijan, *Muslimansko Groblje, Novi Behar XI*, Sarajevo 1938, 71.

²² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14.

²³ Veli Sevin, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçuların Gizemi*, YKY, Ankara 2005; Veli Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015, 27-34; Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indo-European*, Washington D.C. 1994.

²⁴ V. Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, 28-33.

živjeli u našim krajevima i možda su neke motive dobili upravo od naroda sa istoka. Iliri su svoje pokojnike sahranjivali i podizali im stele čovjekolikog oblika, dakle one svojim izgledom nijesu sasvim kao ove iz Evroazije, veoma su šematizovane sa tijelom, rukama, vratom, glavom i polnim organima. Ovi biljezi liče na one iz stare Grčke. Tek u rimsko doba, ove će stele dobiti svoj pravi izgled. U rimskom dobu na njima vidimo uklesane likove: muške i ženske, sa reljefima cvijeća, grančica, rozete itd.²⁵ Međutim, na ilirskim stelama, pored antropomorfog izgleda, možemo da primijetimo reljefe rozete od šest zaobljenih krakova. Ovakav tip nadgrobnih biljega možemo vidjeti u Budvi, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj itd.²⁶ U predislamskoj osmanskoj kulturi tradicija podizanja nadgrobnih spomenika, tj. obilježavanja sahranjenih, bila je važna isto kao u praistoriji. Uvjerjenje da se život nastavlja i nakon smrti bio je osnov za nastanak ove tradicije. U kineskim izvorima, odakle smo dobili prve informacije o Osmanlijama, navodi se da su Huni sahranjivali svoje mrtve na osnovu njihovog statusa u društvu. Shodno tome, dok su plemići bili sahranjivani u grobnicama u obliku brežuljka zvanim „kurgan“, drugi su sahranjivani sa kamenjem zvanim „balbal“, gdje se stavljao uzglavni biljeg.²⁷ Na ovim uzglavnicima često se susrijeće lik čovjeka, ali ovaj put pored pomenutih motiva na licu vidimo i brkove i u rukama neki predmet koji svojim oblikom podsjeća na čašu. Natpisi različitih oblika nalaze se i na podignutim nadgrobnicima. Zaostavština natpisa za vrijeme Gokturak-a²⁸ može se smatrati najistaknutijim primjerom epigrafskih nadgrobnih spomenika. Ovo posmatranje zasniva se na činjenici da je natpis Bilge Kagan-a podignut nakon njegove smrti.²⁹

To je i vrijeme u kome nasljednici azijskih Turkmena, Karahanlije, za vrijeme Ujgura primaju islam između IX i X vijeka, pod vođstvom Saltuk Bugra Hana. Da bi se promijenila staro vjerovanje u Boga-neba bilo je veoma teško, jer to vjerovanje bilo veoma staro, samim tim ukorijenjeno za Osmanlije, Hune i Gokturke, pa zatim i za njihove nasljednike Karahane. Svakako, promjena vjere nije uticala da se zanemari postavljane nadgrobnih spomenika za umrle, pa su njihovi potomci pristupili pravljenju-gradnji velikih turbeta koja su bila značajna u arhitektonskom smislu. Kada se govori o ovim procesima važno je spomenuti da su se uprkos navedenim procesima i dalje postavljali slični nadgrobnici „Balbal“ među andolijskim Turcima Seldžucima čiji su bliski srodnici bili

²⁵ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

²⁶ Nenad Cambi, *Sepulkralni spomenici antropomorfog karaktera kod Ilira*, Duhovna Kultura kod Ilira (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984, 105-114.

²⁷ Emine Güzel, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019, 25.

²⁸ Turci koji su živjeli u Srednjoj Aziji i vladali polovini tog kontinenta prije primanja Islama. Više vidi: Salim Koca, *Türk Soyu ve Tarihi, Ortaya Çıkışı, Yayılışı, Kolları, Kurdukları Devletler, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, 480-482.

²⁹ Nebi Bozkurt, *Mezarlık, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, 519; Jean-Paul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabaıcı Yayınevi, Kasım 1999, 304.

Gokturci. U ovo vrijeme prisustvo islama je bilo izraženije pa se u periodu od XI pa sve do XV vijeka u andoljskim krajevima klešu raznovrsni nišani.³⁰

Anadoljski nišani sve do XV vijeka pravljani su u dva oblika - kao tanki i dugački sanduci bez nišana i nišani sa uzglavnim i podnožnim nišanima sa santračima koji posjeduju sanduke. Ovi nišani su veoma ukrašeni jer su na njima prisutni raznovrsni motivi ljudi, životinja (lav, zmaj, ptica, zmija), geometrijskih simbola i rozete.³¹ Ovi primjerci se vide na najstarijim nišanima što je veoma važno i za naše najstarije nišane u Crnoj Gori, Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Seldžučki nišani su klesani u formi tj. obliku stele. Te stele su bile raznovrsnih tipova, pretežno manjih dimenzija koje su u gornjem dijelu završavale ravno, na dvije vode, na luk, na prelomljeni luk ili na prelomljeni luk sa još nekoliko lučnih izbočenja prije zašiljenog završetka. Bešlagić pominje da je takve nišane vidio u arheološkom muzeju u Akšehiru i u Muzeju skulpture uz Indže minare medrese u Konji.³²

Među seldžučkim stelama i uopšte seldžučkim nadgrobnim spomenicima, najbrojniji su u Ahlatu kod Bitlisa. Ovi nišani potiču s kraja XI i početka XII vijeka³³ i u obliku stubova su, stela i sanduka. Analizirajući ih, Šefik Bešlagić je mišljenja da su ovi nišani sa Osmanlijama preneseni u Bosnu.³⁴

U traženju porijekla nišana sa područja Balkana tj. Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Srbije, došli smo do zaključka da oni imaju slične karakteristike sa nišanima iz Akšehira. Ovo mišljenje je prvenstveno Bešlagićevo i zasnovano je na opisima više primjeraka nišana u Akšehiru na kojima je vidio figuru žene sa derđefom i obično okružene sa biljnim stilizacijama – grančicama i cvjetovima. Na jednoj steli prikazana je scena sa konjem konjanikom i sokolom mu na ruci.³⁵ U našim istraživanjima³⁶ slične podatke smo pronašli u Kiršehiru, a radi se o muškim figurama koje su nekada u stojećem položaju, nekada u sjedećem sa prekrštenim nogama, zatim o figurama koje u ruci drže čašu ili neku biljku ili su obje ruke spuštene, a među nekima se pojavljuje ptica, dok se na nekim muškim figurama primjećuju i turbani. Kod dvije stele uočili smo ženske

³⁰ Beyhan Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, 2-6.

³¹ Beyhan Karamağralı, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, 3-30.

³² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 15; Mehmet Göktürk, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008, 89-94, sl. 319-494; Hacer Kara i Şerife Danişık, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi Kültür Yayınları: 2, 1. Baskı, Konya 2005, 198-201, 295.

³³ Selami Reisoğlu, Mustafa Oral i Abdullah Alp, *Anadolu'nun Orhun Abideleri Ahlat Mezar Taşları*, Ahlat Kaymakamlığı yayınları, 29.

³⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16.

³⁵ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16; Rıfki Melül Meriç, *Akşehir Türbe ve Mezarları*, *Türkiyat Mecmuası V*, İstanbul 1936, sl. 33, 33II, 39.

³⁶ Mi smo istražili ovaj nišan i ostale pljevalske 2022 god. u ljetnom periodu.

figure sa đerđefom gdje figure sjede prekrštenih nogu. Sa druge strane ove figure su uglavnom okružene stilizovanim biljnim motivima.³⁷

Stari nišani iz Konje, Kiršehira, Bitlisa (Ahlata), Tundželija, Ardahana, imaju veoma dobro ukrašenu ornamentiku. Bešlagić je pomenuo samo nefiguralne motive iz Konje koje posjeduju sljedeće predstave: lav, antilop, riba, grifon, zmaj, orao, srna, pas, konj, fantastične životinje, scene u kojima konjanik gazi i ubija lava, odnosno zmaja. Međutim u Afionu vidio reljefe konja, jelena, psa, jahača na konju, zmaja i neke druge motive.³⁸ U našim istraživanjima i u gore pomenutim gradovima, pronašli smo neke motive koji se ovdje ne pominju a to su sljedeći; zvijezda, kandil, rozeta, ibrici, drvo, biljke sa geometrijskim motivima i raznovrsne bordure.³⁹

Izvorno porijeklo muslimanskih nišana u Bosni, prema Šefiku Bešlagiću, treba tražiti u seldžučko-osmanskoj linji razvoja nadgrobnih spomenika, mada se može naći njihova sličnost i sa nadgrobnim spomenicima zemalja iz njihovog okruženja. Seldžučka stela kao prateća kod osmanskih nadgrobnih spomenika, prema istom autoru, je pak nastala prilagođavanjem jermensko-gruzijskog hačkara centralnoazijskoj i persijskoj islamskoj kulturi. „Nišan sa turbanom je u osnovi originalan seldžučki tip nadgrobnika koji je vremenom doživio prilagođavanje islamskoj kulturi kao i stela“.⁴⁰

Na početku ovog razmatranja o postanku nišana govorili smo da oni imaju sličnost sa starim nadgrobnicima iz Azije koji vode porijeklo iz hunske kulture i kulture Gokturaka, Ujgura i preko njih stižu sa Seldžucima u Anadoliju. Takvi nišani su se srijetali u Armeniji⁴¹ i Gruziji, tako da su na nekim nadgrobnicima isklesani motivi krstova. Na ovakvim nišanima se krst pojavljuje zbog toga što je jedan dio nekadašnjih Turaka umjesto islama prihvatio hrišćanstvo.⁴² Nadgrobnici u obliku ovna ili ovce, koji su sa područja Kavkaza

³⁷ Mehmet Göktürk, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008, sl. 62, 69, 70, 81, 83, 152.

³⁸ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16.

³⁹ Beyhan Karamağrah, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972, sl. 14, 24-27, 58, 75, 77. (Moja istraživanja od 2020-te do 2024-te godine).

⁴⁰ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 16-17.

⁴¹ Jedan primjer ovom umjetnošću su umjetnost Armenaca sa područja Van u Turskoj. U ovom gradu ima jedno ostrvo odakle je i grad dobio ime jezero Van, dakle u ovom jezeru na ostrvu Akdamar je ponikla jedna stara crkva još u na početku X. vijeka. Trebamo reći da ova crkva posjeduje na spoljašnjim zidovima zanimljive ornametne počev od ljudi, tj. žene i muškarci, biljni motivi, ribe, pjetlovi, ptice, ovan, hrišćanski sveci, zec, lovac koji lovi meveda, melec, priča o junuzu as., konji, svako dnevni život, lane. Međutim životinje i ljudi su napravljeni ka da su u živom položaju. Pomenuti primjerci mogu da nam pomognu za otkrivanje i za buduća istraživanja nišana jer ovi ornamentici se nalaze i na pomentim nišanima u obliku ovna ili ovce. Vidi: Mazhar Şevket İpşiroğlu, *Ahtamar Kilisesi Işıqla Canlanan Duvarlar*, 3. Baskı, YKY, (Çev. Alev Yalınız), İstanbul 2021, 23, 42-91.

⁴² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 17.

ili Turske, imaju iste motive koje smo već pomenuli i to je važno za dalja objašnjenja porijekla nišana.⁴³

Uz navedeno smatramo za potrebno skrenuti pažnju na činjenicu koju je konstatovao i Bešlagić, a radi se o nadgrobnicima u Afjonu, koji pripadaju Turkmenima.⁴⁴ Oni su nalik stećcima i hronološki bi trebali da pripadaju X ili XI vijeku.⁴⁵ Na njima se može vidjeti mnogo plitkih reljefa jelena, konja, ptica, zmajeva, konjanika sa kopljem ili sa zastavom, a na jednoj strani se vidi scena sa ljudskom figurom, zatim sa konjem i konjanikom koji drži koplje, a onda i sa četvoronožnom životinjom sličnoj biku, ali sa glavom sfinge na kojoj je troroga kruna. Na jednom nadgrobniku je prikazana scena lova na jelena, sa konjanicima, sokolom i psom. Na jednom drugom kamenu se vidi scena turnira sa dvojicom konjanika. Osim ovih figuralnih predstava, na ovim spomenicima vidimo i cik cak ukrase, a onda i kružne vijence, od kojih je jedan tordiran.⁴⁶ Sa klesarskim radovima tokom kojih su nastajali ovakvi stećci, hronologija nas vodi do polovine drugog milenijuma (tj. 1.500 god. p. n. e)⁴⁷ i sigurnim korakom ide do početka nove ere kada se susrijećemo sa Rimljanima tj. antičkim stelama⁴⁸, odakle se dalje nastavlja do primanja islama na azijskom području. Što se tiče područja Balkana, poslije Rimljana dolazi se do srednjovjekovnih nadrobnika koji se grade sve do kraja XV vijeka, nakon čega je uslijedio dolazak Osmanlija na već pomenuto područje.⁴⁹

Poslije nadgrobnika u Anadoliji i mi na Balkanu imamo stećke koji su kameni nadgrobni spomenici raznovrsnih oblika. Stećci su dio materijalne i duhovne baštine koji su, u skladu sa šire prihvaćenim običajima klesani i postavljeni širom teritorije Bosne i Hercegovine, kao i na susjednim područjima prije svega Srbije, Crne Gore i Hrvatske, počev od kraja XII pa sve do kraja XVI vijeka. U odnosu na ove arheološke i likovne monolitne kamene spomenike, koji su pravljeni od tankih kamenih ploča do gromadnih kamenih blokova, a u koje su najčešće uklesani epitafi starom bosanskom epigrafskom ćirilicom na narodnom jeziku,⁵⁰ posljednjih godina se iskazuje zrelost u poimanju značaja interkonfesionalnosti stećaka⁵¹ (biljega, biliga, belega, kama, kamenova,

⁴³ Ertuğrul Danık, *Koç ve At şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 139, Seri I – Sayı: B-4, İkinci Baskı, Ankara 1993, 50.

⁴⁴ Katharina Otto-Dorn, *Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasien*, *Ars Orientalis volume III*, Maryland 1959, 63-76.

⁴⁵ Musa Seyirci i Ahmet Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1985, Levha 1, 2, 3, 4.

⁴⁶ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 18.

⁴⁷ V. Sevin, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, 35

⁴⁸ Jovan J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.

⁴⁹ Šefik Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša 1982, 31-55.

⁵⁰ Šefik Bešlagić, *Leksikon stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004, 13.

⁵¹ U narodu stećci su poznati kao grčko groblje, dakle naučni radnici i obrazovaniji građani za njih koriste naziv stećak, koji je postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano. Š. Bešlagić, *Leksikon Stećaka*, 13. U nekim natpisima na stećcima čitamo da se ovakvi spomenici nazivaju ljetu (krevet) ili kuća. Dakle, duhovna kultura koja je tada bila i tadašnji majstori su

mramora), kako god ih nazivali, i njihovih, uz brojnost i raširenost, najmarkantnijih crta.⁵² Kako smo već u uvodnom dijelu istakli na stećcima imamo predstave tj. motive astralne (polumjesec, zvijezda i sunce), oružja (štit, mač, luk, topuz), jabuke ili bordure, ptice i druge životinje, ruke ili šake, sve do ljudske figure, koje su prešle sa stećaka na najstarije muslimanske nišane.

Nešto prije dolaska u Bosnu i Crnu Goru Osmanlije su već vladali znatnim oblastima današnje Srbije i Sjeverne Makedonije. Tada je već iskorišćavan makedonski mramor za klesanje nišana uglednijim ličnostima. Bili su to mali četvorostrani stubovi sa turbanima, sa malo geometrijskih dekoracija, u početku bez natpisa. Ovakve nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini i oni pripadaju XV i XVI vijeku. Najčešći i najrasprostranjeniji naziv za njih, koji se odomacio među stanovništvom sa pomenutih prostora je „skopljanski nišani“. Nakon toga su se pojavili stambolski ili carigradski nišani, nazvani tako jer su bili veoma ukrašeni. Slične nišane možemo vidjeti u Bosni i Hercegovini, koje nazivaju tzv. vezirskim nišanima.⁵³ Međutim, u tim najranijim vremenima u Anadoliji (Konja i Kajseri), Makedoniji u Debru, postoje muslimanske nekropole sa veoma starim nišanima u obliku stela sa malo ornamentike, kako to objašnjava Šefik Bešlagić. Treba pomenuti, što je veoma interesantno, da su seldžučki Turci kao motive najčešće koristili: ptice, lavove, srne, pse, konje, neke čudne životinje i sjedeće ljudske figure. Ovakve dekoracije vidimo na starim objektima iz tog vremena, ali i na nekim seldžučkim stelama možemo primijetiti pomenute predstave.⁵⁴

U traženju porijekla seldžučkih nadgrobnika moramo uzeti u obzir kako kulturno nasljeđe tako i razne umjetničke uticaje. Oblik seldžučke stele preuziman je od raznih naroda, a najranije od susjeda poput stanovnika sa područja Kavkaza, prvenstveno Armenaca i Gruzijaca, gdje se umjetnost nadgrobnih spomenika takvog oblika javlja već u X i XI vijeku i to u dosta razvijenoj formi. Armenski hačkari su po svojim oblicima, a i po ukrasima, najbliži seldžučkim stelema. Oni obiluju geometrijski stilizovanim ornamentima, što je posljedica perzijsko-seldžučkog islamskom uticaja.⁵⁵ Ovdje je potrebno pomenuti da su Seldžuci svoje nišane klesali u obliku stele, dakle oni su ukrašeni sa različitim životinjskim i ljudskim ornamentima. Pored ovih ornamenta vidimo različite cik cak ukrase, kružne vijence sa nekim biljnim motivima i sl.⁵⁶

stećcima davali često oblik kuće. Alojz Benac, *Umetničko blago Jugoslavije*, XIII Stećci, Jugoslavija, Beograd 1969, 283.

⁵² Lidija Ljesar & Pavle Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012, 7; Pavao Anđelić, *Doba srednjevjektivne bosanske države, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984, 487-491.

⁵³ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 14-15.

⁵⁴ *Isto*, 16.

⁵⁵ *Isto*, 16-17.

⁵⁶ *Isto*, 18.

Širenje islama, i sam proces njegovog primanja nije zatirao narodne običaje i navike stanovnika nekadašnje Kraljevine Bosne. Neki elementi srednjovjekovne kulture i danas postoje u našem svakodnevnom životu. Lokalna tradicija obrade kamena prenijela se i na izradu nišana iz najranije faze. Najstariji nišani u Bosni jasno poručuju da se pod uticajem klesarske tradicije stećaka razlikuju po svojim formama i oznakama od osmanlijskih nišana toga doba u drugim krajevima svijeta.⁵⁷ To je uočljivo u preuzetom obliku nišana, ali i u samom ukrašavanju ili natpisima na srednjovjekovnoj bosančici. Dolazak novog kulturnog uticaja sa Istoka veoma teško i sporo potiskuje stare forme i običaje.⁵⁸ Tradicija izrade starih formi nišana održavala se do prvih decenija XVII vijeka. Nišani iz ranog osmanskog doba podsjećaju na uspravne stećke. Što se tiče reljefnih motiva starih nišana na našem području, oni upravo predstavljaju direktan prijenos sa stećaka. Osim figuralnih oblika na njima se mogu vidjeti dekorativni ukrasi u obliku cvijetnih vijenaca, spirala, cik cak ukrasa i slično.⁵⁹ Često se i danas nišani iz najranije faze mogu vidjeti u blizini, ali i u samoj nekropoli stećaka, što govori u prilog činjenici da se nastavio kontinuitet života, ali i ukop, odnosno sahranjivanje umrlih na istom mjestu. I tokom naših istraživanja sprovedenih na području bjelopoljskog, petnjičkog, beranskog, rožajskog, pljevaljskog, novopazarskog i tuškog kraja, zapazili smo da postoje nekropole stećaka nekada dužine od nekoliko km, što je ključni dokaz onoga o čemu su govorili bosansko-hercegovački istraživači.⁶⁰ Drugo važno zapažanje odnosi se na to da neki od pomenutih lokaliteta posjeduju najstarije nišane koji su u obliku stuba, ali na njima ne vidimo pomenute reljefe. Čini nam se takođe važnim navesti mišljenje Mensura Malkića koji kaže da su kao sestra i brat, stela i stub, rasli u porodici nišana. Stele, oblika uspravnih ploča, nekada su se završavale ravnom ili zaobljenom površinom, ali najčešće kao krov na dvije vode, razlikujući se od stubova, kao četvorostranih i ispravnih prizmi, koje se u gornjem dijelu pretvaraju u piramidu i završavaju polukuglom, ili se pretvore u valjkasti vrat okrunjen turbanom sa šiljastim završetkom - mudževom.”⁶¹

⁵⁷ Mensur Malkić, Stećci i nišani, *Takvim* za 2009. godinu, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008, 221.

⁵⁸ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22.

⁵⁹ Mersada Nuruddina Agović, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.03.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjaacki-nisani-2/> (Pristupio 12.9.2021).

⁶⁰ Burhan Čelebić, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, 2021, 153-176; Mirko Barjaktarović, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog Muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960, 220; Š. Bešliagić, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, 427, 435.

⁶¹ N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 22-24; M. Malkić, *Stećci i nišani*, 221.

Tipologija

Najstariji nišani iz XV i XVI vijeka, kako smo već rekli, svojim formama se odvajaju i razlikuju od stećaka i nišana sa početka XVII vijeka. Prema shvatanju Mehmeda Mujezinovića i Šefika Bešlagića, nišani se mogu podijeliti u četiri cjeline, odnosno tipa (*Prilog 1*):

- Nišani forme većih obeliska sa prikraćenim piramidama pri vrhu na kojima je ispupčenje slično polulopti,
- Nišani većih rustičnih stela koji se završavaju slično uspravnim stećcima sa krovom na dvije vode,
- Nišani sa nevješto izvednim turbanima, gdje ima čak i slučajeva da klesar stavlja direktno turban na stelu,
- Nišani sa velikim vratom na vrh sa isto velikim turbanom i u donjem dijelu nekada pored četvrtastog stuba bude mnogokut (šest ili više).⁶²

Poslije ove kategorizacije nišana potrebno je pomenuti da se neki stećci pojavljuju i u obliku stuba. Šefik Bešlagić u svojoj knjizi o stećcima navodi da ovi spomenici u dobroj mjeri izgledaju kao najstariji muslimanski nadgrobni spomenici bez turbana.⁶³ Sa druge strane Pašić u svojoj knjizi iznosi podatak da Mazalić takođe ukazuje na tu činjenicu nešto ranije od Bešlagića i navodi da pored stećaka tj. sanduka, ploča i krstača, sa dolaskom Osmanlija dolazi do pojave nišanskih oblika.⁶⁴ Ova kategorizacija izvedena je na osnovu izgleda nišana što ukazuje da je pojava stubastih stećaka uslijedila tek sa dolaskom nove kulture među stećke. To je dokazujuća činjenica da su stubovi porijeklom iz turske kulture i u duhu te kulture počeli su se klesati i neki stećci u našim krajevima.⁶⁵

Nišan iz Glisnice je u obliku stuba a u gornjem dijelu završava na dvije vode kao stela, a na završetku krova sa obje strane ima cilindrični završetak (*Prilog 6*).

Reljefne karakteristika

Kako smo na samom početku ovog rada pomenuli, stare tradicije nadgrobnika s kraja XV vijeka našle su se pod snažnim uticajem drugačijih formi nadgrobnika koje su stigle sa Osmanlijama, usljed čega je došlo do stvaranja nove forme koja će se zadugo primjenjivati na našem prostoru. Ta okolnost je

⁶² N. Klinčević, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, 21; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 11; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knjiga I, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, 10-11.

⁶³ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 103.

⁶⁴ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 40-43.

⁶⁵ Prema informacijama Bešlagića stećaka u obliku stuba ima ukupno oko 3.000 komada što ih čini 4% među ostalim stećcima. Vidi: Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 108.

uticala i na nastanak nišana u selu Glisnica kod Pljevalja. Nišan iz Glisnice je veoma lijepo ukrašen kao nadgrobni spomenik, poput nadgrobnika podignutog Mahmutu Brankoviću koji je sa natpisom, mačem, kopljem, antrpomornim figurama, polumjesecom, polujabukom, sunčanim diskom i topuzom (*Prilog 4*).⁶⁶ Najsličniji ovom nišanu je nišan Radivoja Oprašovića.⁶⁷ Pored ovih nišana imamo i sljedeće nišane koji se sastoje od par ovih ornamenta, a to su nišan iz Govedovića kod Trnova sa natpisom, dva konjanika i polujabukom i polumjesecom (*Prilog 2*),⁶⁸ ljudski lik, zmija i polujabuka, mač na nišanima iz Turova kod Trnova (*Prilog 4*)⁶⁹ i ženski nišan iz Šatrovića kod Rogatice (*Prilog 5*),⁷⁰ dokaz su prelaznog perioda u kome su stećci potiskivani, a muslimanski nišani, u sve većem broju, izbijali u prvi plan.

Stari nišan iz Glisnice na prednjoj strani posjeduje pri dnu antrpomornu figuru jelena iznad koje je stilizovani topuz a zatim niz polu jabuka i krugova sa ukrasnim elementima. Svi ovi ornamenti su sastavljeni, a na čelu nišana je i jedan krst. Sa desne strane postoji mač, a sa lijeve strane luk sa strijelom i koplje, dok su na zadnjoj strani polu jabuke i polumjeseć. Da bi simbolika ovih ornamenata, odnosno reljefa bila jasnija, objasnićemo ih pojedinačno.

Jelen: Kao likovni motiv dosta je korišćen u ranim zemljama i vremenima. Tako se on nalazi na rimskim cipusima, na kamenoj plastici romaničkih crkava, na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima, pa i u islamskoj likovnoj umjetnosti, u kojoj je uglavnom bilo zabranjeno prikazivanje živih bića. Kult jelena je bio poznat još u praistoriji. On je, smatra se, tada bio simbol besmrtnost ljudske duše. U srednjem vijeku je kao htonska životinja imao istaknutu ulogu u posmrtnom ritualu. U hrišćanstvu jelen ima simboliku duše umrlih pravednika i često mu se pridaje značenje predvodnika ili prenosnika za posmrtni kult.⁷¹

Smatra se da jelen na stećcima ima veze sa ondašnjim realnim životom naših ljudi. Nekada je u našim krajevima ova životinjska vrsta bila vrlo rasprostranjena i brojna, čak postoji podatak da su se jeleni gajili u Bosni i Hercegovini i bili pripitomljavani. S toga ako se neko isticao u toj vrsti lova, dakle moglo je da se desi da poslije smrti njegovi najbliži odluče da mu na nadgrobniku uklešu jelena. Međutim, jelen se pojavljuje i na nišanima i Bešlagić zato navodi da se hrišćanska mitologija predvodnika ne može uzeti u obzir, već da se radi o tome da su nišani sa reljefom jelena pripadali uglavnom uglednim ljudima koji su se isticali u lovu.⁷²

⁶⁶ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, sl. 21-25.

⁶⁷ *Isto*, 26-29.

⁶⁸ *Isto*, sl. 32.

⁶⁹ *Isto*, sl. 34.

⁷⁰ *Isto*, sl. 40

⁷¹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 83.

⁷² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 41-42.

Topuz: Kao napadno i ubojito udarno oružje za bliska odstojanja, buzdovan na stećcima je dosta rijetka pojava.⁷³ Opravdano se pretpostavlja da je ovo oružje na stećke došlo u doba vladavine Turaka u Bosni i Hercegovini i da, zbog toga, pripada vremenski najkasnijim stećcima. Treba reći da se buzdovan (kijača, čomaga) često javlja na muslimanskim nišanima iz XV i XVI vijeka. Za razliku od staroslavenskih i drugih vremenski starijih buzdovana, u doba Turaka su nastali i željezni buzdovani, često sa perima na svojim glavama tzv. Perni buzdovani. Topuz je u doba Turaka služio kao simbol vlasti tj. atributima i uglednim ljudima.⁷⁴

Polujabuka: Krugove nazivamo i plastičnim ispupčenjima, plastičnom dugmadi, ali najčešće polujabukama. Oni su raznih veličina, i ovaj motiv još nije proučen kako navodi Bešlagić. Čurčić smatra da ovi motivi pripadaju vojnim ličnostima i da su oznake topdžija, kao jednog od redova turske vojske.⁷⁵ Trajlić kaže da su to kvрге koje, po narodnom vjerovanju, znače rane što su ih junaci zadobijali u ratovima.⁷⁶ Bešlagić nastavlja da ovaj motiv više puta predstavlja sunce ili zvijezde.

Krst: Krst je veoma korišćen i široko rasprostranjen reljefni motiv stećaka. Porijeklo krsta, posebno nekih njegovih oblika, seže u daleku prošlost, ali je on karakterističan za srednjovjekovnu hrišćansku likovnu umjetnost. U nekim svojim oblicima i varijantama, ovaj motiv na stećcima djeluje najviše kao ukras.⁷⁷ Krst, zajedno sa polumjesecom, se pojavljuje na prvim hrišćanskim nišanima tj. na nišanima zajedno sa muslimanskim i hrišćanskim običajima.

Mač: Mač je služio za sječenje u napadu sa manjih odstojanja. Koristili su se njime pješaci, ali još više i konjanici kako u viteškim igrama tako i u pravim ratnim sukobima. Mač na stećcima je redovno dugačak, prav, sa krsnicom i drškom koji se završava kao krug. Ponekad je krsnica nešto izvijena, ili prema dolje malo nakošena ili povijena.⁷⁸ Mač je klasično srednjovjekovno oružje,⁷⁹ a sablja je u naše krajeve došla sa Turcima. To je razlog zbog čega na stećcima redovno sriječemo predstave mačeva, a na nišanima sablje, jatagane i male noževe. Mač, luk sa strijelom, koplje, čomaga, štit, sablja, sjekirica, to su motivi lova, rata i turnira. Na osnovu toga ove motive na stećcima svrstavamo u

⁷³ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 78.

⁷⁴ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁷⁵ *Isto*, 59.

⁷⁶ Seid M. Trajlić, *Muslimanski nadgrobni spomenici, Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo, 202.

⁷⁷ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 86.

⁷⁸ Š. Bešlagić, *Stećci-kultura i umjetnost*, 222-223; Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 90-91.

⁷⁹ U mom radu o stećcima bjelopoljskog kraja, navodim primjer stećka u obliku sanduka i uklesanim reljefom mača sa lijeve strane ulaza u crkvu Sv. Bogorodice Bistričke.⁷⁹ Međutim, to je samo jedan primjerak iz Bijelog Polja, ali u Crnoj Gori i širem okruženju možemo ih više pronaći, a i svi oni imaju približno isto značenje. Vidi: Burhan Čelebić, *O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021, 160.

kategoriju simbola, i vezujemo za ugledne ljude. Šefik Bešlagić nastavlja da je moguće isto objašnjenje dati i kada su u pitanju nišani.⁸⁰

Koplje: Kao napadno hladno oružje, korišćeno je u Bosni i Hercegovini prvenstveno u vojnim obrčunima u pešadiji i u konjici, ali i u lovu na jelene, posebno na medvjede i veprove, kao i u junačkim igrama. Kraće i lakše je služilo za bacanje na daljinu, a duže i deblje za bodenje na kraćim odstojanjima. Koplja su korišćena još u praistoriji, a Stari Sloveni su ih primili od Rimljana. Starija koplja su bila kraća, a kasnija duža, čvršća i jača. Koplja za lov na medvjede i veprove bila su masivnija, sa krsnicom i sa krilcima na dnu tuljica. Turci su donijeli nešto drugačije vrste kopalja. U Bosni su koplja uvožena, ali je bilo i samostalnih bosanskih radionica kopalja.⁸¹

Koplje je poznati motiv i na stećcima s tom razlikom što su sablja, kijača i sjekirica više karakteristika nišana nego stećaka. Ove motive na stećcima svrstavamo u kategoriju simbola i tretiramo ih atributnim ljudima i onima koji su se isticali u ratu, lovu i junačkim igrama. Dakle, Bešlagić je mišljenja da dolazi u obzir isto tumačenje i kod nišana.⁸²

Polumjesec: Reljef polumjeseca često se javlja na stećcima. Polumjesec je otprilike jedna četvrtina mjeseca tzv. Mladi mjesec, sa rogovima okrenutim na razne strane najčešće prema gore.⁸³ Polumjesec se često javlja u društvu zvijezde i sunca. Zvijezde su relikv paganskog kulta i zato su duboko simbolične. Sa druge strane mjesec je važan simbol islama i ne treba odbaciti arapsku predislamsku komponentu. Poznato je, naime, beduinsko predislamsko astralno vjerovanje koje se uglavnom koncentrisalo na mjesec i vjeruje se da zgušnjava vodenu paru, cijedi blagotvornu rosu na pašnjacima i omogućava rast biljaka. Vjerovatno da je kult mjeseca našao svog odraza kod Arapa nakon primanja islama.⁸⁴ Na ranim muslimanskim nišanima ove simbole možemo često zajedno ili same da nađemo. Međutim u crnoj gori u južnim krajevima često ove ornamente na nišanima srijecemo.

Dilema oko krsta na nišanu iz Glisnice i još neke

Religija je najdublja brazda ljudske svijesti i ne briše se lako. Jednom prihvaćenu religiju čovjek vrlo teško ostavlja i mijenja za drugu. Stoga, do kraja XVI vijeka, kod prvih bosanskohercegovačkih muslimana prisutna je ideološka i religijska zbunjenost, što je izazivalo podsmjeh pravih Osmanlija. Nove muslimane Osmanlije su nazivali Poturima, neznačnicima, neotesanicima i

⁸⁰ Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁸¹ Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*, 85; Vejsil Ćurčić, *Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, LV, Sarajevo 1943, 147-150.

⁸² Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 60.

⁸³ *Isto*, 59.

⁸⁴ *Isto*, 60.

dvojernicima.⁸⁵ Upravo u to vrijeme na nišanima se pojavljuju ornamenti nekada zajedno polumjeseca i krsta, a tu pojavu su Bešlagić i Mazalić nazvali Hrišćanskim.⁸⁶ Hrišćanski nišani su u obliku nišana ali često sa naznačenim krstom nekada imaju reljefne motive kao mač, strijela i luk.⁸⁷ Međutim, u prvim vremenima kada se islam primao mahom, imamo jednu činjenicu koja se može prihvatiti prije svega u smislu da je simbolička upotreba polumjeseca i krsta tada bila drugačija nego danas. U XIV vijeku i dolaskom islama bosanski krst i polumjesec su duboko bili korišćeni na stećcima zajedno nekada sa ostalim ornamentima ali istraživači stećaka jasno govore da su te reljefe samo koristili kao dekorativni element. Stoga dolazimo do stanovišta da su tadašnji mještani najvjerojatnije zbog prelaznog perioda iz stare vjere u novu tj. na islam i usljed dodira stare kulture sa novom, prouzrokovali da se ovi reljefi koriste i na nišanima. Odnosno, muslimanski polumjesec i bosanski krst u XIV i XV vijeku nemaju nikakve veze sa simbolima ilirskog pokreta XIX vijeka, kako smatra Lovrenović, a Pašić objavljuje u svojoj knjizi.⁸⁸

Prvi muslimanski nišani u našim krajevima su često pravljani samo od jednog nišana kod glave a mi znamo da muslimani svoje mezare obilježavaju sa dva nišana, jednim kod glave a drugim kod nogu. Na mnogim muslimanskim nekropolama u Bosni i Hercegovini možemo uočiti nišane stare faze, tj. samo sa jednim uzglavnim nišanom, a sa druge strane nijesu okrenuti baš kao današnji muslimanski nišani prema kibli.⁸⁹ Nekada vidimo da su okrenuti kao stećci tj. u pravcu istok-zapad ili sjever-jug. Ta okolnost dokazuje da se radi o prvoj fazi kada su muslimani bili između nove i stare vjere.⁹⁰ Nišan iz Glisnice je zapravo uzglavni nišan, jer je izostao nišan kod nogu, a potrebno je reći da je okrenut u pravcu zapad-istok.

Mi smo mišljenja da su prvi počeci islama bili jako teški i tadašnji klesari stećaka počeli su u svojim klesarskim radionicama praviti i nišane. Oni su to, najvjerojatnije, radili po uzoru na neke stećke, a ornamente su radili po narudžbi i želji potomaka iz familije. U krajnjem slučaju zbog velike zbnunjenosti, klesari su sve što su nalazili za shodno, postavljali na svoje prve nišane, a te primjere često vidimo u svim nekropolama u Bosni i Hercegovini.

⁸⁵ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 46; Aleksandar Solovjev, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. I, Sarajevo 1949, 56; Elvir Duranović, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, Bugojno 2011, 55.

⁸⁶ Đuro Mazalić, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, *Naše starine*, IV, Sarajevo 1950, 97-118; Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, 78.

⁸⁷ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 46-47.

⁸⁸ *Isto*, 54.

⁸⁹ U drugom radu Bešlagić pominje da ima slučajeva da su stećci u obliku stuba dobijaju u neke krajeve dva spomenika ka kod muslimanskih nišana tj. jedan kod glave a jedan kod nogu (u zapdanoj i centralnoj Bosni. Ovi podaci govore o islamskom običaju nad stećcima i pokazatelj je još jednom da je stubasti tip došao kao nadgrobni spomenik sa turcima u naše krajeve. Vidi: Šefik Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Zavodza izdavanje užbenika, Sarajevo 1971, 28.

⁹⁰ I. Pašić, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, 68; Alija Bejtić, Spomenici osmanslijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF*, III-IV, 1952-53, Sarajevo 1954, 284.

Zaključak

Stari nadgrobnik iz Pljevalja je sa svojim izgledom i starinom sličan na one bosansko-hercegovačke. Već kako smo gore naveli mi smo nišan obišli i fotografisali prvi put 2021-2022. god. a drugi put 2023. god. On je stubastog izgleda međutim ovim izgledom se odvajava od ostalih. Svakako ostali nadgrobnici osim onih stećaka na brežuljku su pravoslavni i uglavnom su krstače. Na njima ne postoji toliko lijepih ukrasa i zbog toga stari muslimanski nadgrobnik vuče pažnju istraživačima. Mi smo poslije toga mnogo puta proučavali, pomenuti nišan. Svi ovi obilasci sa terena i razmišljanja su nas doveli da bi trebao da se još bolje prouči i istraži ovaj stari nadgrobnik. Dakle nakon toga smo riješili da napišemo ovaj rad. Svakako ovo je jedan početni i obimni rad za nova istraživanja.

Na kraju ovog rada mišljenja smo da smo retrospektivom nastanka prvih nišana na našem tlu, uspjeli da objasnimo i genezu nastanka nišana iz sela Glisnice kod Pljevalja. Međutim, kako je dugi niz godina ovaj nišan tretiran kako smo već naveli, to je kod pojedinih istraživača stvaralo pravu konfuziju u pogledu njegove prave kategorizacije u smislu da li se radi o stećku, nišanu ili nekoj drugoj formi nadgrobnika. Istina je da je Šefik Bešlagić pomenuo da se radi o stećku oblika stuba, ali je među njegovim prvobitnim objašnjenjima iznijetom u knjizi "Stećci kataloško-topografska istraživanja" (1971) izostalo objašnjenje kako su nastali takvi stećci. I sedam godina kasnije, kada je isti autor objavio knjigu o najstarijim nišanima, u kojoj ih je opisao i dalje ostao bez jasnog stava da li se u pogledu nadgrobnika iz Glisnice radi o stećku ili nišanu.⁹¹ Sa druge strane Ibrahim Pašić je već sa svojim najranijim istupima bio zagovornik da se u selu Glisnici, kada je u pitanju stari nadgrobnik, ne radi o stećku ili bilo čemu drugom, već o muslimanskom nišanu. Nihad Klinčević je takođe na stanovištu da je nadgrobnik u Glisnici nišan iz prve faze njihovog nastanka na našem tlu, a svoju tvrdnju on je potkrepljivao objašnjenjima o oranamentima koji to jasno dokazuju. Uzimajući u obzir sva iznijeta mišljenja, a pritom se koristeći najnovijim naučnim saznanjima i iskustvima arheoloških stručnjaka iz drugih sredina, prije svih iz Republike Turske, takođe smo, analitičkim postupkom, došli do zaključka da se u slučaju starog nadgrobnika u selu Glisnici, u pogledu klasifikacije, sa sigurnošću može tvrditi da je u pitanju muslimanski nišan iz najranije faze pojave nišana na južnoslovenskom području.

Summary

The old gravestone from Pljevalja is similar in appearance and age to those from Bosnia and Herzegovina. As previously mentioned, we first visited and

⁹¹ Bešlagić pominje u drugoj knjizi da su stećci u obliku stubova klesani po uzorku nišana i da ima utjecaj muslimanskih nišana na stubaste stećke. Vidi: Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, 28.

photographed the tombstone in 2021-2022, and again in 2023. It has a pillar-like appearance, which distinguishes it from the others. Indeed, other gravestones, except for the medieval Bosnian tombstone on the hill, are Orthodox and mostly cross-shaped. They lack the beautiful decorations found on the old Muslim gravestone, which draws the attention of researchers. We have studied the mentioned tombstone many times since then. All these field visits and reflections led us to conclude that this old gravestone should be studied and researched more thoroughly. Therefore, we decided to write this paper. This is certainly an initial and comprehensive study for further research.

At the end of this paper, we believe that by retrospectively examining the emergence of the first tombstones on our soil, we have managed to explain the genesis of the tombstone from the village of Glisnica near Pljevlja. However, as the tombstone has been treated over the years as mentioned, this has caused considerable confusion among some researchers regarding its proper categorization, whether it is a medieval Bosnian tombstone, tombstone, or some other form of gravestone. Indeed, Šefik Bešlagić mentioned that it is a medieval Bosnian tombstone in the shape of a pillar, but his initial explanations in the book "Stećci kataloško-topografska istraživanja" (1971) did not clarify how such medieval Bosnian tombstone originated. Seven years later, when the same author published a book on the oldest nišans, describing them, he still did not have a clear stance on whether the gravestone from Glisnica was a medieval Bosnian tombstone or a tombstone.

On the other hand, Ibrahim Pašić was an early proponent of the view that the old gravestone in Glisnica should not be considered a medieval Bosnian tombstone or anything else, but rather a Muslim tombstone. Nihad Klinčević also holds that the gravestone in Glisnica is a tombstone from the earliest phase of their appearance on our soil, and he supported his claim with explanations of the ornamentation that clearly demonstrates this.

Taking into account all the presented opinions, and utilizing the latest scientific knowledge and experiences of archaeological experts from other regions, particularly from the Republic of Turkey, we have also come to the conclusion, through analytical procedures, that the old gravestone in the village of Glisnica can be confidently classified as a Muslim tombstone from the earliest phase of tombstone appearance in the South Slavic area.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Anđelić P, Doba srednjevjevojne bosanske države, *Kulturna Istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemelja pod osmansku vlast*, Drugo izdanje, Veselin Mesleša, Sarajevo 1984.
2. Bešlagić Š, *Stećci: kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo 1971.
3. Bešlagić Š, *Leksikon Stećaka*, Svjetlost, Sarajevo 2004.

4. Bešlagić Š, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, ANUBiH, Knjiga 30, Sarajevo 1978.
5. Bešlagić Š, *Stećci-kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo 1982.
6. Bozkurt N, "Mezarlık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004.
7. Burić A, *Otisak vremena stećci u Crnoj Gori*, CANU-NMCG, Podgorica 2019.
8. Danik E, *Koç ve At şeklindeki Tunceli Mezartaşları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 139, Seri I – Sayı: B-4, İkinci Baskı, Ankara 1993.
9. Dimitry Ya. Telegin – J. P. Mallory, *The Anthropomorphic Stelae of The Ukraine: The Early Iconography of the Indoï-European*, Washington D.C. 1994.
10. Duranović E, *Elementi staroslavenske tradicije u kulturi Bošnjaka*, Bugojno 2011.
11. Göktürk M, *Tarihi ve Anıtlar Işığında Kırşehir Mezar Taşları „Mezardaki Hazatlar“*, Kırşehir Belediyesi Kültür – Tarih Yayınları Serisi 7, 1. Baskı, Ankara 2008.
12. Güzel E, *Osmanlı Erkek Mezar Taşlarında Serpuş Biçimleri*, Konya, Çizgi Kitabevi, Eylül 2019.
13. İpşiroğlu M. Ş, *Ahtamar Kilisesi Işıkları Canlanan Duvarlar*, 3. Baskı, YKY, (Çev. Alev Yalınız), İstanbul 2021.
14. Kara H, i Ş. Danişik, *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Meram Belediyesi Kültür Yayınları: 2, 1. Baskı, Konya 2005.
15. Karamağrahlı B, *Ahlat Mezartaşları*, Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü Sanat Tarihi Serisi: 1, Ankara 1972.
16. Klinčević N, *Nišani u Bosni i Hercegovini*, TDBB, İstanbul 2021.
17. Koca S, "Türk Soyu ve Tarihi, Ortaya Çıkışı, Yayılışı, Kolları, Kurdukları Devletler" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 41. Cilt, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
18. Ljesar L, i P. Pejović, *Dani evropske baštine – Stećak, mramori, bilizi, belezi, kami...*, Ministarstvo Kulture Crne Gore – Narodni Muzej Crne Gore, Podgorica 2012.
19. Martinović J. J, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Matica crnogorska, Kotor 2016.
20. Meriç R. M, „Akşehir Türbe ve Mezarları“, *Türkiyat Mecmuası V*, İstanbul 1936.
21. Nametak A, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini*, Državna štamparija, Sarajevo 1939.
22. Opširni katastarski popis za oblast hercegovinu iz 1585. godine, sveska II, bilješka 565.
23. Otto-Dorn K, "Türkische Grabsteine mit figurenreliefs aus Kleinasien", *Ars Orientalis volume III*, Maryland 1959.
24. Pašić I, *Od stećka do nišana u Bosni i Hercegovini*, Preporod, Sarajevo 2017.
25. Reisoğlu S, M. Oral i A. Alp, *Anadolu'nun Orhun Abideleri Ahlat Mezar Taşları*, Ahlat Kaymakamlığı yayınları.
26. Roux J-P, *Altay Türklerinde Ölüm*, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, Kasım 1999.
27. Sevin V, *Hakkari Taşları – Çıplak Savaşçıların Gizemi*, YKY, Ankara 2005.
28. Sevin V, *Hakkari Taşları II – Gizemin Peşinde*, TTK, Ankara 2015.
29. Seyirci M, i A. Topbaş, *Afyonkarahisar Yöresi Türkmen Mezar Taşları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1985.
30. *Stećci i njihova umjetnost*, Zavodza izdavanje užbenika, Sarajevo 1971.

Članci/Articles:

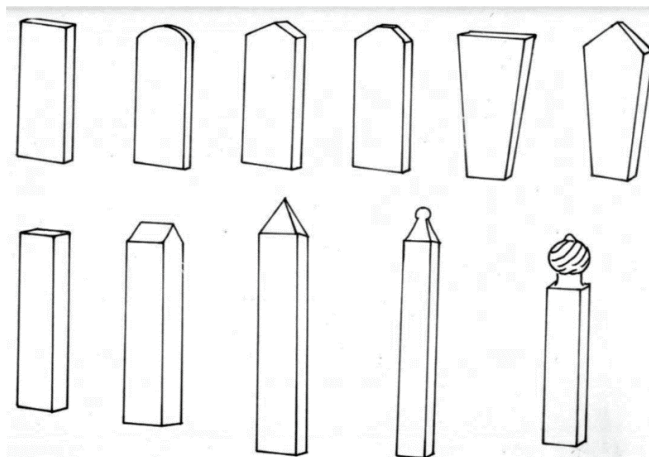
1. Barjaktarović M, O grobljima i grobovima u Gornjem Polimlju, *Glasnik Etnografskog muzeja*, br. 22-23, Beograd 1960.
2. Bejtović A, Spomenici osmanslijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, *POF*, III-IV, 1952-53, Sarajevo 1954.
3. Beloševac V, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u nekropoli marinoj šumi, *Glasnik zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999.
4. Benac A, Umetničko Blago Jugoslavije, *XIII Stećci*, Jugoslavija, Beograd 1969.

5. Bešlagić Š, Hrišćanski nišani u Stranama kod Prače, *Prilozi Instituta za istoriju*, XVIII/19, Sarajevo 1982.
6. Cambi N, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera kod Ilira, *Duhovna Kultura kod Ilira* (Simpozijum Herceg Novi, 4-6. novembra 1982), ANUBiH, Sarajevo 1984.
7. Čelebić B, Nišani od XVI do XVII vijeka u Novom Pazaru, *Novopazarski zbornik*, br. 45, Novi Pazar 2022.
8. Čelebić B, O bjelopoljskim (Bihorskim) stećcima kao dijelu neistražene kulturno-istorijske baštine, *Istorijski zapisi*, br. 1-2, Podgorica 2021.
9. Čelebić B, Stari muslimanski nišani iz Tuzi, *Istorijski zapisi*, br. 3-4, Podgorica 2022.
10. Čelebić B, Umjetnost i tipologija ženskih nišana sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore, *Historijski pogledi*, god. 5, br. 8, Tuzla 2022. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.8.93>).
11. Čurčić V, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, br. LV, Sarajevo 1943.
12. Grabrijan D, Muslimansko groblje, *Novi Behar XI*, Sarajevo 1938.
13. Malkić M, Stećci i nišani, *Takvim za 2009. godinu*, Rijaset islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2008.
14. Mazalić Đ, Hrišćanski nišani u okolini Travnika, *Naše starine IV*, Sarajevo 1950.
15. Solovjev A, Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, god. I, Sarajevo 1949.
16. Svrkota B, Nekropole na Romču, Glisnici i Poblaću, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 6, Pljevlja 2007.
17. Tošić Đ, Kontinuitet naseljenosti pljevljskog kraja od praistorije do uspostavljanja Turske vlasti, *Glasnik Zavičajnog muzeja*, br. 1, Pljevlja 1999.
18. Traljić S. M, Muslimanski nadgrobni spomenici, *Narodna uzdanica*, Kalendar za 1940. Sarajevo.

Internet:

1. Agović, M. N, *Šehidski i drugi bošnjački nišani*, Svjetski bošnjački kongres. Posted 18.3.2013. Dostupno na: <http://sbk.eu.com/izdvojeno/sehidski-i-drugi-bosnjacki-nisani-2/>(Pristupio 12.9.2021).
2. Malbaša, P, i T. Samardžić, *Stećci (Feljton arheologa Predraga Malbaše i istoričarke umjetnosti Tijane Samardžić)*, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/nemanjici/stecci_u_cg_predrag_m_albasa_i_tijana_samardzic.html, (22.3.2023)-(15:15).

Prilozi:

Prilog 1. Osnovni Oblici nišana iz XV i XVI vijeka (Š. Bešlagić, 1978: sl. 1).

Prilog 2. Nišan iz Govedovića kod Trnova sa natpisom i prikazom na lov i polujabukom i polumjesecom (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 3. Ljudski lik, zmija i polujabuka, mač na nišanima iz Turova kod Trnova (Fotografija Nihada Klinčevića).

Prilog 4. *Nišan Mahmuta Brankovića u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Fotografija Nihada Klinčevića).*

Prilog 5. *Ženski nišan iz Šatrovića kod Rogatice (Fotografija Nihada Klinčevića).*

Prilog 6. Nišan iz Glisnice na prednjoj strani posjeduje pri dnu antrpomorfnu figuru jelena iznad koje je stilizovani topuz a zatim niz polu jabuka i krugova sa ukrasnim elementima. Svi ovi ornamenti su sastavljeni, a na čelu nišana je i jedan krst (Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6a. Sa desne strane postoji uklesani mač (Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6b. Sa lijeve strane luk sa strijelom i koplje
(Fotografija B. Čelebića).

Prilog 6c. Na zadnjoj strani polu jabuke i polumjesec
(Fotografija B. Čelebića).

Prof. dr. Ajdin HUSEINSPAHIĆ
E-mail: ajdin.huseinspahic@unze.ba
Doc. dr. Sedad DEDIĆ
E-mail: sedad.dedic@unze.ba
Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:32(497.5:497.6)"1878/1941" (091)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.159>

HRVATSKA IRENDENTISTIČKO-HEGEMONISTIČKA POLITIKA PREMA BOSNI I HERCEGOVINI I BOŠNJACIMA OD 1878. DO 1941. GODINE

Apstrakt: *Bosna je još od prvog spomena, za razliku od svojih susjeda, država sa specifičnim razvojem državnih institucija i pravnih instituta. Njenu državnosti karakteriše jedinstvena politogeneza obilježena državno-pravnim i teritorijalno-političkim kontinuitetom i specifičnim geopolitičkim izazovima, što možemo pratiti još od ranog evropskog i južnoslavenskog srednjovjekovlja. Tu njenu posebnost su mnogo puta kroz historiju pokušali narušiti i zloupotrijebiti prvenstveno vanjski faktori (istočni i zapadni susjedi) izraženi kroz razne forme irendentizma, hegemonizma, centralizma, federalizma, fašizma itd.*

U radu smo analizirali pitanje velikohrvatske hegemonije te predstavili njegove stvarne intencije često zaodjenute u vješto korištene diplomatske forme i fraze o tzv. pravu na hrvatske zemlje, materi zemlji, stalno isticanoj ugroženosti „najmalobrojnijeg” konstitutivnog naroda u Bosni i Hercegovini i sl. Prilikom opservacije navedenog pitanja fokusiraćemo se na period austrougarske okupacije, te ćemo preko sagledavanja ključnih pitanja prvog jugoslavenska perioda završiti sa konstruisanjem slike o miješanju hrvatske politike u unutrašnja pitanja Bosne i Hercegovine.

Naglašavamo da analiziranjem velikohrvatske politike i svih oblika njenog provođenja na tlu Bosne i Hercegovine ni u kojem slučaju ne govorimo o bosanskim Hrvatima kao narodu, niti o Hrvatima kao narodu u Hrvatskoj nego samo i isključivo o ideologijama, političkim projektima i programima koji su kroz vijekove realizovani, a i dalje se planiraju i realizuju na štetu Bosne i Hercegovine i svih njenih građana, prije svega bosanskih Hrvata koje takva politika odrođava od njihove domovine Bosne i Hercegovine i od njihovog korijena u toj državi, na koji susjedna država Hrvatska nikad nije imala niti ima bilo kakvo pravo.

Ključne riječi: *Ustavnopravni položaj naroda, pravno-politički izazovi, Bosna, Bošnjaci, velikohrvatska politika, iredentizam, hegemonizam, fašizam.*

CROATIAN IREDENTIST-HEGEMONIST POLICY ACCORDING TO BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE BOSNIACS FROM 1878 TO 1941

Abstract: *Since the first mention, Bosnia, unlike its neighbors, has been a country with a specific development of state institutions and legal institutes. Its statehood is characterized by a unique politogenesis marked by state-legal and territorial-political continuity and specific geopolitical challenges, which can be traced back to the early European and South Slavic Middle Ages. Its uniqueness has been tried many times throughout history primarily by external factors (eastern and western neighbors) expressed through various forms of irredentism, hegemonism, centralism, federalism, fascism, etc. Although there is a wide range of external factors that, either independently or in cooperation with internal political factors, tried to destabilize Bosnia (since 1878, Bosnia and Herzegovina), in the paper we focused on the Great Croatian political course, whose goals are Bosnia and Herzegovina and known to the "good Bosniacs" since the time of bans and kings, that all their cruelty would come to a special expression after the Austro-Hungarian occupation, that is, during the resolution of the Yugoslav issue. In this regard, we tried to open up and analyze the issue of Greater Croatia's hegemony and present its real intentions, often dressed in skillfully used diplomatic forms and phrases about the so-called the right to Croatian lands, the motherland, the constantly stressed threat of the "smallest" constituent people in Bosnia and Herzegovina, etc.*

In the paper, we analyzed the issue of Greater Croatia's hegemony and presented its real intentions, often disguised in skillfully used diplomatic forms and phrases about the so-called the right to Croatian lands, the motherland, etc. When observing the above-mentioned question, we will focus on the period of Austro-Hungarian occupation, and by looking at the key issues of the first Yugoslav period, we will finish constructing a picture of the interference of Croatian politics in the internal affairs of Bosnia and Herzegovina.

We emphasize that by analyzing the Greater Croatian policy and all forms of its implementation on the soil of Bosnia and Herzegovina, we are in no way talking about the Bosnian Croats as a people, nor about the Croats as a people in Croatia, but only and exclusively about the ideologies, political projects and programs that have been implemented throughout the centuries, and they are still being planned and implemented to the detriment of Bosnia and Herzegovina and all its citizens, above all the Bosnian Croats, who are alienated by such a policy from their homeland Bosnia and Herzegovina and from their roots in that country, to which the neighboring country Croatia never had nor has any what a right.

Key words: *Constitutional and legal status of the people, Legal and political challenges, Bosnia, Bosniaks, Greater Croatian policy, Irredentism, Hegemonism, Fascism.*

Uvod

Aktueliziranje odnosa „hrvatske politike” prema Bosni i Hercegovini i njenog provođenja na tlu Bosne i Hercegovine od 1878. do 1941. godine ima za cilj osvjetljavanje hegemonističkih politika iz susjedne Hrvatske koje vijekovima na Bosnu i Hercegovinu gledaju kao na produžetak vlastite teritorije, a na njene stanovnike kao na vlastiti etnos, preko kojeg su politički subjekti u Hrvatskoj uspostavljali i održavali paternalistički odnos prema Bosni i Hercegovini, Bošnjanima i svim drugim građanima Bosne i Hercegovine. Suština hegemonizma (grč. *ήγεμονία*: predvođenje, zapovjedništvo) se ogleda u civilnoj, vojnoj i političkoj prevlasti, nadmoći, dominaciji i naravno krađi resursa, *in concreto* krađi resursa Bosne i Hercegovine u korist Republike Hrvatske. U savremenoj politici hegemonija je izraz za prevlast neke države ili nacije na političkom, ekonomskom ili kulturnom polju nad drugom državom ili nacijom s konačnim ciljem asimilacije, akulturacije i državne dezintegracije. Iako savremena politička misao pojave ideološke dominacije, rasizma i šovinizma se smatra posljedicama izrazite neravnopravnosti koju održava hegemonistički odnos,¹ neoboriva je hipoteza o šovinističkim, nacističkim i fašističkim posljedicama susjednih hegemonizama (srpskog i hrvatskog) koji su na Bosnu i Hercegovinu gledali i još uvijek gledaju kao na vlastiti teritoriji na kojem vijekovima žive njihovi narodi, što je notorna neistina i fikcija koja ima za cilj samo i isključivo neutralizaciju Bošnjaka i podjelu Bosne i Hercegovine, što je samo tokom XX vijeka pokušano dva puta kroz političke sporazume na relaciji Cvetković-Maček i Tuđman-Milošević.

S tim u vezi, valja imati u vidu da je pitanje Bošnjana katolika, o kojima pišu fra Ante Knežević, fra Ivan Franjo Jukić i dr, a danas „prenominovanih” bosanskih Hrvata, odvojeno od pitanja te hegemonističke i fašističke politike iz Hrvatske u onoj mjeri u kojoj su se isti ti bosanski Hrvati distancirali od velikohrvatskih politika koje su svoje projekte provodile i provode preko služanjskih političkih subjekata i njihovih kvazitvorevina na tlu Bosne i Hercegovine, čiji nalogodavci i pokrovitelji su dolazili direktno iz Hrvatske, djelujući isključivo na štetu same Bosne i Hercegovine i svih njenih građana, a što je posebno intenzivirano nakon austrougarske okupacije.

Bosna, kao država koja se još od ranog srednjovjekovlja nalazi na prostoru zapadnog Balkana, bila je, jeste i biti će trajni hegemonističko-politički cilj njenih susjeda sve dok se u Bosni i Hercegovini svi njeni građani ne okrenu isključivo ka njoj samoj kao jedinog državi, trgajući se iz kandži zagrebačkih i

¹ O hegemonizmu vidjeti: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24747> (23.09.2023).

beogradskih paternalističkih interesa. To je, jednostavno pravno-politički aksiom.

Paralelno s negiranjem države Bosne tekao je i proces negiranja njene narodnosne i nacionalne posebnosti, odnosno specifičnosti Bošnjana kao nacionalnog idioma srednjovjekovne Bosne. Ataci na Bosnu, kako na državu tako i na njeno ime kao geopolitički pojam i „dobre Bošnjane”, kao njene stanovnike, su se odvijali kroz demografske, političke, diplomatske, akademske, kulturne, vjerske i druge kanale. Nakon XIX vijeka, kao perioda obilježenog velikim evropskim revolucijama, koje su pored socijalnog karaktera karakterisane i izrazito agresivnim nacionalnim buđenjem i preporodom pojedinih naroda uključujući i slavenske narode koji su se što skorije željeli osloboditi imperijalističkih dominacija i tendencija prije svega Austrije i Mađarske, nastupilo je razdoblje otvorenijeg vojno-diplomatskog uplitanja susjeda u političke prilike u Bosni i Hercegovini. Nakon tih revolucionarnih gibanja, s posebnim akcentom na bh. ustanak iz 1875. godine, a koja su kroz isticanje socijalnih pitanja, uveliko provodila nacionalne programe realizujući teritorijalne pretenzije susjeda prema Bosni i Hercegovini, ušlo se u XX vijek koji je bio obilježen jačanjem jugoslavenske ideje i aktuelizacijom jugoslavenskog pitanja, i opet često na račun Bosne i Hercegovine i Bošnjana. Čak su i u periodu „prve” i „druge” Jugoslavije te težnje bile izražene, ali s različitim ciljevima koji su postavljeni kao legitimni, a putem kojih se išlo ka obesmišljavanju postojanja Bošnjaka kao autohtonog bosanskog naroda, ali i Bosne i Hercegovine kao države. Ovo je bio vrlo težak period za opstanak Bošnjaka, a samim tim i države Bosne i Hercegovine.

U radu tematiziramo isključivo odnos hrvatske politike prema Bosni i Bošnjanima, a kojoj su skoro uvijek akademski, kulturni i vjerski subjekti pripremali (a i dalje pripremaju) iredentističko-hegemonistički teren za djelovanje na polju razaranja Bošnjaka i Bosne i Hercegovine. U radu ne tretiramo odnos Hrvata, kao etnije, prema Bosni i Hercegovini i Bošnjanima. Nas u radu zanima isključivo odnos hrvatskih političkih subjekata i ostalih faktora prema Bosni i Hercegovini, u jednom vremenskom periodu, i to od austrougarske okupacije do kraja prve Jugoslavije, u kojoj je rođena jugoslavenska ideja na štetu Bošnjaka.

Gotovo jednake iredentističko-hegemonističke interese prema Bosni je pokazivala i pokazuje srpska politika, koja, jednako kao i hrvatska na tom putu neupitno žrtvuje bosanske Srbe i bosanske Hrvate, ostvarujući vlastite interese i manipulirajući autohtonim stanovnicima Bosne, Bošnjanima nemuslimanske vjere. Međutim, zbog preglednosti i jasnijeg fokusiranja određenih pitanja, te metoda koje su istočni i zapadni susjedi koristili u provođenju svojih politika na tlu Bosne i Hercegovine, u radu koji je pred vama analiziramo samo i isključivo hrvatsku iredentističko-hegemonističku politiku prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima.

Bosna i Hercegovina kroz „prohrvatski kurs” u osvit austrougarske okupacije

Talas evropskih revolucija 1848. godine zatekao je južnoslavenske pokrajine i zemlje u okviru Austrije u različitom državno-pravnom statusu, te su stoga i njihovi nacionalno-politički zahtjevi bili različiti. Pored toga svima je zajedničko da su rješenja nacionalnog pitanja tražili u skladu s principom legitimiteta, odnosno poštivanja dinastije Habzburga. Nasuprot vladajućem apsolutizmu i centralizmu, a zatim dualizmu u Habzburškoj carevini se još od revolucije 1848. godine javljaju ideje i pokreti za njeno trijalističko preuređenje. Ideja trijalizma je polazila od potrebe političkog zbližavanja i ujedinjenja južnoslavenskih naroda u Monarhiji s ciljem uspostavljanja političke protuteže vladajućim Germanima i Mađarima, što bi vodilo federalizaciji Carevine, a za što vladajući krugovi nisu željeli da čuju. Ove ideje snažno oživljavaju nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, nakog čega se u nacionalnim krugovima u Hrvatskoj sve žustrije zagovara ujedinjenje sovenackih pokrajina, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Bosne i Hercegovine, u posebnu treću državnu cjelinu, sa centrom u Zagrebu.² Ovakav državni projekat je upravo rezultat hegemonističke velikohrvatske ideje, koja je na Bosnu i Hercegovinu gledala, ali i dalje gleda isključivo paternalistički.

Nakon opadanja osmanske moći na Balkanu i austrougarskih gubitaka teritorije u ratovima protiv Italije i Pruske, Bosna je postala poželjnim prostorom za širenje, prije svih Habzburzima. Svoje težnje da ovladaju Bosnom Habzburzi su mnogo puta iskazivali, i to ne samo na unutrašnjem nego i na međunarodnom planu. Definitivne aktivnosti na međunarodnoj političkoj sceni Austrijanci su povukli u decembru 1875. godine, nakon izbijanja Bosanskog ustanka, pomno režiranog i perfidno diplomatski rukovođenog iz Srbije i Hrvatske.³

Nakon što je ustanak izbio austrougarski ministar vanjskih poslova grof Đula Andraši (Gyula Andrássy) je uputio jednu notu velikim evropskim silama ukazujući na pogubnost i neefikasnost osmanskog sistema, zbg čega je kako je on tvrdio ustanak i izbio. Toj noti se odmah suprotstavila Engleska, koja je raspolagala informacijama da buna u Bosni, poznata kao „Nevestinjska puška” nije samonikla nego da je podstaknuta agitacijom kako iz Srbije i Crne Gore tako

² Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo 2001, 207.

³ Srpska vlada je u augustu 1875. godine uputila izaslanike u Đakovo kako bi sa Josipom J. Strossmayerom, đakovačko-srijemskim biskupom i prvakom Narodne stranke, dogovorili zajedničku akciju Srbije i Hrvatske u susjednoj Bosni i Hercegovini. Obje zemlje bi se ondje istovremeno vojno aktivirale, s time da bi hrvatske čete oslobađale područje Turske Hrvatske (zapadna Bosna), koja bi nakon toga bila priključena Trojednoj Kraljevini. Pavličević, *Odjek bosanskog ustanka u sjevernoj Hrvatskoj, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 4, No. 1, Zagreb 1973, 170; Josip Mihaljević, *Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu Sloboda, Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008, 131.

i austrijske Dalmacije, odakle je revolucijom rukovodio katolički župnik, don Ivan Musić,⁴ koji se u mladosti pod utjecajem svoga učitelja iz Širokog Brijega fra Grge Škarića (kao novak fra Šimun), zanosio Garašaninovim idejama i velikom Srbijom. U kojoj se mjeri tih ideja oslobodio tokom školovanja (možda već u Carigradu, a posebno u Mađarskoj), a u kojoj istom po dolasku u Ravno, ne možemo sa sigurnošću zaključiti. Radeći aktivno na vojnom polju sa Crnogorcima don Ivan Musić je potpuno sudjelovao u ustanku, kako navodi Ivica Puljić, „...ponajviše zato da bi svoj puk spasio od opasnosti s istoka, a onda da bi ga doveo do slobode koju je zamišljao jedino u zajedništvu s ostalim hrvatskim pokrajinama u Austro-Ugarskoj”.⁵

Konačnoj odluci Berlinskog kongresa po pitanju austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine prethodila je druga Andrašijeva nota koju ju objelodanio 21. aprila 1878. godine uputivši je engleskoj vladi. U njoj je navedeno da je autonomno organizovanje Bosne i Hercegovine gotovo pa nemoguće zbog velikih socijalnih i vjerskih razlika među stanovništvom. Moguća pobuna u Bosni i Hercegovini donijela bi Austro-Ugarskoj masu novih muslimanskih izbjeglica, kao što je to bio nedavni slučaj sa kršćanima, a što bi u konačnici moglo dovesti do sjedinjenja Bosne i Hercegovine sa Srbijom i Crnom Gorom, a što bi neupitno ugrozilo austrijske pozicije u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. Engleska vlada je odmah prihvatila ovaj Andrašijev memorandum.⁶ U pozadini te engleske odluke nisu stajali, bilo kakvi novi razlozi koje je Andrašić naveo, nego prije svega Sanstefanski mirovni sporazum koji su u martu 1878. godine sklopili Osmansko Carstvo i Rusija, a koji je podrazumijevao uspostavljanje velike Bugarske, što bi uveliko ugrozilo engleske imperijalističke interese.

Prije čina okupacije Bosne 1878. godine štampana je povijest Bosne koju je napisao M. Schimek. Autor je zapravo svojim djelom želio pripremiti habsburško osvajanje Bosne, uporno dokazujući neraskidivo pravo Habsburgovaca na tu zemlju, a preko ugarskih veza. Ubrzo se javljaju autori koji najadekvatniji odgovor na navedenu Šimekovu knjigu vide u okupljanju Južnih Slavena oko Srbije, a što je kao ideja šireno štampanjem novih publikacija, odnosno knjiga. Te knjige, Jovana Rajića, Franja Pejačevića i J. C. Engela, koje su izašle kraju XVIII i početkom XIX vijeka, vide Bosnu kao srpsku zemlju kojom je dominiralo neopravdano nasilje ugarsko-hrvatskih vladara.⁷ Takvim, kao i nizom drugih primjera, Mladen Ančić je pokušao dokazati na koji način su savremene prilike utjecale na pojedine nacionalne historiografije. Srpsku je

⁴ Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Sarajevo 2006, 346.

⁵ Ivica Puljić, Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata, *Zbornik radova, Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875-1878)*, Udruga vojvoda don Ivan Musić, Ljubuški 2009, 244.

⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 192.

⁷ Mladen Ančić, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar /Mostar 1997, 7.

historiografiju okarakterisao kao produženu ruku državnih interesa sa zadatkom kreiranja intelektualnih pretpostavki za program teritorijalne ekspanzije srpske države.⁸

Čak i prije nego je 1878. godine Austro-Ugarska Monarhija dobila mandat nad Bosnom, pa sve do raspada Monarhije, bosansko pitanje, odnosno nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini, će biti nametnuto izvan Bosne i Hercegovine kao *circulus vitiosus* iz kojeg se do danas Bosna i Hercegovina i Bošnjaci nisu izvukli. Nacionalno pitanje u Bosni i Hercegovini ne bi bilo problem, bez obzira na rastakanje vjekovnog bošnjačkog bića i multikonfesionalnog bošnjačkog identiteta da se iza njega upravo ne kriju iredentističke politike bh. susjeda.

Hrvatska javnost se jako zanimala za sve ono što se u doba istočne krize događalo u Bosni i Hercegovini, pa su tako skoro svi hrvatski listovi imali posebne rubrike u kojima su opširno izvještavali o istočnoj krizi, pripremama za okupaciju, okupaciji, stanju u Bosni i Hercegovini i međunarodnim zapletima vezanim za nju, tj. o svakom detalju vezanom za dolazak okupacione vlasti. Gotovo da nije bilo grada u Hrvatskoj koji nije svečanije proslavio ulazak okupacijske vojske u Bosnu i pad Sarajeva 19. augusta 1878. godine, uz osnivanje posebnih odbora za prihvatanje, liječenje i pomoć ranjenicima. Novinski listovi su pisali i o vraćanju prebjega iz ustanka 1875-1878.⁹

U momentu okupacije, austrougarske vlasti nisu imale izgrađen koncept nacionalne politike u Bosni i Hercegovini. U uvjetima socijalne i konfesionalne raznolikosti među bosanskohercegovačkim stanovništvom austrougarska vlast je nastojala održati unutrašnju ravnotežu, duboko svjesna da bi svaki njen poremećaj, pa čak i kroz rješavanje agrarnog pitanja, imao nesagledive posljedice, kako na unutrašnjem, tako i na međunarodnom planu.¹⁰

Za provođenje austrougarske okupacije i zaposjedanje dijela Bosne i Hercegovine (hercegovački teritoriji) određen je podmaršal (*Feldmarschalleutnant*) barun Stjepan Jovanović, pod vrhovnim zapovjedništvom generala Filipovića, koji je zapovijedao desnim krilom. U sklopu desnog krila se nalazio XVIII pješački divizion smješten u Dalmaciji koji je djelovao koordinirano s XIII vojnim zborom (dakle ne direktno u njegovu sklopu nego samostalno, s tim da je Jovanović primao naredbe ne samo iz Državnog ratnog ministarstva nego i od Filipovića.¹¹

⁸ Isto, 8.

⁹ „Kad je okupacija započela polagale su se velike nade u moguće sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom i Dalmacijom, a glavni razlog za optimizam izviraio je iz činjenice da je u Bosnu i Hercegovinu otišlo mnogo vojnika, činovnika, inteligencije, trgovaca i drugih stručnjaka iz Hrvatske. Hrvatski listovi pišu da hrvatska vojska čini najveći dio okupacijske vojske i da su hrvatske vojničke žrtve najveće i čine čak jednu trećinu žrtava.” Josip Mihaljević, fusnota 4, 127.

¹⁰ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 204-206.

¹¹ Vjekoslav Maistrović, *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početkom XX stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zadar 1979, 12.

Niko u hrvatskoj javnosti tokom okupacije nije očekivao takav otpor muslimanskog stanovništva.¹² Pravaši su tako Bošnjake koji su pružili otpor austrougarskim okupacionim snagama smatrali hrvatskim narodom koji je zaboravio svoju narodnost i koji se odmeće od, kako su oni vjerovali, ponovnog stapanja u jedinstveni hrvatski narod. Krivica za pružanje otpora austrougarskoj okupaciji vidjeli su u Turcima (Anadolcima) koji su „zaveli muslimanske Hrvate da se bore protiv svoje braće”.¹³ Već od kraja 1878. godine kontekst u kojem su spominjani Bošnjaci je bio drugačiji. Više se nije govorilo o „muslimanima ustanicima, nego o muslimanima koji žele ujedinjenje sa svojom hrvatskom braćom”.¹⁴

Sam čin austrougarske okupacije bio je podržan od strane Hrvata iz Dalmacije. Javno mnijenje u Dalmaciji djelomično je podupiralo, a prema pisanju *Narodnog lista* s velikim ushićenjem iščekivalo konačno oslobođenje „naše braće” u Bosni i Hercegovini. U Dalmaciji je prema pisanju i javljanju *Narodnog lista*, br. 27. od 4. 4. 1878, već vladalo opšte oduševljenje time što će „našu braću bosance i hercegovce doći osloboditi hrvatski i drugi slavjanski junaci kojim će zapovjedati najviše hrvatski časnici pa i sam vrhovni vođa Hrvat Josip Filipović. Braća dakle doći će braći.”¹⁵

Bosna i Hercegovina je pravašima ključna za rješenje hrvatskog pitanja u okviru Monarhije, tako da je pitanje ujedinjenja „hrvatskih zemalja” i njihovog položaja u sklopu Monarhije dominantno pitanje hrvatske političke scene. U pravaškom listu *Sloboda*, i to u njegovom prvom broju donesenje članak *Hrvatska uprava u Bosni*, u kojem je posebno akcentirano da će „hrvatski živalj imati – ako i ne odlučivati – za to bar važnu ulogu u organizaciji Bosne.” Argument za takvu tvrdnju autor članka je vidio u velikom broju činovnika iz Hrvatske koji su sa Filipovićem poslani u Bosnu i Hercegovinu. Na kraju članka dolazi do izražaja velika nada pravaša da će Hrvati igrati ključnu ulogu u Bosni unatoč nepovoljnim prilikama i protivljenjima unutar Monarhije, pa članak završava sljedećim riječima: „Žestili se dakle neprijatelji hrvatstva, koliko im drago, Bosnu osvaja hrvatska desnica, Bosnu organizira hrvatski um”.¹⁶ U članku *Hrvatski činovnici u Bosni* autor nastavlja s idejom sjedinjenja Bosne i

¹² „Eno...Bosne i Hercegovine, gdje sinovi hrvatskih pređa raznarodjeni, odmetnuti, dižu jatagan na rođenu si braću, da ju ne oslobodi robstva: gdje brat na brata puca, gdje brat brata biesno davi i gnjavi.” *Sloboda*, 1. 9. 1878.

¹³ *Sloboda*, 15. 9. 1878.

¹⁴ *Sloboda*, 29. 11. 1878.

¹⁵ „U zaposjedanju je sudjelovao veliki broj dalmatinskih Hrvata u sklopu XVIII vojnog divizionu i posadnih trupa gornje ili sjeverne Dalmacije, u čijem okviru su bile zadarska i splitska domobranska streljačka bojna br. 79. i br. 80. te Weberova pukovnija br. 22. koja je s nekoliko bojni bojevala u Bosni (kod Doboja i drugdje), i posadna vojska donje ili južne Dalmacije, koja je sudjelovala s linijskom pješacom pukovnijom Dormus br. 72 (o ratnom rasporedu vojske više u tablicama). U zaposjedanju Bosne i Hercegovine iz Dalmacije je bio mobiliziran maksimalni broj vojnih obveznika (što nije bio slučaj i u drugim krajevima Monarhije).” Tado Oršolić, *Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878*, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 42/2000, 287-308.

¹⁶ *Sloboda*, 1. 9. 1878. – citirano prema J. Mihaljević, 132.

Hercegovine s Hrvatskom i velikom vjerom da će nova uprava biti hrvatska.¹⁷ U članku *Znamenitost Hrvatske za Sutriju* posebno je ukazano na nužnost da se Bosna i Hercegovina osloni na hrvatski narod te uzdigne i učvrsti u hrvatsku kraljevinu.¹⁸ Člankom *Kamo s Bosnom* naglašava se da je Bosna osvojena mačem i krvlju hrvatskih ratnika i da zapravo kao takva ne bi smjela imati nikakve veze s Turcima, te da bi se te zemlje trebale pripojiti Hrvatskoj.¹⁹ U članku *Najnovija iznašaštja*, koji govori o prvoj godini austrijske vlasti u Bosni i Hercegovini, Monarhiju se kritizira kao kukavičku, nazadnu, despotsku, aristokratsku vlast: „Ponajprije trebalo naučiti zalupanu turad na božanski nauk Austrije pokoravati se gospodi, jer gospoda dolaze od Boga. Poput nas trebalo je i nje napatiti da nisu za drugo, nego samo zato da služe gospodi i dadu ovim sve, što oni samo uziju.“²⁰

Odnos pravaša prema Srbima u 1878. i 1879. godini imao je jednu konstantu, a to je negiranje postojanja srpskog naroda. Starčevićev koncept, koji postulira da su Srbi zapravo pravoslavni Hrvati, pravaši u Slobodi preuzimaju u potpunosti. U nekoliko članaka pravaši se dotiču pitanja Srba, a nekoliko ih posvećeno upravo tom pitanju.²¹

Pokušaj da u Bosni i Hercegovini nakon okupacije bude nametnut hrvatski nacionalno-politički kurs vežemo za aktivnosti generala Filipovića koji je, kao vojno-civilni upravnik tj. zemaljski poglavar, nastojao da čitav činovnički aparat popuni ljudima iz Hrvatske. U svojim izvještajima Carevoj vojnoj kancelariji on muslimansko stanovništvo naziva „divljom i poživotinjenom gomilom“ koju tek treba „dovesti do ljudske svijesti“. Ovaj stav Filipović je ispoljio prilikom prijema prve poklonstvene delegacije sarajevskih građana 23. VIII 1878. godine. Ubrzo su okupacione vlasti prozele Filipovićeve pokušaje te su ga već u decembru smijenili s pozicije vojno-civilnog poglavara.²²

¹⁷ „U osvojene zemlje i proti volji ‘jačega’ poći će hrvatski činovnici čvrstom voljom i nadom, da će im trud uspjati. Iste narodnosti i jezika s Bošnjaci i Hercegovci, hrvatski će činovnici u jedan mah pojmiti sav dojam uzvišene im zadaće“. Bosna i Hercegovina će dopasti Hrvatsku jer „Uprava, sudstvo i financije, tri glavna stožera oko kojih se vrti ciela državna mašinerija, već su u rukuh hrvatskih činovnika. Samo hrvatski činovnici znati će valjano urediti ondašnje stanje, jer poznaju ćud i jezik stanovnika hrvatske Bosne i Hercegovine: drugi bi stvari više škodili no koristili“. *Sloboda*, 11. 9. 1878.

¹⁸ *Sloboda*, 2. 10. 1878.

¹⁹ „I mitako mislimo samo želimo, da mučenička naša braća ne čekaju još možda kojiviek na bud kakve „pravne naslove“ jer znamo, da bi ih Turčin dotle sve smlaviu uništio.“ Članak završava odgovorom: „.. dajte Bosnu Hrvatskoj.“ *Sloboda*, 6. 11. 1879.

²⁰ Sudeći prema stilu i oštini kritike moguće je da su ovi članci djelo Ante Starčevića. *Sloboda*, 13. 8. 1879.

²¹ Josip Mihaljević, Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu *Sloboda*, *Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008, 142.

²² Neprijateljsko držanje Filipovića prema muslimanima u Bosni i Hercegovini iskoristio je grof Andrašić, koji kao razlog za njegovo smjenjivanje navodi Filipovićeve akcije na iskorjenjivanju muslimana. Prema Andrašićevom mišljenju, Filipović je kao „izraziti Slaven“ pripadao onoj struji koja je težila zatiranju muslimana u Bosni i Hercegovini. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 362-363.

Kako god je hrvatski okupacioni kurs u Bosni i Hercegovini bio prisutan u prvobitnom periodu austrougarske okupacije, on je jednako intenzivan, ako ne i intenzivniji bio tokom trajanja okupacionog mandata, odnosno u postaneksionom periodu. Vrlo važan momenat za adekvatnu valorizaciju navedene činjenice je carsko imenovanje Josipa Štadlera, profesora Teološkog fakulteta u Zagrebu, za prvog sarajevskog tj. vrhbosanskog nadbiskupa 18. VIII 1881. godine, koji je pripadao isusovcima. Svoje planove je ispunjavao energično i sa poslovičnom jezuitskom upornošću. Nakon dolaska u Sarajevo Štadler je materijalno ojačao katoličku crkvu u Bosni i Hercegovini tj. bosansku nadbiskupiju koju je razvio do nivoa jedne od bogatijih na južnoslavenskom prostoru. Drugi Štadlerov dalekosežni cilj, na čije se ostvarenje odmah i bez ikakvih zazora dao, bilo je pokatoličavanje muslimana, a koji je provodio kroz agresivnu prozelitističku politiku, a što je prouzrokovalo uznemirenje među muslimanima i „objest katoličkog svećenstva” na koju je Kallaya 1890. godine upozoravao zemaljski poglavar Johann Appel. Čak ni Uredba o konverzijama u Bosni i Hercegovini, koja je predviđjela složen postupak prilikom dobrovoljnog prelaženja iz jednog vjerzakona u drugi, nije spriječila Štadlera da nastavi rad na konverzijama, odnosno evangelizaciji. Pri tome Štadler se dobro držao da svojoj aktivnosti ne da hrvatsko nacionalno obilježje, nego je vodio općekatoličku politiku s osloncem na doseljene elemente, a koji su pripadali različitim nacionalnostima Monarhije, a u čemu je imao bezrezervnu podršku vlasti. U pozadini njegovih aktivnosti se svakako nalazila realizacija velikohrvatske politike, što će kasnije doći do izražaja. Kako tvrdi Mustafa Imamović, stalim narastanjem materijalne podloge i moći nadbiskupije nastalo je jako uporište za razvoj hrvatskog nacionalno-političkog pokreta u prvoj deceniji XX vijeka. I pored proklamiranog odvajanja civilne vlasti od crkvene u narodu je vremenom kreirano uvjerenje da je crkvena hijerarhija istovremeno i njegovo političko vodstvo, jer je kler postepeno sve otvorenije izlazio sa političkim programima i argumentacijom.²³

Iz navedenog zaključujemo da su Bošnjaci nakon austrougarske okupacije bili izloženi ideološkom i političkom pritisku srbizacije i kroatizacije, ali i perfidne evangelizacije, odnosno pokatoličavanja Bošnjaka muslimana u onim okolnostima u kojima su se nalazili u vrlo teškom položaju.

Štadler je, kad je u pitanju njegov politički način razmišljanja, pripadao onome krugu hrvatskih intelektualaca koji su se u političkom smislu, slijedeći osnovnu Starčevićevu zamisao uspostavljanja samostalne hrvatske države (u čemu ih je onemogućavala Austrija i Ugarska op.a), okupljali kontra dualističke ideje tj. zagovarajući trijalizam, prema kojem je, unutar tadašnje austrougarske Monarhije, trebala nastati treća država: Hrvatska, a unutar koje bi se nalazila i Bosna i Hercegovina.²⁴

²³ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 224.

²⁴ Ovakvo Štadlerovo stanovište u svojim memoarima potvrđuje i Joseph M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, (izd. i prir. J. Redlich), Berlin 1928, 63.

U takvim okolnostima stranke iz Hrvatske su se dogovorile da će s čvrstom nakanom raditi „svim zakonitim sredstvima, da se narod hrvatski, koji stanuje u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji, na Rijeci s kotarom i u Međumurju, Bosni, Hercegovini i Istri, sjedini u jedno samostalno državno tijelo u okviru Habsburške monarhije.”²⁵

Tokom austrougarske okupacije, odnosno perioda osnivanja političkih partija u Bosni i Hercegovini došla je do izražaja tendencija prohrvatskog nacionalnog političkog kursa, a što je bilo najočitije osnivanjem Hrvatske katoličke udruge (HKU). Ona je upravo nastala zbog stava da konfesionalnost ne treba uplitati u narodnu organizaciju, zbog čega je vođstvo Hrvatske narodne zajednice (HNZ), na čelu sa Nikolom Madićem, došlo u sukob sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Štadlerom, koji je smatrao da je osnovni zadatak hrvatske politike u Bosni i Hercegovini da okupi sve katolike bez obzira na narodnost. Pošto je uzalud pokušavao preuzeti vodstvo Hrvatske narodne zajednice, na čijem čelu se nalazio dr. Ivo Pilar, sa zvaničnim stavom da su Bosna i Hercegovina po „plemenu starosjedilaca” hrvatske zemlje,²⁶ pa je prirodno da se priključe Hrvatskoj, Štadler je već 18. I 1910. godine formirao vlastitu stranku, Hrvatsku katoličku udruhu za Bosnu i Hercegovinu, gdje je uživao podršku austrijskih kršćanskih socijalista i slovenačkih klerikalaca. U stranačkom programu je tražio da se na temelju državnog prava i narodnog načela Bosna i Hercegovina priključi Hrvatskoj, kojoj bi se pridružile i slovenačke pokrajine.²⁷

Sve dok Štadler nije počeo javno agitirati i iznositi svoja politička uvjerenja, vlast ga uglavnom nije dirala. Međutim, nakon što je u jednom govoru, izrečenom u Zagrebu na katoličkom hrvatskom kongresu 5. IX 1900, rekao: „Poštovana Gospodo! (...) Ja ću reći samo dvije želje, i to prvo, što se tiče Naroda, a drugo, što se tiče naše svete Vjere. Što se tiče Naroda, želim, da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini sa materom zemljom, (...)”²⁸ Štadler je, samo tri dana kasnije, na najslužbeniji način dobio „ozbiljni ukor” čak iz Carske kancelarije u Beču zato što je, kako je pisalo u toj opomeni, govorio o problemima koji nisu u njegovoj nadležnosti.²⁹ Intervencija okupacione vlasti nije bila u interesu Bosne i Hercegovine nego očuvanja dualizma kao temelja Monarhije.

Do početka XX vijeka u Bosni i Hercegovini je prevladala velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku

²⁵ Tomo Vukšić, *Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi, Crkva u svijetu*, 34/1, 1999, 36.

²⁶ U osnovi njihove političke strategije ležalo je uvjerenje o malobrojnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, a pošto je u Bosni i Hercegovini tada živio velik broj doseljenih stranaca katolika, vodstvo stranke je smatralo da konfesionalnost kao ključ nacionalnosti ne može toliko koristiti Hrvatima koliko Srbima ili Bošnjacima. Zato je vodstvo HNZ odlučilo da djeluje kao nadkonfesionalna organizacija s ciljem pridobijanja što više Bošnjaka za hrvatsku nacionalnu ideju. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 240.

²⁷ Isto.

²⁸ Stjepan Korenić, U spomen Dr. Josipu Stadleru, u: *Spomenica vrhbosanska 1882-1932*, Sarajevo 1932, 77.

²⁹ T. Vukšić, *Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi*, 38.

državu. Tvorcima te ideologije koja se pozivala na feudalno povijesno pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević i Eugen Kvaternik. Proces kulturološke standardizacije i ujednačavanja rezultiraće za Bošnjake-katolike promjenom pojmova poput „historijske zemlje”, „domovina”, „kultura” i „država” s dalekosežnim transgeneracijskim preoblikovanjem njihovog političkog i kulturološkog habitusa.³⁰ Tezu o „hrvatskoj” srednjovjekovnoj Bosni, s polazištem u navodnom hrvatskom državnom pravu na Bosnu (i Hercegovinu) među prvima je razradio Fran Milobar, koji je pisao u duhu katoličke socijalne misli. Tokom svoga istraživanja došao je do naučno neodrživog zaključka da je okupacije Bosne od strane Austro-Ugarske temeljena na neotuđivom historijskom pravu, a čemu je prethodila dehistorizacija srednjovjekove Bosne i njenog pretvaraja u sestrinsku ekspozituru ugarsko-hrvatskog feudalno-dinastičkog establišmenta.³¹

Ulazak Bosne i Hercegovine u vidokrug hrvatskog protonacionalizma, uspostava redovne crkvene hijerarhije 1881. godine, presađivanje pravaškog svehrvatstva na tlo Bosne i Hercegovine i orijentalnog bh. katoličanstva i koncept političkog katolicizma, ozvaničen na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu održanom u zagrebu 1900. godine, pratila je kroatizacija bosanskog srednjovjekovlja. U tim okolnostima zamijenjeno je orijentalno bh. katoličanstvo ideologijom katoličkog hrvatstva, čijim se najdosljednijim pobornikom pokazao nadbiskup Štadler.³²

Dinamika kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja, banova, kraljeva, stećaka i drugih simbola državnosti bosanskog srednjovjekovlja pratila je ritam smjene određenih političkih režima, pa su tako u austrougarskom periodu Fran Milobar i Ivo Pilar u svojim radovima i knjigama, a na tragu pravaške teorije o tzv. „prvobitnoj stećevini”, postavili i razradili pseudoznanstvenu tezu o etničko-dinastičkom hrvatskom karakteru bosanskog srednjovjekovlja, da bi u prvoj Jugoslaviji na tom tragu nastavio Josip Horvat, u svojoj monumentalnoj sintezi o 1.000 godina hrvatske kulture, što je, kao neviđenu historiografsku zabludu, veći broj autora u Napretkovom narodnom kalendaru popularizirao u širem čitalačkom krugu.³³

Iako je povijesno gledanje na Bosnu i Hercegovinu kroz objektiv zvanične i dominantne hrvatske kulturne, vjerske i društveno-političke scene u kontinuitetu obilježeno iredentizmom, hegemonizmom, imperijalizmom, fašizmom i imperijalističko-identitetskom velikohrvatskom stigmatizacijom Bošnjaka i aktivnostima suprotnim interesima zapadno-demokratskog kruga, ne smijemo iz vida izgubiti činjenicu da su na prostoru današnje Hrvatske živjeli ljudi koji su svojom pisanom rječju ukazivali na pogubnost te i takve hrvatske politike prema Bosni i Bošnjanima. Tako je Ivan Tomko Mrnavić 1626. godine,

³⁰ Dubravko Lovrenović, Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja), *Godišnjak/Jahrbuch*, 2013, 105.

³¹ *Isto*, 106.

³² *Isto*, 104-105.

³³ *Isto*, 125.

prilikom razmatranja reformi hrvatskih liturških knjiga, Bošnjake smatrao ravnopravnim Hrvatima, Srbima, Makedoncima.³⁴ Na sličan način je promišljao i prvi južnoslavenski gramatičar Bartolomej Kašić koji Bošnjake smatra jednakopravnim Hrvatima, Dalmatincima, Dubrovčanima i Srbima. Ravnopravno mjesto dao je Bošnjacima zajedno s drugim Ilirima i Andrija Jambrešić u svome rječniku, štampanom 1742. godine u Zagrebu.³⁵

Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u jugoslavenskoj ideji

Do početka XX vijeka u Bosni i Hercegovini je prevladala velikohrvatska ideologija Stranke prava, koja je kao cilj postavila hrvatsku državu. Tvorcima te hegemonističke ideologije koja se pozivala na feudalno povijesno pravo i hrvatsku državnost smatraju se Ante Starčević (1823–1896) hrvatski političar, publicist i književnik, i Eugen Kvaternik (1825–1871) političar, pravnik, pisac i revolucionar.³⁶

Inače, jugoslavenska ideja je nastala na osnovu etničke srodnosti i jezičke sličnosti, ali i kulturne i vjerske različitosti većine južnoslavenskih naroda. Politička slabost i zavisnost većine Južnih Slavena od njihovih spoljnih političkih faktora i snažnih susjeda prirodno ih je usmjeravala jedne na druge, a sve da bi se oduprli spoljnim imperijalističkim aspiracijama. U južnoslavenskim zemljama pod austrougarskom vlašću i okupacijom postojale su istovremeno dvije donekle oprečne jugoslavenske ideje. Dok je jedna ideja polazila od uvjerenja da je moguće trijalističko preuređenje Habzburške monarhije ujedinjenjem Banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine, kao i slovenačkih pokrajina, druga ideja je zagovarala rješenje jugoslavenskog pitanja izvan Austro-Ugarske, i to kroz ujedinjenje Hrvatske i ostalih južnoslavenskih zemalja sa Srbijom i Crnom Gorom.³⁷

Za realizaciju druge ideje je tražen saveznik izvan Monarhije, a to je bila Srbija kojoj je također bila potrebna podrška ostalih Južnih Slavena. S tim ciljem, u Srbiji su se nakon 1903. godine i Majskog prevrata intenzivirale pripreme za oslobađanje svih „srpskih zemalja” mada, kako tvrdi Mustafa Imamović, nije uvijek bilo jasno šta se sve pod tim podrazumijevalo. Pored toga, u nekim intelektualnim krugovima su nastale koncepcije o kreiranju široke jugoslavenske zajednice, koje su uglavnom polazile od ideje srpsko-hrvatskog nacionalnog unitarizma.³⁸

³⁴ Fermendžin, Listovi, *Starine XXIV*, Zagreb 1891, 8.

³⁵ M. Hadžijahić, 16-17.

³⁶ Srećko Džaja, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918) - Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL-Zajednica izdanjaranjeni labud, Biblioteka Stećak, knjiga 7. S njemačkog preveli Marijan Cipra i Milan Lončar, ZIRAL, Mostar-Zagreb 2002, 200. i 202.

³⁷ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 259.

³⁸ *Isto*, 259.

Ideja kroatizma, koja je također našla svoje mjesto u konceptu jugoslavenske ideje, kao nacionalna ideja bila je, kako tvrdi Hrvoje Matković, posljedica potrebe za povezivanjem svih Hrvata u borbi protiv germanizacije i mađarizacije. Ideja jugoslavizma proizašla je iz spoznaje da je Hrvatska ugrožena od moćnijih susjeda i da će im se lakše oduprijeti širim okupljanjem srodnih susjednih slavenskih naroda. Te dvije ideje su bile međusobno povezane. One se kao takve ne isključuju, već jedna drugu uslovljavaju i nadopunjuju. Paradoks jugoslavenske ideje se ipak najjasnije oslikavao na primjeru Bosne i Hercegovine gdje su susjedne zemlje, Hrvatska i Srbija, bile odlučne da svojim imparijalističkim politikama, u podlozi kojih se uvijek nalazi fašizam, podijele Bosnu i Hercegovinu, a Bošnjake unište, naučno, kulturološki, povijesno i fizički!

Ipak, borba za jedinstvo i samostalnost hrvatskih zemalja imala je u pokretu primarno značenje. Kao razrađeni politički program jugoslavenstvo je, zapravo, oblikovao Josip Juraj Strossmayer. U mladoj dobi Strossmayerovo osnovno političko polazište bio je austroslavizam, tj. uvjerenje da se položaj slavenskih naroda u Habsburškoj Monarhiji može riješiti uspostavom federacije, u kojoj će Slaveni biti potpuno ravnopravni s Austrijancima (Nijemcima) i Mađarima. Takvo je rješenje Strossmayer očekivao u burnoj 1848. godini, ali je nakon uspostave apsolutizma ostao razočaran. Zato je u šezdesetim godinama prema Austriji i vladarevim namjerama o preuređenju Monarhije bio nepovjerljiv. U svom političkom programu počinje sve više isticati panslavizam, tj. ideju o povezivanju svih Slavena uz podršku Rusije, a iz čega je proizlazila i Strossmayerova ideja o pomirenju pravoslavlja i katolicizma.³⁹

Đakovački biskup Strossmayer nije uopće sumnjao u pripadnost Bosne Hrvatskoj, tako da je za Bosnu tvrdio: „Tamo sam spazio osakaćene udove hrvatske države. (...) Tamo sam spazio južnoslavenski narod koji su po tijelu i krvi od naše krvi. (...) Tamo sam spazio tlo koje je posvuda u izobilju gnojeno hrvatskom krvlju.”⁴⁰ Hrvati su na temelju „povijesnoga prava” te na temelju etničkih i geopolitičkih činjenica smatrali da Bosna i Hercegovina pripada Hrvatskoj. To isto pravo, ali na temelju „narodnih snaga” i „bajuneta”, svojatala je i srpska država.⁴¹

Oko omladinskog lista „Slovenski jug”, koji je počeo izlaziti u Beogradu u novembru 1903. godine, javile su se ideje južnoslavenskog jedinstva i uzajamnosti kojima su obuhvaćeni Srbi, Hrvati, Slovenci i Bugari, dok se ostali narodi, poput Bošnjaka i ne spominju.⁴²

³⁹ Hrvoje Matković, *Grbovi Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Laser, Zagreb 1998, 18.

⁴⁰ William Brooks Tomljanovich, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2001, 76.

⁴¹ Grgo Grbešić, Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću, *Diacovensia* 21(2013)1, 2013, 97.

⁴² M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 260.

Tokom Prvog svjetskog rata srpska vlada i Jugoslavenski odbor su smatrali da bi bilo potrebno izaći pred savezničku javnost sa jednim zajedničkim programom jugoslavenskog ujedinjenja. Već u ljeto 1917. godine potpisan je dokument između vlade Srbije i Jugoslavenskoga odbora (kojeg su činili slovenski i hrvatski politički emigranti) o ujedinjenju i budućem uređenju zajedničke države, poznat kao Krfska deklaracija. Ova deklaracija je polazila od dva osnovna načela, i to: načela nacionalnog jedinstva Srba, Hrvata i Slovenaca i načela samoopredjeljenja naroda, na temelju kojih se postavlja zahtjev za formiranjem zajedničke države. Iako su srpski i hrvatski političari polazili od toga da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan troplemeni i troimeni narod, oni su iz toga u pogledu unutrašnjeg uređenja buduće države izvlačili različite zaključke.⁴³

Među spornim pitanjima, tokom sjednice na Krfu, našli su se naziv nove države (Velika Srbija/Jugoslavija/Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) i ravnopravnost muslimanske vjere. Po svjedočenju člana Jugoslavenskoga odbora, hrvatskoga kipara Ivana Meštrovića, došlo je do zaprepáštenja među sudionicima, kada je srpski ministar Protić iznio svoje stajalište s obzirom na muslimansko pitanje. „Kada pređe naša vojska Drinu dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.”⁴⁴ U svim upravno-političkim podjelama Bosna i Hercegovina je, usljed njihovih hegemonističkih zahtjeva, izazivala sporove između hrvatskih i srpskih stajališta.⁴⁵

Tokom 1917. godine oživio je javni politički život u Austro-Ugarskoj gdje su najaktivniji bili slovenački klerikalni političari, posebno Janez Krek i dr. Anton Korošec, vođe Slovenske ljudske stranke. U tim trenucima Korošec je procijenio da Slovenija i Slovenci kao narod ne mogu opstati ukoliko se ne oslonena Srbiju i Hrvatsku, odnosno ukoliko ne dođe do ujedinjenja Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije. Tako je Majska deklaracija značila krupan doprinos ideji jugoslavenskog ujedinjenja, a označila je početak pokreta koji je postepeno doveo do ujedinjenja jugoslavenskih zemalja koje su bile pod habzburškom vlašću, nastankom Države Slovenaca, Hrvata i Srba 29. X 1918. godine.⁴⁶ Već je 31. X 1918. godine u Sarajevu konstituisan Glavni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu, da bi 3. IX 1918. godine bila imenovana i prva bosanskohercegovačka Narodna (Zemaljska) vlada za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁷ Bio je to momenat kad je Bosna i Hercegovina, prvi put nakon pada srednjovjekovne bosanske države 1463. godine, obnovila svoju državnost. Za mnoge političare u Hrvatskoj to je bio prijelazni stadij ka pripajanju Bosne i Hercegovine zajednici zemalja pod hrvatskom dominacijom,

⁴³ Isto, 264.

⁴⁴ Ivan Meštrović, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Knjižica hrvatske revije, Buenos Aires 1961, 31.

⁴⁵ G. Grbešić, *Od ilirskoga pokreta*, 98.

⁴⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 266.

⁴⁷ Isto, 269.

dok je za bosanskohercegovački orjentisane političare to bio svjetli trenutak u obnavljanju državnosti Bosne i Hercegovine i njenog participiranja u Državi Slovenaca, Hrvata i Srba. Pošto je Država Slovenaca, Hrvata i Srba (u čijem nazivu nije bilo mjesta za Bošnjake) trajala isuviše kratko, svega mjesec dana, ostaje nam da na temelju činjenica koje su prethodile uspostavi te države kao i onih koje su uslijedile nakon njenog ukidanja izvlačimo zaključke o razlozima uspostave Narodne vlade za Bosnu i Hercegovinu. Pošto su taj oblik vlade imale i ostale pokrajine, na koje se računalo da će činiti buduću jedinstvenu hrvatsku državu nije isključeno da je i Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu bila formirana s ciljem donošenja odluke o pripajanju Bosne i Hercegovine Hrvatskoj, čime bi bili ostvareni hrvatski iredentističko-hegemonistički planovi. Međutim, zbog svih opasnosti pred kojima se našla nova Država Slovenaca, Hrvata i Srba politički procesi su ipak krenuli u pravcu pripajanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba Kraljevini Srbiji, a što će biti pogubno za Bosnu i Hercegovinu i Bošnjake.

Iako su se povodom Majske i Krfske deklaracije javno oglasili hrvatski i bošnjački političari u Bosni i Hercegovini koji uopće nisu bili predstavljeni u Jugoslavenskom odboru,⁴⁸ ipak su samo tadašnji bošnjačko-muslimanski političari, kao posebna nacionalna zajednica, uistinu bili politički isključeni iz tih procesa, a posebno imamo li u vidu činjenicu da su hrvatske stranke u Bosni i Hercegovini pretežno provodile politiku „hrvatskih pokrajina (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije)” u sastavu Monarhije. To ignorisanje bošnjačke političke volje i ozbiljnijeg artikulisanja njihovog stava jasno je uočljivo iz Rezolucije hrvatskih, slovenačkih i srpskih političara koja je usvojena na sastanku u Zagrebu 3. III 1918. godine sa zahtjevom da se uspostavi demokratski utemeljena država Slovenaca, Hrvata i Srba, a koju je između ostalih potpisalo i pet političara iz Bosne i Hercegovine, i to: Danilo Dimović, Đuro Džamonja, Kosta Majkić, Jozo Sunarić i Vojislav Šola. Rezoluciju je inicirala Starčevićeva stranka prava koju su predvodili Milo Starčević i dr. Ante Pavelić (zubar).⁴⁹ Navedena Rezolucija će bošnjačkim političarima biti postavljena kao uslov njihovog i najmanjeg političkog participiranja u rješavanju jugoslavenskog pitanja, a posebno kad je riječ o statusu Bosne i Hercegovine u okviru buduće Države Slovenaca, Hrvata i Srba.

Početak septembra 1918. godine u kratku posjetu Sarajevu je došao dr. Korošec, a s ciljem ispitivanja političkog raspoloženja domaćih političara. Tokom posjete Korošec se sastao sa reisul-ulemom Čauševićem, Derviš-beg Miralemom i Sejfudinom Huseinagićem kao predstavnikom Adem-age Mešića. Svi su se izjasnili protiv nastojanja Šerifa Arnautovića da se Bosna i Hercegovina pripoji Ugarskoj. Tom prilikom, našavši se u vrlo nezahvalnoj i gotovo bezizlaznoj situaciji, a pritisnut iredentističko-hegemonističkim interesima iz Beograda i Zagreba, u potrazi za najbezbolnijim rješenjem za Bošnjake, reisul-

⁴⁸Isto, 266.

⁴⁹Isto, 267.

ulema Čaušević se izjasnio za saradnju i ujedinjenja svih Južnih Slavena.⁵⁰ Proglašenjem Prvomercembarskog akta 1918. godine uspostavljena je Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.

Zaključimo! Kad je riječ o položaju Bosne i Hercegovine u okviru jugoslavenskog političkog koncepta o istom je odlučivano izvan Bosne i Hercegovine i mimo Bošnjaka, koji su samo konsultirani, uz prethodno pripremljen teren jasno definisanih preduslova, bez da su u ključnim momentima i po ključnim pitanjima uistinu odlučivali o svojoj državi i njenoj političkoj sudbini. Jednostavno, u tom klinču srpsko-hrvatskih interesa na Bosnu i Hercegovinu je gledano kao na kursor koji treba poslužiti susjednim hegemonistima, dok su Bošnjaci muslimani nasilno nominovani Srbima ili Hrvatima.

Hrvatski politički kurs u Kraljevini SHS/Jugoslaviji

Čuveni antropograf dr. Cvijić zastupao je tezu „da su Bosna i Hercegovina najvažnije oblasti za rješavanje srpskohrvatskog i time jugoslavenskog pitanja.”⁵¹ Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini je do kraja 1917. godine bila ambivalentna, a što su personificirali dr. Štadler i dr. Jozo Sunarić preko političkih organizacija HKU i HNZ, a ispoljavala se u podršci programima dr. Ante Starčevića, odnosno Majske deklaracije. To znači da je politika hrvatskog korpusa u Bosni i Hercegovini u prelomnom trenutku zauzela kurs diktiran iz „centra” tj. iz Hrvatske, čime je potvrđena ovisnost u kreiranju magistralnih političkih opredjeljenja izvan Bosne i Hercegovine.⁵²

Tokom 1918. godine Ivo Pilar je u studiji „Politički zemljopis hrvatskih zemalja - Geopolitička studija”, koju naziva „prvijencom na tom polju u našoj literaturi” definisao pojam „hrvatske zemlje” opisujući ih kao skup historijsko-političkih pokrajina na jugu austrougarske Monarhije, koje su sačinjavale sastavni dio hrvatske države, u kojima još uvijek stanuju Hrvati kao pretežni ili znatni dio pučanstva. Tako su prema Pilaru „hrvatske zemlje” Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna, Hercegovina i Istra.⁵³

⁵⁰ Već u februaru 1919. godine francuski novinar Charles Rivet je prilikom boravka u Sarajevu razgovarao, između ostalih, i sa reis-ul-ulemom Čauševićem, a taj razgovor objavio u listu *Le Temps* početkom aprila iste godine. Tom prilikom reis Čaušević je ukazao na svu pogubnost po muslimane prilikom formiranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Francuskom novinaru je naglasio da su hiljade ljudi ubijene, nekoliko žena spaljeno, sela opljačkana i uništena, uz konstataciju da su muslimani ovih prostora Slaveni iako im Srbi negiraju taj identitet. M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 266. i 276.

⁵¹ Tomislav Išek, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941) (nacionalni etosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)*, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2004, 299.

⁵² *Isto*, 300-301.

⁵³ D. Lovrenović, *Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja*, 107.

Tokom 1919. godine, a nakon formiranja Demokratske stranke i Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), obnovljena je i stara Hrvatska narodna zajednica koja je kasnije podijeljena na Hrvatsku težačku stranku (HTS) i Hrvatsku pučku stranku (HPS). Zajedno sa JMO, ali uz dijametralno različite interese i viđenje Bosne i Hercegovine, hrvatske političke stranke su se zalagale za federalističko državno uređenje. Nakon izbora za ustavotvornu skupštinu, održanih 28. XI 1920. godine, Hrvatska pučka (republikanska) seljačka stranka Stjepana Radića (HRSS-od 1925. godine iz naziva stranke je izbačen pridjev „republikanska” te joj je akronim HSS) je osvojila 50 mandata, od ukupno njih 419, dok je Demokratska stranka osvojila 92 mandata, Narodna radikalna stranka 91 mandat, Komunistička partija Jugoslavije 58 mandata, dok je JMO osvojila 24 mandata, HTS 7 mandata, HPS 3 mandata itd.⁵⁴

Kako ističe Matijević, HPS je, sa svim svojim autonomnim organizacijama, bila integralni dio Hrvatskog katoličkog pokreta (HKP), predstavljajući „političku granu” stranke u Hrvatskoj. Jednako i HTS, iako je formalno bila samostalna politička organizacija, nije predstavljala ništa više od produžene ruke političke partije u Hrvatskoj tj. Hrvatske zajednice (HZ).⁵⁵

O tadašnjim političkim intencijama hrvatske političke scene u Bosni i Hercegovini svjedoči optimizam s kojim su osnivači HPS gledali na budućnost svoje organizacije, a koji se održavao u jednoj novinskoj vijesti sarajevske Jugoslavije: „muslimani velikom simpatijom prate razvoj i osnutak HPS. U listu je naglašena nada, da će moći doskora javiti o zajedničkom političkom radu Hrvata katolika i muslimana u parlamentu i van njega.”⁵⁶

Kada je HRSS, prilikom izbora za Narodnu skupštinu 18. III 1923. godine, izišla u Bosni i Hercegovini sa svojom samostalnom kandidatskom listom, potpuno je porazila i HPS i HTS te ih gurnula na margine političkog života.⁵⁷

U vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine 1909. godine Stjepan Radić je tražio da se Bosna i Hercegovina sjedini s Hrvatskom jer joj Hrvati, kao kulturno najbliži, mogu najviše pomoći. Radić navodi da u Bosni i Hercegovini ima najviše Srba, a muslimanima daje pravo u odluci kome će se prikloniti iako misli da bi im bilo bolje da postanu politički Hrvati. Aneksija Bosne i Hercegovine predstavljala je vrhunac afirmacije Radićevih ideja. On je podržao čin aneksije nadajući se da će time započeti proces izgradnje trijalističke ili federalne Habsburške Monarhije.⁵⁸

⁵⁴ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 27.-279.

⁵⁵ Zlatko Matijević, *Zablatiše me djeca! Fra Didak Buntić, između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919-1922)*.

Vidi: https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/fra_didak/4.pdf (25.11.2022).

⁵⁶ Z. Matijević, *Nastanak dviju političkih stranaka bosansko-hercegovačkih Hrvata (1919-1920)*, 90.

⁵⁷ *Isto*, 96.

⁵⁸ Tomislav Išek, *Djelatnost HSS-a u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo 1981, 50.

Kao dominantno pitanje u jugoslavenskom političkom životu nametnulo se tzv. „hrvatsko pitanje”, odnosno odnos između srpske i hrvatske buržoazije i općenito pitanje položaja Hrvatske ili tzv. „prečanskih krajeva” u Kraljevini SHS. Braneci svoje pozicije velikosrpski režim je u decembru 1924. godine zabranio rad Radićeve HRSS. Odričući se decentralističkih zahtjeva kao i insistiranja na osnivanju republike Stjepan Radić je ušao u vladu Nikole Pašića dobijajući resor prosvjete. Iako se samo formalno odrekao zahtjeva za formiranje Hrvatske kao republike on nije suštinski odstupao od insistiranja za preuređenjem države na konfederalnoj ili federalnoj osnovi. Stoga je Radić ponovno otišao u opoziciju, da bi 1927. godine sa Svetozarom Pribičevićem, kao vođi Samostalne demokratske stranke (SDS), koja je uglavnom okupljala Srbe iz Hrvatske sklopio politički savez poznat pod imenom Seljačko-demokratska koalicija (SDK). Oslanjajući se na snažan utjecaj u narodu, SDK je stalno povećavala pritisak na režim, žigošući u Narodnoj skupštini vladinu politiku, posebno bezakonje i korupciju. U tako žućnom političkom ambijentu kreirana je politička pozadina za ubistvo, do kojga je i došlo 20. VI 1928. godine. Tog dana je radikalni poslanik Puniša Račić u Narodnoj skupštini, usred oštih napada opozicije na vladu zbog korupcije, ubio poslanike SDK-a, odnosno HSS-a, Pavla Radića i Đuru Basrićeka, a ranio Stjepana Radića, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Osamnaest dana poslije atentata u skupštini od zadobijenih rana izdahnuo je Stjepan Radić, kojeg je na položaju lidera HSS naslijedio dr. Vladimir-Vlatko Maček.⁵⁹

Nakon nemilih događaja u Narodnoj skupštini i ubistva poslanika HSS-a, kralj Aleksandar je 6. I 1929. godine zaveo diktaturu. Već 3. X 1929. godine kralj je proglasio *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja*, a kojim je Kraljevina SHS dobila novi službeni naziv, Kraljevina Jugoslavija. Umjesto dotadašnje 33 oblasti, država je podijeljena na 9 banovina koje su dobile naziv po rijekama, i to: Dravska, Savska, Vrbaska, Primorska, Drinska, Zetska, Dunavska, Moravska i Vardarska.⁶⁰

Nakon zavođenja diktature i zabrana djelovanja političkih stranaka i organizacija politički život je dobio jedan vid konspiracije intenzivnog špijuniranja i progona. Nakon potiskivanja u ilegalu HSS se koristila hrvatskim kulturnim i crkvenim ustanovama i Bosni i Hercegovini: čitaonicama, sportskim, pjevačkim i drugim kulturnim društvima i crkvenim priredbama. Budući da je režim progono aktivnosti Hrvata u Bosni i Hercegovini, ne poduzimajući iste aktivnosti i protiv Srba, učvršćivala se HSS ideologija kao nacionalna ideologija Hrvata u fazi diktature.⁶¹

⁵⁹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 293.

⁶⁰ Isto, 296-297. Ivo Krbek zaključuje kako nova podjela na banovine „nije radikalno prešla preko starih, historijskopokrajinskih granica“, smatrajući kako su samo „raskomadane, a ne i poništene“. Ivo Krbek, *Upravno pravo, Organizacija javne uprave*, vol. II, Tisak i naklada jugoslavenske štampe, Zagreb 1932, 349.

⁶¹ Srećko Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlo riječi*, Sarajevo – Zagreb 2004, 195.

Ideološka polazna pozicija hrvatskog ideologa Stjepana Radića po pitanju Bosne i Hercegovine je njena kroatizacija, odnosno pripajanje hrvatskom kulturnom i političkom prostoru, uz pogled na „bosanske Muslimane kao islamizirane Hrvate” koje, po njemu, treba doduše ostaviti u njihovoj vjeri, pridobijajući ih za modernu hrvatsku naciju, i to emancipatorskim i kulturnim radom.⁶²

Godine 1922. H(R)SS je pustila svoje korijene u Bosni i Hercegovini, pa se tako u Radićevim govorima moglo čuti da je ona „jedna moralna, gospodarska i politička jedinica”, prognozirajući da će njegova stranka na predstojećim izborima osvojiti „70% muslimanskih glasova”. Godinu poslije, nakon neuspjelog pokušaja sporazumijevanja između federalističkog bloka i srpske Radikalne narodne stranke 1923. godine Radić je poručio srpskoj strani: „Mi nećemo dopustiti da se s Bosnom postupa kao sa Makedonijom i zato ne može doći do sporazuma”, tražeći za „Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Bačku, Banat, Crnu Goru i Makedoniju pravo da se plebiscitom odluče hoće li ostati u centralističkoj i unitarističkoj Srbiji ili žele ući u federaciju s miroljubivom i neutralnom Hrvatskom”.⁶³ Iako je u svojim izjavama često lavirao, ipak Radić o Bosni i Hercegovini nije razmišljao kao o samostalnoj državi jednakoj Srbiji, Hrvatskoj ili Sloveniji, niti je poznavao bilo kakav bosnicitet kao povijesno-političku kategoriju svojatajući Bošnjake kao „Hrvate islamske vjere”.⁶⁴ Njegov nasljednik Vlatko Maček nastavio je istim smjerom agitirajući za vraćanje načelu povijesno-političkih regija, iskazujući spremnost za podjelom Bosne i Hercegovine.⁶⁵ Velikohrvatska teritorijalna ekspanzija je bila očita, a hegemonistički interesi sve otvorenije iskazivani.

Tadašnji britanski diplomati ocjenjivali su da su granice banovina u Kraljevini brisale stare historijske granice, ali kako se ipak ovakvom administrativnom podjelom „u dobroj mjeri izlazilo u susret hrvatskim težnjama”.⁶⁶ Očigledno su britanski diplomati procjenjivali da je prilikom razgraničenja banovina bilo primjera samovolje režima, „a politički i strategijski razlozi pretpostavljeni su, u nekoliko notornih slučajeva, razlozima privrede i svakodnevnog života”. Osim toga, pravilno su ocjenjivali da je formiranje banovina predstavljalo samo „umešnju primenu politike čvrstog centralizma.”⁶⁷

Prethodno navedenim Zakonom je zapravo konačno faktički ukinut § 135 Vidovdanskog ustava, poznat i kao „Spahin paragraf”, odnosno „turski

⁶² *Isto.*

⁶³ Tomislav Išek, Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine, *Prilozi*, br. 4, godina IV, Institut za istoriju, Sarajevo 1968, 204.

⁶⁴ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 196.

⁶⁵ Tomislav Išek, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991, 90-93.

⁶⁶ Živko Avramovski, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, *Godišnji izvještaju Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Arhiv Jugoslavije-Globus, vol. I, 1986, 615.

⁶⁷ *Isto*, 589-590.

paragraf”,⁶⁸ te je razbijena dotada nominalno očuvana teritorijalna autonomija Bosne i Hercegovine. Njen je prostor od tog momenta podijeljen između Drinske, Vrbaske, Primorske i Zetske banovine. Iako su novinski izvori isticali mudrost vladara i presudnu ulogu premijera Petra Živkovića u kreiranju Zakona, ipak je u oblikovanju banovinskih granica jasno vidljiva ruka prvog diktatorskog ministra pravde Milana Srškića, posebno u upravnoj podjeli dotada homogenog prostora Bosne i Hercegovine.⁶⁹

Jedino se Vrbaska banovina, sa dominantnim pravoslavnim stanovništvom, prostirala isključivo unutar historijskih teritorija Bosne i Hercegovine. Prostor Hercegovine je bio podijeljen između Zetske banovine (istočni dio Hercegovine) i Primorske banovine (zapadni dio Hercegovine). Posljednja banovina uzela je i dijelove juga Bosne. Drinska banovina, sa sjedištem u Sarajevu, iako je obuhvatala dobar dio Bosne, isto tako se administrativno prostirala i na šire područje preko rijeke Drine, zadirući duboko u srpski povijesni i etnički teritorij. Ipak, na taj je način osigurana srpska većina i u toj banovini. Zato je tadašnji vođa Bošnjaka, odnosno bh. Muslimana Mehmed Spaho gledao na formiranje banovina kao na razbijanje svih njegovih dotadašnjih napora za očuvanjem bh. autonomije.⁷⁰

Zetska banovina obuhvatala je prostor današnje Crne Gore, ali je bila teritorijalno proširena u svim smjerovima, tako da je obuhvatala prostor Dubrovnika i okoline, zatim jugoistočni dio današnje Bosne i Hercegovine, sam jug Srbije te dijelove Metohije i današnjeg Kosova.⁷¹ U ovakvom obliku, obuhvatajući teritorije koji su još dvadesetak godina ranije činili Kraljevinu Crnu Goru, jug Kraljevine Srbije, dijelove Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske, Zetska banovina je trebala služiti pospešivanju integrisanja tih raznorodnih dijelova u jedan jugoslavenski nacionalnu korpus. Sami Crnogorci navodno su bili zadovoljni granicama ove banovine, gledajući u njima proširenje nekadašnje Kraljevine Crne Gore.⁷² Na direktno pitanje Ivana Meštrovića zašto je podijeljen teritorij Bosne i Hercegovine, Srškić je odgovorio da je to napravljeno „radi turkeša” te da on ne može „u Bosni gledati minarete, oni moraju da nestanu.”⁷³

Dok su zaštitnici šestojanuarskog režima bili manje-više jedinstveni, opozicioni elementi su se podvojili: srbijanska strana se zalagala za povratak na parlamentarni sistem, a hrvatska opozicija se opredijelila za utvrđivanje principa novog državnog uređenja. Zanimljiv je bio tretman Bosne i Hercegovine u cjelokupnom rješenju pri čemu je zamišljano da se njen teritorij na kojem su se „ukršćala plemena, vjere i kulturni uticaji” priključi Dalmaciji čime bi bila

⁶⁸ Sead Bandžović, Turski paragraf Vidovdansskog ustava (1921): dometi i ograničenja, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 7-47.

⁶⁹ Stipica Grgić, *Uprava u Savskoj banovini (1929-1939)-između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska teza, odbranjena na Sveučilištu u Zagrebu, Zagreb 2014, 147.

⁷⁰ *Isto*, 148.

⁷¹ *Isto*, fus nota 571, 148.

⁷² *Isto*, fus nota 572 i 573, 148.

⁷³ *Isto*, fus nota 566, 147.

formirana četvrta državna jedinica, a koja bi kao svjevrnska tampon zona u budućnosti razdvajala Beograd i Zagreb,⁷⁴ odnosno dvije sfere njihovih iredentističko-hegemonističkih politika.

Politički teror i represalije režima u Kraljevini Jugoslaviji i njegovih paravojskih snaga nisu ohrabрили samo ekstremiste, među Hrvatima (op.a), na strogo organizovanje i terorističku aktivnost nego su i građansku opoziciju naveli na paravojsno organiziranje, pa je tako od 1935. godine Hrvatska seljačka stranka započela s osnivanjem vlastite paravojsne Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske garde, i to svugdje gdje su Hrvati bili u većini.⁷⁵

Konačno rješenje „hrvatskog pitanja” u Kraljevini Jugoslaviji na štetu Bosne i Hercegovine

Nacionalno preuređenje zemlje je tokom tridesetih godina XX vijeka postalo „kamen spoticanja” sveukupnog političkog života u Kraljevini. Činilo se da su svi politički procesi uslovljeni srpsko-hrvatskim dogovorom, odnosno rješavanjem „hrvatskog pitanja”. Nakon petomajskih izbora 1935. godine na kojima se režimskoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci (JNS) suprotstavila lista Udružene opozicije, kandidatska lista JNS, predsjednika Bogoljuba Jevtića je moralno poražena, iako je osvojila više glasova. Kraljevskom namjesniku knezu Pavlu je postalo jasno da mora tražiti novu ličnost kojoj bi povjerio mandat da sastavi vladu, te je tako njegov izbor pao na dr. Milana Stojadinovića, koji je uspio sastaviti novu vladu,⁷⁶ opterećenu starim, neriješenim „hrvatskim pitanjem”!

Međutim, ni on nije odstupao od pozicija odbrane državnog centralizma i nacionalnog unitarizma. Razlike između onih koji su bili „za” (Stojadinović, ispred-Narodne radikalne stranke; Spaho, ispred JMO i Korošec ispred Slovenske ljudske stranke) i onih koji su bili „protiv” (Maček, ispred HSS, odnosno „hrvatskog narodnog pokreta”) postojećeg stanja narasle su do najvećih mogućih razmjera. Predsjednik vlade Stojadinović, nakon što nije uspio ubijediti Mačeka, odnosno hrvatsko političko vodstvo da uđe u novu vladu Milana Stojadinovića, pokušao je unutrašnjom i spoljnom politikom blokirati tzv. „hrvatsko pitanje” izazivajući kontraefekat, odnosno jačajući opoziciju, kako onu na hrvatskoj tako i srpskoj strani.⁷⁷

Opozicione snage su sklopile sporazum u Farkašiću 8. X 1937. godine, a kojim su formirali Blok narodnog sporazuma. Nakon općih izbora 1938. godine prevagnule su koncepcije onih koji su zagovarali demokratizaciju zemlje, odnosno sporazum Hrvata i Srba. Stoga je knez Pavle bio primoran da posegne za novim koracima. Zajedno sa Milanom Stojadinovićem izašao je s prijedlogom

⁷⁴ T. Išek, 327.

⁷⁵ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 51.

⁷⁶ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 314.

⁷⁷ T. Išek, 328.

konkordata sa Vatikanom, a koji je trebalo ozakoniti kroz Skupštinu i Senat. Cilj je bio politički neutralisati „hrvatsko pitanje”, odnosno odlučni i agresivni hrvatski politički blok, pridobiti naklonost fašističke Italije i zadovoljiti katoličko svećenstvo. Projekt konkordata izazvao je velike političke otpore, posebno u Srbiji, tako da nikad nije ni ratificiran. Konačnim udarac režimu uslijedio je nakon prijevremenih izbora 1938. godine, posljednjih izbora u Kraljevini. Rezultati izbora označili su poraz Stojadinovićeve koalicione vlade, posebno u Bosni i Hercegovini. Knez Pavle je shvatio da treba smijeniti Stojadinovića i na njegovo mjesto dovesti nekoga ko konačno može riješiti „hrvatsko pitanje”.

Tako je početkom februara 1939. godine mandat za sastav nove vlade knez Pavle povjerio Dragiši Cvetkoviću sa osnovnim zadatkom da riješi „hrvatsko pitanje”, odnosno da sklopi sporazum sa vođom HSS-e, dr. Mačekom. Taj sporazum je u cjelosti išao protiv Bosne i Hercegovine, negirajući državu Bosnu i Hercegovinu kao historijsku nacionalno-političku činjenicu. Sporazum je zaključen 26. VIII 1939. godine, a sadržavao je samo dvije tačke: formiranje koalicione Vlade Cvetković-Maček i osnivanje Banovine Hrvatske. Novoosnovanoj Banovini Hrvatskoj bilo je dodijeljeno 13 od 53 bh. kotara, i to osam iz Primorske banovine (Bugojno, Duvno, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Prozor i Stolac), dva iz Drinske banovine (Fojnica i Travnik) i tri iz Vrbaske banovine (Brčko, Derventa i Gradačac).⁷⁸ Ovim sporazumom Bosna i Hercegovina je načelno dokinuta kao država. Iz Sporazuma je proisticalo donošenje Uredbe o Banovini Hrvatskoj u čiji su sastav ulazile dotadašnja Savska i Primorska banovina, uz srezove Dubrovnik, Ilok i Šid. Time je izvršena do tada nezabilježena dalja podjela Bosne i Hercegovine, odnosno cijepanje njenog historijskog državno-pravnog i teritorijalno-političkog tkiva.⁷⁹

Sporazum Cvetković-Maček označio je nedvosmisleno provođenje političke volje koja je na liniji srpsko-hrvatskih odnosa kreiranih izvan Bosne i Hercegovine, tinjala decenijama, bivajući zaodjenuta u forme diplomatskih federalističkih, odnosno decentralističkih tendencija na jugoslavenskoj političkoj sceni, a čiji su nosioci prije svega bili prohrvatski politički subjekti, kao i centralističkih težnji koje su nosili prosrpski politički subjekti. U suštini, oba subjekta, promovišući svoje velikodržavne planove zaodjenute u diplomatske stavove o obliku državnog uređenja, zapravo nisu računali na postojanje Bosne i Hercegovine.

Međutim, dalji koraci ka konkretizaciji svih elemenata u uspostavljanju Banovine Hrvatske, kao i formiranje srpske banovine pod nazivom Srpske zemlje u čiji bi sastav ušle teritorije Vrbaske, Drinske, Zetske, Dunavske, Vardarske i Moravske banovine sa sjedištem u Skoplju, te podizanje svih tih iredentističko-hegemonističkih sporazuma, na relaciji Zagreb-Beograd, na ustavno-pravni nivo, prekinuti su izbijanjem rata početkom aprila 1941. godine.

⁷⁸ Vladimir Pavlaković, *Banovina Hrvatska, Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939, 48, t. 2, 137.-148.

⁷⁹ M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 319.

Reakcionarni hrvatski hegemonizam i pokušaji postepenog rastakanja Bosne i Hercegovine

Dok je hrvatska strana, kako smatra Džaja, autonomiju Bosne i Hercegovine u najmanju ruku držala kao pregovaračku kartu u političkim igrama, sve srpske političke snage su to odbijale.⁸⁰ S navedenom tvrdnjom, koju možemo protegnuti na cijeli XX vijek, se možemo samo djelomično složiti, jer, za razliku od srpskog hegemonizma koji je nedvosmislen i očigledan, onaj hrvatski je zakamufliran, pritajan i uvijek spreman da se razgoropadi, što mu daje sva obilježja političke dvoličnosti i licemjerja, koje je često opasnije i pogubnije od otvorenog neprijateljskog hegemonizma istočnih bh. susjeda. Zar sporazum Cvetković-Maček i Tuđman-Milošević tome ne idu u prilog?!

Da bi hegemonistički ciljevi bili ostvareni nužno je bilo provesti homogenizaciju stanovništva s ciljem prilagođavanja bh. multikulturalne baštine nacionalno-ideološkim postulatima. U tim hegemonističkim aktivnostima prvi potez su uvijek povlačili srpski ideolozi hegemonizma, da bi ih tek nakon toga u ostvarenju svojih protuzahjtjeva slijedili oni hrvatski. Tako se Bosna i Hercegovina uvijek nalazila između dva hegemonizma, gdje je teško odrediti koji je kobniji po političku sudbinu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, što je potvrđeno u posljednjoj deceniji XX vijeka.

Nakon podjele Kraljevine na banovine pooštren je srpsko-hrvatski konflikt koji je rješavan na račun Bosne i Hercegovine, njene teritorije i stanovništva. Od 1931. do 1939. godine izneseno je nekoliko prijedloga gdje je najspornije pitanje bilo ono vezano za poziciju Bosne i Hercegovine. Na tom pitanju egzistencijalno su se ukrštavali interesi Bošnjaka, s jedne, naspram interesa Srba i Hrvata, s druge strane. Tokom dugotrajnih pregovora hrvatski predstavnici su odstupili od principa povijesnih regija kao federalnih jedinica iznudivši 1939. godine sporazum Cvetković-Maček, a u kojem su priznata samo tri naroda, dok je Bosna i Hercegovina prvi put bila podijeljena između Srba i Hrvata. Nakon definitivne realizacije dugo sanjane i pomno planirane podjele Bosne i Hercegovine za Bošnjake više nije bilo razumnog objašnjenja. Dok je većina zastupnika srpske političke i kulturne javnosti, uključujući Srpsku pravoslavnu crkvu, Bosnu i Hercegovinu vidjela kao isključivo srpsku zemlju, odgovorio je hrvatski hegemonizam koji je odbijao podjelu Bosne i Hercegovine sa Srbima zahtijevajući veliku Hrvatsku do Drine. Vodstvo HSS je računalo na skoro cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine, a što je planirano da se realizuje bilo narodnim referendumom ili naknadnom dodjelom onih kotareva koji su u većini nastanjeni bosanskim Hrvatima i Bošnjacima, i to: Visoko, Zenica, Žepče i Tešanj u centralnoj Bosni, te Jajce i Bihać u zapadnoj Bosni. Pri tome se polazilo od toga da će većina „bosanskih Muslimana” prihvatiti hrvatski nacionalni identitet, što među Bošnjacima nije uzelo velikog maha.⁸¹

⁸⁰ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 98.

⁸¹ S. M. Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991)*, 187.

U tim prevratnim danima pored JMO, koja je u prvi plan stavila borbu za Bosnu i Hercegovinu, iz duboke ilegale izranjala je i Koministička partija Jugoslavije (KPJ) koja je zagovarala autonomiju Bosne i Hercegovine, što je vidljivo iz studentskih pisama komunističke omladine. Međutim, prije nego je zaživjela Banovina Hrvatska buknuo je Drugi svjetski rat, a novi hegemonističko-fašistički projekat bh. zapadnih susjeda, koji nije nastao preko noći, ugledao je svjetlo dana. U aprilu 1941. godine osnovana je fašistička Nezavisna Država Hrvatska (NDH), kojoj je pukovnik Kvaternik deklarativno priključio Bosnu i Hercegovinu, čiji je teritoriji podijeljen na župe, što se uopšte nije kosilo sa administrativnim uređenjem srednjovjekovne Bosne. Fašistički velikohrvatski sistem je instrukcijom cjelokupnom svom tisku i svim državnim uredima naložio da se umjesto imena Bosna i Hercegovina što više „rabe” nazivi velikih župa nastojeći na taj način kroatizirati bosansko srednjovjekovlje, istaknuti fingirano „hrvatsko državno pravo” na Bosnu i Hercegovinu koje nikad i nigdje nije postojalo, te izbrisati bošnjački identitet i ime Bosna.⁸²

Zaključak

Najistaknutijim katoličkim predstavnikom nacionalnog bošnjaštva, uz Ivana Franu Jukića, na osnovu historijskih činjenica, smatramo Antu Kneževića, kojeg franjevački bibliograf Jako Matković naziva ocem modernog bošnjaštva, iako dosta glasnjiji i agresivniji su bili zagovornici ideje kroatizacije Bosne i rastakanja identiteta Bošnjaka, tako da su i sami franjevci kao baštinici bošnjačkog identiteta na kraju posustali. Velikohrvatska politika je na razne načine uspjela prekriti i iskriviti tu historijsku činjenicu, te kreirati i nametnuti nove nacionalne identitete u cilju realizacije velikosprskog i velikohrvatskog projekta podjele Bosne i pripajanja njenih teritorija Hrvatskoj i Srbiji.

Proces kroatizacije Bosne i Bošnjaka je početkom osamdesetih godina XIX vijeka intenziviran, a glavni nosilac tog procesa je bila crkva, odnosno prvi vrhbosanski nadbiskup Štadler. Novi pojam „matere zemlje” označio je početak promjene historijskog gravitacijskog središta bh. katolika – budućih Hrvata – s Hrvatskom i Zagrebom kao novim političkim, crkvenim i kulturnim centrom, kako je to naglašavao Lovrenović, tvrdeći da je već trećega dana Prvog katoličkog kongresa, na svečanom banketu, Štadler izrekao ključnu misao koja će postati političkom idejom vodiljom integralnog katoličkog hrvatstva: „Želim da se što prije Bosna i Hercegovina sjedini s materom zemljom”, gdje je sintagma o „mater-i-zemlji” replika mađarskih aspiracija da se državopravni položaj Hrvatske i Dalmacije u Kraljevini Ugarskoj predstavi kao odnos prema „majci zemlji”.

Jednako bezobzirno i okrutno širenje antibošnjaštva i negiranja bosanske državnosti teklo je kako nakon austrougarske aneksije, tako i prilikom

⁸² M. Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, 327.

oživotvorenja vještačke ideje jugoslavenstva u okviru prve/stare Jugoslavije, koja je bila svedena isključivo na antagonistički odnos između velikosrpskog hegemonizma i velikohrvatskog decentralizma i federalizma, gdje se računalo na podjelu Bosne i Hercegovine uz negiranje postojanja Bošnjaka. To će posebno doći do izražaja pred početak Drugog svjetskog rata u formi sporazuma Cvetković-Maček, što će potom kulminirati kroz nacističko-fašistički projekat u formi NDH. Iako smo u radu analizirali hrvatski iredentizam i hegemonizam prema Bosni i Hercegovini od 1878. do 1941. godine, to ni u kojem slučaju ne znači da se taj paternalistički odnos zapadnih susjeda prema Bosni i Hercegovini pojavio sa austrougarskom okupacijom niti je isti prestao postojati nakon 1941. godine. Baš naprotiv, velikohrvatske pretenzije prema Bosni i Hercegovini su pokazale još pogubnije i teže posljedice po Bosnu i Hercegovinu nakon 1941. godine, a prisutne su i dan-danas.

Summary

The most prominent Catholic representative of national Bosniak identity, alongside Ivan Franjo Jukić, based on historical facts, is Ante Knežević, whom the Franciscan bibliographer Jako Matković calls the father of modern Bosniak identity. Although the advocates of the idea of Croatization of Bosnia and the dismantling of Bosniak identity were much louder and more aggressive, even the Franciscans, as custodians of Bosniak identity, ultimately faltered. The Greater Croatian policy managed in various ways to obscure and distort this historical fact, creating and imposing new national identities to realize the Greater Serbian and Greater Croatian project of dividing Bosnia and incorporating its territories into Croatia and Serbia.

The process of Croatization of Bosnia and Bosniaks intensified in the early 1880s, with the primary driver being the church, specifically the first Archbishop of Vrhbosna, Štadler. The new concept of “motherland” marked the beginning of a shift in the historical gravitational center of Bosnian Catholics – future Croats – with Croatia and Zagreb becoming the new political, ecclesiastical, and cultural center, as emphasized by Lovrenović, who argued that on the third day of the First Catholic Congress, at a ceremonial banquet, Štadler expressed a key thought that would become the guiding political idea of integral Catholic Croatism: “I wish that Bosnia and Herzegovina would quickly unite with the motherland,” where the phrase “motherland” was a replica of Hungarian aspirations to present the legal status of Croatia and Dalmatia in the Kingdom of Hungary as a relationship to the “motherland.”

The same ruthless and cruel expansion of anti-Bosniak sentiment and denial of Bosnian statehood continued both after the Austro-Hungarian annexation and during the realization of the artificial idea of Yugoslavism within the First/Old Yugoslavia, which was reduced to an antagonistic relationship between Greater Serbian hegemony and Greater Croatian decentralism and

federalism, with an expectation of dividing Bosnia and Herzegovina and denying the existence of Bosniaks. This became especially pronounced before the start of World War II in the form of the Cvetković-Maček agreement, which later culminated in the Nazi-fascist project in the form of the Independent State of Croatia (NDH). Although this work analyzes Croatian irredentism and hegemony towards Bosnia and Herzegovina from 1878 to 1941, it does not mean that this paternalistic attitude of the Western neighbors towards Bosnia and Herzegovina appeared with the Austro-Hungarian occupation, nor did it cease after 1941. On the contrary, Greater Croatian pretensions towards Bosnia and Herzegovina had even more devastating and severe consequences for Bosnia and Herzegovina after 1941 and continue to this day.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Knjige/Books:

1. Ančić Mladen, *Putanja klatna, Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV. stoljeću*, Zadar /Mostar 1997.
2. Antoni D Smit, *Nacionalni identitet*, Biblioteka XX vek, Beograd 2010.
3. Avramovski Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, Godišnji izvještaju Britanskog poslanstva u Beogradu 1921-1938*, Arhiv Jugoslavije-Globus, vol. I, Beograd 1986.
4. Baernreither Joseph M, *Fragmente eines politischen Tagebuches*, (izd. i prir. J. Redlich), Berlin 1928.
5. Brkić, Prinosi hrvatstvu Bosne i Hercegovine, *Zbirka tekstova iz napretkovih kalendara*, PCC Međugorje 1995.
6. Buhin Tatjana – Holjevac Željko, *Bosna i Hercegovina u žarištu regionalne i europske politike 1878. godine*, Filozofski fakultet Univerziteta u Zagrebu, Zagreb 2012.
7. Dizdar Zdravko, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002.
8. Džaja Srećko, *Bosna i Hercegovina u austrougarskom razdoblju (1878-1918) - Inteligencija između tradicije i ideologije*, ZIRAL-Zajednica izdanja ranjeni labud, Biblioteka Stećak, knjiga 7. S njemačkog preveli Marijan Cipra i Milan Lončar, ZIRAL, Mostar-Zagreb 2002.
9. Džaja Srećko, *Politička realnost jugoslavenstva (1918-1991) s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu, Svjetlo riječi*, Sarajevo – Zagreb 2004.
10. Grgić Stipica, *Uprava u Savskoj banovini (1929-1939) – između državnog centralizma i supsidijarnosti*, doktorska teza, odbranjena na Sveučilištu u Zagrebu, Zagreb 2014.
11. Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta (geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, „Svjetlost” – izdavačko preduzeće, Sarajevo 1974.
12. Hadžijahić Muhamed, *Od tradicije do identiteta (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana)*, Svjetlost, Sarajevo 1974.
13. Hadžijahić Muhamed, *Porijeklo bosanskih muslimana*, Muslimanska biblioteka, Bosna, Sarajevo 1990.
14. Imamović Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod”, Sarajevo 2006.
15. Imamović Mustafa, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu, Magistrat, Sarajevo 2001.
16. Išek Tomislav, *Bosna i Hercegovina od stvaranja do propasti prve zajedničke države (1918-1941) (nacionalni etosi između centralizma i napora za preuređenje zemlje)*,

Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 2004.

17. Išek Tomislav, *Hrvatska seljačka stranka u Bosni i Hercegovini 1929-1941*, Sarajevo 1991.
18. Jellinek dr. Georg, *Die Lehre von den Staatenverbindungen*, Alfred Hölder, Wien 1882.
19. Klaić Vjekoslav, *Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine – prvi dio: zemljpis*, Matica hrvatska, Zagreb 1878.
20. Lavić Senadin, *Dikurs o Bosanstvu*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo 2020.
21. Lovrenović Ivan, *Bosanski Hrvati*, Esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikroulture, Synopsis, Zagreb – Sarajevo 2010.
22. Maštrović Vjekoslav, *Zadarska oznanjenja iz XVIII, XIX. i početkom XX stoljeća*, Zavod za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Zadru, Zadar 1979.
23. Matković Hrvoje, *Grbovi Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Laser, Zagreb 1998.
24. Meštrović Ivan, *Uspomena na političke ljude i događaje*, Knjižica hrvatske revije, Buenos Aires 1961.
25. Minić Miloš, *Dogovor u Karađorđevu*, Rabić, Sarajevo 2000.
26. Omeragić Sejo, *Dogovoreni rat*, Proton, Sarajevo 2000.
27. Pavlaković Vladimir, *Banovina Hrvatska, Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939.
28. Purivatra Atif, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo 1974.
29. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo 1998.
30. Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Svjetlost, Sarajevo 1987.
31. Stefanec Nataša, *HeretikNjegovaVeličanstva-povijest o Jurju IV Zrinskih njegovu rodu*, Barbat, Zagreb 2001.
32. Tomljanovich William Brooks, *Biskup Josip Juraj Strossmayer: Nacionalizam i moderni katolicizam u Hrvatskoj*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2001.
33. Truhelka Ćiro, *Sredovječni stećci Bosne i Hercegovine*, u: *Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, Knjiga prva, drugo izdanje, HKD Napredak, Sarajevo 1991.

Članci/Articles:

1. Babić Bogoslav, *Proglas cara Karla III (IV) na bosansko pučanstvo, od 1737. godine*, *Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slovenačkog-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, 1900.
2. Bandžović Sead, *Turski paragraf Vidovdanskog ustava (1921): dometi i ograničenja*, *Historijski pogledi, br. 3, god. III, , Tuzla* 2020.
3. Fermendžin, Listovi, *Starine XXIV*, Zagreb 1891.
4. Goldstein Ivo, *Granica na Drini – razvoj i značenje mitologema*, u: *Historijski mitovi na Balkanu, Zbornik radova*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2003.
5. Grbešić Grgo, *Od ilirskoga pokreta i jugoslavenske ideje do neuralgičnih točaka u hrvatsko-srpskim odnosima u 20. stoljeću*, *Diacovensia 21(2013)*, 2013.
6. Išek Tomislav, *Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine*, *Prilozi*, br. 4, godina IV, Institut za istoriju, Sarajevo 1968.
7. Jelić-Butić Fikreta, *Bosna i Hercegovina u koncepciji stvaranja Nezavisne Države Hrvatske, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
8. Korenić Stjepan, *U spomen Dr. Josipu Stadleru*, u: *Spomenica vrhbosanska 1882-1932*, Sarajevo 1932.
9. Krbeč Ivo, *Upravno pravo, Organizacija javne uprave*, vol. II, Tisak i naklada jugoslavenske štampe, Zagreb 1932.

10. Lovrenović Dubravko, *Kroatizacije bosanskog srednjovjekovlja u svjetlu interkonfesionalnosti stećaka (O jednom modelu promjene historijskog pamćenja)*, Godišnjak/Jahrbuch, 2013.
11. Mihaljević Josip, Odnos Stranke prava prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i 1879. godine u listu Sloboda, *Bosna franciscana*, br. 28, Sarajevo 2008.
12. Mišković P, Pokret otpora u Bosanskoj krajini od kapitulacije do ustanka 1941. godine, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Naučni skup, održan u Drvaru od 7. do 9. oktobra 1971. godine, Veselin Masleša, Sarajevo 1973.
13. Oršolić Tado, Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878, *Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru*, sv. 42/2000, Zadar 2000.
14. Puljić Ivica, Uloga vojvode don Ivana Musića u ustanku hercegovačkih Hrvata, *Zbornik radova, Uloga Hrvata u Hercegovačkome ustanku (1875-1878)*, Udruga vovjoda don Ivan Musić, Ljubuški 2009.
15. Sirotković Hodimir, O nastanku, organizaciji, državnopravnim pitanjima i sukcesiji Države SHS mastale u jesen 1918. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 24. god. 3, Institut za suvremenu povijest, Zagreb 1992.
16. Vukšić Tomo, Nadbiskup Josip Stadler (1881-1918) i Srbi, *Crkva u svijetu*, 34/1, 1999.

Internet:

1. Matijević Zlatko, *Zablatiše me djeca! Fra Didak Buntić, između Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke (1919-1922)*, Vidjeti: https://www.pilar.hr/wpcontent/images/stories/dokumenti/fra_didak/4.pdf (25.11.2022).
2. O hegemonizmu vidi: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=24747> (23.09.2023).

Mykhailo KOSTIV, PhD

*Department of the Genocide, Crimes Against Humanity and War Crimes
Research, National Museum of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine*

E-mail: kostivmb@gmail.com

Olena BURUL, independent researcher

Kyiv, Ukraine

E-mail: olena.burul@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:341.485:070:430(477:470+571:498)"1930/1932" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.188>

HOLODOMOR: REPORTS ABOUT THE ESCAPE ACROSS THE SOVIET-ROMANIAN BORDER IN THE GERMAN- LANGUAGE PRESS OF THE EARLY 1930S

Abstract: *This article explores the response of the German-language press to the events related to illegal crossings of the Romanian-Soviet border in the early 1930s, the number of which significantly increased due to the Holodomor and repressions in the Ukrainian SSR. The study aims to analyze the coverage of these events in German-language media, the influence of such publications on shaping public opinion regarding Soviet policy in Ukraine, and to confirm the thesis about the awareness of European governments of the real situation in the USSR. During the study, periodical publications from the 1920s and 1930s printed in Germany, Austria, Switzerland, Czechoslovakia, Luxembourg, and Liechtenstein were processed. The novelty of the research is the discovery of the accounts of eyewitnesses and participants of escapes across the Romanian-Soviet border, who managed to reach the right bank of the Dniester. Moreover, little-known facts about the consideration of the issue of crossing this border by refugees at the League of Nations level were revealed, and for the first time, literary works of German-speaking authors dedicated to the events of the Holodomor and the attempts of Ukrainians to escape from famine and persecution were analyzed.*

The conclusion of the study highlights the high potential of the German-language press of the early 1930s as a previously underexplored source of knowledge about the history of the Holodomor. The newspapers quite thoroughly covered the problem of illegal crossing the border to escape from hunger and repression in the USSR. Most of the materials on these topics were published throughout February-April 1932. The narratives within these reports illustrate the scenes of tragedy and despair, documenting harrowing encounters with Bolshevik military forces and the orchestrated targeting of fleeing civilians

by border guards. Complemented by firsthand testimonials from survivors, these accounts provide information about socio-economic circumstances and underlying motivations precipitating their exodus from Ukraine. Moreover, the newspapers critically assessed Soviet propaganda narratives, exposing the discreet contrast between the purported prosperity within the USSR and the harsh realities endured by Ukrainian peasants under Soviet governance.

In addition, we can assume that these publications were impactful, since some writers even presumably built the storylines of their literary works based on such materials. One of these books was the novel „Thanks to You, I Found My Homeland” written by Klothilde von Stegmann. Her text was partially published in the newspapers during the early 1930s, and one of the fragments at the beginning of the novel contained an episode about the escapes across the Soviet-Romanian border. However, in the post-war edition of the book, this fragment was deleted for unknown reasons. Finally, the presence of literary texts dedicated to escapes from the USSR indicates that this topic went beyond the professional circle of journalists and diplomats; it was discussed and reflected upon by the wider population.

Key words: *Holodomor, genocide, Soviet-Romanian border, press, German-language press, newspapers, refugees, resistance.*

HOLODOMOR: IZVJEŠTAJI O BJEKSTVU PREKO SOVJETSKO-RUMUNSKJE GRANICE U NJEMAČKOJ ŠTAMPI RANIH 1930-IH

Apstrakt: *Ovaj članak istražuje reakciju njemačke štampe na događaje povezane sa ilegalnim prelazima rumunsko-sovjetske granice u ranim 1930-im godinama, čiji je broj značajno porastao zbog Holodomora i represija u Ukrajinskoj SSR. Cilj studije je analizirati pokrivenost ovih događaja u medijima na njemačkom jeziku, uticaj takvih publikacija na oblikovanje javnog mijenja o sovjetskoj politici u Ukrajini, te potvrditi tezu o svijesti evropskih vlada o stvarnoj situaciji u SSSR-u. Tokom istraživanja obrađene su periodične publikacije iz 1920-ih i 1930-ih štampane u Njemačkoj, Austriji, Švajcarskoj, Čehoslovačkoj, Luksemburgu i Lihtenštajnu. Novina istraživanja je otkriće svjedočanstava očevica i učesnika bjekstva preko rumunsko-sovjetske granice, koji su uspjeli da dođu do desne obale Dnjestra. Takođe, otkriveni su slabo poznati faktori o razmatranju pitanja prelaska ove granice od strane izbjeglica na nivou Lige naroda, a prvi put su analizirana književna djela autora koji govore njemački, posvećena događajima Holodomora i pokušajima Ukrajinaca da pobjegnu od gladi i progonstva.*

Zaključak studije naglašava visoki potencijal njemačke štampe ranih 1930-ih kao ranije nedovoljno istraženog izvora znanja o historiji Holodomora. Novine su temeljno pokrivale problem ilegalnog prelaska granice radi bjekstva od gladi i represije u SSSR-u. Većina materijala na ovu temu objavljena je

tokom februara-aprila 1932. godine. Narativi unutar ovih izvještaja ilustruju scene tragedije i očaja, dokumentujući mučne susrete s boljševičkim vojnim snagama i usmjereno targetiranje bježećih civila od strane graničnih straža. U kombinaciji s ličnim svjedočenjima preživjelih, ovi izvještaji pružaju informacije o socio-ekonomskim okolnostima i osnovnim motivima koji su doveli do njihovog egzodusa iz Ukrajine. Osim toga, novine su kritički ocjenjivale sovjetske narative propagande, razotkrivajući diskretni kontrast između navodne prosperitetnosti unutar SSSR-a i surove stvarnosti s kojom su se suočavali ukrajinski seljaci pod sovjetskom vlašću.

Takođe, možemo pretpostaviti da su ove publikacije imale uticaj, jer su neki pisci čak navodno gradili zaplete svojih književnih djela na osnovu takvih materijala. Jedna od tih knjiga bila je roman „Hvala ti, pronašla sam svoju domovinu“ autorke Klothilde von Stegmann. Njen tekst djelimično je objavljen u novinama tokom ranih 1930-ih, a jedan od fragmenata na početku romana sadržavao je epizodu o bjekstvima preko sovjetsko-rumunske granice. Međutim, u poslijeratnom izdanju knjige, ovaj fragment je izbrisan iz nepoznatih razloga. Na kraju, prisustvo književnih tekstova posvećenih bjekstvu iz SSSR-a ukazuje na to da je ova tema nadmašila profesionalni krug novinara i diplomata; o njoj se raspravljalo i razmišljalo među širom populacijom.

Ključne riječi: *Holodomor, genocid, sovjetsko-rumunska granica, štampa, njemačka štampa, novine, izbjeglice, otpor.*

Introduction

During 1932–1933, fleeing abroad from Ukraine, which was gripped by mass famine, became a method of rescue from death, albeit very risky. Those who managed to find themselves on the territory of Romania or Poland carried valuable information about the real situation in the USSR. Thanks to the press, this information about the fugitives spread quite quickly. Ukrainian emigration organizations also contributed to its dissemination, collecting data about the artificial famine and attempting to raise awareness of the world community about it.

Research into the history of illegal crossings of the Soviet-Russian border in the interwar period was carried out by the Romanian historian A.-M. Mironov¹. The escapes from the USSR through the Romanian border in the early 1930s were examined by A. Bisciani². In turn, A. Guzun noted that in the absence of Romanian diplomatic representation in the USSR, refugees who

¹ Alexandru-Murad Mironov, *And Quiet Flows the Dniester. Life and Death on the Romanian-Soviet border, 1918–1940. Arhivele Totalitarismului*, 2011, 3–4, 32–58.

² Alberto Basciani, *From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933, Holodomor Studies*, 2011, 1–2. 1–27.

crossed the border with Romania were an important source of information for the Romanian government³.

S. Humennyi⁴ and R. Kotsan⁵ researched the history of the Soviet border during the Holodomor. Meanwhile, Y. Papuga examined the issue of assistance to refugees who managed to cross the Soviet-Polish border during the Holodomor⁶. The international legal aspects of the functioning of the Romanian-Soviet border in the interwar period were studied by V. Makarchuk and N. Rudy⁷. T. Boryak analyzed the source base from Romanian archives and Romanian historiography on escapes from the USSR to Romania during the years of the Holodomor⁸.

It is important to note that during the interwar period, there was a territorial conflict between the USSR and Romania over Bessarabia, which was part of the Russian Empire before its dissolution and was included in Romania by legislative decisions of its Council in 1918⁹. The USSR did not recognize

³ Vadim Guzun, Documentele diplomatice române ca sursă pentru studierea celei de a doua mari foamete sovietice [Romanian Diplomatic Documents as a Source for Researching the Second Great Soviet Famine], *Enciclopedica. Revista de istorie a științei și studii enciclopedice – Encyclopedica. History of science magazine and encyclopedic studies*, 2013, 2(5), 38.

⁴ Serhii Humennyi, *Nelehal'ni mihratsiini protsesy na pol's'ko-radians'komu kordonu (v administratyvnykh mezhakh USRR/URSR) u 1921–1939 rr.* [The illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within the administrative boundaries of Ukrainian SSR) in 1921–1939], Kyiv, 2021; Serhii Humennyi, *Nelehal'ni mihratsii na kordonu mizh Respublikoiu Pol'shcha ta USRR naperedodni ta pid chas Holodomoru 1932–1933 rr.* [The Illegal Migration on the Border Between the Poland and the Ukrainian SSR]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia. – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 2019, (1) 140, 18–23.

⁵ Roman Kotsan, *Formuvannia ta funktsionuvannia radians'ko-pol's'koho kordonu u 1921–1939 rokakh* [Formation and functioning of the Soviet-Polish border in 1921–1939], Chernivtsi, 2019; Roman Kotsan, *Porushennia rezhymu radians'ko-pol's'koho kordonu ta borot'ba z nym u mizhvoiennyi period (1921–1939 roky)* [Violation of the Soviet-Polish border and the struggle against it within the interwar period (1921-1939)]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu: Zbirnyk naukovykh statei* [Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences], 2019, 39, 68–78.

⁶ Yaroslav Papuha, *Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: Moral'no-politychna i material'na dopomoha postrazhdalym* [Western Ukraine and the Holodomor of 1932–1933: Moral-political and material assistance to the victims], Astrolabiia, Lviv, 2008.

⁷ Volodymyr Makarchuk, Nazarii Rudyi, *Skhidni kordony mizhvoiennoi Rumunii (1918–1940 rr.): aspekty mizhnarodnoho prava* [Eastern borders of inter-war Romania (1918–1940): aspects of international law]. *Naukovyi visnyk Lvivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna* [Scientific bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series], 2013, 2, 23–34.

⁸ Tetiana Boryak, *Usna istoriia u dzherel'nii bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svidchen'* [Oral history as a Source for Holodomor Studies: Formation of Eyewitness Testimony Collections and their Informative Value], TOV “Yurka Lyubchenko”, Kyiv, 2024.

⁹ Oleksandr Kryknitskyi O. Viis'kova operatsiia Chervonoii armii z aneksiiei Pivnichnoi Bukovyny i Bessarabii (cherven' – lypen' 1940 r) [Military operation of the Red Army on the annexation of Northern Bukovina and Bessarabia (June – July 1940)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical magazine], 2019, 1, 144.

the borders of Romania, so conflicts on the border were frequent in the 1920s¹⁰. From the late 1920s, the Soviet-Romanian relations normalized, and diplomatic relations were established between the countries on June 9, 1934¹¹. However, the Soviet side de jure did not recognize Bessarabia and Khotynschyna as part of Romania¹², which was reflected on official maps¹³.

The German-language press in Germany, Austria, Switzerland, Czechoslovakia, Luxembourg, and Liechtenstein disseminated articles on the history of escapes from the USSR. In particular, these materials were published in German newspapers *Kölnische Zeitung*, *Vorwärts*, *Der Grafschafter*, *Bergische Post*, *Der Bote vom Geising und Müglitztal-Zeitung*, *Sächsische Volkszeitung*, Swiss newspapers *Neue Züricher Zeitung*, *Walliser Volksfreund*, *Walliser Bote*, *Der Bund*, *Geschäftsblatt für den oberen Teil des Kantons Bern*, Austrian newspapers *Freiheit*, *Salzburger Kirchenblatt*, *Tiroler Anzeiger*, *Welt Blatt*, *Vorarlberger Volksblatt*, *Kärntner Volkszeitung und Heimatblatt*, Luxembourgish newspapers *Obermosel Zeitung* and *Luxemburger Wort*, and Liechtenstein newspapers *Liechtensteiner Volksblatt* and *Liechtensteiner Nachrichten*, as well as Czechoslovak newspaper *Sozialdemokrat*¹⁴.

Early mentions of the situation on the Soviet-Romanian border

As early as the 1920s, German-language newspapers wrote about the situation on the Soviet-Romanian border. They mentioned border clashes initiated by Bolsheviks¹⁵ and attempts of Soviet agents to enter Romania¹⁶, criminal gangs crossing the Romanian border from the left bank of the

¹⁰ *Ibidem*, 145

¹¹ *Ibidem*.

¹² Volodymyr Makarchuk, Nazarii Rudyi, Skhidni kordony mizhvoiennoi Rumunii (1918–1940 rr): aspekty mizhnarodnoho prava [Eastern borders of inter-war Romania (1918–1940): aspects of international law]. *Naukovyi visnyk Lvivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna* [Scientific bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series], 2013, 2, 30.

¹³ For example: Nikolay Meshcheryakov (Ed), *Malaya sovetskaya entsiklopediya* [Small Soviet Encyclopedia], 09: Tugendbund — Shvernik, Malaya sovetskaya entsiklopediya OGIZ RSFSR, Moscow 1931, map between pages 200–201.

¹⁴ The printed organ of the German Social Democratic Workers' Party in the Czechoslovak Republic (Deutsche sozialdemokratische Arbeiterpartei in der Tschechoslowakischen Republik) was one of the leading parties in the Sudetenland region of Czechoslovakia.

¹⁵ “Von der russisch-rumänischen Grenze” [From the Russian-Romanian border], *Salzburger Volksblatt*, Salzburg, 8 Mai 1922, 2; “Bandenüderfall in der Dobrujscha” [Gang Attack in Dobruja], *Wiener Allgemeiner Zeitung*, Wien, 7 Juli 1927, 10; “Bolschewikenüberfall auf Bessarabien” [Bolshevik Raid on Bessarabia], *Tages-Post*, Linz, 10 Juli 1927, 2.

¹⁶ “Ein Zwischenfall an der bessarabischen Grenze” [An Incident at the Bessarabian Border], *Reichspost*, Wien, 26 Mai 1926, 3.

Dniester¹⁷, smuggling across the border, and anti-Soviet uprisings near the border¹⁸. Quite often, these reports were based on rumors and did not contain specific facts. For example, in January 1928, the Austrian *Freie Stimmen* wrote, „In northern Bessarabia, on the 22nd and 23rd of this month, cannon shots were heard from the Russian side. It is assumed that the military revolt had to be suppressed by artillery. The population fled to the Russian-Romanian border, and some managed to cross the Dniester into Romanian territory. However, detailed news is lacking”¹⁹.

In some articles, refugees attempting to enter Romania during uprisings were also mentioned. Researcher A. Matveyev notes that from the end of 1929 to the beginning of 1930, in three districts of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) located near the Soviet-Romanian border—Tulchyn, Vinnytsia, and Mohyliv-Podilskyi—81 armed uprisings were recorded, involving 243 villages²⁰.

In 1930, the Austrian *Freiheit* reported on machine gun shootings of local residents in Tiraspol²¹, after which the inhabitants of the left bank of the Dniester asked Romanian border guards to let them cross the river by boats, but the Romanians did not allow this²². However, the information in this article is presented in general terms, without much detail.

Growing interest to the topic of illegal escape from the USSR

The German-language newspapers published the majority of their materials about escapes over the period from February to April 1932. For example, on February 25, 1932, the correspondent of the *Kölnische Zeitung* from Bucharest reported about an event on the Soviet-Romanian border that

¹⁷ The article suggests that such actions were probably supported by the Soviet authorities. “Räuberrunwesen in Bessarabien” [Banditry in Bessarabia], *Erlafthal-Bote*, Scheibs, 29 April 1923, 2–3.

¹⁸ “Revolution in der Ukraine?” [Revolution in Ukraine?], *Klagenfurter Zeitung*, Klagenfurter, 11 August 1926, 4; “Antibolschewistische Bewegung in der Ukraine” [Anti-Bolshevik Movement in Ukraine], *Neues Wiener Tagblatt*, Wien, 26 April 1929, 2.

¹⁹ “Militärrevolte in der Ukraine” [Military revolt in Ukraine], *Freie Stimmen*, Klagenfurt, 26 Januar 1928, 1.

²⁰ Andrii Matveyev, Opir selian Podillia i Pivdenno-skhidnoi Volyni kolektyvizatsii: dokumenty svidchat' [Resistance of the peasants of Podillia and South-Eastern Volyn to collectivization: documents testify]. *Visnyk Natsional'noho universytetu “Lvivs'ka politekhnika” Derzhava ta armiiia* [Bulletin of the National University Lviv Polytechnic. The state and the army], 2003, 493, 86.

²¹ The capital of the Autonomous Moldavian Socialist Soviet Republic (AMSSR) from 1929 was Tiraspol. [Source: Yaroslava Vermenych, Moldavska ARSR [Moldavian ASSR], *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine], 7: Mi-O, “Naukova Dumka” Publishing House, Kyiv 2010, 26.

²² “Sowjettruppen schießen auf das Volk” [Soviet troops shoot at the people], *Freiheit!*, Wien, 19 April 1930, 8.

had occurred the day before, „On the Dniester, a serious border incident occurred. Sixty Romanian farmers residing in Ukraine attempted to cross the frozen Dniester tonight because living conditions in Ukraine had become unbearable for them. However, the Russian border guards suddenly open gunfire on them. Forty men remained dead or seriously wounded on the ice. The remaining twenty managed to reach the Romanian bank. Most of them are also more or less seriously wounded”²³.

The Liechtenstein newspaper *Liechtensteiner Volksblatt* also reported on escapes from the USSR in February 1932, „During the night from Wednesday to Thursday, ten people managed to escape from Soviet Russia to Romanian territory across the Dniester. They are mostly Moldovan peasants, and almost all of them are injured. According to their accounts, there were originally sixty people attempting to cross the border. However, they were surprised by the border guards, who immediately opened fire and killed forty men”²⁴.

The Berlin-based *Vorwärts* also reported on the problem of mass crossings of the Romanian-Soviet border, „In February alone [1932—Aut], 342 Russian²⁵ refugees were counted, more than a hundred of whom reached the Romanian side wounded”²⁶. This article also described the indifferent attitude of border guards and authorities to these events. In particular, the author noted that bodies were left on the Dniester and no one collected them²⁷. The publication also mentioned that the situation on the border had escalated, „In the nocturnal aftermath, the border resembles a war front: floodlights sweep across the riverbed and the banks, flares are launched at the slightest noise, any suspicious individual is showered with bullets without warning. While only individuals or small groups attempt to cross over from Romania, border crossings from Ukraine have become a regular occurrence”²⁸.

A similar story was described in the Czechoslovak media outlet *Sozialdemokrat* on March 17. In the article „Horror on the Dniester”, a group of 60 escapees was mentioned, of which only twenty managed to cross the Dniester on the ice²⁹. Among other things, the authors cited the reasons for the escapes, the first of which was the mentioned collectivization, but the material also indicated that those leaving the USSR included „soldiers deserting with weapons in hand, workers, and intellectuals”³⁰.

²³ „Die Flüchtlinge am Dnjestr erschossen” [The refugees at the Dniester were shot], *Kölnische Zeitung*, Köln, 25 Februar 1932, 3.

²⁴ „Vierzig russische Bauern erschossen” [Forty Russian peasants were shot dead], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 1 March 1932, 3.

²⁵ The German press often referred to citizens of the USSR as “Russians”.

²⁶ „Grausiges Schauspiel am Dnjestrfluß” [A gruesome spectacle at the Dniester River], *Vorwärts*, Berlin, 15 March 1932, 2.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ „Schrecken am Dnjestr” [Horror at the Dniester], *Sozialdemokrat*, Prag, 17 March 1932, 4.

³⁰ *Ibidem*.

The article also mentioned a tragic incident, which, according to the newspaper, occurred on March 4, 1932, „... at 5 o'clock in the evening, from the Romanian bank, a sleigh was seen swiftly rode from the Soviet-Ukrainian village of Parkany towards Bessarabia. In the middle of the Dniester, on the ice, the refugees were intercepted by the Bolshevik border guards. A man and his wife were killed, a horse severely wounded. Three boys who were in the sleigh reached the Bessarabian bank. The sleigh remained stranded in the middle of the river. The escaped boys report that four small children are in the sleigh. Here, one can hear the desperate crying and screaming of the unfortunate children. By the time this letter reaches you, the small innocent victims of the Red Terror will have frozen to death. The frost here is at minus 17 degrees, accompanied by a north wind”³¹. A similar incident with sleds on the Dniester at around the same time was also described by the Austrian *Kärntner Volkszeitung und Heimatblatt*³².

In the article in the Czechoslovak newspaper mentioned above, it was emphasized that among all regions of the USSR, the situation was the worst in Ukraine. It was stated, „The Ukrainian peasantry, forcibly amalgamated into collective farms, sees no other way out of their plight than fleeing abroad. What is happening now in Ukrainian villages? The farmers of the collective farms had to deliver the grain to the Soviet state, and now they have nothing to eat”³³. Czech journalists also referred to the *Izvestiya*, one of the central newspapers of the USSR. Critically analyzing its materials, the article on refugees cited facts to support the thesis about the terrible situation in the USSR. The article concludes with a rather meaningful and accurate conclusion, „Famine, fear of deportation to Northern Russia, fear of Bolshevik terrorism—all of this forces the peaceful population of Soviet Ukraine to leave their country. But at the border, death awaits the victims of Bolshevik policy”³⁴.

International reaction to the crisis as reflected in the German-language press

The German *Kölnische Zeitung*³⁵ and *Der Grafschafter*³⁶, as well as the Liechtenstein *Liechtensteiner Nachrichten*³⁷, described a bloody incident on the border, during which 40 out of 60 people attempting to escape to Romania were

³¹ *Ibidem*.

³² „Der blutige Grenzfluß” [The Bloody Border River], *Kärntner Volkszeitung und Heimatblatt*, Kärntner, 9 March 1932, 4.

³³ „Schrecken am Dnjestr”, *Sozialdemokrat*, 17 March 1932, 4.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ „Die Flüchtlinge am Dnjestr erschossen”, *Kölnische Zeitung*, 3.

³⁶ „Vom Elend in den Tod” [From misery to death], *Der Grafschafter*, Moers, 26 Februar 1932, 3.

³⁷ „Flucht aus Sowjetrußland” [Escape from Soviet Russia], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 1 March 1932, 4.

killed. In the next issue, the Liechtenstein newspaper reported that this incident led to discussions about the situation on the border at the highest level in Romania, „In the Romanian Chamber, a member of the government party demanded that the government takes steps regarding the shooting of 40 Romanians who were allegedly gunned down by Soviet-Russian border guards while attempting to flee from Ukraine to Romanian territory. Deputy Singer urged the Romanian Foreign Ministry to take action to end the conditions prevailing at the Russian-Romanian border, which he described as a veritable slaughterhouse for humans where new blood is shed daily. Interior Minister Argetojanu responded on behalf of the government, stating that the incidents at the Soviet-Russian border involved actions by Soviet authorities against their citizens, and therefore the Romanian government could not intervene.”³⁸.

A.-M. Mironov found statistics compiled by Romanian authorities—though these data are fragmentary and reflect the situation only in certain sections of the border. For example, in Orhei county 51 people who managed to cross the Dniester to the right bank were recorded from March 1 to 15, 1932³⁹. Official documents also record that among the escapees, there was a Soviet border guard⁴⁰. In Cetatea-Alba County (modern-day Odesa Oblast, Ukraine), from June 8 to 21, 1932, 33 escapees from the USSR were recorded⁴¹, and in Tighina County, 38 refugees were recorded for June 1932⁴². Overall, the researcher notes that the data from Romanian archives on this issue are quite fragmentary, so they cannot be trusted 100%. Nevertheless, based on them, one can trace the trend: from 1935, escapes from the USSR to Romania almost ceased, and instead, cases of desertion by Romanian soldiers who tried to get to the Soviet Union were recorded⁴³.

Publications about the „state of siege” in the two-kilometer zone of the left (Soviet) bank of the Dniester River appeared in Swiss newspapers *Der Bund*⁴⁴ and *Neue Züricher Zeitung*⁴⁵. In their articles, the reporters referred⁴⁶ to *Curentul*—popular Romanian newspaper of the interwar period. Declarations of the state of the siege were associated with „disturbances among the population of Ukraine”⁴⁷. Like similar articles about escapes across the Dniester, these

³⁸ “Die ‘Menschenschlächtere’ an der russisch-rumänischen Grenze” [The “Massacre” at the Russian-Romanian Border], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 3 March 1932, 3.

³⁹ A.-M. Mironov, *And Quiet Flows*, AT, 35.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ “Belagerungszustand am Dnjestr” [Siege state at the Dniester], *Der Bund*, Bern, 21 March 1932, 2.

⁴⁵ “Rumänien. Aus dem russischen Grenzgebiet” [Romania. From the Russian border area], *Neue Züricher Zeitung*, Zürich, 21 March 1932, 2.

⁴⁶ *Ibidem*; “Bauern-Aufstand in der Ukraine” [Peasant uprising in Ukraine], *Der Bund*, Bern, 27 March 1932, 7.

⁴⁷ “Rumänien. Aus dem russischen Grenzgebiet”, *Neue Züricher Zeitung*, 2.

materials reported on shootings on the Dniester due to escape attempts. For example, on March 21, 1932, the newspaper reported that three refugees were killed and two seriously injured⁴⁸, and on March 22, there was a new report of another bloody incident: „Several groups of peasants from the Moldavian region and Ukraine, who wanted to cross the river to reach Romania, were intercepted by border guards. Ten peasants were killed, and others were seriously injured”⁴⁹.

Statistics on escapes to Romania for February-March 1932 were also provided by the *Liechtensteiner Nachrichten*. „As reported, a survey conducted by the Romanian authorities has revealed that Russian border guards have shot over a thousand people in the last five weeks, namely 750 men, 212 women, and 41 children, all of whom were people attempting to flee from „exemplary” (!) Russia to Romania⁵⁰”. As we can see, with such examples, journalists cast doubt on Soviet propaganda about the happy life in the USSR.

In late March—early April 1932, based on surveys of refugees who managed to reach Romania across the Dniester, newspapers reported on the resistance of Ukrainian peasants to the Soviet policy on the left bank of the Dniester⁵¹. During this period, there were also brief notes about escapes from the USSR⁵².

In March 1932, the German *Bergische Post* presented (based on material from one of the largest French publications *Le Matin*) the theses of the People's Commissar for Foreign Affairs of the USSR Litvinov on complete disarmament, voiced at the Geneva Conferences on arms reduction and limitation, as absolutely unrealistic. Despite this, the newspaper noted that these words of the Soviet diplomat received applause from the crowd in Geneva. *Bergische Post* quoted an article from the French newspaper: „... the events in Ukraine demonstrated that Soviet Russia could not disarm. As the massacres of Ukrainians continued, the bodies of fleeing farmers piled up on the Russian bank of the Dniester, while on the Romanian side, the few who managed to escape had to watch helplessly as the bloody massacre unfolded”⁵³. Continuing the thought that the regime in the USSR is held only by force, the newspaper noted: „Just imagine what would happen to Soviet Russia if it removed the iron

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ „Neue Grenzzwischenfälle” [New border incidents], *Neue Züricher Zeitung*, Zürich, 22 March 1932, 2.

⁵⁰ „In fünf Wochen tausend Menschen erschossen!” [A thousand people shot in five weeks!], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 30 March 1932, 2.

⁵¹ „Bauernaufstand in der Ukraine” [Peasant uprising in Ukraine], *Luxemburger Wort*, Luxemburg, 28 March 1932, 2.

⁵² „Neue Grenzzwischenfälle”, *Neue Züricher Zeitung*, 2; „Bauern-Aufstand in der Ukraine” [Peasant uprising in Ukraine], *Der Bund*, Bern, 27 March 1932, 7; „Aufstand der verzweifelten Bauern” [Rebellion of desperate farmers], *Walliser Bote*, Wallis, 2 April 1932, 2.

⁵³ „Rußland und die Abrüstung” [Russia and disarmament], *Bergische Post*, Solingen, 24 March 1932, 3.

ring that now surrounds its borders. The Soviet government would fall immediately”⁵⁴.

German-language newspapers also wrote about the still understudied issue of discussing the problems of the Romanian-Soviet border in the League of Nations. Information about the Romanian initiative to involve this international body in solving the refugee problem was presented by German-language newspapers from March 1932 onwards. The Berlin *Vorwärts* reported, „The residents of the Bessarabian Greuzdorfska Palanka have been observing a truly horrifying spectacle for two weeks: the bodies of a great massacre of refugees are still scattered on the ice. None of the parties wishes to remove and bury them”⁵⁵. According to the report of the German newspaper, the Romanian government saw the solution to the problem in involving the League of Nations in resolving border issues, „Meanwhile, the Romanian government has ordered the documentation of the results of the crime. The photographs will be sent to the League of Nations”⁵⁶.

On March 28, 1932, the *Luxemburger Wort* informed about a statement by Romanian Prime Minister Nicolae Iorga about the intention of his country's government to send a memorandum on mass killings on the Dniester to the League of Nations⁵⁷. In contrast, the *Liechtensteiner Nachrichten* reported that this issue was raised at the meeting of the League of Nations International Association in Brussels, „During a meeting of the International Association for the League of Nations in Brussels, the Romanian delegation raised the issue of bloody incidents on the Dniester, where farmers attempting to flee to Bessarabia were killed by Soviet Russian border guards. The Romanian delegate proposed that the chairman of the association take steps to protest against these events at the League of Nations. Furthermore, the delegate demanded that the League of Nations take care of the fate of the refugees, to whom the Romanian government could neither provide help nor protection from its resources”⁵⁸.

In April 1932, the Austrian newspaper *Vorarlberger Volksblatt* reported on the speech of former Romanian Minister of Justice Valeriu Popa before the inter-parliamentary group with a report on the situation on the Dniester, adding a note about the importance of these facts despite the „political reasons” of Romanian representatives, „At the Dniester border, events have unfolded that are so terrible that they fill the entire population with horror. For about two months, Russian families living in the so-called Moldavian Republic of the Soviet Union have sought refuge on Romanian territory. They were not driven

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ „Grausiges Schauspiel am Dnjestrfluß” [Grausome spectacle on the Dniester river], *Vorwärts*, 15 March 1932? 2.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ „Die Jagd auf Flüchtlinge im Dnjestr” [The hunt for refugees at the Dniester], *Luxemburger Wort*, Luxemburg, 28 March 1932, 2.

⁵⁸ „In fünf Wochen tausend Menschen erschossen!”, *Liechtensteiner Nachrichten*, 2.

to this tragic emigration by political reasons, but by hunger and the fear of deportation to Siberia. These poor refugees have been literally massacred by the Russian authorities. The cruelty of these almost daily executions exceeds all civilized human imagination. Those who were killed instantly by the first blow or bullet may still be considered fortunate, because most others were left fatally wounded, left without any help in the middle of winter, becoming prey to wild animals. This appalling spectacle has deeply disturbed the entire Bessarabian population and especially the Romanian residents along the banks of the Dniester; they often had to witness the cruel executions of their closest relatives without being able to intervene. The Inter-Parliamentary Union has always prided itself on defending the ideals of humanity and civilization; it must also denounce these atrocities and raise its voice to put an end to these terrible incidents on the banks of the Dniester, which have been a shame for civilization for two months. As a member of the Inter-Parliamentary Union, as a former Minister of Justice and Chamber President... I address the Executive Committee of the Union with an urgent and heartfelt appeal on behalf of the victims who fall every day at the Romanian-Russian border, and I ask them to address this sad issue as quickly as possible”⁵⁹.

Other mentions of illegal crossings of the border

In April 1932, the *Liechtensteiner Volksblatt*, citing the British journalist „M. Geo”, published a poignant story about a child who was smuggled to the Romanian bank of the Dniester River, while his brothers were killed during the escape attempt: „One of these children”, as recounted by M. Geo, „was found on the ice of the frozen river, approximately one meter away from the body of his shot mother. The little one lay like dead in the hospital bed for two days, now it has somewhat recovered, but still says „cold, cold” to itself and cries for the mother.”⁶⁰ The overall theme of the article suggests that all escapees from the USSR were undernourished, hence emotionally reacting to white bread in Romania. Another emotional story in the article is about a father who tried to smuggle his young child and wife to the Romanian bank of the Dniester using a barrel. However, Soviet border guards shot at this barrel, so only the father and the elder son managed to successfully cross to the Romanian side of the Dniester and survive⁶¹.

With such stories, journalists once again highlighted the deceitfulness of Soviet propaganda, noting that these events were happening against the backdrop of preparations for the celebration of the anniversary of the Bolshevik

⁵⁹ “Die Schreckenerrschaft der Sowjets an der rumänischen Grenze” [The reign of terror by the Soviets at the Romanian border], *Vorarlberger Volksblatt*, Vorarlberg, 23 April 1932, 14.

⁶⁰ “Bei den Flüchtlingen am Dnjestr” [Among the refugees at the Dniester], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 7 April 1932, 2.

⁶¹ *Ibidem*.

revolution of 1917, „A significant prelude to the fifteenth anniversary of the Soviet system, which is supposed to be celebrated this summer in Russian cities with truly barbaric pomp”⁶². The authors also recounted rumors about Stalin's serious illness, which, according to journalists' observations, were well received by the peasants—although the article does not specify which side of the border the peasants belonged to, Soviet or Romanian.

The Czechoslovak newspaper *Sozialdemokrat* on May 5 also wrote about escapes to Romania but added new details, including data on the number of escapees and specific settlements they came from, „According to official Romanian statistics, 1055 refugees from Soviet Ukraine crossed the Romanian border on the Dniester during the first three months of this year. Among them were 315 men, 234 women, and 506 children: 283 boys and 223 girls”⁶³. The authors noted that this was a small part of those who attempted to cross the border, as the rest were shot by border guards. To confirm these words, the journalists cited stories of unsuccessful crossings, „On the night of February 6th, five men and one woman were fired upon by Bolshevik military forces while on the ice. The woman, named Kalyna Damian, was killed, while the men managed to reach the Romanian shore. The body of the woman remained on the ice for several days and became prey for scavenging birds”⁶⁴.

Furthermore, in the same article, the events in the „*Olanesti forest*” on February 23, 1932, are mentioned. We can assume that they may refer to the village of *Olănești* in the *Ștefan Vodă* district of modern Moldova, located near the villages of Troițcoe and Yas'kiv, which are a part of today's Odesa region of Ukraine. In 1932, the border between the USSR and Romania ran near these settlements, and the area there was wooded and swampy. According to the newspaper, out of 115 people who attempted to cross the border here to reach Bessarabia, only 41 managed to do so, and most of them were wounded.

Additionally, this article mentions another case of punishment for people who tried to escape to Romania, „On the night of March 21st to 22nd, all the residents of the Ukrainian border village Skutari⁶⁵ were shot by Bolshevik soldiers on suspicion of intending to cross the Romanian border. Gunfire and the desperate cries of the dying could be heard from the Romanian shore for three hours”⁶⁶.

The number of such stories indicates that attempts to cross the border were systematic. In particular, the above-mentioned publication indicates that on April 18, 1932, a group of 45 people managed to reach Romania⁶⁷. The newspaper quotes several individuals from this group, including 13-year-old

⁶² *Ibidem*.

⁶³ „Schrecken am Dnjestr” [Horror at the Dniester], *Sozialdemokrat*, Prag, 5 Mai 1932, 4.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ We were unable to identify a populated place with the specified name in the vicinity of the border between Romania and the USSR during the interwar period.

⁶⁶ „Schrecken am Dnjestr”, *Sozialdemokrat*, 5 Mai 1932, 4.

⁶⁷ *Ibidem*.

Volodymyr Gryztyuva from the village of Nezavertailivka⁶⁸, Ivan Myroshnychenko from the village of Selydivka in Donetsk region⁶⁹, 33-year-old Elezar Pavlichenko (the place of origin is not specified), 18-year-old Vasyl Lyashevsky from the village of Tykhonivka in Kaniv district⁷⁰, Teodor Horodnyk from Chornobyl⁷¹, Ivan Hrytsak from the village of Kopylivka near Mohyliv⁷², and Shalom Brik, a 69-year-old worker from Odesa. All the people whose comments were published in the newspaper said that they fled because of the deportation of their relatives, lack of food, and fear that the situation would worsen.

German newspapers *Sächsische Volkszeitung* and *Der Bote vom Geising und Müglitztal-Zeitung*⁷³ on May 23, 1932, provided identical notes about escapes across the Dniester: „On the Dniester, the border river between Russian Ukraine and Romanian Bessarabia, twelve Ukrainians wanted to flee in a boat from Russian territory to Romanian. During the crossing, the Russian border guards noticed the escape attempt and shot behind the boat. The passengers were killed, and three were seriously injured”⁷⁴.

In June 1932, the *Liechtensteiner Volksblatt* briefly reported on the killing of five people who attempted to cross the border by Soviet border guards⁷⁵, while the Swiss *Walliser Volksfreund* reported on 8 killed and 10 wounded refugees who tried to cross the Soviet-Romanian border via the Dniester⁷⁶.

In December 1932, the *Liechtensteiner Nachrichten* drew attention⁷⁷ to the recent decrease in the number of reports on escapes from the USSR in German newspapers. The reason for this, according to the newspaper, was not a reduction in the number of such escapes, but the commonplace nature of these events. The newspaper also presented an adventurous story of one of the Romanian smugglers to captivate readers.

In March 1933, the Luxembourg newspaper *Obermosel Zeitung* directly linked escapes from the USSR to Romania with the policies of the Bolsheviks

⁶⁸ The modern village is located in the Slobodzeya district of Moldova. As of 1932, it was a part of the Autonomous Moldavian Socialist Soviet Republic (AMSSR), which was a constituent part of the USSR.

⁶⁹ The modern city of Selydove is located in the Pokrovsk district of Donetsk oblast.

⁷⁰ The settlement named “Tykhonivka” located in the Kaniv area could not be identified.

⁷¹ The current city in the northern part of the Kyiv region, within the Chernobyl Exclusion Zone, is Prypiat.

⁷² The settlement could not be identified.

⁷³ “Auf der Flucht aus Rußland erschossen” [Shot while fleeing from Russia], *Der Bote vom Geising und Müglitztal-Zeitung*, Altenberg, 23 Mai 1932, 2.

⁷⁴ “Auf der Flucht aus Rußland erschossen” [Shot while fleeing from Russia], *Sächsische Zeitung*, Dresden, 23 Mai 1932, 3.

⁷⁵ “Auf der Flucht erschossen” [Shot while fleeing], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 4 Juni 1932, 8.

⁷⁶ “Flucht aus Rußland” [Escape from Russia], *Walliser Volksfreund*, Wallis, 14 Juni 1932, 3.

⁷⁷ “Menschenschmuggel an der russischen Grenze” [Human smuggling at the Russian border], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 20 December 1932, 4.

in Ukraine, mocking Soviet propaganda in the headline: „A New Mass Escape from the Soviet Paradise”⁷⁸.

The Salzburg church newspaper *Salzburger Kirchenblatt* discussed the issue of escapes from the USSR to Romania as a factor influencing the Romanian Orthodox clergy, „Nothing is more suitable for breaking the certain Orthodox fanaticism than contemplating the great misery in which the once mighty Orthodox Christianity of Russia finds itself. The bloodbath on the banks of the Dniester and other atrocities committed by the Bolsheviki against the poor refugees from Ukraine is the best school for some opponents of the truth—The 70-year-old retired parish dean from Chisinau (Kishinev) in Bessarabia, Jeremie Cegan, decided to perform a truly heroic act; he openly proposes: The Orthodox Church of Romania must unite with Rome!”⁷⁹.

In August 1933, *Neuer Züricher Zeitung* reported that the issue of illegal crossings of the Soviet-Romanian border was raised during the activity of the Romanian-Soviet commission in one of the cities of Bessarabia. The journalists concluded, „... the bitter hardship increasingly tempts the peasant population of Ukraine to attempt the forbidden crossing into Romania. The Russian border authorities on the left bank of the Dniester seek to prevent these refugees from completing their intended actions, and shootings have become a daily occurrence here”⁸⁰.

Later, in October 1933, the *Luxemburger Wort* reported on constant gunfire sounds at the Romanian-Soviet border, „Reports from Bucharest indicate that residents of the Romanian bank of the Dniester are disturbed by the constant gunfire on the Russian bank”⁸¹.

Literary works on escape from famine published in newspapers

An example of the theme of escaping across the border from the Soviet Union to Eastern European countries being quite well-known in the German-language environment is the presence of artistic works addressing this theme. Specifically, Klothilde von Stegmann's novel *Thanks to You, I Found My*

⁷⁸ „Neue Massenfucht aus dem Sowjetparadies” [A new mass escape from the Soviet paradise], *Obermosel Zeitung*, Luxemburg, 30 March 1933, 3.

⁷⁹ „Kirchliche Gegenwart” [Church today], *Salzburger Kirchenblatt*, Salzburg, 15 Juni 1933, 6.

⁸⁰ „Rumänien und Rußland” [Romania and Russia], *Neuer Züricher Zeitung*, Zürich, 8 August 1933, 2.

⁸¹ „Die Hungersnot in Rußland” [Hunger in Russia], *Luxemburger Wort*, Luxemburger, 25 October 1933, 1.

*Homeland*⁸² and Mary Krüger's short story „On the Border River”, published in the Bern *Geschäftsblatt für den oberen Teil des Kantons Bern*⁸³.

Austrian newspapers *Neuigkeits-Welt-Blatt*⁸⁴ and *Tiroler Anzeiger*⁸⁵ published excerpts from Klothilde von Stegmann's novel *Thanks to You, I Found My Homeland* in the mid-1930s, which unfolded on the Soviet-Romanian border in the 1930s: „From Ukraine, they attempted to escape, ten, a hundred, a thousand. Across to Romania. No red could be as cruel as here in Russia. So the Russian rulers forbade the peasants and townsfolk from emigrating. And when they fled in droves across the border, defying the bullets of the border guards—for what did they have to lose after all—then the rulers resorted to the last resort. One day, entire regiments of the Red Army appeared with shovels, picks, flamethrowers, and guns. They began to plow the earth, cut down the fruit trees, and clear out the bushes that had at least provided a few berries and rose hips in the summer. In a few days, a belt of desolation and death was drawn between Ukraine and the land of salvation. No dog could cross this zone unseen. Naked, the land lay under the machine guns of the guards. And as a border flows the Dniester”⁸⁶.

However, in the complete text of the novel, which was published in Düsseldorf after the Second World War⁸⁷, there are no excerpts at the beginning of the text about escapes across the Soviet-Romanian border and mentions of the Dniester and the Black Sea, and Romania is replaced by Yugoslavia, which led to a geographical inconsistency in the fragment of the text: „The shores of the river, bordering Yugoslavia, were flooded. The water rose high, yellow and foamy, rolled along the new border of Russia”⁸⁸. Further along in the text, the local residents are called „Romanians”⁸⁹, and there are mentions of hunger⁹⁰ and refugees: „The only problem is what to do with the refugees? Earlier, they arrived in packs, and now only daring loners”⁹¹.

This may indicate that only the beginning of the novel, dedicated to escapes across the Dniester, was changed during the preparation of the book for publication, while in the rest of the text, where mentions of this story were

⁸² “Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat” [Klothilde von Stegmann. Thanks to You, I Found My Homeland], *Neuigkeits-Welt-Blatt*, Wien, 11 November 1933, 11; “Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat” [Klothilde von Stegmann. Thanks to You, I Found My Homeland], *Tiroler Anzeiger*, Innsbruck, 14 Februar 1935, 5–6.

⁸³ “Am Grenzfluß” [At the border river], *Geschäftsblatt für den oberen Teil des Kantons Bern*, Bern, 23 Juni 1934, 3–4.

⁸⁴ “Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat”, *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 11.

⁸⁵ “Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat”, *Tiroler Anzeiger*, 5–6.

⁸⁶ “Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat”, *Neuigkeits-Welt-Blatt*, 11.

⁸⁷ The year of publication is not indicated in book. Klothilde von Stegmann, *Durch dich fand ich die Heimat* [*Thanks to You, I Found My Homeland*], August Bach-Verlag, Düsseldorf, [year not indicated].

⁸⁸ *Ibidem*, 8.

⁸⁹ *Ibidem*, 13.

⁹⁰ *Ibidem*, 33.

⁹¹ *Ibidem*, 14.

fragmentary and understandable in the context of the original version of the novel, they were not removed.

In the short story „On the Border River”, Mary Krüger depicts a challenging situation unfolding on the border between the USSR and Poland and Romania. The author describes the journey of the border guard Polikarp Platonovich, who travels by train from Siberia to the western border of the USSR and encounters hungry people along the way, „The commotion in the carriage behind him snapped him out of his reverie. He stood up and looked over the wooden partition. A woman had fainted. ‘She’s from Kusminka’, said her neighbor. No further explanation was needed. Kusminka was in the famine zone. In the typhus-plague zone. Everyone distanced themselves from the woman who had fainted. No one reached out to help. Polykarp shifted uncomfortably in his corner. ‘Like flies’, he thought, „people are dying, and no one lifts a hand. Why does God allow this?”⁹²—the protagonist’s experiences are cited in the story.

Furthermore, the author constantly inserts into the character’s thoughts dreams of a plentiful life beyond the borders of the USSR, „Polykarp suddenly felt an idea of unspeakable glory tightens his throat. Could it be possible, in the end—from here... across, into that world where people have their food—to cross over?”⁹³. The story also mentions another place where there was plenty of food—Moscow: „Polykarp had no doubts. He had spoken with foreign workers in Moscow, the factory was next to the barracks; oh, they were friendly people, no, they didn’t beat anyone, they had enough to feed, a few more or less mouths didn’t matter to them!”⁹⁴.

The author portrays grim figures of hungry people attempting to cross the border: „A gray shadow fell over the hill. Horrible figures with death’s heads, swollen bodies, swollen limbs, silently slid down the hillside, slithering soundlessly through the grass of the paths, without a blade stirring, crawling ever closer and closer with devilishly contorted faces...”⁹⁵. The story of the literary character Polikarp Platonovich depicted in the narrative ends tragically for him—hungry people kill the border guard with a blow of a stick.

Consequently, German-language newspapers extensively addressed and analyzed the phenomenon of escapes across the Soviet-Romanian border during the early 1930s. The publications on this subject often exhibited a pronounced emotional tone. Moreover, the emergence of literary works during the 1930s that depicted escapes across the Dniester, based on the press materials, serves as additional evidence of the societal discourse surrounding this topic.

⁹² „Am Grenzfluß”, *Geschäftsblatt für den oberen Teil des Kantons Bern*, 3–4.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ *Ibidem*.

Summary

The German-language press of the early 1930s quite thoroughly highlighted the problem of crossing the Soviet-Romanian border as a way to escape from hunger and repression in the USSR. Most of the materials on the topics mentioned above were published in February-April 1932. in a range of German, Austrian, Swiss, Luxembourgish, Liechtenstein, and Czech publications

Many of these publications are based on the reports sourced directly from correspondents stationed in Romania, content of the Soviet press, and reprinted materials sourced from various outlets, including Romanian publications. Moreover, the German-language press notably delves into the presentation of this issue within the framework of the League of Nations in 1932, contextualizing it within the broader landscape of international relations.

The articles of the German-language press about the situation on the Soviet-Romanian border were very emotional, as evidenced by their titles: „Bloody Massacre”, „Shame of Civilization”, „Horror on the Dniester”.

Moreover, we can assume that some writers built the storylines of their literary works based on such materials. The presence of literary texts dedicated to escapes from the USSR indicates that this topic went beyond the professional circle of journalists and diplomats; it was discussed and reflected upon by the population. At the same time, in the post-war edition of Klothilde von Stegmann's book *Thanks to You, I Found My Homeland*, the fragment about escapes across the Soviet-Romanian border at the beginning of the novel was deleted for unknown reasons.

Zaključak

Njemačka štampa ranih 1930-ih temeljito je isticala problem prelaska sovjetsko-rumunske granice kao način bjekstva od gladi i represije u SSSR-u. Većina materijala na ovu temu objavljena je između februara i aprila 1932. godine u raznim njemačkim, austrijskim, švajcarskim, luksemburškim, lihtenštajnskim i češkim publikacijama.

Mnogi od ovih članaka zasnivali su se na izvještajima direktno izvještača stacioniranih u Rumuniji, sadržaju sovjetske štampe i reprintanim materijalima iz različitih izvora, uključujući rumunske publikacije. Pored toga, njemačka štampa posebno se bavila predstavljanjem ovog pitanja u okviru Lige naroda 1932. godine, kontekstualizujući ga u širem okviru međunarodnih odnosa.

Članci njemačke štampe o situaciji na sovjetsko-rumunskoj granici bili su veoma emotivni, što se može videti iz njihovih naslova: „Krvava Pobjeda“, „Sramota Civilizacije“, „Horor na Dnjestru“.

Takođe, možemo pretpostaviti da su neki pisci gradili zaplete svojih književnih djela na osnovu ovih materijala. Prisutnost književnih tekstova posvećenih bjekstvu iz SSSR-a ukazuje na to da je ova tema nadmašila profesionalni krug novinara i diplomata; o njoj se raspravljalo i razmišljalo među širim stanovništvom. Istovremeno, u poslijeratnom izdanju knjige Klothilde von Stegmann „Hvala ti, pronašla sam svoju domovinu“, fragment o bjekstvima preko sovjetsko-rumunske granice na početku romana je izbrisan iz nepoznatih razloga.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Manuscripts/Rukopisi:

1. Humennyi Serhii, *Nelehal'ni mihratsiini protsesy na pol's'ko-radians'komu kordoni (v administratyvnykh mezhakh USRR/URSR) u 1921–1939 rr. [The illegal migration processes on the Polish-Soviet border (within the administrative boundaries of Ukrainian SSR) in 1921–1939]*, Kyiv 2021.
2. Kotsan Roman, *Formuvannia ta funkcionuvannia radians'ko-pol's'kohu kordonu u 1921–1939 rokakh [Formation and functioning of the Soviet-Polish border in 1921–1939]*, Chernivtsi 2019.

Newspapers/Novine:

1. Am Grenzfluß [At the border river], *Geschäftsblatt für den oberen Teil des Kantons Bern*, Bern, 23 Juni 1934, 3–4.
2. Antibolschewistische Bewegung in der Ukraine [Anti-Bolshevik Movement in Ukraine], *Neues Wiener Tagblatt*, Wien, 26 April 1929, 2.
3. Auf der Flucht aus Rußland erschossen [Shot while fleeing from Russia], *Der Bote vom Geising und Müglitztal-Zeitung*, Altenberg, 23 Mai 1932, 2.
4. Auf der Flucht aus Rußland erschossen [Shot while fleeing from Russia], *Sächsische Zeitung*, Dresden, 23 Mai 1932, 3.
5. Auf der Flucht erschossen [Shot while fleeing], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 4 Juni 1932, 8.
6. Aufstand der verzweifelten Bauern [Rebellion of desperate farmers], *Walliser Bote*, Wallis, 2 April 1932, 2.
7. Bandenüberfall in der Dobrudscha [Gang Attack in Dobruja], *Wiener Allgemeiner Zeitung*, Wien, 7 Juli 1927, 10.
8. Bauern-Aufstand in der Ukraine [Peasant uprising in Ukraine], *Der Bund*, Bern, 27 March 1932, 7.
9. Bauernaufstand in der Ukraine [Peasant uprising in Ukraine], *Luxemburger Wort*, Luxemburg, 28 March 1932, 2.
10. Bei den Flüchtlingen am Dnjestr [Among the refugees at the Dniester], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 7 April 1932, 2.
11. Belagerungszustand am Dnjestr [Siege state at the Dniester], *Der Bund*, Bern, 21 March 1932, 2.
12. Bolschewikenüberfall auf Bessarabien [Bolshevik Raid on Bessarabia], *Tages-Post*, Linz, 10 Juli 1927, 2.
13. Der blutige Grenzfluß [The Bloody Border River], *Kärntner Volkszeitung und Heimatblatt*, Kärntner, 9 March 1932, 4.

14. Die „Menschenschlächtere“ an der russisch-rumänischen Grenze [The „Massacre“ at the Russian-Romanian Border], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 3 March 1932, 3.
15. Die Flüchtlinge am Dnjestr erschossen [The refugees at the Dniester were shot], *Kölnische Zeitung*, Köln, 25 Februar 1932, 3.
16. Die Hungersnot in Rußland [Hunger in Russia], *Luxemburger Wort*, Luxemburger, 25 October 1933, 1.
17. Die Jagd auf Flüchtlinge im Dnjestr [The hunt for refugees at the Dniester], *Luxemburger Wort*, Luxemburg, 28 March 1932, 2.
18. Die Schreckenerrschaft der Sowjets an der rumänischen Grenze [The reign of terror by the Soviets at the Romanian border], *Vorarlberger Volksblatt*, Vorarlberg, 23 April 1932, 14.
19. Ein Zwischenfall an der bessarabischen Grenze [An Incident at the Bessarabian Border], *Reichspost*, Wien, 26 Mai 1926, 3.
20. Flucht aus Rußland [Escape from Russia], *Walliser Volksfreund*, Wallis, 14 Juni 1932, 3.
21. Flucht aus Sowjetrußland [Escape from Soviet Russia], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 1 March 1932, 4.
22. Grausiges Schauspiel am Dnjestrfluß [Grim spectacle at the Dniester River], *Vorwärts*, Berlin, 15 March 1932, 2.
23. In fünf Wochen tausend Menschen erschossen! [A thousand people shot in five weeks!], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 30 March 1932, 2.
24. Kirchliche Gegenwart [Church today], *Salzburger Kirchenblatt*, Salzburg, 15 Juni 1933, 6.
25. Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat [Klothilde von Stegmann. Thanks to You, I Found My Homeland], *Neuigkeits-Welt-Blatt*, Wien, 11 November 1933, 11.
26. Klothilde von Stegmann. Durch dich fand ich die Heimat [Klothilde von Stegmann. Thanks to You, I Found My Homeland], *Tiroler Anzeiger*, Innsbruck, 14 Februar 1935, 5–6.
27. Menschenschmuggel an der russischen Grenze [Human smuggling at the Russian border], *Liechtensteiner Nachrichten*, Vaduz, 20 December 1932, 4.
28. Militärrevolte in der Ukraine [Military revolt in Ukraine], *Freie Stimmen*, Klagenfurt, 26 Januar 1928, 1.
29. Neue Grenzzwischenfälle [New border incidents], *Neue Züricher Zeitung*, Zürich, 22 March 1932, 2.
30. Neue Massenflucht aus dem Sowjetparadies [A new mass escape from the Soviet paradise], *Obermosel Zeitung*, Luxemburg, 30 March 1933, 3.
31. Räuberrunwesen in Bessarabien [Banditry in Bessarabia], *Erlafthal-Bote*, Scheibs, 29 April 1923, 2–3.
32. Revolution in der Ukraine? [Revolution in Ukraine?], *Klagenfurter Zeitung*, Klagenfurter, 11 August 1926, 4.
33. Rumänien und Rußland [Romania and Russia], *Neuer Züricher Zeitung*, Zürich, 8 August 1933, 2.
34. Rumänien. Aus dem russischen Grenzgebiet [Romania. From the Russian border area], *Neue Züricher Zeitung*, Zürich, 21 March 1932, 2.
35. Rußland und die Abrüstung [Russia and disarmament], *Bergische Post*, Solingen, 24 March 1932, 3.
36. Schrecken am Dnjestr [Horror at the Dniester], *Sozialdemokrat*, Prag, 17 March 1932, 4.
37. Schrecken am Dnjestr [Horror at the Dniester], *Sozialdemokrat*, Prag, 6 Mai 1932, 4.
38. Sowjettruppen schießen auf das Volk [Soviet troops shoot at the people], *Freiheit!*, Wien, 19 April 1930, 8.
39. Vierzig russische Bauern erschossen [Forty Russian peasants were shot dead], *Liechtensteiner Volksblatt*, Schaan, 1 March 1932, 3.

40. Vom Elend in den Tod [From misery to death], *Der Grafschafter*, Moers, 26 Februar 1932, 3.
41. Von der russisch-rumänischen Grenze [From the Russian-Romanian border], *Salzburger Volksblatt*, Salzburg, 8 Mai 1922, 2;

Books/Knjige:

1. Boryak Tetiana, *Usna istoriia u dzherel'nyi bazi studii Holodomoru: istoriia formuvannia ta informatsiinyi potentsial korpusu svitchen'* [Oral history as a Source for Holodomor Studies: Formation of Eyewitness Testimony Collections and their Informative Value], TOV „Yurka Lyubchenko”, Kyiv 2024.
2. Meshcheryakov Nikolay (Ed.), *Malaya sovetskaya entsiklopediya* [Small Soviet Encyclopedia], 09: Tugendbund — Shvernik, Malaya sovetskaya entsiklopediya OGIZ RSFSR, Moscow 1931.
3. Nikolay Meshcheryakov (Ed.), *Malaya sovetskaya entsiklopediya* [Small Soviet Encyclopedia], 09: Tugendbund — Shvernik, Malaya sovetskaya entsiklopediya OGIZ RSFSR, Moscow 1931.
4. Papuha Yaroslav, *Zakhidna Ukraina i Holodomor 1932–1933 rokiv: Moral'no-politychna i material'na dopomoha postrazhdalym* [Western Ukraine and the Holodomor of 1932–1933: Moral-political and material assistance to the victims], Astrolabiia, Lviv 2008.
5. Stegmann Klothilde, *Durch dich fand ich die Heimat* [Thanks to You, I Found My Homeland], August Bach-Verlag, Düsseldorf, [year not indicated].

Articles/Članci:

1. Basciani Alberto, From Collectivization to the Great Famine: Eyewitness Statements on the Holodomor by Refugees from the Ukrainian SSR, 1930–1933, *Holodomor Studies*, 2011, 1–2. 1–27.
2. Guzun Vadim, Documentele diplomatice române ca sursă pentru studierea celei de a doua mari foamete sovietice [Romanian Diplomatic Documents as a Source for Researching the Second Great Soviet Famine], *Enciclopedica. Revista de istorie a științei și studii enciclopedice – Encyclopedia. History of science magazine and encyclopedic studies*, 2013, 2(5), 37–46.
3. Humennyi Serhii, Nelehal'ni mihratsii na kordoni mizh Respublikoiu Pol'shcha ta USSR naperedodni ta pid chas Holodomoru 1932–1933 rr. [The Illegal Migration on the Border Between the Poland and the Ukrainian SSR]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia. – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, 2019, (1) 140, 18–23.
4. Kotsan Roman, Porushennia rezhymu radians'ko-pol's'koho kordonu ta borot'ba z nym u mizhvoiennyi period (1921–1939 roky) [Violation of the Soviet-Polish border and the struggle against it within the interwar period (1921–1939)]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu: Zbirnyk naukovykh statei* [Modern Historical and Political Issues: Journal in Historical & Political Sciences], 2019, 39, 68–78.
5. Makarchuk Volodymyr, Rudyi Nazarii, Skhidni kordony mizhvoiennoi Rumunii (1918–1940 rr.): aspekty mizhnarodnoho prava [Eastern borders of inter-war Romania (1918–1940): aspects of international law]. *Naukovyi visnyk Lvivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna* [Scientific bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs. Legal series], 2013, 2, 23–34.
6. Matveyev Andrii, Opir selian Podillia i Pivdenno-skhidnoi Volyni kolektyvizatsii: dokumenty svidchat' [Resistance of the peasants of Podillia and South-Eastern Volyn to collectivization: documents testify]. *Visnyk Natsional'noho universytetu „Lvivs'ka politekhnika” Derzhava ta armiia* [Bulletin of the National University Lviv Polytechnic. The state and the army], 2003, 493, 86.

7. Mironov Alexandru-Murad, And Quiet Flows the Dniester. Life and Death on the Romanian-Soviet border, 1918–1940. *Arhivele Totalitarismului*, 2011, 3–4, 32–58.
8. Vermenych Yaroslava, Moldavska ARSR [Moldavian ASSR], *Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of the History of Ukraine]*, 7: Mi-O, „Naukova Dumka” Publishing House, Kyiv 2010, 26.

Tetiana SOPRONIUK, PhD

Department of History of Ukraine, Faculty of History and Law, Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn, Ukraine

E-mail: tanyasopron@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:341.485:394:070(477:470+571)"1932/1933" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.210>

**EVERYDAY LIFE REFLECTED IN THE UKRAINIAN SSR
RAILWAY PRESS DURING THE HOLODOMOR
(1932-1933)**

Abstract: *In this article, the author studied how the local printed media of the South-Western Railways (Ukrainian SSR) reacted to the Holodomor – the artificial famine of 1932–1933. While Soviet newspapers were primarily viewed as instruments for disseminating state-approved narratives, this study argues that the local railway press serves as a valuable but often overlooked source for understanding the multifaceted realities of Soviet society during this tumultuous period.*

Examining the editorial mechanisms of the railway press, the article discusses the involvement of workers and farmers as correspondents. The use of „robsilkors” (workers’ and farmers’ correspondents) in reporting everyday issues and problems within the railway system highlights a dynamic interaction between the press, its readership, and the authorities. The press functioned as an information conduit to party units and law enforcement, emphasizing the so-called „self-criticism campaigns” and denunciations.

Under totalitarian censorship and government control, the newspapers did not openly write about starvation and mass mortality. The press, however, inadvertently provided glimpses into the harsh realities of everyday life, especially in local publications where censorship was comparatively weaker. They unveiled details showcasing the impact of food shortages, malnutrition, and unsanitary conditions. While workers had access to canteens and a food supply system, theft and misappropriation were survival strategies. The press documented cases of intentional damage to grain cargoes and corruption in the food stamps system. Despite receiving state-provided goods, workers faced challenges with the quality of provisions and sanitary conditions in canteens.

Moreover, along with covering the famine, the press actively disseminated propaganda aimed at reinforcing the divide between the working class and farmers. This contrast was evident, yet many railway workers experienced life similar to farmers, owning land and resisting state-imposed

agricultural policies. The newspapers called on the railway employees to participate in the so-called „mass campaigns” in the villages, which sometimes appeared to be confiscating food from the farmers' houses. Refusal to join these campaigns could lead to the denunciation on the newspapers pages.

In conclusion, this research offers a comprehensive understanding of the Soviet railway press during the Holodomor years, revealing its dual nature as a propagandistic tool and a subtle source of authentic information. By dissecting the content and contextualizing the narratives within the socio-political landscape, the study contributes to a more nuanced understanding of the complexities of Soviet society during a period of historical upheaval.

Key words: Newspapers, Holodomor, press, railway, everyday life, censorship, famine, Soviet Union, Ukrainian SSR, South-Western Railways.

SVAKODNEVNI ŽIVOT IZ PERSPEKTIVE ŽELJEZNIČKE ŠTAMPE UKRAJINSKE SSR TOKOM HOLODOMORA (1932-1933)

Apstrakt: U ovom članku autor proučava kako su lokalni štampani mediji južno-zapadnih željeznica (Ukrajinska SSR) reagovali na Holodomor – umjetnu glad iz 1932. do 1933. godine. Dok su sovjetske novine prvenstveno smatrane instrumentima za širenje državom odobrenih narativa, ova studija tvrdi da lokalna željeznička štampa predstavlja dragocjen, ali često zanemaren izvor za razumijevanje složenih stvarnosti sovjetskog društva tokom ovog turbulentnog perioda.

Istražujući uredničke mehanizme željezničke štampe, članak razmatra ulogu radnika i seljaka kao dopisnika. Korištenje „robsilkora“ (dopisnici radnika i seljaka) u izvještavanju o svakodnevnim pitanjima i problemima unutar željezničkog sistema ističe dinamičnu interakciju između štampe, njenog čitateljstva i vlasti. Štampa je funkcionisala kao informativni kanal prema partijskim jedinicama i organima vlasti, naglašavajući tzv. „kampanje samokritike“ i denuncijacije.

Pod totalitarnom cenzurom i vladinom kontrolom, novine nisu otvoreno pisale o gladi i masovnoj smrtnosti. Ipak, štampa je nenamjerno pružila uvide u teške stvarnosti svakodnevnog života, posebno u lokalnim publikacijama gdje je cenzura bila relativno slabija. Ove publikacije su otkrile detalje koji pokazuju utjecaj nestašice hrane, pothranjenosti i neurednih uslova. Iako su radnici imali pristup kantinama i sistemu snabdijevanja hranom, krađa i nepropisno postupanje su bile strategije preživljavanja. Štampa je dokumentovala slučajeve namjernog oštećenja tereta žita i korupciju u sistemu prehrambenih bonova. Uprkos dobijanju državnih dobara, radnici su se suočavali s problemima u kvaliteti namirnica i sanitarnih uslova u kantinama.

Osim što je pokrivala glad, štampa je aktivno širila propagandu usmjerenu na jačanje razdora između radničke klase i seljaka. Ova kontrastna slika bila je očigledna, ali su mnogi željezničari imali slične životne uslove kao seljaci, posjedujući zemlju i opirući se državnim poljoprivrednim politikama. Novine su pozivale željezničke radnike da učestvuju u tzv. „masovnim kampanjama“ u selima, koje su ponekad izgledale kao oduzimanje hrane iz kuća seljaka. Odbijanje da se pridruže tim kampanjama moglo je dovesti do denuncijacije u novinama.

U zaključku, ova istraživanja pružaju sveobuhvatno razumijevanje sovjetske željezničke štampe tokom godina Holodomora, otkrivajući njenu dvostruku prirodu kao propagandnog alata i suptilnog izvora autentičnih informacija. Analizirajući sadržaj i kontekstualizirajući narative unutar društveno-političkog pejzaža, studija doprinosi dubljem razumijevanju složenosti sovjetskog društva tokom perioda historijskih previranja.

Ključne riječi: *Novine, Holodomor, štampa, željeznica, svakodnevni život, cenzura, glad, Sovjetski Savez, Ukrajinska SSR, Južno-zapadne željeznice.*

Introduction

Soviet press is sometimes perceived as a pure medium of propaganda with little to no informative value¹. The population of the USSR frequently used newspapers not only for reading but also for household needs (for example, making cigars, wrapping food products, or even hanging wallpapers). Such attitude can be explained by the fact that the government and the Communist Party directly stated that the main functions of newspapers were disseminating propaganda among the population, implementing so-called „mass ideological campaigns,“ and informing citizens about the decisions of the authorities². In other words, the press was not putting much effort into becoming interesting for its audience, focusing on the tasks set by the Party and government rather than topics significant to the population.

¹ Olha Vakulchuk. Bahatotyrazhna presa Ukrainy 1917–1941 rokiv: stanovlennia, rozvytok, kontent [Mass-circulation press of Ukraine in 1917–1941: emergence, development, content], NBUV, Kyiv 2021.

² On the Soviet authorities' vision of the role of newspapers, see: Mykhailo Ahuf, *Presa bilshovyzmy [The Press of the Bolshevism]*, Politydav pry TsK KP(b)U, [Kyiv] 1940; Gennadiy Kozhevnikov, *Partiya – organizator rabselkorovskogo dvizheniya v SSSR [Party, the Organizer of the Workers' and Farmers Movement in the USSR]*, Izdatelstvo Saratovskogo universiteta, Saratov 1965; Ivan Portyankin, *Osnovnyie funktsii i printsipy partynoy i sovetskoy pechati [Main Principles of the Party and Soviet Publishing]*, Moscow 1955; Yakov Shafir, *Gazeta i derevnya [Newspaper and Village]*, Krasnaya Nov, Moscow, Leningrad 1924.

Moreover, the Soviet press created the imaginary chronotope, describing the successes of constructing the „new world” and focusing on the utopia of the „bright communist future”. Instead of informing about important current domestic and foreign events or perhaps entertaining the readers, Soviet newspapers mobilized people to work hard³ and were aimed to keep them in a state of constant readiness for possible military aggression⁴. Consequently, the press was not meant to reflect its readers' true sentiments, concerns, or needs.

Another function of the Soviet press was to hide the actual situation and distract readers from everyday problems. In the circumstances of the mass starvation of the Holodomor of 1932 and 1933, the media were, of course, silent about the famine. However, it cannot be stated that there is no trace of the actual situation in the publications. In fact, it is quite the opposite.

Newspapers, especially local ones, contain valuable information about people's households and everyday life, repressions against the workers, and even hidden evidence of starvation. Considering the deliberate destruction of archival documents to cover communist crimes, the Soviet local press can be viewed as a secondary source for the Holodomor studies, especially for the exploration of its events on the lowest level.

This perspective was first proposed by the U.S. Commission on the Ukraine Famine members in 1988. In their report to the Congress, they used newspaper messages to reconstruct the course of the grain procurement campaign⁵. Later, H. Boriak⁶, Sh. Fitzpatrick⁷, O. Koliastruk⁸, R. Liubavskiy⁹, M. Tymoshyk¹⁰ and others studied how people's everyday lives appeared in the Soviet press and examined the printed media of different regions of the Soviet

³ Olha Koliastruk, *Liudyna pratsi v SRSR: vid hloryfikatsii do devalvatsii* [Man of labour in USSR: from glorifying to devaluation], *Aktualni problemy vitchyznanoi ta vsesvitnoi istorii*, 2019, 21, 71-78.

⁴ Artur Mykhailyk, Iryna Zavadska, “Nemynucha viina” yak politychna mifolohema politychnoi propahandy v radianskii Ukraini 1920–1930-kh rokiv [“Inevitable War” as a Political Mythology of Political Propaganda in Soviet Ukraine in the 1920s-1930s], *Hrani*, 2023, 26(5), 83-89.

⁵ *Investigation of the Ukrainian famine, 1932-1933: report to Congress : adopted by the Commission, April 19, 1988, submitted to Congress, April 22, 1988*, United States Government Printing Office, Washington 1988.

⁶ Hennadii Boriak, Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman Review*, 2008, Vol. 16, No. 2, 21–35.

⁷ Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, New York 1999.

⁸ Olha Koliastruk, *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsiyi (20-30-ti roky XX st)* [The Ukrainians SSR Press in the Context of Ukrainianization Policy (the 1920s – 1930s)], Institute of History of Ukraine, Kyiv 2003.

⁹ Roman Liubavskiy, *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti — na pochatku 1930-kh rokiv* [Everyday Life of the Workers of Kharkiv in the 1920s and Early 1930s], Rarytety Ukrainy, Kharkiv 2016.

¹⁰ Mykola Tymoshyk, Raionni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhennia v Ukraini komuno-bilshovytskoi systemy [District Newspapers as the Organizers of the Villages Correspondents Movement under the Conditions of the Establishment of the Communist Bolshevik System in Ukraine]. *Siveryanskyi Litopys*, 2017, No. 4, 215–222.

Union and, in particular, Ukraine. Interestingly, Soviet scholars also analyzed newspapers as historical sources¹¹, but they did not take into account censorship and disinformation.

Railway Newspapers Publishing

During the late 1920s and early 1930s, the Soviet Union government created a vast network of newspapers directed at different groups of people. P. Kenez called this network „the blood-circulation system of the body politics”¹². Along with geographical targeting, the Bolsheviks organized periodicals for the workers of particular spheres of industry (such as machine building, mining, or textile industry). Similar to the usual press, professional newspapers were divided into central and local. For example, *Gudok* was the newspaper for railway workers of the whole USSR. It was generally considered an exemplary professional periodical. At the same time, the railway workers living, for instance, in the Chernihiv region, had to subscribe to *Chernihivskiy Zaliznychnyk* (*Chernihiv Railway Worker*).

This paper focuses on the press released at the South-Western Railways in the early 1930s. This railway system covered significant parts of the Ukrainian SSR territory and included such big cities as Kyiv, Odesa, Cherkasy, Chernihiv, Vinnytsia, and Zhytomyr. It was also heavily involved in the transportation of grain from Ukraine to Russia and to the Black Sea ports for export and, therefore, was a critical component of the economic system of the Soviet Union.

Two main types of periodicals released at the industrial sites and on transport were so-called „large-circulation newspapers” („bahatotyrazhky”) and „wall newspapers” („stinhazety”). The first were usually printed on professional equipment and issued in more copies, while the latter were typically handmade and existed in only one copy. They also were a part of the hierarchy: the larger regional newspapers were responsible for the smaller ones.

The large-circulation newspapers for the workers of South-Western Railways were issued mainly in Ukrainian (however, occasionally, they contained articles in Russian). Their circulation varied from 1,000 to 10,000 copies. Unlike the majority of average local newspapers, their content did not focus on mass agricultural campaigns, such as collectivization, sowing, or grain procurements, although they were mentioned concerning the work of the transport system. Railway press wrote about the railway transport system's

¹¹ Valentyna Sydorenko, *Presa yak dzherelo z istorii robitnychoho klasu Ukrainy v period sotsialistycznego budivnytstva (1921–1941 rr)* [*Press as a Source for the History of the Working Class of Ukraine during the Socialist Construction Period*]. Naukova dumka, Kyiv 1975.

¹² Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, 224.

problems, perspectives, and ideological movements. These media published the official legislations of state and local authorities regarding railway transport and the reports about their successful (or sometimes unsuccessful) implementation in particular villages and train stations.

The workers had to subscribe to professional newspapers under administrative solid pressure. For example, the *Chernihivskiy Zaliznychnyk* wrote, *All local committees of the branch Nizhyn – Cherhihiv – Homel have to start the work among their workers' collectives to distribute the subscription to the large-circulation newspaper of our junction Chernihivskiy Zaliznychnyk, make the lists [of subscribers] and send them to the editors' office.*¹³ Such insistence appeared very effective: within about a month, the newspaper printed an article about the Territorial Trade Union Organization of Chernihiv Region staff, all of whom subscribed to *Chernihivskiy Zaliznychnyk*¹⁴.

Along with the passivity of the workers, who did not want to subscribe to the press, the newspapers faced problems with their distribution caused by the malfunctioning of the mail delivery system. The editors and readers reported receiving newspapers very irregularly: *In the Bobrynska depot, com. Petrushyna is delivering the Udarnyk Transporta newspapers to the subscribers, but she hands them out to anyone and sometimes throws them into the paper waste, and we, the workers of the party brigade, often are left without a newspaper*¹⁵.

Considering all this, it is difficult to state how many people read the press with interest. On the one hand, many workers and even party members did not trust the propaganda and were quite indifferent to the information written on the mass media pages, and we can see this from the reports of the controlling authorities. *Almost all group organizations are politically poorly developed' they irregularly read newspapers' they poorly orient themselves in the political situation.* The results of the audit of the lowest level party work stated¹⁶. On the other hand, newspapers were almost the only source of information about the events in the USSR and abroad for the population. The alternatives to the newspapers were radio, which was still a new phenomenon for many Ukrainians, and rumours.

In addition, the large-circulation transport newspapers were responsible for creating the wall newspapers in the train stations and depots. Despite numerous state and local authorities orders, directives, and attempts to appoint

¹³ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, September 17, 1931.

¹⁴ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 11, 1931.

¹⁵ *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 7, 1933.

¹⁶ *Materiialy obstezhennia part-masovoi roboty v nyzovykh zveniah po Koziatynskomu vuzlu Pivd. Zakh. zalizn. vid 10–12 serpnia 1932 r. za pidpysom Instruktora Dorozhnoho partorhanizatora PZZ Kulbachko ta in. [Materials of the audit of the Party and mass work in the low-level units of the Koziatyn junction of the South-Western Railways from August 10–12, 1932, signed by the instructor of the Road Party Organizer Kulbachko et al]*, Central State Archive of Public Associations and Ukrainians, f. 1, inv. 20, case 5717, sheet 44.

the responsible persons, the wall newspapers were often not issued because of the general indifference of those who worked on the „ideological frontline.“

As we can see, all links in this chain (the editors, the mail, and the readers) were apathetic about the newspapers. Nevertheless, due to control and commands from the authorities, the system of mass brainwashing was functioning productively.

Censorship: What Press Was Silence About?

The censorship in the press at the local level was much weaker than in the central editorial offices. The editors in small towns were less qualified, and the Communist Party did not have enough human resources to check the content of every issue carefully.

The general guidance for the editors was the bulletins with the lists of forbidden topics¹⁷, annually released by the so-called „Glavlit,“ or Main Directorate for Literature and Publishing. The editors' offices received these secret documents and were responsible for keeping certain information confidential.

In the context of this paper, we can outline two important forbidden topics. The first is the information about mass starvation, which never directly appeared in the press, and the other is railway accidents. The railway newspapers rarely reported on them, although in the archival documents of the GPU, Soviet security service, one can find dozens of reports about horrible accidents causing many casualties (for example, on May 15, 1932, as a result of the accident between the stations of Yakovlivka and Zelena, 73 people died, and 17 were injured¹⁸).

Moreover, the authorities regularly released decrees and directives on decreasing the number of accidents, especially fatal ones. These documents rarely appeared in the press, although they were not classified. The government probably wanted to create the impression that railway accidents rarely happen in the USSR.

¹⁷ For example, *Perechen (na mirnoe vremya) A) svedeniy, sostavlyayuschih voennuyu taynu i ne podlezhaschih oglasheniuyu v tselyah ohraneniya voennyih interesov SSSR. B) svedeniy, sostavlyayuschih taynu i ne podlezhaschih oglasheniuyu v tselyah ohraneniya ekonomiko-politichesk. interesov SSSR* [List of (for peacetime) A) information that constitutes a military secret and is not subject to disclosure to protect the USSR's military interests. B) information that constitutes a secret and is not subject to disclosure in order to protect the economic and political interests of the USSR]. State Archives of Chernihiv Region, f. P-3621, inv. 1, case 20, sheets 43–74.

¹⁸ *Lyst Yu. Voitsekhovskoho; Serbichenko do Politbiuro TsK KP(b)U Pro avariiu na perehoni st. Zelena – Yakovlivka Katerynoslavskoi zaliznytsi vid 19.V-1932 r.* [Letter of Yu. Voitsekhivskiy; Serbichenko to the Politbiuro of the CC CP(B)U about the accident on the stretch between Zelena and Yakovlivka stations of the Katerynoslavska railway from May 19, 1932]. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians, f. 1, inv. 20, case 5246, sheet 12.

One of the few exceptions is an accident at Myropil station on March 12, 1933, when the train derailed due to a mistake by the driver and switchman. As a result, three people died, and 22 wagons were destroyed. While reporting on this accident, the *Koziatyn Railway Worker* newspaper used it as a reason to increase the propagandistic pressure on the workers. In particular, the editors published a note about the need to strengthen labour discipline and „mass educational work“ next to the news about the disaster. It is also symptomatic that the newspaper called for a higher degree of punishment to be applied to the culprits and, in general, strict treatment of violators of discipline¹⁹.

Occasionally, the researchers consider publishing restricted information in the communist press to be the practice of „silent resistance“ of its journalists and editors²⁰. However, the Ukrainian SSR local railway press is not the case: the articles that violated censorship limitations appeared rather because of accidental mistakes and the editors' lack of proper training than because of their intentional actions.

Correspondents

Along with the censorship, the communist Party wanted to create an impression of the newspapers being close to the people's masses. That is why they developed a network of so-called „robsilkors,“ or „workers and farmers correspondents,“ who were the authors of most local newspaper articles. To become a correspondent, a worker could fill in the form and send it to the editorial office. Another possible way was to start writing and send the report to the newspaper. The idea was that only those working on the transport could write about it well enough, while professional journalists and writers distort the truth and must learn more about the spheres they write about.

However, relying on the unprofessional „workers' correspondents“ who did not have an appropriate education inevitably led to the poor quality of the reports – both on the linguistic and content levels. That is also why these correspondents sometimes wrote about insufficient matters and used the newspapers to solve personal conflicts or even get revenge. Nevertheless, they often reported on their problems, probably believing that these publications could help solve them. In addition, railway newspapers contained much more letters from their readers and correspondents than the general central and local press of that time.

The railway newspaper editorial offices became points for collecting and sorting information from the grounds. A strong incentive for correspondents to report problems was the so-called „self-criticism“ campaigns.

¹⁹ *Koziatynskyy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 22 March 1933.

²⁰ Epp Lauk, Tiiu Kreegipuu, „Was It All Propaganda? Journalistic Practices of 'Silent Resistance' in Soviet Estonian Journalism“, *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, 15, 167–190.

Their idea was to look for and reveal, for example, management mistakes or people „of doubtful loyalty“ and make them public without waiting for the authorities to find them.

Also, the newspapers actively cooperated with different law enforcement agencies and controlling authorities. The editors sent there the information they received from the readers and correspondents. Sometimes, the newspapers published comments explaining that the editors checked the information and sent it to the appropriate body, and, if needed, the editors will follow the proceedings in the case (*On August 9, the Poliskyi Zaliznychnyk printed the piece 'Enemy of the Transport—Out of the Party and Transport!'. The bureau of the party unit of the Chernihiv depot informs the editorial office: for his right opportunist practices, the technician Lekhman was expelled from the Party*²¹). Eventually, the very publication in the press itself was enough to resolve the problematic issues without sending the information to the authorities: the railway structures dealt with the rule-breakers on their own²². Moreover, the newspapers even demanded that local party units react to their publications (*The signals of the press should be clearly reflected in the daily work. We are expecting an immediate response from the district [Party] organizations on what is done regarding the following publications...*²³).

The above shows that the press performed the functions typical for the authorities. The network of correspondents guaranteed the constant flow of information to the party units and law enforcement agencies, while the published article about someone's fault could make them resign or even be punished. Encouraging people to denounce each other turned out to be successful. At the same time, the „robkors“ sometimes revealed the real problems, far from propaganda's bright, delusory image, which led to the number of workers' correspondents' publications significantly decreasing since the middle of 1933. Instead, the press replaced them with more and more official documents and statements. In other words, giving the correspondents too much freedom to expose the unpleasant reality was becoming dangerous.

Workers' Everyday Life: Food, Canteens, Supply System

As mentioned above, local newspapers are an essential source of information about the workers' households. Such publications reflect the lack of provision and housing, unsanitary conditions, lack of access to health care, and other issues. During the Holodomor, when millions of people died of starvation, the situation in the transport system was better than in the villages in general.

²¹ *Poliskyi Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, December 5, 1933.

²² For examples, see *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, February 17, 1933.

²³ *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, February 14, 1933.

The workers had much better access to food than the collective farm members, but the state of things was far from ordinary.

Although the press was generally silent about the famine catastrophe, its scale was so massive that hiding it completely was impossible. For example, in one of the publications, the correspondent stated that the amount of bread the workers receive for lunch is 10-15 grams (!) smaller than the norm established by the documents. After the canteen scales were inspected, it appeared that the saleswoman intentionally interfered with their work so that they showed incorrect values²⁴, despite „tiny everyday thefts“ being almost a social norm in the USSR. The fact that people were concerned about under-receiving a few grams of bread on one hand and stealing, on the other hand, reflects the lack of food provision.

Moreover, since the railway workers had access to the grain transported in cargo wagons, they could intentionally damage them to steal the food provision. In one of the press reports, the correspondent wrote about the carrier who deliberately left the hatch open, resulting in 200 kilograms of grain spilling out of the wagon²⁵. The author of this brief piece labelled the man's actions as „wreckage” and „machinations of the class enemy” (sabotage), but they can also be explained by the perpetrator's wish to get some food for consumption. In two months, the newspaper correspondent reported about the same person committing the same actions and emphasized that he should not still be working at the station²⁶. Considering the extreme conditions of mass starvation, such thefts can be regarded as a survival practice.

A similar case happened at the Kyiv-Pasazhyrskyi station, where workers stole food (potatoes and apples) while the trains were manoeuvring at the Kadetskyi bridge. Later, other workers sold these stolen goods at the Halytskyi market²⁷, located next to the station. This market was the starting point of the so-called „beggars' way“, followed by many hungry peasants coming to Kyiv by train²⁸.

At the same time, following the governmental decree „On the Protection of the Property of State Enterprises, Kolkhozes and Cooperatives, and Strengthening of the Public (Socialist) Property” from August 7, 1932, more commonly known as the „Five Stalks of Grain Law”, the goods carried on water and railway transport were equated to state property; therefore, their theft was severely persecuted and punished by shooting or ten years imprisonment

²⁴ *Koziatynskyi Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 7 January 1933.

²⁵ *Poliskyi Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, October 12. 1933.

²⁶ *Poliskyi Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, December 28. 1933.

²⁷ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, January 15. 1933.

²⁸ Mykhailo Kostiv, Ivan Petrenko, „Shans na vyzhyvannia: Kyiv u roky Holodomoru” [A Chance for Survival: Kyiv During the Holodomor], *Istorychna Pravda*, 1 December 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/>.

with confiscation of all property²⁹. The workers from the Kyiv-Pasazhyrskiy station mentioned above were sentenced to 10 years for stealing large amounts of window glass from the central warehouse³⁰, which may indicate that misappropriation of food was quite common and did not always entail severe criminal persecution. The same newspaper report stated that at the moment of the publication of the issue, the transport court was considering 30 cases of thefts committed at the Kyiv railway junction³¹. To decrease the number of thefts, the press proposed to reward the railroad workers who caught the thieves³².

Furthermore, the correspondents often complained about the unsanitary state of canteens and hoped that publication in the press would lead to changes for the better. For example, the newspaper published the story of the train driver who had a conflict with the canteen management at Chernihiv station. He bought the so-called „commercial lunch” (designed for the visitors and not the employees), but there was nowhere to wash his hands. Moreover, he asked for a fork, but, according to the canteen manager, there were only five forks for the entire place³³. An almost identical incident happened in canteen No. 125 at the Kyiv-1 station, where personnel told the correspondent that they had only ten spoons in the dining hall³⁴.

These articles show that the canteens were not adjusted to receive visitors due to their unsanitary state, poor equipment, and weak work organization. Dirty kitchens and dining halls, together with unhygienic conditions of the stations' premises and trains, contributed to the spread of epidemic typhus, which the press also reported about³⁵. However, the authors of such publications usually did not blame the authorities or governmental policies that allowed or even caused these problems. Instead, they denounced particular managers or workers as „wreckers”. The newspapers' editors insisted on personal responsibility—probably because pointing out the system's flaws was too dangerous.

Despite the problems with getting food provisions for the canteens and workers, sometimes products rotted because of improper storage conditions. For instance, 30 wagons of potatoes were loaded out on Holubychi station in

²⁹ Pro okhoronu maina derzhavnykh pidpriemstv, kolhospiv i kooperatsii ta pro zmitsnennia hromadskoi (sotsialistychnoi) vlasnosti. Postanova TsVK ta RNK SRSR [On the Protection of the Property of State Enterprises, Kolkhozes and Cooperatives, and Strengthening of the Public (Socialist) Property. Decree of the CEC and CPC of the USSR]. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, 19 August 1932.

³⁰ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, January 15, 1933.

³¹ *Ibidem*.

³² *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 25, 1933.

³³ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, September 25, 1931.

³⁴ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, January 27, 1933.

³⁵ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, February 28, 1933.

the fall of 1931. The correspondent, who named himself „Nabat“ („Warning Bell“), highlighted that the potatoes had been lying outside for two weeks³⁶.

Along with eating in the special canteens, the workers received food products directly through the food stamps system, managed by the Transport Consuming Society, where the products and industrial goods were sold (or at least meant to be sold) to the railway workers only. The press, however, printed numerous reports about the „speculations” with ration and bread stamps: the responsible officials either signed these stamps for so-called „dead souls” (in the names of people who did not work in the railway system or who had false certificates) and then either sold this food on the market³⁷, or gave the stamps away to their friends and family members (*There are the cases in our Transport Consuming Society when the workers who sell the products squander the industrial goods to their acquaintances. People who do not have any relation to the transport, such as artists, cinema workers, medical staff, and other close acquaintances of the counterman, receive the industrial goods*³⁸). Such articles reflect the general poverty level and consider food provision and other goods valuable. As a result, they were shared among those „closer” to the distribution points.

Moreover, the provision that the workers were receiving with such difficulties was often of inferior quality, and numerous newspaper publications³⁹ did not help much in solving this problem. In the letters to the editors' offices, the railway workers recognized this fact but complained about the poor quality of bread, which was getting even worse daily⁴⁰.

In the context of food provision for the average „Soviet people“, the articles about awarding the workers and their families with products are of particular interest. In 1931, on the occasion of the „October holidays“, the children of the railway workers received 1.5 kilos of wheat flour, 400 grams of sugar, and some farina each, while the „udarnik“ workers (those who overachieved the targets) have got a kilo of herring, sugar and bullock's fat, and also cigarettes, men's shirts, and shoes⁴¹. The fact that people received food and essential goods from the state as a special gift speaks for itself.

In addition, a particularly cynical campaign, implemented on the South-Western Railways in the autumn of 1933, was the so-called „bread routes” devoted to the 15th anniversary of the Komsomol. The trains loaded with tons of grain and serviced by the outstanding Komsomol brigades were going to Moscow. This is how the *Koziatyn Railway Worker* described this campaign: *Morning. The workers of the Koziatyn station, by the long exclamations*

³⁶ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 16, 1931.

³⁷ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, February 28, 1933.

³⁸ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, December 19, 1931.

³⁹ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 22, 1931; *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 30, 1931.

⁴⁰ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, November 15, 1931.

⁴¹ *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 30, 1931.

'Hurray!', greet the Komsomol train to Moscow that departs and goes by the bread route. A short meeting begins. The orchestra is playing 'The Internationale'⁴². Similar trains departed from other stations and brought tons of grain from Ukraine, devastated by the famine, to Russia.

City vs Village

One of the Holodomor years' extensive ideological campaigns was aimed at increasing the tension between the workers and the farmers. „Anti-kulak” propaganda blamed the villagers for purposefully hiding their crops from the authorities, which led to „food difficulties” among the working class. Simultaneously, the authorities used the workers as human resources to implement their cruel agricultural policies.

In particular, the railway press organized brigades of railway workers responsible for the different forms of „working with the masses“. Railway workers were sent to the villages to „assist“ the farmers in performing the grain procurement plans or collecting the „sowing funds”. This help included organizing propagandistic gatherings and sometimes direct participation in the searches and food confiscation.

For example, the newspapers called on the party organizations in the transport sphere to „develop the work“ in the „subordinate villages“ to „give the examples of the truly skilful struggle to perform the tasks of the party and the government“⁴³. Moreover, the directorate of the South-Western Railways established several „headquarters“, whose task, among other things, was to „sharpen attention to seed funds and resolve the issue of loans for seed material for collective and individual land cultivation“⁴⁴. This Aesopian language covers a call to participate in confiscations. Railway newspapers joined these campaigns, too: the editors of the *Syhnal Udarnyka* sent its so-called „remote editorial office” from Kyiv to the nearby village (as a response to the letters of the kolkhoz members) to help them organize the regular publication of the wall newspaper⁴⁵.

Nevertheless, some railway workers refused to „work on the bread frontline“ in the villages, and, as a result, they were criticized in the press (*In order to help the subordinate village of Khatsky during the sowing campaign, the Komsomol unit of the steam depot No. 16 chose the Komsomol member Sydorovych and sent him to the village for ten days. /.../ Unfortunately, Sydorovych did not live up to the trust, did not perform the tasks set by the*

⁴² *Koziatynskyy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 30 October 1933.

⁴³ *Koziatynskyy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, February 6, 1933.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, March 5, 1933.

*Komsomol unit, and deserted from the sowing frontline*⁴⁶). To describe the agricultural campaign, the newspaper used military vocabulary, which reflects the general militarization of the press language in the early 1930s.

At the same time, many workers of the railway system lived in smaller towns and villages, and, therefore, their lifestyle was similar to that of the peasants. They and their family members often worked in the collective farms and experienced food shortages. Moreover, many railway workers owned patches of land and, therefore, like other farmers, were obliged to hand their crops to the state. They often refused to surrender, hoping to leave the crops for themselves – and became the objects of intense criticism on the pages of the newspapers (*... the worker of the Konotop station has to sell 177 kilos of rye to the state. But he stubbornly does not hand it over. The last plenum of the village council, having discussed this, decided to ask the party, professional and economic organizations of the transport to expel him from the industry as a saboteur of the grain procurement process*⁴⁷). In these publications, working in the railway system and accessing its benefits, such as the food supply system, was portrayed as a great privilege that should be available only to „worthy“ people.

Even trying to help others by hiding their grain could lead to public denunciation. For instance, the *Khrystynivka Railway Worker* wrote, *Assistant of the train driver Hrubsky was hiding under his bed 16 poods of grain [approx. 260 kg] belonging to the farmer Hryts Kulyk. For doing so, Kulyk gave him 1,5 poods [approx. 25 kg] of white flour. For such actions, Hrubsky must be excluded from the supply system so that he won't sabotage the grain procurement once more*⁴⁸.

In addition, smaller railway newspapers sometimes denounced particular workers based on their social origin. *Kulak's daughter is working on the post of the timekeeper. /.../ This person will actively help to cover the truants because truancy is the enemy of the socialism building; it disorganizes the work of our transport and plays right into the hands of the class enemy*, reported *Udarnyk Transporta*⁴⁹. Although such articles sometimes appear like personal revenge of their authors, being related to the „class enemies“ („kulaks“, priests, or „Petliura's supporters“) was dangerous for one's career.

Summary

Finally, the local railway press of the Holodomor years distanced itself from reality and produced a delusory image. That is why the editors carefully

⁴⁶ *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 13, 1933.

⁴⁷ *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, January 27, 1933.

⁴⁸ *Khrystynivskiyi Zaliznychnyk [Khrystynivka Railway Worker]*, 1932.

⁴⁹ *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, January 3, 1933.

selected the letters of local correspondents and appeals to the readers for publication, choosing the ones most suitable to the general propagandistic narrative, e.g. praising the positive changes that happened during Soviet rule. However, in the publications about the real problems (such reports appeared due to numerous appeals for „self-criticism”), the authors usually blamed specific people who were making mistakes, not the system that led to the problematic state of things.

The press of the South-Western Railways of 1932 and 1933 does not contain any open statements about the hunger catastrophe because the censorship restricted publications on many sensitive topics that could cause social instability. However, some newspaper publications reveal the striking details of everyday life that prove that although the railway workers had access to the system of canteens, food product distribution, and other benefits, they and their families were still severely affected by the famine.

In particular, an effective way of survival during the Holodomor was stealing. Since the railway stations often were the distribution points for provision, the railway newspapers contained numerous reports about people who stole grain, flour, potatoes, corn, or other products, even though they faced the risks of long-term imprisonment or capital punishment. Moreover, the train staff sometimes decided not to react to these cases, showing solidarity with people seeking food. The newspapers actively promoted the idea of guarding the grain stored at the train stations. Another way of stealing was intentionally misusing the bread stamps system; therefore, access to it was considered a privilege.

Moreover, the local railway press's attempts to sharply contrast the peasants and the workers and evoke hatred towards the „class enemies” were not always successful. The complex interplay between the agricultural campaign, the railway system, and workers' lives underscores the Holodomor's multifaceted dynamics, highlighting the manipulation of propaganda and state control, which contributed to the devastating consequences of this historical period.

Zaključak

Na kraju, lokalna željeznička štampa tokom godina Holodomora distancirala se od stvarnosti i proizvodila iluzornu sliku. Zato su urednici pažljivo birali pisma lokalnih dopisnika i obraćanja čitateljima za objavu, birajući ona koja su se najviše uklapala u opštu propagandnu naraciju, npr. hvaleći pozitivne promjene koje su se dogodile za vrijeme sovjetske vlasti. Međutim, u publikacijama o stvarnim problemima (takvi izvještaji su se pojavljivali usljed brojnih apelâ za „samo-kritiku”), autori su obično okrivljavali specifične osobe koje su pravile greške, a ne sistem koji je doveo do problematične situacije.

Štampa južno-zapadnih željeznica iz 1932. i 1933. godine ne sadrži otvorene izjave o gladi jer je cenzura ograničavala objavljivanje na mnoge osjetljive teme koje bi mogle izazvati socijalnu nestabilnost. Ipak, neka novinska izdanja otkrivaju upečatljive detalje svakodnevnog života koji dokazuju da, iako su željezničari imali pristup sistemu menzi, raspodjeli prehrambenih proizvoda i drugim pogodnostima, oni i njihove porodice su i dalje bili teško pogođeni glađu.

Naime, efikasan način preživljavanja tokom Holodomora bila je krađa. Pošto su željezničke stanice često bile tačke raspodjele hrane, željezničke novine su sadržavale brojne izvještaje o ljudima koji su krali žito, brašno, krompir, kukuruz ili druge proizvode, iako su se suočavali s rizikom dugotrajne zatvorske kazne ili smrtnog kaznenog postupka. Štaviše, osoblje vozova ponekad je odlučivalo da ne reaguje na te slučajeve, pokazujući solidarnost sa ljudima koji su tražili hranu. Novine su aktivno promovisale ideju čuvanja žita koje se skladišti na željezničkim stanicama. Još jedan način krađe bio je namjerno zloupotrebavanje sistema za kontrolu hljeba; stoga je pristup tom sistemu bio smatran privilegijom.

Osim toga, pokušaji lokalne željezničke štampe da oštro kontrastiraju seljacima i radnicima i izazovu mržnju prema „klasnim neprijateljima” nisu uvijek bili uspješni. Složen odnos između poljoprivredne kampanje, željezničkog sistema i života radnika naglašava višeslojne dinamike Holodomora, ističući manipulaciju propagandom i državnu kontrolu, koja je doprinijela razornim posljedicama ovog historijskog perioda.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians, f. 1, inv. 20, case 5717, sheet 44. *Materiialy obstezhennia part-masovoi roboty v nyzovykh zveniyakh po Koziatynskomu vuzlu Pivd. Zakh. zalizn. vid 10–12 serpnia 1932 r. za pidpysom Instruktora Dorozhnoho partorhanizatora PZZ Kulbachko ta in.* [Materials of the audit of the Party and mass work in the low-level units of the Koziatyn junction of the South-Western Railways from August 10–12, 1932, signed by the instructor of the Road Party Organizer Kulbachko et al].
2. Central State Archive of Public Associations and Ukrainians, f. 1, inv. 20, case 5246, sheet 12. *Lyst, Yu. Voitsekhovskoho; Serbichenko do Politbiuro TsK KP(b)U Pro avariiu na perehoni st. Zelena – Yakovlivka Katerynoslavskoi zaliznytsi vid 19.V-1932 r.* [Letter of Yu. Voitsekhivskiyi; Serbichenko to the Politburo of the CC CP(B)U about the accident on the stretch between Zelena and Yakovlivka stations of the Katerynoslavska railway, May 19, 1932].
3. State Archives of Chernihiv Region, f. P-3621, inv. 1, case 20, sheets 43–74. *Perechen (na mirnoe vremya) A) svedeniy, sostavlyayuschiy voennuyu taynu i ne podlezhaschiy oglasheniyyu v tselyah ohraneniya voennykh interesov SSSR. B) svedeniy, sostavlyayuschiy taynu i ne podlezhaschiy oglasheniyyu v tselyah ohraneniya ekonomiko-politichesk. interesov SSSR* [List of (for peacetime) A) information that constitutes a military secret and is not subject to disclosure to protect the USSR's

military interests. B) information that constitutes a secret and is not subject to disclosure in order to protect the economic and political interests of the USSR].

Newspapers/Novine:

1. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, 19 August 1932.
2. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, December 19, 1931.
3. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, November 15, 1931.
4. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, November 30, 1931.
5. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 11, 1931.
6. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 16, 1931.
7. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 22, 1931.
8. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, October 30, 1931.
9. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, September 17, 1931.
10. *Chernihivskiy Zaliznychnyk [Chernihiv Railway Worker]*, September 25, 1931.
11. *Khrystynivskiy Zaliznychnyk [Khrystynivka Railway Worker]*, 1932.
12. *Koziatynskiy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 22 March 1933.
13. *Koziatynskiy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 30 October 1933.
14. *Koziatynskiy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, 7 January 1933.
15. *Koziatynskiy Zaliznychnyk [Koziatyn Railway Worker]*, February 6, 1933.
16. *Poliskiy Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, December 28, 1933.
17. *Poliskiy Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, December 5, 1933.
18. *Poliskiy Zaliznychnyk [Polissia Railway Worker]*, October 12, 1933.
19. *Syhnal udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, February 28, 1933
20. *Syhnal Udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, January 15, 1933.
21. *Syhnal udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, January 27, 1933.
22. *Syhnal udarnyka [Signal of the Striking Worker] (Kyiv)*, March 5, 1933.
23. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 7, 1933.
24. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, February 17, 1933.
25. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, February 14, 1933.
26. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 25, 1933.
27. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, April 13, 1933.
28. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, January 27, 1933.
29. *Udarnyk Transporta [Striking Worker of the Transport] (Konotop)*, January 3, 1933.

Books/Knjige:

1. Ahuf Mykhailo, *Presa bilshovyzmy [The Press of the Bolshevism]*, Polityvdav pry TsK KP(b)U, [Kyiv] 1940.
2. Fitzpatrick Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford University Press, New York 1999.
3. *Investigation of the Ukrainian famine, 1932-1933: report to Congress: adopted by the Commission, April 19, 1988, submitted to Congress, April 22, 1988*, United States Government Printing Office, Washington 1988.
4. Kenez Peter, *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917-1929*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
5. Koliastruk Olha, *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsiyi (20-30-ti roky XX st) [The Ukrainians SSR Press in the Context of Ukrainianization Policy (the 1920s - 1930s)]*, Institute of History of Ukraine, Kyiv 2003.
6. Kozhevnikov Gennadiy, *Partiya - organizator rabselkorovskogo dvizheniya v SSSR [Party, the Organizer of the Workers' and Farmers Movement in the USSR]*, Izdatelstvo Saratovskogo universiteta, Saratov 1965.

7. Liubavskiy Roman, *Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti — na pochatku 1930-kh rokiv [Everyday Life of the Workers of Kharkiv in the 1920s and Early 1930s]*, Rarytety Ukrainy, Kharkiv 2016.
8. Portyankin Ivan, *Osnovnyie funktsii i printsipy partynoy i sovetskoy pechati [Main Principles of the Party and Soviet Publishing]*, Moscow 1955.
9. Shafir Yakov, *Gazeta i derevnya [Newspaper and Village]*, Krasnaya Nov, Moscow, Leningrad, 1924.
10. Sydorenko Valentyna, *Presa yak dzherelo z istorii robotnychoho klasu Ukrainy v period sotsialistychnoho budivnytstva (1921–1941 rr) [Press as a Source for the History of the Working Class of Ukraine during the Socialist Construction Period]*. Naukova dumka, Kyiv 1975.
11. Vakulchuk Olha, *Bahatotyrazhna presa Ukrainy 1917–1941 rokiv: stanovlennia, rozvytok, kontent [Mass-circulation press of Ukraine in 1917–1941: emergence, development, content]*, NBUV, Kyiv 2021.

Articles/Članci:

1. Boriak Hennadii, Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman Review*, 2008, Vol. 16, No. 2, 21–35.
2. Koliastruk Olha, Liudyna pratsi v SRSR: vid hloryfikatsii do devalvatsii [Man of labor in USSR: from glorifying to devaluation], *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii*, 2019, 21, 71-78.
3. Kostiv Mykhailo, Petrenko Ivan, „Shans na vyzhyvannia: Kyiv u roky Holodomoru” [A Chance for Survival: Kyiv During the Holodomor], *Istorychna Pravda*, 1 December 2020. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/12/1/158581/>.
4. Lauk Epp, Kreegipuu Tiiu, „Was It All Propaganda? Journalistic Practices of ‘Silent Resistance’ in Soviet Estonian Journalism”, *Acta Historica Tallinnensia*, 2010, 15, 167–190.
5. Mykhailyk Artur, Zavadska Iryna, „Nemynucha viina” yak politychna mifolohema politychnoi propahandy v radianskii Ukraini 1920 – 1930-kh rokiv [„Inevitable War” as a Political Mythology of Political Propaganda in Soviet Ukraine in the 1920s-1930s], *Hrani*, 2023, 26(5), 83-89.
6. Tymoshyk Mykola, Raionni hazety yak orhanizatory silkorivskoho rukhu v umovakh stverdzhennia v Ukraini komuno-bilshovytskoi systemy [District Newspapers as the Organizers of the Villages Correspondents Movement under the Conditions of the Establishment of the Communist Bolshevik System in Ukraine]. *Siveryanskyi Litopys*, 2017, No. 4, 215–222.

Avni REXHA, PhD

Ministry of Education, Science, Technology and Innovation

Republic of Kosovo

E-mail: avni.rexha@rks-gov.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:37:37.07.373(497.115)"1945/1990" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.228>

**FROM ILLITERACY TO THE UNIVERSITY:
THE INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF ALBANIAN
EDUCATION IN KOSOVO 1945-1990**

Abstract: *The education in the Albanian language in Kosovo was early, and it was developed depending on the political circumstances. For five centuries Albanians lived under the rule of the Ottoman Empire. Since the Empire was organized in theocratic bases the education system was implemented in Ottoman, Greek and Latin language, consequently in meyteps, * mosques, and churches. First schools in Albanian language were opened sometimes at the end of the nineteenth century. The Balkan Wars (1912-1913) created new circumstances in Balkans. A territory that comprises today's Kosovo felt under the Serbian occupation/rule. Since then and until the beginning of the World War II the education in Albanian language was prohibited. Only religious Islamic schools were provided to Albanians, who consisted the majority of the population. During the World War II, for the sake of maintaining peace in these regions the fascism allowed education in the Albanian language, a process that lasted about three years. A number of Albanian teachers were brought from Albania to Kosovo in addition to educational texts. Despite this, the educational level of the Albanian population in Kosovo was low and equivalent to illiteracy. Organised and institutional education in the Albanian language in Kosovo began only in 1945. The period 1945-1966 marks initial steps to build an educational legal structure and efforts to organize education besides lack of staff and school buildings.*

The internal political developments in Yugoslavia and emergence of Albanian factor in political balance provided a new era for Kosovo Albanians. Kosovo gained a large scale of autonomy and Albanian leadership used this opportunity to strengthen and advance the education in Albanian language in Kosovo. At the same time Kosovo went under an economic development and consequently the need for new trained staff required an educational system that

* Meytep – elementary Islamic religious school in the Ottoman Empire.

comprised all levels of education, which was built gradually. This was known as a period of consolidation of the educational system and lasted from 1966 to 1980. The death of Tito and Demonstrations (1981) of Kosovo Albanians to upgrade the political status of Kosovo were followed by aggressive policy of the Yugoslavian Communistic League towards Albanians. Indeed political leaders and academic elites in Serbia stood behind that attitude. Their aim was to ruin the autonomy and to attack the intellectual elite in Kosovo who was seen as nationalistic driven one. A harsh campaign was launched against the education in Kosovo, with a focus on the destruction of the independence of the education system in Kosovo. This period covers years 1981-1990 and was known as "Pressure on the Albanian School".

The methodology used in this paper is a thematic-comparative approach supported by statistical methods and in accordance with chronology. As a conclusion, it appears that the will of the Albanian population for development and emancipation was reflected in overcoming all difficulties, whether political, administrative, logistical, etc., and illiteracy, to reach the establishment of the highest scientific and cultural institutions. On the other hand, the raising of the educational level influenced the articulation of Kosovo Albanians claims for political equality and national rights.

Key words: Education, teaching, university, autonomy, Kosovo, Yugoslavia, etc.

OD NEPISMENOSTI DO UNIVERZITETA: INSTITUCIONALNI RAZVOJ ALBANSKOG OBRAZOVANJA NA KOSOVU 1945-1990.

Apstrakt: *Obrazovanje na albanskom jeziku na Kosovu počelo je rano i razvijalo se u zavisnosti od političkih okolnosti. Tokom pet vekova Albanci su živeli pod vlašću Otomanskog Carstva. Budući da je Carstvo bilo organizovano na teokratskim osnovama, obrazovni sistem je bio sproveden na osmanskome, grčkom i latinskom jeziku, u medresama, džamijama i crkvama. Prve škole na albanskom jeziku otvorene su tek krajem devetnaestog veka. Balkanski ratovi (1912-1913) stvorili su nove okolnosti na Balkanu. Teritorija koja obuhvata današnji Kosovo došla je pod srpsku okupaciju/vlast. Od tada pa do početka Drugog svjetskog rata obrazovanje na albanskom jeziku bilo je zabranjeno. Albancima, koji su činili većinu stanovništva, bile su dostupne samo religijske islamske škole. Tokom Drugog svjetskog rata, u cilju očuvanja mira u tim regionima, fašizam je dozvolio obrazovanje na albanskom jeziku, a taj proces je trajao oko tri godine. Brojni albanski nastavnici su došli iz Albanije na Kosovo, zajedno sa obrazovnim materijalima. I pored toga, obrazovni nivo albanskog stanovništva na Kosovu bio je nizak i sličan nepismenosti. Organizovano i institucionalno obrazovanje na albanskom jeziku na Kosovu počelo je tek 1945. godine. Period 1945-1966 označava početne korake u izgradnji obrazovne*

pravne strukture i napore u organizaciji obrazovanja, uz nedostatak osoblja i školskih zgrada.

Unutrašnji politički razvoj u Jugoslaviji i pojava albanskog faktora u političkoj ravnoteži obezbedili su novu eru za Albance na Kosovu. Kosovo je steklo široku autonomiju, a albansko rukovodstvo je iskoristilo ovu priliku da ojača i unapredi obrazovanje na albanskom jeziku na Kosovu. U isto vreme, Kosovo je prošlo kroz ekonomski razvoj, što je povećalo potrebu za novim obučanim kadrom, zahtevajući obrazovni sistem koji je obuhvatao sve nivoe obrazovanja, koji je postepeno izgrađen. Ovo je bilo poznato kao period konsolidacije obrazovnog sistema i trajalo je od 1966. do 1980. godine. Smrt Tita i demonstracije (1981) Albanaca na Kosovu za unapređenje političkog statusa Kosova bile su praćene agresivnom politikom Jugoslovenskog komunističkog saveza prema Albancima. Politički lideri i akademske elite u Srbiji stajali su iza tog stava. Njihov cilj bio je da unište autonomiju i napadnu intelektualnu elitu na Kosovu koja je viđena kao nacionalistički orijentisana. Pokrenuta je oštra kampanja protiv obrazovanja na Kosovu, sa fokusom na uništavanje nezavisnosti obrazovnog sistema na Kosovu. Ovaj period obuhvata godine 1981-1990 i bio je poznat kao "Pritisak na albansku školu".

Metodologija korišćena u ovom radu je tematsko-komparativni pristup podržan statističkim metodama i u skladu sa hronologijom. Kao zaključak, čini se da je volja albanskog stanovništva za razvojem i emancipacijom bila odraz prevazilaženja svih teškoća, bilo političkih, administrativnih, logističkih itd., i nepismenosti, kako bi se stiglo do uspostavljanja najviših naučnih i kulturnih institucija. S druge strane, povećanje obrazovnog nivoa uticalo je na artikulaciju zahteva Albanaca sa Kosova za političku jednakost i nacionalna prava.

Ključne riječi: *Obrazovanje, nastava, univerzitet, autonomija, Kosovo, Jugoslavija, itd.*

Introduction

The aim of this paper is to provide a scientific narration on the continuous struggle of Albanians in Kosovo for education and cultural advancement and political obstacles they faced during this journey. Being structures in three components the papers elaborates phases under which the education of Albanians in Kosovo was developed: building of educational system (1945-1966), the consolidation of educational system (1966-1980) and the pressure on the Albanian school (1981-1990). The introduction part in this paper provides a narration on historical development of education in Albanian language.

The efforts of the Albanian population for education and national emancipation were early. The territories inhabited by Albanians for about five centuries had been under the rule of the Ottoman Empire, a state that was

organised on theocratic principles that did not recognise nationality but only religion.¹ Consequently, the Albanians, who were religiously grouped into three religions: Islam, Catholic Christians, and Orthodox Christians, were allowed to exercise their educational and cultural needs only in the Ottoman, Latin-Italian, and Greek languages.² Although these schools had a religious character, the Albanian language was taught more or less secretly, especially in Catholic schools in which Albanian clergy served as teachers, as was the case with a school in Janjeva (1671).³

During the period of the Albanian National Renaissance in Kosovo as well as in other Albanian territories in the Balkans, efforts to build schools and education were expanded. In March 1887, the first Albanian school was opened in Korca (Korça),⁴ which is considered the first Albanian national (secular) school. In Prizren in 1889, the “Albanian School for Boys” was opened, and three years later (1892), the “Albanian School for Girls”.⁵

The beginning of the second decade of the twentieth century marks a turning point in the history of Albanians. The Conference of Ambassadors in London, which took place between December 1912 and July 1913, recognised the territorial changes created in the Balkans as a result of the Balkan Wars. Albania was recognised as “an independent and sovereign principality” under the guarantee of the Great Powers,⁶ but its borders were determined arbitrarily. Disrespecting the ethnic principle a large portion of the territories inhabited by Albanians, specifically Kosovo in the north, were given to Serbia and Montenegro.⁷

The new government established in these territories did not allow education in Albanian and, furthermore, prohibited the use of the Albanian language in public life. A decree of December 1912, which the government of Serbia had adopted for the annexed territories,⁸ established full state control over educational and cultural institutions. Education was compulsory, but only in the Serbian language.⁹

The policy of pressure and assimilation followed by the Serbian government in Kosovo was interrupted at the end of 1915 with the departure of the Serbian army from Kosovo and the occupation of Kosovo by Austria-Hungary and Bulgaria. Consequently Kosovo was divided into two zones of

¹ Stanford J. Shaw, *Historia e Perandorisë Osmane dhe e Turqisë Moderne*, Vëllimi I, Tiranë 2006, 188–190.

² Kristaq Prifti, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 2002, Vëllimi II, Tiranë 2002, 704.

³ *Ibidem*, 705.

⁴ Kristaq Prifti, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëllimi I, Tiranë 2002, 350.

⁵ *Ibidem*, 251–253.

⁶ L. S. Stavrianos, *Balkans since 1453*, London 2002, 511.

⁷ William Bland, Ian Price, *A Tangled Ueb: A History of Anglo-American Relations with Albania (1912-1955)*, London 1986, 1.

⁸ Limani Rushit, *Rrethanat politiko-shoqërore në Kosovë 1912-1918*, Prishtinë 1986, 18.

⁹ Jagos Djilas, *Razvoj školstva u Prištini i njenoj okolini izmedju Prvog i Drugog svetskog rata*, *Obeležje*, br. 3, Priština 1972, 123.

occupation,¹⁰ and each of these powers followed a separate policy in relation to the Albanian population. The Bulgarians followed a policy of pressure and denial of national rights, while the Austro-Hungarians allowed some rights for the Albanians, including the opening of some schools in the Albanian language.¹¹

The final breakthrough of the Salonika Front was marked by the move of the Entente troops towards the north. French troops entered Kosovo in October 1918 and were later replaced by Serbian troops, which restored their civilian administration.¹² After a while, the other territories inhabited by the Slavic population in the northwest of the Balkans joined Serbia, and thus the Serbs, Croats, and Slovenes Kingdom was proclaimed on December 1, 1918, dominated by Serbs.¹³

All schools in Albanian language were closed when the Serbian troop re-established the civil administration in Kosovo. Serbian authorities initially tried to assimilate Albanian children and youth through participation in Serbian-language schools, using Bosnian Muslim teachers. But when it was proven that the Serbian schools, far from assimilating the Albanians, were actually equipping the Albanians with intellectual skills that could be used against the regime, Belgrade began to discourage the public education of the Albanians, allowing only their religious education. The Serbian authorities were convinced that the Muslim schools, meyteps, and madrasas would keep the Albanians ignorant.¹⁴ Several private Islamic high schools, whose purpose was to prepare and train future imams, operated in Prishtina, Prizren, Mitrovica, Peja, Vushtrri, etc., whose curriculum consisted of Islamic religious subjects and the Arabic language.¹⁵ Moreover, in 1924, the Madrasah of King Alexander was opened in Skopje.¹⁶ However, these religious schools in some regions of Kosovo were used by the clergy to teach the alphabet of the Albanian language, understandably in a hidden way. Didactic materials were provided in Albania.¹⁷

The Yugoslavian policy towards Albanians during the interwar period consisted of the denial of Albanians as a national minority and consequently denying their political and ethnic rights, even though in Kosovo during 1921 there were somewhere around 461,790 inhabitants, of which over 70% were

¹⁰ Beqir Meta, et.al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekulli XX*, Vëllimi I, Tiranë 2022, 403–408.

¹¹ Kristaq Prifti, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëllimi III, 2007, 435–442.

¹² Mikel Ndreca, *87 vjet terror dhe gjenocid shtetëror (1912-1999)*, Prishtinë 2001, 42; Bogumil Hrabak, Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje arbanasa prema uspostavljenj vlasti, *Gjurmime Albanologjike*, Nr. 1, Prishtinë 1969. 270.

¹³ Margaret Makmillan, *Paris 1919 gjashtë muaj që ndryshuan botën*, Tiranë 2006, 149.

¹⁴ Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia (Origin, History, Politics)*, Cornel 1984, 229.

¹⁵ Haki Kasumi, Shkollat fetare islame në Kosovë ndërmjet dy luftërave botërore, *Gjurmime Albanologjike*, Nr. 12, Prishtinë 1982, 164.

¹⁶ Sulltane Ukaj Kojçini, *Zhvillimi i arsimit në Kosovë 1945-1952*, Prishtinë 2006, 17–18.

¹⁷ Hamdi V. Thaçi, *Drenica epiqendra e Lëvizjes Nacional Demokratike shqiptare*, Prishtinë 2016, 109.

Albanians,¹⁸ or when during 1931 at the Yugoslavia level Albanians marked the second largest minority in terms of inhabitants.¹⁹

During the World War II period, after the destruction of the Kingdom of Yugoslavia, the state of Albanian education and schools in Kosovo was conditioned by the division of Kosovo into three zones of occupation: the Italian zone, which joined Albania and included most of Kosovo; the German zone, which included the northern regions; and the Bulgarian zone, which included the eastern regions of Kosovo.²⁰

The educational and cultural circumstances in these zones were different, depending on the perceptions of the occupiers. The fascist invaders, without a doubt, by approving some national rights and opening schools in Albanian, managed to limit the participation of Kosovo Albanians in the anti-fascist movement. In the Italian and German zones of occupation, Albanian schools were opened during the years 1941–1944. These schools worked with the curricula of the Ministry of Education of Albania, which also financed the teaching staff, who mainly came from Albania.²¹ Unlike the German and Italian zones, in the Bulgarian zone, schools were allowed only in Bulgarian. It was completely normal that Albanians did not attend these schools; their interest was very small.²² During the period 1941–1944, about 180 primary schools operated in Kosovo.²³

In addition to primary schools, secondary schools were also opened at the same time. The decree published in the Official Journal of November 25, 1941, ordered the opening of fourteen schools: the Secondary School in Prishtina, the Lyceum in Prizren, the Agricultural Technical Institute in Peja, the Technical Trade Institute in Gjakova, the Women Professional School in Prizren, etc.²⁴

At the end of World War II and the departure of the fascist invaders, Kosovo violently re-joined the socialist Yugoslavia. The Albanian population was not given the opportunity to express its will for self-determination, whether it wanted to live in socialist Yugoslavia or realize the right to separation and union with Albania.²⁵

¹⁸ Ali Hadri, Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë e Jugosllavisë 1918-1941, *Gjurmime Albanologjike* Nr. 2, Prishtinë 1968, 164.

¹⁹ Joseph Rothchild, *Evropa Qendrore dhe Lindore midis dy luftërave botërore*, Tiranë 2004, 201.

²⁰ Fatmira Rama, *Dukuri arsimore gjatë Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri*, Tiranë 2005, 49–50.

²¹ Hysni Myzyri, *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, Prizren 2001, 293–294.

²² Jashar Rexhepagiq, *Shkollat në Mitrovicë dhe rrethinë gjatë viteve të okupacionit 1941-1944*, Mitrovicë 1979, 439.

²³ H. Myzyri, *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, 293–294.

²⁴ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës [Kosovo State Archives Agency] (herinafter: *ASHAK*), Fondi [Fund]: “Fletorja Zyrtare”, Tiranë 1941, 177.

²⁵ Noel Malcolm, *Kosova – një histori e shkurtër*, Prishtinë 2011, 320.

Building up the educational structure from 1945 to 1966

At the end of World War II, Kosovo faced numerous social-economic problems. Undoubtedly, there were also problems in the field of education. The Ottoman period, that of World War I and the interwar period, when teaching in Albanian was not held at all, or during World War II when some schools in Albanian worked but did not fulfil the educational needs of the Albanian people, had transformed the Kosovo Albanians into an illiteracy community. About 90% of the Albanian population in Kosovo was illiterate.²⁶

Yugoslavia was perceived as a state where all people were equal; therefore, in theory, the Albanian language enjoyed equal status with Serbo-Croatian in official and legal matters, but since most of the employees in the administration and the courts were Slavs, in reality, little was achieved in the emancipation of the Albanian language. However, on these principles, the schools in the Albanian language were also opened, which worked on the basis of the Regulation entitled “Directions for the work of minority schools,” approved on August 10, 1945, by the Ministry of Education of the Federal Democratic Yugoslavia, with the condition that the classes in the language of the minorities must have at least 20 pupils; this Regulation was completed with the “Law on compulsory seven-year primary education,” dated October 30, 1945.²⁷

In 1945, the Executive Council of Kosovo was formed. The Executive Council had nine units, including the Directorate for Education, as a central body responsible for education issues. This Directorate supervised the Pedagogical Committee, which dealt with the drafting of teaching texts. Besides the Directorate of Education, within the Executive Council of Kosovo, another unit, the Provincial Body for Education, was also competent for educational issues, which a few years later will be transformed into the “Provincial Secretariat for Education and Culture.” This body issued laws for all levels of education that functioned during this period and coordinated work with municipal bodies.²⁸

Although teaching had started in December 1944, during 1945 there were 278 mandatory four-year primary schools in Kosovo, of which 135 taught in the Albanian language.²⁹ Out of a total of 27,400 pupils, 11,573 students, or 42.24%, attended lessons in the Albanian language.³⁰

In addition to the primary level, secondary and professional schools were also opened in the immediate post-war period. Gymnasiums with lessons in the

²⁶ S. Ukaj Kojçini, *Zhvillimi i arsimit në Kosovë 1945-1952*, 49.

²⁷ Bajram Shatri, *Arsimi fillor në Kosovë në shek. XX: sfida, dëshmi, fakte*, Prishtinë 2006, 6; *ASHAK*, Fondi: “Fletorja Zyrtare e Jugosllavisë Federale Demokratike”, Nr. 84/45, Beograd 1945, 886.

²⁸ B. Shatri, *Arsimi shqip në Kosovë 1990-1999*, Prishtinë 2010, 105.

²⁹ Pajazit Nushi, *Zhvillimi i arsimit dhe shkollave shqipe në Krahinën Socialiste Autonome të Kosovës (1945-1975)*, referat në *Seminarin mbi Kulturës shqiptare për të huaj*, Prishtinë 1978, 100.

³⁰ B. Shatri, *Arsimi fillor në Kosovë në shek. XX: sfida, dëshmi, fakte*, 64.

Albanian language were opened in Prishtina, Prizren, Peja, Gjakova, etc.³¹ In the school year 1946/47, there were 6 vocational secondary schools in Kosovo, in which 556 students were registered, of whom 81, or 14.57 percent, learned in the Albanian language. In the school year 1949/50, the number of vocational schools reached 12, with a total of 63 classes, of which 1,975 pupils followed the learning process, of which 300 were Albanians, or only 15.19 percent of the total number.³²

The causes for the low participation of Albanians in the educational process, particularly girls, may include cultural backwardness, fear of converting into a Serb, the need or priority for agricultural work to ensure existence, etc.

In this period, education in Kosovo was accompanied by a lack of conditions, buildings, teachers, and a large number of pupils. In these difficult circumstances, the effort to educate the masses and for national emancipation continued.³³ A special priority was given to eradicating illiteracy. Some statistical data indicates the number of illiteracy amongst Albanians: up to the age of 9 years – 73%; age 10-14 – 42%; age 15-19 – 42.8%; age 20-24 – 28.7%; age 25-29 – 32.7%; age 30-34 – 71.3%; age 40-44 – 82.7; age 50-54 – 91.5%; over 65 – 97.7%.³⁴ During the years 1947–48, intensive literacy courses were organised, which lasted several years, and special attention was paid to the attendance of these courses by women.³⁵ In 1947, in Kosovo, according to press data, there were 2,488 courses (of which 1,838 were in the Albanian language), which included 52,413 participants.³⁶

It should be emphasised that progress in the emancipation of the Albanian language was achieved through the arrival of teachers from Albania, due to the good relations between Albania and Yugoslavia.³⁷ About 200 teachers who came from Albania brought to Kosovo a good teaching experience; they brought a new national spirit in education, which was passed on from one generation to another. Their contribution was not only great in subjects of first-hand importance for the national formation of generations, such as the Albanian language and literature, national history, etc, but also in cultural subjects such as music, figurative art, even physical culture, etc.³⁸

But, in the period when schools in Albania were making some progress, Yugoslavia was found in a serious situation. The events that followed the

³¹ Lleshi Qazim, *Normalja e Gjakovës, themelimi dhe brezi i saj i parë (1946-1948)*, Gjakovë 1987, 32.

³² Stjepan Pataki, et.al, *Opca Pedagogija*, Zageb 1953, 84.

³³ *Arkivi i Ministrisë për Evropë dhe Punë të Jashtme të Shqipërisë* [The Archives of Ministry of Foreign Affairs and Europe of Albania (hereinafter: *AMEPJ*), Viti [Year]: 1956, Dosja [File]: 378, Relacion nga legata shqiptare ne Beograd, 15. maj 1956, 1-10.

³⁴ *AMEPJ*, Viti: 1955, Dosja: 387, Relacion i Legatës shqiptare ne Beograd.

³⁵ S. Ukaj Kojçini, *Zhvillimi i arsimit në Kosovë 1945-1952*, 57.

³⁶ *ASHAK*, Fondi: Gazeta “Rilindja”, Prishtinë, 14 shkurt 1947, 3.

³⁷ Sabit Syla & Qerim Lita, *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1944-1948*, Vëllimi I, Prishtinë 2020, 242.

³⁸ Xhelal Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëllimi IV, Tiranë 2007, 392.

breakdown of Albanian-Yugoslav relations in 1948,³⁹ as a result of the conflict between Yugoslavia and the Soviet Union and Albania's alignment with the latter, brought the persecution of Kosovo Albanians as supporters of the Cominform.⁴⁰ The Security Service of Yugoslavia (UDB) was tasked to make a campaign of pressure over Albanians in Yugoslavia, considering them as “non-loyal” element.⁴¹ This campaign affected the Albanian education as well. The UDB interfered in curricula, on cultural activity and monitored the content of journals and daily press in Albanian.⁴² Many people were killed, detained or suffered long-term sentences.⁴³ The teachers from Albania were expelled, and due to the lack of teachers, about 260 schools ceased teaching in Albanian. On the other hand, the Serbian government started the purges in the schools, replacing the Albanian teachers with Serbian ones.⁴⁴

Another attack towards the education in Albanian was opening of 14 schools in Turkish language during the year 1951-1952.⁴⁵ The opening of schools in the Turkish language and the creation of a Turkish minority was the next step that the Yugoslav government took to create the preconditions for the migration of the Albanian population to Turkey. The years 1950-1953. marks intensive diplomatic talks between Yugoslavia and Turkey for unsolved issues between two countries, and their approach resulted even with a Balkan Pact in 1953.⁴⁶ The opening of these schools was not limited only to those regions where there was a population declared as Turkish, but in all places where the government considered it necessary. In this year, Turkish cultural-artistic societies were also organized.⁴⁷ Followed by a harsh violence against Albanians this policy aimed to facilitate a massive migration of Albanians to Turkey. Many Albanian in Kosovo and Macedonia were registered as Turkish.

³⁹ Ivo Goldstain, *Tito-Stalin Split of 1948 as a Personal Conflict, The Tito-Stalin Split 70 Years After*, Ljubljana-Zagreb 2020, 27.

⁴⁰ Stephen Schwartz, *Kosova: prejardhja e një lufte*, Prishtinë 2006, 101; *AMEPJ*, Viti: 1950, Dosja: B/VII-2.

⁴¹ *ASHAK*, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste te Kosoves, shtator 1966; Noel Malcolm, *Kosova një histori e shkurtër*, Prishtinë 2011, 405.

⁴² *ASHAK*, Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste te Kosoves, shtator 1966.

⁴³ *Historia e shqiptareve gjate shekullit XX*, Vellimi V, eds. Beqir Meta and et. al, Tirane 2023, 269-270; Zamir Shtylla, “The Deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1950-1956)”, *The Truth on Kosova*, Tirana 1993, 234.

⁴⁴ Xh. Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 393.

⁴⁵ *AMEPJ*, Viti: 1963, Dosja: 908, 45.

⁴⁶ The Balkan Pact or Agreement of Friendship and Cooperation was a treaty signed by Greece, Turkey and Yugoslavia in February 1953... read more: Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1944-1988, Beograd 1988, 252-253.

⁴⁷ S. Ukaj Kojçini, *Zhvillimi i arsimit në Kosovë 1945-1952*, 51.

This can be proven by statistical data over Yugoslavian level presented in following table:⁴⁸

Ethnicity	1948		1953		1961		1971	
	Number	%	Number	%	Number	%	Number	%
Albanian	750.431	4.3	754.245	4.5	914.733	4.9	1.309.523	6.4
Turkish	97.954	0.6	259.535	1.5	182.964	1.0	127.920	0.6

This was a period when the government exercised institutional violence against Albanians, developing an all-round campaign to discredit Albanian cultural-educational and social-political personalities, directly affecting the migration of the Albanian population to Turkey, etc, as foreseen in the elaboration of Vasa Cubrilovic for national minorities in Yugoslavia.⁴⁹

There are different figures for the number of Albanian emigrants from Yugoslavia to Turkey. According to researcher Zamir Shtylla, during the years 1953-1960, about 283,000 people had moved, while for a longer period (1953-1966), this figure reached 400,000.⁵⁰ An approximate figure, of 412,000 Albanians displaced until 1967, is given by the historian Hakif Bajrami.⁵¹ According to Noel Malcolm during the years 1945-1966, about 246,000 individuals migrated from Yugoslavia to Turkey.⁵² The researcher Vladan Jovanovic claims that in the period 1952-1965, about 390,000 Albanian and Turkish residents renounced their Yugoslav citizenship, as he says, while he also refers to the Turkish census data of 1966, according to which, as he pointed out, there were about 240,000 inhabitants living in Turkey with origin from Yugoslavia.⁵³

The Educational Reform in Kosovo marked a step further towards the Serbization of public schools; it was presented as a draft law by federal authorities in 1958. Although, for the purpose of advancement, some bodies were formed within the educational system of Kosovo, such as the Educational Pedagogical Service and the Provincial Entity, this reform was oriented against the Albanian ethnicity since it integrated the eight-year schools, gymnasiums, and vocational high schools into so-called “mixed” Albanian and Serbian

⁴⁸ Hivzi Islami, *Popullsia e Kosovës – studim demografik*, Prishtinë 1981, 198.

⁴⁹ Vasa Çubrilović, *Problemi i pakicave në Jugosllavinë e Re*, Prishtinë 1987, 27–29. This project includes a study on the measures that the Yugoslav state should take to create a pure ethnically Slavic Yugoslavia. Migration and colonization with the Slavic element were cited as the main measures for the realization of such a project. In the case of the Albanians, it is preferable that the migration be carried out in such a way as to break their ethnic compactness in order to achieve the change of the ethnic structure in Kosovo...

⁵⁰ Z. Shtylla, *The Deportation of Albanians in Yugoslavia*, 238-239.

⁵¹ Hakif Bajrami, *Marrëveshja xhentëlmenë Tito-Kyprili më 1953 në Split, Vjetar*, No, XV-XVI, Prishtinë 2001, 277.

⁵² N. Malcolm, *Kosova – një histori e shkurtër*, 407.

⁵³ Vladan Jovanović, *Iz FNRJ u Turskoj*, <https://pescanik.net/iz-fnrj-u-tursku/> access April 5, 2024.

schools.⁵⁴ In these schools, many subjects were taught in the Serbo-Croatian language. The Albanian language was denied equal status with the Serbo-Croatian language. The display of any kind of national symbol, including the flag and the commemoration of Albanian national days, was prohibited.⁵⁵ The reaction of the Albanians to this reform was harsh. The Albanians were determined to protect the Albanian school at all costs.⁵⁶ Anyway at this period there were 604 primary schools and 6 secondary schools teaching in Albanian language.⁵⁷ The number of Albanian pupils also increased. If in 1958-59. there were 15.589 pupils this number increased to 49.315 in 1964/65, and from 6 there were now 45 secondary schools educating 24.000 students in Albanian language.⁵⁸

Despite various obstacles by the end of the 1950s, the efforts for economic development in Kosovo conditioned the need for new cadres that would cover all spheres of social-economic life in Kosovo, especially in the fields of administration, teaching, agriculture, and industry. In order to form such cadres, higher education institutions had to be opened first. Under these circumstances, higher education began in Kosovo. In November 1957, the Provincial Assembly of Kosovo established the Higher Pedagogical School of Pristina.⁵⁹ The following branches were opened in the beginning: the Albanian Language and Literature Section, the Serbo-Croatian Language and Literature Section, the Chemistry and Biology Section, the Technical Education Basics and Physics Section, and Mathematics and Physics. In the first school year 1958–59, 96 regular and 53 correspondence students were enrolled. 11 teachers were engaged in this process.⁶⁰ Studies were conducted in Albanian and Serbo-Croatian. The curricula included two years of study; the school years 1958-1959 until 1962-1963. were considered the period of consolidation of the Pedagogical High School in Pristina.⁶¹

These data indicated clearly that the number of Albanian students has continuously increased; graduates from this school were employed as teachers in primary schools in Kosovo, but also in other regions inhabited by Albanians, such as Macedonia, Montenegro, Presevo, etc. But what stands out is the small number of graduates, especially in the first decade of this school's work. Only during the school years 1960/61-1968/69, a total of 356 students graduated from the Pedagogical High School of Pristina,⁶² which was a small number compared to the needs of the time, especially when it is taken into account that until 1970

⁵⁴ Abdullah Bytyçi, *Terrori shtetëror dhe gjenocidi serbo-malazez 1878-1991*, Prishtinë 2009, 111.

⁵⁵ Miranda Vickers, *Midis serbëve dhe shqiptarëve: një histori e shkurtër*, Tiranë 2004, 195.

⁵⁶ Xh. Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 394.

⁵⁷ AMEPJ, Viti: 1956, Dosja: 378 (B/VII-2).

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Destan Halimi, et.al, *Universiteti i Prishtinës, 1970/1990*, Prishtinë 1990, 61.

⁶⁰ ASHAK, Fondi: *Shkëndija*, Prishtinë, tetor 1997, 12.

⁶¹ Avdyll Ramaj, et.al, *Shkolla e Lartë Pedagogjike, përmbledhje punimesh (1958-1998)*, Prishtinë 1998, 15–24.

⁶² *Ibidem*.

this school had 1.752 registered students. One of the reasons for the small number of graduates was the strict pedagogical criteria, driven by the conscience of Albanian pedagogues to build the most mature cadres in national and professional terms. After Pristina, the expansion of higher schools also began in other large urban centres of Kosovo. In 1962, the Higher Pedagogical School was opened in Prizren,⁶³ and then other institutions were opened, such as the Higher Administrative School in Pristina, the Economic School in Peja, the Higher Agricultural School in Pristina, etc.⁶⁴

In addition to higher schools, Kosovo also needed scientific research institutions. In 1960, the first faculty in Kosovo was opened—the Faculty of Philosophy—with the sections of Mathematics, Biology, Chemistry, Albanology, Serbo-Croatian Language, Physics, etc., with 26 students graduating during the 1963–64. school year.⁶⁵ After a short time, in 1961–1962, another section was also established: Russian Language Literature and English Language Literature. There were 7 professors (2 Albanians and 5 Serbians) and 7 associates (2 Albanians and 5 Serbians). Of them, four were doctors of science, and one had a master's degree. A year later, in 1961, the Faculty of Law and Economics was founded in Pristina, with two departments: law and economics. In the first year, 586 students were enrolled: 185 in the legal department (43 regular and 142 with correspondence) and 401 students in the Faculty of Economics (120 regular and 281 with correspondence). Of them, 323 were Serbs, 134 were Albanians, and 129 were of other nationalities. In four higher schools and two faculties opened until 1961, 3,320 students studied (1,046 regular and 2,274 with correspondence), of them 2,010 Serbs, 928 Albanians, and 382 others.⁶⁶

The establishment of scientific institutions was of special importance in the educational and national emancipation of Albanians. In 1967, the Institute of History was founded in Pristina, and the same year, the Albanological Institute, which had been closed in 1955, was reopened.⁶⁷ The Regional Library in Prizren, which had been open since 1944 after being transferred to Prishtina, was transformed into the Provincial People's Library during the years 1961–1970.⁶⁸

It is interesting to mention that the gender structure in higher education was not even close to other universities in Yugoslavia. In higher studies in 1960/61, there were only 97 registered students, of which only 16 were women, among whom only one was Albanian and 15 were Serbian. In 1970. at the University of Pristina, the number of women increased to 12%, in 1980 to 23%, and until 1986/87 at the University of Pristina, every third student was female.⁶⁹

⁶³ Sali Bashota, et.al, *Tempulli i dijes: monografi: 1970-2012*, Prishtinë 2012, 41–42.

⁶⁴ *Ibidem*, 42.

⁶⁵ ASHAK, Fondi: *Shkëndija*, 12.

⁶⁶ J. Rexhepagiq, et.al, *Universiteti i Prishtinës, 1970-2005*, 13–14.

⁶⁷ Fehmi Rexhepi, *30 vjet të Institutit të Historisë në Prishtinë (1967-1997)*, Prishtinë 1998, 12.

⁶⁸ J. Rexhepagiq, et.al, *Universiteti i Prishtinës, 1970-2005*, 13.

⁶⁹ Vujadin Milanović, *Universitet u Pristini u mrezi velikoalbanske strategije*, Pristina 1999, 44.

International developments facilitated the establishment of higher institutions. The breakdown of Albanian-Soviet relations in the early 1960s brought Albania closer to Yugoslavia; both countries felt the common need for protection from the Soviets. Such a rapprochement not only softened the tensions between the two countries but also influenced the improvement of the position of the Albanians in the former Yugoslavia.⁷⁰

The consolidation of the educational system 1966-1980

At the beginning of the 1960s, the confrontation between two concepts for the future social and political arrangement of Yugoslavia—centralization and decentralisation—began. In the Fourth Congress of the Yugoslav Communist League, which was held in Brione in July 1966,⁷¹ the concept of decentralisation prevailed.⁷² The decline of the concept of centralization or Serbian hegemony provided the liberalisation of Yugoslav society, which began with the reorganisation of the Communist League and social and economic life. The confrontation between these two concepts highlighted the importance of the Albanian factor in Yugoslavia in terms of political balances within the Yugoslav federation. The Albanians took advantage of the political moment and therefore resolutely presented their claims for the development of education, culture, and national rights. The constitutional changes of 1968–1972. significantly advanced the legislative and executive powers of the autonomous province of Kosovo.⁷³

These changes undoubtedly provided a great achievement for Albanians: the equality of the Albanian language with Serbo-Croatian. Albanians and other ethnic communities in Kosovo were guaranteed equal rights in the development and expression of national features, language, culture, history, flag, and other national symbols.⁷⁴ These changes were also reflected in the field of education. In 1968, the Kosovo Educational Board was formed, which had a high degree of competence. In 1970, the Assembly of Kosovo adopted the law “On equality of languages and scripts.” Based on this law, the Kosovo Educational Board approved curricula, and at the same time, the first textbooks for teaching were drawn up.⁷⁵

The University of Kosovo marks the greatest achievement in the history of education in Kosovo. It was established in 1970 and included 14 faculties and

⁷⁰ N. Malcolm, *Kosova – një histori e shkurtër*, 339.

⁷¹ *ASHAK*, Fondi: Gazeta “Rilindja”, Prishtinë, 2 korrik 1966, 1.

⁷² Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Zagreb 1979, 329.

⁷³ *ASHAK*, Fondi: “Fletorja Zyrtare e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës”, Nr. 6, Prishtinë 1969, 171.

⁷⁴ *AMEPJ*, Viti: 1968, Dosja: B/VII-2-D.

⁷⁵ Xh. Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 396.

7 high schools:⁷⁶ philosophy, natural-mathematical sciences, law, economics, agriculture, mining-metallurgy, arts, agriculture, etc.

With the increase in the number of faculties and higher schools, the number of students also increased, particularly the number of Albanian students. In the school year 1969–1970, when the University of Pristina was founded, 7.712 students were enrolled, of which 5.303 were regular and 2.409 were correspondence students. Among them, there were 3.669 Albanians.⁷⁷

A significant educational and political achievement was unification of Albanian Language, approved by the Congress of Orthography, held on November 20, 1972 in Tirana/Albania. This Congress that was attended even by delegates from Kosovo aimed to determine the main principles and directions of orthographic design, in order to have a unified literary language. Now it became mandatory in Kosovo as well and undoubtedly influenced the rapprochement and mutual understanding amongst Albanians on both sides of border.⁷⁸

After the constitutional changes of 1974, a much more dynamic development of the education system in Kosovo began. Education began to take the form of an autonomous and independent system. After many years, the Entity of Texts and Teaching Tools of Kosovo became independent, whose competences extended to the publication of textbooks and teaching tools for all levels of education.⁷⁹

The year 1974 marked the peak of advancements in terms of constitutional theory. The Constitution of the Socialist Federative Republic of Yugoslavia of 1974 provided the autonomous socialist province of Kosovo with alignment with other federal units (republics). Kosovo now had its own constitution and equal representation at the federal level.

Undoubtedly, these changes were also reflected in the educational sector. The Autonomous Province of Kosovo received many competences in educational policy (especially in the sphere of Albanology, history, music, etc), in other words, the Kosovo educational system gained proper judicial autonomy. The Law on Primary Education, the Law on Secondary Education, and the Law on Higher Education of Kosovo have regulated the issue of education at all levels.⁸⁰

The highest achievement during this period was the establishment of the Academy of Sciences and Arts in 1978. However, despite this progress, education in Kosovo did not meet the standards of other federal units. First of all, there was a lack of means for opening libraries, reading rooms, theatres, houses of culture, and other educational institutions, especially in higher education. By the end of 1974, there were 150 public libraries in Kosovo (including school

⁷⁶ ASHAK, Fondi: *Shkëndija*, 12.

⁷⁷ J. Rexhepagiq, et.al, *Universiteti i Prishtinës, 1970-2005*, 17.

⁷⁸ Serge Metais, *Histori e shqiptarëve nga Ilirët deri te Pavarësia e Kosovës*, Tiranë 2006, 339.

⁷⁹ Xh. Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 396.

⁸⁰ *Shkëndija*, Prishtinë, 12.

libraries of all levels) with a collection of about one million books. About a third of these books were written in the Albanian language.⁸¹

The pressure on the Albanian school 1981-1990

Educational and cultural emancipation raised the national consciousness of Albanians. The University of Pristina served as a centre of political awareness and movement for democracy.⁸² As a result, demands were articulated for the advancement of the legal status of Kosovo, as expressed by student demonstrations of Albanians in 1981. Demands such as “Equality,” “Republic,” “Union of all Albanian territories in one republic,” “There is no equality without a republic,” etc., expressed on April 1, 1981, in the demonstrations held in Pristina, where, according to Serbian information sources, 15,000 demonstrators participated,⁸³ alerted the Serbian government.

Political leaders and academic elites in Serbia made the most of the events of 1981. in Kosovo. The Constitution of 1974. was “found” to be the main culprit for the events in Kosovo, which, according to them, gave many rights to Albanians. In addition to the repressive measures against the participants, a harsh campaign was launched against the education system in Kosovo, with a focus on the destruction of the independence of the education system in Kosovo and the attack on the academic elite of Kosovo. The Presidency of Yugoslavia and communist leadership of Kosovo described the student demonstrations as acts of counter-revolution,⁸⁴ while they considered the University of Pristina, the Academy of Sciences and Arts, the Institute of Albanology, the Institute of Texts and Teaching Tools, etc. as their instigators and as the core of Albanian separatism. Policy differentiation was one of the actions of the Yugoslav government in Kosovo.⁸⁵ The differentiation was conducted in all areas of life and work, including workers, students, teachers, and in particular prominent educational, cultural, scientific, and political figures. Undoubtedly, the target of the differentiation was the University of Pristina, which, according to government assessments, was the fortress of Albanian nationalism and irredentism in Kosovo. The aim consisted of the overall destruction of this university and the removal of its staff from political and educational life in general. Therefore, this was the main reason why political differentiation started

⁸¹ Jens Reuter, Konrad Clewing, *Der Kosovo Konflikt Ursachen - Verlauf - Perspektiven*, Klagenfurt 2000, 83.

⁸² Albina Drançolli Ramadani, Kujtime Boshtrakaj, Parallel University in Prishtina, 1991-1999: Functioning, Challenges and Peaceful Resistance, *Historijski Pogledi*, Vol. VI, No. 10, Tuzla 2023, 440.

⁸³ Qerim Lita, *Çështja shqiptare në RSFJ 1981-1990: (Përmbledhje punimesh dhe dokumente)*, Shkup 2014, 57–58.

⁸⁴ *ASHAK*: Fondi: Gazeta “Rilindja”, Prishtinë, 8 prill 1981, 3-7.

⁸⁵ Xh. Gjeçovi, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*, 397.

first at the University of Pristina. This process was accompanied by the dismissal of prominent university staff such as Ali Hadri, Gazmend Zajmi, and Fehmi Agani. Other forms of destruction included the differentiation of teaching staff, their removal from leading positions in faculties and rectors, exclusion from their jobs, or changing jobs on the grounds that they had an influence on the indoctrination of student youth, etc.⁸⁶

The concern of Yugoslav politics was the rapid emancipation of the Kosovo Albanians, especially when Kosovo had a new population. About 40% of the population of Kosovo was under the age of 25. In relation to the population, Kosovo had the largest number of students compared to other regions in Yugoslavia. According to the following table, in Kosovo, there was one student out of 42 inhabitants; in Serbia, 1 out of 52 inhabitants; in Slovenia 1 out of 68; in Croatia 1 out 81, etc.

Comparison of the number of inhabitants with the number of students in Yugoslavia⁸⁷

Republics-Provinces	Koso-vo	Slove-nia	Bosnia Herze-govina	Croa-tia	Serbia	Vojvod-ina	Maced-onia	Monte-negro
No. of inhabitants	1.584.000	1.892.000	4.124.000	4.602.000	5.695.000	2.035.000	1.909.000	584.000
No. of students	37.857	27.694	47.364	57.040	109.911	32.462	39.500	7.349
Proportion inhabitant-student	42	68	87	81	52	63	48	80

The political differentiation and exclusion of educational workers that began in 1981 continued for several years. Until 1988, 1,004 teachers of various levels, 1,873 Albanian primary and secondary school pupils, and 179 students were convicted on various political grounds in Kosovo.⁸⁸

In the wake of the attack on the Albanian school, the other components of the education system of Kosovo did not go unpunished: a) educational plans and programmes in the Albanian language; b) textbooks and school literature; c) the pedagogical organisation of the school; and d) the cooperation of Albanian schools with the institutions and schools of Albania* While the first point had to

⁸⁶ B. Shatri, *Arsimi shqip Në Kosovë 1990-1999*, 567.

⁸⁷ V. Milanović, *Universitet u Pristini u mrezi velikoalbanske strategije*, 39.

⁸⁸ *Aktuelnosti u vaspitanju i obrazovanju*, Br. 1, Beograd 1989, 33.

* The improvement of Albanian-Yugoslav relations in the early 1970s led to the possibility of direct cooperation between Kosovo and Albania in the economic, commercial, social, cultural, and

do with the censorship of texts and changing their content, the last point had to do with stopping the further rise of national consciousness in Kosovo. In the meeting held on April 21, 1981, a federal council that was evaluating the events in Kosovo requested that the following measures be taken: the complete ban on the further engagement of lecturers from Albania at the University of Pristina, as well as in other schools, or to decrease their number; prohibition or reduction to the maximum of the use of literature from Albania, in addition to the implementation of the overview of its content; and to limit the scale of cooperation in the sectors of education, culture, sports, and tourism, and other sectors as well, between the Province of Kosovo and Albania.⁸⁹

The last years of 1980 marked the emergence of Serbian nationalism and its hegemonic pretensions. The Serbian political leadership followed a policy of “unification of Serbia”, which meant abolishment of autonomous provinces of Kosovo and Vojvodina. As a result the attacks against Kosovo Albanian education will take on a more powerful and direct character after the violent suppression of Kosovo's autonomy in March 1989,⁹⁰ and particularly after the dissolution of Kosovo's governing institutions and the usurpation of executive and legislative powers by the relevant bodies of Republic of Serbia in July 1990.⁹¹

Among the most specific measures issued by the Serbian authorities in Kosovo was the imposition of Serbian curricula for secondary and primary schools, which were discriminatory and eliminated the Albanian language and national history from the curriculum. The refusal to accept such curricula resulted in the exclusion of 6,000 Albanian teachers from the educational process during 1990.⁹²

Unlike the secondary schools, the pressure on the university could not be used under the pretext of the Serbian curricula; therefore, a series of violent measures were used through which the Serbian government established complete control over the university. These measures were followed by staff changes in all higher education institutions, the change of faculty deans and their replacement with Serbian deans, as well as the change of the rector of the University of Pristina,⁹³ even including the measures to reduce the number of Albanian students who had begun to be expelled from their dormitories.

educational fields. Starting from 1970 until 1981, the University of Pristina and the University of Tirana collaborated in various academic programmes such as staff exchange, literature and experience exchange, training of Kosovar personnel in specialised fields in Albania, cooperation in the field of publications, cooperation in the field of literature and history, etc, see further: Sabit Syla, Marrëdhëniet Kosovë-Shqipëri në vitet 1970, *Studime Historike*, Nr. 3-4, Tiranë 2018, 263–68.

⁸⁹ Q. Lita, *Çështja shqiptare në RSFJ 1981-1990: (Përmbledhje punimesh dhe dokumente)*, 167.

⁹⁰ *ASHAK*, Fondi: Gazeta “Rilindja”, Prishtinë, 24 mars 1989, Prishtinë, 1-3.

⁹¹ *ASHAK*: Fondi: “Службени Гласник Социјалистичке Републике Србије”, Број 33, Београд 1990, 1225.

⁹² N. Malcolm, *Kosova – një histori e shkurtër*, 364.

⁹³ Hajrullah Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*, 1995, 28–30.

These were the circumstances that led to the expulsion of Albanian students and lecturers from the University of Pristina, while the rejection of Serbian curricula resulted in the expulsion of Albanian pupils and teachers from Kosovo secondary schools.

Summary

The development of education in Kosovo can be divided into three phases, and in all phases, it was inseparable from political developments, just as it was related to the rise and strengthening of national consciousness. The first phase (1945–1966), which included the first years after the war, was characterized by the eradication of illiteracy, the establishment of the foundations of the Albanian school, and the construction of the educational system. Great efforts were made to ensure working conditions and a teaching framework. However, the breakdown of Albanian-Yugoslav relations not only made the educational efforts of the Albanian people difficult but also affected the anti-Albanian state repression. The confrontation of the concepts for the internal regulation of Yugoslavia highlighted the Albanian factor in the internal political balances. The Albanian political class took advantage of this moment and not only managed to secure political and national rights for the population of Kosovo, but also consolidated the educational system and legislation and, moreover, established advanced educational institutions, i.e., the University, through which cadres were formed for all sectors of social and economic life in Kosovo. All these were included in the second phase of education development in Kosovo (1966–1988). The claims of the Albanian population for the advancement of the legal and political status of Kosovo, which were the result of the rise of national consciousness, alarmed Serbian political circles. In order to prevent the Albanian claims, the Yugoslav/Serbian policy committed to the destruction of the educational system in Kosovo. This also marks the third stage of the historical development of education in Kosovo. In this phase, the intellectual elite of Kosovo was affected; teachers, students, pupils, etc. were affected, so it came to a point when the Serbian state also closed Albanian schools, depriving Albanians of the elementary right to education and social development in their mother tongue. However, these measures did not extinguish the desire of Kosovo Albanians for education in the national language and spirit, as well as their efforts for freedom and democracy.

Zaključak

Razvoj obrazovanja na Kosovu može se podijeliti u tri faze, pri čemu je u svim fazama bilo nerazdvojno od političkih dešavanja, baš kao što je bilo povezano s usponom i jačanjem nacionalne svijesti.

Prva faza (1945–1966), koja obuhvata prve godine nakon rata, bila je karakterisana iskorjenjivanjem nepismenosti, uspostavljanjem temelja albanske škole i izgradnjom obrazovnog sistema. Uloženi su veliki naponi da se obezbijede radni uslovi i nastavni okvir. Međutim, slom odnosa između Albanaca i Jugoslavije ne samo da je otežao obrazovne napore albanskog naroda, već je i pojačao antialbansku državnu represiju. Sukob koncepata za unutrašnje uređenje Jugoslavije istakao je albanski faktor u unutrašnjim političkim balansima. Albanska politička klasa iskoristila je ovaj trenutak i ne samo da je osigurala politička i nacionalna prava za stanovništvo Kosova, već je i konsolidovala obrazovni sistem i zakonodavstvo, te uspostavila napredne obrazovne institucije, uključujući Univerzitet, kroz koje su se formirali kadrovi za sve sektore društvenog i ekonomskog života na Kosovu. Sve to pripadalo je drugoj fazi razvoja obrazovanja na Kosovu (1966–1988).

Zahtjevi albanskog stanovništva za unapređenje pravnog i političkog statusa Kosova, koji su bili rezultat uspona nacionalne svijesti, alarmirali su srpske političke krugove. Kako bi spriječila albanske zahtjeve, politika Jugoslavije/Srbije posvetila se uništavanju obrazovnog sistema na Kosovu. Ovo označava treću fazu istorijskog razvoja obrazovanja na Kosovu. U ovoj fazi, intelektualna elita Kosova je bila pogođena; nastavnici, studenti, učenici itd, su bili pogođeni, što je dovelo do toga da je srpska država zatvorila albanske škole, oduzimajući Albancima osnovno pravo na obrazovanje i socijalni razvoj na njihovom maternjem jeziku. Ipak, ove mjere nisu ugasile želju Albanaca na Kosovu za obrazovanjem na nacionalnom jeziku i u duhu, kao ni njihove napore za slobodu i demokratiju.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. *Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK)*
- Fondi: Komiteti Krahinor i Lidhjes Komuniste te Kosoves
2. *Arkivi i Ministrisë për Evropë dhe Punë të Jashtme të Shqipërisë (AMEPJ)*
- Viti: 1955, Dosja: 387
- Viti: 1956, Dosja: 378
- Viti: 1956, Dosja 378 (B/VII-2)
- Viti: 1963, Dosja: 908
- Viti: 1968, Dosja: B/VII-2-D

Books/Knjige:

1. Banac Ivo, *The National Question in Yugoslavia (Origin, History, Politics)*, Cornel 1984.
2. Bashota Sali, and et.al, *Tempulli i dijës: monografi: 1970-2012*. Prishtinë 2012.
3. Bilandžić Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. Zagreb 1979.
4. Blend William, Price Ian, *A Tangled Ueb: A History of Anglo-American Relations with Albania (1912-1955)*, London 1986.

5. Bytyçi Abdullah, *Terrori shtetëror dhe gjenocidi serbo-malazez 1878-1991*, Prishtinë 2009.
6. Çubriloviç Vasa, *Problemi i pakicave në Jugosllavinë e Re*, Prishtinë 1987.
7. Gjeçovi Xhelal, and et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*. Vol. IV, Tiranë, 2007.
8. Halimi Destan, and et.al, *Universiteti i Prishtinës, 1970/1990*, Prishtinë 1990.
9. Islami Hivzi, *Popullsia e Kosovës – studim demografik*, Prishtinë 1981.
10. Koliqi Hajrullah, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*. Prishtinë, 1995.
11. Limani Rushit, *Rrethanat politiko-shoqërore në Kosovë 1912-1918*, Prishtinë 1986.
12. Lita Qerim, *Çështja shqiptare në RSFJ 1981-1990: (Përmbledhje punimesh dhe dokumente)*. Shkup 2014.
13. Lleshi Qazim, *Normalja e Gjakovës, themelimi dhe brezi i saj i parë (1946-1948)*, Gjakovë 1987.
14. Makmillan Margaret, *Paris 1919 gjashtë muaj që ndryshuan botën*, Tiranë 2006.
15. Malcolm Noel, *Kosova – një histori e shkurtër*, Prishtinë 2011.
16. Meta Beqir, and et. al, *Historia e shqiptareve gjate shekullit XX*, Vëllimi I, Tirane 2022.
17. Meta Beqir, and et.al, *Historia e shqiptarëve gjatë shekullit XX*. Vëllimi V. Tiranë 2023.
18. Metais Serge, *Histori e shqiptarëve nga lllirët deri te Pavarësia e Kosovës*, Tiranë 2006.
19. Milanović Vujadin, *Univërsitet u Pristini u mrezi velikoalbankske strategije*, Pristina 1990.
20. Myzyri Hysni, *Historia e Shqipërisë dhe e shqiptarëve*, Prizren 2001.
21. Ndreca Mikel, *87 vjet terror dhe gjenocid shtetëror (1912-1999)*, Prishtinë 2001.
22. Pataki Stjepan, *Opca Pedagogija*, Zagreb 1953.
23. Prifti Kristaq, et.al, *Historia e Popullit Shqiptar*. Vol. II. Tiranë 2002.
24. Prifti Kristaq, *Historia e Popullit Shqiptar*. Vol. III. Tiranë 2007.
25. Rama Fatmira, *Dukuri arsimore gjatë Luftës së Dytë Botërore në Shqipëri*. Tiranë 2005.
26. Ramaj Avdyl, and et.al, *Shkolla e Lartë Pedagogjike, përmbledhje punimesh (1958-1998)*. Prishtinë 1998.
27. Reuter Jens, Clewing Konrad, *Der Kosovo Konflikt Ursachen - Verlauf - Perspektiven*. Klagenfurt 2000.
28. Rexhepagiq Jashar, and et.al, *Univërsiteti i Prishtinës, 1970-2005*. Prishtinë 2005.
29. Rexhepagiq Jashar, *Shkollat në Mitrovicë dhe rrethinë gjatë viteve të okupacionit 1941-1944*, Mitrovicë 1979.
30. Rexhepi Fehmi, *30 vjet të Institutit të Historisë në Prishtinë (1967-1997)*. Prishtinë 1998.
31. Rothchild Joseph, *Evropa Qendrore dhe Lindore midis dy Luftërave Botërore*, Tiranë 2004.
32. Schwartz Stephen, *Kosova: Prejardhja e një lufte*, Prishtinë 2006.
33. Shatri Bajram, *Arsimi fillor në Kosovë në shek. XX: sfida, dëshmi, fakte*. Prishtinë 2006.
34. Shatri Bajram, *Arsimi Shqip në Kosovë 1990-1999*, Prishtinë 2010.
35. Shaw J. Standford, *Historia e Perandorisë Osmane dhe e Turqisë Moderne*. Vol. I, Tiranë 2006.
36. Stavrianos L. S, *Balkans since 1453*. With a new introduction by Traian Stoianovich. London 2002.
37. Syla Sabit, Lita Qerim, *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1944-1948*, Vëllimi I, Prishtinë 2020.
38. Thaçi V. Hamdi, *Drenica epiqendra e Lëvizjes Nacional Demokratike shqiptare*, Prishtinë 2016.
39. Ukaj Kojçini Sulltane, *Zhvillimi i arsimit në Kosovë 1945-1952*, Prishtinë 2006.
40. Vickers Miranda, *Midis serbëve dhe shqiptarëve: një histori e shkurtër*, Tiranë 2004.

Articles/Çlanci:

1. *Aktuelnosti u vaspitanju i obrazovanju*, I, Pristina 1989.
2. Bajrami Hakif, Marrëveshja xhentëlmenë Tito-Kyprili më 1953 në Split, in: *Vjetar*, XV-XVI, Prishtinë 2001.

3. Djilas Jagos, Razvoj školstva u Prištini i njenoj okolini izmedju prvog i drugog svetskog rata, in: *Obeležje*, III, Pristina 1972.
4. Goldstain Ivo, Tito-Stalin Split of 1948 as a Personal Conflict, in: *The Tito-Stalin Split 70 Years After*, Zagreb-Ljubljana 2020.
5. Hadri Ali, Pozita dhe gjendja e Kosovës në Mbretërinë e Jugosllavisë 1918-1941, in: *Gjurmime Albanologjike*, II, Prishtinë 1968.
6. Hrabak Bogumil, Reokupacija oblasti srpske i crnogorske države s arbanaškom većinom stanovništva u jesen 1918. godine i držanje arbanasa prema uspostavljenoj vlasti, in: *Gjurmime Albanologjike*, I, Prishtinë 1969.
7. Kasumi Haki, Shkollat fetare islame në Kosovë ndërmjet dy luftërave botërore, in: *Gjurmime Albanologjike*, XII, Prishtinë 1982.
8. Ramadani Albina Drançolli, Boshtrakaj Kujtime, Parallel University in Prishtina, 1991-1999: Functionh, Challenges and Peaceful Resistamce, *Historijski Pogledi*, Vol. VI, No. 10, Tuzla 2023.
9. Shtylla Zamir, The Deportation of Albanians in Yugoslavia after the Second World War (1950-1956), in: *The Truth on Kosova*, Tirana 1993.
10. Syla Sabit, Marrëdhëniet Kosovë-Shqipëri në vitet 1970, in: *Studime Historike*, 3-4, Tiranë 2018.

Official papers/Službeni listovi:

1. *ASHAK*, "Fletorja Zyrtare e Jugosllavisë Federale Demokratike", Nr. 84/45," 1945.
2. *ASHAK*, "Fletorja Zyrtare e Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës", Nr. 6, 1969.
3. *ASHAK*, "Службени Гласник Социјалистичке Републике Србије", Број 33," 1990.

Newspapers/Novine:

1. *ASHAK*, Fund: *Rilindja*, Prishtinë: 1947.
2. *ASHAK*, Fund: *Shkëndija*, Prishtinë: 1997.

Internet:

1. Jovanović Vladan, Iz FNRJ u Turskoj, <https://pescanik.net/iz-fnrj-u-tursku/> access 5 April 2024.

Ass. Dr. Sefedin RAHIMI

Assistant at University of Prishtina "Hasan Prishtina",

Faculty of Education, Republic of Kosovo

E-mail: sefedin.rahimi@uni-pr.edu

ORCID: 0000-0003-3569-2919

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:37:378(497.115)"1960/1970" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.249>

FOUNDATIONS AND PROGRESSION OF HIGHER EDUCATION IN KOSOVO (1960-1970)

Abstract: *With a particular focus on higher education between 1960 and 1970, this theoretical research aims to elaborate and shed light on the educational developments in Kosovo over the XXth century. The study aims to address every issue raised by the subject without neglecting its chronological aspect. The development of higher education in Kosovo has been examined, debated, and discussed in light of the political, economic, and social changes that occurred in Kosovo during this time period, as well as how those changes affected the development of higher education.*

The current study deals with two main issues in the history of higher education in Kosovo: the first, "Pedagogical and professional schools in Kosovo, 1960-1970"; and the second, "The opening of faculties in Prishtina, as a branch of the University of Belgrade, 1960-1970". It deals with the factors and reasons for the opening of the first faculties in Prishtina; the development and consolidation of the Faculty of Philosophy in 1960; the Faculty of Law and Economics in 1961; the Faculty of Technology in 1965; and the Faculty of Medicine in 1969.

This study was prepared and written using a scientific methodology, largely employing archive sources, the historical press in Albanian and other languages, as well as selected historiographical and pedagogical literature, etc. During the scientific research, based on numerous sources, an effort was made to research, elaborate, analyze, and reach the most accurate conclusions about the development and role of higher education in Kosovo during the 1960-1970 period.

This scientific effort stands out from others since I was able to bring together these innovations from all of the authors and the research that has been conducted thus far. As it stands, first of all, it is the first research that examines the entire issue of Kosovo's educational development and its journey inside the Yugoslav Federation for the years 1960–1970 in the field of higher education in Kosovo. Second, it refers to the periodization of the development

of higher education, namely the early stages of that growth that are influenced by societal, political, economic, and educational developments. Thirdly, it highlights the reasons and influences that have shaped Kosovo's educational advancement and general growth by contrasting them with those of the Federation. Fourth, I have reflected the political and ideological effects of state institutions on the curricula by using historical archival sources. I have also prepared statistical data in order to compare its development over a ten-year period to that of other institutions in the Yugoslav Federation.

Key words: *Education, advancement, faculty, Kosovo, high school, development.*

OSNOVE I NAPREDAK VISOKOG OBRAZOVANJA NA KOSOVU (1960-1970)

Apstrakt: *S posebnim osvrtom na visoko obrazovanje između 1960. i 1970. godine, ovo teorijsko istraživanje ima za cilj da razjasni i osvijetli obrazovne procese u Kosovu tokom XX vijeka. Studija se bavi svakim pitanjem koje postavlja ova tema, ne zanemarujući njen hronološki aspekt. Razvoj visokog obrazovanja na Kosovu ispitan je, raspravljen i analiziran u svijetlu političkih, ekonomskih i socijalnih promjena koje su se dogodile u Kosovu tokom ovog perioda, kao i načina na koji su te promjene uticale na razvoj visokog obrazovanja.*

Aktuelna studija se bavi sa dva glavna pitanja u historiji visokog obrazovanja na Kosovu: prvo, "Pedagoške i stručne škole u Kosovu, 1960-1970"; i drugo, "Otvaranje fakulteta u Prištini, kao grane Univerziteta u Beogradu, 1960-1970". Istražuje faktore i razloge za otvaranje prvih fakulteta u Prištini; razvoj i konsolidaciju Filozofskog fakulteta 1960. godine; Pravni i Ekonomski fakultet 1961. godine; Tehnološki fakultet 1965. godine; i Medicinski fakultet 1969. godine.

Ova studija je pripremljena i napisana koristeći naučnu metodologiju, uglavnom oslanjajući se na arhivske izvore, historijsku štampu na albanskom i drugim jezicima, kao i na odabranu historiografsku i pedagošku literaturu, itd. Tokom naučnog istraživanja, na osnovu brojnih izvora, nastojalo se istražiti, elaborirati, analizirati i doći do najtačnijih zaključaka o razvoju i ulozi visokog obrazovanja u Kosovu tokom perioda 1960-1970.

Ovaj naučni napor se izdvaja od drugih jer se uspjelo prikupiti ove inovacije svih autora i istraživanja koja su do sada sprovedena. Prvo, ovo je prva studija koja ispituje cjelokupno pitanje obrazovnog razvoja Kosova i njegov put unutar Jugoslovenske Federacije za godine 1960–1970 u oblasti visokog obrazovanja na Kosovu. Drugo, odnosi se na periodizaciju razvoja visokog obrazovanja, odnosno rane faze tog rasta koje su pod uticajem društvenih, političkih, ekonomskih i obrazovnih dešavanja. Treće, ističe razloge

i uticaje koji su oblikovali obrazovni napredak i opšti rast Kosova, upoređujući ih sa onima iz Federacije. Četvrto, odrazio sam političke i ideološke efekte državnih institucija na kurikulume koristeći historijske arhivske izvore. Takođe smo pripremili statističke podatke kako bih se uporedio njegov razvoj tokom desetogodišnjeg perioda s razvojem drugih institucija u Jugoslavenskoj Federaciji.

Ključne riječi: *Obrazovanje, napredak, fakultet, Kosovo, srednja škola, razvoj.*

Introduction

The study aims to address every issue raised by the subject without neglecting its chronological aspect. The lack of research on the development of higher education in Kosovo as a whole, specifically, has been my inspiration and driving force in choosing this topic as my area of study. I hope that my modest contribution will help shed light on the first phase of Kosovo's higher education, from 1960 to 1970, when the country's first pedagogical and professional schools and faculties were established. The fact that my studies in this area will help me advance professionally and prepare me for my role as a professor at the University of Prishtina's Faculty of Education, enabling me to aid in the education of students in Kosovo, is another motivating factor. However, I am aware that my study is not a thorough study of the subject, which encourages me and gives me the responsibility of devoting myself to further research in this area in the future. On the other hand, it will inspire and support other researchers to conduct similar studies, thereby increasing knowledge on specific issues.

The study is primarily based on the archival sources of the State Agency of Archives of Kosovo in Prishtina, extracting, choosing, and critically evaluating their rich documentation. The study benefited greatly from research done in the Central Archive of the Albanian State as well as the Ministry of Foreign Affairs of Albania. As I was unable to access the primary sources from the Albanian archives directly, I also evaluated and used published documents as secondary sources in my study. This added depth and value to the study. The archival records in the Belgrade archives, which are not now accessible to Kosovo researchers, are also interesting in addressing the difficulties and problems of the growth of higher education in Kosovo during these years.

The paper also draws on a substantial body of national and international historiographical literature. The publications from the University of Prishtina and higher education institutions on the occasions of their founding anniversaries have surely been very helpful to me in this study. The data of these publications has been viewed critically, taking into account the limitations and influences of the time of their publication. Additionally, they have been

contrasted with other sources. Without reviewing the literature written about the Kosovo issue from the time it was first raised after the Second World War until the present, the study could not take on its full form. The very extensive body of rich Albanian literature on the subject of Albanians and the history of Kosovo served as a reference for how to approach scientific arguments and indisputable data in my work.

Without looking through the journals and press of the era in Kosovo and elsewhere, the discussion of the growth of higher education and all of its activities during the years 1960–1970 would be incomplete. I browsed and critically examined the viewpoints of the Kosovo press at the time. I offered the perspective of the Serbian press in Belgrade along with the press in Kosovo. The Serbian press has assisted me in filling this gap since I am unable to access the records in the Belgrade archives and since their attitudes and reactions to the events in Kosovo are noted and reported in the press for the wider public. In the presented study, the chronological criterion was combined with the problematic one. The paper contains an abstract, an introduction, and two issues: “Pedagogical and professional schools in Kosovo, 1960-1970” and “The opening of faculties in Pristina, as a branch of the University of Belgrade, 1960-1970.”

Higher pedagogical and professional schools in Kosovo, 1960-1970

This issue, titled “Pedagogical and Professional High Schools in Kosovo, 1960-1970,” examines the pedagogical and professional-technical education provided in high schools such as the Higher Pedagogical Schools in Pristina (1958), Prizren (1962), and Gjakova (1967), as well as the technical-economic higher schools that served as the foundation of higher education in Kosovo.

There are numerous internal and external variables that contributed to Kosovo's beginnings in higher education. The Higher Pedagogical School was established in Prishtina in 1958 as a need for teacher preparation, marking the beginning of higher education in Kosovo. This fact is accepted by many researchers and by our historiography, especially education researchers, such as Jashar Rexhepagiqi, Abdullah Vokri, Sultane Kojçini-Ukaj, Abdylaziz Veseli, Hajrullah Koliqi, etc. Higher education in Kosovo started with this school.

In gymnasiums and regular schools, teachers were trained for the lower primary cycle. The establishment of the eight-year school system as obligatory education in 1952 made it necessary to prepare the staff for the high subject cycle, which runs from the fifth to the eighth grade. The High Pedagogical School had the right to admit students who had finished the gymnasium and the normal school with the desire to become teachers of the high subject cycle up to the eighth grade of the primary school.

If one were to look at it from a different perspective and ask “why in the late 1950s and early 1960s, higher education would start in Kosovo after all those measures and actions that the Serbian regime had taken toward Albanians in this period,” it is not a coincidence that this school was initially only in the Serbian language because the educational reform that was being developed during this time was for closing those upper-secondary schools, which were scarce in the Albanian language and in that language.¹

There was a rise in educational attendance in this framework up until the eighth grade, especially in primary education. This information on the number of students in Kosovo is provided by statistics. There were 189,649 students enrolled in total during the school year 1963–1964; 62.9 percent of them were Albanian. We believe the following factors contributed to this increase: the Yugoslav Federation's policy against illiteracy, which was developed and made illegal by law; parents' desire for their children to receive an education; better economic conditions; learning in the mother tongue; the opening of schools in rural areas, etc. All of these factors had an impact on the rise in the proportion of children enrolled in primary school.

No. of primary school students	189.649	100%
Albanian	119.310	62,9%
Serbian and Montenegrin	66.895	35,3%
Turkish	3.444	1,8%
No. of upper-secondary school students	20.148	100%
Albanian	9.701	48,2%
Serbian and Montenegrin	9.981	49,5%
Turkish	466	2,3%
No. of students	5.888	100%
Albanian	2.184	37,1%
Serbian	2.881	48,9%
Others	823	14%

Table 1. *The number of primary and secondary school students, as well as students at higher education institutions and faculties, in Kosovo during the school year 1963-1964.*²

As we can see, there is a huge gap between primary and secondary education. Only 10.6% of primary school graduates went on to complete their secondary education, while 48.2% of students were Albanian and the majority were Serbian and Montenegrin. Legal considerations played a role in this

¹ *Higher Pedagogical School in Prishtina (1958-1998) - 40 years of HPS*, University of Prishtina, Prishtina: 1998, 6.

² The author's overview, supported by overviews of Kosovo and Metohija from 1943 to 1963..., (no page numbers).

situation because secondary education was not compulsory, secondary schools were located in urban areas, and families lacked the financial means to send their children to these schools, let alone women. On the other hand, the majority of the Albanian population was engaged in agriculture and needed labor. We add here the tradition and culture of Albanian education, which were undoubtedly important factors that influenced this issue.

There were a total of 5,888 students in Kosovo's higher schools, and the situation there was not acceptable or satisfactory. Their participation in higher education was 29.2% of the total number of secondary school students. Compared to other students who made up the majority, only 37.1% of Albanian students participated. However, if we compare the academic year 1963–64 to the academic year 1961–62, we observe that the proportion of Albanian students increased by 9%, from 28.1% in the 1961–62 school year to 37.1% in the 1963–64 school year. It was a low percentage relative to the large number of Albanians, increasing by an average of 4.5% each academic year.

According to the aforementioned data, Kosovo's educational system appears to have lagged behind that of other Yugoslavian provinces and countries. The fact that there were not enough primary and secondary schools in Kosovo up until the academic year 1969–1970 is also reflected in the archival statistics of Albania. There were 68 secondary schools and 807 eight-year schools.³ According to the reports of the Ministry of Education of Albania, the education in these schools did not meet the needs and requirements for the education of the population. Primary schools were attended by 85% of children. Similarly, the low level of attendance of students in vocational secondary education was the result of the concentration of vocational secondary schools more in large urban centers than in the rural parts of the country, where the highest percentage of the population was concentrated. This meant that many villages did not have a four-grade primary school, and students had to travel miles during the day to get to these schools in the larger villages where they existed. On the other hand, secondary schools were mainly in the main cities. Many small towns did not have secondary schools, and students had to travel to the large centers where these schools operated. The number of dormitories and scholarships for students was minimal, and this had the effect of many Albanian students being unable to continue their secondary education, especially those from remote rural areas. There was a significant difference between men and women attending various schools. Due to their conservatism and the schools' distance from their homes, the latter were significantly less interested in these schools than the men. There was a shortage of teaching staff in both elementary and secondary schools, and the level of the existing staff was deemed to be unacceptable. The existing staff were also underqualified. An even worse situation existed in higher schools and faculties, where only eight

³ AQSH, F. 511, V. 1970, D. 168, 19-23. *Report of the Ministry of Education and Culture on: Data on education in Kosovo*, Tirana, 1970.

doctors and 21 masters of Albanian nationality were among the 330 teachers employed there. There was also a shortage of school premises, textbooks, teaching aids, etc. This situation was much poorer compared to other centers in Yugoslavia. As a result of the lack of premises and sufficient school space, in many of them, teachers worked in three shifts.⁴

From these comparisons and interpretations, we can conclude that only the primary school had a fairer inclusion compared to the population data that Kosovo had in this period, while other education systems were discriminatory towards the Albanian population, which, according to the official census of 1961, constituted 67.1% of the population of Kosovo.

General population	963.988	100%
Albanian	646.631	67,1%
Serbian	227.016	23,5%
Montenegrin	37.588	3,9%
Turkish	25.761	2,7%
Others	26.989	2,8%

Table 2. *Composition of the population of Kosovo by nationality, based on the official census of 1961.*⁵

The data shows that there were 6,354 teachers in the 1963–1964 school year. There was one teacher for every 29.9 students in the 189,649 students that were enrolled in primary schools. However, when we look at the ratio of Albanian teachers to students, we find that one teacher had 35.5 students. Albanian teachers had 12.5 more students than their Serbian and Montenegrin counterparts, with the ratio for Serbian and Montenegrin teachers being one teacher for every 23 students. We conclude from these statistics that the school in the Albanian language was not comparable to the school in the Serbian language in terms of teachers, facilities, or environment for teaching and learning. This was difficult for both teachers and students. In another perspective, this numerical ratio between students and teachers, especially the Albanian ones, was a fundamental reason for the opening of higher schools and the qualification of the pedagogical framework for primary schools.

School year	1959-60	1960-61	1961-62	1962-63	1963-64
No. of schools	111	116	127	165	191

Table 3. *Number of primary schools in the years, 1959-1964.*⁶

⁴ *Ibidem*, 21.

⁵ The author's overview, supported by overviews of Kosovo and Metohija from 1943 to 1963..., (no page numbers).

⁶ *Kosova e Metohija 1943-1963*, Prishtinë 1963.

A professional teaching staff was also needed as the number of primary schools in Kosovo increased between 1959 and 1964 due to the high demand for education in the Albanian language among the schools. Therefore, the Higher Pedagogical School of Prishtina's opening of these branches—especially the Albanian Language and Literature branches—was essential. It was the only high school in Prishtina that prepared professionals to meet the demands of Kosovo's schools.⁷

If comparing the higher education institutions of Kosovo with those of the Republic of Serbia in 1957, it turns out that it had 38 such institutions⁸, which prepared staff for its various educational, cultural, economic and other fields.⁹ Only this year did Prishtina High School open, the only high school in Kosovo. The basis and cornerstone of higher education is undoubtedly the Higher Pedagogical School of Prishtina, which laid the foundations of higher education as a window to the education of Albanians, Serbs, and other nationalities, so necessary for the time and circumstances political and social that prevailed in Kosovo. The Higher Pedagogical School in Prishtina was considered the “Embryo of higher education in Kosovo” and, as its leaders declared, it should be called the “Faculty of Pedagogy”¹⁰, due to the many teaching branches, which within it covered all the subject program of the eight-year school system in Kosovo, but also beyond.

The legal by-laws for the establishment of higher education institutions were the decisions issued by the People's Council of Kosovo, in support of the highest legal act of the “Statute” of Kosovo, whereby, according to it, “Kosovo regulates affairs in the interest of the general in the fields of economy, education, culture, etc.”¹¹ Thanks to these powers, with the decision of the Provincial People's Council of Kosovo, no. 378, dated November 22, 1957¹², the first institution of higher education in Kosovo was formed, as it was then called the Higher Pedagogical School. It started its operation on October 1, 1958, because the academic year began in October and continued until September 30 of the following year. Studies at the Higher Pedagogical School were two years. The first period of this school, from the year 1958-59 to the year 1962-63, is considered the consolidation phase of the Higher Pedagogical School of Prishtina.¹³

This school started operating with two teaching branches in the Serbo-Croatian language. At first, there were two branches: the Mathematics-Physics

⁷ J. Vatovci, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK*, 133-144.

⁸ Minir Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983), special edition by the University of Prishtina*, Prishtinë 2004, 27.

⁹ Faculties, Academy of Arts, high schools, superiors.

¹⁰ *Shkëndija Newspaper*, no.11, June 15, 1974.

¹¹ Z. Demi, *Zhvillimi i sistemit edukativ dhe arsimor në Kosovë*, 213.

¹² State Agency of Archives Kosovo (hereinafter: ASHAK), Fund (F): 317, Official Gazette of KSA of Kosovo Prishtina. Decision of the Provincial People's Council of KAKM, no. 378, on 22. 11. 1957.

¹³ *Higher Pedagogical School in Prishtina*, 8.

branch and the Biology-Chemistry branch.¹⁴ For the first time, 96 regular students and 53 part-time students were enrolled as students at this school, which was the only one of its kind in Kosovo.¹⁵ In the academic year 1959-60, two more teaching branches were opened: Albanian Language and Literature, as well as the Basics of Technical Education with Physics.¹⁶ As other branches of this school were added, the number of regular professors, as well as short-term employees, increased. In the academic year 1960-61, two new branches were opened, such as Russian Language and Literature and English Language and Literature.¹⁷ Within this school, in 1961, the following branches were opened in Prizren: Serbo-Croatian Language and Yugoslav Literature; and Albanian Language and Literature.¹⁸ Later, other branches were opened, which became independent on December 7, 1962, thus creating the High Pedagogical School in Prizren.

According to the data, in the first year (1958-59), there were only 96 regular students in the HPS of Prishtina. In the academic year 1969-70, 865 regular students were enrolled, of which 615 were in the Albanian language branch and 250 in the Serbo-Croatian, and 887 were part-time students, while in 1958-59 there were only 53. Of the 41 teachers engaged in the teaching process, 29 were for teaching the Albanian language and 11 for the Serbo-Croatian language.¹⁹ A rather modest number, a total of 356 from all the branches that operated during this period, is seen from this data on the graduation of students in the Higher Pedagogical School during a period of 10 years when comparing the number of enrolled students with that of graduates.

Higher education also found extension in other areas of Kosovo, where besides Prishtina, the Higher Pedagogical School was opened in Prizren as well. This school was founded by the decision of the People's Council of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija (hereinafter: APKM), dated December 7, 1962.²⁰ As an independent school, it began work on February 16, 1963, with the decision of the Council for Education and Culture of APKM. The High School of Prizren in its first year of formation had only two study programs: Albanian Language and Literature and Serbo-Croatian Language and Literature.²¹ There were 122 students in these branches, of which 43 were

¹⁴ *University of Pristina 1970-1990*, Pristina 1990, 61. Published in the framework of the 20th anniversary of the activity of the University of Pristina; *University of Pristina 1970-2005 – 35th anniversary*, Pristina 2005, 200. Published in the framework of the 35th anniversary of the activity of the University of Pristina; *Higher Pedagogical School in Pristina*, 8.

¹⁵ Jusuf Vatovci, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK - Formimi i Universitetit të Kosovës dhe veprimtaria kërkimore-shkencore, në Përparimi*, no. 1, Prishtinë: 1984, year XXXIX, 133-144.

¹⁶ *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, 201.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Higher Pedagogical School in Pristina*, 15-23.

²⁰ SAAK, p. 317, Official Journal, KAKM Decision, no. 20/62.

²¹ *Shkëndija Newspaper*, no.11-12, Prishtinë, June 1, 1972.

regular students and 79 were part-time students. The foundations of higher education in this city were laid with the establishment and independence of this high school.²² It would become the center for the preparation of education staff not only for Prizren but also for the neighboring provinces. During the following years, it also grew with new branches.

The Turkish Language and Literature Teaching Branch relocated from Prizren to the Higher Pedagogical School in Prishtina in December 1965 as a result of a resolution passed by the Provincial Assembly of Kosovo. In order to fill the enormous staffing gap, additional branches were established, including those for mathematics, the Albanian language and literature, physics, and chemistry. The branch for dramatic art was also established in the academic year 1968–1969 as well.²³ Later, in 1973–74, with the establishment of the Academy of Arts and the Faculty of Physical Education and the Section of Oriental Studies in the Faculty of Philosophy, these branches, such as: Music Education, Figurative Education, Physical Education, and the branch of Turkish Language and Literature, became part of these faculties.²⁴

Pedagogical education was extended to other centers besides Prishtina and Prizren. In Gjakovë, in 1967, the Higher Pedagogical School²⁵ was opened, which bore the name of the patriot “Bajram Curri”.²⁶ As a need of the time and as a continuation of an educational tradition that this place had from the normal school that was opened in 1946, it arose and continued its activity on the foundations of this school building. This school was created as a result of the all-round socio-economic and educational development of the country.²⁷ This school had the following introductory branches: Albanian Language and Literature, History-Geography, and Mathematics. 459 regular students and 422 part-time students were enrolled in them, of which 16 students were of Serbian and Montenegrin nationality.²⁸

The High Pedagogical School of Gjakova, like any other high school, had acts and elements of self-government. It had its own statute, which was approved on April 2, 1968, as well as the self-governing bodies that were: the working community; school seniority; council of teachers; group council (branch); council of the year; and school assembly.²⁹

In addition to the governing bodies, the Higher Pedagogical School had a head, who was the main authority that coordinated and managed the activity

²² J. Vatovci, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK*, 133-144.

²³ *University of Prishtina 1970-1990*, 61; *University of Prishtina 1970-2005*, 201.

²⁴ Higher Pedagogical School in Prishtina, 10.

²⁵ SAAK, p. 317, *Official Gazette*. Decision of the Assembly of Gjakova no. 01-5354/1, dt. July 29, 1967.

²⁶ With the decision of the Association of Veterans of the National Liberation War of the municipality of Gjakova, no. 78/77 dated 05.3.1977, the school is named “Bajram Curri”.

²⁷ *Higher Pedagogical School “Bajram Curri” Gjakovë - 20th anniversary (1967-1987)*, University of Prishtina, Gjakovë 1987, 17.

²⁸ *University of Prishtina 1970-1990*, 96.

²⁹ *Ibidem*, 66.

of its bodies. Since the lessons were conducted only in the Albanian language, the principal of this school was Prof. Besim Bokshi.

Higher pedagogical education was a strong basis for the development of higher education in Kosovo. It improved elementary or compulsory education with teaching staff. Pedagogical education not only completed one of the levels of education but also influenced the educational aspect. This was a very important element that played a very positive role in the emancipation and education of society, because the authority of the teachers who came out of these schools was very great and respected by the people. It was important that schooling was also in the Albanian language.

Higher professional education

Higher professional-technical education was developed in Kosovo in addition to higher pedagogical education. This demand resulted from the requirement for the training of technical personnel for the growth of industry, for which Kosovo possessed ample natural resources. On the other hand, there were enormous expectations placed on secondary school graduates who wanted to pursue higher education. There was a considerable need for qualified workers with advanced degrees in the socialist system of Yugoslavia, which nationalized and collectivized work in firms.

The economic-commercial high school in Pejë, which was called “Velko Vlahović”, was founded by the decision of the Provincial Council of Kosovo and Metohija on September 1, 1960.³⁰ The school started operating in the school year 1960–61 with 11 regular teachers and 7 associates, where 103 regular students and 224 part-time students were enrolled in two branches: a branch for commercial work and a branch for financiers.³¹ In the school year 1969–70, the branch for tourism and hotels was opened, while the branch for financiers ceased its activity due to the lack of interest of candidates in this field.³² The teaching process was carried out in Serbo-Croatian in this school and in all higher educational institutions until 1969. The Albanian language was introduced following constitutional revisions and adjustments to the statute on the languages of all ethnicities and minorities of the SFR of Yugoslavia. Before the University of Prishtina was established, this institution continued to train personnel in the subject of economics. Later, like all higher educational institutions, it operated as a separate division within the university.

Agriculture, as the main branch of Kosovo's economy, suffered from the lack of specialists in this field. To fill this gap and need, the Regional Council of APKM on August 1, 1960, took decision no. 3314, to establish the Higher Agricultural School in Prishtina.³³ In order to prepare students for

³⁰ SAAK, p. 317, *Official Journal*. Decision of KAKM, no. 25/60, 25.IX.1960.

³¹ J. Vatovci, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK*, 135-144.

³² *University of Prishtina 1970-1990*, 68.

³³ SAAK, p. 317, *Official Journal*. Decision of KAKM, no. 19/60.

careers in agricultural production, such as those in the fields of agriculture, agronomy, and animal husbandry, the school began operations in the 1960–1961 academic year. There were initially 60 regular students, 183 part-time students, 9 regular teachers, and 14 associates³⁴ In 1962, the first specialists in the fields of agriculture and animal husbandry graduated, and this continued until 1973, with the establishment of the Faculty of Agriculture at the University of Prishtina.

A lack of employees in the technical and mineral-metallurgical sciences existed in Kosovo in 1961 as a result of the development and advancement of various enormous projects that supported the local and global economies. In 1960, the People's Council in Pristina decided to establish the Technical High School, which featured the following branches: Civil Engineering, Electrical Engineering, and Machinery.

- I. to prepare qualified staff with higher technical education for civil engineering, electrotechnics, and machinery;
- II. to cooperate with state institutions and economic enterprises for the perfection of existing staff and, as necessary, to organize trainings, seminars, etc;
- III. to convey their experience and organization in the teaching process;
- IV. To educate students as conscious citizens of the socialist community.³⁵

This school continued until the establishment of the Technical Faculty in Pristina, in 1965.

Professional-technical higher education was also developed in Mitrovica as a mining and metallurgical center, due to the company “Trepça”, which had a great need for qualified workers, especially for technicians and engineers. For the first time in 1961, the Technical High School was opened by decision of the Executive Council of Kosovo, no. 2671, dated 10.7.1961³⁶, where many students from all over Kosovo and beyond were oriented to study. This school would have three branches: mining, chemical technology, and metallurgy. In the first year, 1961–62, 74 students were enrolled in the mining department, of which 42 were regular and 32 were part-time students.³⁷ The teaching process of the HPS started in the technical high school facility, but there were many difficulties because the premises were insufficient, there was a lack of teaching staff, as well as laboratory equipment for student exercises. But, despite all the difficulties, it continued its work thanks to the teachers and students who had a great will and desire to continue and move forward. In the 1963-64 school year, a chemistry-technology branch was

³⁴ J. Vatovci, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK*, 135-144.

³⁵ SAAK, p. 317, *Official Journal*. Decision of KAKM, no. 25/60, dated 25.IX.1960.

³⁶ SAAK, p. 317, *Official Journal*. Decision of KAKM, no. 25/61; Avdulla Vokri, *Development of schools and education in the Municipality of Mitrovica 1945-1975*, Prishtina, 151; *Technical High School 1961-2001*, University of Prishtina, Mitrovica 2002, 11.

³⁷ A. Vokri, *Zhvillimi i shkollave dhe i arsimit*, 151.

opened at HPS, where a total of 57 students were enrolled, of which 42 were regular and 15 were part-time students.³⁸ In HPS, until 1968, the teaching process was conducted only in the Serbo-Croatian language, but after much effort and the provision of the teaching framework, the teaching process began to be conducted in the Albanian language as well.³⁹

At the end of the 60s, specifically in the school year 1969–70, a third branch was opened, that of metallurgy, where 145 students were enrolled, of which 78 were regular and 66 were part-time students.⁴⁰ With this, the objectives and choices that had been made for the HPS since its inception were realized. Although HPS experienced moderate growth in the 1960s, it was the only high school at the time that trained students for careers in the mining industry, including engineers, technologists, and metallurgists. Consequently, it had students enrolled in it from every province in the country. Along with the growth, there were challenges as well, including the inability of the facilities to accommodate more students; a lack of foundational literature, particularly in the Albanian language; a lack of room for beds in the HPS dormitory, which only had 50 spots; etc. Because of these factors, several students resided in private homes or even travelled.

Opening of the faculties in Prishtina as a branch of the University of Belgrade, 1960-1970

Factors that influenced the opening of faculties in Prishtina

In the SRF of Yugoslavia until the 60s, seven universities functioned as higher education institutions. There was the University of Zagreb in SR of Croatia, the University of Belgrade and the University of Nis in SR of Serbia, the University of Ljubljana in SR of Slovenia, the University of Sarajevo in SR of Bosnia and Herzegovina, the University of Skopje in SR of Macedonia, and the University of Novi Sad in ASP of Vojvodina, which opened in 1960.⁴¹ Only the SR of Montenegro and the ASP of Kosovo did not have their own universities, which means that they were marginalized and discriminated against in terms of the establishment of higher education institutions.

Whereas in the Federation rank, the republic that had more institutions of higher education was the RS of Serbia. During a 5-year period, from the 38 institutions of higher education that it had in 1957, in 1961 it reached 84 such. This increase shows that there was an educational policy of opening and expanding higher education institutions in general. As a result, the ASP of Kosovo, which was part of the SR of Serbia in the early 1960s, benefited from

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Technical High School 1961-2001*, 12.

⁴⁰ A. Vokri, *Zhvillimi i shkollave dhe i arsimit*, 151-152.

⁴¹ M. Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983)*, 15.

the first higher education institutions as a branch of the University of Belgrade.⁴²

Type of institutions	1957	1958	1959	1960	1961
Faculties	18	18	20	29	31
Academy of Arts	4	4	4	4	4
High Schools	1	1	1	1	1
Superior Schools	15	20	28	42	47
Total	38	43	53	77	84

Table 4. *Institutions of higher education in the RS of Serbia in the period 1957-1961.*⁴³

This growth of higher education institutions in this five-year period was closely related to the five-year economic development plan at the level of the Federation. In the framework of this plan, spaces were created in Kosovo for the development of various branches of the light and food industry, the extractive and processing industry, as well as agriculture, animal husbandry, etc. The establishment of these new industries required staff for all profiles. On the one hand, the demands of the labor market were increasing, looking for qualified workers such as: teachers and professors, lawyers and economists, engineers and technologists, etc. On the other hand, the desire for emancipation and education was also increasing. Consequently, a qualitative change and an expansion of education were required. The demand for the expansion of the school network from the primary, eight-year, and secondary schools to the high school, especially for the Albanians who make up the majority of the population in Kosovo, was great.

After the Second World War, there was a generalized development in all of the Eastern Bloc's countries, to which national education at all levels had to adapt since there would be prepared professionals in administration, economy, education, health, etc. As a result, the SRF of Yugoslavia prioritized the advancement of education at all levels while aiming for equal rights for all nations and nationalities that resided in and participated in this Federation. The ASP of Kosovo benefited from these developments as well, as faculties such as the Philosophical, Juridical-Economic, and later the Technical Faculty were established as a further step toward higher and more comprehensive education in Kosovo.⁴⁴

⁴² University of Belgrade was founded in 1905.

⁴³ Review provided by the author, supported from the data of M. Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983)*, 27.

⁴⁴ *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, University of Prishtina, Faculty of Philology edition, Prishtinë 1995, 13.

In Kosovo, until 1960, the qualifications obtained from secondary schools did not meet the goals and needs of Kosovo's society and economy. Therefore, the demand for personnel with higher education was very high. This was one of the reasons for the opening of higher education institutions that would meet the needs of the educational and economic system in Kosovo. The institutions of higher education in Kosovo were branches of the University of Belgrade, because the decision-making of the ASP of Kosovo in the matter of education was conditioned by the policy of the SR of Serbia. Teaching in these institutions was conducted only in the Serbo-Croatian language and not in the language of the Albanian nationality, although it constituted the majority of the population, which reached 67.1%.⁴⁵

It was not easy to launch these institutions as branches of the University of Belgrade. There was a political context to this. Because a significant portion of them were colonists who had come and settled in Kosovo before and after the Second World War, it aimed to maintain centralization in this field as well as control in the field of education for Albanians and bring the Serbian and Montenegrin residents of Kosovo closer to higher education in their own language. It wanted to create higher education opportunities for them so that they would not move or be educated in the mother countries from which they came, because this would be contrary to Serbian anti-Albanian policies, since they would not return to Kosovo. Also, this policy aimed to ensure the direction of the institutions and the economy by the Serbian.

The opening and establishment of higher education institutions in Kosovo, specifically in the Serbian language, as a unit or part of the University of Belgrade, was also at the service of those who came from Serbia, because here they had the conditions to complete higher education, and even for students who would study in Prishtina, there were many benefits and incentives, such as student scholarships, housing and food, and so on. So, the establishment of these higher educational institutions in the Serbian language was simply a political goal, motivation, and an incentive for the Serbs who lived in Kosovo, but also for those who were constantly projected to come as settlers to Kosovo, being guaranteed educational rights as compatriots in Serbia and Montenegro, on the grounds that higher education is close to you and you do not need to leave Kosovo and migrate to university centers in Serbia.⁴⁶ The opening of these faculties only in the Serbo-Croatian language was also due to the fact that the students who were enrolled at the beginning and continued were mainly Serbs and Montenegrins, about 72%, and much fewer were Albanian students, only 28%. This number came as a result of the quotas that were determined by the Serbian policy, as well as the language of study, which was very difficult for Albanian students to acquire. But, the change of

⁴⁵ SAAK, p. 113, Provincial Statistics Office - Prishtina 1961. The official census of 1961 of the population of KAKM.

⁴⁶ *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, 7.

circumstances, with the independence of higher education in Kosovo from SR and Serbia, stopped the hegemonic efforts and then caused these institutions to become the starting point of higher education in Kosovo.

An undeniable contribution, which had a positive impact, was made by the Albanian intellectuals of the time, who had studied in the universities of the SRF of Yugoslavia⁴⁷, who, at certain moments and favorable political circumstances, very well used the opportunity to create and advance the institutions of higher education in Kosovo. Meanwhile, there were opposite reactions from Serbian intellectuals. Thus Milosh Crnjanski emphasized with his statement: *Well, I understand everything, but I cannot understand why faculties are being opened in Pristina. Every educated Albanian is one more enemy for Yugoslavia.*⁴⁸ However, the majority of Serbian and Montenegrin intellectuals employed in those faculties, for their own interests, supported these branches because they had extra hours and material benefits from the commitment, since the staff with superior preparation in ASP of Kosovo was missing. So, the professors of the University of Belgrade, as personnel with scientific and academic titles, in addition to lecturing, were also engaged in commissions for the formation of new faculties that were opened in Prishtina during the 60s. In this way, they have helped in the establishment of these higher institutions, considering them as a “market for their engagement in supplementary work.”⁴⁹

The aforementioned information leads us to the conclusion that economic, political, demographic, social, and geographical factors were the key influences on the opening and operation of higher education institutions in Kosovo throughout this time.

Faculty of Philosophy

The Faculty of Philosophy was the first institution of higher education in Kosovo, as a branch of the University of Belgrade, and was created as a result of the great need for staff in secondary education. Although it was called a philosophical institution, in reality it was a pedagogical institution because it would prepare the top staff in linguistics, social sciences, and natural sciences. The Faculty of Philosophy was founded on the basis of the initiative of the Executive and People's Council of the Autonomous Province of Kosovo and Metohija and the Rectorate of the University of Belgrade⁵⁰ with the law on

⁴⁷ University of Belgrade, University of Zagreb, University of Ljubljana, University of Sarajevo, University of Skopje, University of Novi Sad, etc.

⁴⁸ H. Koliqi, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*, University of Prishtina, Prishtinë: 1995, 16.

⁴⁹ M. Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983)*, 37

⁵⁰ The Board of the University of Belgrade, in the meeting held in June 1960, appointed the mother commission for the establishment and later leadership of the Faculty of Philosophy in Prishtina. The eldership had the following powers: it verified the statute, curricula development,

amending and supplementing the Law on the University in 1960.⁵¹ According to the legal provisions, all higher educational institutions were governed by these bodies: the Board, the Directorate (Dean-Principal), the Scientific Teaching Council, the Professors' Council, the Council of Years, and branches.⁵² Within this faculty, there were the following branches: Serbo-Croatian Language and Literature; Albanian Language and Literature; as well as the Department of Mathematical and Natural Sciences, with the following branches: mathematics, physics, chemistry, and biology. Even though the branch of Philosophy was not opened at first, it was called the Faculty of Philosophy because it maintained the same structure as that of the University of Belgrade, namely the Faculty of Philosophy.⁵³

The teaching-scientific activity in the first year, 1960–61, began with a number of personnel of Serbian, Montenegrin, and Albanian nationality, such as: prof. Idriz Ajeti, prof. Hilmi Agani, and prof. Mehdi Bardhi, who had completed their studies and advanced degrees at the University of Belgrade, as well as at other universities of the SRF of Yugoslavia. Seven regular teachers and seven associates were employed in the teaching process, of which five were regular Serbs and five were associates, while two were Albanian teachers and two associates.⁵⁴

In the first year, 97 regular students and 141 part-time students were registered, of which 60 Albanians, 32 Serbians, and Montenegrins, and 5 others were distributed in different branches.⁵⁵ As for part-time students, there is no data regarding nationality. In the academic year 1961–62, the following branches were added to this faculty: English Language and Literature; and Russian Language and Literature⁵⁶, meeting a need that Kosovo had for teachers in these fields. A year later, three sister branches were opened with those of the University of Belgrade: History, Pedagogy, and Geography⁵⁷, which would meet the needs of primary and secondary schools in Kosovo. In the Department of Geography, pedagogues were appointed from the University of Belgrade and Skopje, where teaching was conducted in the Serbo-Croatian

the position, the cooperation of the relevant institutions with other bodies and subjects, the personnel policy, raised the scientific level, announced the competition, certified the choice of teachers and collaborators, etc. The board of the institutions of higher education consisted of: members elected by the working community from among its ranks; members appointed by the founder from the ranks of scientific, professional, and public workers; members delegated by interested working communities and organizations; members whose students were delegated from among themselves; and the dean or director.

⁵¹ *Official Journal of the SR of Serbia*, no. 23/60.

⁵² Z. Demi, *Zhvillimi i sistemit arsimor në Kosovë*, 211-212.

⁵³ *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, 10-12

⁵⁴ *Universiteti i Prishtinës 1970-1980*, published in the context of the 10th anniversary of the University of Prishtina, Prishtina 1980, 19.

⁵⁵ *Universiteti i Prishtinës 1970-1980*, 107; *Universiteti i Prishtinës, 1970-1990*, 64; *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, 159.

⁵⁶ *Ibidem*, 160.

⁵⁷ *Ibidem*.

language, with the academic leader Atanasie Urosheviçi⁵⁸. The secretary was Mr. Musa Gashi, while Dr. Mark Krasniqi was the first lecturer, etc.⁵⁹

Pedagogical opinion was an integral part of Yugoslav pedagogical opinion, which aimed at education in the spirit of social patriotism, which was under the influence of Soviet school and pedagogical thought. This opinion was processed in the Department of Pedagogy, as a high pedagogical institution in Kosovo, where a large number of pedagogues were affirmed, such as: Jashar Rexhepagiçi, Njazi Zylfiu, Njazi Azizi, Islam Krasniqi, Bektesh Bekteshi, Abdylaziz Veseli, Hajrullah Koliqi, etc.⁶⁰

The Faculty of Philosophy started operating in the building of the Higher Pedagogical School because the building where this faculty would teach was under construction. After three years, specifically in the academic year 1963–64, they started their operation in the new building that had enough space and good conditions, such as classrooms, cabinets, a library hall, etc. Teaching was conducted in the Serbo-Croatian language, except for the branch of Albanology. Later, the subjects of General Pedagogy and General Sociology also began to be held in the Albanian language.⁶¹

Teaching in the Albanian language began to intensify only after 1966, with the fall of the Ranković regime and the greater involvement of Albanian staff, as well as the constitutional changes that took place in Kosovo.⁶² According to an article in the press of the time with the title: *Can lessons also be held in the Albanian language*⁶³, the Albanian students and pedagogues at the Faculty of Philosophy in Prishtina wanted to change the statute⁶⁴ of the faculty and to be included in it, so that the lessons could be held not only in the Serbo-Croatian language, but also in the Albanian language, where there was a need and an opportunity from the pedagogues. As a result, bilingual education in primary and secondary schools in Kosovo was unequal because the Albanian language was optional for Serbo-Croatian language schools and parallels, while it was mandatory for all Albanian schools and parallels.

In this regard, the use of the Albanian language had to be regulated by law. On February 24, 1969, as a result of the engagement of political and intellectual subjects, the Assembly, as the legislative body of Kosovo, issued the “Constitutional Law”, which marked a progress in the ASP of Kosovo in the field of education. It emphasized the equal application of the Albanian,

⁵⁸ A. Urosheviç was head of the Geography department at the Faculty of Natural Sciences at the University of Skopje. After retirement, he was appointed head of this department in Prishtina until 1968.

⁵⁹ *40-vjetori i Departamentit të Gjeografisë, Universiteti i Prishtinës, Departamenti i Gjeografisë*, Prishtinë 2004, 12-13.

⁶⁰ H. Koliqi, *Historia e arsimit dhe mendimit*, 514-515.

⁶¹ *Kosovo* (Monographic overview), published by the Academy of Sciences and Arts of Kosovo, Pristina 2011, 404.

⁶² *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, f. 16.

⁶³ *Rilindja*, Prishtinë, 9 tetor 1966.

⁶⁴ Statuti ishte akti juridik i cili rregullonte funksionimin e fakultetit në të gjitha segmentet.

Serbo-Croatian, and Turkish languages in all political, social, and cultural institutions (Article 70). Specifically, according to the provisions of Article 71 of this law, it was emphasized that conditions for teaching in the mother tongue had to be provided in primary, secondary, high schools, and faculties.⁶⁵

In addition to improving the methods of instruction for the corresponding branches from 1960 to 1970, the Faculty of Philosophy also expanded its academic and scientific endeavors. It published a number of scientific journals, including “Albanological Traces” in 1962 and “Bulletin of the Faculty of Philosophy” in 1963, as well as the Linguistic Consultation and the Symposium on Skanderbeg in 1968.⁶⁶

Studies at the faculty lasted four years, and in 1964 the first 26 students graduated, while until 1970, 134 students graduated from the Albanology department, including 8 students of foreign languages⁶⁷, who were distributed throughout Kosovo, through secondary schools, in the Albanian Institute, which began work in 1967, influencing the fulfillment of the needs for Albanian language staff. The number of students always increased depending on the years and the formation of new departments and branches that were opened. This is reflected in the table below. It gives us the opportunity to see the increasing change in the number of Albanian students, from 60 in the first year, in 1960-61, to 1059 regular students in 1969-70.⁶⁸

Year of study	Regular students	M (M)	F (F)	Part-time students	M	F	Total M	Total F
1960-61	60	48	12	102	68	34	116	46
1969 -70	1.059	946	113	420	374	46	1479	159

Table 5. *Attendance of the Faculty of Philosophy by Albanian students during the 1960s - 1970s.*⁶⁹

Therefore, it is evident from these statistics throughout the course of ten years that the number of students has increased. In the first year of study, there were only around 1/5 as many women as there were men. In part-time studies, this ratio was reduced by one-third. Despite an increase in enrollment in 1969–1970, there were few women enrolled in regular studies. With a ratio of 1 to 10, women were significantly underrepresented in this institution. Political, economic, material, family, and cultural factors, as well as the reduced participation of women in pre-university education, have undoubtedly had an impact on this. In 1960-61, the number of Albanian students in

⁶⁵ Z. Demi, *Zhvillimi i sistemit arsimor në Kosovë*, f. 239.

⁶⁶ *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, f. 17.

⁶⁷ *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, f. 42.

⁶⁸ *Po aty*, f. 17.

⁶⁹ Author’s overview, supported by monographic data of *35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, 16.

secondary education was 23,797, of which 7,548 were women⁷⁰, which means that 1/3 were female students, or 31%, while in the faculty in the same year this ratio was 1/5, or 20%.

The management and leadership of the faculty depended on the University of Belgrade. Therefore, the leaders were Serbian and implemented the educational policies of the SR of Serbia. The Board of Education of the SR of Serbia in 1963, in accordance with the conclusions of its Executive Council, drew up the seven-year plan for the development of education, which envisaged the consolidation and stabilization of the network of superior schools and raising the standards of existing institutions. The need for the establishment of new institutions and the expansion of existing ones, in accordance with the economic and social developments, as well as the development and application of science and technology in the comprehensive economic-social development of the country, was felt everywhere.⁷¹

Faculty of Law and Economics

The preparation and expansion of the staff of economists and lawyers, who had to cope with the creation of the legal framework in every aspect of life in Kosovo and the application or adaption of federal legislation in this province, were necessary for the economic development of Kosovo. According to statistics, Kosovo had 166 lawyers and 77 economists in 1961, which was not enough to keep up with the rate of social and economic development. As a result, a higher education facility had to be established to train legal and financial staff. The People's Council of the Municipality of Prishtina took the initiative to establish the Faculty of Law and Economics during a meeting on February 27, 1961. The local chambers and the producers came to the consensus that they should approach the Executive Council with a request for the creation of this faculty. On the other hand, the KAKM economic organizations stated that they were ready to offer full financial support.⁷²

With the proposal of the Executive Council of KAKM, the creation of such an institution for the preparation of staff was required.⁷³ KAKM at this time, being an administrative-territorial part of the RS of Serbia, according to its status, had no legal right to make decisions on issues of social, economic, and educational institutions. Thus, the People's Council of KAKM forwarded the proposal to the People's Assembly of the Republic of Serbia, which on June 23, 1961, issued the law for the establishment of the Faculty of Law and Economics in Prishtina.⁷⁴ This law stated that: "The faculty is an independent

⁷⁰ *Kosova e Metohija 1943-1963*, (n.d).

⁷¹ M. Dushi, *Universiteti i Kosovës (1981-1983)*, 28.

⁷² *Fakulteti Juridik-Ekonomik 1961-1971*, published in the 10th anniversary by University of Prishtina, Prishtinë 1971, 6.

⁷³ *Ibidem*, 7.

⁷⁴ *Official Journal of the Republic of Serbia*, no. 28, June 23, 1961.

institution in the capacity of a legal entity”; article 3 specifies that “the faculty is within the University of Belgrade”, so everything depended on the Board of the University of Belgrade, such as the employment of pedagogues and the approval of the statute, had to be in compliance with the legislation of the Republic of Serbia.

All members of the Board of the Faculty of Law and Economics in Prishtina were Serbs and Montenegrins, while after its consolidation, Albanians also participated, who had official positions and functions in KAKM. The first dean was prof. dr. Jovica Patërnoçiç, while the vice dean was prof. dr. Mark Krasniqi.

At the solemn opening of this institution on October 7, 1961, many officials of political, social, and economic institutions were present both inside the country and abroad, including the deans of sister faculties from Belgrade, Nis, Novi Sad, Skopje, etc.⁷⁵ At this solemnity there were many speeches, among which Fadil Hoxha⁷⁶ also spoke. Among other things, he called on all teachers, assistants, and students to transform this institution into an important pedagogical-scientific center for all nationalities “to help bring Kosovo out of economic and cultural backwardness and to improve the state of education within the SRF of Yugoslavia”.⁷⁷

The Faculty of Law and Economy started operating on October 11, 1961, in the building of the “Ivo Lolla-Ribar” gymnasium, where the Higher Administrative School held classes, then moved to the building specially adapted for it on “Ramiz Sadiku” street in Pristina. The study plan was the same as that of the Faculty of Law and Economics at the University of Belgrade, with a few modifications. The program was mainly dominated by subjects in the fields of administrative, constitutional, political, economic, social, and institutional law of the Soviet system or school, with special emphasis on the Yugoslav one.⁷⁸ In 1962, its first statute was prepared, where it was emphasized that only Serbo-Croatian was the language of instruction. This scenario persisted up to the 1966–1967 academic year, when a new regulation authorized the use of Albanian as a second language for instruction alongside Serbo-Croatian, mostly in a few subjects taught by Albanian pedagogues. However, it wasn't until the University of Pristina was founded that the curriculum was fully created in both languages. In 1970, the Albanian language was fully incorporated.

Regarding the regular and associate academic staff, who were engaged in the first year of 1961–62 in the Faculty of Law, out of 24 lecturers, 9 of them were Albanians, 4 lecturers⁷⁹ and 5 assistants⁸⁰, while the others were Serbs,

⁷⁵ *Fakulteti Juridik-Ekonomik 1961-1971*, 10-13.

⁷⁶ Fadil Hoxha was the head of the Executive Council of KAKM.

⁷⁷ *Fakulteti Juridik-Ekonomik 1961-1971*, 14.

⁷⁸ *Ibidem*.

⁷⁹ Hajredin Hoxha, Hasan Kryeziu, Ali Hadri, Mehmet Dushku.

⁸⁰ Syrja Popovci, Gazmend Zajmi, Muhamet Puçuku, Zejnullah Gruda, Rifat Osmani.

Montenegrins, and Macedonians. In the Economics branch, 13 teachers were employed from the regular staff, of which only 3 were Albanians.⁸¹ The reasons for the minority of Albanian pedagogues should also be found in the small number of Albanians with higher education in these fields, in the small number of Albanian students attending classes in these branches, as well as in the discriminatory policy pursued by Belgrade in the selection of staff.

During the time period 1961–1970, the following branches functioned in the Faculty of Law-Economics: Social-Political Science, Penal Science, Sociological Science, Civil Law, Economic Theory, Enterprise Economy.⁸² In addition to the development of the educational and institutional process, the Bureaucratic Center, the Humanitarian Law Center, the Socio-Economic Research Entity, the Criminalistics Museum, the Faculty Library, etc. were opened and operated in this faculty. Like every institution of higher education in Kosovo, the Faculty of Law and Economics had its difficulties, such as: the lack of suitable facilities for learning: halls, cabinets, laboratories; a lack of literature, especially in the Albanian language; staff, etc. These factors influenced the low efficiency of the studies. But there were other factors that influenced this issue, such as: the lack of places in student dormitories; the poor economic condition of students; the lack of university textbooks; the insufficient basis of staff in Kosovo, especially local ones; etc.⁸³

In the first year of the Faculty's work in the branch of law, a total of 63 regular students were enrolled, of which 30 Albanians, 32 Serbs and Montenegrins, and one other nationality, while 267 part-time students, of which 65 Albanians, 149 Serbs and Montenegrins, and 13 other nationalities. In the Economics branch, in the first year, 157 regular students were enrolled, of which 64 were Albanian, 89 Serbian and Montenegrin, and 4 of other nationalities, while 392 were part-time students, of which only 49 were Albanian, 131 Serbian and Montenegrin, and 12 of other nationalities.⁸⁴

In order to observe the state of students over the years in the national aspect as well as the method of study, we present below the processed data compared with the results.

⁸¹ Mark Krasniqi was an inordinar professor, Nuri Bashota and Fuad Rizvanolli were teaching assistants.

⁸² *Fakulteti Juridik-Ekonomik 1961-1971*, 30.

⁸³ *Faculty of Law 1961-1986*, University of Kosovo, Prishtinë 1986, 27-28.

⁸⁴ *Universiteti i Prishtinës 1970-1980*, 114-118; *Universiteti i Prishtinës 1970-1990*, 71-75; *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, 168-172.

Academic year	Nationality	Regular students	Part-time students	Total	Percentage %
1961-62	Albanian	94	114	208	24,79%
	Serbs, Montenegrins, etc.	126	505	631	75,21%
	Total	220	619	839	100%
1969-70	Albanian	900	354	1 254	47,16%
	Serbs, Montenegrins, etc.	659	746	1 405	52,84%
	Total	1.559	1.100	2.659	100%
1961-62 - 1969-70	Total	5.612	9.845	19.234	Alb. 34,49% Serbs and others 65,51%

Table 6. *Students, according to nationalities, registered at the Faculty of Law and Economics in the years 1961-62. and 1969-70.*⁸⁵

From the data presented in the table above, the interest and capacity offered by this institution in the ways of regular and part-time study are very different, because the students who followed the part-time method were in larger numbers. The reasons in the first place were: the weak economic and family situation; insufficient school spaces so that students could attend lectures and exercises; transportation and housing difficulties; etc. Some of them were busy with official and social work in institutions and economic organizations, and this form of study was more suitable for them. All these factors influenced the decision that even in the future, the demand for correspondence studies would increase.

If we compare the percentage of Albanian students to those of Serbs and others, we see that from the first year of 1961-62 to 1969-70, about 19,234 students were enrolled, among whom 34.49% were Albanians, while 65.51% were Serbs and others, which means that the number of Albanians was much lower in relation to the percentage of the Albanian population living in Kosovo, which was up to 67.1%.⁸⁶ Here we must also add the fact that in this institution there were also Albanian students whose families lived in other countries of the Republics of Yugoslavia, such as in the SR of Serbia, in Montenegro and in Macedonia. However, the number of Albanian students remained lower, compared to those of Serbs, Montenegrins, and others. This is also reflected in the statistical data over the years.

⁸⁵ Author's overview, supported by the data of the statements published by the *Faculty of Law and Economics 1961-1971; Universiteti i Prishtinës 1970-1980; Universiteti i Prishtinës 1970-1990; Universiteti i Prishtinës 1970-2005.*

⁸⁶ Official census of 1961.

Thus, in the first year, Albanian students had a participation rate of only 24.8% of Albanian students, compared to those of Serbs and others, who had 75.2%, while in 1969-70, this changed in a positive direction for Albanians, increasing to 47.2%. Therefore, Serbian and other students were more in participation compared to Albanians, always in relation to the population that Kosovo had in this period.

Seeing the large number of correspondence students since the establishment of this institution, especially the Serbian and Montenegrin ones, we come to the conclusion that a number of them came from countries outside Kosovo, specifically from Serbia and Montenegro, among others, to preserve their dominance and slavization in all political and economic institutions and, no doubt, in education, especially in higher education.

Graduating year	Albanian students	Serbian, Montenegrin students, etc.	Total	Percentage of Albanian	Percentage of Serbs etc.
1964	3	15	18	16,7%	83,3%
1965	7	43	50	14%	86%
1966	17	46	63	27%	73%
1967	26	33	59	44,1%	53,9%
1968	24	48	72	33,3%	66,7%
1969	30	42	72	41,7%	59,3%
1970	57	61	118	48,3%	51,7%
1964-1970	164	288	452	36,3%	63,7%

Table 7. *Students, according to nationalities, who graduated in the years 1964-1970 in the branch of Law.*⁸⁷

From the data in this overview, we draw some results and conclusions regarding the students who graduated by year and nationality. It is found that in the Faculty of Law from 1964-1970, there were graduated 452 students, of which 288 were Serbs and others, while 164 were Albanians, which is, otherwise, 63.7%, with 36.3%. This leads us to the conclusion that the number of Serbian and other graduate students was greater. This is due to the fact that they made up the majority of the students enrolled in this faculty, as well as the fact that they had an advantage over Albanian students in terms of their language of instruction, literature, tradition, and other factors.

If we look at Albanian graduate students by year, they went from being % in the first year to 48.3% in 1970, although the numbers stayed low when compared to Serbian and other graduates. Accordingly, the number of Albanian graduates increased on average in line with the number of students enrolled throughout time. However, there is a significant disparity between the overall number of students enrolled and those that graduate. Only 452 of the 19,234

⁸⁷ Overview prepared by the author, supported by the data of the overviews published by the *Faculty of Law and Economics 1961-1971*, 156-165; *Faculty of Law 1961-1986*, 171-174.

students enrolled up until 1969-1970 graduated from this branch, accounting for 2.35 percent of the total. So, for a decade, from the 166 lawyers that Kosovo had at the beginning of 1960, another 452 lawyers were added until 1970. They would serve the judicial sector and state bodies; they would serve the Albanians as well as the population of other nationalities in solving legal issues. So, this was of great importance in the development of the justice sector in Kosovo and in other countries.

Equally important was the branch for the preparation of specialists in the field of economy who would serve in the economic and commercial development of Kosovo. The table below shows statistical data for graduates in this branch of the faculty.

Graduating year	Albanian students	Serbian and other students	Total	Percentage for Albanians	Percentage for Serbians and others
1965	10	25	35	28,6%	71,4%
1966	10	27	37	27%	73%
1967	12	35	47	25,5%	74,5%
1968	24	31	55	43,6%	56,4%
1969	19	40	59	32,2%	67,8%
1970	25	54	79	31,6%	68,4%
1965-1970	100	212	312	32,05%	67,95%

Table 8. *Students, according to nationalities, graduated in the years 1965-1970 in the branch of Economics.*⁸⁸

A total of 312 students graduated in the field of economics. If we compare them with the total number of students enrolled in this faculty in the years 1961-1970, we find that this ratio was low, namely 1.62%. The question arises, why was this number so small when the need for highly qualified staff was felt in the entire economic-social working sphere?

If we compare the students by nationality, it can be seen that 67.95% were Serbs and others, while only 32.05% were Albanians. This means that the Albanian students who graduated were much fewer. According to the statistics, 25.5% of Albanian graduates in 1967 reached 43.6% in 1968. Despite the rise, this number was still inferior when compared to the number of Albanian students enrolled as well as the Serbs and other students who had graduated. Thus, from the 77 economists Kosovo had at the beginning of the 1960s, 312 more were added to it until 1970, but they were still unable to keep up with the demands of the economy and the changes that were occurring in Kosovo as well as throughout the entire SFR of Yugoslavia. Despite their small number,

⁸⁸ Overview prepared by the author, supported by the data of the published overviews *Faculty of Law and Economics 1961-1971*, 166-172; *Faculty of Economics 1961-1981*, 147-154.

graduates in this field are critical to the overall economic development of the country.

The low rate of graduates in this field suited Serbian politics; it created opportunities for Belgrade to bring its staff to higher education institutions in Kosovo, from Belgrade, Niš, Novi Sad, etc, as well as specialists for leading and maintaining their influence on economic-social organizations and economic and administrative development in Kosovo. This was observed in every state, economic and social organization in the period of the 60s, including the list of leaders of the Faculty of Law and Economics in this period, where only five of them were Albanians.

The role of the University of Belgrade, in the operation and organization of work and the teaching process, in the selection policies of its officials, in the above branches, opened in Pristina, was very large. It was managed and led by Serbs and Montenegrins, just like any other educational institution or other economic enterprise. The Albanians only had the chance to lead this faculty with Dr. Mark Krasniqi after 1966, though they were accompanied by the Serbian vice-dean and the Serbian head of the Board. With the exception of Riza Sapunxhi and Zejnulla Gruda, who presided over the Board from 1968 to 1970, Serbs and Montenegrins made up the majority of the faculty's Board, the decision-making body. This came as a result of the efforts of intellectuals, students, and broad masses of the people against the discriminatory policies of inequality that Belgrade pursued towards the Albanians of Kosovo. Their powerful political movements in the late 60s and early 70s were accompanied by political and constitutional changes and the beginning of equality in direction, since although it was widely propagated by Tito and the PKJ, in reality until this period it was not applied to the Albanians of Kosovo.

Technical Faculty

In addition to the need for higher technical schools in Kosovo, which had to prepare engineers for managing work in various branches like the industry of metallurgy, civil engineering, technology, etc., there was also a need for higher education for staff in the fields of education, law, economics, etc. The Technical High School of Prishtina, which opened its doors in 1961, helped in this respect. Its three subfields were civil engineering, electrical engineering, and machinery. On this structure was also built Prishtina's Technical Faculty.

On the initiative of the Executive Council of KAKM and the University of Belgrade, the Assembly of the Republic of Serbia passed the law on the establishment of the Technical Faculty in Prishtina.⁸⁹ It started operating in the

⁸⁹ *Official Journal of the Socialist Republic of Serbia*, no. 41/64. Law on the establishment of the Technical Faculty in Pristina 1964.

school year 1965-66 with 138 regular students in the civil engineering department and had five professors and five assistants.⁹⁰ In 1967-68, the Faculty of Machinery and Electrical Engineering of the University of Belgrade opened a branch near the Technical Faculty in Prishtina. For the first time, 47 Albanian students were enrolled in the branch of Electrical Engineering, which had two majors: Energy and Electrical Engineering and Telecommunications. 98 Albanian, 85 Serbian and Montenegrin, and other students were enrolled in the Machinery branch, which had two directions: Thermo-Energy and Energy Production.⁹¹

Due to a lack of regular teachers, classes were held and conducted only in Serbo-Croatian, with pedagogues from Belgrade, Novi Sad, Nis, and Skopje universities.⁹² In addition to external staff, Albanian staff were also hired who had completed their studies at these universities. It is worth mentioning the first Albanian pedagogue, engineer Nexhmedin Jagxhiu, the first doctor in the field of mechanical subjects, as well as the head of this department.⁹³

In all sections of the Technical Faculty in 1969-70, there were a total of 1249 students, of which 41% were Albanians and 59% were Serbs, Montenegrins, and others. To see the national and gender aspects, we present the following data in the following table:

Method of study	Albanian students	Serbian, Montenegrin, etc. students	Total	Percentage of Albanians	Percentage of Serbians, etc
Regular	463	583	1.046	44,3%	55,7%
Part-time	50	153	203	24,6%	75,4%
Total	513	736	1.249	41%	59%
Females in total	23	41	64	4,5%	5,6%

Table 9. *Students at the Technical Faculty⁹⁴ in 1969-70 according to nationalities, gender and method of studies.*

Due to the characteristics of this faculty, the total number of regular students studying was significantly higher than the number of part-time students, as shown by the data. Albanian students made up 18% of the total enrollment, which was a decent number. However, the percentage was smaller when compared to the total number of students from other countries. While there was a noticeable disparity between the statistics of the faculty and those of

⁹⁰ *Universiteti i Prishtinës, 1970-1980*, 121; *Universiteti i Prishtinës 1970-1990*, 86; *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, 174.

⁹¹ *Universiteti i Prishtinës, 1970-2000*, 50.

⁹² *Fakulteti i Inzhinierisë Mekanike 1967-2002*, University of Prishtina, Prishtinë 2002, 17.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ Overview compiled by the author, supported by the data of the overviews published *University of Prishtina, 1970-1980*, 122; *University of Prishtina 1970-1990*, 88; *University of Prishtina 1970-2005*, 174-181.

other faculties during this time period in terms of nationality, it was less pronounced when it came to the faculty's extremely low proportion of Albanian women. This phenomenon also happened in higher schools and other faculties in this period of social-economic development in Kosovo. Women were less, or at all, included in the political, economic, cultural, and educational institutions of the general developments that Kosovo was going through at this time.

The general economic and social backwardness that characterized Kosovo at the time, the high rate of illiteracy, particularly among women, conservatism and fanaticism in the family, not taking it outside the walls of the house, etc., were the main barriers to Albanian women's participation in the educational process in general and higher education in particular. As for the graduation of the first students in this faculty, in 1970 there were 2 Albanian and 3 Serbian students, out of 138 who were enrolled in the first year (1965-66), which means only 3.6% of the students completed studies on time. Here too, the number of students of other nationalities dominated, as in the management and leadership structure of this institution, where initially all were Serbs and Montenegrins. Even the academic staff was mainly Serbian and Montenegrin. This is how the role and function that the University of Belgrade had in this faculty, as part of it, was clearly felt. In 1969, after the general changes and circumstances that were created in Kosovo, an Albanian leader came to head this institution. From its establishment until 1969, it was headed by prof. Stanko Petkovic, and in 1969, by prof. Hysen Muhaxhiri.

Faculty of Medicine

The economic and social development of Kosovo in the 60s would not have been complete without the developments in the health sector. At this time, the primary medical service in ambulances was expanded, and family medicine centers and hospitals were opened in the big centers of Kosovo. The need for a general practitioner to take care of the health of the population of Kosovo was great. Kosovo did not have higher schools to prepare medical personnel. There was a secondary school for training nurses. In addition to the establishment of the first faculties to meet the needs of staff from the main profiles of education, economics, jurisprudence, and administration, as well as with branches from engineering and technology, at the beginning of the 60s, interest in the preparation of staff also began, which would regulate the health system in Kosovo, for which no investment had been made by Belgrade until this time.

In addition to the lack of attention by the central government, the lack of qualified personnel, premises, laboratories, medical equipment, and others had an impact in this regard. For these reasons, the Kosovar population, especially the Albanian population, had a low level of awareness of medical care. The health of the population depended mainly on self-care and folk medicine since there was no education in this field and there was a lack of proper propaganda about medicine and medical results. We should not leave

out the Serb-Yugoslav policy in this direction, which was interested in the dissolution of the Albanian nationality during this period. For this reason, Belgrade delayed the opening of the Faculty of Medicine, which it made a fact at the end of the 60s.

The needs for health personnel in Kosovo after the Second World War were great. According to the data, there were only 21 doctors, 1 dentist, and 6 health workers, including nurses with secondary qualifications⁹⁵, most of whom were Serbian and Montenegrin. For this reason, at the beginning of the 50th year, this institution was opened for the preparation of medical personnel. This situation pushed the institution of the Assembly of ASP of Kosovo, at the meeting held on June 17, 1969, to approve the law for the establishment of the Faculty of Medicine⁹⁶. The Faculty is a part of the University of Belgrade, according to article 2, and the Board of the University of Belgrade is responsible for its functionalization, according to article 5.

The Faculty began its operation on December 4, 1969, with the first lecture on general medicine, held in the Faculty of Philosophy buildings⁹⁷. The teaching process started with two regular teachers and 13 associates.⁹⁸The first dean of this faculty was Prof. Dr. Osman Imami. In the first school year (1969-70), a total of 130 students were enrolled, of which 90, or 69%, were Albanians, while 40, or 31%, were Serbs and others.

School year 1969-70	Albanian students	Serbian and other students	Students in total	Percentage %
M	60	22	82	63%
F	30	18	48	37%
Students in total	90	40	130	100%
%	69%	31%	100%	

Table 10. Data for the first generation of students of the Faculty of Medicine.⁹⁹

According to the data in the table above, when we compare the Faculty of Medicine with other faculties that were established in Prishtina, we can see that this institution only permitted full-time study, while other faculties permitted part-time study. This occurred as a result of the studies' specificity, which required experience in addition to theoretical instruction, primarily at the General Hospital in Prishtina. Even after that, many continued to study full-

⁹⁵ *Universiteti i Prishtinës 1970-1980*, 125.

⁹⁶ SAAK, p. 317, KSAK Official Gazette, no. 20/69. Law on the establishment of the Faculty of Medicine, Prishtina, KK. No. 842, June 17, 1969.

⁹⁷ *Universiteti i Prishtinës 1970-2000*, 52.

⁹⁸ *Universiteti i Prishtinës 1970-1990*, 99.

⁹⁹ *Universiteti i Prishtinës, 1970-1980*, 126; *Universiteti i Prishtinës 1970-1990*, 100; *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, 183-184.

time. Despite the fact that a majority of the population was Albanian, this faculty stood out from others where Serbs and Montenegrins predominated because there were more or a majority of Albanian students. The dominance of Albanian students was primarily caused by the acute shortage of staff and the Albanians' desire for this new field, but it was also due to a legislative decision made at the end of the 1960s that allowed the Albanians to demand that the quotas for students in both study languages be divided in proportion to the number of people living in Kosovo. The enrollment of a significant number of Albanian women as first-year students, which had not occurred in other faculties during this time, was the faculty's second unique and distinctive feature.

Like other faculties, the Faculty of Medicine experienced numerous challenges in its inception and functioning, including a shortage of facilities, personnel, laboratories, institutions, etc. However, assistance for this school came from other institutions, including Belgrade, Zagreb, Skopje, and Tirana after the University of Prishtina was founded. Due to the dedication of the teachers and students, who were aware of the requirements in this area in Kosovo, the process was successful.¹⁰⁰ Though it would take some time before the University of Prishtina officially opened, the founding and inauguration of the Faculty of Medicine in Kosovo, specifically in Prishtina, was crucial for the provision of medical staff. The demand for the opening of this university has been made since the demonstrations of 1968. The practical and legal conditions would also be met for this faculty, which covered a very important sector of society and the people of Kosovo, to create the foundations to establish the University of Prishtina.

Summary

The issue and the political-social context in which higher education in Kosovo advanced during these years were discussed in the paper "The Beginnings and Development of Higher Education in Kosovo, 1960-1970," and the features in various stages of its development that were typical for Kosovo were addressed. The development of higher education in Kosovo was necessary to meet the demands of the country's economic growth in areas like agriculture, the extractive and processing industries, and other sectors that were of interest not just to Kosovo but to the Federation as a whole. Also, the development of higher education was an irreplaceable sector to eliminate social backwardness as well as meet the needs of senior staff.

The situation in Kosovo at the beginning of the 60s was very serious as a result of the circumstances and political developments that came about as a result of the discriminatory rule exercised by Serbia, which did not allow the

¹⁰⁰ *Shkëndija*, no. 17, Prishtinë, November 15, 1975.

Albanian language to be official, prohibited holidays and national symbols, and had created inequality in state institutions and social organizations, where the Serbian minority had the majority. All these actions were aimed at Slavization and increased pressure for the gradual assimilation of the Albanian population. Political developments in Kosovo, after the fall of Ranković in 1966, were used by the people of Kosovo and mainly by the intellectual and political elements to raise demands for equality, freedom, and rights in education, culture, economy, etc. As a result, Kosovo's status position was advanced to that of general autonomy and constitutive part of the Yugoslav Federation.

According to statistical data, until the beginning of 1960, Kosovo suffered from a lack of personnel with higher education. In the absence of higher education institutions in Kosovo, specialists in various fields, such as economists, lawyers, professors, engineers, doctors, and others, had to be trained abroad. They had to continue their studies in the universities of the Federal Republic of Yugoslavia, specifically in Skopje, Novi Sad, Belgrade, and other university centers at the Federation level.

Higher pedagogical education was an important factor in the development of higher education in Kosovo. It contributed to the preparation of the teaching staff, which influenced the development of elementary and compulsory education. At the same time, higher pedagogical education raised the educational role of the school to a higher level because the authority of the teachers that were trained in these schools was respected by the people, especially the Albanian teachers. Students had high expectations of completing secondary school and continuing their education. But also, Yugoslav politics and the entire socialist system, which nationalized and collectivized work in enterprises and economic organizations, had a great need for qualified employees with high professional education. This is the main reason why these higher professional schools were opened in Kosovo in this period, because their foundations and development became the supporting basis for the opening of faculties in Prishtina. In the 1960s, higher vocational-technical education aided Kosovo in utilizing its natural resources for both internal and external economic development.

The higher professional institutions that were established during the initial stage of higher education growth in Kosovo between 1960 and 1969 did not provide the staff that was needed in the fields of education, the economy, and other areas of Kosovar society. As a result, the first faculties under the Yugoslav system had to be established in Prishtina at this time. Even though it was profitable and essential for Kosovo, this higher education development policy actually discriminated against Albanians, who made up the majority, because instruction was only provided in Serbo-Croatian, a language that was under the control and influence of Serbian educational institutions. Specifically, these faculties in Prishtina were branches of the University of Belgrade. According to its political-legal position, Kosovo did not have the right to create and form faculties in various fields, except for two-year high schools. The

Socialist Republic of Serbia discriminated only against Kosovo and not against the Autonomous Province of Vojvodina, which had the same political status. The statistical data on the students and graduates of these institutions of higher education during the first phase of their development, 1960–1969, reveal an extremely significant fact: Compared to Albanian students, Serbian and Montenegrin students and graduates predominated during this time. Women also participated far less than men in these higher education institutions. According to the data, Serbs and Montenegrins predominated in the faculties while Albanians dominated the leadership of the higher pedagogical and professional schools. In Yugoslavia as Kosovo and allowed the establishment of an independent university, whereas in Kosovo it only extended its influence through the establishment of faculties in Serbian and as a branch of the University of Belgrade. The centralization and control exercised by Serbian policy towards Kosovo was clearly observed.

The Republic of Serbia's policy, which included the opening of these higher education institutions in Prishtina, the suppression of some higher educational institutions and the replacement of their faculty and academic staff with those from its universities, as well as the disproportionate number of Serbian and Montenegrin students who enrolled and graduated compared to Albanians, is what has led to Kosovo's colonization by the Slavic people and Slavicization of its higher educational institutions. Every piece of documentation was written in Cyrillic script and was in the Serbian language. Students from various nationalities living in Kosovo, particularly Albanians, were severely harmed by this. So these institutions were designed to achieve their political, economic, and state interests, violating the rights of the majority of Albanians to education in their mother tongue. But thanks to the political circumstances that were created at the end of the 60s, this changed for the benefit of the people of Kosovo and especially for the Albanian population.

A very important element, which emerges from the statistical data on the students and graduates of these institutions of higher education in the first phase of its development 1960-1969, is that in this period Serbian and Montenegrin students and graduates dominated compared to Albanian students. Likewise, women were much less involved compared to men in these institutions of higher education. The leaders of the higher pedagogical and professional schools, as presented by the documentation, were mostly Albanians, while the faculties were mainly dominated by Serbs and Montenegrins. So this policy of domination by the Serbs continued until the opening of the University and independence from the institutions of higher education in Belgrade.

Zaključak

Tema i političko-socijalni kontekst u kojem je visoko obrazovanje na Kosovu napredovalo tokom ovih godina razmatrani su u radu "Počeci i razvoj visokog obrazovanja na Kosovu, 1960-1970", a obrađene su i karakteristike u različitim fazama njegovog razvoja koje su bile karakteristične za Kosovo. Razvoj visokog obrazovanja na Kosovu bio je neophodan kako bi se zadovoljile potrebe ekonomske rasti zemlje u oblastima kao što su poljoprivreda, rudarstvo i prerađivačka industrija, kao i u drugim sektorima koji su bili od interesa ne samo za Kosovo već i za Federaciju u cjelini. Takođe, razvoj visokog obrazovanja bio je nezamenljiv sektor za eliminaciju socijalne zaostalosti, kao i za zadovoljavanje potreba za višim kadrom.

Situacija u Kosovu na početku 60-ih godina bila je vrlo ozbiljna usljed okolnosti i političkih dešavanja koja su proizašla iz diskriminatorske vladavine koju je sprovodila Srbija, koja nije dozvoljavala da albanski jezik bude službeni, zabranila praznike i nacionalne simbole, i stvorila nejednakost u državnim institucijama i društvenim organizacijama, gdje je srpska manjina imala većinu. Sve ove akcije su bile usmjerene na slavizaciju i povećani pritisak za postepenu asimilaciju albanskog stanovništva. Politička dešavanja na Kosovu, nakon pada Rankovića 1966. godine, iskoristili su narod Kosova, pretežno intelektualni i politički elementi, kako bi postavili zahtjeve za jednakost, slobodu i prava u obrazovanju, kulturi, ekonomiji itd. Kao rezultat, statusna pozicija Kosova unaprijeđena je u opštu autonomiju i konstitutivni dio Jugoslovenske Federacije.

Prema statističkim podacima, do početka 1960. godine, Kosovo se suočavalo s nedostatkom kadrova sa visokim obrazovanjem. U odsustvu visokoškolskih institucija na Kosovu, stručnjaci iz različitih oblasti, kao što su ekonomisti, pravnici, profesori, inženjeri, ljekari i drugi, morali su se školovati u inostranstvu. Morali su da nastave studije na univerzitetima Federativne Narodne Republike Jugoslavije, konkretno u Skoplju, Novom Sadu, Beogradu i drugim univerzitetskim centrima na nivou Federacije.

Visoko pedagoško obrazovanje bilo je važan faktor u razvoju visokog obrazovanja na Kosovu. Ono je doprinelo pripremi nastavnog kadra, što je uticalo na razvoj osnovnog i obaveznog obrazovanja. Istovremeno, visoko pedagoško obrazovanje podiglo je obrazovnu ulogu škole na viši nivo, jer je autoritet nastavnika koji su se školovali u ovim institucijama bio poštovan od strane naroda, posebno albanskih učitelja. Studenti su imali velika očekivanja u vezi sa završetkom srednje škole i nastavkom obrazovanja. Takođe, jugoslovenska politika i cio socijalistički sistem, koji je nacionalizovao i kolektivizovao rad u preduzećima i ekonomskim organizacijama, imali su veliku potrebu za kvalifikovanim radnicima sa visokim stručnim obrazovanjem. Ovo je glavni razlog zašto su u ovom periodu otvorene više stručne škole na Kosovu, jer su njihovi temelji i razvoj postali potpora za otvaranje fakulteta u Prištini. U 1960-im, visoko strukovno-tehničko obrazovanje pomoglo je

Kosovu da iskoristi svoje prirodne resurse za unutrašnji i spoljašnji ekonomski razvoj.

Visoke stručne institucije koje su uspostavljene tokom inicijalne faze rasta visokog obrazovanja na Kosovu između 1960. i 1969. godine nisu obezbedile osoblje koje je bilo potrebno u oblastima obrazovanja, ekonomije i drugih sektora društva na Kosovu. Kao rezultat toga, u ovom periodu bilo je neophodno otvoriti prve fakultete pod jugoslovenskim sistemom u Prištini. Iako je ova politika razvoja visokog obrazovanja bila profitabilna i suštinski važna za Kosovo, zapravo je diskriminirala Albance, koji su činili većinu, jer je nastava bila omogućena samo na srpsko-hrvatskom jeziku, jeziku koji je bio pod kontrolom i uticajem srpskih obrazovnih institucija. Konkretno, ti fakulteti u Prištini bili su grane Univerziteta u Beogradu. Prema svom političko-pravnom statusu, Kosovo nije imalo pravo da osniva i formira fakultete u raznim oblastima, osim za dvogodišnje srednje škole. Socijalistička Republika Srbija diskriminirala je samo Kosovo, a ne i Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu, koja je imala isti politički status kao Kosovo i kojoj je omogućeno osnivanje nezavisnog univerziteta, dok je u Kosovu samo proširila svoj uticaj kroz osnivanje fakulteta na srpskom jeziku kao granu Univerziteta u Beogradu. Centralizacija i kontrola koju je srpska politika sprovodila prema Kosovu bila je jasno uočljiva.

Statistički podaci o studentima i diplomcima ovih visokoškolskih institucija tokom prve faze njihovog razvoja, 1960–1969, otkrivaju izuzetno značajnu činjenicu: U poređenju sa albanskim studentima, srpski i crnogorski studenti i diplomci preovladavali su u ovom periodu. Takođe, žene su znatno manje učestvovala od muškaraca u ovim visokoškolskim institucijama. Prema podacima, Srbi i Crnogorci su preovladavali na fakultetima, dok su Albanci dominirali u rukovodstvu viših pedagoških i stručnih škola.

Politika Republike Srbije, koja je uključivala otvaranje ovih visokoškolskih institucija u Prištini, potiskivanje nekih viših obrazovnih ustanova i zamenjivanje njihovog nastavnog i akademskog kadra sa onima sa svojih univerziteta, kao i nesrazmeran broj srpskih i crnogorskih studenata koji su se upisivali i diplomirali u poređenju sa Albancima, dovela je do kolonizacije Kosova od strane slavenskih naroda i slavizacije njegovih visokoškolskih institucija. Sva dokumentacija pisana je ćirilicom i na srpskom jeziku. Studenti različitih nacionalnosti koji žive na Kosovu, posebno Albanci, bili su ozbiljno pogođeni ovim. Ove institucije su bile osmišljene da postignu njihove političke, ekonomske i državne interese, kršeći prava većine Albanaca na obrazovanje na svom maternjem jeziku. Međutim, zahvaljujući političkim okolnostima koje su se stvorile krajem 60-ih, ovo se promenilo na korist naroda Kosova, a posebno albanske populacije.

Vrlo važan element koji se iz statističkih podataka o studentima i diplomcima ovih visokoškolskih institucija u prvoj fazi njihovog razvoja 1960-1969. godine može izvući jeste to da su u ovom periodu srpski i crnogorski studenti i diplomci dominirali u poređenju sa albanskim studentima. Takođe,

žene su bile znatno manje uključene u ove visokoškolske institucije u poređenju s muškarcima. Lideri viših pedagoških i stručnih škola, prema dokumentaciji, bili su uglavnom Albanci, dok su fakulteti pretežno dominirali Srbima i Crnogorcima. Dakle, ova politika dominacije Srba nastavila se sve do otvaranja Univerziteta i sticanja nezavisnosti od visokoškolskih institucija u Beogradu.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. **Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (ASHAK) – Prishtinë**, Fondi: 317, *Gazeta Zyrtare e KSA të Kosovës* Prishtinë. Vendim i Këshillit Popullor Krahinor të KAKM, nr. 378, më 22. 11. 1957.
 - *ASHAK, F. 317, Fletorja Zyrtare*. Vendim i KAKM, nr.25/60, 25.IX.1960.
 - *ASHAK, F. 317, Fletorja Zyrtare*. Vendim i KAKM, nr.19/60.
 - *ASHAK, F. 113, Enti Krahinor i Statistikës – Prishtinë:1961*. Regjistrimi zyrtar i vitit 1961 i popullsisë së KAKM.
 - *ASHAK, F. 317, Fletorja Zyrtare*. Vendim i KAKM, nr. 25/61.
 - *Fletorja Zyrtare e RS të Serbisë* nr. 23/60.
 - *Fletorja zyrtare e RP të Serbisë*, nr. 28, 23 qershor 1961.
 - *Fletorja Zyrtare e Republikës Socialiste të Serbisë*, nr. 41/64. Ligji për themelimin e Fakultetit Teknik në Prishtinë: 1964.
 - *ASHAK, F. 317, Fletorja Zyrtare*, Vendimi i KAKM, nr. 20/62.
 - *ASHAK, F. 317, Gazeta Zyrtare*. Vendimi i Kuvendit të Gjakovës nr. 01-5354/1, dt. 29 korrik 1967.
 - *ASHAK, F. 317, Gazeta Zyrtare e KSAK*, nr. 20/69. Ligji për themelimin e Fakultetit të Medicinës, Prishtinë, KK. Nr. 842, 17 qershor 1969.
2. **Arkivi Qendror i Shqipërisë (AQSH) -Tiranë**, F. 511, V. 1970, D. 168. Raport i Ministrisë së Arsimit dhe Kulturës për: Të dhënat mbi arsimin në Kosovë, Tiranë, 1970.

Newspapers/Novine:

1. *Rilindja*, Prishtinë, 9 tetor 1966.
2. *Gazeta Shkëndija*, nr. 17, Prishtinë, 15 nëntor 1975.
3. *Gazeta Shkëndija*, nr.11, 15 qershor 1974.
4. *Gazeta Shkëndija*, nr.11-12, Prishtinë, 1 qershor 1972.

Books/Knjige:

1. *30 vjet të Fakultetit të Makinerisë 1967-1997* (Monografi), Universiteti i Prishtinës, Fakulteti i Makinerisë, Prishtinë 1997.
2. *30 vjet të Institutit të Historisë në Prishtinë (1967-1997)*, Instituti i Historisë, Prishtinë 1998.
3. *40 Vjetori i Departamentit të Gjeografisë*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2004.
4. Agani Fehmi, Bashkëpunimi i universiteteve, *Përparimi*, nr. 11, Prishtinë 1970.
5. Agani Fehmi, *Reforma e shkollimit të lartë, Përparimi*, nr. 7, Prishtinë 1969.
6. Agani Fehmi, Universiteti dhe Krahina, *Përparimi*, nr. 8, Prishtinë 1969.
7. Demi Zeqir, *Zhvillimi i sistemit edukativ dhe arsimor në Kosovë mbi bazat e Legjislacionit arsimor 1945-1990*, Libri shkollor, Prishtinë 2005.

8. Dushi Minir - *Universiteti i Kosovës 1981-1983*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2004.
9. *Fakulteti Ekonomik Prishtinë (1961-1981)*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1981.
10. *Fakulteti Ekonomik, Prishtinë, Informator*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2002.
11. *Fakulteti Filozofik në Prishtinë - 10 vite pune*, Prishtinë 1971.
12. *Fakulteti i Filologjisë, 35 vjet të Fakultetit të Filologjisë (1960-1995)*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1995.
13. *Fakulteti i Inxhinierisë Mekanike 1967-2002*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2002.
14. *Fakulteti i Xehetarisë dhe Metalurgjisë*, Universiteti i Prishtinës, Mitrovicë 2005.
15. *Fakulteti Juridik 1961-1986*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1986.
16. *Fakulteti Juridik 1961-2004*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2004.
17. Koliqi Hajrullah, *40 vjet të tempullit tonë të diturisë* (Shkrime për Universitetin e Prishtinës), Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2010.
18. Koliqi Hajrullah, *Historia e arsimit dhe e mendimit pedagogjik shqiptar*, botimi i dytë, Libri Shkollor, Prishtinë 2012.
19. Koliqi Hajrullah, *Mbijetesa e Universitetit të Prishtinës 1991-1994*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1995.
20. *Kosova* (Monografi), Akademia e Shkencës dhe e Arteve të Kosovës, Prishtinë 2011.
21. *Kosova e Metohija 1943-1963*, Kuvendi i Krahinës Socialiste Autonome të Kosovës e Metohisë, Prishtinë 1963.
22. *Pasqyra e ligjëratave për vitin shkollor 1976-77*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1976.
23. *Pasqyra e ligjëratave për vitin shkollor 1987/88*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1987/88.
24. *Pasqyra e planeve mësimore dhe e personelit mësimor për vitin shkollor 1979-80*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1980.
25. *Pasqyra e planeve mësimore dhe e personelit mësimor për vitin shkollor 1985/86*, Universiteti i Kosovës në Prishtinë, Prishtinë 1986.
26. *Shkolla e Lartë Pedagogjike "Bajram Curri"*, Gjakovë, *Historiku (1967-1987)*, Universiteti i Prishtinës, Gjakovë 1987.
27. *Shkolla e Lartë Pedagogjike në Prishtinë (1958-1998)*, 40 vjet të ShLP, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1998.
28. *Shkolla e Lartë Teknike, 40 vjetori i SHLT (1961-2001)*, Monografi, Universiteti i Prishtinës, Mitrovicë 2002.
29. *Shkolla Normale e Prishtinës (1954-1974)*, me rastin e 50-vjetorit, Libri Shkollor, Prishtinë 2004.
30. *Universiteti i Prishtinës 1970-1980*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1980.
31. *Universiteti i Prishtinës 1970-1990*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 1990.
32. *Universiteti i Prishtinës 1970-2000*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2000.
33. *Universiteti i Prishtinës 1970-2005*, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë 2005.
34. Vatovci Jusuf, *Shkollat e larta dhe fakultetet në KSAK - Formimi i Universitetit të Kosovës dhe veprimtaria kërkimore-shkencore, në Përparimi*, nr. 1, Prishtinë 1984.
35. Vokri A, *Shkolla normale e Prishtinës 1953-1974*, Libri Shkollor, Prishtinë 2004.
36. Vokri Abdullah, *Zhvillimi i shkollave dhe i arsimit në Komunën e Mitrovicës (1945-1975)*, Libri Shkollor, Prishtinë 2001.

Ondrej FISER, PhD, historian from Czech Republic
University of Geneva, Switzerland
E-mail: fiserondrej1@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32:33:338:339.9(470+571:437.3+437.6)"1950/1960" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.285>

**SOVIET-CZECHOSLOVAK SCIENTIFIC-TECHNICAL
COOPERATION IN THE KHRUSHCHEV AND
EARLY BREZHNEV ERAS**

Abstract: *Economic and scientific-technical cooperation was a popular topic of research for socialist economists and political scientists during the Cold War. Already in the 1950s, a series of studies on the merits of this form of international rapprochement were written up. The outputs of these papers, however, are largely imbued with ideologized reasoning and conclusions. After the fall of the Iron Curtain, historians turned mainly to the study of the negative aspects of intra-bloc cooperation, such as show trials or environmental degradation, and the topic of scientific- technical cooperation became marginalized for decades. The aim of this article is to illustrate the impact, constraints, and evolution of the main currents of scientific-technical cooperation in the Khrushchev and early Brezhnev eras through the case of Czechoslovak-Soviet interaction. Archival sources suggest that it was the period of the 1950s and 1960s that was characterized by a fundamental transformation of the system of cooperation within the Eastern Bloc. The choice of the cooperation partners to be subjected to research is also not random. The Soviet Union and Czechoslovakia were among the countries with the strongest scientific- technical base within the Eastern Bloc, and their R&D activities were to a large extent complementary. The article seeks to propose a new periodization of the development of intra-bloc cooperation, map the main forms and fields of cooperation, and explore its impact on the economy and scientific-technical progress of both cooperation partners. The emphasis is placed on the sectors of heavy industry, nuclear physics, infrastructure, education, chemistry and other areas of science and technology that were of particular importance during the Khrushchev and Brezhnev eras. An additional research task is to determine the extent to which cooperation was implemented because of political and ideological pressures and goals, and to what extent it was a „bottom-up“ activity initiated according to the genuine needs of research and manufacturing. Both micro and macro echelons of cooperation are analyzed to ensure the comprehensiveness of the present study. The first category is represented by*

individual scientists, technical staff, manufacturing companies and research institutes. At the macro level, the objectives and roles of the Communist Party of Czechoslovakia, the Communist Party of the Soviet Union, the Council for Mutual Economic Assistance, and the industrial ministries of both countries are examined. To achieve a depth of research, it was necessary to analyze a wide range of primary and secondary sources. In this respect, the fonds of the industrial ministries at the Czech National Archives were studied, supplemented by other primary sources from the Security Services Archive, the United Nations Library & Archives Geneva, and the Škoda Auto Archive. These primary sources were then complemented by the findings of both the communist-era literature, and the post-Velvet Revolution studies which offered a depoliticized critique of selected aspects of intra-bloc cooperation.

Key words: *Czechoslovakia, Soviet Union, economic cooperation, scientific-technical cooperation, Khrushchev era, Brezhnev era, Cold War, Council for Mutual Economic Assistance, Communist Party of Czechoslovakia, Communist Party of the Soviet Union.*

SOVJETSKO-ČEŠKOLOVAČKA NAUČNO-TEHNIČKA SARADNJA U HRUŠČOVOM I RANOM BREŽNJEVOM PERIODU

Apstrakt: *Ekonomska i naučno-tehnička saradnja bila je popularna tema istraživanja među socijalističkim ekonomistima i političkim naučnicima tokom Hladnog rata. Već u 1950-im godinama napisano je nekoliko studija o prednostima ovog oblika međunarodnog približavanja. Međutim, rezultati ovih radova su u velikoj meri prožeti ideologizovanim rasuđivanjima i zaključcima. Nakon pada Željezne zavese, historičari su se uglavnom okrenuli proučavanju negativnih aspekata unutarblokvske saradnje, poput pokaznih procesa ili degradacije životne sredine, dok je tema naučno-tehničke saradnje decenijama postala marginalizovana. Cilj ovog članka je ilustrovati uticaj, ograničenja i evoluciju glavnih tokova naučno-tehničke saradnje u Hruščovom i ranom Brežnjevom periodu kroz slučaj čehoslovačko-sovjetske interakcije. Arhivski izvori sugeriraju da je period 1950-ih i 1960-ih godina bio obilježen fundamentalnom transformacijom sistema saradnje unutar Istočnog bloka. Izbor partnera za saradnju koji će biti predmet istraživanja nije slučajnan. Sovjetski Savez i Čehoslovačka bili su među zemljama s najjačom naučno-tehničkom bazom unutar Istočnog bloka, a njihove aktivnosti u istraživanju i razvoju u velikoj mjeri su se dopunjavale. Članak ima za cilj da predloži novu periodizaciju razvoja unutarblokvske saradnje, mapira glavne oblike i oblasti saradnje, i istraži njen uticaj na ekonomiju i naučno-tehnički napredak oba partnera u saradnji. Naglasak je stavljen na sektore teške industrije, nuklearne fizike, infrastrukture, obrazovanja, hemije i druge oblasti nauke i tehnologije koje su bile od posebnog značaja tokom Hruščovog i Brežnjevog perioda. Dodatni*

istraživački zadatak je utvrditi u kojoj mjeri je saradnja bila realizovana zbog političkih i ideoloških pritisaka i ciljeva, a u kojoj mjeri je bila aktivnost „odozdo“ pokrenuta prema stvarnim potrebama istraživanja i proizvodnje. Analiziraju se i mikro i makro nivoi saradnje kako bi se osigurala sveobuhvatnost ove studije. Prva kategorija obuhvata pojedinačne naučnike, tehničko osoblje, proizvodne kompanije i istraživačke institute. Na makro nivou ispituju se ciljevi i uloge Komunističke partije Čehoslovačke, Komunističke partije Sovjetskog Saveza, Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć i industrijskih ministarstava obiju zemalja. Da bi se postigla dubina istraživanja, bilo je neophodno analizirati širok spektar primarnih i sekundarnih izvora. U tom smislu, proučeni su fondovi industrijskih ministarstava u Češkom nacionalnom arhivu, dopunjeni drugim primarnim izvorima iz Arhiva bezbjednosnih službi, Arhiva Ujedinjenih nacija u Ženevi i Arhiva Škode Auto. Ovi primarni izvori su zatim dopunjeni nalazima i literature iz komunističkog perioda, kao i studijama nakon Baršunaste revolucije koje su ponudile depolitizovanu kritiku odabranih aspekata unutarblokove saradnje.

Ključne riječi: *Čehoslovačka, Sovjetski Savez, ekonomska saradnja, naučno-tehnička saradnja, Hruščovo doba, Brežnjevo doba, Hladni rat, Svet za uzajamnu ekonomsku pomoć, Komunistička partija Čehoslovačke, Komunistička partija Sovjetskog Saveza.*

Introduction

Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation is one of the most popular topics of Eastern European political scientists, economists and other scholars of the communist era. However, despite the relatively detailed analysis of this question provided by Hoffmann, Němec, Dvořák and other academics, there are also uncountable opportunities for historians of the 21st century to contribute to the expansion of our understanding of this aspect of Cold War history.¹ The reason is that the vast majority of literature dealing with Soviet international cooperation is largely imbued with ideologized reasoning and conclusions. This form of distortion of the depicted reality is not limited, as one could expect, to studies of communist-era provenance, but is also identifiable in certain patterns among writers of the 1990s and later periods who were at times partial to everything that emanated from the East (consult e.g. Kaplan and

¹ J. Dvořák, *Československo-sovětská spolupráce v kosmu – Interkosmos*, Lidové nakladatelství, Prague 1985; J. Němec, M. Stříbrský, et al, *Československo-sovětská hospodářská spolupráce*. Svět sovětů, Prague 1963; E. Hoffmann, *Comecon: Der gemeinsame Markt in Osteuropa*. C. W. Leske, Opladen 1961.

Borák).² Moreover, communist-era studies often focused narrowly on a mere description of the extent of Soviet assistance without providing a critical evaluation of its impact on the development of Czechoslovak science, technology and economy. Another impetus for the analysis of the topic of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation is the fact that existing research has only marginally covered a number of its key aspects. In this regard, one may highlight, for example, the hitherto missing detailed analysis of Czechoslovak assistance in the development of the Soviet engineering, the question of cooperation between the two states on the platforms of international organizations, or the branching of the fields and forms of cooperation in revolutionary technical disciplines.

The aim of this paper is not only to contribute to filling some of the above-mentioned historiographical gaps in the context of Soviet-Czechoslovak cooperation, but also to provide a more comprehensive and therefore more objective portrayal of the issue of intra-bloc (i.e. within the Eastern Bloc) cooperation under Khrushchev and Brezhnev. The case study of Soviet-Czechoslovak cooperation is a pragmatic choice in this respect because of the intensity of mutual ties that enabled the implementation of both one-off straightforward projects, as well as highly complex and capital-intensive forms of cooperation. In addition, both Czechoslovakia and the USSR were at the cutting edge in selected scientific disciplines and by sharing experts, know-how, funds and laboratories could achieve significant symbiotic and synergistic outputs of their scientific-research activities.

In the analysis of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation, it is appropriate to focus on several key aspects. First of all, it is necessary to characterize the specificity of the mutual ties and to address the causes of their emergence and viability. An analysis of the transformations of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation over time will help to achieve these fundamental aims. As the limited pre-consulted archives suggest, the second half of the 1950s in particular proved to be a crucial but so far unappreciated period of the construction of a new model of comprehensive and long-term cooperation between both countries. However, it needs to be recognized that although the subsequent 1960s brought a number of challenges threatening the stability of intra-bloc ties, the crisis associated with the economic recession and the stagnation of the activities of the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA) also gave rise to fresh opportunities for the further development of Soviet-Czechoslovak cooperation.

Clarifying the general development line of Soviet-Czechoslovak ties will then enable a more objective analysis of selected fields of scientific-technical cooperation. In this respect, specific attention is due to the sector of heavy

² K. Kaplan, *Sovětské poradci v Československu 1949–1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1993; M. Borák, *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Slezské zemské museum, Opava 2007.

industry that played a vital role in the Czechoslovak economy, especially until the final de-Stalinization in the first half of the 1960s. The turn of the 1950s and 1960s also enjoyed an accelerated development of collaboration in nuclear physics, which soon thereafter found a practical application in the energy sector. In this respect, the aim of the present article is to depoliticize and technicize the numerous studies on these topics published by scholars and historians over the last 75 years. In order to achieve this goal, a wide range of archival materials of Soviet, East German and Czechoslovak provenance were consulted. These sources were supplemented by the archives of East-West organizations such as the UN Economic Commission for Europe, which provided a „Western technical“ perspective on the approach of socialist economies to the question of international cooperation.

Coating an already steel-like relationship

One of the main aims of the analysis of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation is to objectivize the existing narrative and to clarify the role of mutual flows of goods, experts and know-how for the development of socialist science, technology and economy. This task may be more difficult than one might expect, given the strong politicization of the issue and the extent of Soviet authority. As a result of these factors, Czechoslovak primary and secondary sources from the communist era analyzing cooperation with the USSR often seem to have a biased character, since it is clear that, despite considerable Soviet achievements in selected fields, the contribution of its assistance to Czechoslovak economy could not be as unilaterally positive as presented.³

In spite of the dubious testimonial value of the sources of communist-era provenance, the decisive influence of the USSR on the development of Czechoslovakia is an undeniable fact. Both communist-era and post-Velvet Revolution scholars agree that the Soviet Union was Czechoslovakia's largest trading partner and, along with East Germany, the main provider of scientific-technical assistance. According to the archives of Czechoslovak industrial ministries, the two economies maintained remarkably strong ties in all strategic sectors, from transport through engineering, energy, mining and metallurgy to arms production.⁴ The pivotal role of the USSR is also demonstrated by the activities of Czechoslovak enterprises, which directed the majority of cooperation requirements to the USSR and the German Democratic Republic

³ National Archives, finding aid 1109, fond 935, inventory no. 125, cartons 79-87, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 79, carton 80.

⁴ National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 43, carton 28, finding aid 878, fond 1186, inventory no. 221, carton 257, *materiály k československé vědecko-technické spolupráci se SSSR a dalšími socialistickými státy*.

(GDR). Assistance from other socialist countries was not nearly as much in demand.⁵

The individual reasons for the development of such an intensive cooperation between Czechoslovakia and the USSR remain a question to be answered. As Hoffmann and Wilczynski in their studies indicate, the intensity of Soviet-Czechoslovak relations was determined not only by the size and strength of the Soviet economy, but also by Soviet openness to the concept of scientific-technical cooperation, which was to a great extent prompted by the ideological persuasions of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU).⁶ Soviet assistance was seen as a tool to justify communist ideology and maintain political stability and coherence in the Eastern Bloc. The capacity of the USSR to achieve this aim was then based on the large number of its experts who enjoyed considerable financial support from the Party, especially in selected areas of strategic importance. Secondary data in this regard indicate that spending on R&D in the USSR was equal to 67% of that of all CMEA members combined.⁷ Thanks to this significant inflow of capital, the Soviet science often successfully reached a world-class level and therefore could act as the main Czechoslovak partner in intra-bloc scientific-technical cooperation.⁸ Wilczynski suggests that another reason for the exceptional intensity of Soviet-Czechoslovak ties may have stemmed from the partially fruitful division of labor. As it turned out, the scientific-technical capacities of the Soviet Union were appropriate for basic research, while those of Czechoslovakia were more suited to applied research.⁹ This complementarity proved to be an important prerequisite for the division of R&D tasks, which facilitated the further development of cooperation.

Černý adds that one of the key reasons for the successful intensification of Soviet-Czechoslovak cooperation could be the close personal relationship and shared political-economic visions of Nikita Khrushchev and Antonín Novotný, which led the communist leadership of both countries to advocate similar measures. This was the case of the shared views on the question of intra-bloc economic integration. Thanks to the authority and support of Khrushchev, both the Soviet and Czechoslovak delegations in the CMEA at times successfully promoted their vision, which led to the establishment of standing commissions and their subsequent concentration on the coordination of production and R&D

⁵ National Archives, finding aid 837, fond 1149, inventory no. 30, carton 145; J. Wilczynski, *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. Palgrave Macmillan, London 1974, 268-270.

⁶ J. Wilczynski, *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. Palgrave Macmillan, London 1974, 265.

⁷ E. Hoffmann, *Comecon: Der gemeinsame Markt in Osteuropa*. C. W. Leske, Opladen 1961, 30-70; see also J. Wilczynski, *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. Palgrave Macmillan, London 1974.

⁸ A. Uschakow, *Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe (COMECON)*. Wissenschaft und Politik, Köln 1962, 149.

⁹ J. Wilczynski, *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. Palgrave Macmillan, London 1974, 269.

programs.¹⁰ It must be admitted, however, that in the first half of the 1960s the common vision lost its strength and the emerged divergence of approaches between the two governments in many ways turned into a counterproductive phenomenon.

Although Kaplan often treats Soviet-Czechoslovak cooperation as a monolithic entity, it is possible, and probably appropriate, to further periodize it and examine its individual aspects and forms in more detail.¹¹ The following section seeks to propose a new time line revealing hitherto hidden milestones in the development of Soviet-Czechoslovak scientific-technical collaboration, which shed more light on the dramatic transformations of the Khrushchev and early Brezhnev eras.

The deaths of Klement Gottwald and Joseph Stalin brought fundamental changes to the nature of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation. Although the Czechoslovak communist leadership remained Stalinist until the early 1960s, the outside pressures of the Khrushchev Thaw and the stagnating economy forced the administration of Viliam Široký to support a revision of intra-bloc cooperation as early as 1953. One of the major early transformations was a partial equalization of the powers between the Soviet Union and the other socialist states. Malenkov and later Khrushchev abandoned the strictly authoritarian system of direct control, which led to the abolition of the CMEA Bureau and the suppression of the role of Soviet advisors.¹²

However, it needs to be acknowledged that although the system of intra-bloc cooperation was undergoing radical transformations in 1953-1954, specific scientific-technical projects continued in many respects in the spirit of the Stalin era. The inadaptability to the new conditions here partly stemmed from the slow penetration of the transformations into the lower strata of the economy and the existence of cooperation agreements concluded between 1948 and 1953, which were often still in force by the mid-1950s. Projects launched under their auspices could not be easily readapted to the new de-Stalinized conditions.

Further significant transformations in the system of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation were observable in 1956, when, as a result of the Hungarian Revolution, the CPSU decided to remove the rest of its politicized advisors. As it turned out, this decision led to a schism between the de-Stalinizing CPSU on the one hand and the ongoingly Stalinist Communist Party of Czechoslovakia (CPC) on the other, as the urgings of Khrushchev to withdraw the advisors from Czechoslovakia met with resistance from the Široký administration. After protracted negotiations between the two sides, the Soviet

¹⁰ O. Černý, *1957 a 1964*. Internet Archive, February 8, 2008, retrieved August 14, 2022, from https://web.archive.org/web/20190306044431/http://www.rozhlas.cz/prezident08/prezidentskevolby/_zprava/427286; K. Kaplan, *Československo v RVHP 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1995, 172-204.

¹¹ K. Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*. Karolinum, Prague 2002.

¹² K. Kaplan, *Československo v RVHP 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1995, 182-203.

leadership finally agreed to allow a limited number of Soviet experts, especially those in the technical and organizational fields, to continue to work in Czechoslovakia.¹³ However, it must be acknowledged that their power was significantly reduced. A similar transformation took place on the platform of the CMEA, where the number and authority of Soviet advisors decreased and their responsibilities were gradually assumed by the newly established standing commissions.¹⁴

The significant curtailment of the powers of the Soviet advisors had far-reaching consequences for the nature of Soviet-Czechoslovak cooperation. The fact that they were no longer politically untouchable forced them to formulate their opinions more carefully and initiate consultations with Czechoslovak experts and officials. This led to the introduction of a new model of Soviet-Czechoslovak cooperation based on mutual respect for each other's needs. This theory is supported by Kaplan, who indicates that permanent Soviet advisors ceased to dictate the general macro-political decisions and began to focus on narrowly defined issues of the organizational and scientific-technical character in the fields of aviation, uranium mining, optics, or engine construction.¹⁵ As archives of the Czechoslovak Ministry of Internal Affairs (*Ministerstvo vnitra*) show, the importance of the permanent advisors continued to decline during 1956 and their role was gradually replaced by experts seconded through the CMEA or the newly established bilateral commissions for scientific-technical cooperation. As a result, by 1957 there were no more permanent advisors active on the level of Czechoslovak ministries.¹⁶

While many historians approach the development of Soviet-Czechoslovak cooperation as a linear process, archival findings, on the contrary, highlight its undulations, with the period 1956-1957 being one of the peaks of the positive amplitude. This is evidenced by the activities of Czechoslovak industrial ministries, which at that time began to cooperate with Soviet partners on a number of complex projects.¹⁷ These observations are confirmed by the findings of selected Czechoslovak historians, which show that the dynamic development of Soviet-Czechoslovak cooperation at that time was one of the main factors that contributed to overcoming the economic crisis of 1956.¹⁸

¹³ National Archives, fond Rehabilitační komise 1968-1969, sl. A. Čepička, 15.10.1968.

¹⁴ A. Bloed, *The External Relations of the Council for Mutual Economic Assistance*. Martinus Nijhoff Publishers, London 1988, 123-124; see also K. Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*. Karolinum, Prague 2002.

¹⁵ K. Kaplan, *Sovětské poradci v Československu 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1993; National Archives, fond 100/24, folder 99, archival unit 1145.

¹⁶ Security Services Archive, fond A 2/1, archival unit 1088; National Archives, fond 02/2, folder 128, archival unit 165; see also K. Kaplan, *Sovětské poradci v Československu 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1993.

¹⁷ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 79, carton 80, finding aid 878, fond 1186, inventory no. 221, carton 257.

¹⁸ K. Kaplan, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*. Karolinum, Prague 2002, 20-35.

Further evidence of the specificity of the years 1956-1957 is provided by a study of the Czechoslovak Federal Ministry of Foreign Affairs (*Federální ministerstvo zahraničních věcí*), which demonstrates that in 1957 both countries concluded a total of seven long-term framework cooperation agreements. These included conventions on the exchange of goods, on cooperation in the field of veterinary medicine and general health care, on know-how sharing between the Czechoslovak and Soviet academies of sciences, on the construction of infrastructure networks and on the exchange of students.¹⁹ Additional archival findings reveal that these initial agreements laid an important foundation for intensifying the mutual exchange of experts and know-how in the following years. For example, in 1958, the two countries concluded a supplementary agreement specifying the conditions for the exchange of scientists and students. This resulted in a significant increase in the number of Czechoslovak and Soviet experts working in the academic sphere of the partner state. By the end of 1958, some 134 Czechoslovak nuclear physicists had been educated in the USSR and dozens of other experts were provided training in the fields of radiology, chemical industry, energy and arms production.²⁰

Furthermore, based on the stimuli offered by the framework agreements of 1956-1957, individual companies and research institutes began to conclude direct bilateral cooperation agreements among themselves. Around 1957, a total of 85 institutes maintained contacts in this way. Their number continued to grow and roughly tripled by the early Brezhnev era.²¹ This new form of direct contractual cooperation brought several clear benefits, including integration and de-bureaucratization, which made the realization of individual projects more effective. An example is the Czechoslovak Cotton Research Institute (*Výzkumný ústav bavlnářský*), which, thanks to direct bilateral agreements, was able to increase the number of Soviet engineers assisting with the development of new spinning mills. A total of eighteen Soviet experts, mostly from the All-Union Scientific Research Institute of Light and Textile Machinery (*Vsesoyuznyy nauchno-issledovatel'skiy institut legkogo i tekstil'nogo mashinostroyeniya*), could easily travel between the two countries and transfer scientific literature, equipment and other forms of know-how.²²

In addition to the emergence of new forms of cooperation, there was also a boom in the fields the cooperation covered. Experts from both countries began to address new challenges brought about by the rapid progress in nuclear energy,

¹⁹ *Československo-sovětské vztahy 1945-1960: dokumenty a materiály*. SPN, Prague 1971.

²⁰ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, inventory no. 43, carton 28.

²¹ National Archives, fond 506, inventory no. 1356, archival unit 1-21c, carton 1666, inventory no. 1360, archival unit 1-21h, carton 1667, inventory no. 1600, archival unit 21c39, carton 1815, inventory no. 406, signature 0u1, carton 458.

²² K. J. Freeze, Unlikely Partners and the Management of Innovation in Communist Europe: A Case Study from the Czechoslovak Textile Machine Industry. *Business and Economic History*, vol. 5, 2007, 1-29.

information technology, consumer electronics, geophysics, astronomy and other scientific disciplines. To facilitate the development of cooperation in these fields, new bilateral and multilateral organizations, commissions and working groups were established, and the Soviet side provided equipment and funding for their operation. One of the strategic sectors that in the second half of the 1950s enjoyed an accelerated development of cooperation was nuclear physics and energy. In 1955, the Nuclear Physics Institute (*Ústav jaderné fyziky*) was founded with Soviet help in Řež near Prague.²³ In the following years, the Soviet side supplied the Institute with reactors and other equipment, provided training to Czechoslovak nuclear scientists and assisted in the design and construction of the first Czechoslovak nuclear power plant. This cooperation was greatly facilitated by the establishment of the Joint Institute for Nuclear Research (JINR) in 1956, which enabled Czechoslovak experts to participate in cutting-edge R&D in nuclear physics.

Although the secondary literature of the communist era, represented by the studies of Moulis, Bačkovský and Melichar, describes the development of Soviet-Czechoslovak cooperation in the following years in a comparatively successful manner, new archival findings indicate that, especially during the outbreak of the Czechoslovak economic crisis around 1962, mutual collaboration went through a period of major stagnation.²⁴ The cause of this phenomenon was a confluence of several negative developments at once. In the early 1960s, the entire Eastern Bloc was experiencing a political-ideological crisis linked to a lack of vision for the further development of cooperation. In addition, mineral reserves in the USSR began to run thin at that time, leading the Soviet government to increase demands for investment participation in their further extraction. The situation was not helped either by Romania's vetoing of integration proposals in the CMEA nor by the forced suspension of cooperation with China.

A gradual improvement in Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation came first after 1963. The revival of constructive ties was supported at the time by the conclusion of an agreement on the establishment of a new reformed Czechoslovak-Soviet Commission for Economic and Scientific-Technical Cooperation. Although similar bodies organizing mutual cooperation had existed before, they failed to adapt to the rapidly changing environment of the globalizing market and to fully exploit the cooperation potential offered by the progress of science and technology.²⁵ The new Czechoslovak-Soviet

²³ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 79, carton 80, inventory no. 30, carton 35, záznamy o československo-sovětské spolupráci v jaderné energetice; ÚJV: Historie, retrieved August 13, 2022, from <https://www.ujv.cz/cs/o-spolecnosti/historie>.

²⁴ V. Moulis, *Vědeckotechnická spolupráce mezi ČSSR a SSSR*. Lidové nakladatelství, Prague 1971; J. Bačkovský, *Vztahy československé a sovětské fyziky. Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 16, issue 3, 1971, 113-114; E. Melichar, *30 roků RVHP - výsledky a perspektivy*. Pravda, Bratislava 1978.

²⁵ *Československo-sovětské vztahy 1961-1971: dokumenty a materiály*. Svoboda, Prague 1975, 57.

Commission met approximately twice a year and its sub-bodies intensively worked on the coordination of R&D tasks and on the elaboration of specific projects for the exchange of know-how. Limited insight into the outputs of this strategic body is provided by Hašková, Štefek, and the archives of Czechoslovak industrial ministries, which reveal that the Commission was able to negotiate and implement large-scale projects shortly after its establishment. This was the case of the construction of a railway line from the USSR to Košice in eastern Slovakia, which was launched in 1964. Thanks to subsequent Soviet supplies of iron ore via this railway, Košice became one of the main centers of steel production in the Eastern Bloc. Similarly, the new Commission was instrumental in the completion of the Družba oil pipeline and the launch of the construction of the Brotherhood gas pipeline.²⁶

It was also around 1963 that Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation on the CMEA platform began to develop successfully after a several-year intermission. The initial impetus was the partial overcoming of long-standing disputes with Romania, which resulted in the adoption of the „Basic Principles of the International Division of Labor” at the 15th Session of the Council in 1962. This measure laid an important foundation for a further intensification of specialization and coordination of scientific-technical work.²⁷ Although the adoption of the Basic Principles did not result in the implementation of a comprehensive pan-CMEA coordination system, it did at least contribute to bringing more integrated forms of cooperation to the forefront of the CMEA agenda. As a result, after 1962 Czechoslovakia and the USSR began to cooperate on the integration of selected economic sectors, which was reflected, for example, in rapid progress in the coordination of energy policies on the platform of the Central Dispatching Board. Similar integration measures were initiated in the fields of organization and education. In this context, the Czechoslovak and Soviet academies of sciences elaborated a reform of the organization of Czechoslovak scientific-research activities according to the Soviet model. Analogously, the new 1966 Treaty on Cultural and Scientific Cooperation led to the reorganization of the Czechoslovak educational system and to the adoption of Soviet curricula.²⁸

Although the ideologized literature from the Brezhnev era focused mainly on Soviet assistance to Czechoslovakia, it must be admitted that know-how flowed in both directions. In this regard, the mid-1960s in particular were

²⁶ L. Hašková, *Ropa teče přes hranice*. NPL, Prague 1963; P. Štefek, *Širokorozchodná trať (ŠRT). Stránky přátel železnic*, retrieved August 13, 2022, from <http://spz.logout.cz/trate/srt.html>; see also National Archives, fond MZV VA3.

²⁷ C. T. Saunders (ed), *East and West in the Energy Squeeze: Prospects for Cooperation*. Palgrave Macmillan, London 1980, 313-314; Council for Mutual Economic Assistance: *Basic principles of international socialist division of labor*. Council for Mutual Economic Assistance Secretariat, Moscow 1962.

²⁸ *Československo-sovětské vztahy 1945-1960: dokumenty a materiály*. SPN, Prague 1971, 338-339; *Československo-sovětské vztahy 1961-1971: dokumenty a materiály*. Svoboda, Prague 1975, 153-155.

characterized by a significant increase in Czechoslovak assistance to the Soviet Union. As Soviet mineral reserves dwindled, the extraction had to move to less accessible parts of Siberia. The challenges of this transformation were not only of a logistical nature, but laid also in the need to adapt the technological methods of extraction and processing to the new conditions of the harsh climate. In this context, the Czechoslovak economy provided both considerable funding as well as scientific-technical assistance to facilitate the necessary transformation of Soviet basic industries.²⁹ The intensification of Czechoslovak aid in the mid-1960s was also observable in other sectors. This trend was partly facilitated by the progressing inter-bloc *détente*, which enabled the import of Western know-how, its incorporation into Czechoslovak production and its further dissemination to the USSR. An example is the acquired know-how of Western IT companies, which facilitated the development of Czechoslovak measuring equipment that was later installed on Soviet satellites under the Interkosmos program. Similarly, the experience Czechoslovak engineers gained from cooperation within the International Atomic Energy Agency (IAEA) helped improve Soviet-Czechoslovak nuclear power plant construction projects.³⁰

These findings suggest that although the early Brezhnev era is often regarded as the climax of Czechoslovak East-West ties, it must be admitted that Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation also experienced considerable development at that time.

Rich fruits in the Soviet-Czechoslovak orchard of cooperation

Although a number of secondary sources provide a general characterization of many Soviet-Czechoslovak collaborative projects, they usually do not offer a detailed insight into their stakeholders, the causes and consequences of their implementation or their position in the broader context of Cold War history. To fill this historiographical gap, reports, analyses, surveys and other documents from archives of Soviet and Czechoslovak industrial ministries need to be consulted. The hypothesis that is examined in this section is that cooperation in selected areas took on such proportions in the Khrushchev and early Brezhnev eras that it set the course for the development of Czechoslovak science, technology and economy for many years to come. To test

²⁹ E. Hoffmann, *Comecon: Der gemeinsame Markt in Osteuropa*. C. W. Leske, Opladen 1961; J. Lomíček, Troubles of Socialist Economic Integration: Czechoslovakia and Joint Projects within the CMEA in 1970s and 1980s. *Prague Economic and Social History Papers*, vol. 19, issue 1, 2014, 61-74; National Archives, finding aid 1234, fond 963, inventory no. 294, cartons 210-211.

³⁰ E. Těšínská, *Počátky mezinárodní spolupráce v oblasti mírového využití atomové energie a účast Československa (MAAE, UNSCEAR, ICRP)*. ÚSD AV ČR, Prague 2006, 43-58; National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, inventory no. 43, carton 28; United Nations Library & Archives Geneva, E/ECE/SR.7/1-25, ECE annual reports 1948-1952 71; E/ECE/TRANS/SC1/71, E/ECE/TRANS/242, E/ECE/333-344: 1959.

this hypothesis, selected key Soviet-Czechoslovak cooperation projects are studied with the help of primary sources. Particular attention is paid to the flows of experts, goods, capital and know-how between the two partners and their embedment into the broader framework of the economic and scientific-technical history of the Socialist Bloc.

One of the fields of Soviet-Czechoslovak cooperation that experienced a phase of rapid development in the first half of the Khrushchev era was nuclear physics. However, it needs to be acknowledged that the rollout of the cooperation was circumspect, as in 1953-1955 there was in many ways merely a continuation of the projects initiated under Stalin. This was the case of cooperation in nuclear medicine, in the analysis of radioactive materials and in the mining and processing of uranium ores.³¹ Czechoslovak archives show that an important milestone in the development of Soviet-Czechoslovak cooperation in nuclear physics was the year 1955, when the USSR pledged to assist in the establishment of independent Czechoslovak nuclear research program. The assistance offered included the preparation of project documentation, the construction of Czechoslovak research institutes and nuclear power plants, the provision of nuclear facilities, the training of Czechoslovak scientific-technical cadres, and the supply of fissile material.³² The first Soviet experts arrived in Czechoslovakia in 1955 and soon afterwards they began training Czechoslovak scientists and helped build the Nuclear Physics Institute in Řež. The Soviet Union was also responsible for the equipment of the Institute and provided it with a VVR-S reactor and a cyclotron.³³

However, although secondary literature often ends by listing these basic forms of assistance, archives of the Czechoslovak Ministry of Energy (*Ministerstvo energetiky*) supplemented by Tesařík show that this initial support was followed by a number of other collaborative projects. Some of these were necessary for the development of extensive supporting infrastructure, as in the case of Soviet assistance in the construction of a heavy water treatment facility and in the production of nuclear equipment, others aimed at the professionalization of Czechoslovak nuclear physics.³⁴ As it turned out, one of the pivotal fields of Soviet assistance in this respect was education, since it enabled the formation of the first generation of independently operating and

³¹ National Archives, finding aid 835, fond 936, inventory no. 40, carton 5; D. Jančík, Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946-1959. *Acta Oeconomia Pragensia*, vol. 15, issue 7, 2007, 199-201; K. Kaplan, V. Pacl, *Tajný prostor Jáchymov*. ACTYS, České Budějovice 1993; J. Bačkovský, Vztahy československé a sovětské fyziky. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 16, issue 3, 1971, 113-114.

³² National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 30, carton 35, *materiály k československo-sovětským projektům v jaderné energetice*.

³³ National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 29, carton 24, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 30, carton 35; see also J. Folta, I. Janovský (eds), *Technická zařízení vědy v druhé polovině 20. století*. Společnost pro dějiny věd a techniky, Prague 2006.

³⁴ National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 29, carton 24, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 30, carton 35.

highly competent Czechoslovak nuclear physicists. Soviet support in education and training was provided both in Soviet enterprises and institutes and directly in Czechoslovakia by visiting Soviet experts. Within the former, training was delivered to the technical staff of the Czechoslovak Nuclear Research Institute at similar institutes in Moscow and Leningrad. In 1955 alone, a total of 118 Czechoslovak experts were seconded to the USSR in this respect.³⁵ Educational assistance was also provided to the teaching and administrative staff of the newly founded Faculty of Technical and Nuclear Physics (*Fakulta technické a jaderné fyziky*) at the Charles University, whose major task was to prepare the first batch of nuclear physicists able to conduct their own research.³⁶ To this end, training was also offered in many associated fields such as radiochemistry, nuclear engineering, and radioisotope utilization.³⁷

The development of Soviet-Czechoslovak cooperation in nuclear physics continued in the second half of the 1950s. In 1956, the Joint Institute for Nuclear Research (JINR) was established in the Soviet Dubna. Czechoslovakia was not only one of its 11 founders, but also one of its most active members participating in a number of its research projects.³⁸ The USSR played a pivotal role in the development of cooperation on the JINR platform, as it initiated and organized the establishment of the Institute, as well as provided a substantial financial, technical and personnel support for its activities. The amount of Soviet financial backing was equal to about 50% of the total expenses of the JINR, which placed a disproportionate burden on the Soviet economy.³⁹ Thanks to this funding mechanism, the Czechoslovak science could carry out cutting-edge research projects that would have been unfeasible in the domestic environment due to their prohibitive costs.

Another clear advantage of the JINR was its ability to organize an almost pan-socialist network pooling top experts and know-how. This gave physicists from the Czechoslovak Academy of Sciences (CAS), the Faculty of Technical and Nuclear Physics, the Faculty of Mathematics and Physics (*Matematicko-fyzikální fakulta*) of Charles University and other entities a unique opportunity to

³⁵ National Archives, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 29, carton 24, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 30, carton 35; J. Folta, I. Janovský (eds), *Technická zařízení vědy v druhé polovině 20. století*. Společnost pro dějiny věd a techniky, Prague 2006.

³⁶ B. Tesařík, Sto let od narození českého fyzika Václava Petržílky. *Matematika-fyzika-informatika: časopis pro výuku na základních a středních školách*, vol. 14, issue 8, 2005.

³⁷ Státní úřad pro jadernou bezpečnost: Historie a předchůdci SÚJB. retrieved August 13, 2022, from <https://www.sujb.cz/o-sujb/15-let-sujb/historie-a-predchudci-sujb>.

³⁸ Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy: SÚJV - Spojený ústav jaderných výzkumů. retrieved August 13, 2022, from <https://www.msmt.cz/vyzkum-a-vyvoj-2/sujv-spojeny-ustav-jadernych-vyzkumu>; E. Těšínská, *Československá jaderná a částicová fyzika: Mezi SÚJV a CERN. Pamětnická ohlédnutí za českou a slovenskou spoluprací se Spojeným ústavem jaderných výzkumů Dubna (SÚJV) a Evropskou organizací pro jaderný výzkum (CERN)*. ÚSD AV ČR, Prague 2019.

³⁹ *Agreement on the Establishment of a Joint Institute for Nuclear Research*, TASS report, July 11, 1958.

establish critical connections.⁴⁰ This was also the case of the Czech Technical University (*České vysoké učení technické*), which was through JINR able to cooperate with Soviet scientists from the Kapitza Institute for Physical Problems (*Institut fizicheskikh problem im. P. L. Kapitsy*) in Moscow. Thanks to Soviet provision of training, equipment and ancillary infrastructure, a revolutionary laboratory of circular microtrons was established in Prague in the framework of this cooperation.⁴¹ A number of prominent Czechoslovak scientists, including Miroslav Vognar, Ivan Úlehla, Čestmír Šimáně and Václav Petržílka, are associated with Soviet-Czechoslovak cooperation on the JINR platform.⁴² Among them it was Vognar and Šimáně who, after receiving their education and training in Dubna, returned to Czechoslovakia to assist in the establishment of the microtron laboratory. Similarly, after gaining experience in the JINR, Petržílka became Dean of the newly established Faculty of Technical and Nuclear Physics at Charles University.⁴³

The key role of Soviet assistance on the JINR platform in the development of Czechoslovak nuclear physics is documented by memoirs and reflections of some of the personally involved experts. For instance, the nuclear physicist František Lehar claimed that the contribution of the USSR to Czechoslovak science through the JINR was immeasurable, as the Institute was able to break free from the influence of political ideology. According to Lehar, scientists were selected to work in Dubna on the basis of their experience and knowledge, regardless of their political affiliation.⁴⁴ Úlehla supports the conclusions of Lehar and adds that, thanks to Soviet assistance, JINR offered a unique platform for pooling the scientific-technical capacities of the Eastern Bloc, which helped to solve highly complex challenges of twentieth-century science.⁴⁵

In addition to Soviet assistance through the JINR platform, cooperation continued to be developed on a direct bilateral basis. Czechoslovak journal *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie* (Advances in Mathematics, Physics and Astronomy) points to the fact that the bilateral division of labor with the USSR in the field of physics was well developed in the Khrushchev era. This

⁴⁰ I. Úlehla, Dvacetpět let spolupráce matematicko-fyzikální fakulty UK se Spojeným ústavem jaderných výzkumů v Dubně. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 26, issue 6, 1981, 302.

⁴¹ M. Vognar, Historie výstavby pražské laboratoře mikrotronu, kruhových mikrotronů MT 22 a BMT 25 a jejich provozu (podrobná zpráva), in J. Folta, I. Janovský (eds), *Technická zařízení vědy v druhé polovině 20. století*. Společnost pro dějiny věd a techniky, Prague 2006, 171-253.

⁴² Joint Institute for Nuclear Research: Czech Republic. retrieved August 13, 2022, from http://www.jinr.ru/posts/map_maps/czech-republic/.

⁴³ M. Králová, Václav Petržílka. *Techmania Science Center*, retrieved August 13, 2022, from <https://edu.techmania.cz/cs/encyklopedie/vedec/1281/petrzilka>; B. Tesařík, Sto let od narození českého fyzika Václava Petržílky. *Matematika-fyzika-informatika: časopis pro výuku na základních a středních školách*, vol. 14, issue 8, 2005.

⁴⁴ F. Lehar, *O zlaté kleci a jiné vzpomínky*. Akropolis, Prague 2003, 10-11.

⁴⁵ I. Úlehla, Dvacetpět let spolupráce matematicko-fyzikální fakulty UK se Spojeným ústavem jaderných výzkumů v Dubně. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 26, issue 6, 1981, 303.

form of cooperation seemed to be beneficial for both cooperating parties, as it was often initiated mutually on the basis of a de-politicized and equal relationship. One of the pioneers of the division of labor in physics was the Soviet scientist Abraham Ioffe, who initiated the conclusion of a long-term agreement on the division of R&D tasks in thermoelectricity.⁴⁶ Soviet bilateral assistance was throughout the second half of the 1950s also initiated in formerly marginalized areas of nuclear science, such as nuclear biology and medicine. In 1957, the USSR provided training to sixteen Czechoslovak experts in these fields. In addition, the Soviet economy boosted its supplies of nuclear equipment and material for the reformed Prague Institute for the Research, Production and Utilization of Radioisotopes (*Ústav pro výzkum, výrobu a využití radioizotopů*) and for the Nuclear Research Institute in Řež.⁴⁷

The gradual scientific-technical progress and the strengthening of the practical use of nuclear physics stimulated the development of Soviet-Czechoslovak cooperation also in the early Brezhnev era. Czechoslovak physicists continued to be among the most active members of the JINR, which enabled them to direct intra-bloc nuclear research to meet the needs of Czechoslovak science and economy. Active in this respect remained Václav Petržílka, Čestmír Šimáně and other scientists who, after assisting with the establishment of domestic Czechoslovak nuclear disciplines, repeatedly returned to Dubna to work with Soviet colleagues on proton collisions, bubble chamber phenomena, and other experiments. In 1964, a new tripartite project of Czechoslovak, Polish and Soviet scientists was launched on electronic experiments on the synchrofasotron in Dubna.⁴⁸ The successful development of Soviet-Czechoslovak collaboration in nuclear physics was followed by the intensification of mutual cooperation in related fields, including energy.

In the Khrushchev era, Soviet-Czechoslovak cooperation in the field of energy proved of strategic importance for the development of the Czechoslovak power network. This was due to several critical factors. Foremost, the projects of Soviet-Czechoslovak cooperation in energy from the turn of the Stalin and Khrushchev eras were exceptionally large in scope. As their detailed analysis reveals, they covered the modernization of the hydro and thermal energy network, the construction of new power plants, the reorganization of the energy sector and the launch of a large-scale project to link the Czechoslovak power system to those of other CMEA economies.⁴⁹ It is clear from these findings that

⁴⁶ J. Bačkovský, Vztahy československé a sovětské fyziky. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 16, issue 3, 1971, 113-114.

⁴⁷ J. Zahálka, Šedesát let Ústavu pro výzkum, výrobu a využití radioisotopů. *Radioisotopy*, vol. 20, issue 6, 1979, 921-929; *70 let Ústavu pro výzkum, výrobu a využití radioisotopů*. ÚVVVR, Prague 1989, 18; National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 30, carton 35.

⁴⁸ Cern: International Relations: Czech Republic. retrieved August 13, 2022, from <https://international-relations.web.cern.ch/stakeholder-relations/states/czech-republic>.

⁴⁹ M. Galetka, Vznik a vývoj přenosové soustavy elektrické energie. *tzbinfo*, January 4, 2016, retrieved August 13, 2022, from <https://energetika.tzb-info.cz/elektroenergetika/13645-vznik-a->

the foundations for the dynamic development of Soviet-Czechoslovak cooperation in the energy sector observable since the second half of the 1950s were laid at the dawn of the Khrushchev era. A number of incentives for the dynamic development of Soviet-Czechoslovak cooperation in energy were identified by experts from the Vienna-based Institute for Comparative Economic Studies, who found that one of the major reasons for Czechoslovak pro-Soviet course in the power sector was the reliability of Soviet energy supplies at favorable prices.⁵⁰ Moreover, an important impetus seemed to be the establishment of the CMEA Permanent Commission on Electric Power in 1956, which helped to develop new forms of cooperation, including multilateral division of R&D tasks and the construction of the joint CMEA grid.⁵¹

One of the main driving forces behind the development of Soviet-Czechoslovak cooperation in the energy sector in the second half of the 1950s turned out to be scientific-research institutes. Since the Soviet energy institutes such as the Soviet All-Union Thermal Engineering Research Institute (*Vsesoyuznyy teplotekhnicheskij nauchno-issledovatel'skiy institut*) or the Moscow State Academy of Public Utilities and Construction (*Moskovskaya gosudarstvennaya akademiya kommunal'nogo khozyaystva i stroitel'stva*) were perceived by their Czechoslovak counterparts as authorities capable of directing the development of the entire socialist energy sector, they were requested to provide studies, directives, statutes and standards that the Czechoslovak authorities willingly adopted as guidelines for the further development of the national power system.⁵²

In addition to the adoption of the Soviet energy system, Soviet assistance in specific Czechoslovak energy projects was also being expanded at the time. One of the main projects of Soviet-Czechoslovak cooperation in the second half of the 1950s was the preparation for the construction of the first Czechoslovak nuclear power plant. This cooperation began in 1955 with the establishment of the Government Committee for Research and Peaceful Use of Nuclear Energy (*Vládní výbor pro výzkum a mírové využití atomové energie*) and the Faculty of Technical and Nuclear Physics at Charles University, one of whose main tasks was to train future nuclear power plant employees.⁵³ In 1957, work began on the first unit of the plant. As nuclear energy was still in its infancy at that time, experts from both countries cooperated on the development of individual

vyvoj-prenosove-soustavy-elektricke-energie; C. T. Saunders (ed), *East and West in the Energy Squeeze: Prospects for Cooperation*. Palgrave Macmillan, London 1980, 313

⁵⁰ C. T. Saunders (ed), *East and West in the Energy Squeeze: Prospects for Cooperation*. Palgrave Macmillan, London 1980, 100.

⁵¹ *Ibidem*, 319.

⁵² National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, materiály k československé spolupráci ve stálých komisích RVHP, see also inventory no. 43, carton 28.

⁵³ Státní úřad pro jadernou bezpečnost: Historie a předchůdci SÚJB. retrieved August 13, 2022, from <https://www.sujb.cz/o-sujb/15-let-sujb/historie-a-predchudci-sujb>.

components for nuclear power stations, which included the joint design of a gas-cooled heavy-water reactor that allowed the use of Czechoslovak uranium.⁵⁴

The extent of mutual cooperation in the development of nuclear power plants can be documented by the number of Soviet and Czechoslovak entities that participated in these large-scale projects. Significant assistance in the planning and construction of the first Czechoslovak nuclear power plant was provided by the Soviet Academy of Sciences, the LOTEF (*Leningradskoye otdeleniye Vsesoyuznogo gosudarstvennogo proyektного instituta Teploelektroproyekt*, Leningrad Branch of the All-Union State Design Institute Teploelektroproekt), the Central Boiler and Turbine Institute (*Tsentral'nyy kotloturbinnyy institut*), and a number of other R&D and production enterprises. On the Czechoslovak side, experts from Energoprojekt, ZVIL (*Závody V. I. Lenina*, V. I. Lenin Works), ČKD Stalingrad, ČKD Dukla, Královopolská Engineering and other enterprises and institutes joined.⁵⁵ Representatives of these entities organized an intensive cooperation not merely through mutual visits, symposia and other conventional forms, but also through more integrative channels, including the division of research tasks. Archival findings indicate that this cooperation was cost-effective for the Czechoslovak economy, as its research expenses covered only about 30% of the total costs.⁵⁶

Although the Soviet-Czechoslovak cooperation in the energy sector was to a large extent focused on the development of nuclear power, the two countries established close cooperation also in other subfields of power generation, among which coal energy in particular stood out. At the turn of the 1950s and 1960s, the Soviet All-Union Power Engineering Institute (*Vsesoyuznyy energeticheskiy institut*) assisted with testing of scuttles and valves for the Tisová II coal-fired power plant. Soviet experts also delivered complete construction projects for the Czechoslovak Počerady and Tušimice power stations and assisted in the production of blocks for the Ledvice coal-fired power plant. In addition, the USSR was the main supplier of different technical innovations that contributed to the modernization and increased power output of a number of older power plants.⁵⁷

In 1959, on Soviet initiative, a new project known as the Unified Energy System „Mir” was launched to further integrate the electrical transmission grids of the individual CMEA members. In this regard, the High Voltage Direct Current Power Transmission Research Institute (*Nauchno-issledovatel'skiy institut po peredache elektroenergii postoyannym tokom vysokogo napryazheniya*) in Leningrad and the Czechoslovak Energy Institute (*Energetický ústav*) cooperated on the analysis of the influence of water pollution

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ D. Dobak, M. Mončekova, et al, *50 rokov jadrových elektrární na Slovensku*. Jadrová a vyradovacia spoločnosť, Enel Slovenské elektrárne, 2007, 36-46.

⁵⁶ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, inventory no. 43, carton 28.

⁵⁷ *Československo-sovětské vztahy 1961-1971: dokumenty a materiály*. Svoboda, Prague 1975, 46.

on the durability of various electrical insulators. Close cooperation in R&D with Soviet partners was initiated also by other Czechoslovak energy institutes and enterprises including Energotrúst and Energovod.⁵⁸ In addition to these purely bilateral forms of cooperation, both partners also sought to address the development of the pan-CMEA grid in a multilateral way. In this regard, intensive cooperation was developed within the CMEA Permanent Commission on Electric Power. At the end of the 1950s, thanks to the proactive approach of the Czechoslovak and Soviet delegations, this body achieved a multilateral division of tasks in the development and construction of the unified energy system.⁵⁹

Although secondary literature often describes Soviet-Czechoslovak cooperation in the energy sector as something consistent and linear, the Czechoslovak archives uncover a number of its evolutionary phases.⁶⁰ One of the key milestones separating two major stages of cooperation was the completion of the first phase of the Mir system in the early 1960s. As it turned out, the progressing integration of energy networks started to force CMEA members to approach energy issues in a joint cooperative spirit. This was facilitated by the establishment of the Central Dispatching Organization in 1962 with its headquarters in Prague, whose task was to manage the development and maintenance of the network. As it later turned out, it was the close multilateral collaboration on its platform that enabled the full benefits of a unified network to be realized. This included a significant reduction in the required power reserves, the suppression of system overloads and the avoidance of power outages. At this point it must be admitted that the integration of the power grid would not have been possible without significant assistance from the USSR, whose experts helped install the 400 kV lines and transformers and provided a wide range of standards and technical drawings.⁶¹ As a result, by 1972 a total of 22 electric transmission lines had been put into operation, connecting the GDR, Bulgaria, Hungary, Poland, Czechoslovakia, Romania and the USSR.⁶²

The early Brezhnev era was also characterized by a new wave of strengthening Soviet-Czechoslovak cooperation in nuclear energy. At the time,

⁵⁸ International Atomic Energy Agency: *Performance Analysis of WWER-440/230 Nuclear Power Plants*. IAEA, Vienna 1997, 17-19; National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26.

⁵⁹ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, inventory no. 79, carton 80, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, inventory no. 43, cartons 28-29.

⁶⁰ K. Kolovrat, F. Homola, et al, *Ekonomika energetických soustav*. SNTL, Prague 1965.

⁶¹ National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26, 35, inventory no. 43, cartons 28-29, inventory no. 79, carton 80; M. Galetka, Vznik a vývoj přenosové soustavy elektrické energie. *tzbinfo*, January 4, 2016, retrieved August 13, 2022, from <https://energetika.tzb-info.cz/elektroenergetika/13645-vznik-a-vyvoj-prenosove-soustavy-elektricke-energie>.

⁶² C. T. Saunders (ed), *East and West in the Energy Squeeze: Prospects for Cooperation*. Palgrave Macmillan, London 1980, 82.

both countries started to collaborate on highly complex challenges, including the development of power reactors.⁶³ In addition, cooperation on the construction of the first Czechoslovak nuclear power plant Jaslovské Bohunice was intensified. This was made possible by a new agreement concluded in 1966 that led to increased Soviet supplies of power equipment and enhanced assistance in research into more efficient fuel cells and fast neutron reactors.⁶⁴

These findings demonstrate that Soviet scientific-technical assistance in the field of energy was of a considerable scope and had a far-reaching positive effect on the development of Czechoslovak science and economy.⁶⁵ It led to the elaboration of the project of the first Czechoslovak nuclear power plant, to the construction and modernization of thermal power stations, to the professionalization of Czechoslovak engineers, and to the construction of a new transmission network. In addition, a wide range of Czechoslovak enterprises, schools and research institutes received Soviet technical drawings, equipment, training, expertise and other forms of know-how.

One of the main areas of Soviet-Czechoslovak cooperation in the Cold War period turned out to be infrastructure. The reason for this was that for the communist leadership, the development of intra-bloc transport network was a tool for further integration as well as economic and political stability. At the beginning of the Khrushchev era, various projects initiated under Stalin were completed, which included an extensive restructuring of the Czechoslovak transport system along the Soviet lines, with the main emphasis on the railway network.⁶⁶ However, Czechoslovak-Soviet cooperation in infrastructure in the mid-1950s was not limited to the adoption of the Soviet model, since both economies also gradually developed a sophisticated exchange of scientific-technical know-how and other complex forms of cooperation. For instance, in the automotive sector, the Czechoslovak Automobilové závody, národní podnik, (AZNP) developed intensive cooperation with Soviet car manufacturers such as ZIL (*Zavod imeni Likhachyova*, Likhachov Plant) and GAZ (*Gorkovskiy avtomobilny zavod*, Gorky Automobile Plant) as well as with Soviet scientific-research institutes, including the NAMI (*Nauchno-issledovatel'skiy avtomobil'nyy i avtomotornyy institut*, Scientific-Research Automobile and

⁶³ Státní úřad pro jadernou bezpečnost: *Historie a předchůdci SÚJB*. retrieved August 13, 2022, from <https://www.sujb.cz/o-sujb/15-let-sujb/historie-a-predchudci-sujb>.

⁶⁴ *Československo-sovětské vztahy 1961-1971: dokumenty a materiály*. Svoboda, Prague 1975, 190.

⁶⁵ V. Wagner, Co to je mikrotron a k čemu se hodí aneb vzpomínka na nestora české jaderné fyziky Čestmíra Šimáně. Ústav jaderné fyziky AV ČR, August 3, 2012, retrieved August 13, 2022, from http://hp.ujf.cas.cz/~wagner/popclan/historie_fyziky/Simane_mikrotron.htm; Čestmír Šimáně: *Můj život mezi atomy*. *CzechIndustry*, retrieved August 13, 2022, from <https://www.casopisczechindustry.cz/products/cestmir-simane-muj-zivot-mezi-atomy/>.

⁶⁶ Řízení letového provozu, s.p.: *Historie*. retrieved July 16, 2016, from <http://www.rlp.cz/spolecnost/profil/Stranky/historie.aspx>; National Archives, finding aid 1253/01, fond 1035, inventory no. 248-254, archival unit 12889-18865, carton 65, archival unit 24653-27099, carton 71.

Engine Institute).⁶⁷ Mutual cooperation focused mainly on the development and testing of new Škoda models.⁶⁸ At the same time, collaboration in the automotive industry often took multilateral forms. For example, a trilateral cooperation between the USSR, Czechoslovakia and Hungary started on the construction of Ikarus buses and a division of labor took place between the Soviet KAMAZ (*Kamskiy avtomobilny zavod*, Kama Automobile Plant) and BelAZ (*Belaruski autamabilny zavod*, Belarusian Automobile Plant) on the one hand and the Tatra truck producer on the other.⁶⁹

The Czechoslovak economy was also interested in the prospects of cooperation with the Soviet aviation industry. A point of particular interest for Czechoslovak engineers became the development and production of jet engines, the construction of which had a long history among Soviet enterprises. However, the exchange of know-how and blueprints could also be observed in the field of aircraft testing and air traffic control.⁷⁰ In the second half of the 1950s, the cooperation began to take on more intensive forms and started focusing on the development of Czechoslovakia's own production of high-end aircraft.⁷¹ As a result, Czechoslovak Aero Vodochody and Avia did not merely manufacture the Soviet MiG and Ilyushin aircraft under license, but in 1959 successfully designed and produced the first Czechoslovak jet aircraft, the Aero L-29 Dolphin.⁷²

At the same time, Soviet-Czechoslovak cooperation in rail transport was intensifying as the network could not keep up with the onslaught of the rapidly growing international trade. Mutual exchange of know-how and technology focused on dieselization, electrification, mechanization, automation, the introduction of variable gauge cars, the designing of railway tracks and the improvement of railway management. Emphasis was also placed on the construction of large-scale infrastructure systems that were to be the launch pad for further economic growth. In 1963, a bilateral agreement on Soviet assistance with the construction of a broad-gauge line from Uzhhorod (Ukraine) to Košice (today's Slovakia) was signed and the Common Pool of Freight Cars was

⁶⁷ Škoda Auto Archive, fond AZNP, cartons 148, 157.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ P. Pavlínek, *A Successful Transformation? Restructuring of the Czechoslovak Automobile Industry*. Physica Verlag, Heidelberg 2008, 46-47.

⁷⁰ J. Horník, J. Pruša, *Historie, regulace a právo v letecké dopravě, role letecké dopravy v globálním světě*. *Flying Revue*, July 24, 2018, from <https://www.flying-revue.cz/svet-letecke-dopravy-2#:~:text=Opravdovou%20%C3%A9ru%20proudov%C3%BDch%20letadel%20v,%20a%20Do%20DC%2D8>.

⁷¹ National Archives, finding aid 1286/01, fond 862, inventory no. 466, archival unit 4827-5494, carton 128.

⁷² Avia Av-14. *Vojenský historický ústav*. retrieved August 13, 2022, from <http://www.vhu.cz/exhibit/avia-av-14/>; TÝC, P: 50 let od vzletu Avie Il-14. *Letectví a kosmonautika*, vol. 82, issue 9, 2006, 30-31; *Historická letka republiky Československé: MIG 19S / AERO S 105*. retrieved August 13, 2022, from <http://www.historicflight.cz/vyroba/aktualni/mig-19s-aero-s-105/>; Z. Hurt, P. Kučera, et al, *Ilustrovaná historie letectví*. Naše vojsko, Prague 1992.

established.⁷³ As it later turned out, Soviet assistance was not limited to the provision of manpower, machinery and expertise for the construction of the Uzhorod-Košice section, but the Soviet economy also helped modernize the entire Czechoslovak railway network and its experts provided training to Czechoslovak train drivers and technical staff.⁷⁴

As findings from the Czech National Archives reveal, the Brezhnev era was also characterized by the strengthening of cooperation in new fields of infrastructure. In 1966, the two countries concluded a treaty on Soviet assistance in the construction of Czechoslovak motorways and the Prague metro. In this context, the USSR supplied prefabricated materials, experts, project documentation and specialized machinery, and provided training to Czechoslovak technicians and train drivers.⁷⁵ Last but not least, it is necessary to mention the previously discussed projects for the construction of energy infrastructure, including the joint electricity transmission network Mir as well as the Družba and Brotherhood pipelines.⁷⁶ Soviet contribution laid in the provision of funding and heavy equipment, in the designing of these networks and in the supply of standards and technical drawings.⁷⁷

Summary

As this article has illustrated, the Soviet Union and its approach to international scientific-technical cooperation with other Eastern Bloc states remains a largely misunderstood phenomenon of contemporary history. The topic of international cooperation and its benefits was one of the main pillars of communist propagandist literature, and its deep-rooted politicization became reflected even in the studies of the post-Soviet period. The aim of this article was to uproot the subject from the clutches of post-Cold War trauma and to replant it in a more hard-data soil watered by new primary sources from the provenance of

⁷³ K. J. Kansky, Regional Transport Development and Policies in Czechoslovakia since 1945, in B. Mieczkowski (ed), *East European Transport Regions and Modes*. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague 1980, 148; International Atomic Energy Agency: *Performance Analysis of WWER-440/230 Nuclear Power Plants*. IAEA, Vienna 1997, 17-19; National Archives, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 63, carton 79, inventory no. 30, carton 35, finding aid 1188, fond 961, inventory no. 30, cartons 24-26.

⁷⁴ National Archives, fond 506, inventory no. 1356, archival unit 1-21c, carton 1666, fond 506, inventory no. 1600, archival unit 21c39, carton 1815, fond 506, inventory no. 1360, archival unit 1-21h, carton 1667, fond 506, inventory no. 406, signature 0u1, carton 458.

⁷⁵ National Archives, finding aid 837, fond 1149, inventory no. 30, carton 145.

⁷⁶ V. Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 2. díl. Období 1945-1992*. Doplněk, Brno 2009; M. Ernst, *Czechoslovakia and International Economic Cooperation*. Orbis, Prague 1987.

⁷⁷ L. Hašková, *Ropa teče přes hranice*. NPL, Prague 1963; T. Mikšovský, Český systém ropovodů je jedinečným technologickým dílem. *PETROLmedia*, March 16, 2016, retrieved August 13, 2022, from <https://www.petrol.cz/aktuality/cesky-system-ropovodu-je-jedinecnym-technologickym-dilem-6993>; see also National Archives, fond MZV VA3.

Czechoslovak, Soviet and Swiss archives. Thanks to newly consulted archival records from industrial ministries, manufacturing and foreign trade enterprises as well as research institutes, the present article unveiled new forms, development phases and projects of Soviet-Czechoslovak cooperation. Mutual contacts between the two economies were of a considerable scale and the Soviet Union turned out to be a key source of know-how, expertise, technical drawings, R&D infrastructure and financial support for Czechoslovak scientific-technical progress.

The early post-1953 era was marked by large-scale projects in the field of heavy industry, which in many cases traced their origins back to the Stalin era. However, the period of Khrushchev's leadership was not merely in the spirit of outdated Stalinist patterns of cooperation, and with the gradual de-Stalinization, the second half of the 1950s in particular proved to be a period marked by the strengthening of revolutionary forms of Soviet-Czechoslovak scientific-technical cooperation. A fresh approach to mutual projects was developed in the fields of education, medicine, and nuclear physics, and the two scientific stalwarts of the Eastern Bloc began to include other CMEA partners to seek solutions to pressing research challenges. Trilateral and other multilateral forms of cooperation were developed mainly with the participation of East Germany and Poland, with occasional inclusion of Hungary and other countries.

After a certain period of stagnation in the development of Soviet-Czechoslovak cooperation in the early 1960s, the early Brezhnev era was again characterized by the expansion of constructive and increasingly complex projects. Nuclear physics continued to be nurtured at the Joint Institute for Nuclear Research, the power grid was rapidly constructed with the assistance of the Soviet All-Union State Design Institute Teploelektroproekt, and the automotive industry flourished in cooperation between the Soviet Central Scientific Research Automobile and Automotive Engines Institute and the Czechoslovak Automobile Works, National Enterprise. In addition, the Soviet Union proved to be a strategic partner in the construction of highways, oil pipelines and metro lines, as well as in the advancement of computer technology and space research. Projects of Czechoslovak-Soviet cooperation in the Khrushchev and Brezhnev eras could be counted in thousands and it was therefore impossible to include all of them in the content of this article. Nevertheless, it can be safely concluded that mutual cooperation had a major and in many cases positive impact on the development of the Czechoslovak scientific-technical base, notwithstanding the many adverse effects of the Soviet supremacy.

Zaključak

Kao što je ovaj članak prikazao, Sovjetski Savez i njegov pristup međunarodnoj naučno-tehničkoj saradnji s drugim državama Istočnog bloka ostaje uglavnom nerazumljen fenomen savremene historije. Tema međunarodne saradnje i njenih benefita bila je jedan od glavnih stubova komunističke propagandne literature, a njena duboko ukorijenjena politizacija odrazila se čak i u studijama post-sovjetskog perioda. Cilj ovog članka bio je da oslobodi temu iz kandži posthladnoratne traume i da je ponovno smjesti u plodnija tla koja su zalivena novim primarnim izvorima iz arhiva Čehoslovačke, Sovjetskog Saveza i Švicarske. Zahvaljujući novim arhivskim podacima iz industrijskih ministarstava, preduzeća za proizvodnju i vanjsku trgovinu, kao i istraživačkih instituta, ovaj članak otkriva nove oblike, faze razvoja i projekte sovjetsko-čehoslovačke saradnje. Uzajamni kontakti između dviju ekonomija bili su značajnog obima, a Sovjetski Savez se pokazao kao ključni izvor znanja, stručnosti, tehničkih crteža, R&D infrastrukture i finansijske podrške za čehoslovački naučno-tehnički napredak.

Rano post-1953. razdoblje obilježeno je velikim projektima u oblasti teške industrije, koji su u mnogim slučajevima vučeni još iz Staljinove ere. Ipak, period vođstva Hruščova nije bio isključivo u duhu zastarjelih staljinističkih obrazaca saradnje, a s postepenom de-staljinizacijom, druga polovina 1950-ih posebno se pokazala kao period jačanja revolucionarnih oblika sovjetsko-čehoslovačke naučno-tehničke saradnje. Razvijen je novi pristup zajedničkim projektima u oblastima obrazovanja, medicine i nuklearne fizike, a dva naučna oslonca Istočnog bloka počela su uključivati i druge partnere CMEA kako bi tražila rješenja za hitne istraživačke izazove. Trilateralni i drugi multilateralni oblici saradnje razvijeni su uglavnom uz učešće Istočne Njemačke i Poljske, uz povremeno uključivanje Mađarske i drugih zemalja.

Nakon određenog perioda stagnacije u razvoju sovjetsko-čehoslovačke saradnje početkom 1960-ih, rano Brežnjevovo razdoblje ponovo je obilježeno širenjem konstruktivnih i sve složenijih projekata. Nuklearna fizika nastavljena je u Zajedničkom institutu za nuklearna istraživanja, elektroenergetska mreža brzo je izgrađena uz pomoć Sovjetskog Saveza i sveučilišnog državnog projektantskog instituta Teploelektroproekt, a automobilska industrija cvjetala je u saradnji između Sovjetskog centralnog naučno-istraživačkog instituta za automobile i motore i Čehoslovačke automobilske tvornice, Nacionalnog preduzeća. Pored toga, Sovjetski Savez se pokazao kao strateški partner u izgradnji autoputeva, naftovoda i metro linija, kao i u napredovanju kompjuterske tehnologije i svemirskih istraživanja. Projekti čehoslovačko-sovjetske saradnje u Hruščovljevoj i Brežnjevoj eri mogli su se brojati u hiljadama, pa je stoga bilo nemoguće uključiti sve njih u sadržaj ovog članka. Ipak, može se sa sigurnošću zaključiti da je uzajamna saradnja imala veliki, a u mnogim slučajevima pozitivan uticaj na razvoj čehoslovačke naučno-tehničke osnove, uprkos mnogim negativnim efektima sovjetske supremacije.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. National Archives, finding aid 1109, fond 935, inventory no. 125, cartons 79-87, finding aid 1181, fond 957, inventory no. 79, carton 80.
2. National Archives, finding aid 1181, fond 957.
3. National Archives, finding aid 1188, fond 961.
4. National Archives, finding aid 1234, fond 963.
5. National Archives, finding aid 1253/01, fond 1035.
6. National Archives, finding aid 1286/01, fond 862.
7. National Archives, finding aid 835, fond 936.
8. National Archives, finding aid 837, fond 1149.
9. National Archives, finding aid 878, fond 1186.
10. National Archives, fond 02/2, folder 128.
11. National Archives, fond 100/24, folder 99.
12. National Archives, fond 506, inventory no. 1356.
13. National Archives, fond 506, inventory no. 1356, inventory no. 1600, 1360, 406.
14. National Archives, fond MZV VA3.
15. National Archives, fond Rehabilitační komise 1968-1969.
16. Security Services Archive, fond A 2/1, archival unit 1088.
17. Škoda Auto Archive, fond AZNP.

Books/Knjige:

1. *70 let Ústavu pro výzkum, výrobu a využití radioisotopů*. ÚVVVR, Prague 1989.
2. Bloed A, *The External Relations of the Council for Mutual Economic Assistance*. Martinus Nijhoff Publishers, London 1988.
3. Borák M, *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918-1956)*. Slezské zemské museum, Opava 2007.
4. C. T. Saunders (ed), *East and West in the Energy Squeeze: Prospects for Cooperation*. Palgrave Macmillan, London 1980.
5. *Československo-sovětské vztahy 1945-1960: dokumenty a materiály*. SPN, Prague 1971.
6. *Československo-sovětské vztahy 1961-1971: dokumenty a materiály*. Svoboda, Prague 1975.
7. Council for Mutual Economic Assistance: *Basic principles of international socialist division of labor*. Council for Mutual Economic Assistance Secretariat, Moscow 1962.
8. Dobak D, Mončekova M, et al, *50 rokov jadrových elektrární na Slovensku*. Jadrová a vyradňovacia spoločnosť, Enel Slovenské elektrárne, 2007.
9. Dvořák J, *Československo-sovětská spolupráce v kosmu - Interkosmos*. Lidové nakladatelství, Prague 1985.
10. Ernst M, *Czechoslovakia and International Economic Cooperation*. Orbis, Prague 1987.
11. Folta J, Janovský I, (eds), *Technická zařízení vědy v druhé polovině 20. století*. Společnost pro dějiny věd a techniky, Prague 2006.
12. Hašková L, *Ropa teče přes hranice*. NPL, Prague 1963.
13. Hoffmann E, *Comecon: Der gemeinsame Markt in Osteuropa*. C. W. Leske, Opladen 1961.
14. Hurt Z, Kučera P, et al, *Ilustrovaná historie letectví*. Naše vojsko, Prague 1992.
15. International Atomic Energy Agency: *Performance Analysis of WWER-440/230 Nuclear Power Plants*. IAEA, Vienna 1997.
16. Kaplan K, *Československo v RVHP 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1995.
17. Kaplan K, Pacl V, *Tajný prostor Jáchymov*. ACTYS, České Budějovice 1993.
18. Kaplan K, *Rada vzájemné hospodářské pomoci a Československo 1957-1967*. Karolinum, Prague 2002.

19. Kaplan K, *Sovětsí poradci v Československu 1949-1956*. ÚSD AV ČR, Prague 1993.
20. Kolovrat K, Homola F, et al, *Ekonomika energetických soustav*. SNTL, Prague 1965.
21. Lehar F, *O zlaté kleci a jiné vzpomínky*. Akropolis, Prague 2003.
22. Melichar E, *30 roků RVHP - výsledky a perspektivy*. Pravda, Bratislava 1978.
23. Moulis V, *Vědeckotechnická spolupráce mezi ČSSR a SSSR*. Lidové nakladatelství, Prague 1971.
24. Němec J, Stříbrský M, et al, *Československo-sovětská hospodářská spolupráce*. Svět sovětů, Prague 1963.
25. Pavlínek P, *A Successful Transformation? Restructuring of the Czechoslovak Automobile Industry*. Physica Verlag, Heidelberg 2008.
26. Průcha V, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918-1992: 2. díl. Období 1945-1992*. Doplněk, Brno 2009.
27. Těšínská E, *Československá jaderná a částicová fyzika: Mezi SÚJV a CERN. Pamětnická ohlédnutí za českou a slovenskou spoluprací se Spojeným ústavem jaderných výzkumů Dubna (SÚJV) a Evropskou organizací pro jaderný výzkum (CERN)*. ÚSD AV ČR, Prague 2019.
28. Uschakow A, *Der Rat für gegenseitige Wirtschaftshilfe (COMECON)*. Wissenschaft und Politik, Köln 1962.
29. Wilczynski J, *Technology in Comecon: Acceleration of Technological Progress through Economic Planning and the Market*. Palgrave Macmillan, London 1974.

Articles/Članci:

1. Agreement on the Establishment of a Joint Institute for Nuclear Research, *TASS report*, July 11, 1958.
2. Avia Av-14. *Vojenský historický ústav*. retrieved August 13, 2022, from <http://www.vhu.cz/exhibit/avia-av-14/>.
3. Bačkovský J, Vztahy československé a sovětské fyziky. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 16, issue 3, 1971.
4. Cern: International Relations: Czech Republic. retrieved August 13, 2022, from <https://international-relations.web.cern.ch/stakeholder-relations/states/czech-republic>.
5. Černý O, *1957 a 1964*. Internet Archive, February 8, 2008, retrieved August 14, 2022, from https://web.archive.org/web/20190306044431/http://www.rozhlas.cz/prezident08/prezidentskevolby/_zprava/427286.
6. Čestmír Šimáně: Můj život mezi atomy. *CzechIndustry*, retrieved August 13, 2022, from <https://www.casopisczechindustry.cz/products/cestmir-simane-muj-zivot-mezi-atomy/>.
7. Freeze K. J, Unlikely Partners and the Management of Innovation in Communist Europe: A Case Study from the Czechoslovak Textile Machine Industry. *Business and Economic History*, vol. 5, 2007, 1-29.
8. Galetka M, Vznik a vývoj přenosové soustavy elektrické energie. *tzbinfo*, January 4, 2016, retrieved August 13, 2022, from <https://energetika.tzb-info.cz/elektroenergetika/13645-vznik-a-vyvoj-prenosove-soustavy-elektricke-energie>.
9. Historická letka republiky Československé: MIG 19S / AERO S 105. retrieved August 13, 2022, from <http://www.historicflight.cz/vyroba/aktualni/mig-19s-aero-s-105/>.
10. Horník J, Pruša J, Historie, regulace a právo v letecké dopravě, role letecké dopravy v globálním světě. *Flying Revue*, July 24, 2018, from <https://www.flying-revue.cz/svet-letecke-dopravy-2#:~:text=Opravdovou%20C3%A9ru%20proudov%C3%BDch%20letadel%20v,%20a%20Douglas%20DC%2D8>.
11. Jančík D, Vývoz československého uranu do Sovětského svazu v letech 1946-1959. *Acta Oeconomia Pragensia*, vol. 15, issue 7, 2007.
12. Joint Institute for Nuclear Research: Czech Republic. retrieved August 13, 2022, from http://www.jinr.ru/posts/map_maps/czech-republic/.

13. Kansky K. J, Regional Transport Development and Policies in Czechoslovakia since 1945, in Mieczkowski B. (ed), *East European Transport Regions and Modes*. Martinus Nijhoff Publishers, The Hague 1980.
14. Králová M, Václav Petrzilka. *Techmania Science Center*, retrieved August 13, 2022, from <https://edu.techmania.cz/cs/encyklopedie/vedec/1281/petrzilka>.
15. Lomíček J, Troubles of Socialist Economic Integration: Czechoslovakia and Joint Projects within the CMEA in 1970s and 1980s. *Prague Economic and Social History Papers*, vol. 19, issue 1, 2014, 61-74.
16. Mikšovský T, Český systém ropovodů je jedinečným technologickým dílem. *PETROLmedia*, March 16, 2016, retrieved August 13, 2022, from <https://www.petrol.cz/aktuality/cesky-system-ropovodu-je-jedinecnym-technologickym-dilem-6993>.
17. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy: SÚJV - Spojený ústav jaderných výzkumů. retrieved August 13, 2022, from <https://www.msmt.cz/vyzkum-a-vyvoj-2/sujv-spojeny-ustav-jadernych-vyzkumu>.
18. Řízení letového provozu, s.p.: Historie. retrieved July 16, 2016, from <http://www.rlp.cz/spolecnost/profil/Stranky/historie.aspx>.
19. Státní úřad pro jadernou bezpečnost: Historie a předchůdci SÚJB. retrieved August 13, 2022, from <https://www.sujb.cz/o-sujb/15-let-sujb/historie-a-predchudci-sujb>.
20. Štefek P, Širokorozchodná trať (ŠRT). *Stránky přátel železnic*, retrieved August 13, 2022, from <http://spz.logout.cz/trate/srt.html>.
21. Tesařík B, Sto let od narození českého fyzika Václava Petrzilky. *Matematika-fyzika-informatika: časopis pro výuku na základních a středních školách*, vol. 14, issue 8, 2005.
22. Těšínská E, *Počátky mezinárodní spolupráce v oblasti mírového využití atomové energie a účast Československa (MAAE, UNSCEAR, ICRP)*. ÚSD AV ČR, Prague 2006, 43-58.
23. Týc P, 50 let od vzletu Avie Il-14. *Letectví a kosmonautika*, vol. 82, issue 9, 2006, 30-31
24. ÚJV: Historie. retrieved August 13, 2022, from <https://www.ujv.cz/cs/o-spolecnosti/historie>.
25. Úlehla I, Dvacetpět let spolupráce matematicko-fyzikální fakulty UK se Spojeným ústavem jaderných výzkumů v Dubně. *Pokroky matematiky, fyziky a astronomie*, vol. 26, issue 6, 1981.
26. United Nations Library & Archives Geneva, E/ECE/SR.7/1-25, ECE annual reports 1948-1952.
27. United Nations Library & Archives Geneva, E/ECE/TRANS/SC1/71, E/ECE/TRANS/242, E/ECE/333-344: 1959.
28. Vognar M, Historie výstavby pražské laboratoře mikrotronu, kruhových mikrotronů MT 22 a BMT 25 a jejich provozu (podrobná zpráva), in Folta J, Janovský I. (eds), *Technická zařízení vědy v druhé polovině 20. století*. Společnost pro dějiny věd a techniky, Prague 2006, 171-253
29. Wagner V, Co to je mikrotron a k čemu se hodí aneb vzpomínka na nestora české jaderné fyziky Čestmíra Šimáně. Ústav jaderné fyziky AV ČR, August 3, 2012, retrieved August 13, 2022, from http://hp.ujf.cas.cz/~wagner/popclan/historie_fyziky/Simane_mikrotron.htm.
30. Zahálka J, Šedesát let Ústavu pro výzkum, výrobu a využití radioisotopů. *Radioisotopy*, vol. 20, issue 6, 1979, 921-929.

Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ

Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo

E-mail: hamzam@bosnjackiinstitut.ba

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32:28:28-7(497:497.6:314.743)"1945/1967" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.312>

**ODJECI PROCESA U ISLANSKOJ ZAJEDNICI NA
BOŠNJAČKU EMIGRACIJU KROZ ANALIZU ČASOPISA
„BOSANSKI POGLEDI”**

Apstrakt: *U radu se analizira uloga časopisa Bosanski pogledi u kontekstu problematizacije procesa unutar Islamske vjerske zajednice (IVZ) 60 – ih godina prošlog stoljeća, kada se na čelu te vjerske institucije nalazio reis – ul – ulema Sulejman ef. Kemura, kojeg su poraženi krugovi unutar i van države (Jugoslavije) nazivali crveni reisom. Ahistorijska oznaka, crveni, imala je poslužiti pokazateljem bliskosti reis-ul-uleme Kemure, eo ipso Islamske vjerske zajednice s državnim vodstvom Jugoslavije. Uspostavom Demokratske federativne Jugoslavije (od 1946. godine FNRJ), bosansko-hercegovački muslimani iskusili su korjenitu političku i nacionalnu preobrazbu. Prethodno su stvarni i potencijalni protivnici režima odstranjeni iz političkog života, a ista je sudbina zahvatila i kulturne, kao i vjerske institucije. Jugoslavenski je komunizam činio sve da se na području uspostavljene države ukine autonomnost i svaka zasebnost u odnosu na državu. Očuvanje potpune autonomnosti i zasebnosti u odnosu na državni aparat po okončanju II. svjetskog rata doimao se kao nedostižni cilj, imajući u vidu narav komunističke ideologije. Institucija Islamske vjerske zajednice tih se godina nalazila u nezavidnoj situaciji. Kadrovsko i infrastrukturno rasulo kao posljedica II. svjetskog rata, samo je ubrzalo proces ovladavanja tom institucijom od strane državnog aparata Jugoslavije. Nezavidan finansijski položaj institucije, kao i službenika Islamske vjerske zajednice, država je vješto koristila, kroz taktiku štapa i šargarepe. Tako se unutar Islamske zajednice oformirala grupa vjerskih službenika, koji su zastupali interese države, a time i Islamske vjerske zajednice. Nezadovoljni razvojem situacije, poraženi krugovi bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su izbjegli smrt uslijed revolucionarnog prevrata i svoju nacionalno – političku misiju nastavili van domovine, iskazuju kritički odnos naspram novouspostavljenog rukovodstva Islamske vjerske zajednice. Politička grupa koja zauzima negativan stav spram rukovodstva Islamske vjerske zajednice, predstavlja aktere političkog života iz vremena Nezavisne Države Hrvatske. U početku kritičan odnos spram rukovodstva Islamske zajednice, dolazi od*

muslimana, koji se nacionalno osjećaju Hrvatima i njihov konačni cilj jeste ponovna upostava hrvatske države. Kasnija pojava bošnjačke emigracije, koja nastaje zalaganjem Adila Zulfikarpašića, preuzima načelo kritike Islamske vjerske zajednice u časopisu Bosanski pogledi, ali u sklopu tih kritika ne poseže za demontažom Jugoslavije. Bosanski pogledi su sustavno pisali o događanjima unutar Islamske zajednice, kršenju vjerskih sloboda i miješanju državnog vrha u rad institucije. U godinama kada se Bosanski pogledi pojavljaju, u Jugoslaviji se reaktiviraju i stupaju u dodir sa emigracijom, pojednici iz međuratnog i ratnog razdoblja muslimanske građanske politike, a koji su prethodno osuđeni od komunističkog suda. Uredništvo Bosanskih pogleda posredstvom nezadovoljnika u domovini, dolazilo je do osjetljivih materijala, koji su kasnije prilagani u časopisu, uz elaboraciju o teškom položaju centralne vjerske institucije jugoslavenskih muslimana. Kako bi se u radu dobila kvalitetna cjelina o navedenoj temi, potrebno je analizirati nekoliko cjelina, a to su prilike unutar Islamske vjerske zajednice do pojave Bosanskih pogleda i prilike među bosansko-hercegovačkim muslimanima u emigraciji. Svakako je od posebnog značaja pitanje, je li početna upućenost bosansko-hercegovačkih muslimana na srpsku ili hrvatsku emigraciju povijesna zbiljnost ili nužnost? Predmet istraživanja promatra se u periodu od 1945. godine pa do 1967. godine kada je izašao posljednji broj Bosanskih pogleda u emigraciji.

Ključne riječi: *Islamska zajednica, bošnjačka emigracija, časopis “Bosanski pogledi”, reis-ul-ulema Sulejman ef. Kemura, Adil Zulfikarpašić.*

THE IMPACT OF THE ISLAMIC COMMUNITY PROCESSES ON BOSNIAK EMIGRATION THROUGH THE ANALYSIS OF THE JOURNAL „BOSANSKI POGLEDI”

Abstract: *The paper analyzes the role of the journal „Bosanski pogledi” in the context of the processes within the Islamic Community (IVZ) during the 1960s, a period when Reis-ul-Ulema Sulejman ef. Kemura led this religious institution. He was referred to as the “red reis” by defeated circles both within and outside of Yugoslavia. The ahistorical label “red” served to indicate the proximity of Reis-ul-Ulema Kemura and by extension, the Islamic Community to the Yugoslav state leadership. With the establishment of the Democratic Federative Yugoslavia (from 1946, FNRJ), Bosnian-Herzegovinian Muslims experienced a profound political and national transformation. Real and potential opponents of the regime were removed from political life, and cultural and religious institutions faced a similar fate. Yugoslav communism sought to eliminate autonomy and any distinctiveness in relation to the state. The preservation of complete autonomy and distinctiveness concerning the state apparatus after World War II appeared to be an unattainable goal, given the nature of communist ideology. During this period, the Islamic Community found*

itself in a precarious situation. The staff and infrastructural disintegration resulting from World War II accelerated the process of the state apparatus gaining control over this institution. The unfavorable financial situation of the Islamic Community and its officials was cleverly exploited by the state through a carrot-and-stick approach. Within the Islamic Community, a group of religious officials emerged who represented the interests of the state, and thus those of the Islamic Community. Discontent with the developments, defeated circles of Bosnian-Herzegovinian Muslims, who escaped death during the revolutionary upheaval and continued their national-political mission abroad, expressed critical views towards the newly established leadership of the Islamic Community. This politically negative stance towards the leadership represented actors from the political life of the Independent State of Croatia. Initially, the criticism of the Islamic Community's leadership came from Muslims who identified as Croats, with the ultimate goal of reinstating the Croatian state. The later emergence of Bosniak emigration, initiated by Adil Zulfikarpašić, adopted the principle of criticizing the Islamic Community as reflected in „Bosanski pogledi”, but did not seek the dismantling of Yugoslavia. „Bosanski pogledi” systematically reported on events within the Islamic Community, violations of religious freedoms, and the interference of the state leadership in the institution's operations. During the years when „Bosanski pogledi” was published, contacts were reactivated with emigration, involving individuals from the interwar and wartime periods of Muslim civic politics who had previously been sentenced by communist courts. The editorial board of „Bosanski pogledi” obtained sensitive materials through dissatisfied individuals in the homeland, which were later published in the journal, alongside elaborations on the difficult position of the central religious institution of Yugoslav Muslims. To achieve a comprehensive understanding of this topic, it is necessary to analyze several components, including the conditions within the Islamic Community before the emergence of „Bosanski pogledi” and the situation among Bosnian-Herzegovinian Muslims in emigration. A significant question arises: was the initial orientation of Bosnian-Herzegovinian Muslims towards Serbian or Croatian emigration a historical reality or a necessity? The research subject spans the period from 1945 to 1967, when the last issue of „Bosanski pogledi” in emigration was published.

Key words: *Islamic Community, Bosniak emigration, journal „Bosanski pogledi”, Reis-ul-Ulema Sulejman ef. Kemura, Adil Zulfikarpašić.*

Država kao ključni regulator statusa i položaja IVZ u novoj državi

Prije no što se analitički pristupi *Bosanskim pogledima*, nužno je osvrnuti se na Islamsku vjersku zajednicu, koja je uslijed ratnih djelovanja tijekom II. svjetskog rata doživjela velike materijalne i ljudske gubitke. Iako načelno usmjerena protiv svake religije, komunistička partija Jugoslavije, svjesna

nemogućnosti iskorjenjivanja religije, posegla je za metodom unutarnjeg preuzimanja vjerskih institucija. Metod unutarnjeg preuzimanja vjerskih institucija, pokazao je, da proklamirano načelo o odvojenosti crkve od države nikada nije zaživjelo u komunističkoj Jugoslaviji. Naime, korijeni toga bili su u partijskom uvjerenju, da su vjerske institucije potencijalna prijetnja komunističkom režimu, stoga njihova djelatnost nije moguća izvan državnog nadzora. Ova praksa potvrđena je kroz *Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica* iz 1953. godine, gdje je država, kao tvorac zakona, omogućila uplitanje u vjerska pitanja, a aktivnosti vjerskih zajednica reducirala na dimenziju *kontroliranog* ispovijedanje vjere.¹

Veliki broj službenika Islamske vjerske zajednice iz vremena II. svjetskog rata suočio se s kaznenim postupkom i gubitkom slobode ili života, ovisno o stepenu *grijeha* prema *narodnooslobodilačkom pokretu*. Na taj su način komunisti eliminirali *utjecajne ličnosti iz vrha vjerskih zajednica čiji bi autoritet među stanovništvom na taj način trebao da oslabi*.² Spis jednog od neposrednih aktera događanja u Islamskoj vjerskoj zajednici po završetku II. svjetskog rata, kazuje o naporu muslimana da se vjerski život održi neprekinutim. Tako se 1945. godine formirao Inicijativni odbor, koji je prilikom sastanka u Vakufskom povjerenstvu razmatrao pitanja iz oblasti finansija i kadrova. Na prijedlog prisutnih odlučeno je, da se pristupi osnivanju fonda, koji je imao obavezu finansiranja službenika, *a na bazi dobrovoljnih priloga, kako bi se zaustavio trend osipanja i koliko – toliko organizovao normalan rad Islamske zajednice u Sarajevu*.³

Prema evidenciji Ulema međžlisa u Sarajevu od 30. augusta 1946. godine, unutar Islamske zajednice u razdoblju nakon II. svjetskog rata djelovalo je 2.168 službenika, a broj oštećenih i srušenih objekata Islamske zajednice bio je sljedeći: džamija 133, mekteba 126 i 150 objekata različite namjene pri IVZ-u.⁴ Iz kasnijeg dokumenta kojeg je sačinila država, očigledno je, da je evidencija Ulema međžlisa bila nepotpuna. Prema tim podacima u II. svjetskom ratu u Bosni i Heregovini porušeno je 1.253 džamije.⁵ Slijedeći politiku odstranjivanja potencijalnih oponenta u društveno – političkom životu, KPJ je svela Islamsku vjersku zajednicu na instituciju lišenu bilo kakvih prava i moći da oblikuje društvenu zbilju.⁶ Država je veliku pozornost posvetila ekonomskim resursima vjerskih zajednica, stavljajući ih pod državni nadzor u kratkom periodu. Time je komunistička partija načinila ozračje u kojemu vjerske zajednice nisu imale

¹ Katrin Boeckh, Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944. – 1953: staljinizam u titoizmu, *Časopis za suvremenu povijest*, 38/2006, br. 2, Zagreb 2006, 413.

² Dženita Sarač – Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*, Institut za istoriju, Sarajevo 2012, 37.

³ Salih Šabeta, Obnavljanje rada Islamske zajednice u Sarajevu poslije rata, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u SFRJ*, br. 1, god. LII/89, 517.

⁴ Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond: Komisija za vjerska pitanja, sign. K 3A 10/46.

⁵ ABIH, Fond: Komisija za vjerska pitanja, sign. 10/60, br. evidencije 11.

⁶ Adnan Jahić, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX. stoljeća*, BNZ za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju/Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2014, 256.

ekonomsku moć, već je njihova ekonomska stabilnost ovisila o *milosti* države.⁷ U tim okolnostima, pod državnom presijom Islamska zajednica iskazuje blagonaklonost novom režimu.⁸ Period poslije II. svjetskog rata, tačnije prve tri decenije Islamske vjerske zajednice u novoj državi, obilježavaju Ibrahim Fejić i Sulejman Kemura. Ibrahim Fejić spada u red značajnih sudionika vjersko – političkog života bosansko-hercegovačkih muslimana. Radi se o ličnosti dugog povijesnog trajanja, posebno kada se u obzir uzme njegov angažman na polju vjersko – prosvjetne reforme, političkog života grada Mostara i političko – društvenog aktivizma u razdoblju II. svjetskog rata.⁹ Djelovanje Ibrahima Fejića tijekom II. svjetskog rata na liniji narodnooslobodilačkog pokreta, pokazalo se određujućim faktorom za njegovo imenovanje na poziciju reis – ul – uleme 1947. godine.¹⁰

Ipak, prije donošenja novog ustava IVZ 1947. godine, ova je vjerska institucija egzistirala u pravnom vakumu. Ustav IVZ iz 1936. godine nije bio sukladan političkim ciljevima aktualne komunističke vlasti, imajući u vidu da je taj ustav sačinjen prema uzusima i kriterijima *Jugoslavenske muslimanske organizacije*, koja je od komunista proskribirana kao reakcionarni element i krivac za stradanje Muslimana i Srba.¹¹

Rasprave vođene krajem 1945. i početkom 1946. godine o novom Ustavu države, izazvale su pozornost vjerskih zajednica, koje su nastojale očuvati svoje interese. Islamska zajednica kao primarni cilj istaknula je očuvanje autonomnosti u vršenju poslova, pravo na vjeronauku u školi i zaštitu vakufske imovine, a ovim zahtijevima prirodan je i onaj, koji se odnosio na primjenu šerijatskog prava u bračnim i obiteljskim odnosima. Uzimajući u obzir ambiciju države, da utjecaj vjerskih zajednica odstrani iz politike, novi državni Ustav iz 1946. godine nije udovoljio zahtjevima vjerskih zajednica. Tako je Islamska zajednica imala izrazito lošiji položaj, negoli je to bilo nakon donošenja Vidovdanskog ustava 1921. godine.¹² Tome su položaju znatno doprinijeli istupi

⁷ Denis Bećirović, Ibrahim ef. Fejić, Prvi reisul – ulema u Titovoj Jugoslaviji, *Historijski pogledi* god. II, br. 2, Tuzla 2019, 280-281. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.278>).

⁸ Dž. Sarač – Rujanac, *Odnos vjerskog i nacionalnog*, 37.

⁹ Ferhat Šeta, *Reis – ul – uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, PGD Iskra Visoko, Sarajevo 1991, 51-52.

¹⁰ Tarik Muftić član organizacije Mladi muslimani u kazivanjima o događajima nakon II. svjetskog rata, iznio je tvrdnju da su članovu Mladih muslimana izbačeni iz strukture IVZ – a, po nalogu Fejića. Muftić navodi sljedeće „On je nas zvanično izbacio iz IVZ, reis Fejić. Postao je reis zato što je imao sinove partizane i narodne heroje, to je bio partizanski reis“. *Mladi muslimani, gl. urednik Zilhad Ključanin*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 26.

¹¹ O ustavima Islamske zajednice pogledati: Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, El – Kalem, Sarajevo 2001. Više o odnosu komunista prema politici JMO pogledati u: Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941 (U ratu i revoluciji 1941-1945)*, BNZ za Grad Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012, 781-819.

¹² Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije 1945 – 1953*, BNZ za Grad Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb – Sarajevo 2012, 188, 192.

muslimanskih partijskih kadrova, koji su u zahtjevama Islamske zajednice, vidjeli nakanu za očuvanjem muslimanske zasebnosti i otpor ka načelu odvojenosti crkve od države.¹³

Državni Ustav FNRJ donešen 31. januara 1946. godine, uspostavio je nova pravila u odnosu države i vjerskih zajednica. Iako je državnim ustavom zajamčena sloboda vjeroispovijesti, uvedeno je načelo odvojenosti crkve od države. Na taj način država je nastojala umanjiti utjecaj religije u svakodnevnom životu, a sve *sa očitom tendencijom njenog pretvaranja u beznačajan relikv prošlosti, osuđen na odumiranje u novoj socijalističkoj državi.*¹⁴ Primjer eliminacije utjecaja Islamske vjerske zajednice, ali i muslimanske komponente u komunističkoj Jugoslaviji, vidljiv je kroz uništavanje islamskih sakralnih objekata u gradskim sredinama. U muslimanskim gradskim sredinama Sarajeva, Mostara, Banja Luke i drugih mjesta, pod izlikom modernizacijskih potreba, tim gradskim sredinama nametnut je novi *urbani duh*. Znakovito je rušenje Sinanpašine džamije u Mostaru, od strane komunista, zarad potrebe izgradnje rekreacionog centra za visoke činovnike u vojsci.¹⁵

Donošenjem državnog Ustava iz 1946. godine stvorene su pretpostavke za izradu novog Ustava Islamske vjerske zajednice. Ustav je donesen na sjednici Vrhovnog vakufskog sabora od 26. – 27. augusta 1947. godine, a nakon donošenja Ustava IVZ-a, izabran je i novi reis – ul – ulema Ibrahim ef. Fejić.¹⁶ Vrhovni vakufski sabor nakon donošenja novog Ustava i izbora reis – ul – uleme izdao je rezoluciju, u kojoj se iz prve rečenice može uočiti stvarni nalogodavac i titular Islamske vjerske zajednice. Na samom početku rezolucije, naglašava se da: *Davnašnja težnja pripadnika IVZ za punom slobodom i ravnopravnosti konačno je ostvarena i utvrđena Ustavom FNRJ kao i ustavima svih narodnih republika, zahvaljujući Narodno – oslobodilačkoj borbi koju su vodili narodi Jugoslavije na čelu sa našim vođom maršalom Titom.*¹⁷ Dalje se u rezoluciji pozitivno vrjednuje načelo odvojenosti crkve od države, te zaključuje, da je time omogućen *nesmetan i slobodan život naše vjerske zajednice* i da se zahvaljujući tome izbor novog reis – ul – uleme mogao upriličiti. Kritika je upućena prema onim pojedincima *koji kao članovi IVZ, a nekada i kao njeni funkcioneri, svojim podmuklim nazadnjačkim i neprijateljskim djelovanjem zloupotrebljavaju slobodu rada i života naših vjerskih ustanova... Ti isti nazadnjaci nastoje da podrže neistine koje se proturaju u inostranstvu o položaju IVZ kao i položaju vjerskih organizacija uopšte u Jugoslaviji.*¹⁸

¹³ Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo 1998, 200.

¹⁴ Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini 1908-1950*, BNZ za Grad Zagreb – Naučnoistraživački centar Ibn Sina, Zagreb 2017, 443.

¹⁵ Adnan Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847 – 2017*, El Kalem – Vakufska direkcija u BiH, Sarajevo 2017, 136.

¹⁶ D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 322, 329.

¹⁷ Arhiv Gazi Husrev begove biblioteke (AGHB), Fond: Ulema međzlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

¹⁸ *Isto*.

Ibrahimu ef. Fejiću menšura je dodijeljena 12. septembra 1947. godine u Gazi Husrevbegovoj džamiji u Sarajevu. Fejić se prilikom govora u Gazi Husrevbegovoj džamiji pohvalno izrazio prema narodonooslobodilačkom pokretu, dodijelivši mu spasonosnu ulogu u povijesti bosansko-hercegovačkih muslimana, kazavši sljedeće *Da nije bilo Narodno oslobodilačke borbe u ovim krajevima, ne bi bilo ni nas muslimana ni ove svečane manifestacije vjerske slobode*.¹⁹ U svojem se govoru reis – ul – ulema Fejić osvrnuo na još nekoliko bitnih pitanja, koja su doticala odnos Islamske vjerske zajednice i Federativne Narodne Republike Jugoslavije. Tako je reis – ul – ulema istaknuo da načelo odvojenosti vjere od države, nije *u suprotnosti sa šeriatskim propisima* i da glasine neprijatelja u državi i van o tome kako *se kod nas u FNRJ guši vjera i da se progoni svećenstvo* ne odgovaraju stvarnom stanju i istini.²⁰

Nakon imenovanja prvog reis – ul – uleme u FNRJ, u razdoblju od 18. – 25. septembra 1947. godine, donijeta je presuda Kasimu Dobrači i njegovim bliskim suradnicima. Kasimu Dobrači, Kasimu Turkoviću i Dervišu Korkutu izrečena je presuda, jer su prema ocjeni suda počinili krivično djelo protiv države, tako što su tijekom II. svjetskog rata, zajedno s Mehmedom Handžićem, održavali vezu s palestinskim muftijom Eminom El-Huseinijem. Dobrači je dodatno stavljeno na teret, jer je prema navodima optužnice, u akciji s Mahmutom Traljićem i Abdulahom Derviševićem organizirao ilegalnu organizaciju, koja je imala poslužiti za obaranje komunističkog poretka. U presudi je navedeno, da je Kasim Dobrača u mjesecu aprilu 1947. godine osmislio jedan tekst, čiji je naslov glasio *Teško stanje islama i muslimana u Titovoj Jugoslaviji*, a pisanje izvještaja o teškom položaju muslimana, potpomogli su Abdulah Dervišević i Mahmut Traljić. Ovi su izvještaji poslani su u Egipat, kako bi se međunarodna javnost upoznala s (ne)prilikama u kojima su živjeli bosansko-hercegovački muslimani.²¹ Sudski proces protiv Kasima Dobrače i drugih uglednika Islamske zajednice iz 1947. godine, učvrstio je partijsku kontrolu nad tom institucijom, ostavivši u rukovodstvo posve lojalan kadar, koji je držao partijsku stranu.²² Sudskim procesima protiv zvaničnika IVZ – a, prirodani su i oni protiv pripadnika organizacije Mladi muslimani. Procesi su organizirani tijekom 1945, 1947. i 1948. godine, dok je proces iz mjeseca augusta 1949. godine prema razmjerima imao najštetnije posljedice na samu organizaciju. Djelatnost organizacije Mladi muslimani, iako proskribirana od države kao protudržavna organizacija, s ciljem obaranja tadašnjeg poretka, svoju djelatnost usmjeravala je potpuno drugim ciljevima, posvećujući pozornost popularizaciji vjere u ozračju komunističkog režima. Pripadnik Mladih muslimana, Tarik Muftić osvrćući se kasnije na optužbe komunista, u potpunosti je zanjekao bilo kakvu djelatnost organizacije uperenu protiv državnog poretka,

¹⁹ AGHB, Fond: Ulema medžlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

²⁰ Isto.

²¹ ABiH, Fond: Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, sign. ZKUZ, god. 1947. 1948, br. kutije 9, *Presude*.

²² *Mladi muslimani 1939 – 2005*, Udruženje Mladi muslimani, Sarajevo 2006, 133.

ističući očuvanje islama i Muslimana na ovim prostorima osnovnim ciljem, uz što taktičniju prilagodbu u nametnutim okolnostima.²³

Islamska vjerska zajednica na udaru kritika: Hrvatski nacionalisti o IVZ-u

Međuratnu i ratnu politiku na liniji hrvatskog nacionalizma iz redova bosansko-hercegovačkih muslimana nastavlja onaj krug, koji je zahvaljujući odlasku u emigraciju preživio uspostavu Jugoslavije. O počecima muslimana iz Bosne i Hercegovine u emigraciji, nakon II. svjetskog rata i njihovom daljnjem razvitku posvećena je studija Mustafe Imamovića.²⁴ Ključna Imamovićeva teza jeste, da su različita nacionalna i politička gledišta bosansko-hercegovačkih muslimana u emigraciji, uslovljena povijesnom nuždom, a ne objektivnim povijesnim činionicima.²⁵ Među bosansko-hercegovačkim muslimanima u emigraciji, postojalo je više političko – nacionalnih grupa, koje su za svoja ishodišta uzimala različite nacionalne ideologije. Tako se jedan dio okupljao oko Džafera Kulenovića u Siriji, stojeći na pozicijama ponovne uspostave hrvatske države. S druge strane, jedan dio muslimana nastavio je političku djelatnost s Maksom Luburićem, dok su bivši pripadnici Handžar divizije imali zasebnu emigrantsku organizaciju.²⁶

Bećir Donlagić, prijeratni član Jugoslavenske muslimanske organizacije, a tijekom rata član Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nastavlja političku djelatnost u Parizu, ali ovaj put promjenivši svoju nacionalno – političku ideologiju od hrvatskog prema srpskom nacionalizmu.²⁷ Takva emigracija, proizašla iz vojno poraženih snaga imala je snažna protukomunistička stremjenja. Najagilniju grupu među muslimanima u početku emigrantskog života činila je grupa, koja se nastanila u Siriji. Džafer Kulenović, Hakija Hadžić, Alija Šuljak, te još nekoliko utjecajnih muslimana, uspjeli su doći na teritoriju Sirije, zahvaljujući angažmanu Šefkije Muftića. Naime, Muftić je preko sirijskog ministarstva unutarnjih poslova, osiguravao potrebnu

²³ *Mladi muslimani*, gl. urednik Zilhad Ključanin, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 22. O procesu Mladim muslimanima 1949. godine pogledati: *Mladi muslimani 1939-2005*, Udruženje Mladi muslimani, 2006.

²⁴ Vidi: Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija bosanskih pogleda 1955 – 1967*, Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, Sarajevo 1996.

²⁵ *Isto*, 131.

²⁶ *Isto*, 78-81. Adil Zulfikarpašić navodi, da se emigracija bosansko-hercegovačkih muslimana, sastojala od različitih političkih grupacija. U emigraciji tako su se našli pripadnici Handžar divizije, studenti sa austrijskih i njemačkih univerziteta, zatim svršeni islamskog univerziteta Al – Azhar, koji su zbog komunističke vlasti u domovini, odlučili ostati u inozemstvo. Pored ovih grupa, bitnu odrednicu emigracije bh. muslimana činili su hrvatski i srpski nacionalisti, kao što su bili Omer Kajmaković, Bećir Donlagić, Alija Konjhodžić i drugi sa srpske strane, te Kulenović, Hadžić, Šuljak i dio muslimana oko HSS – a na hrvatskoj strani. Vidi: Fahrudin Đapo – Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu*, Karantaniya Ljubljana 1990, 48.

²⁷ Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 806.

dokumentaciju i dopremao ih emigrantima.²⁸ Prisustvo bosansko-hercegovačkih muslimana u Siriji institucionalizirano je upostavom *Društva Hrvata u Siriji*. Utemeljitelj ovoga društva bio je Hasan Čustović, koji je u Damasku pokrenuo nacionalno glasilo *Hrvatska volja*.²⁹

Spomenuto glasilo u kojem su pisali hrvatski muslimanski nacionalisti, krajem 40-ih godina prošloga stoljeća, kada je Islamska vjerska zajednica stavljena pod državnu kontrolu, postaje mjesto oštrih kritika na rad IVZ-a. Jugoslavenski je režim tih godina, provodio kulturnu revoluciju, koja je za cilj uzimalu uspostavu novog kulturološkog obrasca i prekid sa svim obilježjima muslimanske tradicije. Tako se na udaru našla tradicionalna muslimanska ženska nošnja *zar* i *feredža*. Fenomenu skidanja *zare* i *feredže* posvetio je pozornost reis – ul – ulema Fejić, prilikom svog nastupnog govora u Gazi Husrevbegovoj džamiji. Fejić, govoreći u kategorijama rodne ravnopravnosti, kao jedne od bitnih tekovina narodnooslobodilačke borbe, označio je *zar* i *feredžu* smetnjom ostvarenju rodne jednakopravnosti navodeći da je *otkrivanje muslimanke provedeno (je) u mnogim islamskim državama, u nekim čak i silom zakona, a ipak kod nas je većina žena pokrivena*.³⁰ Inicijativa za skidanje *zara* i *feredže* podržana je u zvaničnom glasilu (Glasnik) IVZ-a.³¹ Ipak, ključni protagonist ove akcije bila je država, koja je element tradicije, odnosno *zar* i *feredžu* motrila kroz kategoriju *nazadnosti i nekulturnosti jednog vremena koje je prošlo, jednog društva koje je izgubilo svaku svoju ekonomsku, političku i duhovnu osnovu*.³² Dajući osvrt na događanja u vezi sa *zarom* i *feredžom*, uredništvo *Hrvatske volje* označilo je ovaj čin, politikom tlačenja muslimana Hrvata.³³

Kulturno-vjersku manifestaciju Ajvatovica, komunistički režim zabranio je u ljeto 1947. godine. Negativnim mjerama prema muslimanskom stanovništvu, prirodana je i mjera zabrane organiziranja mevluda u privatnim kućama.³⁴ Na udaru komunističkog poretka našla se i institucija mekteba. S obzirom da je na teritoriji Bosne i Hercegovine u razdoblju komunizma, djelovala samo Gazi Husrevbegova medresa, odluka o potpunom obustavljanju mekteba, koja je

²⁸ Александар Животић, Политичка емиграција из Југославије у Сирији 1947 – 1952, *Токови историје*, год. 16, бр. 3 – 4, Београд 2008, 49-50.

²⁹ Vidi: A. Животић, *Политичка емиграција из Југославије*, 53. O glasilu *Hrvatska volja* vidi: Lidija Bencetić, Prikaz pisanja lista Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orijentu, u: *Hrvatska izvan domovine: Zbornik radova predstavljenih na prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu 23. – 26. lipanj 2014*. Urednici: dr. sc. Marin Sopta, doc. dr. sc. Franjo Maletić, Fra Josip Bebić.

³⁰ AGHB, Fond: Ulema međzlis, sign. UM – 4 – 2514/1947.

³¹ Vidi: D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 286.

³² ABiH, Lični fond Avdo Humo, Skidanje zara i feredže, sign. L.F K-1/89.

³³ „Zabrana zara i feredže u Titoslaviji“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god 4, br. 12, rujan 1950. godine. *Zakon o zabrani nošenja zara i feredže donešen je 28. septembra 1950. godine, kada je Narodna skupština NR Bosne i Hercegovine, nakon rasprave, pristupila donošenju odluke*. Vidi: D. Bećirović, *Islamska zajednica u BiH za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, 289.

³⁴ Adis Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine.*, El Kalem – Udruženje Ilmije IZ u BiH, Sarajevo 2021, 73. *Zabrana organiziranja mevluda u kućama, ostala je na snazi do 1960. godine. Isto.*

donijeta 1952. godine dodatno je usložnila prilike među muslimanskim stanovništvom.³⁵ Tijekom mjeseca maja 1945. godine dostavljena je odluka, kojom se propisuje način izvedbe vjeronauke u školama. U odluci je naglašeno da vjeronauka spada u neobavezne predmete te da prilikom organiziranja rasporeda časova, vjeronauku treba stavljati na zadnje mjesto.³⁶

Hapšenje službenika IVZ-a zbog neslaganja s politikom državnog vrha FNRJ, obrađeno je od strane uredništva Hrvatske volje. Slučaj otpuštanja hodža s tuzlanske regije, koji su odbili, da se povinuju naređenjima komunista, zadobio je pozornost u ovom glasilu. Uredništvo Hrvatske volje strahovalo je, da će zbog državne represije prema vjerskim službenicima Islamske vjerske zajednice, doći do *novog i pojačanog progona Hrvata muslimana u Bosni i Hercegovini*.³⁷ FNRJ je 1949. godine dozvolila prvi put, nakon okončanja ratnih djelovanja organizaciju *hadža* (peta islamska dužnost). Tom prilikom država nije dopustila odlazak velikog broja muslimana na hadž, nego je sačinila državnu delegaciju od 5 zvaničnika iz IVZ – a. Delegaciju su činili reis – ul – ulema Fejić, predsjednik Komisije za vjerska pitanja Murad Šećeragić, Hasan Ljubinić, Sinan Hasani i Šuajb Arslan.³⁸ Obred hadža državni vrh nastojao je iskoristiti za provedbu državnih ciljeva, a delegacija Islamske vjerske zajednice tako se našla u ulozi prijenosnika tih ciljeva. Naime, prilikom vršenja obreda hadža 1949. godine, zvaničnici IVZ – a imali su razgovore s političkim predstavnicima u Mekki, a razmatrano je pitanje kandidature FNRJ u Vijeće sigurnosti UN-a. Islamska zajednica trebala je uvjeriti arapske zvaničnike u ispravnost te odluke.³⁹ Posjete zvaničnika Islamske vjerske zajednice arapskim zemljama, nisu prošle neopaženo među hrvatskom muslimanskom emigracijom. Hrvatska volja te će posjete označiti kao pokušaj *da se onemogući daljnji obstanak hrvatskoj emigraciji u arapskim zemljama*, ali uredništvo naglašava da je rukovodstvo

³⁵ A. Mehmedović, *Upravljanje vakufima u BiH 1847 – 2017*, 138. „Nakon ukidanja mekteba formirana je posebna komisija (u kojoj je bio i vakufski direktor Hamid Kukić) koja će razmotriti stanje i predložiti alternativu. Uz saglasnost Saborskog odbora i Ulema - medžlisa usvojena je načelna odluka da se sve vjerske aktivnosti odvijaju isključivo u džamijama, pa i vjersko poučavanje o islamskom obredoslovlju, drugim riječima neka nedefinirana vjerska pouka. „Treba izbjegavati da vjersko poučavanje ne poprimi obilježje školskog ili mektebskog karaktera“, stoji u jednom uputstvu imamima“. *Isto*, 139.

³⁶ U raspisu od 12. maja 1945. u pogledu organiziranja vjerske nastave u školama, istaknuto je da: *Vjeronauku mogu predavati samo oni vjeroučitelji čije držanje za vrijeme narodno – oslobodilačke borbe nije bilo u opreci sa interesima i ciljevima te borbe*. O odluci vidi: AGHB, Fond: Ulema medžlis, sign. UM – 1 – 667/1947. *Odluku o prisustvu vjerskoj nastavi morala su donijeti oba roditelja, a na sve to morao je uslijediti i pristanak od strane maloljetnika*. Vidi: A. Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, 38.

³⁷ Vidi: „Proganjanje hodža u Jugoslaviji“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god. 6, br. 1- 3, travanj 1952; „Smetaju im hodže“, *Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orientu*, god. 6, br. 1- 3, travanj 1952.

³⁸ Vidi: Dragan Novaković, Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršenje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 36, no. 2, Zagreb 2004, 463-464.

³⁹ K. Boeckh, *Vjerski progoni u Jugoslaviji 1944-1953: staljinizam u titoizmu*, 426.

arapskih država uočilo negativne nakane tih posjeta i pružila potporu hrvatskim isljenicima u njihovoj težnji za slobodnu domovinu.⁴⁰

Hrvatska emigracija nastanjena u Siriji, zbog koncepcijskih nesporazumijevanja nastalih u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, a koji su kasnije produbljeni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, nije djelovala kompaktno. Ipak, nesuglasice su zadržane po strani, kada je 1951. godine potpisan memorandum od strane Hakije Hadžića, Alije Šuljka i Džafera Kulenovića, a potom upućen Svjetskom islamskom kongresu u Pakistanu. U memorandumu su iznijeti osnovni podaci o dodiru Hrvata i islama te je objašnjen tadašnji položaj hrvatskih muslimana, uz retrospektivu o događanjima u Kraljevini Jugoslaviji i tijekom II. svjetskog rata. Potpisnici memoranduma kritizirali su brutalnost komunističke Jugoslavije prema muslimanima, navodeći zatiranje tradicionalnih islamskih ustanova, kao što su vakuf i šerijatski sud, zatim suđenje pripadnicima Mladih muslimana, a posebno ističući opasnost miješanih brakova, koji su od potpisnika memoranduma označeni, strategijom države usmjerene uništenju Islama. Istaknuto je, da nezavidan položaj muslimana i dalje traje, jer je *po drugi put Jugoslavija, ovaj put komunistička, bila silom bačena na leđa Hrvata muslimana*.⁴¹

Položaj muslimana u Jugoslaviji pobudio je interes svjetskog islamskog kongresa, koji je s time u vezi izdao rezoluciju u kojoj je ukazano na loš tretman jugoslavenskih vlasti prema muslimanima. Uslijed suženog manevarskog prostora i zavisnosti od državnog aparata, Islamska vjerska zajednica se zatekla u političkoj ulozi, braneći reputaciju i kredibilitet države u međunarodnoj javnosti, odbacivši sve optužbe o represiji vlasti prema muslimanima, kao neutemeljene.⁴² Muslimanske pristalice srpske emigracije i njihovi prvaci Bećir Đonlagić i Omer Kajmaković, držeći liniju međuratne politike, opovrgavali su tvrdnje hrvatske muslimanske emigracije o lošem položaju muslimana u Jugoslaviji. Srpska emigracija na taj je način nastojala zadržati i pridobiti muslimane za jugoslavensku državu, koja ne bi počivala na komunizmu, već na prijašnjim zasadama društveno – političkog života.⁴³

S pitanjem položaja muslimana u FNRJ međunarodna javnost mogla se upoznati putem djelovanja emigrantske zajednice u Siriji. Među muslimanima u FNRJ, u tom razdoblju stvarne pretpostavke za eliminiranje komunističkog sustava nikada nisu zaživjele. Koristeći represiju i međunarodne okolnosti komunistička partija oblikovala je realnost u duhu komunističkih načela.

⁴⁰ „Titov neuspjeh“, *Hrvatska volja: Glasilo Hrvata na Orientu*, god. 4, br. 8, svibanj 1950.

⁴¹ *O odnosu među Hrvatima muslimanima u Siriji i memorandumu pogledati: Z. Hasanbegović, Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 53.

⁴² D. Bećirović, *Ibrahim ef. Fejić – prvi reis – ul – ulema u Titovoj Jugoslaviji*, 296.

⁴³ Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 814-815.

Pojava bošnjačke emigracije i izbor novog reis – ul – uleme

Povijest postanka bošnjačke emigracije, znatno se razlikovala od ostalih emigrantskih zajednica s prostora Jugoslavije. Bošnjaštvo se kao narodnosni fenomen, pojavljuje 1963. godine u emigraciji, u listu *Bosanski pogledi*. Adil Zulfikarpašić u tekstu *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija*, ističe da je bošnjaštvo poluga za ostvarivanje političkih, kulturnih i nacionalnih aspiracija, ali posljedice nacionalizma odbija, dovodeći ih u opreku s demokracijom, načelima humanizma i islama.⁴⁴ Pojavom bošnjačke emigracije, dotadašnja praksa nacionalnog izjašnjavanja u smjeru hrvatsva ili srpstva nije nestala. Tom emigrantskom kaleidoskopu bosansko-hercegovačkih muslimana prirodan je, još jedan okvir, u kojem su bosansko-hercegovački muslimani iskazivali svoju narodnosnu orijentaciju. Apologeti bošnjaštva, prethodno su djelovali u sklopu glasila *Svijest*, koje je pokrenuto 1950. godine u Engleskoj. Prije pokretanja glasila, ova je grupa muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka, uspostavila *Društvo bosansko – hercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana*.⁴⁵ Za razliku od muslimana u Siriji, koji su ostali na liniji hrvatskog nacionalizma težeći ponovnoj uspostavi hrvatske države, grupa muslimana u Engleskoj priklonila se političkim koncepcijama *Hrvatske seljačke stranke*. Korijeni pozitivnog raspoloženja muslimanskih emigranata u Engleskoj prema HSS – u, bili su potaknuti zaštitničkom gestom Juraja Krnjevića, koji je istupio protiv napada na ovu grupu od strane četnika u emigraciji i komunista u FNRJ.⁴⁶ Politika HSS-a u emigraciji, do 1955. godine, zahtijevala je uređenje države prema načelima sporazuma Cvetković – Maček iz 1939. godine. Po napuštanju te koncepcije, Vladko Maček pledirao je za državno uređenje u konfederativnom obliku.⁴⁷ Muslimanska struja unutar HSS-a, u odnosu na muslimansku ustašku emigraciju u Siriji, rješenje Bosne i Hercegovine vidjela je u tome: *Da Bosna i Hercegovina unutar Hrvatske države dobije federativan položaj, čime bi bila zagarantirana prava svih nas muslimana, katolika i ostalih stanovnika odnosno Srba – pravoslavaca*.⁴⁸

List *Bosanski pogledi*, prvi se puta u emigraciji pojavio 1955. godine, ali je odmah po izlasku prvog broja, daljnje izlaženje časopisa zaustavljeno, sve do 1960. godine. U premijernom broju iz 1955. godine, pozornost vjerskim

⁴⁴ Adil Zulfikarpašić u listu *Bosanski pogledi*, godine 1963. i napisao je tekst pod naslovom *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija*. Vidi: *Bosanski pogledi – Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu 1960 – 1967*, Pretisak London 1984, 325. O analizi teksta *Bošnjaštvo – naša nacionalna identifikacija* vidi: H. Memišević, *Emigrantska političko – nacionalna strujanja Adila Zulfikarpašića*, 91 – 92, u: *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji – Adil Zulfikarpašić i nacionalno – politički vidokrug Bosanski pogledi*, Bošnjački institut, Sarajevo, 2023.

⁴⁵ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, 90.

⁴⁶ *Isto*, 89.

⁴⁷ O Mačekovoj transformaciji vidi: Branko Pešelj, *U vrtlogu hrvatske politike: sjećanje i pogledi (Poseban osvrt na pitanje Bosne)*, Bošnjački institut, Zürich 1989, 22-24.

⁴⁸ „Na Kurban Bajram“, *Svijest*, god. 2, br. 11, rujna 1951.

prilikama muslimana u Jugoslaviji, posvećena je u kratkom tekstu, koji se bavio analizom opažanja Karla Marxa o muslimanima. Tako se u tekstu navodi, da su Marxova učenja o tome, kako muslimane treba *odstraniti* jer su *smetnja progresu* imale snažan utjecaj na artikulaciju represivne politike KPJ prema muslimanima.⁴⁹

Sredinom 50-ih godina pošlog stoljeća, država je vršila pripreme za ustoličenje novog reis – ul – uleme Sulejmana Kemure. Fejićev odlazak iz Islamske vjerske zajednice obrazložen je zdravstvenim problemima. Pred sam kraj mandata Fejić je trebao učiniti posjet arapskim zemljama, ali je tu posjetu otkazao zbog zdravstvenih razloga.⁵⁰

U pozadini toga se odvijao sukob između reis ul – uleme Fejića i njegovog zamjenika Murata Šećeragića. Potonji je u pragmatičnim kalkulacijama sebe vidio novim reis – ul – ulemom. S druge strane, država kao najbitiniji čimbenik društveno – političkog života imala je drugačije planove u pogledu Islamske vjerske zajednice. Partijski kadrovi ocijenili su, da je u tadašnjem rukovodstvu IVZ – a došlo do odijeljenosti prema nižim slojevima muslimanskog društva, što je na stanoviti način potvrđivalo tezu o IVZ – u kao partijskom punktu.⁵¹

Reis – ul – ulema Fejić, nekoliko mjeseci prije odlaska u mirovinu, vodio je razgovor s državnom delegacijom, koju su činili sekretar Komisije za vjerska pitanja Izvršnog vijeća NRBiH, Hamid Kukić direktor Vakufske direkcije, članovi VIS – a i sekretar reis – ul – uleme. Na početku sastanka razmotrena su tekuća pitanja unutar IVZ, gdje je Fejić naglasio četiri akutna problema za muslimane i IVZ. Prema Fejiću te poteškoće su bile uobličena u pitanjima poput *obrezivanja djece, pitanje vjerske obuke, pitanje mevluda i izmjena Ugovora o socijalnom osiguranju muslimanskih sveštenika*.⁵² Raspravi se priključio i sekretar reis – ul – uleme Asim Skopljak, inicirajući pitanje gradnje novih džamija te obnove starih i dotrajalih objekata. Skopljak na ovo pitanje nije dobio odgovor, jer je raspravu prekinuo reis Fejić, smatrajući to pitanje efemernim u tom razdoblju. Tijekom trajanja sastanka Fejić je pitao, zašto nije riješeno stambeno pitanje članova VIS – a te zašto nije nabavljen novi automobil, istaknuvši da je automobil koji je koristio, imao negativnog odjeka među muslimanskim *reakcionarima*, koji su u tome vidjeli obezvrijeđivanje institucije reis – ul – uleme.⁵³ Prilikom rasprave o stambenoj tematici, reis Fejić se pozvao na autoritet Avde Hume i Uglješe Danilovića, koji su dali riječ, da će navedena

⁴⁹ „Muslimani u djelima Karla Marksa“, *Bosanski pogledi: časopis za kulturno – socijalne teme*, god. 1, oktobar, novembar, decembar 1955, 58.

⁵⁰ Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Bošnjački institut – Nakladni zavod Globus, Zürich 1994, 86.

⁵¹ Amir Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenkom socijalizmu*, Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021, 153-155.

⁵² ABiH, KVP, sign. K. 5 136/57. *Razgovori sa reis – ul – ulemom Hadži Ibrahimom ef. Fejićem*.

⁵³ *Isto*.

stvar biti riješena te dodao *da je i IVZ jedan mali šarafić u mašini naše stvarnosti i kada bi on napukao, vjerovatno da bi mašina pravila bar male trzaje.*⁵⁴

Sulejman Kemura izabran je za reis – ul – ulemu 15. novembra 1957. godine, a svečanost dodjele menšure upriličena je u Gazihusrev begovoj džamiji 8. decembra 1957. godine.⁵⁵ Kemura nije uživao podršku muslimanske *reakcije* i starih kadrova u IVZ – u, koji su bili lojalni komunističkom režimu. Reis Fejić nije imao naročite simpatije prema Kemuri.⁵⁶ Da čitava stvar u vezi izbora novog reis – ul – uleme protekne u kontroliranom ozračju pobrinula se država, koja je brižljivo radila na popularizaciji Kemure. U dokumentu državne provenijencije istaknuto je, da su naponi države na popularizaciji Kemure, bili u potpunosti uspješni. Kemura je podržan od strane muslimanske ilmije i sabora, dok je njegova kandidatura naišla na negativnu reakciju kod *reakcionarnijih elemenata, naročito bivših funkcionera IVZ - a.*⁵⁷

Bosanski pogledi o procesima unutar Islamske vjerske zajednice

Časopis *Bosanski pogled* ponovno je pokrenut 1960-e godine u krugu ljudi okupljenih oko Adila Zulfikarpašića. Časopis je obrađivao teme iz povijesti Bosne i Hercegovine, ali se osvrtao i na tekuća pitanja u Jugoslaviji. Na stranicama časopisa rukovodstvo Islamske vjerske zajednice bilo je izloženo sustavnoj kritici. Nacionalizacija vakufskih dobara, konfiskacija muslimanskih mezarja, zabrana nošenja ahmedije i pritisci na *disidente* unutar IVZ – a bili su neki od postupaka države koje je rukovodstvo Islamske vjerske zajednice, na čelu s reism Kemurom, prema stajalištu *Bosanskih pogleda* odobravallo. Reaktualizacija *Bosanskih pogleda* dogodila se 15. augusta 1960. godine. Urednici su ponovno pokretanje *Bosanskih pogleda* obrazložili nasušnom potrebom, jer su prema njihovim navodima, zbilju bosansko-hercegovačkih muslimana međunarodnoj javnosti predočavali neodgovorni pojedinci. Uredništvo *Bosanskih pogleda* uzelo je za cilj borbu protiv nacionalne, vjerske i svake druge mržnje kako u vlastitim redovima, tako i kod drugih, koji su te ideje zastupali. Djelatnost kulturnih i političkih radnika, okupljenih oko *Bosanskih pogleda*, bila je na liniji unaprijeđenja *položaja i podizanja svijesti muslimana Bosne i Hercegovine.*⁵⁸

⁵⁴ *Isto.*

⁵⁵ F. Šeta, *Reis – ul – uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, 56.

⁵⁶ A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, 86. Premda Kemura nije imao potporu ilmije, Sulejman Filipović i Pašaga Mandžić uspjeli su ubijediti dvojicu starih muftija Džabića i Kurta, da svoj glas daju Kemuri. Tako se, kako navodi Alija Nametak osigurao ulemanski glas za reis – ul – ulemu, jer „bi bila velika sramota za Sabor da za reisa ne padne ni jedan hodžinski glas“. *Isto*, 176; A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 156-157.

⁵⁷ ABiH, KVP, sign. K.5 8/56. *Izbor reis – ul – uleme i razgovori vođeni s njim.*

⁵⁸ *Bosanski pogledi*, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu, 1984, 11, 43.

Već u prvom broju iz 1960. godine, uredništvo *Bosanskih pogleda* objavilo je predstavku upućenu reis – ul – ulemi od strane uleme i bivših predstavnika političkog života. Muhamed Pašić, bivši direktor Gazi Husrevbegove medrese i tadašnji uposlenik biblioteke, sarajevska ulema uz potporu glavnog imama Begove džamije i predsjednika udruženja Ilmije Esada Sabrihafizovića te grupa bivših muslimanskih političara, sačinili su predstavku u kojoj su zahtijevali od reis – ul – uleme, da pokrene pitanje povratka Gazi Husrevbegove medrese u stare prostorije. Prethodno je ova grupa predstavku s istim predmetom uputila Josipu Brozu Titu, ali je iskritizirana, zbog toga što je u pogledu navedene problematike zaobišla strukturu IVZ – a.⁵⁹ Naime, Gazi Husrevbegova medresa je 1949. godine izmještana iz svojih prvotnih prostorija u Dobrovoljačku ulicu, gdje su uvjeti u početku bili nepovoljni. Ishrana, smještaj učenika i smanjeni kapaciteti bili su otežavajuća okolnost za realizaciju nastave u Medresi.⁶⁰

Cilj sarajevske čaršije, da u rješavanju problematike usko vezane za Islamsku vjersku zajednicu, zaobiđe vrhovnog poglavara te institucije, izazvala je reakciju reis – ul – uleme Sulejmana Kemure. Prvobitno upućivanje predstavke Josipu Brozu Titu, Kemura je vidio činom urušavanja autoriteta i slabljenja reputacije reis – ul – uleme te je zahtijevao određene državne radnje prema Muhamedu Pašiću. Reis – ul – ulema obavio je razgovor s Muhamedom Pašićem, koji mu je u vezi događanja s predstavkom saopštio, da su potpisnici prvobitno imali nakanu da predstavku predaju Kemuri, ali da im je rečeno *da peticiju pocjepaju, da ima biti pocjepana, da je Reisu naredjeno da u vezi s tim ne smije primati nikakvu delegaciju ni peticiju*. Kemura je na Pašićev iskaz nadodao da *ako bi sve to bila istina, da on, Sulejman Kemura, ne bi otsada ni pola časa sjedio na stolici Reis – ul – uleme IVZ u FNRJ*. Pozadina prvobitnog slanja predstavke Titu i zaobilaznje reis – ul – uleme i IVZ - a, prema dokumentaciji partijske provenijencije, ogledala se u tome, da su „reakcionari” iz reda muslimana, nastojali narušiti odnos država – reis – ul – ulema i na taj način degradirati Sulejmana Kemuru.⁶¹

Muhamed Pašić je zbog ključne uloge u nastanku predstavke, pozvan na razgovor sa Sulejmanom Filipovićem, tadašnjim predsjednikom Vrhovnog Sabora IVZ – a. Razgovor je održan 6. februara 1960. godine. Prema rekonstrukciji zapisnika, Sulejman Filipović pitao je Pašića, je li sačinio i slao predstavku, na što je Pašić odgovorio da jeste i da je predstavka tretirala pitanje Gazi Husrevbegove Medrese. Saslušavši Pašića, Filipović je kazao, da je takva djelatnost štetna po interese Islamske vjerske zajednice, *jer to znači rad iza ledja*

⁵⁹ *Bosanski pogledi*, Nezavisni list muslimana Bosne i Hercegovine u iseljeništvu, 1984, 13-14.

⁶⁰ Enes Karić, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u BiH XX. stoljeća*, 1, El – Kalem, Sarajevo 2004, 197-199. Uvjeti rada Medrese u Dobrovoljačkoj ulici poboljšani su 1961. godine, kada je nadograđen dio Medrese. *Isto*, 200.

⁶¹ O ovome vidi: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 116-117, fusnota 262.

*IVZ i cijepanje snaga. Ti ne znaš kakva nam opasnost prijeti i ako mi budemo išli jedni tamo drugi amo i jedni proti drugih, mi ćemo propasti.*⁶²

Muslimani Sarajeva traže Dobraču kao vaiza Begove džamije bio je naslov narednog teksta, koji se odnosio na prilike unutar Islamske vjerske zajednice. U tekstu se navodi, da su muslimanski uglednici vjerskog i društvenog života pisali predstavku vlastima, u kojoj su zahtijevali reaktiviranje prakse vaza (predavanja) u Begovoj džamiji. Kroz predstavku su obrazložili, da je to bila uobičajna praksa, a da su predavači bili reis Čaušević, zatim Muhamed Pandža, Mehmed Handžić, Kasim Dobrača i Muhamed Potogija. Zahtijevano je, da se ponovno dozvoli ova praksa, a da mjesto predavača zauzme Kasim Dobrača. Prilikom pisanja molbi za povrat Kasima Dobrače, predstavnici muslimanske čaršije, prvobitno nisu zaobilazili reis – ul – ulemu Kemuru, za razliku od slučaja, koji se odnosio na povratak Medrese u stare prostorije. Nemogućnost da Dobrača bude postavljen za predavača, reis – ul – ulema pravdao je odlukom vlasti.⁶³

O položaju Kasima Dobrače razgovarano je prilikom saslušanja Muhameda Pašića od strane Sulejmana Filipovića. Pašić je upitao Filipovića *Zašto se Dobrača ne bi vratio na svoje mjesto kao vaiz*, na što Filipović kazao sljedeće: *Njegov položaj je nezgodan. Mi smo ga jedva iščupali iz zatvora i dali mu priliku da se snadje i poveže, ali je on neelastičan.*⁶⁴

Bosanski pogledi objavili su dopis jednog sarajevskog imama, u vezi s predstavkom za Gazi Husrev-begovu medresu. U izvještaju sarajevskog imama, koji je dospio u emigraciju, govori se o sjednici, na kojoj su prisustvovali svi sarajevski imami na poziv Vakufskog povjerenstva u Sarajevu. Kroz izvještaj sarajevskog imama, daje se detaljan osvrt na čelne ljude Islamske vjerske zajednice. Fazlija Alikalfić okarakteriziran je sivom eminencijom, postavivši Kemuru za reis – ul – ulemu. Alikalfić je prema izvještaju sarajevskog imama, prednjačio u radnjama, koje su imale za cilj zabranu zara, ukidanje mekteba, otpuštanje neloyalnih kadrova unutar IVZ – a, a na samom sastanku žestoko je kritizirao Muhameda Pašića zbog pisanja predstave. U izvještaju se navodi da je krajnji stav Fazlije Alikalfića bio *da medresu ne treba tražiti*, a da imami kao zvaničnici IVZ – a *osude Pašića za ovaj njegov postupak.*⁶⁵ Dalje se navodi opažanje o sudjelovanju Derviša Tafre na sastanku. Sarajevski imam je u izvještaju vrlo negativno opisao djelovanje Tafre, jer je Derviš Tafro tvrdio, da je Gazi Husrevbegova medresa *kompromitovana, jer se u njoj skupljalo oružje i kako je bolje, da se u nju više ne povraća škola i da je bolje da ostane gdje je sada, jer joj je tamo bolje...*⁶⁶ Tafro je identične stavove o kompromitiranosti Medrese, iznio i prilikom ispitivanja Muhameda Pašića 9. marta 1960. godine, u vezi njegove uloge prilikom pisanja predstave. Navedene tvrdnje odnosile su se na

⁶² Arhiv Bošnjačkog instituta (ABIFAZ), *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11.

⁶³ *Bosanski pogledi*, 14.

⁶⁴ ABIFAZ, *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11.

⁶⁵ *Bosanski pogledi*, 25-26.

⁶⁶ *Isto*, 26.

razdoblje II. svjetskog rata, kada se prema Tafrinim tvrdnjama unutar zgrade Medrese sakupljalo oružje za protivnike NOP – a. Pašić je negirao ove tvrdnje, rekavši da je oružje, koje se nalazilo u Medresi bilo namijenjeno za miliciju, koja se na Bjelašnici borila protiv četnika i ustaša.⁶⁷

U dopisu je naglašena afirmativna uloga imama Ahmeda Basare, koji je dao potporu Muhamedu Pašiću i ostalim potpisnicima predstave. Izvještaj sarajevskog imama završava opažanjima o dvojici utjecajnih i prema riječima imama „*nesavjesnih funkcionera IVZ-e*” Sulejmanu Filipoviću i Hamidu Kukiću. Sulejman Filipović predstavljen je osobom, koja *sa vojničkim nastupom odudara od svega što je izrazito muslimansko*, dok Hamid Kukić prema izvještaju imama, čini iste stvari, koje je činio na poziciji sekretara GO Gajreta, kada je Gajret vezao za srbo – četnike, a danas u Islamskoj vjerskoj zajednici provodi politiku komunista.⁶⁸

U istom broju *Bosanskih pogleda*, u kojima je prezentiran izvještaj sarajevskog imama, donesena su još tri teksta, koja su obrađivala prilike u Islamskoj vjerskoj zajednici. Prvi tekst, govorio je o stanju vjerske obuke u džamijama. Navodi se podatak da je od 250.000 muslimanske djece, samo 1.900 pristupilo vjerskoj obuci. Za ovakvo stanje, uredništvo *Bosanskih pogleda* tereti reis – ul – ulemu i njegove suradnike. Drugi tekst, odnosio se na rušenje džamije u Vogošći. Vlasti u Vogošći su srušile džamiju 1956. godine, pravdajući to potrebom da se izgradi cesta. Ipak, cesta koja je sagrađena tri godine kasnije, zaobišla je mjesto, gdje se nekada nalazila džamija. Muslimani toga mjesta dobrovoljnim akcijama osigurali su novac i pronašli novu lokaciju za džamiju, ali za to nisu dobili dozvolu vlasti, iako su u više navrata zahtijevali od reis – ul – uleme da poduzme određene radnje po tom pitanju. Uredništvo *Bosanskih pogleda* zaključuje, da je Vogošći namijenjena sudbina industrijskih postrojenja, stoga vlasti ne toleriraju postupke Muslimane, koji se ogledaju u posjećivanju džamije i obavljanju namaza (molitve). Uredništvo časopisa je u posljednjem tekstu u tom broju, zahtijevalo odgovor na pitanje, što se događa s otvaranjem muzeja Islamske vjerske zajednice. Odluka o tome donesena je 1954. godine, ali od tada se ništa nije poduzelo po tom pitanju.⁶⁹

Obzirom da se u pogledu predstave kojom se zahtijevao povrat Medrese, u Jugoslaviji dogodio niz rasprava, uredništvo *Bosanskih pogleda* je zbog nemogućnosti da informacije prima u realnom roku, u određenoj mjeri kasnilo s izvještavanjem. *Bosanski pogledi* su u tekstu *Islamska zajednica u borbi*

⁶⁷ ABIFAZ, *Ispitivanje Muhameda Pašića bibliotekara Gazi Husrevbegove biblioteke od strane Derviša Tafre sadašnjeg direktora biblioteke*, sign. 4/ V-11.

⁶⁸ *Bosanski pogledi*, 26-27. Hamid Kukić bio je pristaša kraljeve šestojanuarske diktature. Poziciju u Gajretu koristio je za provedbu srpskih nacionalno – političkih ciljeva. Kada je 1929. godine u Sarajevu boravio britanski publicist Robert W. Seton – Watson, Kukić je bio jedan od muslimana, koji je obavio razgovor s njim. Prilikom susreta Kukić je Watsonu kazao da je „Bosna i Hercegovina istorijom, tradicijom, rasno i etnički, srpska pokrajina i (...) pripada svome glavnom stablu - Srbiji“. Vidi: Z. Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929 – 1941*, 111.

⁶⁹ *Bosanski pogledi*, 27.

za opstanak – metode komunističkih vlasti protiv Muslimana, prezentirali fotokopiju pisma predsjednika Komisije za vjerska pitanja NR BiH Todora Kurtovića, upućeno predsjedniku istoimene komisije za FNRJ. Todor Kurtović u pismu predsjedniku vjerske komisije za FNRJ kaže da je obavio razgovor s Muhamedom Pašićem i još trojicom potpisnika predstave. Razgovor s Pašićem i grupom, obavio je nakon što mu je to savjetovano od reis – ul – uleme, Mustafe Ševe i Derviša Tafre. Kurtović drži da je Pašić *neprijatelj i da je fanatik*. Cilj Pašića i grupe, jeste da među ulemom stvori neprijateljski stav prema reis – ul – ulemi i njegovim suradnicima i da na čelo institucije IVZ postave Dobraču. Kako bi polučili efikasne rezultate, Pašić se aktivirao među stranim delegacijama. Tako je obavijestio afganistansku delegaciju o lošem stanju muslimana te podvrgnuo kritici partijsko rukovodstvo i pojedince iz vjerskog života. *Bosanski pogledi* na kraju ovog teksta, nagovijestili su da će sačiniti jednu predstavku, uz obilje dokumentacije partijske provenijencije, putem koje će izvjestiti UN, muslimanske zemlje i druge međunarodne forume o prilikama u kojima se nalaze bosansko-hercegovački muslimani. Navedenu dokumentaciju, koja se odnosila na metode komunista u pogledu vjerskih pitanja, urednici Bosanskih pogleda dobili su od osobe, koja je napustila Jugoslaviju, a prije napuštanja radila u uredu Komisije za vjerska pitanja.⁷⁰

U Titogradu je (Podgorici) 27. septembra 1960. godine, UDBA uhapsila Huseina ef. Redžepašića. Zatočenje imama Redžepašića izazvalo je pozornost *Bosanskih pogleda*. *Magnum crimen* Redžepašića bio je govor imamima o nespojivosti materijalističkog – komunističkog učenja sa Islamom.⁷¹

Izvještaj Ulema međžlisa o vjersko – prosvjetnim prilikama u NR BiH objavljen je u *Bosanskim pogledima* u mjesecu novembru 1960. godine. Ovaj izvještaj donesen je u tekstu pod naslovom *Islamska zajednica u borbi za opstanak – izvještaj o vjerskoj nastavi*. U izvještaju se govori o prekidu vjerske nastave, zbog odluke vlasti u NR BiH. Prekid se dogodio u sljedećim vakufskim povjerenstvima: Bosanska Dubica, Bileća, Gacko, Glamoč, Kladanj, Livno, Ljubuški, Srebrenica, Zvornik i Trebinje. Izvještaj Ulema međžlisa spominje odluku vlasti da se vjerska nastava može organizirati, samo jednom u mjesecu, i to u trajanju od jednog sata. Dodatna otežavajuća okolnost prilikom izvedbe

⁷⁰ *Bosanski pogledi*, 42. Stavovi Muhameda Pašića, koji su izrečeni pred stranim delegacijama, diskutirani su prilikom sastanka Sulejmana Filipovića i Muhameda Pašića. Filipović je kritizirao tvrdnje Pašića, koje je kazao afganistanskoj delegaciji, da se vjerska obuka održava slabo. Odgovor Pašića glasio je „Ja sam rekao samo činjenično stanje: da je vjerska obuka svedena na minimum...“. Sulejman Filipović oštro je ponovio da se takve stvari smiju kazati „svakome u državi, pa i predsjedniku republike, ali stranim delegacijama ne“, na što je Pašić dodao da „Ja nisam diplomata ni političar da znam šta se smije a šta ne smije reći stranim delegacijama. Samo ja ne znam lagati“. Vidi: ABIFAZ, *Rekonstrukcija zapisnika Muhameda Pašića*, sign. 4/V – 11. U pogledu razgovora, koji je obavio sa Todorom Kurtovićem, Muhamed Pašić ističe da je on (Kurtović) „nastupio (je) prema nama nedržavnički, upravo četnički“. ABIFAZ, *Ispitivanje Muhameda Pašića bibliotekara Gazi Husrevbegove biblioteke od strane Derviša Tafre sadašnjeg direktora biblioteke*, sign. 4/V – 11.

⁷¹ *Bosanski pogledi*, 44.

vjerske nastave, ogledala se u nedostatku udžbenika. Ilmihal (vjerski udžbenik) planiran za vjersku nastavu, odlukom države povučen je, a zamjenski udžbenik nije odobren. Na određenim mjestima istočne, sjeveroistočne i centralne Bosne i Hercegovine, vlasti su tijekom zime zabranile održavanje vjerske nastave u džamiji. Zabranu vjerske nastave državni organi potkrijepili su neadekvatnim uvjetima u džamijama. Ovaj izvještaj imao je dobar prijem među muslimanima u emigraciji. Urednici *Bosanskih pogleda*, donoseći sud na spomenuti izvještaj, istaknuli su, da izvještaj ima tendenciju konfrontiranja organa Islamske zajednice s državom, ukoliko bi bio usvojen.⁷²

Na stranicama *Bosanskih pogleda* pisano je o sudbini muslimanskih mezara. Tako se navodi podatak, da su predstavnici komunističke vlasti zaplijenili ogromnu površinu muslimanskih mezara te na tim lokalitetima izgradili parkove, a da nisu prethodno platili nikakvu odštetu Islamskoj vjerskoj zajednici.⁷³

Ulema, koja nije držala partijsku liniju, suočavala se sa zabranama u pogledu obavljanja vjerskih dužnosti. Proskribiranim članovima uleme, odlukom Vrhovnog islamskog starješinstva (VIS) onemogućeno je *nošenje svakih vanjskih znakova*. Ova zabrana se u prvom redu odnosila na ahmediju. *Bosanski pogledi* su za ovo optužili bivšeg reis – ul – ulemu Fejića, ali i tadašnjeg reis – ul – ulemu Kemuru, da su protiv volje bosansko-hercegovačkih muslimana, ali po instrukcijama partije provodili takve odluke *kojim se progone i diskriminiraju naši vrijedni vjerski predstavnici*. Završavajući tekst o zabrani nošenja vjerskih simbola, uredništvo *Bosanskih pogleda* odalo je omaž preminulom Aliju efendiji Aganoviću, koji je preminuo početkom 1961. godine. Aganović kao istaknuti član vjerskog života bosansko-hercegovačkih muslimana u razdoblju Kraljevine Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske, iskusio je pomenute zabrane. Po odsluženju zatvorske kazne, Aganoviću nije bilo omogućeno *da nosi ahmediju, pa su mu čak zabranjivali da nosi i bradu*.⁷⁴

Partijska instrumentalizacija muslimana i Islamske vjerske zajednice za potrebe međunarodne politike, naišla je na osudu uredništva *Bosanskih pogleda*. Uvodni tekst za deveti broj lista glasio je: *Jedan važan zadatak muslimanske emigracije*. Kroz tekst se govori o licemjernoj politici Tita i njegovih suradnika, koji održavaju prisne diplomatske odnose s preko dvadeset islamskih država, a

⁷² *Bosanski pogledi*, 58. U vezi sa izvještajem, koji je objavljen u Bosanskim pogledima, ostaje nedoumica, je li u pitanju izvještaj Ulema međžlisa iz prethodnih godina, jer je 1959. godine ukinut Ulema međžlis i Vakufska direkcija. U 1959. godini Islamska vjerska zajednica dobila je novi ustav. U odluci o ukidanju Ulema međžlisa kaže se da „Dosadašnja funkcija Ulema međžlisa za NR BiH prestaje s današnjim danom“. Vidi: AGHB, *Zbrika varia*, sign. V – 32-8_1959. M. Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, 221-229. Vakufsko povjerenstvo u Čajniču 15. decembra 1958. godine dostavilo je izvještaj Ulema međžlisu, gdje se navodi, da je vjerska obuka veoma slaba i da se organizira samo u prostorijama džamije. Tijekom zimskih dana, dolazi do prekida vjerske nastave u džamijama u Čajniču, jer su temperature veoma niske, te djeca, zbog neadekvatnih uvjeta ne mogu pohađati vjersku nastavu. AGHB, *Ulema međžlis*, UM – 1 – 2079/1959.

⁷³ *Bosanski pogledi*, 85.

⁷⁴ *Isto*, 121-122.

istovremeno u domovini uzurpiraju temeljna prava muslimanima. Tako je u tekstu naglašeno da su mnogobrojni vakufi uzurpirani, vjerska štampa zabranjena, škole vjerskog karaktera također zabranjena, a Bosanski pogledi posebno su istaknuli činjenicu, da je samo muslimanima u državi zabranjen teološki fakultet. Emigracija okupljena oko *Bosanskih pogleda* smatrala je, da su politička rukovodstva islamskih zemalja posve neinformirana o stvarnim prilikama muslimana u FNRJ. Za izostanak informacija, koje bi objektivno informirale islamske zemlje o lošem položaju muslimana, uredništvo *Bosanskih pogleda*, krivca je pronašlo u rukovodstvu Islamske vjerske zajednice. Oni prema ocjeni bošnjačke emigracije *olakšavaju posao komunistima, zavaravajući one strance s kojima dodju u vezu*. S time u vezi, *Bosanski pogledi* predlagali su poduzimanje akcije koja bi za cilj imala informiranje javnosti islamskih zemalja o teškom položaju muslimana, a sve kako bi potaknula *političke faktore da interveniraju*. Također, naglašena je i potreba demistificiranja partijskih kadrova u Islamskoj vjerskoj zajednici, *jer ćemo na taj način najbolje pomoći našoj porobljenoj braći*.⁷⁵

Sjednica Vrhovnog sabora Islamske vjerske zajednice i govor reis – ul – uleme Kemure na toj sjednici, privukao je pozornost bošnjačke emigracije. Reis – ul – ulema Kemura, tom je prilikom govorio afirmativno o uvjetima u kojima je djelovala IVZ, smatrajući da je takvom stanju doprinijelo načelo odvojenosti *vjere od države*. Svoj govor reis – ul – ulema Kemura zaključio je tvrdnjom da *slobodan razvoj vjerskog života... neće da vide samo naši zakleti neprijatelji*. *Bosanski pogledi* govor reis – ul – uleme Kemure ironizirali su, tvrdeći da su i sami komunisti odustali od etikete zakletog neprijatelja, ali da Kemura i dalje ustrajava na tome. Starješina IVZ okarakteriziran je kao murtat (otpadnik), koji čini i više nego što komunisti traže, ne bi li uništio Islamsku vjersku zajednicu.⁷⁶

Država je Islamsku vjersku zajednicu lišila vakufskih posjeda i na taj je način dovela u podređen položaj. Lišena vakufskih dobara, IVZ je postala finansijski ovisna o državi. Oduzimanje vakufske imovine, bilo je dijelom pomno razrađenog plana, u kojem se stvarna nakana države vješto prikriva njenim kasnijim manevrom, kada postaje spasitelj IVZ, koristeći se prethodno oduzetim resursima te institucije. Bosanski pogledi u jednom preglednom radu o IVZ iznose stajalište, da su finansijske dotacije države IVZ – u namijenjene samo za održavanje snishodljivog aparata unutar te institucije te da je pitanje vremena kada će država *oduzeti ovu pomoć i tako uskratiti materijalnu bazu opstanka raznih organa IVZ - a*.⁷⁷

Komunistička partija Jugoslavije svjesno je izazivala polarizacije unutar konfesionalno – etničkih skupina, a sve s ciljem, da se omogući što efikasniji i prodorniji državni nadzor među etničkim skupinama u Jugoslaviji. Zanimljiv tekst o takvoj djelatnosti komunističke Jugoslavije, objavila je Iskra organ Zbora,

⁷⁵ Isto, 131.

⁷⁶ Isto, 133.

⁷⁷ Isto, 138.

a tekst je preuzet i objavljen u *Bosanskim pogledima*. Tekst govori, kako su Ahmedije i pripadnici derviških redova radili za interes komunističke Jugoslavije. Odmah po imenovanju reis – ul – uleme Ibrahima Fejića, po instrukciji države, pristupio je polarizaciji muslimana, tako što su derviški redovi potaknuti *od režima da bi se stvorila veštačka protivteža hodžama i imamima*. Muharem Paripović, pripadnik talijanskih partizanskih formacija, po okončanju rata stupio je u kontakt s ahmedijskom sektom iz Indije. Paripović je postao pristalica ahmedijskog učenja te se nakon dvije godine vratio u Jugoslaviju. Dolaskom u Beograd 1947. godine, Muharem Paripović upregnut je za ciljeve komunističke partije, da načini polarizaciju među muslimanima i proširi utjecaj. Njegova akcija nije imala uspjeha, s obzirom da Paripović nije pridobio niti jednog muslimana za partijske ciljeve. Naposljetku je, Muharem Paripović dobio poziciju profesora u jednoj beogradskoj školi.⁷⁸

Godine 1962. pojavila se u emigraciji *Okružnica muslimanskih vjerskih dostojanstvenika*. Okružnica je prema početnim informacijama nastala u Sarajevu 16.06.1962. godine, a potpisnici ove okružnice bili su: Hafiz Ibrahim Proho, Hafiz Kamil Silajdžić, Hadži Alija Masić, Hadži Muhamed Begler, Abdulah Dervišević i Hadži Hafiz S. Sahačić. Bosanski pogledi objavili su okružnicu uz uvodno obrazloženje, koje je glasilo: *Naša redakcija primila je sa više strana ovu okružnicu. Ilegalno širenje i prepisivanje dovelo je do nekih malih izmjena, te se pojedini tekstovi koje smo primili jedan od drugog razlikuju. Razlike su međutim beznačajne. Tekst okružnice je, kako čujemo u inostranstvu umnožen*. Na početku okružnice potpisnici ističu da IVZ nije nadležna rješavati političke i finansijske prijepore među muslimanima. Kroz naredne odlomke u tekstu, govori se o teškom položaju Islamske vjerske zajednice u komunističkoj Jugoslaviji, jer državni aparat ne pokazuje poštovanje za *slobodu vjeroispovijedanja i slobodu savjesti, kao i privatno vlasništvo*. Potpisnici redaka zatim govore o krucijalnim nedostacima Islamske vjerske zajednice u FNRJ, a to je pomanjkanje kadrova i teško materijalno stanje uleme. Pored toga, navedeno je da su brojni muslimanski vjerski predstavnici zatočeni u komunističkim kazamatima. Okružnica je uključivala još nekoliko bitnih pitanja vezanih za problematiku IVZ-a, poput vjerske štampe, vjerske škole, pitanje muslimanske omladine i oduzimanje vakufa IVZ – u. U pogledu vjerske štampe, navodi se da je IVZ ostala samo na jednom časopisu, a to je bio Glasnik Islamske vjerske zajednice, dok je po pitanju vjerskih škola, muslimanima nanesena velika nepravda, zbog zatvaranja Šerijatske gimnazije i Više šerijatsko – teološke škole.

⁷⁸ *Isto*, 175-176. Tijekom 1943. godine, knjižnica Muslimanske sviesti, objavila je knjigu *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*. U knjizi se kaže „Odnos islamskog svieta prema obima strankama ahmedijsko – kadijanske sekte je posve negativan. Dovoljno je napomenuti da je englezko – indijska vlada vrlo često i živo preporučivala ovu sektu kao osobit, moderan pravac u Islamu; naime ta sekta je tražila od svojih pripadnika i od ostalih indijskih muslimana punu poslušnost prema englezkom režimu u Indiji, a Englezka je živo nastojala što više muslimana odbiti od Islama i priključiti ih razkolničkoj Ahmediji“. Vidi: Habibur Rahman – M. G. – Konieczny, *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*, Knjižnica Muslimanska Svienst, Sarajevo 1943, 34.

Zabrinutost za muslimansku omladinu, iskazana je navođenjem statističkog podatka o broju vanbračne djece i spolnih bolesti. Oduzimanjem vakufskih dobara, Islamskoj vjerskoj zajednici oduzeta je mogućnost samostalnog finansijskog održavanja. Na kraju, potpisnici poručuju da *osudjujemo i sve one ideologije i sve one društvene sisteme, koji se baziraju na bezbožničkoj filozofiji i lažnom moralu*. Uredništvo Bosanskih pogleda donijelo je i napomenu uz ovu okružnicu, u kojoj su naveli da okružnicu *nismo dobili iz Bosne, niti preko naših uobičajenih veza*. Stil pravopisa u jednoj od okružnica izazvao je određene dvojbe kod uredništva Bosanskih pogleda, koji su poručili da će provjeriti autentičnost okružnice.⁷⁹

U narednom broju *Bosanskih pogleda*, koji je izašao na proljeće 1963. godine, objavljen je tekst Selme Teskeredžić, u kojem je autorica iznijela tvrdnju o tome da okružnice, koje su se pojavile u emigraciji 1962. godine nisu autentične, odnosno da se radi o falsifikatima. U tekstu, čiji je naslov glasio *Igranje sa borbom naroda – Povodom jedne lažne Okružnice muslimanskih vjerskih dostojanstvenika* autorica je iznijela svoje poglede na ovu problematiku. Uvodni dio teksta, analizira prilike u domovini, u kojima ističe neravnotežan položaj Islamske vjerske zajednice s Katoličkom crkvom i Srpskom pravoslavnom crkvom. Islamska vjerska zajednica, za razliku od dvaju navedenih institucija nema kadrove, koji su lojalni muslimanskom narodu. Stoga navodi da *život vjerske zajednice Muslimana BH je doveden u pitanje*. Nadalje stoji, da su *Bosanski pogledi* posebnu pozornost pridavali izvještavanju o prilikama unutar Islamske vjerske zajednice i da su to činili s nakanom, da se muslimanska javnost diljem svijeta upozna s prilikama muslimana u komunističkoj Jugoslaviji. Autorica navodi, da se u emigraciji pojavila određena grupa, koja je zarad finansijskih benefecija od islamskih zemalja i *komplimentata od ustaša* vješto koncipirala čitavu priču u vezi s okružnicom. Tim pristupom, kreatori okružnice samo su davali argumentaciju komunistima, da emigrantske grupe iznose laži o vjerskim prilikama muslimana u Jugoslaviji. Kada se govori o porijeklu okružnice, u odgovoru se navodi, da je uredništvo Bosanskih pogleda okružnicu dobilo s tri adrese, ali da su imena pošiljatelja, kao i okružnica bila krivotvorena. Prvo pismo s okružnicom, *Bosanski* su pogledi dobili od imama Džemala Ibrahimovića iz Njemačke. Drugo pismo s okružnicom u redakciju Bosanskih pogleda stiglo je iz Pariza, a kao pošiljatelj naveden je Šemso Dervišević, koji je bio jedan od urednika Bosanskih pogleda. Treće pismo u kojemu se nalazila okružnica, došlo je iz Rima, a pošiljatelj je bio Teufik Kalajdžić. Naposljetku, u redakciju Bosanskih pogleda dospio je tekst okružnice na arapskom jeziku. Ono po čemu se okružnica na arapskom jeziku, razlikuje od prethodnih, jeste po imenima potpisnika. Naime, kao potpisnici okružnice na arapskom jeziku koja je poslana u Liban, bili su visoki zvaničnici IVZ – a Sulejman Filipović i Derviš Tafro. Autorica navodi, da je okružnica nastala u emigrantskoj zajednici koja se okupljala oko Vjekoslava Maksa Luburića.

⁷⁹ O objavljivanju okružnice u Bosanskim pogledima vidi: *Bosanski pogledi*, 262-264.

Mahmut Muftić označen je ključnim čovjekom, prilikom sastavljanja okružnice, a potporu mu je pružilo nekoliko fratara. U tekstu je ponuđena dosta široka argumentacija, koja ide u prilog tome da se radi o falsifikatu. Korišteni papir, vrste slova i boja, bila je identična proglasima, koji su štampani u *Luburićevoj štampariji*. Upotreba riječi i stil pisanja je *korijenski* što ne odgovara duhu Bosne, navodi autorica. Umiješanost fratara u nastanak okružnice, autorica vidi u rečenici *da se građanski brak protivi islamskoj moralci*, jer takav je brak *ne samo priznat nego jedino ispravan...*, zatim autorica osuđuje tvrdnju da se Islam protivi materijalističkoj nauci, jer su muslimani kroz povijest dali ogromne doprinose u fizici, matematici i drugim granama materijalističke nauke. Tekst Selme Teskeredžić završava određenim smjerokazima za muslimansku demokratsku emigraciju. Ona poručuje da *Mi moramo još više da aktiviziramo pozitivne snage našeg naroda i emigracije kako bi ovakvu radotu onemogućili i ovakve tipove raskrinkali*. Poručuje da pojedinci, koji su izmislili okružnicu, na taj način rade za komuniste i da potkopavaju nastojanja demokratske emigracije.⁸⁰

Pripadnici sarajevske uleme, čija su imena zloupotrebljena, prilikom potpisivanja okružnice nastale u emigraciji, objavili su demantij u *Glasniku Islamske vjerske zajednice*. U demantiju, potpisnici su poručili da nisu učestvovali u pisanju okružnice, a da su iza svega stajali *neprijatelji i otpadnici naše zemlje* koji su *zloupotrijebili naša imena u svojoj prljavoj radoti protiv naših naroda i naše domovine, nastojeći da raznim izmišljotinama neobavještenim u inostranstvu lažno prikažu stanje naše vjerske zajednice*.⁸¹ Demantij sarajevske uleme, u vezi s okružnicom objavljen je u Bosanskim pogledima.⁸²

Pred kraj 1962. godine preminuo je prvi reis – ul – ulema u komunističkoj Jugoslaviji Ibrahim Fejić.⁸³ Bosanski pogledi posvetili su tekst o reis – ul – ulemi Fejiću. Uz biografske crte iz reisovog života, naglašena je njegova uloga u razdoblju II. svjetskog rata, kada je bio među potpisnicima mostarske rezolucije. Fejićev sin Salko igrao je značajnu ulogu u narodnooslobodilačkom pokretu Hercegovine, stoga njegove zasluge na kraju rata nisu prošle neopaženo, jer je postao javnim tužiteljem. U trenutku očeve smrti, Salko Fejić obnašao je dužnost pomoćnika državnog sekretara za vanjske poslove. Za razliku od stava prema reis – ul – ulemi Kemuri, *Bosanski pogledi* zauzeli su blaži stav prema bivšem reisu Fejiću, odajući mu priznanje što se borio protiv progona uleme, oduzimanja vakufske imovine i zatvaranja mekteba. U tekstu posvećenom reis – ul – ulemi Fejiću, Bosanski pogledi navode da je pred

⁸⁰ Odgovor Selma Teskeredžić na okružnice vidi u: *Bosanski pogledi*, 271-273.

⁸¹ *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 1 – 2, Sarajevo, januar – februar 1963. XXVI, 29.

⁸² *Bosanski pogledi*, 279.

⁸³ *Glasnik VIS u FNRJ*, br. 1 – 2, 1963, 3.

kraj mandata Fejić gledao s krajnjim podozrenjem na državni vrh, smatravši „*da nisu ispunili obećanja i da su ga prevarili*”. Držanje Fejića u tom razdoblju, koje je bilo na liniji protudržavnog, doprinijelo je njegovoj smjeni, koja se dogodila prinudom vlasti i Fejićeva sina Salke.⁸⁴

Na arapskom jeziku objavljena je brošura pod naslovom *Teško stanje Islama u Jugoslaviji*. Pisac brošure imao je nakanu priložiti je na Islamskom kongresu u Bagdadu. Do toga nije došlo, jer u tom razdoblju Irakom je vladao komunistički režim. Arapski mediji donijeli su vijest, da je zbog brošure jugoslavenska vlada uložila protest kod libanonskih vlasti, optužujući ih da je kod njih objavljena ova brošura. *Bosanski pogledi* objavili su odlomak iz te brošure, gdje se govorilo u položaju muslimana tijekom Kraljevine Jugoslavije i FNRJ – u. Autor u komparativnoj analizi dvaju poredaka ističe afirmativan odnos Kraljevine Jugoslavije prema islamu, nasuprot držanju komunističke Jugoslavije. Statistički podaci iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije kazuju, da je 1935. godine broj mekteba iznosio 897, a vjeroučitelja 946. U brošuri se razmatraju vjersko – prosvjetne prilike muslimana. Autor zastupa pozitivan stav spram pristupa Kraljevine Jugoslavije, u pogledu islamskih vjerskih škola. Tada su muslimani imali 14 srednjih škola, centralnu Gazi Husrevbegovu medresu, a zatim je uspostavljena Viša islamska šeriatsko – teološka škola u Sarajevu (VIŠT). Komunistički poredak ugasio je većinu vjerskih škola kod muslimana, a autor naglašava da je posebno negativan odjek imalo ukidanje mekteba. Oskudna kadrovska infrastruktura, izazvala je zabrinutost za budućnost muslimanske zajednice u BiH, kod autora brošure. Ozračje stvoreno od komunističke partije pogodovalo je razvoju amoralnog ponašanja kod muslimanske omladine, smatra autor te posebno kritizira državnu politiku, koja je silila muslimane *u armiji, dječkim domovima i na radilištima da jedu svinjsko meso i mast, jer se za njih ne priredjuju posebne kuhinje*. Roditelji, koji su držali do islamskih načela, bili su prisiljavanja da odustanu *od sunećenja muške djece*, a kruna licemjernog odnosa države prema muslimana, ogleдалa se u Paragrafu 333 kaznenog zakona, navodi autor. Prema tom paragrafu u komunističkoj Jugoslaviji, predviđena je kazna za onoga ko spriječava obavljanje vjerskih obreda. S druge strane, državna preduzeća organizirala su radne obaveze petkom u terminu džuma namaza (sedmični namaz za muškarce - muslimane).⁸⁵

Bosanski pogledi nastavili su prenositi odlomke iz brošure *Teško stanje Islama u Jugoslaviji*. Naredni odlomci iz brošure, ukazivali su na politiku podržavljenja imovine Islamske vjerske zajednice. Autor brošure pozvao se na podatak Starješinstva Islamske zajednice od 15. decembra 1960. godine, gdje se navodi, da je 1.493 vakufska objekta, potpalo pod zakon o nacionalizaciji. Takvom stanju, doprinijeli su komunisti, ali i državni poslušnici u IVZ, prema mišljenju autora brošure. Udruženje ilmije i njihov stav očituje se u tome *da svaki*

⁸⁴ *Bosanski pogledi*, 285.

⁸⁵ O ovome vidi: *Bosanski pogledi*, 303-304.

*musliman koji radi na ponovnom stvaranju mekteba, t. j. početnih vjerskih škola, treba da se smatra neprijateljem islamske zajednice, naroda i domovine.*⁸⁶

Na stranicama *Bosanskih pogleda*, u narednom broju, objavljen je odlomak iz brošure, koji je obrađivao sudske procese hodžama i muslimanskim prvacima. Odlomak pod naslovom *Sudjenja hodžama i prvacima*, kazuje o naporima muslimanskih prvaka Bosne i Hercegovine, da izvjeste muslimansku javnost o tegobnom položaju muslimanske zajednice u Titovoj Jugoslaviji. Navedena grupa muslimanskih prvaka uhapšena je 1948. godine, tako da su njihovi planovi spriječeni intervencijom države. Organizacija Mladih muslimana spomenuta je u brošuri te je u kratkim crtama predstavljeno, kako su egipatski mediji izvještavali o procesu protiv Mladih muslimana 1949. godine. Autor brošure nanovo je kritizirao državni vrh komunističke Jugoslavije, zbog nepoštivanja odredbi ugovora od 19. septembra 1919. godine, koji je sklopljen između Kraljevine SHS i velikih sila. Komunistička je Jugoslavija kao pravna nasljednica Kraljevine Jugoslavije, bila dužna poštovati ugovor, kojim su prava manjina bila zajamčena, ali se odlučila za selektivan pristup. Tako je, Titova Jugoslavija kao nasljednica Kraljevine Jugoslavije, poštivala ugovor sačinjen između Sjedinjenih Američkih Država i Kraljevine Srbije iz 1905. godine, u pogledu izručenja ratnih zločinaca, a svjesno se oglašila od odredbi ugovora iz Saint – Germaina.⁸⁷

Tijekom 1963. godine časopis *Bosanski pogledi* falsificiran je u emigraciji. Kasnije su sačinjena dva pisma, koja su detaljnije govorila o tome, a poslana su uredništvu *Bosanskih pogleda*. Vladimir Predavac u pismu kazuje da je preko poznanika *dobio falsificiran broj Bosanskih pogleda*. Falsificirani broj *Bosanskih pogleda* sadržavao je tekstove Adila Zulfikarpašića, Smaila Balića i Tatjane Zulfikarpašić. Tako je Zulfikarpašić u autorskom tekstu napisao *da je bio oficir Ozne*, Smail Balić pisao je o Isusu Kristu „*kao vanbračnom djetetu*“, dok je Tatjana Zulfikarpašić izrekla prijetnju *Ne-Bošnjacima protjerivanjem iz Bosne i Hercegovine...*⁸⁸

Hajrudin Filipović čitatelj *Bosanskih pogleda* iz Danske, poslao je pismu Adilu Zulfikarpašiću i Smailu Baliću. Pismo je objavljeno u *Bosanskim pogledima*, a Filipović se u pismu afirmativno osvrnuo na rad *Bosanskih pogleda*.

⁸⁶ *Bosanski pogledi*, 319. Udruženje ilmije u NR BiH osnovano je 5. septembra 1950. godine. Svjesno dovodeći Islamsku vjersku zajednicu u težak položaj, država je donijela odluku o potrebi formiranja staleških vijeća kod vjerskih zajednica. Iako je država stajala iza čitavog procesa, u javnosti je plasirana priča, da se radi o hobističkoj djelatnosti imama, koja nema nikakva doticaja sa državom. Denis Bećirović u slučaju Udruženja ilmije navodi: „Udruženje ilmije je dijelom plod političkih ucjena i služilo je komunističkom režimu, uz značajnu podršku u radu od strane te iste vlasti“. Vidi: Denis Bećirović, Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika Islamske zajednice u socijalističkoj Bosni i Hercegovini, *Historijska misao*, god. 1, br. 1, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Tuzla 2015, 224.

⁸⁷ *Bosanski pogledi*, 337.

⁸⁸ *Isto*, 342. Povodom pojave falsificiranog broja *Bosanskih pogleda*, oglasila se i Selma Teskeredžić, odbacujući tvrdnje, da je to pseudonim, pod kojim piše supruga Adila Zulfikarpašić, Tatjana Zulfikarpašić.

Filipović je pismo napisao pod dojmom događaja vezanih za krivotvorenu okružnicu, iza koje je navodno stajala sarajevska ulema. Stoga, on u uvodnom dijelu pisma poručuje, da *se osjećao ponosan, kao čitatelj Bosanskih pogleda i poštovatelj Vaš jer vidim da je Vaš rad tako značajan da komunisti i ustaški i četnički ološ želi da Vam što više naškodi*. Inicijator nastanka okružnice bila je UDBA, koja je preko svojih agenata *kao što je famozni i mračni Mahmud Muftić, koji radi s Luburićem i kojeg je Luburić imenovao stožernim bojnikom* nastojala obezvrijediti i diskreditirati muslimansku emigraciju, naveo je Filipović. Zatim Filipović prenosi informacije iz Sarajeva, koje su upućivale, da je inicijator okružnice UDBA, koja je krivotvorila pismo, a sve s nakanom razbijanja muslimanske emigracije. Drugi dio pisma Hajrudina Filipovića, jeste komentar, koji se nadovezuje na pismo Vladimira Predavca u pogledu pojave falsificiranog broja Bosanskih pogleda. Filipović poručuje, da je uočio tekstove s identičnim sadržajem u listu Drina, iza kojeg je stajao Luburić, a gdje je objavljen tekst u kojem je Adil Zulfikarpašić prozvan *oficirom Ozne* te mu je zapriječeno. Filipović je naveo, da je u istom listu, proturena lažna informacija, da je Smail Balić objavio članak u kojemu je tendenciozno pisao o kršćanstvu. Iz emigrantskih krugova okupljenih oko Maksa Luburića, objavljen je i članak koji je pripisan Selmi Teskeredžić, za koju su smatrali da je zapravo Tatjana Zulfikarpašić, supruga Adila Zulfikarpašića. U tom podmetnutom članku, autorica je podvrgnula kritici ustaše i komuniste, ali se tom prilikom referirala na nepostojeći tekst Komunističke borbe, gdje se ustaše *nazivaju židovima i saveznicima Slobodnih Zidara*. Pismo Filipović završava, dajući smjerokaz uredništvu *Bosanskih pogleda* za buduće djelovanje. Tako prioritetom ističe uspostavu štamparije *da nam dušmani ne mogu prljati pragove i širiti zabunu*.⁸⁹

Rasprava o pojavi falsificiranog broja *Bosanskih pogleda* nastavila se među emigrantskim krugovima. Tako su, Bosanski pogledi objavili tekst u kojem su pojavu lažnih Bosanskih pogleda pripisali komunističkim agentima, koji su djelovali *u redovima ustaškog zločinca Pavelićevog generala Luburića*. Navodi se, da su čitavu operaciju osmislili komunisti, a zatim je provodili preko svojih agenata ubačenih u redove ustaške emigracije. Kako bi potkrijepili tvrdnje o umiješanosti jugoslavenske službe, Bosanski pogledi iznijeli su podatke, da se krivotvoreni broj pojavio u Sarajevu, a zatim je *Poslat (je) na nekoliko osoba za koje je UDB – a sumnjala da naš list na neki način dobijaju i čitaju. Dobila ga je i Gazihusrevbegova biblioteka i kancelarija Islamske vjerske Zajednice te nekoliko hodža iz Sarajeva*. Mahmut Muftić označen je kao agent – provokator i realizator komunističkih akcija u emigraciji. Muslimanska emigracija okupljena oko Bosanskih pogleda držala je stav, da su *totalitarci*, odnosno pripadnici ustaške i četničke emigracije, pogodni pijuni u rukama jugoslavenske službe putem koje se može potkopavati demokratska struja u emigraciji.⁹⁰

⁸⁹ *Bosanski pogledi*, 343-344.

⁹⁰ *Isto*, 350. Mahmut Muftić značajna je ličnost, prilikom rekonstrukcije događaja u emigraciji. Nakon Drugog svjetskog rata živio je na području Bliskog istoka. Održavao je veze sa palestinskim

Adil Zulfikarpašić napisao je tekst u *Bosanskim pogledima*, povodom petnaestogodišnjice sarajevskog procesa Mladim muslimanima 1949. godine. Zulfikarpašić proces Mladim muslimanima iz 1949. godine interpretira kao isključivi slučaj u komunističkoj Jugoslaviji gdje nisu sudjeni predratni i ratni neprijatelji komunista, gdje nije bilo počinjenih djela ubistva, špijunaže, sabotaže, a gdje je pored svega izrečeno tako mnogo smrtnih presuda i toliko godina robije. Epilog sarajevskog procesa, prema mišljenju Zulfikarpašića, bila je potpuna uspostava kontrole nad bosansko-hercegovačkim muslimanima, jer je nasilno ugašen pokret, koji je imao vitalnost i perspektivu da se nametne kao politička konkurencija komunistima. Tekst je napisan s tendencijom upoznavanja emigrantske javnosti o procesu protiv Mladih muslimana iz 1949. godine, jer je za razliku od procesa protiv Draže Mihajlovića i Alojzija Stepinca, proces Mladim muslimanima prošao neopaženo u emigrantskoj javnosti. U tekstu Adil Zulfikarpašić navodi, da su članovi mladomuslimanske organizacije iskusili sudbinu muslimanske elite iz 1945. godine te da su komunisti preko lojalnih kadrova, poput prvog reis – ul – uleme Fejića, Sulejmana Filipovića, Hamida Kukića, Sulejmana Kemure i Fazlije Alikalfića uspostavili nadzor nad Islamskom vjerskom zajednicom.⁹¹ Vrijedan detalj u ovom tekstu, jeste tvrdnja Zulfikarpašića o tome kako je UDBA slomila mladomuslimansku organizaciju i pripremila teren za proces iz 1949. godine. Kemal Kurbegović bio je član Mladih muslimana, ali je pod ucjenom UDBE, koja je doznala za njegove homoseksualne sklonosti, postao njihovim suradnikom i agentom unutar mladomuslimanske organizacije.⁹²

Nakon pisanja teksta o procesu Mladim muslimanima iz 1949. godine, Zulfikarpašić je imao pisanu korespondenciju s Nedžibom Šaćirbegovićem, koji je kao član Mladih muslimana osuđen 1946. godine. Iz Zulfikarpašićeva pisma upućenom Šaćirbegoviću, on priznaje, da je prilikom pisanja ovog teksta načinio određene pogreške, ali „da ne treba biti previše strog u ocjeni našeg prikaza” i

muftijom El – Huseinijem i Muslimanskim bratstvom. Kada su 1954. godine egipatske vlasti zabranile Muslimansko bratstvo, Muftić je napustio teritoriju Egipta i nastanio se u zapadnoj Europi. Muftićev život bio je obilježen političko – nacionalnim metamorfozama, a u prilog tome ide i podatak da je imao ulogu posrednika između Muslimanskog bratstva i Hrvatskog narodnog otpora. Tijekom 1960. godine postao je dijelom Hrvatskog narodnog otpora. Vođa Hrvatskog narodnog otpora Maks Luburić na Muftića je gledao, kao na osobu, koja „pomiješa želje sa stvarnošću“, zatim smatrao ga „genijalnim i ludim“ i „infantilnim revolucionarem“. U kontekstu pisanja Bosanskih pogleda, da je Muftić komunistički agent, bitno je napomenuti dva detalja. Godine 1963. UDBA je pokušala izvršiti atentat na Muftića. Drugi detalj, jeste podatak, da je Muftićeva ljubavnica bila suradnica UDBE, što je rezultiralo, da je Muftić, zbog ljubavne afere pao u nemilost Muslimanskog bratstva. Tako je došlo do slabljenja kontakata između Muslimanskog bratstva i Hrvatskog narodnog otpora. U drugoj polovici 60 – ih godina XX. stoljeća, Muftić napušta hrvatska nacionalna stajališta i pristupa krugu bošnjačke emigracije, koja je zastupala bošnjaštvo kao nacionalnu identifikaciju. Vidi: Ivo Mišur, *Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku 1947-1964, Gračanički glasnik - Casopis za kulturnu historiju br. 46, 49-60.*

⁹¹ *Bosanski pogledi*, 421-422.

⁹² *Isto*, 423.

da tekstem nije želio ulaziti u složenost strukture toga pokreta, već samo priložiti *ocjenu političkog značaja MM u životu Bosanskih Muslimana*. Zulfikarpašić je u pismu ponovio da posjeduje kompromitirajuću dokumentaciju za Kemala Kurbegovića i da ga je u tekstu spomenuo, kako bi ukazao da *jedan u principu moralan pokret nije imun od ovakvih stvari*.⁹³

Izvjestavanje o procesima unutar Islamske vjerske zajednice, Bosanski pogledi u emigraciji okončali su objavom otvorenog pisma Alije Nametka, koje je uputio reis – ul – ulemi Kemuri. Bosanski su pogledi pismo prenijeli u skraćenom obliku, uz komentar, da je jugoslavenska obavještajna služba uložila velike napore, da pismo ne dospije u javnost. Dobivši pismo, uredništvo Bosanskih pogleda predložilo ga je *emigrantskoj javnosti da vidi u kakvoj formi se vodi borba protiv kolaboratera režima i partije u vrhovima islamskih institucija*.⁹⁴

Nametak je u otvorenom pismu, načinio kompilaciju propusta reis – ul – uleme Kemure u devet godina mandata. Ipak, Nametak nije ostvario svoju krajnju nakanu, otpočinjanja rasprave s rukovodstvom IVZ – a. Kako bi pismo u domovini ostalo efemerno pobrinula se država, koja je pružila potporu Islamskoj vjerskoj zajednici. U emigraciji je pismo Alije Nametka imalo odjeka. Pored Bosanskih pogleda, emigrantski radio u Madridu posvetio je pozornost ovom slučaju.⁹⁵

(Ne)opravdanost kritike *Bosanskih pogleda* prema IVZ – u

Obavještajna služba Jugoslavije je bošnjačku (muslimansku) emigrantsku zajednicu, promatrala u sklopu ustaške ili četničke emigracije. Uzimajući u obzir, da je pitanje afirmacije muslimanske nacije otpočelo 60 – ih godina prošloga stoljeća, bošnjačka (muslimanska) emigracija, tek je tada dobila zaseban status u analizama jugoslavenske obavještajne službe. U pogledu djelatnosti bošnjačke emigracije, obavještajni aparat držao je da *muslimanska emigracija još nije izvršila ni jedno terorističko djelo, što ne znači da ga neće učiniti*...⁹⁶

Bošnjačka emigracija okupljena oko *Bosanskih pogleda*, iako kritična spram komunističke diktature u Jugoslaviji, za svoju krajnju nakanu nije uzimala demontažu jugoslavenske države, već demokratizaciju tog prostora. Adil Zulfikarpašić kao najisturenija ličnost bošnjačke emigracije je određena politička

⁹³ ABIFAZ, sign. SPMM 6/IIA – 8. O Nedžibu Šaćirbegoviću vidi: *Mladi muslimani*, gl. urednik Zilhad Ključanin, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, 106-114. *Mladi muslimani 1939-2005*, Udruženje Mladi muslimani, Sarajevo 2006.

⁹⁴ *Isto*, 506-507.

⁹⁵ O sadržaju pisma i držanju države prema ovom slučaju vidi: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 171-175.

⁹⁶ Mirsad D. Abazović, *Kadrovski rat za Bosnu i Hercegovinu (1945 – 1991)*, Savez logoraša BiH, Sarajevo 1999, 338-340.

stremljenja Bosanskih pogleda unio u kasniju Demokratsku alternativu. Cijeneći stvaranje bosanske republike unutar jugoslavenske federacije, kao okvir za isticanje *muslimanskih političkih interesa*, bošnjačka emigracija vidjela je mogućnost organiziranja zajedničkog života u Jugoslaviji na načelima demokracije i ravnopravnosti.⁹⁷ Takav scenarij uključivao je i promjenu sistema unutar Islamske vjerske zajednice, koja je trebala označiti prekid s komunističkim nadzorom ove institucije.⁹⁸

Prilikom iznošenja kritika na račun Islamske vjerske zajednice, Bosanski pogledi previdjeli su kontekst, u kojemu je Islamska vjerska zajednica djelovala. Komunisti su tolerirali Islamsku vjersku zajednicu sve dok je njen položaj bio marginalan. To je podrazumijevalo da IVZ ne napušta prethodno određene vjerske okvire djelovanja, a politički avanturizam bio je poželjan samo pod nadzorom države i za račun države.⁹⁹ Shodno tome, pojedine postupke dvojice reis – ul – ulema, teško je tumačiti bez cjelovitog sagledavanja konteksta.¹⁰⁰ Kada je u mjesecu martu 1961. godine, reis – ul – ulema Kemura islamskim narodima diljem svijeta uputio poslanicu povodom ramazanskog Bajrama, poručio je da država ima ogromne zasluge za opstanak i razvitak IVZ – a. Državnom intervencijom, navodio je, omogućena je finansijska potpora, očuvani su objekti islamske kulturne baštine, a zahvaljujući načelu odvojenosti crkve od države, Islamska vjerska zajednica dostigla je status nezavisne institucije.¹⁰¹

Proces dekolonizacije 50 – ih godina prošloga stoljeća i gubitak kolonija u Aziji i Africi, primorao je velike sile da osmisle koncept nesvrstanosti, kako bivše kolonije ne bi posegnule za varšavskim paktom. Tijekom septembra 1961. godine na beogradskoj konferenciji ozvaničen je Pokret nesvrstanih, unutar kojeg je pristupio značajan broj muslimanskih zemalja. Josip Broz Tito nastavio je praksu u pogledu politizacije Islamske vjerske zajednice, dajući joj svjesno na značaju, a sve u cilju odrađivanja državnih poslova. Kako bi učvrstio ugled u muslimanskim zemljama, jugoslavenski državni aparat kroz platformu nesvrstanih, nastojao se prikazati blagonaklon spram islama i Islamske vjerske

⁹⁷ Adil Zulfikarpašić, *Panorama: Pogleda, pojmova, pojava i mišljenja (Povodom osamdesetog rođendana)*, priredio Luka Mičeta, Tersit, Beograd 2001, 34, 38.

⁹⁸ Nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu 1990. godine, Zulfikarpašić osvrnuo se na IVZ – e, kazavši da ima malo poštenih kadrova u toj instituciji, a da je tome doprinijela politika komunista. Oni su (komunisti), kako je tvrdio Zulfikarpašić potpuno uništili IVZ – e i lišili je kvalitetnih kadrova, te dodavši „da je Komunistička partija od dolaska na vlast te strukture potpuno korumpirala“. Vidi: *Isto*, 270.

⁹⁹ Husnija Kamberović, *Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta*, u: *Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, ur. Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 2009, 74.

¹⁰⁰ Određeni autori navode, da potpora IVZ – a za odluku, kojom se zar i feredža suspendiraju, nije odraz oportunitizma rukovodstva IVZ – a, već refleksija unutarnjih muslimanskih debata, koje su imale važno mjesto u povijesti bosansko-hercegovačke muslimanske uleme. Vidi: Safet Bandžović, *Ideja i iskustvo (jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija)*, *Autorovo izdanje*, Sarajevo 2017, 500, fusnota 247.

¹⁰¹ Poslanicu reis – ul – uleme Kemure vidi u: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 4 – 6, Sarajevo, april – juni 1961, XII, 136-139.

zajednice. Tih godina Islamska vjerska zajednica *ponašala se kao istupreno одељење Министарства иностраних послова, а реис ул улема, као успешни министар*. Dragan Novaković navodi, da Pokret nesvrstanih, iako je prvotno pogodio interesima države i Islamske vjerske zajednice, u kasnijim godinama oslabio je suradnju države i IVZ – a. Islamske međunarodne organizacije pružale su finansijsku potporu IVZ – u, a zauzvrat koristile IVZ, kao prostor za daljnje djelovanje prema Europi i Sovjetskom Savezu.¹⁰²

Reis – ul – ulema Kemura, iako označen lojalnim državnim kadrom, imao je različite faze u odnosu spram države. Kada je imenovan za vrhovnog starješinu Islamske vjerske zajednice, država se pobrinula da reis Kemura ne osjeća štetna djelovanja oporbenih elemenata u odnosu na njegovu poziciju. Prema izvještaju Komisije za vjerska pitanja navodi se, da službenici Islamske vjerske zajednice pokazuju razumijevanje za politiku države. Zatim se govori, da je po okončanju II. svjetskog rata, značajan broj službenika IVZ – a odstranjen iz struktura, ali da se zbog važnosti toga pitanja, pristupilo *angažovanju nekih od tih lica (Djoza, Hukića, Derviševića i Mehinagića)*. Komisija je navela, da je u Sarajevu aktivnost razvila grupa, koja je imala negativan stav spram Kemure i *da je ta grupa povezana s inostranstvom i da su dostavljali izvjesne materijale, koji je koristila politička emigracija*.¹⁰³ Referentna točka za razumijevanje odnosa unutar Islamske vjerske zajednice, jeste i diferencijacija kadrova, koju je Sulejman Filipović izložio u razgovoru sa službenikom Komisije za vjerska pitanja, Enesom Hadžićem. Filipović je tadašnje rukovodstvo (reisa Kemure) okarakterizirao zatvorenim, jer se *boji svoga prestiža, te radi toga i ne nastoji da privuče ljude sa visokom teološkom spremom*.¹⁰⁴ Diferencijacija, koju je Filipović sačinio uključivala je tri struje unutar IVZ – a. Prvu struju činili su svršeni Al – Azhara, drugu svršeni Više islamsko – šerijatske teološke škole, a treću svršeni Šerijatsko sudačke škole i medrese. Tadašnje rukovodstvo IVZ – a najvećim dijelom pripadalo je zadnjoj struji, koja nije bila na pozitivnom glasu, jer znanje te struje *je manje od jednog boljeg šerijatskog sudije*.¹⁰⁵ Muhamed Pašić, često spomenut u Bosanskim pogledima, želio je pomoću djelatnosti svoje grupe, na poziciju reis – ul – uleme dovesti Kasima Dobraču, koji je pripadao grupi svršenika Al-Azhara. Smatrajući Dobraču pripadnikom neprijateljske grupe, obavještajne službe posebno su nadzirale njegovu djelatnost. O Kasimu Dobrači navodili su da *održava kontakte sa bivšim funkcionerima IVZ i reakcionarnim muslimanima - intelektualcima* i da su njihove tendencije spram vodstva IVZ – a neprijateljske. Ambivalentnost Dobrače u svakodnevnom djelovanju unosila je konfuziju u obavještajne strukture, jer je kao označeni neprijatelj održavao bliske odnose s Udruženjem ilimije, a prilikom dočeka islamske delegacije iz Libije, našao se u pratnji reis –

¹⁰² Драган Новаковић, *Исламска вјерска заједница на југославенском простору 1878-1991*, Ниш ЈУНИР, Југословенско удружење за научно истраживање религије, 2015, 337, 363.

¹⁰³ АВiН, КVP 10/60, br. evidencije 11.

¹⁰⁴ А. Duranović, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 169-170.

¹⁰⁵ *Isto*, 170.

ul – uleme Kemure. Posebno zanimljiv detalj je, da su obavještajne strukture *U cilju depolitizacije Dobračine aktivnosti i njegova dovođenja na pozicije sprovođenja pozitivne politike u IVZ* koristili Huseina Đozu.¹⁰⁶ Naime, Husein Đozo je od 1960. godine radio u IVZ – u na poziciji vjersko-prosvjetnog referenta VIS – a, a četiri godine kasnije imenovan je za predsjednika Udruženja ilmije, što može služiti pokazateljem približavanja Kasima Dobrače tome udruženju.¹⁰⁷

Afirmacija muslimanske nacije u Jugoslaviji, podudarala se s mandatom reisa Kemure. Na popisu stanovništva iz 1961. godine, uveden je termin Muslimani – etnička grupa, što je bio nagovještaj, da će problematika vezana za nacionalnost muslimana, uskoro dobiti epilog, kroz afirmaciju muslimanske nacije. Kategorija Muslimani – etnička grupa kretala se na liniji koncepcija Edvarda Kardelja, koji je za muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine tvrdio, da nacionalno nisu niti Srbi, niti Hrvati, već da se radi o zasebnoj etničkoj grupi.¹⁰⁸ Ambicije Sulejmana Kemure, da se nametne vođom Muslimana, bez obzira je li se radilo o religioznim ili religijski indiferentnim Muslimanima, ubrzale su čitav proces vezan za priznavanje muslimanske nacije.¹⁰⁹ Islamska vjerska zajednica bila je poželjna kao sredstvo za postizanje partijskog cilja, ali se IVZ nikako nije mogla naći u ulozi centralne institucije muslimanske nacije. Dalekosežni cilj jugoslavenskih komunista, podrazumijevao je preuzimanje vodeće uloge unutar svake nacije u Jugoslaviji, a kako bi to ostvarili, činili su različita i protuslovna nacionalna stajališta, katkada čak i u buržoaskom smislu riječi.¹¹⁰ U pogledu nacionalnog opredjeljivanja, za razliku od raspoloženja u domovini, bošnjačka emigracija zalagala se za bošnjačku nacionalnu nominaciju. Bošnjaštvo van emigrantske zajednice imalo je iznimno mali broj pristalica. Komunisti su strahujući, da bi bošnjaštvo omogućilo preduvjete za razvitak Bosne i Hercegovine, koja bi u perspektivi postala mononacionalna država, pohitali za afirmacijom muslimanske nacije, što je u tom momentu najadekvatnije pogodovalo interesima komunističke partije.¹¹¹

Iako su oponenti reis – ul – uleme Kemure kritizirali izmještanje Medrese i nedostatak teološkog fakulteta, koristeći to *ad hominem* argumentom, vrhovni starješina IVZ – a je tijekom mandata pokrenuo značajne stvari, kako bi

¹⁰⁶ O praćenju Kasima Dobrače korišten je dokument: SUP – UDB – Sarajevo II odjeljenje Sarajevo, 8/3 – 1965. Predmet: Zabilješka o pregledu materijala Dobrača Kasima, službenik Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu – stalna kontrola. Husein Đozo bio je svršnik Al Azhara, kao i Kasim Dobrača. Više vidi: Jusuf Ramić, *Bošnjaci na El – Azheru*, Rijaset IZ u BiH, Sarajevo 1997.

¹⁰⁷ O angažmanu Huseina Đoze vidi u: Ahmed Mehmedović, *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev – begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo 2018, 155

¹⁰⁸ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Svjetlost, Sarajevo 1972, 25.

¹⁰⁹ A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 215.

¹¹⁰ Ivo Banac, *Sa Staljinom protiv Tita (Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu)*, Globus, Zagreb 1990, 57.

¹¹¹ Opširnije pogledati u: Husnija Kamberović, Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina, u: *Zbornik radova (Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative)*, Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo 2021, 85.

ispravio navedene nedostatke. U određenim situacijama reis – ul – ulema Kemura, ipak je pokazao odvažnost sprama režima, zaprijetivši svojom i ostavkom bliskih suradnika, ukoliko se pitanje Medrese ne riješi adekvatno. Država je pridavala pozornost pitanju povratka Medrese IVZ – u u situacijama u kojima se pojačavalo nezadovoljstvo muslimanske čaršije prema reisu Kemuri. Istine radi, režim u početku povratak Medrese u stare prostorije nije smatrao realnom opcijom. Povratak Medrese u autentičan prostor Gazi Husrevbegova vakufa, dogodio se godinu dana nakon smrti reis – ul – uleme Kemure.

U čitavom procesu povratka Medrese reis Kemura imao je veliki značaj.¹¹² Osnutku islamskog teološkog fakulteta prethodilo je nekoliko značajnih događaja. Kada je imenovan za reis – ul – ulemu, Kemura je u nastupnom govoru naglasio potrebu rada na *стварању професорског кадра за теолошке факултете а он би се могао добити из редова апсолвената Гази Хусреvbегове Медресе, који би своја теолошка науковања наставили на највишем исламском свеучилишту Ел – Азхар или на неким другим исламским теолошким факултетима у исламским земљама.*¹¹³ Izbor Al – Azhara za školovanje budućeg kadra, refleksija je geopolitičke pozicije komunističke Jugoslavije.¹¹⁴ Tijekom 1962. godine dogodio se odlazak prve grupe studenata iz FNRJ na Al – Azhar. Prvu grupu studenata činili su Ahmed Smajlović, Jusuf Ramić, Salko Čanić, Merzuk Vejzagić i Hamdija Jusufspahić. Odlasku studenata u Ujedinjenu Arapsku Republiku na studije, zasluge su pripisane rukovodstvo IVZ – a, koje je nastojalo osvježiti kadrovsku infrastrukturu unutar institucije.¹¹⁵ Premda je rukovodstvo Islamske vjerske zajednice školovanjem kadra van Jugoslavije, nastojalo obrazovati inicijalno jezgro za uspostavu teološkog fakulteta, država je s druge strane imala potpuno drugačije namjere.

Svjesna podjela unutar muslimanske javnosti, država je prvobitno dopustila odlazak studenata u Kairo, kako bi omogućila školovanje visokog kadra, ali istovremeno izbila argument Islamskoj vjerskoj zajednici i *muslimanskoj čaršiji* za otvaranjem Islamskog teološkog fakulteta. Na taj je način, država davala impuls muslimanskoj čaršiji za napade na reis – ul – ulemu Kemuru, ali isto tako jačala svoju poziciju u Islamskoj vjerskoj zajednici, braneći reisa od napadaja dijela muslimanske javnosti. Proklamirani cilj reis – ul – uleme Kemure o potrebi školovanja kadra, našao se u opreci s državnim strategijom. Neuhvatljivi procesi u kasnijim godinama, u vidu odlazaka studenata na školovanje u inostranstvo, izvan nadzora organa Islamske vjerske zajednice,

¹¹² O povratku Medrese pogledati: A. Duranović, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*, 113-123.

¹¹³ Д. Новаковић, *Исламска вјерска заједница*, 364.

¹¹⁴ S. Bandžović, *Ideja i iskustvo*, 512.

¹¹⁵ Mustafa Ševa, Odlazak prvih studenata iz socijalističke Jugoslavije na Univerzitet El Azhar u Kairu, u: *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, br. 10 – 12, Sarajevo, oktobar – decembar 1962, XIII, 335-337.

primorali su državu na izmjenu strategije. U tim okolnostima država iskazuje spremnost za pokretanjem Islamskog teološkog fakulteta.¹¹⁶

Umjesto zaključka

Zbog političke i nacionalne rascjepkanosti bosansko-hercegovačkih muslimana tijekom prve polovice 20. stoljeća, završetak II. svjetskog rata dodatno je usložnio prilike među njima. Dok se jedan broj muslimana našao na strani narodnooslobodilačkog pokreta, značajan dio preživjele muslimanske inteligencije napustio je Jugoslaviju, shodno vojno – političkom porazu ideje koju su zastupali. Značajnom dijelu muslimana, odlazak u emigraciju nametao se kao jedino rješenje, koje je jamčilo bijeg od *revolucionarne pravde*. Ostatak muslimanske predratne i ratne elite, koji je ostao u domovini suočio se s gubitkom života ili slobode. Institucije od značaja za društvenu, vjersku i političku djelatnost bosansko-hercegovačkih muslimana, nisu bile izuzete od kadrovskih i ideoloških zahvata. Zbog potencijalne opasnosti i važnosti u djelatnoj politici, komunistički je režim, Islamsku vjersku zajednicu deprivirao od *nepodobnih* kadrova, a na njihova mjesta doveo *lojalan* državni kadar. Emigracija proistekla iz bosansko-hercegovačkih muslimana, nakon konsolidacije sustavno je kritizirala tadašnje rukovodstvo Islamske vjerske zajednice. Početna zabrinutost za sudbinu bosansko-hercegovačkih muslimana i Islamske vjerske zajednice dolazila je od hrvatske muslimanske emigracije, koja je baštinila politiku Nezavisne Države Hrvatske. U svojoj djelatnosti hrvatski muslimanski nacionalisti, radili su na ponovnoj uspostavi hrvatske države koja je prema njihovom stajalištu bila najbolji jamac opstojnosti bosansko-hercegovačkim muslimanima. Pojavom bošnjačke emigracije, nije došlo do prekida muslimana s hrvatskom političkom emigracijom. Šezdesetih godina 20. stoljeća, angažmanom Adila Zulfikarpašića, koji je napustio Jugoslaviju početkom 1946. godine, dolazi do postepene afirmacije bošnjaštva. Grupa okupljena oko Zulfikarpašića reaktualizirala je časopis *Bosanski pogledi* 1960. godine. U tom se časopisu iscrpno analiziralo stanje islama, muslimana i centralne institucije jugoslavenskih muslimana - Islamske vjerske zajednice. Iz predočene analize, razvidno je, da je, uredništvo *Bosanskih pogleda* posjedovalo značajano dokumentaciju partijske provenijencije, na osnovu koje je činilo kritiku rukovodstva IVZ – a. Od kraja II. svjetskog rata, do 60 – tih godina prošlog stoljeća, Islamska vjerska zajednica imala je različite uloge i položaje dodijeljene od države. Komunistički državni aparat, načinio je Islamsku vjersku zajednicu objektom politike, koristeći mehanizme prisile i ucjene. Tako se ova vjerska institucija našla pred misijom djelovanja u nametnutim okolnostima. Reis

¹¹⁶ Д. Новаковић, *Исламска вјерска заједница*, 365; А. Дурановић, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 143-147. Reis – ul – ulema Kemura, iako je imao ogroman doprinos u projektu Islamskog teološkog fakulteta, uslijed smrti nije dočekaao otvaranje. Vidi: А. Дурановић, *Исламска заједница у југославенском социјализму*, 147.

– ul – ulema Kemura je usprkos kritikama uspio polučiti rezultate. Iako, napore Kemure za stabilizacijom IVZ pomogli su dijelovi one muslimanske elite, koji su po odsluženju kazne zbog *grijeha* prema *revoluciju* inkorporirani unutar strukture Islamske vjerske zajednice. Islamska zajednica postala je kao jedna od stožernih institucija Bošnjaka. U radu su obrađena dva bitna fenomena iz suvremene bošnjačke povijesti, bošnjačka emigracija i Islamska vjerska zajednica. Emigracija proistekla iz vojno – političkog sloma Nezavisne Države Hrvatske, bila je usko povezana sa Islamskom vjerskom zajednicom u međuratnom i ratnom razdoblju. Ishod II. svjetskog rata uslovio je promjene unutar rukovodeće strukture Islamske vjerske zajednice. Komunistički poredak u Jugoslaviji svjesno je proizvodio političko - nacionalna razmimoilaženja među bosansko-hercegovačkim muslimanima (Muslimanima), s ciljem onemogućavanja njihove konsolidacije i nametanja partije kao jedinog mogućeg rješenja.

Summary

Due to the political and national fragmentation of Bosnian-Herzegovinian Muslims during the first half of the 20th century, the end of World War II further complicated the situation among them. While some Muslims aligned with the national liberation movement, a significant portion of the surviving Muslim intelligentsia left Yugoslavia, in line with the military-political defeat of the ideas they represented. For many Muslims, emigration became the only solution that guaranteed an escape from revolutionary justice. The remainder of the pre-war and wartime Muslim elite who remained in the homeland faced the loss of life or freedom. Institutions significant for the social, religious, and political activities of Bosnian-Herzegovinian Muslims were not exempt from staffing and ideological interventions. Due to the potential danger and importance in active politics, the communist regime deprived the Islamic Community of unsuitable personnel, replacing them with loyal state appointees. The emigration of Bosnian-Herzegovinian Muslims systematically criticized the then-leadership of the Islamic Community after its consolidation. Initial concern for the fate of Bosnian-Herzegovinian Muslims and the Islamic Community came from the Croatian Muslim emigration, which inherited the politics of the Independent State of Croatia. In their activities, Croatian Muslim nationalists worked towards the re-establishment of a Croatian state, which they believed was the best guarantor of the survival of Bosnian-Herzegovinian Muslims. With the emergence of Bosniak emigration, there was no break in relations between Muslims and Croatian political emigration. In the 1960s, through the engagement of Adil Zulfikarpašić, who left Yugoslavia in early 1946, there was a gradual affirmation of Bosniak identity. A group gathered around Zulfikarpašić reactivated the journal “Bosanski pogledi” in 1960. This journal extensively analyzed the state of Islam, Muslims, and the central institution of Yugoslav

Muslims—the Islamic Community. From the presented analysis, it is evident that the editorial board of “Bosanski pogledi” possessed significant documentation of party provenance, on the basis of which it critiqued the leadership of the Islamic Community. From the end of World War II until the 1960s, the Islamic Community played various roles and positions assigned by the state. The communist state apparatus made the Islamic Community an object of politics, using mechanisms of coercion and blackmail. Thus, this religious institution found itself on a mission of action in imposed circumstances. Reis-ul-ulema Kemura managed to achieve results despite the criticism. Although Kemura's efforts to stabilize the Islamic Community were aided by parts of the Muslim elite, who, after serving sentences for their transgressions against the revolution, were incorporated into the structure of the Islamic Community. The Islamic Community became one of the central institutions of the Bosniaks. This work addresses two significant phenomena from contemporary Bosniak history: Bosniak emigration and the Islamic Community. The emigration resulting from the military-political collapse of the Independent State of Croatia was closely linked to the Islamic Community during the interwar and wartime periods. The outcome of World War II led to changes within the leadership structure of the Islamic Community. The communist regime in Yugoslavia deliberately fostered political-national divergences among Bosnian-Herzegovinian Muslims with the aim of preventing their consolidation and imposing the party as the only possible solution.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. Arhiv Bosne i Hercegovine
2. Arhiv Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića
3. Arhiv Gazi Husrev – begove biblioteke

Novine/Newspaper:

1. *Bosanski pogledi* (1955)
2. *Bosanski pogledi* (1960 - 1967)
3. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*
4. *Hrvatska volja*: glasilo Hrvata na Orijentu

Knjige/Books:

1. Abazović M. D, *Kadrovski rat za Bosnu i Hercegovinu (1945-1991)*. Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1999.
2. Banac I, *Sa Staljinom protiv Tita (Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu)*. Globus, Zagreb 1999.
3. Bandžović S, *Ideja i iskustvo (jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija)*. Autorovo izdanje, Sarajevo 2017.

4. Bećirović D, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije 1945 - 1953*. BNZ za Grad Zagreb, Islamska zajednica u Hrvatskoj, Institut za istoriju Sarajevo. Zagreb – Sarajevo 2012.
5. Duranović A, *Islamska zajednica u jugoslavenskom socijalizmu*. Udruženje za modernu historiju, Sarajevo 2021.
6. Filandra Š, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sejtarija. Sarajevo 1998.
7. Habibur Rahman, M. K. Konieczny, *Razvoj Islama u Njemačkom Rajhu*. Knjižnica Muslimanska Svjest. Sarajevo 1943.
8. Hasanbegović Z, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929-1941 (U ratu i revoluciji 1941-1945)*. BNZ za Grad Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012.
9. Imamović M, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955-1967*. Bošnjački institut. Sarajevo 1996.
10. Jahić A, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini 1908 - 1950*. BNZ za Grad Zagreb - Naučnoistraživački centar Ibn Sina. Zagreb 2017.
11. Jahić A, *Vrijeme izazova: Bošnjaci u prvoj polovini XX. stoljeća*. BNZ za Grad Zagreb i Zagrebačka županija/Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića. Sarajevo 2014.
12. Karić E, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX. stoljeća I*. El - Kalem. Sarajevo 2004.
13. Loza T, *Povratak u Bosnu*. Karantanija. Ljubljana 1990.
14. Mehmedović A, *Leksikon bošnjačke uleme*. Gazi Husrev - begova biblioteka Sarajevo. Sarajevo 2018.
15. Mehmedović A, *Upravljanje vakufima u Bosni i Hercegovini 1847 - 2017*. El - Kalem - Vakufska direkcija u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 2017.
16. Mičeta L, *Adil Zulfikarpašić Panorama: Pogleda, pojmova, pojava i mišljenja (Povodom osamdesetog rođendana)*. Tersit. Beograd 2001.
17. *Mladi muslimani 1939 – 2005*, Udruženje Mladi muslimani. Sarajevo 2006.
18. *Mladi muslimani*, prir. Zilhad Ključanin. Biblioteka Ključanin. Sarajevo 1991.
19. Nametak A, *Sarajevski nekrologij*. Bošnjački institut - Nakladni zavod Globus. Zürich 1994.
20. Pešelj B, *U vrtlogu hrvatske politike: sjećanje i pogledi (Poseban osvrt na pitanje Bosne)*. Bošnjački institut. Zürich 1989.
21. Purivatra A, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*. Svjetlost. Sarajevo 1972.
22. Ramić J, *Bošnjaci na Al - Ezheru*, Rijaset IZ u BiH. Sarajevo 1997.
23. Rujanac Dženita. S, *Odnos vjerskog i nacionalnog u identitetu Bošnjaka od 1980. do 1990. godine*. Institut za istoriju. Sarajevo 2012.
24. Salkić M, *Ustavi Islamske zajednice*. El - Kalem. Sarajevo 2001.
25. Šeta F, *Reis - ul - uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*. PGD Iskra Visoko. Sarajevo 1991.
26. Sultanović A, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma: društveni položaj i djelovanje imama u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1971. godine*. El Kalem - Udruženje Ilmije IZ u BiH. Sarajevo 2021.
27. Новаковић Д, *Исламска вјерска заједница на југославенском простору 1878-1991*. ЈУНИР, Југословенско удружење за научно истраживање религије. Ниш 2015.

Članci/Articles:

1. Bećirović D, Ibrahim ef. Fejić - Prvi reisul - ulema u Titovoj Jugoslaviji. *Historijski pogledi*, god. 2, br. 2, Tuzla 2019, 278-299. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2019.2.2.278>).
2. Bećirović D, Osnivanje, položaj i aktivnosti prvog udruženja službenika. *Historijska misao*, Društvo historičara Tuzlanskog kantona, 2015, 207-225.

3. Bencetić L, Prikaz pisanja lista Hrvatska volja: glasilo Hrvata na Orijentu. *Zbornik radova predstavljenih na prvom hrvatskom iseljeničkom kongresu u Zagrebu*, 2014, 575-580.
4. Boeckh K, Vjerski progono u Jugoslaviji 1944. - 1953.: staljinizam u titoizmu. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2006, 403-431.
5. Kamberović H, Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina. *Zbornik radova Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative*, Sarajevo 2021, 83-87.
6. Kamberović H, Bošnjaci 1968: Politički kontekst priznanja nacionalnog identiteta. *Zbornik radova: Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka*, Sarajevo 2009, 59-81.
7. Memišević H, Emigrantska političko - nacionalna strujanja Adila Zulfikarpašića. *Zbornik radova: Bošnjaci u emigraciji - Adil Zulfikarpašić i nacionalno - politički vidokrug Bosanski pogledi*, Sarajevo 2023, 87-93.
8. Mišur I, Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku, *Gračanički glasnik - Časopis za kulturnu historiju*, Gračanica 2018, 49-60.
9. Novaković D, Organizacija hadževa i problemi koji su pratili izvršavanje te vjerske obveze u Jugoslaviji od 1945. do 1991. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 2004, 463-471.
10. Животић А, Политичка емиграција из Југославије у Сирији 1947-1952. *Токови историје*, Београд 2008, 46-59.

Prof. Ass. Dr. Kosovar BASHA

Institute of History – Prishtina, Republic of Kosovo

E-mail: kosovarbasha@hotmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:35:37(497.115:496.5)"1968/1969" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.349>

**RELATIONS BETWEEN KOSOVO AND ALBANIA
(1968-1969)**

Abstract: *This study sheds light on the relations between Kosovo and Albania during 1968. Using archival documents in the Ministry of Foreign Affairs of Albania, relevant literature and the press of the time, the author intended to carefully treat these relations in several aspects such as military, political, educational, and cultural. The developments between the two countries, including important academic organizations, the role of intellectuals in Kosovo, the demands of students for the Republic of Kosovo within the Yugoslavia and Albania in the meantime, are seen by the author as inseparable parts of a historical context. Albanian historiography has valuable studies in the light of these complex relationships for the period 1968-1969. The author highlights the political and economic aspects as the main characteristic of this cooperation that prevailed in these relationships between the two countries. Until 1966, the main source of the Albanian leadership regarding the events in Yugoslavia and Kosovo and Metohija was the Embassy of Albania in Belgrade, as well as embassies in other European countries, which received certain information about Yugoslavia.*

After the Brion Plenum, Albania began to receive confidential information from unnamed sources from the provincial leadership of Kosovo and Metohija. As the origin of certain information in the reports, the Nase minister often stated "from our source close to Fadil Hoxha or "from our source in Udba" or "from our source in the Kosovo leadership". I have no doubt that during this period, Albania developed a network of informers in the province, including which included influential provincial officials. The confidential documents of the Central Committee of the Party of Labor of Albania also contain some so far little-known information about events in the province and political relations in Yugoslavia at the end of the 1960s. Their content in certain measures raises the question of how much the understanding of socialist Yugoslavia in the decades after its disintegration was determined by the untouchability of the postulate of the pro-Yugoslav orientation of the leaders who created the state and party policy of the Union of Communists of Yugoslavia in the 1960s. Changes in the position of the autonomous provinces in Serbia at the end of the sixties of the 20th century were reflected in the relations of Kosovo

with Albania. State Secretariat for Foreign Affairs and the Federal Executive Council began in 1967 to encourage the cultural and economic integration of Kosovo with Albania, explaining it as a strategy for the normalization of relations between Yugoslavia and Albania. After the meetings in Pristina and Tirana and the meetings between them visit of educational delegations, it was agreed that textbooks from Albania will be used in the school system of Kosovo and Kosovar companies redirected their production to the Albanian market. University of Tirana professors engaged are in classes at Pristina faculties. The reports of the Albanian lecturers from Prishtina did not provide the party leadership of Albania with a wide range of information about the situation in Yugoslavia. The work is primarily based on unpublished archival materials of the Central State Archives of Albania in Tirana and Archive of Kosovo.

Key words: *Kosovo, Albania, Yugoslavia, Relations, etc.*

ODNOSI IZMEĐU KOSOVA I ALBANIJE (1968-1969)

Apstrakt: *Ova studija osvjetljava odnose između Kosova i Albanije tokom 1968. godine. Koristeći arhivske dokumente u Ministarstvu vanjskih poslova Albanije, relevantnu literaturu i štampu tog vremena, autor je imao za cilj pažljivo obraditi ove odnose u nekoliko aspekata kao što su vojni, politički, obrazovni i kulturni. Razvoj događaja između ove dvije zemlje, uključujući važne akademske organizacije, ulogu intelektualaca na Kosovu, zahtjeve studenata za Republiku Kosovo unutar Jugoslavije i Albanije u međuvremenu, autor vidi kao nerazdvojne dijelove historijskog konteksta. Albanska historiografija ima vrijedne studije u svjetlu ovih kompleksnih odnosa za period 1968-1969. Autor ističe političke i ekonomske aspekte kao glavnu karakteristiku ove saradnje koja je prevladavala u ovim odnosima između dvije zemlje. Do 1966. godine, glavni izvor informacija albanskog rukovodstva o događajima u Jugoslaviji i Kosovu i Metohiji bio je Ambasada Albanije u Beogradu, kao i ambasade u drugim evropskim zemljama, koje su dobijale određene informacije o Jugoslaviji.*

Nakon Brionskog plenuma, Albanija je počela primati povjerljive informacije od neimenovanih izvora iz pokrajinskog rukovodstva Kosova i Metohije. Kao izvor određenih informacija u izvještajima, Nasi ministar je često navodio "iz našeg izvora bliskog Fadilu Hoxhi" ili "iz našeg izvora u Udbe" ili "iz našeg izvora u kosovskom rukovodstvu". Nemam sumnje da je u ovom periodu Albanija razvila mrežu doušnika u pokrajini, uključujući uticajne pokrajinske zvaničnike. Povjerljivi dokumenti Centralnog komiteta Partije rada Albanije također sadrže neke do sada malo poznate informacije o događajima u pokrajini i političkim odnosima u Jugoslaviji krajem 1960-ih godina. Njihov sadržaj donekle postavlja pitanje koliko je razumijevanje socijalističke Jugoslavije u decenijama nakon njenog raspada bilo određeno nedodirljivošću postulata projugoslavenske orijentacije lidera koji su kreirali državnu i partijsku

politiku Saveza komunista Jugoslavije 1960-ih godina. Promjene u položaju autonomnih pokrajina u Srbiji krajem šezdesetih godina 20. vijeka odražavale su se u odnosima Kosova sa Albanijom. Sekretarijat za vanjske poslove i Savezno izvršno vijeće počeli su 1967. godine poticati kulturnu i ekonomsku integraciju Kosova sa Albanijom, objašnjavajući to kao strategiju za normalizaciju odnosa između Jugoslavije i Albanije. Nakon sastanaka u Prištini i Tirani i susreta između njih, posjete obrazovnih delegacija, dogovoreno je da će udžbenici iz Albanije biti korišteni u školskom sistemu Kosova i kosovarske kompanije preusmjerile su svoju proizvodnju na albansko tržište. Profesori Univerziteta u Tirani angažirali su se na predavanjima na fakultetima u Prištini. Izvještaji albanskih predavača iz Prištine nisu pružali partijskom rukovodstvu Albanije širok spektar informacija o situaciji u Jugoslaviji. Rad se prije svega oslanja na neobjavljene arhivske materijale Centralnog državnog arhiva Albanije u Tirani i Arhiva Kosova.

Ključne riječi: *Kosovo, Albanija, Jugoslavija, odnosi, itd.*

Introduction

Albanian-Yugoslav relations had an intensification even before the World War II. They became tangible as early as between the two world wars. Yugoslavia was the first country to recognize the regime in Albania. The first country with which Albania established diplomatic relations after the World War Two was Yugoslavia.¹ After this act, Albanian-Yugoslav relations were quite good, in the political, cultural and educational spheres. These interdependent relationships were crowned more in the aforementioned spheres.² As a result of this mutual cooperation, we have Enver Hoxha's visit to Belgrade in 1946, who presented his views on Kosovo in a conversation with Tito.³ *This meeting was published in his book by the well-known Albanian diplomat Lisen Bashkurti. Enver Hoxha and Tito in the meeting in Belgrade emphasized that I expressed the opinion of the Albanian side that Kosovo and other Albanian lands inhabited by Albanians belong to Albania and should be returned to it. The Albanians fought for a free and sovereign Albania, to which other Albanian countries must now join.* The Yugoslav side had other plans to fulfill the ambitions of the Slavic peoples, that by dividing into three Yugoslav republics, the Albanian population could decrease and be less homogeneous.⁴ From 1948, the relations between the two countries were interrupted and remained largely frozen in 1953. The restoration of diplomatic relations with Yugoslavia was proposed by the

¹ Vladimir Dedijer, *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd 1980, 257.

² Sabit Sylaj-Qerim Lita, *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave, 1944-1948, Vëllimi I*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 2020, 341, 392.

³ Lisen Bashkurti, *Diplomacia e vetizolimit, rasti i Shqipërisë 1961-1989*, Tiranë 2004, 597.

⁴ L. Bashkurti, *Diplomacia*, 597.

Albanian side in November 1953. Thus, in 1954, representative offices were opened in Tirana and in Belgrade, respectively.⁵ The Albanian state became interested in the issue of Kosovo from 1959 in different forms. Referring to the work of Enver Hoxha in volume 17 of his work published in 1974, he evokes his memories where he reveals the meeting of the Political Bureau in which *some problems of the history of Albania were discussed*, where Enver Hoxha declared that *the issue of reflecting the history of Kosovo after 1912 deserves a special study*.⁶ And the historian Sabit Syla offers us data with concrete facts where Albania, through its leader, raised its voice in various activities for Kosovo. Even at the end of the 1950s, Albania was silent with concrete actions on the political situation in Kosovo. Some of the reasons why the Albanian state remained silent on the political developments in Kosovo were due to the nature of Albania's internal political situation as well as its international relations.

Albania had political relations with the Soviet Union from 1948-1961. In this period, the Albanian state had made very little effort on the diplomatic level for Kosovo. The USSR was not ready to support Enver Hoxha on the issue of Kosovo. The Albanian government headed by Enver Hoxha, after the meeting he had with Stalin, received recommendations in March 1949, where it was expressly stated that “the issue of Kosovo should be put on the back burner” and that the first issue was “the overthrow of Tito's clique”.⁷

The leader of the USSR, Nikita Khrushchev, demanded the closure of the Kosovo issue and the unconditional improvement of Albania's relations with Yugoslavia. Albania's political orientation in foreign policy from China also brought a change of course in its ideological fabric. It must be said that Albania started using the card of nationalism since the late 60s. Whereas at the beginning of the 60s we have a slightly more serious approach to the Albanian leadership over Kosovo. The same was done by the Albanian leaders of Kosovo, who until then had not even considered doing this, because the fierce Serbian oppression made such a thing impossible. Albanian historical personalities, such as Gjergj Kastrioti-Skënderbeu, were strong points where they were seized to promote the national feeling and to proclaim to the people the feeling of patriotism. Albania through its actions, which were mainly related to the meetings of the Albanian leader with the people, in various Albanian cities. Therefore, numerous meetings were held in cities such as: Peshkopia, Gjirokastra, Fushë-Kruja, etc. In all these meetings, Enver Hoxha emphasized that the Albanian minority in Yugoslavia should have equal rights with other Yugoslav peoples. It is important that the political situation in Kosovo during this period was carefully looked at the level of propaganda and Albania's actions were largely speeches and not official diplomatic positions.⁸

⁵ Sabit Syla, *Shteti shqiptar dhe çështja e Kosovës, 1939-1981*, Instituti i Historisë-Prishtinë, Prishtinë 2017, 154.

⁶ Enver Hoxha, *Vepra*, Vëllimi.17, 8 Nëntori, Tiranë 1974, 77-78.

⁷ S. Syla, *Shteti*, 287.

⁸ *Ibidem*, 191.

Until the fall of Ranković, in 1966, from power, the official Yugoslav policy was against the cooperation of the Albanian population with Albania. Always according to the policy, Albanians should have a culture that had content from orientation and content.⁹ In the second half of 1966, the circumstances in Yugoslavia had begun to ease for the Albanians of Kosovo, and in this context, Albania and Kosovo began to get closer through economic routes. The Fourth Plenum of the Central Committee of the League of Communists of Yugoslavia started its work on July 1, 1966, in Croatia.¹⁰ In addition to the general secretary of the LCY, Tito, the members of the LCY Central Committee and the chairman of the LCY Revision Commission also participated in this Plenum.¹¹ The Albanian delegation from Kosovo was headed by the chairman of the LK Committee, Veli Deva.¹² Due to the great distortions by Ranković and his clique, the damage caused to Yugoslavia by this policy was emphasized in this Plenum. The decisions of this Plenum had an echo in the wide official and public opinion in Serbia and Kosovo.¹³ The decisions of the IV Plenum of the LCY had an echo in the wide official and public opinion in the Federation, Serbia but also in Kosovo.

In all the institutions of the country, but also in the working organizations where there was less Albanian nationality, a new active spirit and situation was created. The tendency to look with a critical eye at the social-constitutional political reality in Yugoslavia, in Kosovo, was ever increasing.¹⁴ After these circumstances, the federal level of SFRY allowed the Albanian press to publicly condemn some of the crimes against Albanians. The Communist League of Yugoslavia throughout the country promoted the slogan *from now on everything will be fixed*. The changes at the federal level were reflected in the institutions in Pristina. Some of the representatives of Ranković's clique in Kosovo, who had worked in the State Security bodies, such as Ibër Haskaj from Deçani, Enver Hoxha from Gjakova, etc., names known for the mistreatment of Kosovo Albanians who were dismissed from the security institutions state of Kosovo.¹⁵

Official Tirana had ample information about Tito and Ranković's report after the Brione Plenum. Thus, she managed to obtain information on the list of UDB officers who had committed crimes in Kosovo.¹⁶ These new events also brought Albania's political stance on the political status of Kosovo. After July 1966, Albania considered and envisioned solutions to the Kosovo issue as follows: national minority, autonomy, etc. The communist leader Enver Hoxha,

⁹ Shkëlzen Maliqi, *Nyja e Kosovës, as Vllasi as Millosheviqi*, Ljubjanë 1990, 219.

¹⁰ Sh. Imeraj *Kosova*, 34.

¹¹ *Rilindja*, 1.7.1966, 1.

¹² Pero Simiq, *Tito-tajna veka*, Beograd 2009, 329.

¹³ P. Simiq, *Tito*, 330.

¹⁴ Grup autorësh, *Historia e Lidhjes së Komunistëve të Jugosllavisë*, Rilindja, Prishtinë 1985, 500.

¹⁵ Atdhe Hetemi, *Lëvizjet studentore për Republikën e Kosovës 1968, 1981, 1997*, Artini, Prishtinë 2020, 155.

¹⁶ S. Syla, *Shteti*, 213.

on August 1, 1966, would emphasize: *National minorities must follow the right revolutionary path, the path of war against Tito's clique for the liberation of the peoples of Yugoslavia.*¹⁷ The Albanian leadership saw the solution of the Kosovo problem always within the framework of the Marxist-Leninist ideology, because that way it would not bring trouble for it. Enver Hoxha did not support the idea of expanding the status of Kosovo, stating that he preferred preserving its autonomy within Yugoslavia. From this time in Kosovo, the idea of the Republic of Kosovo began to be ignited by communist politicians of the time, but also by the few Kosovar intellectuals, who had a solid education but also patriotism. All "Kosovar" attitudes had a single objective - the separation of Kosovo from Serbia on the political level.

But even though it seems strange, Kosovar politicians like Fadil Hoxha, Veli Deva, Sejfedin Bakalli and others were not at all influenced by the communist ideology of Tirana. To a large extent, they had a pro-Yugoslav orientation, but they were legally dressed in national clothing after the Brijuni Plenum. These politicians did not oppose the initiatives of Kosovar intellectuals on the possibility that they would declare the status of Kosovo. Intellectuals like prof. Gazmend Zajmi and prof. Syrja Pupovci as a professional lawyer, then also prof. Ali Hadri and others were not influenced at all by official Tirana. Albania smelled the situation well, opposing the "second Albanian Republic" at all costs. The influence Tirana wanted to exercise was clear, and this was seen from its attitude towards these developments that it carefully observed in Kosovo in the period we are dealing with.

One of the other main reasons that Kosovo was not favored to be a republic was that the international trends were unfavorable in this dynamic year. Unfortunately, the Kosovar elite was not properly understood by the Albanian state and the work done went down the drain. Official Tirana never managed to understand that the Kosovar elite was patriotic, and that it fought its war within the Yugoslav Federation with its own forces, especially when it took heart after July 1966. In the end, we can say that the Kosovar elite, both political and intellectuals acted within the Yugoslav political conjunctures. Albania, on the other hand, took the positions we mentioned above. Through its leader, Hoxha, it made various calls on the status of Kosovo. Looking carefully at the notes of the time, we are mentioning some of these opinions given in August 1966, where Enver Hoxha emphasizes: *We hear talks about the republic of Kosovo. Kosovars must be very careful against the Titian revisionists, who can also play the card of creating "Kosovo as an Albanian republic" instead of an "autonomous province", in order to lie to Kosovar chauvinism, to better suppress the liberation war of Kosovo and to fight the People's Republic of Albania.* In Kosovo, the wind of change was coming from the middle of 1966 onwards. The interests of the Albanian state for Kosovo would be noted from 1967 onwards, when Albania with its policy would approach Kosovo in the scientific sphere.

¹⁷ *Ibidem*, 213.

The policy of the Albanian state towards Kosovo in the years we discussed above was in coherence with *the status quo* in Yugoslavia and until 1966 it was not so intense on the diplomatic level. For years, Albania refused any scientific or cultural contact with institutions or individuals in Yugoslavia, including Kosovo.¹⁸ The year 1967 would be an important turning point for Albania and Kosovo, because the first actions would be realized with exchanges of letters between the institutions of Albania and those of Kosovo.

Demand for the Republic of Kosovo, the demonstration of November 1968 and Albania

In Kosovo from the beginning of the sixties, the political, economic-social and cultural problems have grown to serious proportions as a result of irreconcilable contradictions between Serbs and Albanians. Albanians demanded more rights and declared their determination to fight for national and human rights.

The request for the Republic of Kosovo began in August 1968, when the idea of the Republic of Kosovo was first raised in the active communists of the city of Gjakova. Here it was requested that the Albanian nationality be named as the Albanian nation, that the use of the Albanian national flag be defined, that Kosovo be a Republic within the SFRY, that the right to self-determination be established, that Kosovo have 20 representatives in the Chamber of Nations of the Federal Assembly.¹⁹ These opinions expressed in this asset were supported by Kosovar institutions and intellectuals echoed throughout Kosovo. Fadil Hoxha was certainly behind these attitudes as the promoter of this entire political event for the time. The impact was also felt in Belgrade, where there were strong reactions from Serbian and nationalist political and intellectual circles, which had reacted to rallies held by students at the University of Belgrade in August and September 1968 at the same time.²⁰

On the other hand, Kosovar intellectuals began to support Kosovo's demand for self-determination even more vocally. Thus, addressing these issues, the historian Ali Hadri declared that "using the right to self-determination, the peoples of Kosovo were a creative element in the creation of the new Yugoslavia". And Gazmend Zajmi emphasized in the newspaper "Rilindja" that "This right belongs to the nation as a collective, as it also belongs to the nation". Fehmi Agani announced that "all demands that have been presented as demands of the vast majority of the population must be supported". While the most radical in this aspect was Rrezak Shala, who in August 1968 in the Communist Party of Gjakova as a provincial prosecutor insisted that *the Republic of Kosovo is an*

¹⁸ Petrit Imami, *Serbët dhe shqiptarët*, Vëllimi III, Beograd 2017, 60.

¹⁹ *Rilindja*, 19.8.1968, 1-2.

²⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1970*, Beograd 1980, 572.

*imperative of Kosovo and that right should not be given up.*²¹ All these discussions would be closed after a period of one month by the bodies of the party of Kosovo led by Fadil Hoxha. In September 1968, Fadil Hoxha had a meeting with Tito and other Yugoslav leaders, such as Kardeli and Bakariqi. Tito's promises were clear: Kosovo will benefit more in its decision-making rights, the national flag, etc.²² It was Fadil Hoxha, the chairman of the Commission for Constitutional Amendments, who admitted that this withdrawal of the Kosovar leadership was caused by the fact that in the meeting of the Kosovars with Tito and Kardel, they had agreed to leave this issue for later, because the Serbian reaction was great.

At the end of this odyssey, there was a forced position which Fadil Hoxha will elaborate before the Assembly of Kosovo with the words "it does not mean that the issue of the Republic cannot be raised..., but we must evaluate what is real, really real and possible in this direction of the affirmation of autonomy, which means to reach the essence and on the other hand to understand what is desire".²³ According to the Albanian legate in Belgrade, major changes occurred in the month of September in Kosovar politics against the proposal and request for a Republic. Fadil Hoxha got into a controversy with Rrezak Shala, against whom he took measures by initiating his dismissal from the Kosovo prosecutor and enabling him to get his doctorate in Zagreb. In the end, we see that Rrezak Shala was revolted by these events and expressed his indignation towards the leading leaders of the Communist League of Kosovo, saying that *Veli Deva and Fadil Hoxha are withdrawing from legitimate demands.*²⁴

Kosovar intellectuals were the few who spoke openly about this phenomenon that until then no one had even thought to mention. The sacrifice of these professors was not small for the benefit of the national cause. The rights of the Albanian population were already being defended with a resounding voice and this had an extraordinary value. Among the people who left great impressions was the effort of Rrezak Shala, prosecutor, who was in a rather delicate position in the powers he exercised. The course of events caused him to lose many privileges such as the loss of his job, only because the situation got out of control when the policy of the LCY led by Tito did not favor a status of the Republic for the Kosovars. The other professors did not lose anything, not even their jobs. Fadil Hoxha, as the main political figure, for a short period entered the hearts of the people for his courage.

The Communist League was no exception to the decisions made in the bodies of the Communist League of Yugoslavia. The decisions taken by Tito were accepted by the entire Kosovar political elite. The Albanian leadership did not trust the initiators of the Republic of Kosovo and considered this alternative

²¹ Jusuf Buxhovi, *Kosova 3*, Prishtinë 2015, 339.

²² J. Buxhovi, *Kosova*, 104.

²³ *Ibidem*, 104.

²⁴ Esat Myfari, *Kosova dhe Enver Hoxha përmes dokumenteve arkivore të pabotueme deri më sot*, Tiranë 2016, 73-74.

premature, thrown by the reaction or other elements in the republics of former Yugoslavia. The main reason was the fear that such a republic could be used by Tito against Communist-Stalinist Albania and therefore lead to the overthrow of the Albanian leadership and the overthrow of the regime in Albania. But, at the same time, they also express distrust towards those who led the processes, which apparently were not under her control.

The change in the course within a short period of time was interesting but also depressing, because the end was not realized successfully, what the Kosovar people expected. The legal path was unable to continue even from September 1968, the request for the Republic of Kosovo was closed forever. It seems that this suited even the official Tirana. The leadership of the Albanian state wanted to solve the Albanian problem within the schemes of the Marxist-Leninist ideology, because otherwise nationalism in Kosovo would become a minefield for Tirana as well. Albanian nationalism in Kosovo and the internationalism of the ALP could not be harmonized with each other. The development of these demonstrations and the situation that preceded them coincided with an irritated situation for Albania, which was distinguished by an unbalanced policy in the sphere of international relations.²⁵

All these political developments of the Kosovar leaders and the Kosovar intelligentsia would not please the Albanian people. After a three-month period, the political boils would have their own course. The impact of the movements that had started in Europe and Yugoslavia would also affect Kosovo, but at the national level, seeking legitimate rights. The first demonstrations began on October 6 in Prizren organized by young people, etc., at the same time in Pejë by the students of the "Ali Kelmendi" Normal School, where they raised banners for the flag and the University of Kosovo and above all the Republic of Kosovo.²⁶ Demonstrations in small towns were also held in Suhareka, Gjilan, on November 27. Also, in Podujevë there was a demonstration with organizers on the same day. These manifestations would reach their peak on November 27, 1968, in Pristina. In all their aims, these demonstrations were oriented towards demands, such as: "Kosovo Republic", "We want a Republic", etc. In all the demonstrations that were organized in Kosovo, there were numerous imprisonments by the courts.²⁷ Many Serbs, through the letters they wrote to "Rilindja", accused Albania of interfering in the internal affairs of Yugoslavia. Marko Nikezqi, in his discussion that he held before the political activity of Serbia, accusing Albania, among other things, said: "Our liberalization does not mean that we will make concessions on account of the integrity of Yugoslavia". Even the Kosovar leaders, such as: Fadil Hoxha, Xhavit Nimani, Ali Shukriu and Veli Deva, during their discussions had emphasized that "the demonstrations in Kosovo were influenced by the propaganda of Tirana". Likewise, the Provincial

²⁵ S. Syla, *Shteti*, 289.

²⁶ Zymer Neziri, *Isa Demaj- jeta dhe veprimtaria atdhetare*, Prishtinë 2000, 112.

²⁷ Selatin Novosella, *Demonstratat e gjashtëdhjetetës 1*, Prishtinë 2008, 116.

Committee of the Communist League of Kosovo called the demonstrations organized by Albanian nationalists and irredentists, incited and influenced from abroad, with Albania as their goal. They also issued a statement condemning the demonstrations and describing them as caused by “chauvinist, anti-Yugoslav elements” and “directed against order in Yugoslavia, against the Constitution and self-administration”.

In the Yugoslav and Serbian state circles, there was a fear of the ever-growing influence of Albania on the Albanians in Yugoslavia.²⁸ The participants of the extraordinary meeting in the Provincial Committee did not take harsh positions. The declarations of Ismajl Bajra should also be singled out, who, among other things, said: *Nationalists from the Albanian nationality try to present their activity as an effort to realize the rights of the Albanian nationality on behalf of the working class and the Albanian intelligentsia. According to Bajra, such nationalists expressed their interests as selfish and nationalist.* However, the main stamp of attitudes towards the demonstrations was given by Fadil Hoxha who emphasized: *We will not allow the worm of mistrust to enter between Albanians and Serbs in any way. We will never allow this, but if there is a need, we will also shed blood.*²⁹ Cooperation between Kosovo and Albania was also attacked at the meeting. The mutual reports were put under strong blows by the leadership of Kosovo. The meeting in question brought conclusions through which a “determined and consequent struggle” was sought against the organizers and their “nationalist platform”.³⁰ The leaders of all these demonstrations were imprisoned. In addition to these measures, a strict control was imposed on the magazine “Fjala”, which published writings by Albanian authors of the Albanian National Renaissance on its pages during 1968. It was also decided to dismiss Ali Sutaj from the post of editor-in-chief of the magazine, because he was suspected of pure nationalism.³¹ The punishments also affected ordinary members of the Communist League of Kosovo, where two members from the Albanian nationality were expelled with the motivation that they had not agreed with the evaluation of the demonstrations. Also, eight members of the LK were expelled for participating in the demonstration. The information that the Albanian Legation possessed said that nine people were fired.³²

The echo of the demonstrations of 1968 remained very large, because for the first time the national consciousness was raised after WW2. One of the main reasons why Kosovo acquired greater rights in executive powers in the form of decision-making was these important manifestations, where the general popular revolt for greater rights within the SFRY was expressed. However, in the new process of the situation, when the course of the movement of Albanians in

²⁸ S. Novosella, *Demonstratat*, 116.

²⁹ Qerim Lita, *Problemi shqiptar në RS të Maqedonisë, 1966-1974*, Logos, Shkup 2021, 224.

³⁰ Q. Lita, *Problemi*, 224.

³¹ Sabit Syla, Jakup Krasniqi, Nuri Bexheti, *Kosova në arkivat e shtetit shqiptar, 1950-1969*, Instituti i Historisë - Prishtinë, Prishtinë 2019, 313.

³² S. Syla, J. Krasniqi, *Kosova*, 324.

Kosovo changed in 1968, Albania's attitude towards the solution of its issue did not change that much, with all the sensational activity in the direction of Kosovo. Official Tirana had immediately received the first information on the course of the demonstrations in Kosovo.

The published documents of Albanian provenance, published by the researcher Sabit Syla, best reveal this information analyzed by the Albanian Foreign Ministry about the course of events in Kosovo. Always according to the document named "*Bulletin*" no. 23 and 24 on the demonstrations in Kosovo", it is emphasized that the demonstrations are the result of the struggle of the Albanian intelligentsia to gain more rights and ensure the self-determination of Kosovo; the demonstrations had a peaceful character but became bloody; the organizers are not ideologically formed and did not maneuver in the way of presenting demands; the demonstrations caused concern in Tito's clique, etc.³³ These news that Albania had available, through its channels, were the first information on the situation in Kosovo.

However, in order to better see the positions of the Albanian state, it is good to stop at the careful analysis of the assessments of the leaders and institutions of the Albanian state on these very important developments. Official Tirana did not cross the limits of legality and did not engage in concrete subversive activities, although it will be accused by the leadership of Yugoslavia led by Tito for interfering in its internal affairs. The defense of the Albanian issue was subjected to Marxist-Leninist modules and communist ideology. From the point of view of Tirana, the request for a Republic carried many risks. Albania's northern neighbor, Yugoslavia, was a revisionist country and the Albanian population under its jurisdiction could be manipulated. The unpublished archival documents carefully reviewed by the Foreign Ministry of Albania give us an overview of the effect of these demonstrations in Kosovo. Albanian diplomacy was revived from November 1968 with its political positions. In this information released by the Albanian Foreign Minister, Nesti Nase, it is stated that: *Our interest and that of our Kosovar brothers want the situation in Kosovo not to worsen, for the demonstrations not to be dramatized.*³⁴ Albania came out with several positions, mainly in the press of the time regarding positions on Kosovo. In November 1968, articles were published in "Voice of the People", such as: "Denials of facts and distortions of history cannot erase the Titoist betrayal", "Albanians of Kosovo and the national flag", these were articles that had their value in Kosovo.³⁵

Albania officially did not support the demonstrations and the request of the Republic of Kosovo. The demonstrations of 1968 were evaluated by the Kosovar communist leaders as hostile and propagandized by official Tirana.³⁶ On December 5, 1968, Enver Hoxha provides more information on how these

³³ *Ibidem*, 322.

³⁴ E. Myftari, *Kosova*, 83-84.

³⁵ S. Syla, *Shteti*, 224-225.

³⁶ *Ibidem*, 225.

demonstrations were evaluated by the Albanian state. He first says that “on November 27 in Pristina and in many cities of Kosovo, student youth demonstrations took place”, to continue further that “according to official announcements, one person was killed, and many were injured by the UDB people who attacked the demonstrators.”³⁷ Enver Hoxha continued to maintain the line that *this principle does not prevent us from raising our voice in defense of the rights of the Albanian population in Yugoslavia.*

In all of these aforementioned positions, Albania did not have the courage to come out for the Republic of Kosovo but supported the right of the Kosovars for more rights within Yugoslavia. It is important that her positions were in full coherence with those of the Kosovar leaders who agreed earlier with these positions made by Tito and his clique in LCY. These goals of Albania would be the same for Kosovo until 1981, when the official Tirana would change its course on the diplomatic level. He stated, among other things, that “of course we do not have the slightest finger in these demonstrations, we did not develop any agent or subversive work either in Yugoslavia or in Kosovo”. Communist leader Hoxha dedicated the throwing of banners to the provocateurs included in the ranks of the demonstrators who want to give a different color to the demonstrations. In the end, he openly shows his opinion and attitude about Kosovo as a matter of national rights.³⁸

The echo of the demonstrations of 1968 was also great in Yugoslavia, and this reflected Tito's position at the 9th Congress of the LCY, which took place after 5 months in Belgrade. Tito reflected in three directions: the constitutional changes had to be accelerated, the Socialist Province of Kosovo should be developed in terms of decision-making powers, the Albanians should have the flag, but the flag should be in accordance with the sovereignty and integrity of Yugoslavia.³⁹ During this period, the Albanian Legation in Belgrade had accepted a request from the patriotic group of Kosovo, for support from the Albanian state, for the continuation of the war for the liberation of Kosovo. The Foreign Ministry of Albania sent a letter to the Albanian Legation in Belgrade that *the members of the delegation have no a priori right to trust the Kosovars, therefore they must be instructed to be vigilant against those who raise such demands, and that we do not separate the problem of Kosovo from the solution of the general problem of Yugoslavia.*⁴⁰ In the following, the Ministry of Foreign Affairs emphasized in its instructions that *our attitude towards Yugoslavia has not changed and that we advise the Kosovars to fight to gain rights in all directions aiming to enjoy the same rights that they also enjoy the other nationalities in Yugoslavia.*⁴¹

³⁷ Arkivi Qendror Shqiptar (Më tej: AQSH) Fondi: 10, Viti 1968, Dosja: 238, 1-2.

³⁸ Et'hem Çeku, *Kosova në sfondin e diplomacisë së Jugosllavisë dhe të Shqipërisë, 1945-1981*, Prishtinë 2009, 179.

³⁹ Grup autorësh, *Deveti Kongres SKJ*, Beograd 1969, 86-87.

⁴⁰ AQSH, 1968:179.

⁴¹ E. Çeku, *Kosova*, 179.

Patriotic groups as forms of illegal organization operated abroad in various forms. Thinking that Albania supports them, several times they reached out to the Albanian legates, such as in Belgrade and elsewhere, in order to coordinate the work on the solution of the status of Kosovo. However, the Albanian state thought that it was still early when it had to support illegal groups that had other orientations in the struggle for national liberation, or how Kosovo would become a republic. These directions are clearly seen in "Bulletin" no. 23, drafted by the Ministry of Foreign Affairs of Albania, through which it was underlined that the developments of the situation in Kosovo should be followed carefully and without fanfare, but actively; care should be taken that the Kosovar patriotic element does not fall for the provocations of the Serbian state security; to make clear to the Kosovars the position and policy of the ALP and the Government of Albania towards Yugoslavia in general and towards Kosovo in particular; finally, to use all forms and channels, including conversations with Yugoslav diplomats, to let them know that Albania was not interfering in the internal affairs of Yugoslavia, but was simply taking care to protect the rights of Albanians in Yugoslavia. This was emphasized in order for the Yugoslav bodies not to resort to reprisals and various measures against the Kosovars and their national rights, but to use the provisions of the Yugoslav Constitution wisely.⁴² In short, Albania was very careful not to go outside its foreign policy orbit towards Yugoslavia and Kosovo within the SFRY.⁴³

The second conference of Albanian studies in Tirana, January 12-17, 1968

At a time when Detente had begun in Europe and the tension between East and West had subsided, Albanian leaders tried to use this moment to extend their influence in Kosovo. In the created circumstances, when even in Yugoslavia the Federation was releasing some of its powers to the republics and autonomous provinces, the best way was seen through the development of science and national culture in Kosovo. Some of the reasons why Albanian-Yugoslav relations improved were as follows: Albania had separated from the USSR and was preparing for isolation, the use of elements of national identity, the geographical and geostrategic position of the two countries, the economic partnership that had started in 1966 between the companies of foreign trade from the two countries. For Albania, it was a good opportunity to help the Albanians of Kosovo. Whereas for Yugoslavia this had to do with the preservation of territorial integrity.⁴⁴ Starting from the external international and internal

⁴² E. Çeku, *Kosova*, 181.

⁴³ Sabit Syla, Qëndrimi i Shqipërisë ndaj demonstratave në Kosovë më 1968, *Studime historike* nr. 3/4, 2012, 283-289.

⁴⁴ Skënder Lutfiu, Roli i Kosovës në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave gjatë viteve '70, *Vjetari*, nr. 50, Prishtinë 2014, 450.

developments between the two countries, a new danger arose, and that was the Soviet Union, which had invaded Czechoslovakia, and thus Albania, in particular, saw itself as endangered by the USSR.

In the view of historian Skënder Lutfiu, he notes several reasons why Yugoslavia made concessions to the Albanians of Kosovo and other countries in this period as follows: 1. to balance the power of the Croats to the detriment of the Serbs, because the stronger the Albanians, the Serbs will remain weaker; 2. to tell the world that you give rights to national minorities; 3. to have a good neighbor in the Balkans because it was interested in such a thing considering the political circumstances of the time.⁴⁵

Precisely with the development of new processes in Kosovo, the 500th anniversary of Skanderbeg's death, which Albania had ignored until then, also coincided. Tirana would remember the hero with important scientific and cultural events. The Albanian people of Kosovo, especially its youth, expected to enjoy these organizations as a response to the Serbian oppression until yesterday and also as a national meeting point with the Albanian state. At the end of 1967, the Committee for Cultural Relations with the Outside World of Albania, signed by Misto Treska, sent a telegram to the Assembly of Kosovo, where it invited a delegation of Albanians from Yugoslavia to join the celebration of the 500th anniversary of the death of Gjergj Kastrioti-Skanderbeg in Albania. From the very beginning, there was a debate, because Tirana requested that there should not be any Serbs or Turks in the delegation, and this was due to the fact that the celebration was exclusive only to Albanians. After receiving this telegram, Fadil Hoxha replied to this telegram in question.⁴⁶ He *appreciated the role of Skanderbeg as a historical personality, whose importance went beyond the national borders of the Albanians, because he fought against the Ottoman invaders to protect the freedom of the Albanian nation.* For this reason, it was planned to celebrate together. Furthermore, Fadil Hoxha informed that this jubilee would be held not only in Kosovo, but also in Macedonia and Montenegro where Albanians lived. He expressed the readiness of the Assembly of Kosovo to send a delegation to Tirana (January 1968) which would be *"a representation of the population of Kosovo"*.⁴⁷ In this context, he invited a delegation from Albania to participate in the historic celebration of Skanderbeg in Pristina, in May 1968.

The relations between Yugoslavia and Albania were of course not of great importance and in the telegram Fadil Hoxha gave the assurance that *the Albanian delegation would be truly welcomed and fully respected*.⁴⁸ Mark Krasniqi-geographer and dean of the Faculty of Economics, Syrja Pupovci-docent at the Faculty of Law, Fehmi Agani-director of the Albanology Institute,

⁴⁵ S. Lutfiu, *Roli i Kosovës*, 456.

⁴⁶ Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë (më tej: AMPJ), viti 1968, Dosja 17/1, 18.

⁴⁷ AQSH, viti 1968, Fondi 511, Dosja 30, 30.

⁴⁸ Agjencia Shtetërore e Arkivave të Kosovës (më tej: ASHAK), Fondi: Sekretariati Krahinor për Marrëdhënie me Botën e Jashtme, Informata dhe të ndryshme, 1962-1984, 4.

Zef Mirdita-assistant of history at the Faculty of Philosophy, Anton Çeta-scientific associate of the Institute were invited to this Albanological conference.⁴⁹ In the book of memories, prof. Mark Krasniqi recorded some moments from the visit of the Kosovar group and their meeting with the leadership of Albania in the city of Kruja. He emphasizes, among other things, *before we left, they invited us to the Provincial Council to give us instructions regarding our stay in Albania. We were welcomed by Fadil Hoxha, Ilia Vakiqi and Kadri Reufi, senior party functionaries in the Communist League of Kosovo. They told us that we should be careful if something is said against Tito, the Communist Party and Yugoslavia, and the Kosovar delegation has the duty to protest on the spot. Fadil Hoxha even according to prof. Mark told you that if this happens, then they should protest loudly, and leave the meeting.* To see the picture of the meeting of the Kosovar professors with Enver Hoxha and the cabinet with ministers of the Shehu government, it is good to see the picture of the meeting. According to prof. Mark Krasniqi, *none of our delegation talks except him (Mark), who emphasized that we are guests of the University of Tirana, and every success of Albania is our pride in Kosovo. We wish to normalize relations with Yugoslavia on the political level.* Enver Hoxha, in his speech to Kosovar professors in Kruja, in January 1968, promised them scholarships and books.⁵⁰ Among other things, Enver Hoxha emphasized *that we are the sons of a mother and grandmother, and that we are happy that you gain as many rights as possible and that we have you among us.* At the end of the story, we are informed by prof. Mark Krasniqi that the Kosovar delegation, after returning to Tirana, ran to the Yugoslav Embassy, to confess the “Albanian-Albanian meeting”.⁵¹

The main objective of the two countries had been fulfilled and the rapprochement of Kosovo with Albania was already tangible in terms of culture and science. The chronicle of events provides us with information about the events that took place in January 1968 in Tirana. This is how the solemn inauguration of the Skanderbeg statue took place, which took place in the center of Tirana. The main speech was given by prof. Alex Buda, who referred to the statement “Gjergj Kastrioti-Skanderbeg and his era”.⁵² In this scientific conference, the studies of scientific workers from Kosovo were also read: Mark Kraniqi “The fight against feudalism in the traditional poetry of Albanians”, Syrja Pupovci “The Law (*Kanun*) of Lekë Dukagjini”. The goals of the Kosovar Albanians, led by Fadil Hoxha as the main Kosovar politician, were for Kosovo to have a door of rapprochement with Albania. He carefully selected the elite of Kosovar professors who were included in the faculties of Pristina that operated from 1960 under the auspices of the University of Belgrade. The caution of Kosovar professors in their pronouncements on the political situation was noticed

⁴⁹ *Rilindja*, 9.1.1968, 10.

⁵⁰ S. Syla, *Shteti*, 220.

⁵¹ Mark Krasniqi, *Kujtime e përjetime*, Pejë 2012, 300-301.

⁵² *Rilindja*, 11.2.1968, 13.

from the beginning. These Kosovar cadres in the scientific field had a very good presentation, even though their experience was not great. Alongside the most prominent Albanian professors, they defended their theses at this conference on various topics of Albanian history and jurisprudence in the medieval centuries. The Kosovar professors had the good opportunity to get to know the experience of the Albanian pedagogues, who had a greater experience, because higher education there was established much earlier, but also their experience gained in different countries, such as: Austria, the Soviet Union, etc., would be a very solid experience for Kosovar professors. The good progress in academic and scientific developments was marking a good start at the national level in these spheres between the two countries. Kosovo had a much greater interest in the beginning of these relations, also because of the great oppression by the Serbs, but also because the national consciousness had always remained high, especially after 1948, when the borders were closed for the two countries. Enver Hoxha was interested in continuing this relationship and giving clear signals that in May 1968 he would send a team headed by an official from Kosovo, prof. Bujar Hoxha.

Symposium for the 500th anniversary of Skanderbeg in Pristina - May 1968 and its effects, Directorate of Albania for Kosovo

By the middle of 1968, Albanian-Yugoslav relations were significantly normalized, and a more favorable climate was achieved between the two countries. After several months of correspondence between Kosovo and Albanian structures by a delegation of professors from the University of Tirana to participate in the Scientific Symposium for the 500th anniversary of the death of Skënderbeu, composed of prof. Alex Buda, prof. Ndreçi Plasari, prof. Bujar Hoxha, prof. Dhorka Dhamo, prof. Thoma Murzaku, prof. Mediha Shuteriqi arrived in Kosovo on May 8, 1968. The Kosovar political authorities had enabled and deeply helped the scientific institutions of Kosovo so that everything was magnificent. The Kosovar political elite also had reason to look better in front of the people, because in the past it had not been able to act freely for the benefit of national interests. Within all the possibilities created by the circumstances of the time, the holding of this symposium was a national approach to the Albanian brothers. In order to reflect as objectively as possible, the position of the Albanian delegation in Kosovo, we also have notes from the Albanian delegation.

The special feeling of awaiting is witnessed by prof. Aleks Buda's daughter, Tatjana Haxhimihali in the memoirs she published in memory of her father, prof. Aleks Buda. As we can see in these valuable notes, the delegation of professors from the University of Tirana was received in Pristina with extraordinary love and warmth. There were strong patriotic feelings that identify with Albania. This clearly proves that many citizens, intellectuals, students,

wanted to meet the members of the delegation.⁵³ The organizer of the symposium was the Albanological Institute of Pristina and the Entity of Kosovo History. The scientific symposium began in the presence of the speaker of the Assembly, Fadil Hoxha, Veli Deva-chairman of the Provincial Committee of the LK, Ilija Vaki-chairman of the Executive Council and Idriz Ajeti-chairman of the Scientific Council Symposium.

In this event, there were also incidents related to politics in general. The companions of the Albanian delegation also dealt with the illegal distribution of photos of Enver Hoxha, postcards with panoramas from Albania, etc. Seeing how sensitive the situation was among the people, the people of the Albanian delegation also wanted to prove the love of Kosovars towards the Albanian state. The delegation of professors from the University of Tirana was received in Pristina with extraordinary love and warmth. There were strong patriotic feelings that identify with Albania. This clearly proves many citizens, students, intellectuals, students who wanted to meet with the members of the delegation.⁵⁴ Excited by the reception, a grand reception was held in Rugovë, especially for prof. Alex the Buddha, as if he were their spiritual leader. During this period, Serbs wrote slogans such as “Kosovo belongs to the Serbs”, “Serbs unite because we are in danger”, “Albanian language has no place in Kosovo”, etc. on the walls of Prishtina's faculties and dormitories.⁵⁵ How much this “unification” of Albanians had a negative effect on the Serbs at this time is also evidenced by their instigated actions to the detriment of the joint “Albanian-Albanian” organizations. Serbia, with its instruments, especially those of the State Security, organized actions that wanted to destroy the greatness of this nationwide manifestation. But with great determination, nothing went wrong, and the situation remained under control during the days that the Albanian delegation was there.

Fadil Hoxha, as the tutor of this jubilee, wanted to expand the spectrum of these scientific and festive meetings and raise current and essential issues with the Albanian delegation. And he knew that the most suitable person for the meeting was Bujar Hoxha, whom he had met during the Second World War. Bujar Hoxha refused to attend the meeting. However, Fadil Hoxha understood and found other ways to convey his message.⁵⁶ At the official dinner hosted by Sali Nushi, as secretary of the Committee for Education and Culture of Kosovo, in honor of the Albanian delegation, he informed those present from Albania of the functions of the President of the Executive Council of Kosovo, Ilija Vakiqi, who made a face-to-face meeting with Bujar Hoxha. The latter in the meeting raised the need for close cooperation with Albania. Among other things, he emphasized that Kosovo should trade with Albania within the framework of Albanian-Yugoslav economic relations, having leverage and profits and also buy

⁵³ Tatjana Haxhimihali, *Aleks Buda-kujtime 2*, Tiranë, 242-259.

⁵⁴ T. Haxhimihali, *Aleks Buda*, 242-259.

⁵⁵ E. Myftari, *Kosova*, 73.

⁵⁶ *Ibidem*, 73-74.

goods. According to Vakiqi, we must forget the past. This is what he expressed in the meeting with prof. Hoxha, in the presence of the Albanian delegation. He emphasized that the interest is shared, because over one million Albanians live in Kosovo, who seek connection with the Albanian state. Being close to Elhami Niman, a member of the Central Committee of Yugoslavia, Ilia Vakiqi emphasized in the meeting that relations in the state should be improved. He considered the opinion that relations should be put in cooperation with Tito. In the end, he pointed out that we are all for rapprochement and cooperation.⁵⁷

Enver Hoxha had tasked Bujar Hoxha⁵⁸ to provide data on the position of the Commission of Amendments and the request of Kosovars for a republic, referring to the statement of April 22, 1968, by Fadil Hoxha, in the Provincial Committee of the LK of Kosovo, where he raised the possibility for Kosovo to be part of the Republic within the SFRY. Even though he had refused the meeting with Fadil Hoxha, it is understood that Bujar Hoxha acted behind the scenes, because he had trusted people, from whom he would be accurately informed about their views and would reveal Enver Hoxha's position. Bujar Hoxha on this occasion informed the ambassador, Lik Seiti, who then informed the center *in the official meeting that Bujar Hoxha had with some members of the Commission for changing the statute of Kosovo, he learned that its autonomy will be strengthened even for the majority of problems, it wants this connection with the Federation and not with the Republic of Serbia. The leadership of Kosovo has not itself proposed the creation of the Republic of Kosovo, as such a proposal, in their opinion, is not appropriate for the current situation.*⁵⁹

The emotions offered by the Albanians of Kosovo to the Albanian delegation were a cold shower from the official Tirana after this event. Albania had a complete silence in its attitudes towards Kosovo. This is how the Albanian Legation in Belgrade expressed this situation *the intelligence of Kosovo has made a bad impression, that both the press and our radio, did not even give an official announcement about the Skanderbeg symposium that was held in Pristina, as well as about the impressions of our delegation that participated there.*⁶⁰ The symposium for Skanderbeg was a scientific manifestation between the two countries, but it was intended to return to the arena of various debates that had a political character. The Kosovar elite as the host was interested in having a closer relationship with the Albanian state and this can be seen from the actions of the Kosovar political leaders. As a result of the new circumstances that were created, after 1968 the interest of the Albanian leadership in Kosovo increased. According to a document from 1981, which evaluated the political situation in Kosovo, in the first years after the demonstrations in 1968, the process of affirming Kosovo had begun. By order of the Central Committee of the Labor Party of Albania, in 1969 the special sector and later the fifth directorate was created, which would

⁵⁷ *Ibidem*, 73-74.

⁵⁸ *Ibidem*, 74.

⁵⁹ AMPJ, Viti 1968, Dosja 360, 201-231.

⁶⁰ E. Myftari, *Kosova*, 74.

deal only with the issue of Kosovo. She would define two priorities in her work: the recognition of the real situation in Kosovo, focusing on the field of political, economic and social life and on the help that should be given for its greater affirmation in the future.⁶¹

Economic relations of the two countries

An important step towards the establishment of direct economic ties with Kosovo of Albania was the decision of March 8, 1967, to enable small border trade of goods between companies from Kosovo and Albania without the prior connection of interstate agreements.⁶² The Provincial Committee of the League of Communists of Serbia for Kosovo concluded at the beginning of 1968 that it is necessary to pay more attention to the small border traffic between Kosovo and Metohija and Albania, and that it is necessary to establish more direct contacts with businessmen from Albania.⁶³ In the following period, there were a series of mutual conflicts. The visit of the delegations of the main Albanian and Kosovar companies during which commercial and cooperation agreements were reached. In 1967, Yugoslavia and Albania signed an agreement on tourism cooperation, according to which Yugoslavia organized trips to Albania for tourists from the Montenegrin coast and Dubrovnik. The agreement was concluded despite Albania's refusal to lift the entry ban on Yugoslav citizens of non-Albanian nationality.⁶⁴ While other Yugoslavs were banned from entering Albania, the visits of Kosovo Albanians to their relatives in Albania turned into numerous tourism efforts in the form of group visits to Albanian cities in the late 1960s. These visits also had a character propaganda and Albania showed guests from Yugoslavia its large economic enterprises, which were supposed to represent the economic prosperity of Enver Hoxha's Albania. The Chargé d'Affaires of Poland in Tirana Pyotr Glowacki in October 1969 compiled a report on Yugoslav-Albanian relations, in which he concluded that *the efforts of the Yugoslav side to improve relations with Albania came to the fore in a series of initiatives and proposals, but Albanians only accepted what corresponded to their interests.*⁶⁵

Tirana used the Yugoslav policy of "reaching out" to connect with Kosovo, not giving up its aggressive rhetoric towards the Yugoslav political elite. *We have and will have commercial relations with Yugoslavia, but this will not bring our positive attitude towards the Yugoslav policy towards the Albanians,*

⁶¹ E. Myftari, *Kosova*, 84.

⁶² Igor Vukadinović, *Kulturno i ekonomsko povezivanje Albanije i Kosova i Metohije [Cultural and economic connection of Albania and Kosovo and Metohija] (1967–1971). Istorija 20. veka XXXIX*, br. 2 (2021), 375–396.

⁶³ I. Vukadinovic, *Kulturno i ekonomsko*, 384.

⁶⁴ *Ibidem*, 384.

⁶⁵ *Ibidem*, 385.

said Enver Hoxha in 1969. ⁶⁶In 1968, the company “Prehrana” from Gjakovica made a tour with Albania in the amount of 200,000 dollars and for 1969 he signed a contract in the amount of 380,000 dollars. According to the report of the SFRY embassy in Tirana, the representatives of this company have developed special relations with the Albanian authorities, always receiving a positive reception in Tirana. “Prehrana” expanded its cooperation with Albania in completely different branches of the food industry as its primary activities. From Albania he imported leather, cement, cigarettes, etc., cans and exported rubber boots, knitwear and textiles to Albania. After the November demonstrations in Kosovo in 1968 and the addition of customs control on the border with Albania, it was discovered that “Prehrana” imported from Albania numerous wooden items, among which there were also Albanian national symbols. On June 19, 1969, the Federal Directorate of Customs informed the State Secretariat for Foreign Affairs that “Prehrana” from Albania was transporting Albanian flags and products in the form of two-headed eagles with the head of Skanderbeg. ⁶⁷ It played a leading role in the economic integration of Kosovo and Albania, the company “Kosmet-prevoz” from Pristina.

The director of this company, Ali Jahja, during his visit to Tirana, spoke “on behalf of the whole economy of Kosovo and Metohija” and presented to the Albanian interlocutors’ proposals that were not only related to the direct business of “Kosmet- prevoza”. Jahja led the negotiations for the transport of coal from Poland to Albania through the territory of Yugoslavia, the result of which was an agreement according to which “Kosmet-prevoz” transported coal by rail to Prizren and from there by trucks to Kukës. Jahja offered the Albanians the use of the spare parts factory in Pejë and the battery factory in Trepça, and he also negotiated the method of transporting schoolbooks from Albania to Kosovo. He suggested that parts of the textbooks be transported directly by trucks from Albania to Pristina and the rest be transported by trucks carrying chrome. ⁶⁸ The director of “Kosmet-prevoza” proposed to the Albanian side to organize a tourist visit between Albania and Kosovo, but only for people who have family or relatives on the other side of the border, knowing that Albania will provide these people with visas. The mentioned proposals of Pristina for the expansion of the Kosovar-Albanian cooperation economy were carried out two and a half months after the violent demonstrations in Kosovo, for the organization of which the Yugoslav leadership indirectly accused Albania as well. In 1969 “Kosmet-prevoz” realized commercial cooperation with Albania in the amount of 675,000 dollars. ⁶⁹ In Tirana, representatives of the company “Kožar” from Kosova Mitrovica, which offered the Albanian side jobs worth one million dollars, as well as “Progresna” from Prizren, which had concluded exchange contracts for

⁶⁶ *Ibidem*, 386.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ *Ibidem*, 387.

⁶⁹ *Ibidem*.

agricultural products, were also active in Tirana.⁷⁰ In contrast to the intensive economic cooperation after the Second World War, which led to the gradual inclusion of Albania in the Yugoslav economic space, economic agreements from 1966 to 1969 acted in the direction of the economic connection of Kosovo and Metohija with Albania. The chrome mining company “Deva” from Gjakova has also made connections with Albania. On January 17, 1968, a group of representatives of the “Deva” mine visited the Albanian city of Pogradec and concluded an agreement with the company “Eksportal” to export the entire amount of chrome ore from the commodity lists for 1968. “Eksportal” representatives visited Gjakovica on February 8, 1968, and concluded a contract with the “Deva” mine for the export of 12,000 tons of chrome ore through the commodity lists. They also talked with the representatives of “Kosmet-eksport” and “Progres”. In 1968, the Metohia of Kosovo and the Albanian authorities reached an agreement for the Albanian authorities to deliver fruits, vegetables, pork and canned goods.⁷¹ In 1969, the Yugoslav Embassy in Tirana came to the conclusion that Albania approaches economic cooperation with Kosovo with political calculations. In addition to this, it was said that Albania had rejected offers in the previous period to participate in the Summer Fair in Ljubljana and the Agricultural Fair in Novi Sad, but after that it suggested to the representatives of the company “Kosmet-eksport” that in Pristina a tasting of alcoholic beverages from Albania is organized.⁷²

After the adoption of amendments to the Constitution of Serbia and the adoption of the Constitutional Law of the Autonomous Socialist Province of Kosovo in early 1969, Kosovo gained the authority to “encourage and assist the development of international relations in the fields of economy, education, science, culture, means of information and physical culture”.⁷³ This led to the consolidation of existing relations and the development of new relations between Prishtina and Tirana in the sphere of education, tourism and economy. The Secretary of the Albanian Embassy in Yugoslavia, Hajrula Koburi, during a meeting in Pristina with the manager of the publishing house “Rilindja” Idriz Rexha, regarding the distribution of Albanian texts in the province, expressed his desire to familiarize himself with the text of the Constitutional Law of the Socialist Autonomous Province of Kosovo. Rexha promised him that “Rilindja” would deliver five copies Embassy of Albania in Belgrade. They talked about the deepening of culture and educational cooperation, and the manager of “Rilindja” said that “good relations in the mutual interest of Tirana and Pristina”.⁷⁴ An even more important concession than the possibility of economic connection with Albania represented the commitment of the Yugoslav state leadership for economic and financial assistance to Kosovo. In the Resolution of the Ninth SKJ

⁷⁰ *Ibidem*, 387.

⁷¹ *Ibidem*, 388.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Grup autorësh, *Historia e Lidhjes*, 170.

⁷⁴ I. Vukadinovic, *Kulturno i ekonomsko*, 388.

Congress from 1969, it was stated that the Federation Fund for the Credit of Economically Underdeveloped Republics and Provinces “as a form of compensation and an element of solidarity in inter-ethnic relations to obtain permanent and stable sources of funds”. The Resolution states also that “special attention should be paid to the faster development of Kosovo”, thus supporting the development of Kosovo's economy is presented as a kind of obligation of the Yugoslav Federation.⁷⁵ The director of the Prishtina company “Kosmet-prevoz” proposed from the beginning of 1969, mutual group excursions of young people from Kosovo and Albania celebrated both May 1 and November 29. He also suggested that “Kosmet-prevoz” organizes tourist trips to Albania for Albanians from Turkey, during the summer they visit relatives in Kosovo and Metohija. While the Yugoslav diplomatic representatives tried to fight for the lifting of the ban on the entry of non-Albanians from Yugoslavia into Albania, the representatives of Pristina did not raise this issue in the negotiations with the Albanian authorities.⁷⁶

Summary

From what was said above, it can be observed that Albania's policy towards Kosovo was too much concentrated within the political conjuncture of the created circumstances. From January to November, the circumstances in Kosovo were very tense politically. The politics of Kosovo tried to get closer to Albania in the first half of 1968 and this is clearly seen in the documents of the time. The events of October and November 1968 made a split in the line of mutual cooperation. The Albanian state did not support the Republic of Kosovo, clearly stating that Kosovo had to work to gain more rights within the Yugoslav Federation. The main results of this cooperation, especially scientific, were that the two countries got to know each other's policies, as well as in the political aspect of the conversations, which were extremely reserved. Albania chose to keep deepening its support for Kosovo on the diplomatic level. The Albanian state had its own substantial problems during this year. One of the main reasons for the reservation of official Tirana was the following: it came out of the Warsaw Treaty, then wanted to maintain balancing relations with Yugoslavia, in order to get closer to Kosovo. The Albanian state gave clear signals of its most visible interest in Kosovo from the beginning of 1969. The measures it took were that it intended a deeper interest in Kosovo in all aspects of life. In order to prove to herself that Albania's prejudices had been extinguished, it created a special sector (the Fifth Directorate) in 1969 by order of the Central Committee of the APS.⁷⁷ This directorate would have the duty in its work to get to know the real situation

⁷⁵ Grup autorësh, *Historia e Lidhjes*, 329.

⁷⁶ I. Vukadinovic, *Kulturno i ekonomsko*, 388.

⁷⁷ S. Syla, *Shteti*, 19.

in Kosovo, in the field of political, economic and social life. The directorate in question undertook to bring the policies of the Albanian state closer to Kosovo, in education and culture, where the national consciousness was greater. In the economic sphere, there is an effort for relations between the two countries. Through Yugoslavia, Kosovo begins to take the first steps of economic cooperation with Albania through its modest firms. These economic aspects were very modest, but they were important due to the fact that the first things of value in Kosovo, national flags, etc, came from Albania. In general, Kosovo-Albania relations under the tutelage of Yugoslavia in the years 1968-1969 had a significant intensification and significant impact in Yugoslavia.

Zaključak

Iz navedenog se može primijetiti da je politika Albanije prema Kosovu bila prekomjerno koncentrisana unutar političke konjunktive stvorenih okolnosti. Od januara do novembra, okolnosti na Kosovu su bile veoma napete politički. Politika Kosova pokušala je približiti se Albaniji u prvoj polovini 1968. godine, što se jasno vidi u dokumentima tog vremena. Događaji oktobra i novembra 1968. godine izazvali su rascjep u liniji međusobne saradnje. Albanska država nije podržavala Republiku Kosovo, jasno izražavajući da Kosovo mora raditi na sticanju većih prava unutar Jugoslovenske Federacije. Glavni rezultati ove saradnje, posebno naučni, bili su da su dvije zemlje upoznale politike jedna drugih, kao i u političkom aspektu razgovora, koji su bili izuzetno rezervirani. Albanija je izabrala da nastavi produbljivati svoju podršku Kosovu na diplomatskom nivou. Albanska država je imala svoje značajne probleme tokom ove godine. Jedan od glavnih razloga za rezerviranost zvanične Tirane bio je sljedeći: izašla je iz Varšavskog sporazuma, zatim je željela održavati uravnotežene odnose sa Jugoslavijom, kako bi se približila Kosovu. Albanska država je dala jasne signale svojeg najvidljivijeg interesa za Kosovo od početka 1969. godine. Mjere koje je preduzela bile su da je namjeravala dublje zainteresovanje za Kosovo u svim aspektima života. Kako bi dokazala sebi da su predrasude Albanije bile ugašene, stvorila je posektor (Peta uprava) 1969. godine po nalogu Centralnog komiteta APS-a. Ova uprava bi imala dužnost u svom radu upoznati se sa realnom situacijom na Kosovu, u polju političkog, ekonomskog i socijalnog života. Pomenuta uprava preuzela je da približi politike albanske države Kosovu, u obrazovanju i kulturi, gdje je nacionalna svijest bila veća. U ekonomskoj sferi, postoji napor za odnose između dvije zemlje. Kroz Jugoslaviju, Kosovo počinje prve korake ekonomske saradnje sa Albanijom putem svojih skromnih firmi. Ovi ekonomski aspekti bili su veoma skromni, ali su bili važni zbog toga što su prve stvari od vrijednosti na Kosovu, nacionalne zastave, itd, dolazile iz Albanije. Generalno, odnosi Kosova i Albanije pod patronatom Jugoslavije u godinama 1968-1969. godine imali su značajno pojačanje i značajan uticaj u Jugoslaviji.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljene izvor:

1. AMPJ - Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme të Shqipërisë [Archive of the Ministry of Foreign Affairs in Albania], Fond : Kosovo.
2. AQSH - Arkivi Qendror Shqiptar [Central Archive of Albania], Fond : 10, 510.
3. AK - Arkivi i Kosovës [Archive of Kosovo] Fond: Sekretariati Krahinor për Marrëdhënie me Botën e Jashtme, Informata dhe të ndryshme, 1962-1984.

Published sources/Objavljene izvor:

1. *Historia e Lidhjes së Komunistëve të Jugosllavisë* [History of the League of Communists of Yugoslavia]. Prishtinë: Rilindja 1985.
2. *Deveti Kongres SKJ* [Ninth Congress of SKJ], Komunist, Beograd 1969.
3. Službeni list Socijalističke autonomne pokrajine Kosova, [Official Newspaper of the Socialist Autonomous Province of Kosovo], The parliament of Kosovo, Prishtina 1969.

Books/Knjige:

1. Bashkurti, Lisen. *Diplomacia e vetizolimit, rasti i Shqipërisë 1961-1989*, Akademia e Studimeve Diplomatike, Tiranë 2004.
2. Buxhovi, Jusuf. *Kosova, Vëllimi 3*, Faik Konica, Prishtinë 2015.
3. Buxhovi, Jusuf. *Kthesa historike - shteti paralel dhe rezistenca e armatosur*, Faik Konica, Prishtinë 2009.
4. Çeku, Et'hem. *Kosova në sfondin e diplomacisë së Jugosllavisë dhe të Shqipërisë, 1945-1981*, Brezi 81, Prishtinë 2009.
5. Dedijer, Vladimir. *Interesne sfere*, Prosveta, Beograd 1980.
6. Haxhimihali, Tatjana. *Aleks Buda-kujtime 2*, Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës, Tiranë 2012.
7. Hetemi, A. *Lëvizjet studentore për Republikën e Kosovës 1968, 1981, 1997*, Artini, Prishtinë 2020.
8. Hoxha, Enver. *Vepra*, Vëllimi.17, 8 Nëntori, Tiranë 1974.
9. Imami, Petrit. *Serbët dhe shqiptarët*, Vëllimi III, Volume III. Samizdat, Beograd 2017.
10. Imeraj, *Shkodan. Kosova 1968-1990*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2021.
11. Krasniqi, Mark. *Kujtime e përjetime*, Pejë Dukagjini 2012.
12. Lita, Qerim. *Problemi shqiptar në RS të Maqedonisë, 1966-1974*, Logos, Shkup 2021.
13. Lutfiu, Skënder. "Roli i Kosovës në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave gjatë viteve '70", *Vjetari*, Prishtinë 2014.
14. Maliqi, Shkëlzen. *Nyja e Kosovës, as Vllasi as Millosheviqi*, Ljubjanë 1990.
15. Myftari, Esat. *Kosova dhe Enver Hoxha*, Princi, Tiranë 2016.
16. Neziri, Zymër. *Isa Demaj- jeta dhe veprimtaria adhetare*, Dukagjini, Prishtinë 2000.
17. Novosella, S. *Demonstratat e gjashtëdhjetetës, Vëllimi I*, Faik Konica, Prishtinë 2008.
18. Petranovic, Branko. *Istoriya Jugosllavije 1918-1970*, Nolit, Beograd 1980.
19. Simiq, P. *Tito-tajna veka*, Novosti, Beograd 2009.
20. Syla, Sabit- Lita, Qerim. *Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave, 1944-1948*, Vëllimi I, Prishtinë 2020.
21. Syla, Sabit, *Kosova në arkivat e shtetit shqiptar, 1950-1969*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2019.
22. Syla, Sabit. *Qëndrimi i Shqipërisë ndaj demonstratave në Kosovë më 1968*, Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Historisë, Tiranë 2012
23. Syla, Sabit. *Shteti shqiptar dhe çështja e Kosovës, 1939-1981*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2017.

Newspapers/Novine:

1. *Rilindja*, Prishtinë 1968-1969.
2. *Zëri i Popullit*, Tiranë 1968.

Mr. Dženana KARUP DRUŠKO

Udruženje Tranzicija, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

E-mail: dzenanakarup@gmail.com

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32:327:341(497.6)"1992/1995" (094)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.374>

ULOGA MEĐUNARODNIH PRESUDA O BOSNI I HERCEGOVINI U GEOPOLITIČKIM PROMJENAMA

Apstrakt: *Presude Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove i Međunarodnog suda pravde utvrdile su ulogu i ciljeve Srbije i Hrvatske u sukobima u Bosni i Hercegovini, ali nisu dovele do (očekivanih) političkih i sigurnosnih implikacija na međunarodnom planu, što je Srbiji i Hrvatskoj omogućilo da do danas na razne načine realiziraju politike i ciljeve prema Bosni i Hercegovini koji su u Haagu presuđeni kao zločinački. To je bila poruka i drugima da je dozvoljeno nepoštivanje presuda suda Ujedinjenih nacija u Haagu, a samim tim Povelje Ujedinjenih nacija, rezolucija UN-a, međunarodnih općeprihvaćenih konvencija i međunarodnog humanitarnog prava, odnosno da je dozvoljeno urušavanje vrijednosti izvučenih kao pouke nakon Drugog svjetskog rata na kojima su i izgrađene Ujedinjene nacije, a kasnije i Evropska unija. Greške međunarodne zajednice napravljene tokom i nakon sukoba u bivšoj Jugoslaviji – prvo zbog popustljivog odnosa Zapada prema politikama Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana, kada je Zapad pokazao nemoć (i nesposobnost) da zaustavi masovne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, a onda i da uskladi svoje politike sa međunarodnim presudama i u skladu sa njima izgradi politike prema država bivše Jugoslavije – nisu iskorištene da se nauče lekcije iz sukoba na Balkanu. Nepoštivanje međunarodnih presuda, u kojima su decidno utvrđene i presuđene zločinačke politike Zagreba i Beograda prema Bosni i Hercegovini zbog velikodržavnih projekata (velike Hrvatske i velike Srbije), a koje su realizirane masovnim kršenjima ljudskih prava, dovelo je do toga da se danas na Balkanu ponavljaju u novim sigurnosnim krizama (Bosna i Hercegovina i Kosovo), ali i u politici Vladimira Putina i ruskom agresijom na Ukrajinu.*

Vladimir Putin je u aneksiji Krima koristio modus operandi identičan onome kakav je Slobodan Milošević koristio u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu (što je uzrokovalo i dvije intervencije NATO-a, i što je potvrđeno u presudama MKSJ-a i Mehanizma). Sukobe u Bosni i Hercegovini Zapad je percipirao kroz žrtve i zločine, potpuno ignorirajući uzroke ali i političke i sigurnosne aspekte tog sukoba koji su utvrđeni u presudama MKSJ-a, a koji će imati svoju ulogu i u geopolitičkim promjenama. Sve ono što će se kasnije u

istraživanjima i zvaničnim dokumentima zapadnih (sigurnosnih) institucija i organizacija prepoznati kao ruski novi načini ratovanja koji ugrožavaju međunarodnu sigurnost (i poredak), ozbiljnije se počelo istraživati tek nakon ruske okupacije Krima 2014. godine – prikriveno učešće jedne države u sukobima u drugoj, ratovanje s ciljem sakrivanja stvarnih političkih ciljeva, djelovanje tzv. paravojskih formacija, uloga medija (propaganda i informacijske operacije), diplomacije, Crkve, mitova i propagande danas prepoznate u dezinformacija i fake news – činjenično je utvrđeno u presudama MKSJ-a i Mehanizma u politikama Srbije i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini, odnosno kroz njihovo učestvovanje u međunarodnom sukobu u Bosni i Hercegovini.

Nepoštivanje presuda najviših međunarodnih sudova – sudova Ujedinjenih nacija, ali i podređivanje pravde (bilo kakvom) miru i sigurnosti, politika stabilokratije (bez obzira što je to po mnogima “recept za nestabilan Balkan”), podrška etničkim politikama koje su devedesetih godina i dovele do sukoba u bivšoj Jugoslaviji i političara čiji su stavovi daleko od demokratskih ali opasno blizu postfašističkim, uz druge promjene koje se dešavaju u svijetu od okončanja Hladnog rata, vode novim podjelama svijeta i urušavanju liberalne demokracije, što potvrđuje jačanje desničarskih organizacija i političkih stranaka, populizma, opasnosti od ekstremnog radikalizma, terorizma i militarizaciji cijelog svijeta u kome “proizvodnja smrti” postaje najunosnija industrija.

Ključne riječi: *Međunarodne presude, međunarodna politika, međunarodni sukobi, međunarodno pravo, sigurnost, geopolitika.*

THE ROLE OF INTERNATIONAL JUDGMENTS ABOUT BOSNIA AND HERZEGOVINA IN GEOPOLITICAL CHANGES

Abstract: *The verdicts of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, the International Residual Mechanism for Criminal Courts and the International Court of Justice determined the role and goals of Serbia and Croatia in the conflicts in Bosnia and Herzegovina, but did not lead to (expected) political and security implications on the international level, which made it possible for Serbia and Croatia to implement policies and goals towards Bosnia and Herzegovina in various ways until today, which were judged as criminal in The Hague. This was a message to others that it is permissible to disobey the judgments of the United Nations Court in The Hague, and therefore the Charter of the United Nations, UN resolutions, international conventions and international humanitarian law, i.e. that it is permissible to collapse the values learned as lessons after the Second World War on which the United Nations and later the European Union were built. The mistakes of the international community made during and after the conflict in the former Yugoslavia - firstly due to the West's lenient attitude towards the policies of Slobodan Milošević and*

Franjo Tuđman, when the West showed its impotence (and inability) to stop mass crimes on the territory of the former Yugoslavia, and then to harmonize its policies with international judgments and build policies towards the countries of the former Yugoslavia in accordance with them - they were not used to learn lessons from the conflict in the Balkans. Non-compliance with international judgments, in which the criminal policies of Zagreb and Belgrade towards Bosnia and Herzegovina were decisively determined and judged due to large-state projects (greater Croatia and greater Serbia), which were realized with massive violations of human rights, led to the fact that they are being repeated today in the Balkans in new security crises (Bosnia and Herzegovina and Kosovo), but also in Vladimir Putin's policy and Russian aggression against Ukraine.

In the annexation of Crimea, Vladimir Putin used a modus operandi identical to one used by Slobodan Milošević in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Kosovo (which also caused two NATO interventions, and which was confirmed in the judgments of the ICTY and the Mechanism). The West perceived the conflicts in Bosnia and Herzegovina through victims and crimes, completely ignoring the causes as well as the political and security aspects of that conflict, which were established in the judgments of the ICTY, and which will also play a role in geopolitical changes. Everything that will later be recognized in research and official documents of Western (security) institutions and organizations as Russia's new ways of warfare that threaten international security (and order), began to be investigated more seriously only after the Russian occupation of Crimea in 2014 - the covert participation of one state in conflicts in the second, warfare with the aim of hiding real political goals, the operation of the so-called paramilitary formations, the role of the media (propaganda and information operations), diplomacy, the Church, myths and propaganda today recognized as disinformation and fake news – it is factually established in the judgments of the ICTY and the Mechanism in the policies of Serbia and Croatia towards Bosnia and Herzegovina, that is, through their participation in the international conflict in Bosnia and Herzegovina.

Disrespecting the judgments of the highest international courts – the courts of the United Nations, but also subordinating justice to (any) peace and security, the policy of stabilocracy (regardless of the fact that, according to many, this is a “recipe for an unstable Balkans”), support for ethnic policies that in the 1990s led to conflicts in the former Yugoslavia and politicians whose attitudes are far from democratic but dangerously close to post-fascist, along with other changes that have taken place in the world since the end of the Cold War, lead to new divisions of the world and the collapse of liberal democracy, which confirms the strengthening of right-wing organizations and political parties, populism, the danger of extreme radicalism, terrorism and militarization of the whole world in which the “production of death” becomes the most profitable industry.

Key words: *International judgments, international politics, international conflicts, international law, security, geopolitics.*

Uvod

Nepune dvije godine nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma (novembar, 1995)¹, u kome je rat u Bosni i Hercegovini nazvan tragičnim sukobom, a Republika Srpska dobila zvanično priznanje, u Međunarodnom krivičnom sukobu za bivšu Jugoslaviju završeno je prvo suđenje i izrečena presuda (maj, 1997) u kojoj je utvrđeno da je sukob u Bosni i Hercegovini bio međunarodni “između snaga Republike Bosne i Hercegovine s jedne strane i snaga Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora), odnosno JNA (kasnije Vojske Jugoslavije), koje su djelovale sa različitim paravojnim snagama i snagama bosanskih Srba, s druge“.²

Međunarodna zajednica je poslala “izrazito pomiješan odgovor Bosni“, jer je “nagradila ponašanje koje je kršilo međunarodne norme ljudskog dostojanstva, ali je i kaznila to isto ponašanje.“³ Ovaj komentar Lare R. Nettelfield možda i najbolje ilustrira ulogu međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini. Ta politika je oslikavala geopolitičke odnose, društvene promjene i međunarodno pravo – od sukoba koji su na prostoru bivše Jugoslavije izbili u vrijeme okončanja Hladnog rata⁴ i velikih geopolitičkih promjena⁵, preko društvenih promjena⁶ koje su dovele do krize liberalne demokracije, do procesa

¹ *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini* (Sporazum je postignut 21. novembra 1995. u Daytonu, zvanično potpisan 4. decembra 1995. godine u Parizu. Kao njegov najveći uspjeh smatra se obustava sukoba u Bosni i Hercegovini)

² UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Dušku Tadiću*, 7.5.1997, Paragraf 569. “Pretresno vijeće je zaključilo da je međunarodni konflikt u Bosni i Hercegovini bio do 19. maja 1992, no Žalbeno vijeće je presudilo da 'u predmetnom periodu (1992) za oružane snage Republike Srpske treba smatrati da su djelovale pod općom kontrolom i u ime Savezne Republike Jugoslavije. Stoga se čak i nakon 19. maja 1992. oružani sukob u Bosni i Hercegovini između bosanskih Srba i centralnih vlasti Bosne i Hercegovine mora klasifikovati kao međunarodni oružani sukob.'” UN, MKSJ, *Presuda Žalbenog vijeća Dušku Tadiću*, 15.7.1999.

³ Lara R. Nettelfield, *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina: The Hague Tribunal's Impact in a Postwar State*, SAD, Cambridge University Press, 2010.

⁴ “Završetak Hladnog rata je doveo do smirivanja nekih dugotrajnih sukoba, ali također je pojačao nestabilnost, osobito na Kavkazu i Balkanu, kao i u drugim dijelovima svijeta“. Alan Collins, *Suvremene sigurnosne studije*, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2010. “Nakon Hladnog rata svijet se suočio s promjenjivom sigurnosnom okolinom. Zapadne demokratske države, smatrajući da je pobijedila njihova politička paradigma, preuzele su odgovornost za uspostavu novog međunarodnog poretka“, Martina Mihalinić, *Suvremena sigurnost, novi rizici i razvoj preventivnih modela kriznoga upravljanja u Republici Hrvatskoj*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2020, 100.

⁵ Nakon okončanja Hladnog rata nije došlo do kraja povijesti (Fukuyama), a ni do sukoba civilizacija (Huntigton), ali je došlo do velikih sukoba na tlu Evrope, po prvi put od okončanja Drugog svjetskog rata – prvo početkom devedesetih u bivšoj Jugoslaviji, a onda i na tlu nekadašnjeg SSSR-a, aneksijom Krima a onda i agresijom Ruske Federacije na Ukrajinu. Francis Fukuyama, *The End of History? The National Interest*, 1989; Semjuel Hantigton, *Sukob civilizacija*, CID Podgorica i Romanov, Banja Luka 2020.

⁶ Žarko Paić 1989. godinu ističe kao svjetsko-povijesnu prekretnicu po svim značajkama, od rušenja Berlinskog zida, što je predstavljalo kraj ideologije komunizma, preko ulaska u doba

koji su paralelno tekli u nekadašnjem SSSR-u a koji su itekako povezani s prethodna dva⁷. Raspad SSSR-a, odnosno dolazak na vlast Vladimira Putina dovest će do velikog zaokreta u ruskoj politici koji je u tim prvim godinama možda i najvidljiviji bio prema ruskom bliskom susjedstvu i Balkanu gdje je Kremlj, koristeći i greške i slabosti zapadne politike, snažno podržavao etničku politiku Srbije. Pogoršanje odnosa Zapada i Ruske Federacije Srbiju je dovelo u poziciju važnog balkanskog faktora za međunarodnu arhitekturu sigurnosti, a Aleksandru Vučiću obezbjedilo pregovaračke pozicije kakve je svojevremeno imao Slobodan Milošević, bez obzira što je upravo Srbija ključni faktor nestabilnosti na Balkanu.

Greške napravljene tokom i nakon sukoba u bivšoj Jugoslaviji – zbog popustljivog odnosa Zapada prema politikama Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana, nemoći⁸ (i nesposobnosti) Zapada da zaustavi masovne zločine u bivšoj Jugoslaviji⁹, pogotovo u Bosni i Hercegovini, a onda da uskladi svoje politike sa međunarodnim presudama prema država bivše Jugoslavije – nisu iskorištene da se nauče lekcije iz sukoba na Balkanu. Nepoštivanja međunarodnih presuda, u kojima su decidno utvrđene i presuđene zločinačke politike Zagreba i Beograda prema Bosni i Hercegovini zbog velikodržavnih projekata (velike Hrvatske i velike Srbije) koji su realizirani teškim kršenjima ljudskih prava, dovelo je do oživljavanja istih tih projekata na Balkanu što rezultira novim političkim i sigurnosnim krizama, ali ima ozbiljne posljedice i u geopolitičkim odnosima vidljive u ruskim geostrateškim i geopolitičkim ciljeva koje realizira u svom bliskom susjedstvu, na Balkanu, ali stvaranjem novih saveza na Bliskom istoku (Indopacifiku, Dalekom istoku) i kroz organizaciju BRICS.¹⁰

globalizacije i trijadu neoliberalizma u ekonomiji, politici i kulturi, do početka vladavine tehnosfere u kojoj je “videopolitika“ u potpunosti zavladała “onim što je još preostalo od tradicionalnoga pojma društva“. Veselinović Velimir ur, *Populizam u medijima i politici*, Zagreb 2022, 14-15.

⁷ Rogers Brubaker kao “značajku kasnomodernog svijeta“ nakon okončanja Hladnog rata – “uz posebne traume kolapsa države u sovjetskim i jugoslavenskim slučajevima“, navodi “povećanje učestalosti etničkog i nacionalističkog nasilja u cjelokupnom političkom nasilju“. Rogers Brubaker, *Etnicity without groups*, Library of Congress Catalog in Publicacion Dana, SAD 2004, 88.

⁸ “Nemoć koju je Zapadna Evropa pokazala na bojištima bivše Jugoslavije oduzela je Europskoj uniji političku odlučnost i vjerodostojnost više nego bilo kakav zastoj izazvan unutarnjim ekonomskim razlozima“, Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb 2006, 63.

⁹ “1992. godine, Evropa, tek ujedinjena, nije položila svoj prvi veliki ispit“, Julian Borger, *Krvnikov trag*, Buybook, Sarajevo 2016, 20.

¹⁰ “...BRICS je formiran u momentu recesije 2008. godine koja je najviše pogodila zapadne ekonomije. U tom momentu su neke zemlje u razvoju, Kina, Indija, Rusija i Brazil, odlučile da oforme BRICS, a kasnije im jepriključila i Južna Afrika. Uzevši u obzir činjenicu da se njihov udio u globalnoj ekonomiji, naročito Indije i Kine, povećavao, te da su ove dvije zemlje gotovo polovina čovječanstva, to je bio početak ovog 'izvanzapadnog' svijeta, gdje su oni pokušali na neki način da se organiziraju.“ “Muhasilović: Da bi BRICS postao geopolitička alternativa Zapadu, ne može ostati samo ekonomska unija“, *Vijesti.ba*, 26.8.2023, <https://www.vijesti.ba/clanak/610233/muhasilovic-da-bi-brics-postao-geopoliticka-alternativa-zapadu-ne-moze-ostati-samo-ekonomska-unija>.

Bosna i Hercegovina je svojevrsni međunarodni paradoks – teško da možemo pronaći manju državu s više međunarodnih presuda koje se ne poštuju i koje nisu provedene, dok je istovremeno Bosna i Hercegovina država u kojoj međunarodna zajednica ima svojevrsni protektorat¹¹ preko Office of the High Representative (OHR), Vijeća za implementaciju mira (PIC) i stranih mirovnih trupa (EUFOR). Potvrdu ovim tvrdnjama nalazimo s jedne strane u zapadnoj politici prema Bosni i Hercegovini, a s druge strane u presudama međunarodnih sudova.

Međunarodno pravo

Prva presuda MKSJ možda jeste izrečena nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, ali činjenice utvrđene u presudi nalaze se i u Rezoluciji 757¹² u kojoj Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija 30. maja 1992. godine izražava žaljenje jer nisu ispunjeni njegovi zahtjevi iz rezolucije 752¹³ o povlačenju vanjskih oružanih snaga, naročito jedinica Jugoslavenske narodne armije iz Bosne i Hercegovine. Zbog neispunjavanja zahtjeva iz Rezolucije 752, odnosno nepoštivanja teritorijalnog integriteta i suvereniteta Bosne i Hercegovine, Vijeće sigurnosti je Saveznoj Republici Jugoslaviji uvelo sveobuhvatne sankcije¹⁴ s napomenom da će ostati na snazi sve do ispunjavanja uvjeta iz Rezolucije 752.¹⁵ Bilo je to osam dana nakon što je ispred zgrade Ujedinjenih nacija, 22. maja 1992. godine, postavljena zastava Republike Bosne i Hercegovine s ljljanima,¹⁶ a nakon što je Bosna i Hercegovina proglasila svoju nezavisnost u skladu s

¹¹ Davor Trlin i Esad Oruč, Bosna i Hercegovina - država ili protektorat?, *Journal of Education and Humanities* Volume 3 (2), 33-47, Winter 2020 Original research paper ISSN 2566-4638 © International Burch University.

¹² *UN Resolution 757*, 30 May 1992, <https://digitallibrary.un.org/record/142881>.

¹³ *UN, Resolution 752*, 15 May 1992, <https://digitallibrary.un.org/record/142127>.

¹⁴ Edward Perkins, ambasador SAD u UN-u: "Svojom agresijom protiv Bosne i Hercegovine i Hrvatske, te represijom unutar Srbije, srbijanski režim može samo sam sebe osuditi na sve stroži tretman svijeta ujedinjenog protiv srbijanske agresije". Nakon uvođenja sankcija srpske snage nastavile su granatirati Bosnu i Hercegovinu, a humanitarna se pomoć nije mogla dostaviti. *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Izvještaji Amnesty Internationala i Helsinki Watcha od početka rata u BiH do septembra 1993*, Antirantna kampanja – Hrvatska – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Projekat: Centar za promocije ljudskih prava, Zagreb 1993, 146-147.

¹⁵ Generalna skupština Ujedinjenih nacija izdala je i Rezoluciju 770, 13.8.1992. u kojoj se zahtjeva povlačenje svih preostalih jedinica JNA i Hrvatske vojske iz Bosne i Hercegovine. *UN Resolution 770*, <https://digitallibrary.un.org/record/148183>.

¹⁶ "Prije 27 godina ispred zgrade UN-a zavijorila se zastava Republike Bosne i Hercegovine", Klix, 22.05.2019, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prije-27-godina-ispred-zgrade-un-a-zavijorila-se-zastava-republike-bosne-i-hercegovine/190522009>.

mišljenjem Arbitražne komisije¹⁷, poznate i kao Badinterova komisija¹⁸, o raspadu Jugoslavije.

Zajedničko za Mišljenje arbitražne komisije i presude MKSJ-a, Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove (u daljem tekstu Mehanizam) i Međunarodnog suda pravde (po tužbi Bosne i Hercegovine protiv Savezne Republike Jugoslavije, odnosno Srbije) je da su bazirani na međunarodnom pravu, dok je Dejtonski mirovni sporazum rezultat političkog dogovora učesnika sukoba uz posredovanje američkog diplomate, koji je uz podršku SAD-a imao podršku i drugih zapadnih zvaničnika što potvrđuju potpisi na mirovnom sporazumu – Evropske unije, Francuske, Savezne Republike Njemačke, Ujedinjenog Kraljevstva, i još Ruske Federacije.¹⁹ Jedno ne bi trebalo isključivati drugo, pogotovo što je gledano u najširem kontekstu i međunarodno pravo nastalo političkim dogovorima, ali da li je tako i kad je u pitanju Bosna i Hercegovina? Kada je Vijeće sigurnosti UN-a formiralo Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju jednoglasnom odlukom stalnih i svih (tadašnjih) članica

¹⁷ “Nakon slovenskog i hrvatskog proglašenja nezavisnosti (25. juni 1991) počeli su i oružani incidenti koji su prijetili eskalacijom sukoba. Takav razvoj događaja ubrzao je i angažovanje čelnika EZ-a, koji su posredovali u razgovorima Slovenije i Hrvatske s jedne i Predsjedništva SFRJ s druge strane. Rezultat tog posredovanja bilo je usvajanje *Brionske deklaracije* 7. jula 1991... Nakon zaključaka ministara EZ-a u Hagu od 5. jula i usvajanja *Deklaracije o situaciji u Jugoslaviji* Evropska zajednica je krajem avgusta 1991. godine usvojila novu Deklaraciju, u kojoj je najavila održavanje Mirovne konferencije o Jugoslaviji i definisala model rješavanja krize. (...) U deklaraciji je osuđena uloga 'srpskih snaga', kao i uloga JNA. Čelnici EZ-a pozvali su Predsjedništvo SFRJ da 'odmah prekine sa nelegalnom upotrebom vojnih formacija koje su bili pod njihovom komandom'. (...) Jedan od ključnih stavova Deklaracije EZ-a od 27. avgusta 1991. godine bilo je insistiranje na hitnom prekidu vatre i saglasnost oko neophodnosti održavanja Mirovne konferencije, na kojoj bi došlo do dogovora i pronalaženja održivog rješenja jugoslovenske krize. Već naredne nedjelje (7. septembar) u Hagu je usvojena nova Deklaracija (...) U Deklaraciji se najavljuje osnivanje Arbitražne komisije, koja je trebala razjasniti svaku pravnu nejasnoću u procesu rješavanja jugoslovenske krize, između ostalog i pitanje razgraničenja među jugoslovenskim republikama. I u ovoj Deklaraciji zahtijevao se automatski prekid vojnih sukoba, potvrđujući ranije promovisan princip nepromjenjivosti granica, iskazan kroz stav da se 'ne prizna ni jedna promjena granica, koja ne bi bila mirnim sredstvima i sporazumom'." Adnan Prekić, *Mirovna konferencija u Hagu 1991. godine – crnogorska perspektiva*, Historiografija, 20.12.2021, <https://historiografija.ba/article.php?id=915>.

¹⁸ “Badinterova komisija je osnovana povodom Konferencije o bivšoj Jugoslaviji u Hagu 1991. godine i njena arbitraža ima snagu međunarodne presude. Ova međunarodna arbitražna komisija, kolokvijalno nazvana Badinterova, dobila je ime po njenom predsedavajućem Roberu Badinteru. Članovi Badinterove komisije bili su svi predsednici ustavnih sudova država osnivača Evropske unije. Reč je o uglednim pravnim stručnjacima koji su stvorili sveobuhvatan dokument sastavljen od 10 mišljenja.“ *Deset mišljenja Badinterove komisije*, Peščanik, 18.11.2008, <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>.

¹⁹ Prema redoslijedu potpisivanja: za Republiku Bosnu i Hercegovinu Alija Izetbegović, za Republiku Hrvatsku Franjo Tuđman, za Saveznu Republiku Jugoslaviju Slobodan Milošević; svojim potpisima sporazum potvrđuju: za EU Felipe Gonzalez, za Francusku Jacques Chirac, za Saveznu Republiku Njemačku Helmut Kohl, za Rusku Federaciju Viktor Černomirdin, za Ujedinjeno Kraljevstvo John Major i za SAD William Clinton.

Vijeća sigurnosti UN-a, to je bila politička odluka²⁰, ali presude MKSJ od početka su kontradiktorne zapadnim politikama prema Bosni i Hercegovini. Republika Srpska zvanično je priznata u Daytonu, iako bi bila “nemoguća bez etničkog čišćenja i genocida, kojima je svesno građena“, jer je “postojanje republike Srpske omogućeno krivičnim delima“²¹ koja su presuđena u Haagu. Političke poruke iz Daytonu su bile da su takve politike dozvoljene i da mogu biti i nagrađene.

Invaziju Ruske Federacije na Ukrajinu Robert Pszczel²² nazvao je “izravnim napadom na međunarodno pravo“, optužujući Kremlj da je “ovom invazijom uništila međunarodnu sigurnosnu arhitekturu“, dok je aneksiju Krima usporedio “s aneksijom Austrije od strane Adolfa Hitlera 1938. pod nacističkom Njemačkom.“²³

Vladimir Putin je u aneksiji Krima koristio modus operandi identičan onome kakav je Slobodan Milošević koristio u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i na Kosovu (što je uzrokovalo i dvije intervencije NATO-a, i što je potvrđeno u presudama MKSJ-a i Mehanizma). Sukobe u Bosni i Hercegovini Zapad je percipirao kroz žrtve i zločine, potpuno ignorirajući uzroke ali i političke i sigurnosne aspekte tog sukoba koji su utvrđeni u presudama MKSJ, a koji će imati svoju ulogu i u geopolitičkim promjenama. Sve ono što će se kasnije u istraživanjima i zvaničnim dokumentima zapadnih (sigurnosnih) institucija i organizacija prepoznati kao ruski novi načini ratovanja²⁴ koji ugrožavaju međunarodnu sigurnost (i poredak), ozbiljnije se počelo istraživati tek nakon ruske okupacije Krima 2014. godine – prikriveno učešće jedne države u sukobima u drugoj, ratovanje s ciljem prikrivanja stvarnih političkih ciljeva, djelovanje tzv. paravojnih formacija, uloga medija (propaganda i informacijske

²⁰ “Tačno je da većina tumačenja Povelje Ujedinjenih nacija, u većoj ili manjoj meri, ima politički značaj. S obzirom na prirodu stvari drugačije i ne može biti.” UN, MKSJ, Tužilac protiv Duška Tadića, Žalbeno vijeće, *Odluka po interlokutornoj žalbi odbrane na nadležnost suda*, 2.10.1995.

²¹ Srđa Popović, *One gorke suze posle*, Pešćanik, 2010, 169 i 178.

²² Bivši izaslanik NATO-a u Moskvi od 2010. do 2015. Izjava s Međunarodnog summita u Varšavi u Kijevu 7. jula 2023.

²³ “Govorili su, gledajte, ljudi, ovo izmiče kontroli, ne samo anšlusom Krima nego, naravno, i intervencijom u Donbasu. Mislim, opet, moraš biti idiot da ne razumiješ što su imali s tim, to je bilo osmišljeno, poslali su te siledžije, platili ih, tako da je to imalo implikacije na sigurnost država članica“. “Tačno u ovom trenutku Zapad je pogriješio s Putinom. Rat je pun mitova, ali ovaj je najveći!“, Jutarnji list, 13.07.2023, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/tocno-u-ovom-trenutku-zapad-je-pogrijesio-s-putinom-rat-je-pun-mitova-ali-ovaj-je-najveci-15354928>.

²⁴ Više u: Phillip A. Karber, *Russia's New Generation Warfare*, *National geospatial - intelligence agency*, june, 4. 2015; Fox C. Amos, *Hybrid Warfare: The 21st Century Russian Way of Warfare*, *US Army School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth*, Kansas 2017; Phillip A. Karber, *The Russian Military Forum*, *Russia's Hybrid Warfare Campaign: Implications for Ukraine and Beyond*, *Center for Strategic and International Studies*, Washington, DC, March, 10, 2015; Christopher Cincio, *Russian hybrid warfare in the Ukraine*, *Canadian Forces College – College des Forces Canadiennes* JCSP 43 DL – PCEMI 43 AD, 2017 – 2018; Janne Hakala, Jazlyn Melnyshuk, *Russia's strategy in cyberspace*, Published by the NATO Strategic Communications Centre of Excellence, June 2021; Stanislav Linić, *Ruska “Nova generacija ratovanja“*, (Prezentacija Rat u istočnoj Ukrajini 2016).

operacije), diplomacije, Crkve, mitova i propagande danas prepoznate u dezinformacija i fake news – činjenično je utvrđeno u presudama MKSJ-a i Mehanizma u politikama Srbije i Hrvatske prema Bosni i Hercegovini, odnosno kroz njihovo učestvovanje u međunarodnom sukobu u Bosni i Hercegovini.

Međunarodne presude

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, “nespremno da intervenira kako bi zaustavilo pokolj“, poduzelo je dvije inicijative – “poslalo je mirovnjake da štite dostavu humanitarne pomoći i uspostavilo Haški tribunal“. ²⁵ Nije malo onih koji su osnivanje MKSJ vidjeli samo kao gestu “koja skriva hipokrizije velikih sila, kojima se žuri da na najjeftiniji način olakšaju savjest na koju ih upozorava njihovo javno mnjenje“, piše Hartmann ali i naglašava da “ovaj sud“, koji “donosi toliko nade“, iako je za “osnivače samo izvor koristi (...) nadilazi Vijeće sigurnosti, nadilazi granice bivše Jugoslavije, nadilazi legitimne težnje žrtava i međunarodnog javnog mnjenja“. ²⁶ Ovaj sud je za mnoge predstavljao težnju čovječanstva za istinom i pravdom, cilj koji osnivač, Vijeće sigurnosti UN-a, nikad nije postavilo, ali cilj koji je MKSJ ispunio zahvaljujući posvećenim, časnim i profesionalnim pojedincima kojima su istina i pravda bile iznad svega. To političari nisu uspjeli spriječiti. MKSJ, odnosno ljudi koji su radili u MKSJ i doprinijeli tome, ostat će jedna od rijetkih svijetlih tačaka proizišlih iz sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ali i velikih geopolitičkih promjena koje će zahvatiti svijet nakon raspada Jugoslavije i SSSR-a, odnosno okončanja Hladnog rata.

No, zahvaljujući upravo politikama, od brojnih presuda izrečenih o sukobima u Bosni i Hercegovini i zločinima koji su počinjeni, danas se uglavnom spominju samo one koje su dokazale genocid, svodeći tako rat u Bosni i Hercegovini na “općinski genocid“ ²⁷, čini se, kako bi se “zaboravilo“ kako je i zašto došlo do tog teškog zločina, da je bio dobro osmišljen i planiran kao dio političkih ciljeva, i koji su sve zločini počinjeni prije njega od 1992. do 1995. godine. Međutim, naslijeđe MKSJ-a i Mehanizma, kao dio arhive Ujedinjenih nacija, neboriv je dokaz o sukobima u bivšoj Jugoslaviji i trajan i neizbrisiv trag o istini o tim sukobima. Sukobi u bivšoj Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini najbolje su dokumentirani u svijetu, a to je dokumentacija bez koje se više ne može pisati nikakva historija na (i o) Zapadnom Balkanu.

Vijeće sigurnosti UN formiralo je MKSJ (Rezolucijom 827²⁸) zaključujući da sukobi u bivšoj Jugoslaviji predstavljaju prijetnju

²⁵ J. Borger, *Krvnikov trag*, Buybook, Sarajevo 2016, 21.

²⁶ Florence Hartmann, *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo 2007, 19.

²⁷ Kovanica, čini se, proistekla od Žarka Puhovskog, koju će kasnije mnogi prihvatiti, iz potpuno različitih razloga. Žarko Puhovski, “Friendly fire“, Pešćanik, 4.4.2014, <https://pescanik.net/friendly-fire/>.

²⁸ UN Rezolucija 827, https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statut_827_1993_bcs.pdf.

međunarodnom miru i sigurnosti, zbog čega su pred MKSJ postavili zadatak da uz prioritetni cilj – progon pojedinaca za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava – doprinese ponovnom uspostavljanju i održavanju mira, time jasno uspostavljajući korelacijski apriori međunarodnog humanitarnog prava s međunarodnim mirom i sigurnosti. Mada su mnogi smatrali da će MKSJ uspjeti malo šta uraditi zbog brojnih faktora među kojima su i politički i sigurnosni²⁹, čega su bile svjesne i haške sudije³⁰, MKSJ je ostavio veliko i značajno naslijeđe uz revolucionaran doprinos međunarodnom pravu, prelazeći granice bivše Jugoslavije³¹, za koju je bio nadležan, uspostavljanjem prakse nekažnjivosti po kojoj i šefovi država mogu biti optuženi i procesuirani, čak i ako uporno ponavljaju da oni ne učestvuju u tom sukobu. U presudi³² od 26. februara 2007. godine Međunarodni sud pravde je potvrdio da je zločin genocida počinjen u Srebrenici, da su za to odgovorni vojska i policija Republike Srpske, a Srbiju je proglasio odgovornom za nesprečavanje i nekažnjavanje genocida³³. Srbija je i danas jedina zemlja u svijetu presuđena za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida³⁴.

²⁹ Snage NATO-a u Bosni i Hercegovini provodile su politiku izbjegavanja hapšenja haških optuženika za ratne zločine, zbog zabrinutosti članica NATO-a da bi to moglo destabilizirati mir. Zapovjednik IFOR-a je odlučio da izbjegne sve takve misije, ma koliko one bile potrebne. Diane F. Orentlicher, *Da neko ko je kriv bude kažnjen*, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2011, 27-28.

³⁰ “Mnogi ljudi – među kojima mnogi u bivšoj Jugoslaviji – smatrali su da je Međunarodni sud prije neka vrsta akademskog ili diplomatskog odgovora na oružani sukob i kršenja koja su tamo počinjena, nego djelotvorna institucija gdje bi neko mogao krivično odgovarati za svoje postupke. Na međunarodno humanitarno pravo i međunarodno krivično pravo nije se gledalo kao na pravo koje se primjenjuje već prije kao na težnje, pa i akademske ideale. Dakle, u pravilu se očekivalo da će nečiji zločin, bez obzira na to koliko nečuven, proći nekažnjeno.” UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Momiru Nikoliću*, 2.12.2003, zaključak 88.

³¹ Carmel Agius, predsjednik MKSJ, na ceremoniji zatvaranja Suda: “Univerzalnost našeg Tribunala sa nezavidnim šansama i visokim očekivanjima preraslo je u tijelo koje je pratilo univerzalne standarde, usavršavalo najbolju praksu i postalo nedahnuće širom svijeta. Jedan pokret koji je započeo prije četvrt vijeka prerastao je u očekivanje da će ratni zločinci biti privedeni pred lice pravde“. “Agius: Tribunal ostavlja naslijeđe koje će nadživjeti svakog“, N1, 21.12.2017, <https://n1.info.ba/vijesti/a233744-agius-tribunal-ostavlja-naslijedje-koje-ce-nadzivjeti-svakog/>.

³² International Court of Justice, Judgment of 26 February 2007, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf>.

³³ U dispozitivu presude o meritumu toga spora od 26.2.2007. u tački 7 navodi se da je “Srbija prekršila svoju obvezu da izvrši privremene mjere koje je Sud naložio 8. travnja i 13. rujna 1993. u ovoj parnici jer nije poduzela sve mjere koje su bile u njezinoj moći da spriječi genocid počinjen u Srebrenici u srpnju 1995.“

³⁴ United Nations, Genocide prevention and the responsibility to protect, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide.shtml>.

Prema Statutu³⁵, koji je usvojilo Vijeće sigurnosti³⁶ UN-a, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju bio je nadležan za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava: teška kršenja Ženevskih konvencija iz 1949, kršenja zakona i običaja rata, genocid, i za zločine protiv čovječnosti. Čini se da je ovo inspiriralo grupu beogradskih autora – Vojina Dimitrijevića, Vidana Hadži-Vidanovića, Ivana Jovanovića, Žarka Markovića, Marka Milanovića – da ističući da MKSJ nije nadležan za zločin protiv mira (akt agresije) napišu kako će “predmet posmatranja MKSJ“ biti “čisto' humanitarno pravo, gdje nije bitno ko je i zašto otpočeo s primenom nasilja, već ko se i kako ponašao u toku oružanog sukoba, izbilog iz razloga van interesovanja suda“, i zaključe da bi “MKSJ trebalo da ocenjuje načine i sredstva borbe, a ne ciljeve učesnika u sukobu“.³⁷ Navedeno pokazuje veliki nivo neznanja autora, ukoliko im cilj nije bio potpuno drugi – omalovažavanje MKSJ i dezavuiranje javnosti. Praksa MKSJ-a će pokazati nešto potpuno suprotno, jer ne samo da su utvrđivali (i presuđivali) “ko je i zašto otpočeo s primenom nasilja“ i “ciljeve učesnika u sukobu“, nego se desilo nešto potpuno neočekivano (kako po ove autore tako i po mnoge druge), što će godinama, prvenstveno zahvaljujući revizionistima i negatorima, mnoge zbunjivati i biti tema brojnih rasprava – utvrđen je međunarodni sukob u Bosni i Hercegovini i uloga Srbije u njemu kao i njeni politički ciljevi: stvaranje velike Srbije. Utvrđena je i uloga Hrvatske u sukobima s ciljem stvaranja velike Hrvatske. Nalazeći uporište u članu 2 svog Statuta MKSJ je već u prvom suđenju (Dušku Tadiću) utvrdio da je u Bosni i Hercegovini bio međunarodni konflikt. I prvostepena i drugostepena presuda Tadiću bile su izrečene prije tvrdnji ovih beogradskih autora, tako da se njihov rad može shvatiti kao relativiziranje rada MKSJ-a koje su objavili 2010. godine u knjizi vrlo simptomatičnog naslov “Haške nedoumice“, ali i kao začetak historijskog revizionizma koji je upravo tih godina jačao u Srbiji.

Osim u slučaju Tadić MKSJ će kasnije utvrditi međunarodni sukob u Bosni i Hercegovini u kojem su učestvovala i Srbija i Hrvatska u presudama protiv Zejnila Delalića, Zdravka Mucića, Hazima Delića i Esada Landže³⁸,

³⁵ UN, MKSJ, *Statut Međunarodnog suda*, <https://www.icty.org/bcs/documents/statut-medunarodnog-suda>.

³⁶ “Glavni je tajnik podnio Vijeću sigurnosti izvještaj od 3.V.1993, sastavljen na temelju različitih, u međuvremenu prikupljenih prijedlog i mišljenja pojedinih država članica Vijeća. Uz izvještaj je priložen i Nacrt statuta jednog takvog suda, kojega je izradila komisija stručnjaka. Vijeće sigurnosti je svojom Rezolucijom 827 (1993) od 25.V.1993. prihvatilo izvještaj i Statut suda“. Davor Krapac, *Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Hrvatski pravni centar, Zagreb 1995, 3.

³⁷ Vojin Dimitrijević, Vidan Hadži-Vidanović, Ivan Jovanović, Žarko Marković, Marko Milanović, *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beogradski centar za ljudska prava, 2010, 12.

³⁸ UN, MKSJ, Presuda Pretresnog vijeća Zejnilu Delaliću i dr, 16.11.1998.

Radoslava Brđanina,³⁹ Tihomira Blaškića⁴⁰, Zlatka Aleksovskog⁴¹, Kordića i Čerkeza⁴², Naletilića i Martinovića⁴³, i Prlića i drugih.⁴⁴ Posljednja haška presuda koju je Mehanizam izrekao Jovici Stanišiću i Franku Simatoviću, prvim ljudima Državne bezbednosti Srbije, po glavnom tužitelju Sergeu Brammertzu “pokazala je da u Bosni i Hercegovini nije bio građanski, već međunarodni sukob u kojem su učestvovala i politička vodstva susjednih zemalja, u ovom slučaju konkretno Beograda“.⁴⁵

MKSJ je utvrdio i ciljeve: politički cilj Republike Srpske i SDS-a bio je “ujedinjavanje sa Srbijom i Crnom Gorom u okviru Velike Srbije, koja bi objedinjavala teritorije u kojima su živjeli Srbi u bivšoj Jugoslaviji.”⁴⁶ Kako bi realizirali taj cilj srpsko rukovodstvo je već od 1991. godine počelo sa uspostavljanjem srpskih autonomnih oblasti širom Bosne i Hercegovine. Uslijedio je proces formiranja srpskih opština, a glavni instrument za to bile su “varijanta A i B Uputstva koje je izdalo rukovodstvo SDS-a i koje su bile provedene širom Bosne i Hercegovine (...) Nakon toga, uslijedilo je nasilno preuzimanje vlasti u tim opštinama, a potom i rasprostranjena i sistematska kampanja terora i nasilja, čija su posljedica bili zločini za koje je Vijeće utvrdilo da su počinjeni. (...) U suštini ovi strateški ciljevi predstavljali su plan zauzimanja i kontrole teritorije, uspostavljanja države bosanskih Srba, odbrane definisanih granica i odvajanja od drugih etničkih zajednica u Bosni i Hercegovini. (...) Vijeće je zaključilo i da tih šest strateških ciljeva nije bilo “politička retorika”, već “politički manifest rukovodstva bosanskih Srba”.⁴⁷ Ovo je potvrđeno i u presudi Karadžiću, u kojoj Vijeće zaključuje da je “planirano zauzimanje teritorija na koje su bosanski Srbi polagali pravo otišlo dalje od samog uspostavljanja vlasti, ono je obuhvatalo i uklanjanje bosanskih Muslimana i bosanskih Hrvata, koje je za cilj imalo stvaranje jednog entiteta koji je u velikoj mjeri bio etnički homogen. To je bilo utemeljeno na ideologiji prema kojoj

³⁹ UN, MKSJ, *Presuda Žalbenog vijeća Radoslavu Brđaninu*, 3.4.2007.

⁴⁰ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Tihomiru Blaškiću*, 3.3.2000.

⁴¹ UN, MKSJ, *Aleksovski* (IT-95-14/1)

⁴² UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Kordiću i Čerkezu*, 26.2.2001.

⁴³ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Naletiliću i Martinoviću*, 31.3.2002.

⁴⁴ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Jadranku Prliću i dr.*, 29.5.2013.

⁴⁵ “Apelaciono vijeće odbacilo je navode iz žalbi Simatovića i Stanišića, a prihvatilo je žalbu Tužilaštva i zaključilo da su odgovorni za učešće u udruženom zločinačkom poduhvatu (UZP) koji je za cilj imao nasilno uklanjanje nersrpskog stanovništva kroz cijelo trajanje rata u Bosni i Hercegovini. Presudom su proglašeni krivim za zločine koje su razne srpske snage počinile 1992. u Bosni i Hercegovini, u Bijeljini, Zvorniku, Bosanskom Šamcu, Doboju i Sanskom Mostu, i za zločine počinjene 1995. u Trnovu i Sanskom Mostu, kao i za ubistvo počinjeno u Daljskoj Planini u Hrvatskoj u junu 1992.“ Elvir Hodžić, “Brammertz o presudi Stanišiću i Simatoviću: Potvrđeno da u Bosni i Hercegovini nije bio građanski, već međunarodni sukob“, Agencija Anadoluja, 31.5.2023, <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/brammertz-o-presudi-stanisiću-i-simatoviću-potvrđeno-da-u-bih-nije-bio-građanski-već-međunarodni-sukob/2911024>.

⁴⁶ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Dušku Tadiću*, 7.5.1997. Zaključak 603.

⁴⁷ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Stanišiću i Župljaninu*, 27.3. 2013. Tom 2, zaključci 76, 309, 310, 311.

bosanski Srbi nisu mogli da žive zajedno s bosanskim Muslimanima i bosanskim Hrvatima.⁴⁸ Za realizaciju političkih ciljeva postojao je organiziran i sistematski obrazac zločina.⁴⁹

Slične zaključke možemo naći i u presudama protiv Miroslava Deronjića⁵⁰, Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića⁵¹, Momčila Krajišnika⁵², Zorana Kupreškića, Mirjana Kupreškića, Vlatka Kupreškića, Drage Josipovića, Dragana Papića i Vladimira Šantića⁵³, Tihomira Blaškića⁵⁴, Darija Kordića i Marija Čerkeza⁵⁵, Mladena Naletilića i Vinka Martinovića⁵⁶, Jadranka Prlića, Brune Stojića, Slobodana Praljka, Milivoja Petkovića, Valentina Čorića i Berislava Pušića⁵⁷, Zejnila Delalića, Zdravka Mucića, Hazima Delića i Esada Landže⁵⁸ i Naser Orića⁵⁹.

Predsjednici i glavni tužitelji MKSJ-a i Mehanizma u svojim redovnim izvještajima⁶⁰ koje su slali Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija, konstantno su izvještavali i o ponašanju i djelovanju članica UN-a u suradnji s MKSJ i Mehanizmom⁶¹. U tim izvještajima su i sve opstrukcije i blokade Srbije i Hrvatske u progonu zločinaca u regionu, ali Vijeće sigurnosti UN-a nikada ih zbog toga nije sankcioniralo. Kao što ih nije sankcioniralo ni zbog brojnih upozorenja u izvještajima MKSJ-a i Mehanizma o afirmaciji i glorificiranju ratnih zločinaca i negiranju i relativiziranju presuda ili zbog historijskog revizionizma (u osnovi koga je prethodno navedeno). Cilj politika Srbije i Hrvatske od početka rada MKSJ-a, i kasnije Mehanizma, bio je negiranje njegovog kompletnog naslijeđa.

Izuzme li se (kratak) period tzv. politike uslovljavanja Evropske unije prema državama Zapadnog Balkana koja je bila od presudne važnosti za

⁴⁸ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Radovanu Karadžiću*, 24.3.2016. Zaključak 3440.

⁴⁹ *Isto*, zaključak 3441.

⁵⁰ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Miroslavu Deronjiću*, 30.3.2004. Zaključci 52 i 54.

⁵¹ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća protiv Blagojevića i Jokića*, 17.1.2005. Zaključci 93 i 96.

⁵² UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Momčilu Krajišniku*, 27.9.2006. Zaključak 50.

⁵³ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Kupreškiću i dr.*, 14.1.2000. Zaključak 40.

⁵⁴ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Tihomiru Blaškiću*, 3.3.2000. Zaključci 105 i 122.

⁵⁵ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Dariju Kordiću i Mariju Čerkezu*, 26.2.2001. Zaključak 491.

⁵⁶ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Naletiliću i Martinoviću*, 31.3.2003. Zaključak 14.

⁵⁷ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Jadranku Prliću i dr.*, 29.5.2013, Tom 4, zaključci 24 i 43.

⁵⁸ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Zejnulu Delaliću i dr.*, 16.11.1998. Zaključak 110.

⁵⁹ UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Naseru Oriću*, 30.6.2006. Zaključak 82.

⁶⁰ UN, IRMCT, *Documents*.

⁶¹ "Rezolucije Evropskog parlamenta, Izvještaji Međunarodnog krivičnog suda za bivšu SFRJ, Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove, i Ureda visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini (OHR) upućeni Vijeću sigurnosti i generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija predstavljaju još uvijek "mrtvo slovo na papiru." Amir Ahmić, *Stop-negiranju genocida i holokausta*, Zbornik radova IV Međunarodna konferencija Sarajevo 20. i 21. juni 2019, 113. BookBOS.pdf (tortura.ba).

privođenje glavnih optuženih pravdi.⁶² Na osnovu kriterijuma Evropske unije iz Kopenhagena i Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju⁶³, politika uslovljavanja za države bivše Jugoslavije pokazala se kao najefikasnije sredstvo da ih uslovi da surađuju. To je jedini period, od osnivanja do okončanja rada MKSJ-a, kao i kasnijeg rada Mehanizma, kad je Evropa politiku pravde stavila ispred politike sigurnosti⁶⁴, pa iako se to pokazalo kao jako djelotvoran mehanizam, ta politika je napuštena nakon izručenja Slobodana Miloševića Haagu. Nagrađivanje Srbije zbog izručivanja Slobodana Miloševića⁶⁵ i napuštanje politike uslovljavanja (osim puno blažeg uvjeta o suradnji i pristupanju Evropskoj uniji) bilo je zeleno svjetlo Srbiji da nastavi svoju politiku: dva najtraženija haška bjegunca, Radovan Karadžić i Ratko Mladić, tek godinama kasnije bit će uhapšeni na teritoriji Srbije, gdje su se godinama uspješno skrivali, kao i najveći broj drugih zločinaca koji se decenijama krio (i krije) u Srbiji zbog čega su međunarodna zajednica i MKSJ svojevremeno morali angažirati i policijsko-obavještajne agencije.⁶⁶ Da li će dugoročno ovakva praksa nametnuti pitanje je li to bila i svojevrsna podrška zapadne politike negiranja, relativiziranja a onda posljedično i revizionizmu, vjerojatno će biti predmet istraživanja u nekim radovima pojedinaca i historičara koji se ozbiljno bave haškim naslijeđem? S druge strane prvi ljudi Mehanizma tvrde, i nemaju nikakvih dilema, kao ni njihovi prethodnici u MKSJ, da Mehanizam “kao i MKSJ prije njega, predstavlja univerzalni autoritet Ujedinjenih nacija. Presude koje je izrekao protiv onih koji su počinili teška

⁶² Richard Dicker: “Insistiranje na privođenju optuženih počelo je da se smatra u nekim krugovima kao bitna prepreka u razvoju nekih drugih odnosa koji nisu imali ništa zajedničko sa sudstvom. S jedne strane postojali su ti zahtjevi, a s druge strane mnogi drugi politički zahtjevi raznih država, tako da je podrška Tribunalu stalno varirala. ... većina zemalja su stalno insistirale na tome da se politički pritisak stalno ublažava podsticajima, dok su druge zemlje bile nezadovoljne popuštanjem koje je pokazivala Unija i međunarodna zajednica u cjelini. U radu Tribunala bilo je puno poteškoća upravo zbog toga što nisu uvijek mogli biti usklađeni politički pritisci iz raznih zemalja. To je jedna dugoročna borba da se natjeraju pojedine države da budu vjerne onome čemu su se obavezale i da konsistentno provode dogovorenu politiku.” *Globalno naslijeđe MKSJ*, Transkripti s konferencije 15-16 novembar 2011, Outreach program, 2012, 13.

⁶³ Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju, <https://www.dei.gov.ba/bs/stabilization-agreement>. Proces stabilizacije i pridruživanja država ex SFRJ ima tri cilja: stabilizaciju zemalja, podsticanje regionalne suradnje i članstvo u EU, <http://ec.europa.eu/enlargement/countries/strategy-and-progress-report/>.

⁶⁴ Navi Pillay: “Samo da spomenem da je jedan faktor bio vrlo važan, a to je da je Evropska unija stavila međunarodno pravo iznad svojih trgovinskih i političkih interesa u regionu bivše Jugoslavije. Međutim, ja sam stalno u situaciji da grdim neke države koje su odbile da se pridruže naporima da se uhapsu i izoluju neki ljudi za koje je izdat nalog za hapšenje od strane Međunarodnog krivičnog suda.” *Globalno naslijeđe MKSJ-a*, Transkripti s konferencije 15-16 novembar 2011, Outreach program, 2012, 58.

⁶⁵ Dan nakon Miloševićevog prebacivanja u Haag, u Bruxellesu je održana donatorska konferencija. “Tom prilikom Jugoslavija je dobila obećanu pomoć u iznosu od 1,3 milijarde dolara.” Carla del Ponte, *Gospođa tužiteljica*, Buybook, Sarajevo 2008, 122.

⁶⁶ J. Borger, *Krvnikov trag*, Buybook, Sarajevo 2016, 13.

kršenja međunarodnog prava i ljudskih prava nije donio sam, već ih je donijela cijela međunarodna zajednica.“⁶⁷

Međunarodna politika

Prema izvještajima koje je Helsinki Watch radio o sukobu u Bosni i Hercegovini do septembra 1993. godine (koje su javno objavljivali i slali generalnom sekretaru UN-a i predsjedniku SAD-a) “međunarodna zajednica se pokazala nesposobnom da okonča sukob ili da spriječi veće kršenje pravila rata po cijeloj Bosni i Hercegovini“, naponi Ujedinjenih nacija ocjenjeni su kao “bojažljivi“ i “dezorganizirani“, uz “nepotrebno kašnjenje i političku neodlučnost“, a izostanak glasne kritike srpskih snaga zbog “strahovitog i sistemskog gaženja najosnovnijih pravila rata“ u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj stvorio je, po njima, “krivo shvaćanje da bosanske snage dijele podjednako krivicu za sukob“, što je “srpske snage ohrabrilo da nastave ofenzivu i počine daljnje ratne zločine u Bosni i Hercegovini“.⁶⁸ Po Amnesty Internationalu uz odgovornost onih koji su “direktno naredili ili izvršili naredbe o provođenju zločina“ i “vlade Savezne Republike Jugoslavije i Hrvatske imaju veliku odgovornost za zločine“.⁶⁹

Osnovna pogreška zapadnih političara, kako navodi Noel Malcom, bila je u tome “što su oni pratili samo simptome rata, a nisu nastojali otkriti njihove uzroke“⁷⁰, pri čemu je, po Edu Vulliamyu “temelj zapadne doktrine 'moralne ekvivalencije“ bio “u suglasju s ratnom historijom bosanskih Srba“ da su “zločine činile podjednako sve strane“⁷¹. Potvrđuju to i natpisi u brojnim medijima u to vrijeme koji su se, piše Tone Bringa, “fokusirali na pitanje 'vjekovne mržnje' na Balkanu, pri čemu je Bosna i Hercegovina uzimana kao ključni primjer“.⁷² “Nepriistrasni“ stav Ujedinjenih nacija “u odnosu na sve učesnike“ nije bio “u skladu sa činjenicom“, jer je Srbija po Srđi Popoviću bila jedini “aktivni pokretač jugoslovenske drame“, ali upravo pogrešne procjene “prave prirode sukoba“ uslovile su “čitav niz pogrešnih odluka međunarodne

⁶⁷ UN, MRMKS, Sudija Graciela Gatti Santana, predsjednica MRMKS-a, *Govor povodom komemoracije genocida u Srebrenici*, 11.7.2023. <https://www.irmct.org/sites/default/files/statements-and-speeches/20231107-Presidents-Remarks-28th-Commemoration-Srebrenica-Genocide-BCS.pdf>.

⁶⁸ *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Izvještaji Amnesty Internationala i Helsink Watcha od početka rata u BiH do septembra 1993*, Antirantna kampanja – Hrvatska – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Projekat: Centar za promocije ljudskih prava, Zagreb 1993, 114-115 i 129-130.

⁶⁹ *Isto*, 200.

⁷⁰ Noel Malcom, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 1995, 319.

⁷¹ Ed Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat, Bosna: svođenje računa*, Buybook, Sarajevo/Zagreb 2017, 67.

⁷² Tone Bringa, *Biti musliman na bosanski način*, Dani, Sarajevo 1997, 15.

zajednice“ prema bivšoj Jugoslaviji⁷³. Generalni sekretar Ujedinjenih nacija Boutros Boutros-Ghali u junu 1992. godine je izdao saopćenje u kojem je ponovio tvrdnje Miloševićeve propagande – srpska vojska i paravojne formacije u Bosni i Hercegovini samostalne su i nemaju veze s Beogradom. Svrha saopćenja bila je da se ne nametnu sankcije Srbiji što su predlagale SAD, čemu su se protivili Britanci i Englezi.⁷⁴ Pred kamerama BBC-a, 11. jula 1995. godine, Ghali će izjaviti da su u Srebrenici Ujedinjene nacije “upravo bile ponižene i prevarene“.⁷⁵

Za svoj “uspjeh“ u Bosni i Hercegovini Milošević se po Popoviću može zahvaliti “odbijanju SAD-a da vojno interveniše i činjenici da je JNA bila ubjedljivo nadmoćna u odnosu na ostale učesnike sukoba“, zbog čega pasivnost SAD Popović naziva “saučesništvom“.⁷⁶ Ed Vulliamy smatra da su “politiku sračunate neutralnosti“ zagovarali Britanci i Francuzi, ali po njemu “postoje momenti u historiji kada neutralnost nije neutralna, već postaje suučesnik u zločinu.“ I “politiku neutralnosti“ i “doktrinu popuštanja“ Vulliamy vidi u dugoj britanskoj diplomatskoj historiji koja “vjeruje da se 'stabilnost' najbolje jamči ako se podrži siledžija u igri“.⁷⁷ Najveći “doprinosa Zapada uništenju Bosne i Hercegovine“ po Noelu Malcomu je odbijanje da se ukine embargo na oružje bosanskoj vlasti, iako je to bilo “ravno smrtnoj osudi“.⁷⁸ Robin Cook, ministar vanjskih poslova Britanije, 1998. godine Miloševića će nazvati “serijskim etničkim čistačem“, a George Robertson, britanski ministar odbrane, Miloševića će optužiti za genocidne planove. Bilo je to neposredno pred intervenciju NATO snaga u Srbiji i na Kosovu.⁷⁹ Za Bosnu i Hercegovinu prekasno, zločini su bili počinjeni, zemlja uništena i razorena, a Bosna i Hercegovina u Daytonu podijeljena.

Masovna silovanja⁸⁰ i koncentracioni logori u koje su srpske snage zatvarale Bošnjake i Hrvate – za koje je svijet saznao zahvaljujući tekstovima Penny Marshall, Eda Vulliamya, Iana Williamsa i Roya Gutmana – bili su među glavnim razlozima brojnih zahtjeva i velikog pritiska javnosti da se nešto učini na zaustavljanju stravičnih zločina u Bosni i Hercegovinu. U istraživanju koje je proveo 1996. godine Vulliamy je saznao da su za logore prije novinara znali “svi

⁷³ S. Popović, *One gorke suze posle*, Pešćanik, 2010, 69.

⁷⁴ Noel Malcom, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 1995, 319.

⁷⁵ Florence Hartmann, *Krv realpolitike*, Buybook, Sarajevo/Zagreb 2015 17.

⁷⁶ S. Popović, *One gorke suze posle*, Pešćanik, 2010, 74-79.

⁷⁷ E. Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat, Bosna: svodjenje računa*, Buybook, Sarajevo/Zagreb 2017, 62-64 i 158.

⁷⁸ N. Malcom, *Povijest Bosne*, 322.

⁷⁹ F. Hartmann, *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo 2007, 13.

⁸⁰ “Izuzetno glasni protesti protiv silovanja i seksualnog nasilja u bivšoj Jugoslaviji bili su usko povezani s percepcijom da se seksualno nasilje 'strateški koristi kao oružje u ratu' i da ima karakter 'masovnosti'.“ Serge Brammertz, Michelle Jarvis, ur, *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)*, izdavač originala na engleskom Oxford University Press, april 2016.

u centrima moći“, u SAD-u, Britaniji i Francuskoj.⁸¹ Po Srđi Popoviću Ujedinjene nacije su po obavezi iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju genocida morale intervenirati u BiH, ali se “State Department jako trudio da izbegne makar i šapatom izgovorenu reč genocid. Umesto nje, izgovaran je Miloševićev pažljivo odmereni cinični eufemizam – etničko čišćenje“.⁸² Lawrence Eagleburger, američki državni sekretar, 16. decembra 1992. godine u Ženevi je novinarima rekao: “Vrlo dobro znamo da su izvršeni zločini protiv čovječnosti; znamo i kada i gdje. Znamo i koje su snage izvršile te zločine, poznati su nam i vođe koji su zapovijedali.“ Na njihovim spiskovima su još tada bili Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Vojislav Šešelj, Željko Ražnatović Arkan.⁸³

I pored svih tih saznanja zapadne diplomate su s najvećim uvažavanjem primale Miloševića i Karadžića po najuglednijim evropskim salonima, “ispod kristalnih lusteru u dvoranama Londona, Pariza, Ženeve i Atine“⁸⁴, i pregovarali s njima o podjeli Bosne i Hercegovine, dok su oni u Bosni i Hercegovini provodili etničko čišćenje, zločine protiv čovječnosti i genocid, za šta je Karadžić i presuđen, a Milošević optužen i izručen u Haag (suđenje nije završeno zbog njegove smrti). Može li se ovo ponašanje i uvažavanje zapadnih diplomata Karadžića i Miloševića povezati s ignoriranjem haških presuda, jer u slučaju potpunog prihvatanja i priznavanja haškog naslijeđa ne bi li se morali suočiti i sa svojom ulogom, ili čak saučesništvom o kome pišu Vulliamy i Popović? Srbija i Hrvatska negiraju presude jer odbijaju priznati svoju odgovornost u sukobima i počinjenim zločinima u Bosni i Hercegovini. Koliko je tanka/debela linija između ignoriranja i negiranja?

Uz “Holbrookov pristup, zasnovan na matrici da je za okončanje konflikta sve dozvoljeno”, pri tome “ubijajući historiju“ i “referirajući se, u najvećoj mjeri, na tadašnje aktualno 'stanje na terenu““, po Nerzuku Ćurku, “dejtonski mirovni paket je, priznajući rezultate nasilja protiv Bosne i Hercegovine, zaustavio nasilje.“⁸⁵ Ćurak to objašnjava kao “dubinski nepravedni sporazum koji je, priznajući rezultate nasilja, zaustavio nasilje“, jer “Bosna i Hercegovina s višedecenijskom potrebom srpskog i hrvatskog nacionalizma da uređuju Bosnu i Hercegovinu, kao da je u pitanju srpsko-hrvatski teritorij, a ne država po sebi i za sebe, izabrana je kao poligon za izbacivanje smeća s ambicijom srpske nacionalističke politike da što veći komad Bosne i Hercegovine uzme sebi i s ambicijom hrvatskog operetskog nacionalizma da neki pretpostavljeni hrvatski dio Bosne i Hercegovine prisajedini Hrvatskoj“. Ćurak

⁸¹ E. Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat, Bosna: svodenje računa*, 128 i 133.

⁸² S. Popović, *One gorke suze posle*, Pešćanik, 2010, 81.

⁸³ F. Hartmann, *Mir i kazna*, 23.

⁸⁴ E. Vulliamy, *Rat je mrtav, živio rat, Bosna: svodenje računa*, 65.

⁸⁵ Nerzuk Ćurak, *Geopolitika i mir: Prekid vatre kao mirovni sporazum, Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 3-4, 2020, Centar za filozofska istraživanja, ANUBiH, Sarajevo 2020, 162-174.

tvrdi i da “završetkom rata nasilje nije stalo“ i da su “obraci ratnih politika još uvijek ključni u oblikovanju političke zajednice.“⁸⁶

Diane F. Orentlicher je ukazivala da priznavanjem Republike Srpske u Daytonu “srpski entitet potvrđuje rezultate 'etničkog čišćenja“, iako se to pokušalo izbjeći davanjem prava na povratak svih Anexom 7⁸⁷ Mirovnog sporazuma koji nikad nije proveden. Petnaest godina nakon Daytona Haris Silajdžić je upozoravao da su se “etničke podjele nastavile jer se ljudi nisu vratili, nije im bilo dozvoljeno da se vrate svojim kućama, uključujući Srebrenicu“, i da u Bosni i Hercegovini dominira etnokracija.⁸⁸ “Da su odmah poslije Dejtona bili uhapšeni i Karadžić i Mladić... možda bismo već svi bili u Evropi (2008, prim. aut), ali pre svega bi bio oslobođen put ka reviziji Dejtona“, smatrao je Srđa Popović⁸⁹, dok je po Orentlicher to “što je Karadžić uhapšen tek trinaest godina nakon optužnice“ mu je “omogućilo da 'ponovo izgradi pozicije' u Bosni i Hercegovini, da saziva srpske nacionaliste i suprotstavlja se međuetničkoj suradnji“.⁹⁰

Nehapšenje zločinaca pratile su kampanje negiranja i poricanja, uz propagandu zaborava, ali i projekat historijskog revizionizma u osnovi koga je bilo negiranje haških presuda i koje je bilo neophodno za rehabilitaciju “tzv. velikog narativa“, kako ga naziva Milivoj Bešlin, a po njemu je taj narativ i zločinački, “sa kojim se krenulo u ratove 90-ih godina“. U osnovi tog narativa, po Bešlinu je “ugroženost srpskog naroda bilo gde u regionu, van granica Srbije tako i na Kosovu, u Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, u Hrvatskoj“, što je “potpuno preslikana slika o ugroženosti ruskih granica u postsovjetskom regionu“ i “mi smo dobili narativ – odnosno političku potporu srpskog sveta, koji nije ništa drugo nego stara velikodržavna ideja stvaranja velike Srbije.⁹¹ I po Igoru Zevelovu projekat “srpskog sveta“ je kopija “ruskog svijeta“, a “visoki funkcioneri aktuelanog režima u Beogradu, kako tvrde, pokušaće ovladati

⁸⁶ Nerzuk Ćurak, *Rasprava o miru i nasilju*, Sarajevo/Zagreb 2016, 167, 185-191.

⁸⁷ *Aneks 7 – Sporazum o izbjeglicama i prognanicima, Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*,

https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf.

⁸⁸ “Bosnian leader: 'Ethnic cleansing' continues 15 years after war“, CNN, 2.10.2010, <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/03/01/bosnia.herzegovina/index.html>

⁸⁹ S. Popović, *One gorke suze posle*, Pešćanik, 2010, 170.

⁹⁰ D. F. Orentlicher, *Da neko ko je kriv bude kažnjen*, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2011, 27-28.

⁹¹ Govoreći o historijskom revizionizmu koji je početkom 2000-te u Srbiji prvo bio vezan za II svjetski rat, Milivoj Bešlin objašnjava da je to bio samo uvod u “nešto mnogo opasnije“ što će se, po njemu, desiti nakon 2015. godine, “a to je preokrenula rezolucija o Srebrenici u Savetu bezbednosti UN, kada Rusija otvoreno počinje da podržava istorijski revizionizam i negacionizam Srbije prema ratovima 90-tih godina.“ Milivoj Bešlin “Srbija je još od 19. vijeka bila neka vrsta replike Rusije“, Avangarda.ba, 30.4.2021. Tekst je izlaganje Bešlina na okruglom stolu na temu, “Dezinformacije u kontekstu ruskog djelovanja na Zapadnom Balkanu“, podržanom od NATO-a u sklopu projekta “Partnerstvo BiH i NATO-a II“, https://avangarda.ba/post/type-1/955/Srbija_je_jos_od_19_vijek_a_bila_neka_vrsta_replike_Rusije_.

svakom teritorijom gdje god žive Srbi, čak i vojno ako je potrebno“.⁹² Ideologije zasnovane na etničkoj srpskoj i ruskoj politici, koje su osnova na kojima su izgrađeni projekti srpskog i ruskog svijeta, najdirektnije povezuju Putinov režim s Vučićevim, i direktna su implikacija nagrađivanja etničke politike Srbije u Daytonu.

Kao uzrok regionalne nesigurnosti na Zapadnom Balkanu Janusz Bugajski vidi u “režimu u Beogradu koji nastoji da podijeli Kosovo i Bosnu i dominira Crnom Gorom“, dok Aleksandar Vučić “održava savez sa ruskim predsjednikom Vladimirom Putinom i dozvoljava Srbiji da bude kapija za rusku subverziju Balkana“. Istovremeno, kako Bugajski dalje objašnjava, “autokratski predsjednik Srbije Aleksandar Vučić umiruje Washington upuštajući se u besmislene razgovore sa Prištinom i tvrdi da traži ravnotežu između Zapada, Rusije i Kine.“⁹³

U svom izvještaju iz 1993. godine Amnesty International i Helsinki Watch navode: “Evropska zajednica griješi u nastojanju da pridobije Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića jer obojica manipuliraju pozicijom Evropske zajednice kao neutralnog arbitra radi postizanja vlastitih vojnih i političkih ciljeva. Doista, mnogi vjeruju da Milošević 'koristi sastanke tekuće mirovne konferencije (1992, prim. aut) pod pokroviteljstvom Evropske zajednice kao dimnu zavjesu za otimanje zemlje' i neprestano kršenje ljudskih prava i u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini.“⁹⁴

Prvi haški tužitelj Richard Goldstone upozoravao je: “Mir koji parafiraju ratni zločinci ne vrijedi ništa više nego tinta i papir kojima se koriste“⁹⁵. Trideset godina od osnivanja MKSJ-a pokazuje su koliko je ova izjava bila proročanska, dok se sa zabrinutošću čita nedavna izjava Milorada Dodika (kraj oktobra 2023) “da Srbi u ovom vijeku treba da formiraju jedinstvenu državu koju čine Srbija, Republika Srpska i Crna Gora. Dodik je ocijenio da treba napraviti veliki svesrpski sabor na kojem će biti i Vučić i srpski patrijarh i ljudi iz dijaspore koji nešto znače, sa kojeg će se poručiti da je ovo jedinstven srpski narod koji hoće da bude u jedinstvenoj državi. On je naveo da jedinstvenu državu treba formirati demokratskim putem i političkim mjerama, a ne ratom i ostaviti budućim

⁹² Igor Zevelov, “Srpski svet“ je kopija “ruskog svijeta“: Ruski svijet u strategiji Moskve, *Institut za geopolitiku, ekonomiju i sigurnost*, 26.7.2021, <https://iges.ba/bs/geopolitika/srpski-svet-je-kopija-ruskog-svijeta-ruski-svijet-u-strategiji-moskve/>.

⁹³ “Bugajski: Američka politika udovoljavanja Beogradu opasna za sigurnost Balkana“, N1, 6.6.2023, <https://n1info.ba/vijesti/bugajski-americka-politika-udovoljavanja-beogradu-opasna-za-sigurnost-balkana/>.

⁹⁴ *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Izvještaji Amnesty Internationala i Helsinki Watcha od početka rata u BiH do septembra 1993*, Antirantna kampanja – Hrvatska – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Projekat: Centar za promocije ljudskih prava, Zagreb 1993, 146-147.

⁹⁵ F. Hartmann, *Mir i kazna*, 17.

generacijama.⁹⁶ Ciljevi su ovo zbog kojih se ratovalo 90-tih i zbog kojih je kompletno vojno, političko i policijsko rukovodstvo Republike srpske presuđeno u Haagu, a presude su obuhvatile i zločinačke planove (i planere) Srbije i Hrvatske. Ali i, dešavanja to potvrđuju, posljedice međunarodne politike koja ignorira međunarodne presude i godinama ne reagira na negiranje i historijski revizionizam u regionu, kao i kršenja Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Zaključak

Nije li podređivanje pravde (bilo kakvom) miru i sigurnosti, i politika stabilokratije (bez obzira što je to po mnogima “recept za nestabilan Balkan”⁹⁷), uz zatvaranje očiju pred negiranjem činjenica presuđenih u međunarodnim sudovima u Haagu, podrška etničkim politikama koje su devedesetih godina i dovele do sukoba u bivšoj Jugoslaviji (u kojima su počinjeni stravični zločini), i političara čiji su stavovi daleko od demokratskih ali opasno blizu postfašističkim, što ozbiljno dugoročno utiče na slabljenje liberalne demokracije i geopolitičke promjene? Čak i ako se tako ruši međunarodno pravo i međunarodni mir, i kredibilitet Ujedinjenih nacija. I opravdavaju zahtjevi o stvaranju novog “pravednijeg” svjetskog poretka u kome će biti najmanje pravde?

Sve ovo, uz druge promjene koje se dešavaju od okončanja Hladnog rata, vodi novim podjelama svijeta i urušavanju liberalne demokracije, što potvrđuje jačanje desničarskih organizacija i partija, populizma, opasnosti od ekstremnog radikalizma, terorizma i militarizaciji cijelog svijeta u kome “proizvodnja smrti”⁹⁸ postaje najunosnija industrija.

Rješenja za Bosnu i Hercegovinu morala bi podrazumijevati presude MKSJ-a, Mehanizma i Međunarodnog suda pravde, ali i presude Evropskog suda za ljudska prava koje se odnose na promjene Ustava Bosne i Hercegovine koji je dio Dejtonskog mirovnog sporazuma. SAD i Evropska unija bi morale iskoristiti

⁹⁶ “Milorad Dodik izazvao regionalni incident: ‘Želimo jedinstvenu državu koju će činiti Srbija, Republika Srpska i Crna Gora...’”, Slobodna.ba, 28.10.2023, https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/324058/milorad_dodik_izazvao_regionalni_incident_zelimo_jedinstvenu_drzavu_koju_ce_chiniti_srbija_republika_srpska_i_crna_gora.html.

⁹⁷ “‘Stabilokratije’ tendiraju ka autoritarizmu koji urušava cijela društva i direktno negira vrijednosti EU te dugoročno ne garantuju stabilnost, što smo vidjeli sa sistemom Nikole Gruevskog u Makedoniji. Dakle, politika tolerisanja ‘stabilokratija’ može pojačati nivo potencijalnog i realnog nasilja u zemlji i regiji. Prihvatanje prazne retorike demokratije i institucionalizma bez života te demokratske mimikrije koju tako često vidamo u regiji u zadnje vrijeme te u isto vrijeme tolerisanje tog autoritarnog koda načina vladanja državama mogu od Balkana napraviti brisani prostor između Zapada i Istoka, doslovnu jednu ničiju zemlju punu nepravde i gnjeva koja u svakom momentu može eksplodirati.” “‘Stabilokratija’, recept za nestabilan Balkan”, Radio Slobodna Evropa, 5.7.2017, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dzihic-stabilokratija-i-polovicna-rjesenja-za-nestabilan-balkan/28597978.html>

⁹⁸ Pressing: Zlatko Dizdarević, N1, 25.10.2023, <https://n1info.ba/video/pressing/pressing-zlatko-dizdarevic-25-10-2023/>.

svoje mehanizme, i preko Ureda OHR-a i Evropske delegacije u Bosni i Hercegovini, obezbjediti provođenje međunarodnih presuda u Bosni i Hercegovini čime bi se pokazalo poštivanje međunarodnog prava i međunarodnih sudova, ali i podrška vladavini prava koja bi morala otpočeti s implementacijom presuda međunarodnih sudova. Ovo bi nesumnjivo izazvalo određene reakcije, možda čak i političke i sigurnosne krize, ali dugoročno bi dovelo do smanjenja moći i uklanjanju autoritarnih režima (na Zapadnom Balkanu) izgrađenih na narativima u kojima se negiraju presude međunarodnih sudova, te doprinijelo procesima kojima bi se jačali mir i sigurnost i u Bosni i Hercegovini i na Zapadnom Balkanu.

Summary

Isn't subordinating justice to (any kind of) peace and security, and the policy of stabilocracy (regardless of the fact that it is, according to many, a "recipe for an unstable Balkans"⁹⁹), while turning a blind eye to the denial of the facts decided in the international courts in The Hague, support for the ethnic policies that in the 1990s years and led to conflicts in the former Yugoslavia (in which terrible crimes were committed), and politicians whose views are far from democratic but dangerously close to post-fascist, which seriously affects the weakening of liberal democracy and geopolitical changes in the long term? Even if it destroys international law and international peace, and the credibility of the United Nations. And do they justify the demands for the creation of a new "fairer" world order in which there will be the least amount of justice?

All this, along with other changes that have taken place since the end of the Cold War, leads to new divisions of the world and the collapse of liberal democracy, which confirms the strengthening of right-wing organizations and parties, populism, the danger of extreme radicalism, terrorism and the militarization of the entire world in which the "production of death"¹⁰⁰ becomes the most profitable industry.

The solutions for Bosnia and Herzegovina would have to include the judgments of the ICTY, the Mechanism and the International Court of Justice,

⁹⁹ "Stabilocracies' tend towards authoritarianism that collapses entire societies and directly negates EU values and does not guarantee long-term stability, as we saw with Nikola Gruevski's system in Macedonia. Therefore, the policy of tolerating 'stabilocracy' can increase the level of potential and real violence in the country and the region. Accepting the empty rhetoric of democracy and lifeless institutionalism and the democratic mimicry that we see so often in the region lately, and at the same time tolerating that authoritarian code of how to rule states, can make the Balkans a blank space between the West and the East, a literal no-man's land full of injustice and anger which can explode at any moment." "Stabilocracy', a recipe for an unstable Balkans", Radio Slobodna Evropa, 7/5/2017, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dzihic-stabilokratija-i-polovicna-rjesenja-za-nestabilan-balkan/28597978.html>.

¹⁰⁰ Pressing: Zlatko Dizdarević, *NI*, 25.10.2023, <https://n1info.ba/video/pressing/pressing-zlatko-dizdarevic-25-10-2023/>.

but also the judgments of the European Court of Human Rights regarding changes to the Constitution of Bosnia and Herzegovina, which is part of the Dayton Peace Agreement. The USA and the European Union should use their mechanisms, and through the Office of the OHR and the European Delegation in Bosnia and Herzegovina, to ensure the implementation of international judgments in Bosnia and Herzegovina, which would demonstrate respect for international law and international courts, but also support for the rule of law, which would had to start implementing the judgments of international courts. This would undoubtedly cause certain reactions, perhaps even political and security crises, but in the long term it would lead to the reduction of power and the removal of authoritarian regimes (in the Western Balkans) built on narratives that deny the judgments of international courts, and contribute to processes that would strengthen peace and security in Bosnia and Herzegovina and the Western Balkans.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Ahmić Amir, *Stop-negiranju genocida i holokausta*, Zbornik radova IV Međunarodna konferencija Sarajevo 20. i 21. juni 2019, BookBOS.pdf (tortura.ba).
2. Bešlin Milivoj, "Srbija je još od 19. vijeka bila neka vrsta replike Rusije", Avangarda.ba, 30.04.2021. Tekst je izlaganje Bešina na okruglom stolu na temu, "Dezinformacije u kontekstu ruskog djelovanja na Zapadnom Balkanu", podržanom od NATO-a u sklopu projekta "Partnerstvo BiH i NATO-a II", https://avangarda.ba/post/type-1/955/Srbija_je_jos_od_19_vijek_a_bila_neka_vrsta_replike_Rusije_.
3. *Deset mišljenja Badinterove komisije*, Peščanik, 18.11.2008, <https://pescanik.net/10-misljenja-badinterove-komisije/>.
4. *Globalno naslijede MKSJ*, Transkripti s konferencije 15-16 novembar 2011, Outreach program, 2012.
5. Hakala Janne, Melnyshuk Jazlyn, *Russia's strategy in cyberspace*, Published by the NATO Strategic Communications Centre of Excellence, June 2021.
6. Linić Stanislav, *Ruska "Nova generacija ratovanja"*, (Prezentacija Rat u istočnoj Ukrajini 2016).
7. Mihalinčić Martina, *Suvremena sigurnost, novi rizici i razvoj preventivnih modela kriznoga upravljanja u Republici Hrvatskoj*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti, Zagreb 2020.
8. *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*, https://propisi.ks.gov.ba/sites/propisi.ks.gov.ba/files/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf.
9. Prekić Adnan, *Mirovna konferencija u Hagu 1991. godine – crnogorska perspektiva*, Historiografija, 20.12.2021, <https://historiografija.ba/article.php?id=915>.
10. *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, Izvještaji Amnesty Internationala i Helsinki Watcha od početka rata u BiH do septembra 1993*, Antirantna kampanja – Hrvatska – Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Projekat: Centar za promocije ljudskih prava, Zagreb, 1993.
11. *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju*, <https://www.dei.gov.ba/bs/stabilization-agreement>.
12. *UN Resolution 752*, 15 May 1992.

13. UN Resolution 757, 30 May 1992.
14. UN Resolution 770, 13 August 1992.
15. UN Rezolucija 827, 25. maj 1993.
16. UN, IRMCT, *Documents*.
17. UN, MKSJ, *Statut Međunarodnog suda*.
18. UN, MRMKS, Sudija Graciela Gatti Santana, predsjednica MRMKS-a, *Govor povodom komemoracije genocida u Srebrenici*, 11.7.2023.
19. United Nations, Genocide prevention and the responsibility to protect, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*.

Sudska praksa/Jurisprudence:

1. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Dariju Kordiću i Mariju Čerkezu*, 26.2.2001.
2. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Naletiliću i Martinoviću*, 31.3.2003.
3. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća protiv Blagojevića i Jokića*, 17.1.2005.
4. UN, MKSJ, Tužilac protiv Duška Tadića, *Žalbeno vijeće, Odluka po interlokutornoj žalbi odbrane na nadležnost suda*, 2.10.1995.
5. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Miroslavu Deronjiću*, 30.3.2004.
6. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Dušku Tadiću*, 7.5.1997.
7. UN, MKSJ, *Presuda Žalbenog vijeća Dušku Tadiću*, 15.7.1999.
8. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Kupreškiću i dr*, 14.1.2000.
9. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Tihomiru Blaškiću*, 3.3.2000.
10. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Momiru Nikoliću*, 2.12.2003.
11. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Naseru Oriću*, 30.6.2006.
12. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Momčilu Krajišniku*, 27.9.2006.
13. International Court of Justice, Judgment of 26 February 2007.
14. UN, MKSJ, *Presuda Žalbenog vijeća Radoslavu Brđaninu*, 3.4.2007.
15. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Radovanu Karadžiću*, 24.3.2016.
16. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Jadranku Prliću i dr*, 29.5.2013.
17. UN, MKSJ, *Aleksovski (IT-95-14/1)*
18. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Stanišiću i Župljaninu*, 27.3. 2013.
19. UN, MKSJ, *Presuda Pretresnog vijeća Zejnilu Delaliću i dr*, 16.11.1998.

Knjige/Books:

1. Borger Julian, *Krvnikov trag*, Buybook, Sarajevo 2016.
2. Brammertz Serge, Jarvis Michelle, ur. *Procesuiranje zločina seksualnog nasilja u nadležnosti Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ)*, izdavač originala na engleskom Oxford University Press, april 2016.
3. Bringa Tone, *Biti musliman na bosanski način*, Dani, Sarajevo 1997.
4. Brubaker Rogers, *Etnicity without groups*, Library of Congress Catalog in Publicion Dana, SAD 2004.
5. Cerutti Furio, *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb 2006.
6. Collins Alan ur, *Suvremene sigurnosne studije*, Centar za međunarodne i sigurnosne studije Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2010.
7. Čurak Nerzuk, *Rasprava o miru i nasilju*, Sarajevo/Zagreb 2016.
8. Del Ponte Carla, *Gospođa tužiteljica*, Buybook, Sarajevo 2008.
9. Dimitrijević Vojin, Hadži-Vidanović Vidan, Jovanović Ivan, Marković Žarko, Milanović Marko, *Haške nedoumice: Poznato i nepoznato o Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju*, Beogradski centar za ljudska prava, 2010.
10. Hantigton Semjuel, *Sukob civilizacija*, CID Podgorica i Romanov, Banja Luka 2020.
11. Hartmann Florence, *Krv realpolitike*, Buybook, Sarajevo/Zagreb 2015.
12. Hartmann Florence, *Mir i kazna*, Buybook, Sarajevo 2007.

13. Krapac Davor, *Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Hrvatski pravni centar, Zagreb 1995.
14. Malcom Noel, *Povijest Bosne*, Erasmus Gilda, Zagreb, Novi Liber, Zagreb, Dani Sarajevo, Zagreb-Sarajevo 1995.
15. Nettelfield Lara R, *Courting Democracy in Bosnia and Herzegovina: The Hague Tribunal's Impact in a Postwar State*, Cambridge University Press, SAD 2010.
16. Orentlicher Diane F, *Da neko ko je kriv bude kažnjen*, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, 2011.
17. Veselinović Velimir ur, *Populizam u medijima i politici*, Zagreb 2022.

Članci/Articles:

1. Amos Fox C, Hybrid Warfare: The 21st Century Russian Way of Warfare, *US Army School of Advanced Military Studies United States Army Command and General Staff College Fort Leavenworth, Kansas*, 2017.
2. Cincio Christopher, Russian hybrid warfare in the Ukraine, *Canadian Forces College – College des Forces Canadiennes JCSP 43 DL – PCEMI 43 AD*, 2017 – 2018.
3. Ćurak Nerzuk, Geopolitika i mir: Prekid vatre kao mirovni sporazum, *Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 3-4, 2020, Centar za filozofska istraživanja, ANUBIH, SARAJEVO, 2020.
4. Davor Trlin, Oruč Esad, Bosna i Hercegovina - država ili protektorat?, *Journal of Education and Humanities* Volume 3 (2), 33-47, Winter 2020 Original research paper ISSN 2566-4638 © International Burch University.
5. Fukuyama Francis, The End of History?, *The National Interest*, 1989. (University of California San Diego, 21.07.2014, <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>).
6. Karber Phillip A, Russia's New Generation Warfare, *National geospatial -intelligence agency*, 04.06.2015.
7. Karber Phillip A, The Russian Military Forum, Russia's Hybrid Warfare Campaign: Implications for Ukraine and Beyond, *Center for Strategic and International Studies*, Washington, DC, March, 10, 2015.
8. Zevelov Igor, "Srpski svet" je kopija "ruskog svijeta": Ruski svijet u strategiji Moskve, *Institut za geopolitiku, ekonomiju i sigurnost*, 26.07.2021, <https://iges.ba/bs/geopolitika/srpski-svet-je-kopija-ruskog-svijeta-ruski-svijet-u-strategiji-moskve/>.

Internet:

1. "Agius: Tribunal ostavlja naslijeđe koje će nadživjeti svakog", *NI*, 21.12.2017, <https://n1info.ba/vijesti/a233744-agijs-tribunal-ostavlja-naslijedje-koje-ce-nadzivjeti-svakog/>.
2. "Bosnian leader: 'Ethnic cleansing' continues 15 years after war", *CNN*, 2.10.2010, <http://edition.cnn.com/2010/WORLD/europe/03/01/bosnia.herzegovina/index.html>.
3. "Bugajski: Američka politika udovoljavanja Beogradu opasna za sigurnost Balkana", *NI*, 6.6.2023, <https://n1info.ba/vijesti/bugajski-americka-politika-udovoljavanja-beogradu-opasna-za-sigurnost-balkana/>.
4. "Milorad Dodik izazvao regionalni incident: 'Želimo jedinstvenu državu koju će činiti Srbija, Republika Srpska i Crna Gora...'", *Slobodna.ba*, 28.10.2023, https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/324058/milorad_dodik_izazvao_regionalni_incident_zelimo_jedinstven_u_drzavu_koji_ce_chiniti_srbija_republika_srpska_i_crna_gora.html.
5. "Muhasilović: Da bi BRICS postao geopolitička alternativa Zapadu, ne može ostati samo ekonomska unija", *Vijesti.ba*, 26.8.2023,

- <https://www.vijesti.ba/clanak/610233/muhasilovic-da-bi-brics-postao-geopoliticka-alternativa-zapadu-ne-moze-ostati-samo-ekonomska-unija>.
6. "Prije 27 godina ispred zgrade UN-a zavijorila se zastava Republike Bosne i Hercegovine", *Klix*, 22.5.2019, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/prije-27-godina-ispred-zgrade-un-a-zavijorila-se-zastava-republike-bosne-i-hercegovine/190522009>.
 7. "'Stabilokratija', recept za nestabilan Balkan", *Radio Slobodna Evropa*, 5.7.2017, <https://www.slobodnaevropa.org/a/dzihic-stabilokratija-i-polovicna-rjesenja-za-nestabilan-balkan/28597978.html>.
 8. "Tačno u ovom trenutku Zapad je pogriješio s Putinom. Rat je pun mitova, ali ovaj je najveći!", *Jutarnji list*, 13.7.2023, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/svijet/točno-u-ovom-trenutku-zapad-je-pogriješio-s-putinom-rat-je-pun-mitova-ali-ovaj-je-najveci-15354928>.
 9. Hodžić Elvir, "Brammertz o presudi Stanišiću i Simatoviću: Potvrđeno da u BiH nije bio građanski, već međunarodni sukob", *Agencija Anadolija*, 31.5.2023, <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/brammertz-o-presudi-stanišiću-i-simatoviću-potvrđeno-da-u-bih-nije-bio-gradanski-već-međunarodni-sukob/2911024>.
 10. Popović Srđa, *One gorke suze posle*, Peščanik, 2010.
 11. Pressing: Zlatko Dizdarević, *NI*, 25.10.2023, <https://n1info.ba/video/pressing/pressing-zlatko-dizdarevic-25-10-2023/>.
 12. Puhovski Žarko, "Friendly fire", *Peščanik*, 4.4.2014, <https://pescanik.net/friendly-fire/>.

Doc. dr. Izet HADŽIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

E-mail: izeth@bih.net.ba

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32(470+571:497.6)"1992/2022" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.399>

HISTORIJSKI PREGLED DJELOVANJA RUSKE POLITIKE U BOSNI I HERCEGOVINI (1992- 2022)

Apstrakt: *Početak agresije Rusije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine otvorila se nova stranica svjetske povijesti. Rusiju privlači slabost, a obzirom na svoj položaj, uređenje, indolentnost međunarodne zajednice, zatim izostanak adekvatnih mehanizama sigurnosti i odbrane, te postojanjem jakih srpskih antidržavnih snaga, nije isključeno da Bosna i Hercegovina može postati nova žarišna zona, ili prostor za političko potkusurivanje. Ruski uticaj u Bosni i Hercegovini vidljiv je 473 godine i seže do 16. stoljeća, kada Rusija počinje „sanjati“ svoj san o svjetskom centru i svjetskoj sili, a posebno je to bilo izraženo tokom 19. i 20. stoljeća. Obnovom nezavisnosti Bosne i Hercegovine, Rusija je zbog svoje slabosti ostala ograničena, ali aktivna. Njena aktivnost se tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima manifestirala u držanju embarga na uvoz oružja legitimnoj i legalnoj vladi Republike Bosne i Hercegovine, propagnadnim aktivnostima, zatim u pokušaju medijacije između srpskih okupatorskih snaga i međunarodne zajednice, te prikrivenom slanju ruskih dobrovoljaca koji su ratovali na strani paradržavne tvorevine „Republike srpske“. Međutim, zbog slabosti Rusije, nakon raspada SSSR-a ona u Bosni i Hercegovini i nije uspjela ostvariti neki pretjeran uticaj, ali je obezbjedila legitimno prisustvo. Pod vodstvom Vladimira Putina 2008. godine, Rusija započinje sa širenjem svog uticaja na Balkanu, a ključni elementi ruske politike ogledaju se u historijskim pravoslavnim vezama, prodaji oružja i trgovini energentima. U Bosni i Hercegovini vidljivi su svi elementi prisustva ruske politike, ali posebnu opasnost predstavlja ruska podrška srpskim secesionističkim snagama, koje u kontinuitetu više od 30. godina nasrću na državu Bosnu i Hercegovinu. Posebno zapaljiva retorika Rusije prema Bosni i Hercegovini može se pratiti od 2020. godine kada se na mjestu ambasadora Rusije u Bosni i Hercegovini imenuje Igor Kalabuhov. Od početka njegovog mandata evidentna je podrška podrivanju odredbi Dejtonskog mirovnog*

sporazuma, čak više na udaru se našao i ključni element mira u Dejtonu, odnosno funkcija visokog predstavnika.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Rusija, Balkan, Bošnjaci, Dejtonski sporazum, međunarodna zajednica, politički uticaj.*

HISTORICAL OVERVIEW OF RUSSIAN POLICY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1992-2022)

Abstract: *With the onset of Russia's aggression against Ukraine on February 24, 2022, a new chapter in world history opened. Russia is drawn to weakness, and given its position, organization, the indifference of the international community, the absence of adequate security and defense mechanisms, and the existence of strong Serbian anti-state forces, it is not excluded that Bosnia and Herzegovina could become a new flashpoint or a space for political maneuvering.*

Russian influence in Bosnia and Herzegovina has been evident for 473 years, dating back to the 16th century when Russia began to „dream“ of becoming a world center and a global power, particularly pronounced during the 19th and 20th centuries. After the restoration of Bosnia and Herzegovina's independence, Russia remained limited but active due to its own weaknesses. Its activity during the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina and the genocide against the Bosniaks manifested in maintaining an arms embargo on the legitimate and legal government of the Republic of Bosnia and Herzegovina, propaganda activities, attempts at mediation between the Serbian occupying forces and the international community, and the covert sending of Russian volunteers who fought on the side of the quasi-state entity „Republika Srpska.“

However, due to Russia's weaknesses after the dissolution of the USSR, it did not achieve excessive influence in Bosnia and Herzegovina but ensured a legitimate presence. Under Vladimir Putin's leadership, Russia began expanding its influence in the Balkans in 2008, with key elements of Russian policy reflected in historical Orthodox ties, arms sales, and energy trade.

All elements of Russian political presence can be seen in Bosnia and Herzegovina, but the particular danger lies in Russian support for Serbian secessionist forces, which have consistently attacked the state of Bosnia and Herzegovina for over 30 years. Especially incendiary rhetoric from Russia regarding Bosnia and Herzegovina can be traced back to 2020 when Igor Kalabuhov was appointed as the Russian ambassador in Bosnia and Herzegovina. Since the beginning of his mandate, there has been evident support for undermining the provisions of the Dayton Peace Agreement, with the key element of peace in Dayton—the function of the High Representative—coming under increasing attack.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Russia, the Balkans, Bosniaks, the Dayton Agreement, the international community, political influence.*

Uvod

Početak 16. stoljeća u Rusiji se razvija mitomanska svijest o Moskvi kao trećem Rimu i centru pravoslavlja, na osnovu čega će doći do uspostave prvih veza sa pravoslavicima u Osmanskom carstvu, pa tako i na Balkanu i Bosanskom ejaletu. Kučuk-Kajnardžijskim mirom 1774. i mirom u Jašiju 1792. godine, Rusija je postala zaštitnica pravoslavaca u Osmanskom carstvu. Tim činom otvorena su joj vrata za prodor na Balkan. Ruski uticaj biće posebno jak i vidljiv u 19. stoljeću, kada i započinje ruska zainteresiranost za širenje svog uticaja na Balkan. U ovom radu pratićemo uticaj ruske politike prema Bosni i Hercegovini, od njezine obnove nezavisnosti 1. marta 1992. godine, do početka ruske agresije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine, kada slobodno možemo kazati, započinje nova historija čovječanstva. Rad je podjeljen u dva dijela, prvi dio pod naslovom *Ruska politika prema Bosni i Hercegovini od Jugoslovenske krize do Dejtona*. Ovaj dio tretira politički odnos Rusije prema raspadu Jugoslavije i ratu protiv Bosne i Hercegovine. Ovo je period političkog djelovanje slabe Rusije, izmorene hladnim ratom i raspadom, te opterećene unutrašnjim socijalnim, ekonomskim, političkim i drugim problemima posrnulog socijalizma. Dok drugi dio *Putinova Rusija i Bosna i Hercegovina (2008-2022)* prati jačanje Rusije i ruskog uticaja, te posljedice i opasnosti od ruskog jačanja po Bosnu i Hercegovinu. Na kraju rada iznesena su zaključna razmatranja i navedena je literatura korištena pri tretiranju ove teme.

Ruska politika prema Bosni i Hercegovini, od Jugoslovenske krize do Dejtona

Uprkos politici nesvrstanih, koje je Jugoslavija vodila, njene veze sa Rusijom su bile čvrste i prvenstveno su se ogledale u kupovini ruskih licenci za proizvodnju jugoslovenskog oružja. Tokom jugoslovenske krize, u martu 1991. godine, general Kadrijevića po dogovoru sa Borisavom Jovićem, otputovao u Moskvu kako bi se sastao sa maršalom Jazovim i kako bi od njega dobio podršku za vojni udar u Jugoslaviji. Međutim Jazov, kako bilježi Kadrijević u svojoj knjizi, nije podržao ovaj plan.¹ To je imalo odraza na dalje prilike u SFRJ. Sa druge strane, Bogić Bogićević, svjedoči kako je Kadrijević za potrebe vojnog udara bez znanja državnog rukovodstva od Jazova tražio osim političke podrške, pomoć u nafti i oružju. Na ove zahtjeve Jazov je odgovorio riječima: *sačekajte da mi*

¹ Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica 2000, 33.

*zbacimo Gorbačova i dobit ćete podršku.*² Prema mišljenju i samog Bogićevića, ali i drugih aktera tog vremena, da je Rusija kojim slučajem pomogla udar i da je Jugoslovenska narodna armija (JNA), izašla na državne granice, onda ne bi došlo do osnivanja Badinterove komisije, već bi Jugoslavija bila zahvaćena građanskim ratom. Međutim, očito se velikosrpskoj mašineriji žurilo sa postizanjem svojih ciljeva, tako da nisu mogli sačekati pad Gorbačova i od udara se odustalo.

Obzirom da se Rusija i sama našla u jako teškoj unutrašnjoj političkoj, socijalnoj i ekonomskoj situaciji 90-tih³, razumljivo je zašto se nije pretjerano mješala u procesu raspada Jugoslavije. Iz tih razloga, u ovom periodu možemo pratiti slabu rusku vanjsku politiku koja je vođena kao posljedica opće kapitulacije pred međunarodnoj nadmoćnosti Sjedinjenih Američkih Država (SAD), tako da se baš i nije libila da otvoreno kontrira i prkosi zapadnim stavovima. Rusija je priznala nezavisnost Bosne i Hercegovine 27. aprila 1992. godine⁴, glasala je za rezoluciju 757 Ujedinjenih nacija u kojoj se Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) označavaju kao agresori na Republiku Bosnu i Hercegovinu, a podržala je i osnivanje Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Dakle, u neku ruku, možemo reći, da se stav Rusije po pitanju Bosne i Hercegovine nije mnogo razlikovao od drugih velikih sila. Čak više, zajednički su pokazali kako ne postoji spremnost da se zločini i rat u Bosni i Hercegovini zaustave, te su na taj način, svi principi međunarodnog prava pogaženi. Poražavajuće je, da su svi planovi međunarodne zajednice predlagali etničku podjelu Bosne i Hercegovine, ali obzirom da su na geopolitičkoj sceni SAD vodile glavnu riječ i jedine imale mehanizme kojim bi u skladu sa njihovim interesima zaustavile agresiju Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, te prekinule genocid nad Bošnjacima; svi ostali akteri u odnosu na njih bili su manje bitni. Međutim, evidentno je da su sve velike sile: SAD, Rusija, Francuska, Kina i Velika Britanija zajednički držale embargo na uvoz oružja braniocima Bosne i Hercegovine, te na taj način su samo produžili agoniju bosanskog naroda i genocid nad Bošnjacima.⁵ Rusija je preko ruske pravoslavne crkve intenzivno radila posredstvom propagande na širenju mržnje prema Bošnjacima, te je ciljano, a pod krinkom „pravoslavne solidarnosti“ gebelsovski prikazivala Srbe žrtvama, a čak je u jeku genocida nad Bošnjacima i osudila „uništavanje miroljubive srpske populacije od strane Muslimana“, što je pokazatelj istinskog licemjerstva i apsurdna.⁶

² Bogićević izjava data u emisiji *Face to Face* sa Senadom Hadžifejzovićem 25.11.2023. Izvor: Youtube, Face HD TV, <https://youtu.be/kPFpq0Dk0I4?si=mBt0niSy5X4vh64i> (pristup 27.11.2023).

³ Peter Calvocoressi, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003, 86-102.

⁴ Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/bilateralni_odnosi/datumi_priznanja_i_uspostave_di_plomatskih_odnosa/?id=6 (Pristup: 1.11. 2023).

⁵ Muamer Džananović, Odnos međunarodne zajednice prema zločinima nad civilima za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995, *Novi muallim*, god. XXIII, br. 91, 78

⁶ *Isto*, 79.

Saradnja bosanskih Srba i Rusije vidljiva je bila tokom čitavog rata, a na čemu se intenzivno radilo. Srbi su pod vodstvom SDS-a još početkom 1991. godine u selu Paprača,⁷ simbolično organizovali skup obnove srpsko-ruskog prijateljstva,⁸ a vremenom u Moskvi doći će do uspostave ozbiljne Karadžićeve političke, medijske, intelektualne i privredne infrastruktura za lobiranje i saradnju, koja je zvaničnoj ruskoj politici uz pomoć Beograda davala informacije o Bosni i Hercegovini i položaju Srba. Naravno, radi se o informacijama koje su na ruku išle Karadžićevim secesionističkim snagama i Miloševićевой ekspanzionističkoj politici.⁹

Nemoćna za ozbiljnija djelovanja, prisustvo Rusije i njene aktivnosti u Bosni i Hercegovini koristili su najviše u propagandne svrhe, kako ruski, tako i velikosrpski političari. Tako se na sjednici paradržavne tvorevine *Skupštine Republike Srpske* u Bileći početkom aprila 1993. godine, raspravljalo o mapama i mirovnom rješenju Vens-Ovenovog plana. Tom prilikom, prisustvovali su sa ruske strane: Vitali Čurkin (posrednik u pregovorima o bivšoj Jugoslaviji), Genadiji Šikinov (ambasador Rusije) i Aleksandar Dukačev (savjetnik ambasadora). Dio razgovara bio je zatvoren za javnost, a u obraćanju za medije, Čurkin je istakao: *da je došao čuti riječ srpskog naroda i nada se kako će poslanici dati svoj doprinos miru*. Sa druge strane, Karadžić je iskoristio priliku da istakne kako je *dolazak čak tri predstavnika Rusije za njih velika čast i kako je to jasan znak da se Rusija oporavlja, da se vraća na međunarodnu političku scenu i da se vraća svojim interesima na Balkanu*.¹⁰

Stajališta su, da je najveću ličnu promidžbu vršio Vladimir Žirinovski.¹¹ On je kao vođa ruske, Liberalno demokratske partije koja je na izborima osvojila 80 poslaničkih mjesta, više puta dolazio u Jugoslaviju, a tom prilikom posjećivao je i okupirana područja Bosne i Hercegovine i Hrvatske. On je na velikom mitingu u Bijeljini početkom 1994. godine, na kojem ga je dočekaio Radovan Karadžić, isticao historijske veze Srba i Rusa, te najavljuvao pod njegovim rukovodstvom zaokret ruske politike, kako unutrašnje tako i vanjske. Dalje u svom nastupu prijetio je svima koji žele da dijele srpsku zemlju, a poseban osvrt imao je za one koji predlažu vojnu intervenciju protiv Srba, ističući kako „ukoliko jedna bomba padne na srpski grad, to je za njega i njegovu partiju

⁷ Najstariji poznati (pisani) podatak saradnje Rusije i pravoslavaca u Bosni datira iz 1550-1551. godine i radi se zapisu na jevanđelju koje je ruski protoprezviter Jakov poklonio papračkom igumanu Gligoriju prilikom njegove posjete Rusiji. Saradnju ovog manastira sa Rusijom možemo pratiti i 1585. godine kada je paprački iguman Zaharije otišao u Rusiju i od cara Feodora Ivanovića dobio pomoć za manastir u iznosu od 120 rubalja. Senaid Hadžić, Sead Selimović, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini – višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2021, 169-170.

⁸ „Dugovječne veze sa Rusijom“, *Front slobode*, br. 3130. god. XLVIII. 13. august 1991, 4.

⁹ Mirko Pejanović <https://youtu.be/4hzeqzYVG2k?si=6RQrnLwLYZ2e3WRp> (Pristup: 3. 11. 2023).

¹⁰ Branka Mitrović, „Ceo problem deset odsto mape“, *Borba*, 3-4. april 1993, 2.

¹¹ U svim zemljama koje je Žirinovski posjetio, samo je u Srbiji i među Srbima dočekan sa folklorom i suzama radosnicama, iz ostalih zemalja je protjeran (Bugarska i Austrija) ili zamoljen da skрати posjetu (Slovenija), ili mu je uskraćena ulazna viza (Njemačka, Francuska, Australija). Zorica Banjac, „Nas i Rusa tristo miliona...“, *Borba*, 4. februar 1994, 10.

objava rata Rusiji.“¹² Bajke u populističkoj promociji pričao je u Srbiji i potpredsjednik LDPR-a Aleksandar Vengerovski, koji je naveo tri cilja nakon pobjede na izborima, a to su: ukidanje sankcija Jugoslaviji, priznanje „Republike Srpske“ i „Republike Srpske Krajine“, te uspostava vojne saradnje sa ovim budućim državama.¹³

Srbi su za propagandne svrhe posebno koristili prisustvo više stotina dobrovoljaca iz Rusije. Ovi „psi rata“ u Bosnu i Hercegovinu su dolazili da ratuju za novac, što je razumljivo obzirom da je Rusija bila u teškoj finansijskoj situaciji, a njihovo prisustvo u Bosni i Hercegovini, pravdalo se tezom da ruski dobrovoljci „spašavaju čast Rusije“¹⁴ Posebnu poruku svijetu poslao je Eduard Limonov, ruski pisac sa adresom u Parizu, koji je tokom 1992. godine, bio gost Radovana Karadžića i koji je pred kameram ostao zabilježen kako iz „sijača smrti“ mitraljeza M-84, sa sigurne udaljenosti puca na građane Sarajeva.¹⁵ On je tom prilikom svjesno ili ne, poslao poruku svim zlikovcima svijeta da mogu doći u Bosni i Hercegovinu, te sa sigurne udaljenosti pucati, a spram sposobnosti i ubiti građane Sarajeva te pri tome proći nekažnjeno. Limonov je dao i intervju *po povratku sa linije fronta*, gdje je na pitanje moralnosti pucanja na Sarajevo, rekao *kako je on pisac i za razliku od novinara on kao pisac ima pravo da puca, te da nije pucao na Sarajevo, nego na neprijatelja za vrijeme napada na srpske položaje*.¹⁶ Obzirom, da je Limonov snimljen kamerom i da je taj snimak dostupan javnosti, svako se može uvjeriti kako priča o neprijateljskom napadu „ne drži vodu“.

Iz intervjua poslanika Petrosovjeta Jurija Bjeljajeva datom *Moskovskim novostima*, 6. decembra 1992. godine, kojeg prenosi „Borba“, jasno se vidi da se organizacija slanja ruskih dobrovoljaca obavlja preko tri regrutna centra: Moskvi, Sankt Petersburgu, i Rostovu na Donu, što implicira da je država imala svoje prste u ovome obzirom da ih nije zabranila. Bjeljajev dalje navodi, kako se ruski dobrovoljci u Bosni i Hercegovini bore protiv afganistanskih muslimanskih plaćenika, a osim toga, maštaju, da na optičkim nišanima ugledaju američkog vojnika. Dalje, Bjeljajev smatra, da Rusija treba da napravi zaokret u svojoj politici i vrati se starim saveznicima, te da se povuče iz mirovne misije.¹⁷ Obzirom da je srpska javnost plašena navodnim „islamskim fundamentalizmom“, a ruska javnost ostala je izranjavana ratom u Afganistanu, te ako uzmemo, da je za obje strane SAD predstavljale glavnog neprijatelja, jasno nam je da se ovaj tekst koristio u propagandne svrhe radi zbližavanja dva naroda, kao saveznika protiv zajedničkih neprijatelja. Čak se i na kostima ruskih

¹² „Žirinovski na mitingu u Bjeljini“, *Borba*, 1. februar 1994, 5.

¹³ M. Mikuljanac, „Na mitingu uprkos zabrani“, *Borba*, 9. maj 1994, 22.

¹⁴ Dio intervjua moskovskog dnevnika sa ministrom inostranih poslova Rusije. „Prevareni ruski dobrovoljci“, *Borba*, 2. decembar 1994, 1.

¹⁵ Film „Serbian epics“ dostupan na internetu; <https://www.youtube.com/watch?v=ASBOZcPUYa8> (Pristup: 3. 11. 2023).

¹⁶ „Limonov po povratku sa linije fronta“, *Borba*, 16. mart 1993, 19.

¹⁷ RIA za Borbu, „Vukovi u crnim beretkama“ *Borba*, 21. januar 1993, 20.

plaćenika gradila bajka o srpskom i ruskom prijateljstvu, pa je tako potpredsjednica paratvorevine „Republike Srpske“ Biljana Plavšić, prisustvovala u ruskoj crkvi komemorativnoj svečanosti u spomen na ruske dobrovoljce, koji su poginuli u Bosni i Hercegovini tokom 1992. i 1993. godine.¹⁸

Prisustvo ruskog kontigenta pri snagama UN-a se također koristio u propagande svrhe, što se između ostalog može vidjeti u seriji *Goli život*, koju je na okupiranoj teritoriji Bosne i Hercegovine 1994. godine snimao popularni srpski glumac *Velimir Bata Živojinović*. U filmske, ali i medijske svrhe, posebno se koristila scena dolaska ruskih mirotvoraca. Kontigent ruskih snaga (njih 400), pri UN-u stigao je 20. februara 1994. i masa Srba ih je srdačno dočekala uz aplauze, cigarete, suze i rakiju. Ruse je lično dočekao Radovan Karadžić, koji je tom prilikom pompezno za strane medije izjavio *Ovo je važan i veliki dan. Rusija se umješala, Amerika se umješala, bliže smo miru*.¹⁹ Ovdje je jako važno skrenuti pažnju, da ruski kontigent dolazi u Bosnu i Hercegovinu nakon srpskog maskara na pijaci Markale (5. februara 1994), tada se svjetska javnost podigla protiv srpskih zločina, a sa više strana se tražila vojna intervencija. Karadžić i Srbi su sve demantovali, čak više optuživali su Bošnjake da granatiraju sami sebe. Karadžić je otišao i dalje, traživši od Čurkina, da ruska vlada izdejstvuje rusku ekspertizu i vještačenje cijelog slučaja. Međutim, već 9. februara, tim stručnjaka UN-a utvrdio je da je projektil došao sa srpskih položaja, a SAD uputile su ultimatum Srbima, zaprijetivši bombardovanjem ukoliko ne povuku artiljeriju oko Sarajeva. „Dan D“ za povlačenje je bio 21. februar, tako da je dolazak ruskih snaga dan ranije Srbima trebao biti vjetar u leđa.²⁰

Sa potpisivanjem *Washingtonskog sporazuma* 18. marta 1994. godine, došlo je do prekida sukoba Armije Republike Bosne i Hercegovine i tzv. Hrvatskog vijeća odbrane, odnosno okončana je agresija Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Do ovog sporazuma došlo se pritiskom američke administracije, koja brzo i energično počinje instalirati svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. Kao odgovor na ovaj potez Sjedinjenih Američkih Država, Rusija je odgovorila dodatnim slanjem svojih UN snaga u Bosnu i Hercegovinu, no ovog puta nije se radilo o običnim snagam, već o elitnoj jedinici ruskih padobranaca, koji su u Bosnu i Hercegovinu stigli 25. marta 1994. godine.²¹ Objektivno zbog slabosti Rusije na međunarodnom planu, ova formacija će sa Dejtonskim mirom 1995. godine ući u sastav SFOR-a (Stabilisation Force pod komandom NATO snaga) i mirovat će sve do 1999. godine, kada prelazi u akciju. Naime, nakon bombardovanja „Savezne Republike Jugoslavije“ od strane NATO pakta, u završnim fazama pregovora o povlačenju vojske Jugoslavije sa

¹⁸ N.T. „Spomen na poginule dobrovoljce“, *Borba*, 28. jun 1993, 16.

¹⁹ AP Archive, „Bosnia - Russian Peacekeepers Arrive“ Izvor: Internet <https://youtu.be/w6HVDmq24N8?si=2zyvVn3ABS1QADHM> (Pristup: 7.11.2023).

²⁰ Biblioteka svedočanstava br. 27, *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd 2006, 75-84.

²¹ AP Archive, Russian paratroopers arrive in Bosnia, Izvor: Internet <https://youtu.be/CommandlyPgT2U?si=-msCPUj2PjqAdiy6> (Pristup 27.11.2023).

Kosova, bez saglasnosti sa komandom u Bosni i Hercegovini, ruske padobranske jedinice upućuju se prema Kosovu i zauzimaju aerodrom Slatina u blizini Prištine, a tom prilikom došlo je i do konfrontacije ruskih padobranaca i NATO snaga.²² Dugo se špekulisalo, šta su to Rusi tražili na Slatini, a jedno od objašnjenja bilo je, da su ciljano došli kako bi zaštitili rusku tehnologiju koja je bila na aerodromu. Međutim, sve u svemu, u pregovorima sa NATO snagama Rusi su bili poraženi. Budući da nisu dobili svoj sektor na Kosovu i obzirom da su kao u Bosni i Hercegovini bili počinjeni NATO snagama, oni su se jednostavno 2003. godine povukli sa Kosova.

Nakon američke intervencije u sklapanje Washingtonskog sporazuma, došlo je do formiranja Kontakt grupe sa cijeljem rješenja sukoba u Bosni i Hercegovini. Kontakt grupu činile su; Rusija, SAD i EU, a zanimljivo je da osim nimalo kreativnog rješenja podjele Bosne i Hercegovine na dva dijela, ova grupa nije učinila ništa što bi pomoglo u rješenju „bosanske krize“. Ruska strana je na samom početku bila vrlo oštra što je vidljivo iz Kozirjev izjave: *da bi raskol između Moskve i četiri zapadne sile koje nastoje pronaći pregovaračko rješenje za bosansku krizu mogao dovesti do trećeg svjetskog rata*. Naravno, treba istaći da su protiv Bosne i Hercegovine u ovom momentu posebno bili predstavnici Francuske, koji su čak prijetili povlačenjem svojih „plavaca iz Bosne i Hercegovine“, kao i predstavnici Velike Britanije, a što se Rusije tiče oni su očito bili zaduženi da izvrše pritisak na Miloševića i paljansko rukovodstvo.²³

Generalno gledano, formiranje i rad kontakt grupe išlo je najviše u korist Srba, prvo u teritorijalnom smislu došlo je do smanjenja teritorije federacije koja je nuđena u Washingtonu sa 58% na 51%, zatim ruski ministar vanjskih poslova radio je na ukidanju sankcija za SRJ, ili bar ublažavanja sankcija kroz otvaranje crnogorskih luka, a na kraju bosanskim Srbima dato je dodatno vrijeme za dodatna teritorijalna osvajanja. Kontakt grupa se nije proslavila u svom radu, možda zato što nije ni imala za cilj da ostvari uspjeh. Ruska strana također nije uspjela da uvjeri paljansko rukovodstvo da prihvati odredbe plana kontakt grupe, koje će zbog ovog poteza doći u „sukob“ sa Miloševićem, koji kao kaznu uvodi blokadu na Drini optužujući ih za ciljano držanje Srbije u blokadi.²⁴ Ovim činom, Milošević je po ko zna koji put ispaao kooperativan i čovjek za mir, a bosanski Srbi ostali su prepotentni divljaci koji ne odustaju od svojih ciljeva. Sa druge strane, oni su dobili dodatno vrijeme za nastavak rata, obzirom da su materijalno tehnički bili u daleko boljoj poziciji od legalnih i legitimnih vladnih snaga kojima je embargo vezao ruke. Kao pokušaj da se bosanski Srbi navedu na prihvatanje plana američka administracija otvorila je pitanje dizanja embarga na uvoz oružja vladinim snagama. Na ove vijesti, Rusija nije blagonaklono gledala, čak više tom prilikom Kozjarev je izjavio: *da bi ukidanje embarga na oružje u Bosni i*

²² AP Archive, Kosovo: Russian troops standoff with K-FOR troops, Izvor: Internet https://youtu.be/6436f-Asg_w?si=ICodOorDFF626NDw (Pristup: 27.11.2023).

²³ Kasim I. Begić, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo 1997, 206-220.

²⁴ *Isto*, 221.

Hercegovini bila samoubilačka odluka te da praktično niko ne bi trebalo da razmišlja o podizanju embarga kao načinu za dovođenje mira u Bosnu.²⁵ Na poteze američkog predsjednika i senata po pitanju dizanja embarga na uvoz oružja vladi Bosne i Hercegovine reagovala je ruska duma i zatražila je od predsjednika Jeljcina da ukine embargo na naoružanje Srbiji ukoliko SAD ili neka druga zemlja počnu da opskrbljuju oružjem vladu u Sarajevu.²⁶ Na kraju, plan kontakt grupe je propao, ali je od strane tzv. vojske Republike srpske iskorišten za podizanje borbenog morala. Tako iz dokumenta tzv. "VRS", koji datira iz 25. marta 1995. o pripremi operacije kodnog naziva „Spreča-95“ u tački 7.6. naslovljenoj kao „moralno psihološke pripreme boraca“, naređuje se da se između ostalog „neposredno pred operaciju svi komandanti i borci moraju upoznati sa ciljevima i značajem operacije, a pri tome posebno istaći; međunarodne okolnosti u kojima se izvodi operacija (aktivnosti članica Kontakt grupe, a posebno Rusije na prihvatanju novog mirovnog ruskog predloga o rešenju krize u bivšoj Bosni i Hercegovini).“²⁷

Ciljano ili ne, odnos Srba i Rusa nije bio bajan tokom čitavog rata u Bosni i Hercegovini. Nakon američkih pritisaka na Srbe po pitanju njihovih zločinačkih aktivnosti oko Goražda u aprilu 1994. godine, počinju se uvidati blaga politička zahlađivanja odnosa između Srba i Rusa. Tako je Čurkin u aprilu 1994. godine zatražio od Rusije prekid odnosa sa Srbima,²⁸ a tokom augusta 1994. ministar vanjskih poslova Rusije Andrei Kozirjev je izjavio da više neće razgovarati sa Karadžićem.²⁹ Na srpsko uzimanje vojnika UNPROFOR-a za taoce reagovao je ruski general Ivankov, koji je u saopštenju kritikovao ovaj potez VRS smatrajući *da ovaj čin na Srbe navlači neprijatnu sijenku terorizma*. Ubrzo mu je od strane ministra u vladi „RS“ Tuholja stigao odgovor u kojem jezikom pravog diplomate stoji: *da bi se i Ivankov ako ne začuti mogao naći vezan za neku bosansku bukvu*.³⁰ Međutim, ni ovi „incidneti“ neće udaljiti savezništvo Rusa i Srba, a obzirom na rusku nemoć, Srbija i Srbi se nakon ratova 90-tih 20. stoljeća, okreću dodatnoj saradnji i jačanju veza sa Kinom, što je vidljivo iz „Memoranduma II“ Srpske akademija nauka i umjetnosti.³¹ Ruska politika malo zbog svoje nemoći, ali i mudrosti napravila je presedan kada je odlučila staviti svoje trupe pod NATO komandu, za implementaciju mira u Bosni i Hercegovini.³² Na ovaj način, slobodno možemo reći, da su ruske trupe

²⁵ Isto, 206-232.

²⁶ „Protivmera - ukidanje embarga Srbiji“, *Borba*, 14-15. maj 1994, 2.

²⁷ Dokument VRS broj: 04365679.

²⁸ Biblioteka svedočanstava br. 27, *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*, 85.

²⁹ Isto, 87.

³⁰ Milivoje Popović, *Svet*, god. IV, br. 80, 9.6.1995, 6.

³¹ E. Latif, Obilježavanje dana SANU: Memorandum I temelj za Miloševićeve pohode, Memorandum II Vučićev „bukvar“, Portal: *Faktor*, Izvor internet: <https://www.faktor.ba/vijest/obiljezavanja-dana-sanu-memorandum-i-temelj-za-miloseviceve-pohode-memorandum-ii-vucicev-bukvar-/59435> (Pristup: 3.11.2023).

³² Fikret Muslimović, *Alija Izetbegović u vanjskoj politici Bosne i Hercegovine 1990-2003*, Sarajevo 2023, 228.

legitimno boravile na tlu Bosne i Hercegovine, nesmetano se kretale i prikupljale za sebe potrebne podatke. Osim kroz snage za implementaciju mira, Rusija se kao i drugi vjekovni kreatori događaja na Balkanu (Njemačka, Austrija, Francuska, Velika Britanija) našla u sastavu i upravnom odboru Vijeća za provedbu mira u Bosni i Hercegovini (PIC).³³

Putinova Rusija i Bosna i Hercegovina (2008-2022)

Ključan događaj za Rusiju bio je 11. septembar 2001. godine, kada SAD započinje borbu protiv („islamskog“) terorizma. Tada Rusija ne samo da postaje partner za borbu protiv terorizma, već i izvoznik nafte i plina, obzirom da se SAD zbog svojih poteza nisu oslanjale na arpske (islamske) zemlje. U takvim uslovima, pod vodstvom Vladimira Putina dolazi do postepene obnove Rusije, ali i težnje ka usponu na nivo svjetske velesile. Od 2006. godine na Balkanu se može pratiti povećano rusko prisustvo. Rusija na Balkanu u pravoslavnim zemljama, kao što su: Srbija, Bugarska i Grčka, energično radi na obnovi starih veza i produbljivanju saradnje. Ruski uticaj se širi preko: pravoslavlja, historijskim vezama (kroz podsjećanje o ruskoj podršci oslobođanju pravoslavaca od Osmanskog Carstva), zatim u prodaji ruskog oružja i poslovima u energetici.³⁴

Za Bosnu i Hercegovinu se primjenjuje slična matrica, ali saradnja Rusije i njezina podrška veže se isključivo za manji bh entitet „Republiku srpsku“. Bosna i Hercegovina obzirom da nema prirodnog gasa, vezana je za Rusiju, a ruski kapital u Bosni i Hercegovini pojavljuje se 2007. godine, kada je ruska kompanija NeftGazinKor, koja posluje u okviru Zarubežnjefta, kupila cijelu naftnu indrustriju „Republike Srpske“ (Rafinerija nafte u Brodu, Rafinerija ulja u Modriči i preduzeće za distribuciju nafte i naftnih derivata ”Petrol”) za 236 miliona BAM, a ukupne ruske investicije u toj godini iznosile su 332,8 miliona BAM. Osim u naftnom sektoru, investicije Rusije u Bosni i Hercegovini evidentne su u bankarskom sektoru preko Sber banke, jasne su veze ruskih kompanija sa domaćim kompanijama koje se bave distribucijom prirodnog gasa i gasifikacijom (direktno ili preko kompanija iz Srbije), kompanije koje investiraju u sektore elektroenergetike, rudarstva, metalske i druge teške

³³ Upravni odbor visokom predstavniku daje političke smjernice. U Sarajevu, visoki predstavnik predsjedava sastancima veleposlanika zemalja i organizacija članica Upravnog odbora u Bosni i Hercegovini dva puta mjesečno. Pored toga, Upravni odbor se na razini političkih direktora sastaje dva puta godišnje. Stranica OHR-a, Internet: <https://www.ohr.int/medunarodna-zajednica-u-bih-2/vijece-za-provedbu-mira-i-upravni-odbor/> (Pristup: 3.11.2023).

³⁴ Vidi više: Dušan Reljić, *Rusija i zapadni Balkan*, Beograd 2009.

industrije najčešće su u vlasništvu kontraverznih biznismena čije poslovanje je vezano za Rusiju, ili neku od bivših sovjetskih republika.³⁵

Osim ekonomske saradnje, Rusija se upustila u anticivilizacijsko djelovanje, kada je početkom januara 2009. godine od strane saveza pisaca Rusije dodijeljena nagrada „za hrabrost i vjernost“ Radovanu Karadžiću i generalu Ratku Mladiću – obojici osumnjičenih za genocid i zločine protivčovječnosti. Nagrada je uručena ciljano obzirom da je Karadžić već bio pred Haškim tribunalom, a Mladić je još uvijek bio u bjekstvu. Tom prilikom u prepunoj dvorani Valeriji Ganicev je nadahnutim govorom objasnio „da je ove godine nagrada dodeljena srpskim liderima koji su se borili da sačuvaju svoj narod i zemlju svojih predaka“. Pored toga, iskoristio je priliku da kaže kako je *Zapad pokazao svoje licemerje i neobjektivnost optužujući Srbe samo zato što su branili svoju domovinu, koju je Zapad htio da razbije*. I ovoga puta, ruski pisci su naglasili da je *Haški sud neobjektivan i da je instrument u rukama moćnih zapadnih zemalja*.³⁶ Nastavak anticivilizacijskog djelovanja učinjen je prilikom izricanja presuda Karadžiću i Mladiću.³⁷ Nakon presude Radovanu Karadžiću 2016. godine, Rusija je ponovo izašla u javnost sa stavom da se radi o „politiziranoj presudi“,³⁸ a slično su reagovali i 2017. godine nakon presude ratnom zločincu Ratku Mladiću. Tom prilikom zvanična predstavница Ministarstva vanjskih poslova Rusije Marija Zaharova izjavila je da je *presuda komandantu Glavnog štaba „Vojske Republike Srpske“ Ratku Mladiću nastavak politizovane linije rada Haškog suda zasnovane na antisrpskom tumačenju događaja devedesetih godina prošlog vijeka na prostorima bivše Jugoslavije*.³⁹

Do jačanja „historijskih“ veza i saradnje Rusije i Srba u Bosni i Hercegovini, ozbiljnije dolazi 2017. godine, kada je novcem donatora iz Rusije i Vlade entiteta Republike Srpske, a u organizaciji udruženja građana srpsko-ruske zajednice „Zavet“ iz Bijeljine, u Višegradu podignut Spomen krst ruskim (plaćenicima) dobrovoljcima koji su ratovali u Bosni i Hercegovini.⁴⁰ Zanimljivo je da ova saradnja kreće nakon ruske ekspanzije na međunarodnom planu; nezakonitom aneksijom Krima (2014), zatim obaranjem rezolucije UN-a o

³⁵ Portal „Fokus“, *Čiji je energetska sektor u BiH: Rusima gas i nafta, Kinezima struja*. Izvor internet: <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/ciji-je-energetski-sektor-u-bih-rusima-gas-i-nafta-kinezima-struja/1821040/> (Pristup: 5. 11. 2023).

³⁶ Portal „Novostirs“, B. Vlahović, *Nagrade Karadžiću i Mladiću*. 19.1.2009, Izvor Internet: <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:230397-Nagrade-Karadzicu-i-Mladicu> (Pristup: 28.11.2023).

³⁷ Obojica osuđena za zločine protivčovječnosti i genocid.

³⁸ Portal „Atlanska inicijativa“, Hana Sokolović, *Ruska Federacija i historijski revizionizam na primjeru Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*, 25.2.2022. Izvor Internet: <https://atlantskainicijativa.org/ruska-federacija-i-historijski-revizionizam-na-primjeru-medunarodnog-krivicnog-suda-za-bivsu-jugoslaviju/> (Pristup: 28.11.2023).

³⁹ Portal „BN“, *Presuda Mladiću: Rusija ogorčena* 23.11.2017, Izvor Internet: <https://www.rtvbn.com/3886821/presuda-mladicu-rusija-ogorcena> (Pristup: 28.11.2023).

⁴⁰ Portal „Radio Slobodna Evropa“, *Obilježen Dan ruskih dobrovoljaca u Višegradu*. Izvor internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/obilje%C5%BEen-dan-ruskih-dobrovoljaca-u-vi%C5%A1egradu-31199218.html> (Pristup: 5. 11. 2023).

Srebrenici (2015), te formalnim ulaskom Rusije u Sirijski rat (30.9.2015), kao i prvom donacijom oružja Srbiji (2016). Saradnja entiteta „Rs“ i Rusije nastavit će se i 2018. godine, kada je za potrebe MUP-a ovog entiteta dogovorena nabavka čak tri vrhunski sofisticirano opremljena policijska helikoptera iz Rusije.⁴¹ Jedan vid saradnje odvija se preko moto grupe „Noćni vukovi“, a nakon 2011. i posjete Putina Beogradu dolazi do osnivanja „noćnih vukova“ i na prostoru Srbije i manjeg bh entiteta. SAD su ovo udruženje optužile za učešće u ratu u Ukrajini, a mnogim njihovim čelnim ljudima zabranjen je ulazak u mnoge evropske zemlje. „Noćni vukovi“ su 9 januara na obilježavanju neustavnog dana entiteta „Rs“ 2021. godine, paradirali ulicama Banja Luke, a svoje prisustvo u mnogim zemljama pravdaju bratskim vezama i humanitarnim radom.⁴² Posebno alarmirajuća i šokantna vijest za mnoge građane bila je kada su se 2018. godine u javnosti pojavili snimci i informacije o postojanju i radu vojnog kampa za djecu na Zlatiboru (Srbija), kojeg je organizovala ruska organizacija „ENOT Corp“ koju vode lica koja su kao dobrovoljci ratovali u Dombasu. Čak više, u kampu su sudjelovala i srpska djeca iz manjeg bh entiteta, a jedan od učesnika izjavio je da je nakon boravka u kampu na Zlatiboru, naredne godine (2019. godine) kao punoljetna osoba boravio u sličnom kampu u Rusiji.⁴³

Početkom maja 2020. godine, Vlada entiteta RS-a je omogućila da vojna jedinica Ruske vojske bude angažirana na dezinfekciji prostora Kliničkog centra u Banja Luci, iako u Bosni i Hercegovini postoje kako civilni tako i vojni kapaciteti za realizaciju ovog posla. Protiv angažiranja pripadnika strane vojske reagirali su članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Šefik Džaferović i Željko Komšić, ukazujući na obavezu da vojna saradnja sa drugim zemljama mora biti koordinirana na državnom nivou i uz ulogu nadležnog EUFOR-a. Ambasador Rusije Petr Ivancov, licemjerno se suprostavio kritikama protiv nenadležne entitetske vojne saradnje, ističući *da je jedinica Ruske vojske izvršila dezinfekciju bolničkih kapaciteta i izvan entiteta RS-a, u Mostaru.*⁴⁴ Dakle, na ovom primjeru može se pratiti antidržavna saradnja Rusije, SNSD-a i HDZ-a, ali i opasnost od ruske vojne intervencije, obzirom da su ove snage nesmetano stigle u Bosnu i Hercegovinu. Krajem iste godine u Bosnu i Hercegovinu doputovao je Ministar vanjskih poslova Rusije Sergej Lavrov i tom prilikom na jedan način iskazao je nepoštovanje prema državi i institucijama Bosne i Hercegovine, obzirom da se prvo sastao sa predstavnicima entiteta rs i članom Predsjedništva

⁴¹ Portal „BN“, *U RS stigao prvi od tri helikoptera iz Ruske Federacije*, Izvor internet: <https://www.rtvbn.com/3997630/u-rs-stigao-prvi-od-tri-helikoptera-iz-rusije-vrijedan-vise-od-40-miliona-km> (Pristup: 5. 11. 2023).

⁴² Portal „Faktor“, *Kakve su veze ekstremističke proruskog grupe Noćni vukovi, koja je defilovala Banja Lukom sa Dodikom*. Izvor internet: <https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/kakve-su-veze-ekstremisticke-proruske-grupe-nocni-vukovi-koja-je-defilovala-banjom-lukom-sa-dodikom/111922> (Pristup: 29.11.2023).

⁴³ Portal „Detektor“, *Trening kampovi u Srbiji i Rusiji za djecu iz Republike Srpske*, Izvor internet: <https://detektor.ba/2019/07/19/trening-kampovi-u-srbiji-i-rusiji-za-djecu-iz-republike-srpske/> (Pristup: 29.11.2023).

⁴⁴ F. Muslimović, *Alija Izetbegović u vanjskoj politici Bosne i Hercegovine 1990-2003*, 230-231.

Dodikom u Istočnom Sarajevu, gdje na sastanku nije bilo ni zastave Bosne i Hercegovine i upravo zbog ovog čina druga dva člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Komšić i Džaferović odbili su susret sa Lavrovom. Tokom svog boravka Lavrov je sa ministricom vanjskih poslova Bosne i Hercegovine potpisao *plan konsultacija između MVPRF i MVPBIH za period 2021/2022*, a prilikom obraćanja za medije istakao je kako su *građani BiH spremni da samostalno donose odluke i da je OHR trebao biti odavno zatvoren*.⁴⁵ Poseban skandal prilikom posjete Lavrova dogodio se po njegovom odlaskom, naime, tom prilikom Milorad Dodik poklonio mu je 300 godina staru ikonu, za koju se vrlo brzo u javnosti pojavila informacija da se radi o ikoni ukradenoj sa politički odmetnutih teritorija Ukrajine, tačnije Luganska.⁴⁶

Posebno zapaljiva retorika Rusije prema Bosni i Hercegovini može se pratiti od 2020. godine kada se na mjestu ambasadora Rusije u Bosni i Hercegovini imenuje Igor Kalabuhov.⁴⁷ Iz njegove biografije vidljivo je da se radi o jako iskusnoj ličnosti i dobrom poznavaoцу prilika, obzirom da je jako dugo prisutan u Bosni i Hercegovini. Kalabuhov se nije libio uputiti javnu prijetnju, dan nakon što je konstitusana *Komisija Bosne i Hercegovine za saradnju s NATO-om*. Tom prilikom Ambasada Ruske federacije u Bosni i Hercegovini je poslala upozorenje bh. vlastima da će *u slučaju praktičnog približavanja Bosne i Hercegovine NATO-u, Rusija morati reagirati na ovaj neprijateljski korak*. Osim prijetnji Kalabuhov je podržao i srpsko antiustavno djelovanje, koje se manifestiralo nastojanjem da se brojna državna pitanja prebace na ingerenciju entiteta.⁴⁸ Na kraju, Rusija je udarila i na ključni element mira u Dejtonu, odnosno funkciju visokog predstavnika. Naime, 2021. godine Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini javno je obznanila da ne prihvata izbor Christiana Schmidta za novog visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, i na taj način baš poput svojih saveznika iz manjeg bh entiteta nastoji osporiti njegov

⁴⁵ Porta Anadolu Agency, <https://www.aa.com.tr/ba/politika/lavrov-nakon-sastanka-s-turkovi%C4%87-narodi-u-bih-su-u-stanju-da-samostalno-odlu%C4%8Duju-2077463#> (Pristup: 28.11.2023).

⁴⁶ Aljazeera <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/12/19/lavrov-vraca-dodiku-poklonjenu-ikonu> (Pristup: 28.11.2023).

⁴⁷ Na diplomatskom poslu je od 1983. godine. Radio je u Ambasadama SSSR-a/Rusije u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini. Od 2004. do 2010. g. – Ministar-savjetnik Ambasade Rusije u Bosni i Hercegovini. Od 2010. do 2020. g. – zamjenik Direktora 4. Evropskog Departmana MVP-a Rusije. 6. novembra 2020. godine dekretom Predsjednika Ruske Federacije imenovan je za Izvanrednog Opunomoćenog Ambasadora Ruske Federacije u Bosni i Hercegovini. Izvor: Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini; <https://bih.mid.ru/bs/embassy/ambasador/> (Pristup: 7. 11. 2023).

⁴⁸ Avdo Avdić, *Ruska politika u BiH u protekle tri decenije: Podržavali ratne zločince, slali dobrovoljce u rat, negirali bošnjački identitet i bosanski jezik, podržali Čovića i Dodika i zaprijetili BiH ako krene NATO putem*, Portal: Istraga, Izvor: Internet: <https://istraga.ba/ruska-politika-u-bih-u-protekle-tri-decenije-podrzavali-ratne-zlocince-slali-dobrovoljce-u-rat-negirali-bosnjački-identitet-i-bosanski-jezik-podrzali-covica-i-dodika-i-zaprijetili-bih-ako-krene-na/> (Pristup: 5.11.2023).

legitimitet.⁴⁹ Rusija je otišla i korak dalje, pa je u zvaničnom pismu upućenom visokom predstavniku 28. jula 2021. godine, najavila kako više neće sudjelovati na sastancima Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira (PIC) pod predsjedanjem visokoga predstavnika. U drugom zvaničnom pismu, upućenom OHR-u 17. februara 2022. godine, (samo sedmicu prije ruske agresije na Ukrajinu) Ruska Federacija najavila je kako obustavlja sudjelovanje u financiranju OHR-a.⁵⁰

Zaključak

Ruski uticaj na prilike u Bosni i Hercegovini prisutan je 473 godine, a njegov intenzitet i politički uspjeh zavisao je od snage Rusije i geopolitičkih prilika. Posebnu opasnost kako po mir na Balkanu, tako i na mir u Bosni i Hercegovini, predstavlja ruska kohezija sa velikosrpskim krugovima. Rusija je uvijek u Srbima imala partnere za ispunjavanje prvenstveno svojih ciljeva. Ove veze se posebno čuvaju i njeguju, a ekspanzija ruskog uticaja na Balkanu, ali i Bosni i Hercegovini započinje 2008. godine sa dolaskom Vladimira Putina na čelo Ruske Federacije. Saradnja Srba i Rusa odvija se na više polja: prva i glavna poveznica je pravoslavno bratstvo i Rusija kao centar i zaštitnik pravoslavlja, zatim historijske veze dva naroda koje se manifestiraju u vjekovnim zajedničkim vezama, počev od ruske podrške oslobođanju Srbije i Srba od Osmanlija, zatim savezništvu u nizu ratova, te Americi kao obostranom historijskom neprijatelju. Drugi oblik saradnje odvija se preko prodaje ruskog oružja, a treći oblik predstavlja prodor ruskog kapitala i trgovini ruskim energentima. Četvrti segment zajedničkog djelovanja ogleda se u zajedničkom podrivanju države Bosne i Hercegovine, koji ima čitav niz segmenata; kao prvo u neprihvatanju međunarodnih presuda i slavljenju ratnih zločinaca, zatim podršku antiustavnim i secesionističkim fašističkim srpskim političkim krugovima, a posebnu opasnost po mir i građane Bosne i Hercegovine Rusija je otvoreno iskazala 2020. godine, dan nakon što je konstitusana „Komisija Bosne i Hercegovine za saradnju s NATO-om“.

Tom prilikom Ambasada Ruske federacije u Bosni i Hercegovini je poslala upozorenje bh. vlastima da će „u slučaju praktičnog približavanja Bosne i Hercegovine NATO-u, Rusija morati reagirati na ovaj neprijateljski korak“. Čak više, naredne godine Rusija je odbila da prihvati imenovanje Christiana Schmidta za novog visokog predstavnika u Bosni i Hercegovini, čime je udarila na ključni element mira u Dejtonu. Iste godine Rusija je najavila da više neće sudjelovati

⁴⁹ Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini ne smatra Schmidta legitimnim visokim predstavnikom, Portal: *Radio Slobodna Evropa*, 13.8.2021, Izvor: Internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ruska-ambasada-bih-ne-priznaje-%C5%A1mita-za-visokog-predstavnika/31409551.html> (Pristup: 3.11.2023).

⁵⁰ Stranica OHR-a, Internet: <https://www.ohr.int/medunarodna-zajednica-u-bih-2/vijece-za-provedbu-mira-i-upravni-odbor/> (Pristup: 3.11.2023).

na sastancima Upravnog odbora Vijeća za provedbu mira (PIC) pod predsjedanjem visokoga predstavnika, a samo sedmicu prije invazije na Ukrajinu najavili su obustavu finansiranja OHR-a. Početkom agresije Rusije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine otvorila se nova stranica svjetske povjesti. Rusiju privlači slabost, a obzirom na svoj položaj, uređenje, indolentnost međunarodne zajednice, zatim izostanak adekvatnih mehanizama sigurnosti i odbrane, te postojanjem jakih srpskih antidržavnih snaga, nije isključeno da Bosna i Hercegovina može postati nova žarišna zona, preko koje bi Rusija nastojala da ispuni svoje ambiciozne imperialističke političke ciljeve, ili ih bar kroz političko „potkusurivanje“ izvuče u svoju korist. Upravo zbog ovakve opasnosti iznimno je važno, okupiti prodržavni politički blok u kojem bi bile sve patriotske snage, te razraditi državnu diplomatsko sigurnosnu strategiju i mehanizme odbrane i zaštite države, te ozbiljno shvatiti svaku potencijalnu prijetnju, (čak i onu najmanju) i na nju dati pravi odgovor.

Summary

Russian influence on the situation in Bosnia and Herzegovina has been present for 473 years, and its intensity and political success depend on Russia's strength and geopolitical circumstances. Russian cohesion with Greater Serbian circles represents a danger both for peace in the Balkans and for peace in Bosnia and Herzegovina. Russia has always had partners in the Serbs to fulfill primarily its goals. These ties are especially preserved and nurtured, and the expansion of Russian influence in the Balkans as well as in Bosnia and Herzegovina began in 2008 with the arrival of Vladimir Putin at the head of the Russian Federation. Cooperation between Serbs and Russians takes place in several fields: the first and main link is the Orthodox brotherhood and Russia as the center and protector of Orthodoxy, then the historical ties of the two peoples which are manifested in centuries-old common ties, starting with Russian support for the liberation of Serbia and the Serbs from the Ottomans, then alliance in a series of wars, and USA as a mutual historical enemy. The second form of cooperation takes place through the sale of Russian weapons, and the third form represents the penetration of Russian capital and Russian fossil fuel trade.

The fourth segment of joint action is reflected in the joint undermining of the state of Bosnia and Herzegovina, which has a whole series of segments; firstly in not accepting international verdicts and glorifying war criminals, then supporting anti-constitutional and secessionist fascist Serbian political circles, and a special danger to the peace and citizens of Bosnia and Herzegovina was openly expressed by Russia in 2020, the day after the constitution of the „Bosnia and Herzegovina Commission for cooperation with NATO“. On that occasion, the Embassy of the Russian Federation in Bosnia and Herzegovina sent a warning to the Bosnia and Herzegovina authorities that „in the case of practical approximation of Bosnia and Herzegovina to NATO, Russia will have to react to

this hostile step“. Even more the following year, Russia refused to accept the appointment of Christian Schmidt as the new high representative in Bosnia and Herzegovina, thus striking a key element of Dayton Peace Agreement. In the same year, Russia announced that it would no longer participate in the meetings of the Steering Committee of the Peace Implementation Council (PIC) chaired by the High Representative, and just a week before the invasion of Ukraine, they announced the suspension of OHR funding. At the beginning of Russia's aggression against Ukraine on February 24, 2022, a new page of world history was opened. Russia is attracted to weakness, and given its position, organization, indolence of the international community, absence of adequate security and defense mechanisms, and with the existence of strong Serbian anti-state forces, it is not excluded that Bosnia and Herzegovina can become a new focal zone, through which Russia would try to fulfill its ambitious imperialist political goals, or at least through political trade-off to get them to its advantage. It is precisely because of this danger that it is extremely important to gather a pro-state political bloc that would include all patriotic forces, and develop a state diplomatic security strategy and defense and protection mechanisms for the state, and take every potential threat seriously (even the smallest one) and give the right response to it.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Neobjavljeni izvori/Unpublished sources:

1. *Dokument VRS*, br. 04365679.

Knjige/Books:

1. Begić Kasim I, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo 1997.
2. Calvocorresi Peter, *Svjetska politika nakon 1945*, Zagreb 2003.
3. Hadžić Senaid, Selimović Sead, *Kultura i tradicija u Bosni i Hercegovini –višemilenijski kontinuitet*, Tuzla 2021.
4. Mamula Branko, *Slučaj Jugoslavija*, Podgorica 2000.
5. Muslimović Fikret, *Alija Izetbegović u vanjskoj politici Bosne i Hercegovine 1990-2003*, Sarajevo 2023.
6. Reljić Dušan, *Rusija i zapadni Balkan – politička analiza*, Beograd 2009.
7. Svedočanstava biblioteka broj. 27, *Bosna i Hercegovina jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd 2006.

Članci/Articles:

1. Džananović Muamer, Odnos međunarodne zajednice prema zločinima nad civilima za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995, *Novi muallim*, god. XXIII, br. 91, 76-86.

Novine/Newspapers:

1. *Borba*, 1993-1994.
2. *Front slobode*, 1991.
3. *Svet*, 1995.

Internet:

1. Aljazeera, <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2020/12/19/lavrov-vraca-dodiku-poklonjenu-ikonu> (Pristup: 28.11.2023).
2. *Ambasada Rusije u BiH ne smatra Schmidta legitimnim visokim predstavnikom*, Portal: *Radio Slobodna Evropa*, 13.8.2021, Izvor: Internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/ruska-ambasada-bih-ne-priznaje-%C5%A1mita-za-visokog-predstavnika/31409551.html> (Pristup: 3.11.2023).
3. *Ambasada Rusije u Bosni i Hercegovini*, <https://bih.mid.ru/bs/embassy/ambasador/> (Pristup: 7.11.2023).
4. AP Archive, „Bosnia - Russian Peacekeepers Arrive“ Izvor: Internet <https://youtu.be/w6HVdmq24N8?si=2zyvVn3ABS1QADHM> (Pristup: 7.11.2023).
5. AP Archive, Kosovo: Russian troops standoff with K-FOR troops, Izvor: Internet https://youtu.be/6436f-Asg_w?si=ICodOorDFF626NDw (Pristup: 27.11.2023).
6. AP Archive, Russian paratroopers arrive in Bosnia, Izvor: Internet <https://youtu.be/CmdlyjPgT2U?si=-msCPUj2PjqAdiy6> (Pristup 27.11.2023).
7. Avdo Avdić, *Ruska politika u BiH u protekle tri decenije: Podržavali ratne zločince, slali dobrovoljce u rat, negirali bošnjački identitet i bosanski jezik, podržali Čovića i Dodika i zaprijetili BiH ako krene NATO putem*, Portal: *Istraga*, Izvor: Internet: <https://istraga.ba/ruska-politika-u-bih-u-protekle-tri-decenije-podrzavali-ratne-zlocince-slali-dobrovoljce-u-rat-negirali-bosnjacki-identitet-i-bosanski-jezik-podrzali-covicia-i-dodika-i-zaprijetili-bih-ako-krene-na/> (Pristup: 5.11.2023).
8. Bogić Bogičević izjava data u emisiji *Face to Face* sa Senadom Hadžifejzovićem 25.11.2023. Izvor: Youtube, *Face HD TV*, <https://youtu.be/kPFpq0Dk014?si=mBt0niSy5X4vh64i> (Pristup 27.11.2023).
9. E. Latif, *Obilježavanje dana SANU: Memorandum I temelj za Miloševićeve pohode, Memorandum II Vučićev „bukvar“*, Portal: *Faktor*, Izvor internet: <https://www.faktor.ba/vijest/obiljezavanje-dana-sanu-memorandum-i-temelj-za-miloseviceve-pohode-memorandum-ii-vucicev-bukvar-/59435> (Pristup: 3.11.2023).
10. Film *Serbian epics* dostupan na internetu; <https://www.youtube.com/watch?v=ASBOZcPUYa8> (Pristup: 3.11.2023).
11. Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine, https://www.mvp.gov.ba/vanjska_politika_bih/bilateralni_odnosi/datumi_priznanja_i_uspostave_diplomatskih_odnosa/?id=6 (Pristup: 1. 11. 2023).
12. Mirko Pejanović <https://youtu.be/4hzeqzYVG2k?si=6RQrLwLYZ2e3WRp> (Pristup: 3.11. 023).
13. Portal „Atlantska inicijativa“, Hana Sokolović, *Ruska Federacija i historijski revizionizam na primjeru Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju*, 25.2.2022. Izvor Internet: <https://atlantskainicijativa.org/ruska-federacija-i-historijski-revizionizam-na-primjeru-medunarodnog-krivcnog-suda-za-bivsu-jugoslaviju/> (Pristup: 28.11.2023).
14. Portal „BN“, *Presuda Mladiću: Rusija ogorčena*, 23.11.2017, Izvor Internet: <https://www.rtvbn.com/3886821/presuda-mladicu-rusija-ogorcena>(Pristup: 28.11.2023).
15. Portal „BN“, *U RS stigao prvi od tri helikoptera iz Ruske Federacije*, Izvor internet: <https://www.rtvbn.com/3997630/u-rs-stigao-prvi-od-tri-helikoptera-iz-rusije-vrijedan-vice-od-40-miliona-km> (Pristup: 5.11.2023).
16. Portal „Detektor“, *Trening kampovi u Srbiji i Rusiji za djecu iz Republike Srpske*, Izvor internet; <https://detektor.ba/2019/07/19/trening-kampovi-u-srbiji-i-rusiji-za-djecu-iz->

- republike-srpske/ (Pristup: 29.11.2023).
17. Portal „Faktor“, *Kakve su veze ekstremističke proruskog grupe Noćni vukovi, koja je defilovala Banja Lukom sa Dodikom*. Izvor internet: <https://faktor.ba/bosna-i-hercegovina/aktuelno/kakve-su-veze-ekstremisticke-proruske-grupe-nocni-vukovi-koja-je-defilovala-banjom-lukom-sa-dodikom/111922> (Pristup: 29.11.2023).
 18. Portal „Fokus“, *Čiji je energetska sektor u BiH: Rusima gas i nafta, Kinezima struja*. Izvor internet: <https://www.fokus.ba/vijesti/bih/ciji-je-energetski-sektor-u-bih-rusima-gas-i-nafta-kinezima-struja/1821040/> (Pristup: 5.11.2023).
 19. Portal „Novostars“, B. Vlahović, *Nagrade Karadžiću i Mladiću*, 19.1.2009, Izvor Internet: <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:230397-Nagrade-Karadzicu-i-Mladicu> (Pristup: 28.11.2023).
 20. Portal „Radio Slobodna Evropa“, *Obilježen Dan ruskih dobrovoljaca u Višegradu*. Izvor internet: <https://www.slobodnaevropa.org/a/obilje%C5%BEen-dan-ruskih-dobrovoljaca-u-vi%C5%A1egradu-/31199218.html> (Pristup: 5.11.2023).
 21. Portal Anadolu Agency, <https://www.aa.com.tr/ba/politika/lavrov-nakon-sastanka-s-turkovi%C4%87-narodi-u-bih-su-u-stanju-da-samostalno-odlu%C4%8Duju-/2077463#> (Pristup: 28.11.2023).
 22. Stranica OHR-a, Internet: <https://www.ohr.int/medunarodna-zajednica-u-bih-2/vijece-za-provedbu-mira-i-upravni-odbor/> (Pristup: 3.11.2023).
 23. Stranica OHR-a, Internet: <https://www.ohr.int/medunarodna-zajednica-u-bih-2/vijece-za-provedbu-mira-i-upravni-odbor/> (Pristup: 3.11.2023).

Assoc. Prof. Dr. Ümmügülsüm CANDEĞER

*Osmaniye Korkut Ata University, Humanities and Social Sciences Faculty,
History Department, Osmaniye - Türkiye*

E-mail: ummugulsumcandeger@osmaniye.edu.tr

ORCID: 0000-0002-6717-9311

Mustafa Kemal KAYA, Master's Student

*Osmaniye Korkut Ata University, Graduate School of Education,
History Department, Osmaniye - Türkiye*

E-mail: mustafa.kemal.kaya.97@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7888-3531

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:32:327(479.22:560)"2004" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.417>

ADJARA-GEORGIAN CRISIS AND TÜRKIYE'S ATTITUDE 2004.

Abstract: *Due to its difficult geographical conditions and the intermingling of different religious/ethnic structures, the Caucasus has experienced major political and military events in many periods of history, and the political landscape in the region has changed rapidly. Although states such as the Transcaucasian Democratic Republic, Azerbaijan, the Republic of Armenia, the Republic of Georgia, and the North Caucasus Republic were established in the vacuum of authority created by the collapse of Tsarist Russia in World War I and the Bolsheviks coming to power, these states did not last long. With the Bolsheviks gaining power, these states came to an end. After nearly 70 years of Soviet Socialist rule, Georgia declared its independence. However, since it did not have a homogeneous population structure, it had to struggle with internal political problems and separatist structures. Since its establishment, the Republic of Georgia has struggled with the problems of South Ossetia, Abkhazia, and Adjara.*

Adjara is an autonomous region within the borders of Georgia. The center of the Autonomous Republic of Adjara is Batumi. Batumi is an important and strategic city with its geopolitical position, port, underground, and surface resources. The fact that the Georgian State is Orthodox Christian and the local population living in the Adjara region is predominantly Muslim has been effective in causing problems between the Adjara autonomous region and Georgia from time to time.

The starting point of the Adjara problem was the defeat of the Ottoman Empire in the 93 War (1877-1878 Ottoman-Russian War), which resulted in an intense Muslim migration from the Caucasus and the Balkans to the Ottoman

Empire. With the defeat of Russia in World War I, the Ottoman Empire took advantage of the vacuum of authority in the region and regained the lands it had lost in the Caucasus. The Ottoman Empire recaptured Batumi on April 15, 1918, but on December 19, 1918, Batumi was occupied by the British. After the Turkish War of Independence, the borders were redrawn with the Treaty of Kars between the newly established Union of Soviet Socialist Republics and the Grand National Assembly of Turkey on October 13, 1921, and it was agreed that Batumi would remain in Georgia. Since Adjara, in which Batumi is located, is an autonomous region for which Turkey is a guarantor under the Treaty of Kars and is located just beyond Turkey's Northeastern borders, close relations have been developed between Turkey and this region. Therefore, Turkey has had to take a close interest in the political crises or other incidents that the autonomous region of Adjara has experienced with Georgia. Of course, the most important reason for this is that we are both border neighbors and the Muslim people living in the region are under the guarantee of Turkey.

In this study, both a literature review was conducted and news about the Adjara crisis was scanned from newspaper articles. The statements of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, which is an archival document on the subject, were also used as first-hand sources in the study. In this way, the study is qualitative research based on survey and document analysis methods. In this study, the starting point and the outcome of the Adjara-Georgian conflict that started in 2004 and Turkey's position in the solution of the problem were tried to be revealed.

Key words: *Adjara, Georgia, Türkiye, guarantor state.*

ADŽARSKO-GRUZIJSKA KRIZA I TURSKE STAV 2004. GODINE

Apstrakt: *Zbog teških geografskih uslova i miješanja različitih vjerskih i etničkih struktura, Kavkaz je tokom historije prolazio kroz značajne političke i vojne događaje, a politička slika u tom regionu se brzo mijenjala. Iako su takve države kao što su Transkavkaska Demokratska Republika Azerbejdžan, Republika Armenija, Republika Gruzija i Republika Sjeverni Kavkaz osnovane u vakuumu vlasti koji je nastao raspadom carske Rusije tokom Prvog svjetskog rata i dolaskom boljševika na vlast, ove države nisu dugo trajale. Dolaskom boljševika na vlast, te države su došle do kraja. Nakon skoro 70 godina sovjetske socijalističke vlasti, Gruzija je proglasila nezavisnost. Međutim, budući da nije imala homogenu populaciju, morala je da se suoči s unutrašnjim političkim problemima i separatističkim strukturama. Od svog osnivanja, Republika Gruzija se suočava s problemima Južne Osetije, Abhazije i Adžare.*

Adžara je autonomna regija unutar granica Gruzije. Centar Autonomne Republike Adžara je Batumi. Batumi je važan i strateški grad zbog svog geopolitičkog položaja, luke, podzemnih i površinskih resursa. Činjenica da je

Gruzijska država pravoslavna i da je lokalno stanovništvo u regiji Adžara pretežno muslimansko povremeno je uzrokovala probleme između autonomne regije Adžara i Gruzije.

Polazišna tačka problema Adžare bila je poraz Osmanskog Carstva u ratu 93 (1877-1878. Osmanlijsko-ruski rat), što je rezultiralo intenzivnom muslimanskom migracijom iz Kavkaza i Balkana u Osmansko Carstvo. Porazom Rusije u Prvom svjetskom ratu, Osmansko Carstvo je iskoristilo vakuum vlasti u regiji i povratilo izgubljene teritorije u Kavkazu. Osmansko Carstvo je zauzelo Batumi 15. aprila 1918, ali je 19. decembra 1918. Batumi okupirala Britanija. Nakon Turskog rata za nezavisnost, granice su ponovno određene Ugovorom iz Karsa između novoustrojene Socijalističke Federativne Sovjetske Republike i Velike narodne skupštine Turske 13. oktobra 1921. godine, te je dogovoreno da Batumi ostane u Gruziji. Budući da je Adžara, u kojoj se nalazi Batumi, autonomna regija za koju je Turska garant prema Ugovoru iz Karsa i koja se nalazi neposredno izvan sjeveroistočnih granica Turske, uspostavljeni su bliski odnosi između Turske i ove regije. Stoga je Turska morala blisko pratiti političke krize ili druge incidente s kojima se autonomna regija Adžara suočavala s Gruzijom. Naravno, najvažniji razlog za to je što su susjedne zemlje, a muslimansko stanovništvo koje živi u toj regiji je pod zaštitom Turske.

U ovoj studiji sproveden je pregled literature i analizirani su članci iz novina o krizi u Adžari. Također su korištene izjave Ministarstva vanjskih poslova Republike Turske, koje su arhivski dokumenti na ovu temu, kao prvostepeni izvori. Na ovaj način, studija predstavlja kvalitativno istraživanje zasnovano na metodama anketa i analize dokumenata. U ovoj studiji pokušala se otkriti polazišna tačka i ishod sukoba između Adžare i Gruzije koji je započeo 2004. godine, kao i stav Turske u rješavanju tog problema.

Ključne riječi: *Adžara, Gruzija, Turska, država garant.*

Introduction

Adjara is an autonomous region within the borders of Georgia. Adjara means „rainy place” in the Megrelian-Laz language¹. The center of the Adjara Autonomous Republic is Batumi. Batumi is an important city with its geopolitical location, harbor, and underground and surface resources. Although the city, which was conquered by the Ottoman Empire at the end of the 15th century, fell out of hand for a while, it was organized as a sanjak affiliated to Trabzon province during the reign of Suleiman the Magnificent, and to Erzurum in the period between 1568 and 1574. Batumi, which later became an independent sanjak, was turned into an independent state at the end of the

¹ Mustafa Aydın, Acara, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (TDVİA)*, Vol. Ek-1, Ankara 2020, 31-32.

century. Batumi lost during World War I and passed to the Ottoman Empire with the Treaty of Brest-Litovsk on March 3, 1918². The Ottoman Empire remained in this region for about three and a half centuries. The Ottoman Empire started to decline from the end of the 17th century, lost territory, especially in the Caucasus and Europe, and eventually began to retreat towards the Anatolian geography.

Between 1878 and 1921, the regions in the Caucasus changed hands frequently. The lack of authority created by the collapse of Tsarist Russia in World War I and the Bolsheviks coming to power, even though states such as the Transcaucasian Democratic Republic, the Azerbaijan Republic, the Republic of Armenia, the Republic of Georgia, and the North Caucasus Republic were established, these states did not last long, they withdrew from the stage of history with the Bolsheviks gaining power. During this period, Batumi also shared the fate of the region and changed hands frequently, and finally, in 1921, it came under the rule of the Union of Soviet Socialist Republics and lived under this rule for 70 years. After the collapse of the USSR, the Adjara region established its autonomous sovereignty, centered on Batumi; but since the early 2000s, it has had political disagreements with the Georgian government. It can be thought that the basis of these disagreements is that the Georgian State is Orthodox Christian and that the local people living in the Adjara region are predominantly Muslim and have close relations with Türkiye.

In addition, the political crises between the United States and Russia also affected Georgia. While South Ossetia and the Abkhazia region were supported by the Russians, Georgia's support from the United States played an effective role in the growth of Georgia's domestic issues. Unlike South Ossetia and Abkhazia, Adjara did not enter the struggle for independence and continued its policy of preserving its autonomous structure. While Adjara-Georgian relations were more moderate between 1991 and 2003, bilateral relations were strained with Saakashvili's coming to power in Georgia in 2004 and Adjara-Georgian relations have reached the point of hot conflict since March 2004.

The Beginning of the Batumi and Adjara Problem

With the 1877-1878 Ottoman-Russian War (93 War), the Russian forces advancing in the Caucasus and the Rumelia region forced the Ottomans to withdraw from the war. At the war's end, Batumi, Ardahan, and Kars were left to the Russian administration. After the region passed into the hands of the Russians, the majority of the Muslim people, especially the people of Adjara, left the region and took refuge in the Ottoman lands.

² İdris Bostan, Batum, *TDVİA*, Vol. 5, İstanbul 1992, 210-211.

The Ottoman Empire, by placing the Muslim immigrants from the Caucasus and Rumelia at strategic points for itself, changed the ethnic structure in these areas and opened the regions to settlement and Islamization³.

Caucasian people, who have warrior characteristics, also greatly benefited the Ottoman Empire in the supply of personnel to be used in the military field. Many Caucasian soldiers, especially Deli Fuad Pasha, Dağıstanlı Mehmed Fazıl Pasha⁴, İsmail Hakkı Berkok⁵, Ömer Yaver Pasha, Fuat Balkan, and Yakup Cemil, served the Ottoman Empire.

Due to the Ottoman Empire's entry into World War I, and its collision with the Russians; Caucasian people have been at the forefront of the struggle against the Russians with their grudges for years. In the last days of 1914, Laz and Acar bashibazouks also took part in The Special Organization troops recapturing Artvin and Ardahan⁶.

After the Bolsheviks came to power in Russia with the October Revolution, Russia withdrew from World War I, which had imperialist aims, and started to negotiate peace with the Central Powers⁷. However, after the peace negotiations could not get a result for a long time, Germany and the Ottoman Empire started an advanced operation against Russia. In this way, the possibility of recapturing the regions lost until the War of '93 arose for the Ottoman Empire.

The forward operation initiated by the Ottoman State in the Caucasus in February 1918 progressed very quickly due to the lack of a strong authority in the region and came to Batumi in April 1918. While Enver Pasha advocated the retake of Batumi, Vehip Pasha (Mehmet Vehip Kaçı) stated that Batumi should be given to the Georgians, otherwise, there would be close relations between the Georgians and the Armenians⁸. In line with the order of Enver Pasha, Batumi was recaptured by the Ottoman forces on April 15, 1918⁹.

However, just a few months after the Ottoman Empire recaptured Batumi, World War I ended, and the Central Powers left the war defeated. Batumi was first occupied by the British on December 19, 1918¹⁰, and then Georgian domination began in the region on July 10, 1920, under the shadow of the British¹¹. Since Batumi was not occupied when the Armistice of Mudros was signed, it was included within the borders of the National Pact with the decision

³ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, trans. Fatma Sarıkaya, Ankara 2020, 58.

⁴ Serkan Akıncı, *Dağıstan Sıvri Bölüğü ve Dağıstanlı Muhammed (Mehmet) Fazıl Paşa*, Unpublished Master Thesis, Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Sivas 2016.

⁵ Elmas Zehra (Aksoy) Arslan, *Circassian Organizations in the Ottoman Empire (1908-1923)*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, Institute of Social Sciences, İstanbul 2008, 9.

⁶ Micheal A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, trans. Yücel Aşıkoğlu, İstanbul 2016, 128.

⁷ Ian Westwell, *I. Dünya Savaşı – Resimli Harp Tarihi*, trans. Oktay Etiman, İstanbul, 2014, 189.

⁸ M. A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, 211.

⁹ I. Westwell, *I. Dünya Savaşı – Resimli Harp Tarihi*, 193.

¹⁰ Mustafa Sarı, *Türkiye-Kafkas İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Ankara 2014, 295.

¹¹ *Ibidem*, 534.

taken in the secret meeting held in the Parliament on January 28, 1920¹². After the departure of the British from the Caucasus, a sovereignty race began in Batumi. Türkiye, Georgia, Armenia, and Azerbaijan claimed rights over Batumi and competed for sovereignty in Batumi¹³.

Even though Batumi tried to be included in the Turkish borders during the National Struggle period, success could not be achieved, and a solution was reached on the Batumi issue with the Treaty of Kars signed with the Union of Soviet Socialist Republics on October 13, 1921. According to Article 6 of the Treaty of Kars; Adjara gained the title of autonomy, it was decided that the center of the Autonomous Soviet Socialist Republic of Adjara was Batumi, the Adjara Government, which was autonomous in areas such as courthouse, education, and health, including internal affairs, was connected to the Soviet Socialist Republic of Georgia in foreign affairs and foreign trade¹⁴.

With this treaty, the rights of Georgian Muslims living in Adjara were guaranteed and Türkiye later became a guarantor state in the case of Adjara, as in the case of Northern Cyprus on 11 February 1959 in the Treaty of Zurich¹⁵. Türkiye's guarantee to protect the rights of the people in this region is to protect the rights of the Turkish and Muslim peoples outside the borders of their rights and to ensure their social organization and the election of muftis directly by the Muslim people to ensure their development within their religious and cultural characteristics. Türkiye brought its guarantor rights here to the agenda with Article 11. of the Treaty of Alexandropol (Gümrü Antlaşması) signed on December 2/3, 1920¹⁶. Article 2 of the Moscow Treaty signed on March 21, 1921, clearly stated the right to be a guarantor state in the Adjara region¹⁷. Article 6 of the Treaty of Kars, signed on October 13, 1921, and Article 2 of the Moscow Treaty are almost identical¹⁸. Agreements that define borders or contain peace do not have an expiration date, and there is no such statement in the treaty texts.

¹² Cevdet Küçük, Misak-ı Milli, *TDVİA*, Vol. 30, Ankara 2020, 173-175.

¹³ Ferruh Özder, *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye*, Ankara 2022, 268.

¹⁴ M. Sarı, *Türkiye-Kafkas İlişkilerinde Batum*, 662.

¹⁵ İlyas Bozkurt, Uluslararası Garanti Anlayışı ve 1960 Kıbrıs Garanti Antlaşması'nın Analizi, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Vol: 43, No: 1, 2023, 117-153.

¹⁶ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Vol.1 (1920-1945), 2nd ed, Ankara 1989, 21.

¹⁷ İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 33. *Article 2 - Türkiye agrees to cede to Georgia its sovereign right over the lands of Batumi Liva and the port of Batumi to the north of the border indicated in the first article of this Treaty, provided that: First: The attainment of broad administrative autonomy by the people of the places referred to in this Article, so as to ensure the cultural and religious rights of each community and to have the opportunity to establish an agricultural lands regime in the above-mentioned places in accordance with their wishes: Second: The trade goods and all objects going to or coming from Türkiye via the port of Batumi are not subject to customs duties and without any obstacles, free from all kinds of taxes and fees, with the right of free transit, separately from Türkiye's private expenditures to make use of the port.*

¹⁸ İ. Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, 43.

Türkiye-Georgia Friendship and Cooperation Agreement was signed in 1992 between Türkiye and Georgia as the first state to recognize Georgia's independence¹⁹. In this treaty, the Treaty of Kars, signed on October 13, 1921, was re-approved. The ratification of the Treaty of Kars means that Türkiye's guarantor rights continue in Adjara and its capital Batumi region.

In addition, by the rules of international law, the guaranteed rights given to Russia and Türkiye in this region with the Moscow and Kars Treaties were not given or transferred to Georgia²⁰. Therefore, Georgia does not have the right to consider the issue as an internal issue and to take away the rights of the people here. However, although Türkiye and Russia were the guarantor states in the region of Adjara in Georgia in 2004, they did not use their rights.

After the Soviet Era Adjara and the 2004 Crisis

With the disintegration of the USSR in 1991, many independent new states were established in the Caucasus, Eastern Europe, and Central Asia. One of them is the Republic of Georgia. With the proclamation of the Republic of Georgia on April 9, 1991, internal problems erupted because of the ultra-nationalist policies of President Zviad Gamsakhurdia. Due to these conflicts, Gamsakhurdia had to leave his country, and Eduard Shevardnadze, the last Foreign Minister of the Soviet Union, came to power in 1992. During the 1990s, there was a stability problem due to the supporters of Gamsakhurdia and the desire for independence of Abkhazia and South Ossetia within the country, and the situation reached a level of war from time to time. About 20,000 people died in the Abkhazian War, and 250,000 to 260,000 people had to emigrate. The conflicts between Georgia and Abkhazia and South Ossetia between 1992-1993 were named the *Georgian Civil War*²¹.

In April 1991, there were also problems in the Adjara region. However, while South Ossetia and Abkhazia, which separate the problems in the Adjara region from South Ossetia and Abkhazia, want to leave Georgia; there is no such expectation in the Adjara region. Adjara wanted to regain its autonomous region privilege, which had existed since 1921. In addition, the fact that Adjara is geographically far from the Russian border compared to Abkhazia and South Ossetia made the possibility of Russian intervention difficult.

¹⁹ Ahmet Akter, Türkiye'nin Garantörlük Hakları Hakkında Bir Değerlendirme, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Vol: 111, No: 218, 2015, 7-8.

²⁰ Selim Dursun, *Bölgesel Devlet ve Özerklik Kavramları Bağlamında Gürcistan ve Acara Özerk Cumhuriyeti*, Unpublished Master Thesis, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya 2011, 111.

²¹ Faruk Sönmezoglu, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, İstanbul 1996, 208; Nino Jintcharadze, *Gürcistan Gül Devrimi ve Dış Politik Sonuçları*, Unpublished Master Thesis, İstanbul University, Institute of Social Sciences, İstanbul 2014, 7-14; Yelda Demirağ, *Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri*, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Vol. 2, No 7, Fall 2005, 129.

In the Constitution adopted in 1995 in Georgia, there was no article referring to the „autonomous” structure of the Adjara region²². The article of law, which guarantees the autonomous structure of Adjara, was adopted by the Georgian Parliament on 20 April 2000. According to the accepted law no. 260; with the additions made to the 3rd, 4th, 55th, 67th, and 89th articles of the Georgian Constitution, the status of the Autonomous Republic of Adjara has been determined²³.

The elections held in Georgia on November 2, 2003, are a harbinger of the approaching tense environment. *New Georgia Alliance* headed by Eduard Shevardnadze; the „United National Movement” represented by Mikhail Saakashvili; „Burjanadze-Democrats”, the party of Nino Burjanadze, who is the Speaker of the Georgian Parliament, and Zurab Jvanaia, the former Speaker of the Parliament, and „the Democratic Development Bloc” led by Aslan Abashidze joined. In addition, the „Labour Party” led by Shalva Natelashvili, and the „New Rightists” led by Pikria Chikhladze participated in the parliamentary elections²⁴.

The allegation of fraud in the elections fell like a bomb on Georgia's agenda²⁵. At the end of the elections, it was determined that an irregularity was made in the form of changing the election results as a result of the fact that the New Georgia Alliance led by Shevardnadze received more votes than the ballot box results minutes. According to the unofficial first results of the elections, it was said that the *Burjanadze-Democrats* alliance led the election, while President Shevardnadze claimed that *the most democratic, transparent, and honest election in the history of the country was held*²⁶. Due to the fraudulent election results, international observers and the opposition demanded a renewal of the election²⁷.

From November 2, 2003, to November 20, 2003, the waters in Georgia did not calm down and the objections to the election results continued to increase day by day throughout the country. Moreover, the election objections supported abroad did not prevent President Shevardnadze from announcing that the parliament would open its first session on 22 November²⁸. The opponents and their supporters, who came to Tbilisi on November 21, gathered in Freedom Square and announced the *Velvet Revolution*, which was later also called the *Roses Revolution*²⁹.

On November 22, opposition supporters led by Mikhail Saakashvili raided the General Assembly of the Parliament while Shevardnadze was giving

²² Atıf Abasov, *Sovyetler Sonrası Gürcistan'ın Dış Politikasına Yön Veren Etkenler*, Unpublished Master Thesis, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya 2021, 31.

²³ Fahrettin Murtazaoglu, Acaralılarının Siyasi Özerklik Hakkının Süjesi Haline Gelmeleri ve Türkiye'nin Bu Sürece Etkisi, *Bilig*, No: 29, 2004, 67.

²⁴ N. Jintcharadze, *Gürcistan Güç Devrimi ve Dış Politik Sonuçları* 29.

²⁵ <http://arsiv.ntv.com.tr/news/242214.asp>, (Accessed:3/28/ 2023).

²⁶ “Şevardnadze'yi Zorlayan Sonuç”, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 November 2003,10.

²⁷ N Jintcharadze, *Gürcistan Güç Devrimi ve Dış Politik Sonuçları*, 31.

²⁸ *Ibidem*, 31-35.

²⁹ Dimitri Trenin, The Velvet Revolution and Russian-Georgian Relations, *Insight Turkey*, Vol. 6, No. 1 (January - March 2004), 142-144.

a speech, and then went to the Presidency and set fire to Shevardnadze's office. While around 40,000 pro-opposition protesters were protesting in the streets, approximately 5,000 people from the Adjara Autonomous Region came to support Shevardnadze³⁰.

While the protests about election fraud on November 23, 2003, continued to increase in Georgia, the Turkish Ministry of Foreign Affairs published a statement which has this title: „On the developments that emerged after the parliamentary elections held in Georgia on November 2, 2003; arousing concerns in Georgia and its neighbor Türkiye”. In this statement, the parties were warned to act responsibly and with restraint for the unity and welfare of Georgia and the people of Georgia³¹.

At the same time, on November 23, 2003, President Shevardnadze, who could not fulfill the promises he made in the field of democracy, could not prevent bribery and corruption, was seen as responsible for the energy bottleneck and the poverty of the people, and was thought to have corrupted in the elections, met with the opposition through the mediation of Russian Foreign Minister Igor Ivanov. Shevardnadze resigned after meeting with opposition leaders Saakashvili, Burjanadze, and Zhvania alongside mediator Ivanov³². Thus, the tension that had increased since November 2, 2003, came to an end and Shevardnadze, who had been in office since 1992, left the seat.

After Shevardnadze's resignation, Nino Burjanadze, the Speaker of the Parliament, took over the office temporarily, while the court declared that the November 2 elections were invalid, and it was stated that the elections would be renewed within 45 days. The President of the Autonomous Republic of Adjara, Aslan Abashidze, was greatly disturbed by Shevardnadze's resignation and announced that they would declare a state of emergency in Batumi and would not establish relations with the new administration³³.

Turkish Ministry of Foreign Affairs issued a statement titled „About the turmoil that emerged after the Parliamentary elections held in Georgia on November 2, 2003.” In this statement, appreciated the prudent attitude of the parties and the people of Georgia, welcomed the renewal of the elections, and stated that determined to maintain friendly relations with Georgia³⁴.

After the invalidity of the questionable November 2 elections was confirmed by the court, Georgia decided to hold an extraordinary election at the beginning of 2004. 2004 was a very active year for both Türkiye and the world. With the referendum to be held in Cyprus to join the European Union, the occupation of Iraq by the USA and its allies, the rising tension in the Kurdish

³⁰ “Gürcistan’da Muhalefet Darbesi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 23 November 2003, 11.

³¹ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 23 November 2003, No: 203.

³² “Şevardnadze Sahneden Çekildi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 24 November 2003, 10; Demirağ Y, Bağımsızlıktan Kadife Devrime, 138-139; N. Jintcharadze, *Gürcistan Gül Devrimi ve Dış Politik Sonuçları*, 36.

³³ “Şevardnadze Sahneden Çekildi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 2003. 24 November, 10.

³⁴ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 24 November 2003, No: 204.

region of Iraq, and the conflicts between Israel and Palestine, the political tension in Georgia increased towards spring.

The repetition of the elections held on November 2, 2003, in Georgia, was held on January 4, 2004. This election was expressed as a *one-candidate* election since candidates other than Saakashvili were not recognized by the public. While there was participation in the elections in Adjara, one of the autonomous regions known for its opposition to Saakashvili, the election was boycotted in South Ossetia and Abkhazia³⁵.

In the elections held on January 4, Saakashvili was the winner with 56% of the votes, and he became the head of state on January 25, 2004³⁶. However, Saakashvili's sitting on the chair did not prevent the continuation of the discussions. The participation of US Secretary of State Colin Powell in Saakashvili's swearing-in ceremony, the resignation of Former President Shevardnadze being called the „Velvet Revolution“, and the Adjara administration seeing Saakashvili's power as a threat to the Autonomous Region of Adjara and increasing security at the borders³⁷. It is a sign that the waters in Georgia will not calm down.

Two days before January 25, Saakashvili's message to Russia about „not mixing the autonomous regions in his country“ showed that the tension between the USA and Russia would continue in Georgia³⁸. The tension between these two countries will not only be limited to Adjara but will also be the trigger of the war between Georgia and South Ossetia in 2008.

As tensions rose in Georgia, it was announced that Georgian Foreign Minister Tedo Japaridze would come to Türkiye to hold talks upon the invitation of the Turkish Ministry of Foreign Affairs³⁹. It is understood from this statement that the Justice and Development Party (AKP) Government, which came to power on November 3, 2002, in Türkiye, supported Saakashvili in the Georgian issue. While the Turkish Ministry of Foreign Affairs made statements only to lower the tension in the protests that the elections were rigged, and Shevardnadze left power; did not express itself in any way. The reason why he did not specify a party at that time can be thought of as the uncertainty of how the status quo would work. Because the AKP Government has paid attention to making decisions that will not contradict the USA both on the Iraq Mandatory in March 2003, and on the Adjara problem that emerged later.

This visit, which took place on February 17, 2004, is important as it is the first contact with the new administration in Georgia. The Turkish press also

³⁵ “Tek Adaylı Başkanlık Seçimi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 January 2004, 11.

³⁶ Tolga Çıkrıkçı, The Adjarian Issue, *Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia*, Arda Özkan, Göktürk Tüysüzoğlu (eds.), Lanham: Lexington Books, London 2022, 144.

³⁷ “Gürcistan’da İç Savaş Söylentileri”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/25/dun102.html>, (Accessed: 3/29/2023).

³⁸ “Rusya Gürcistan’ın Apo’sunu İade Etti”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/23/dun114.html>, (Accessed: 3/29/2023).

³⁹ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 11 February 2004, No: 25.

showed interest in this relationship. While Japaridze emphasized the continuation of stability in the South Caucasus, the main issue for Turkish Foreign Minister Abdullah Gül was the Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline. Japaridze mentioned the possibility of establishing a second line on the Baku-Tbilisi-Ceyhan route and stated that he would seek support from Türkiye⁴⁰.

The event that started the Adjara Crisis took place on March 15, 2004. The fact that Georgian President Saakashvili was prevented from entering the Adjara region by the border guards of the Autonomous Republic of Adjara led to further strained relations⁴¹. Upon this development, Georgia deployed troops on the Adjara border and a statement came from the Russian front: *We have heard that they will invade Adjara, we tell them not to do such a thing*⁴². The Turkish Ministry of Foreign Affairs, on the other hand, followed the event closely and in its statement *on the tension that has arisen between the Government of Georgia and the Administration of the Autonomous Republic of Adjara*, it stated that the problems can be resolved peacefully and that they are ready to provide all kinds of support to end the current tension⁴³.

Aslan Abashidze said that he received the threat of *we will shoot down the plane you are on* from Georgia and asked for help from Türkiye by expressing that Türkiye became the guarantor state with the Treaty of Kars⁴⁴. While these developments were taking place in Georgia, a shocking statement was made from Ankara. Foreign Minister Gül said *Georgia has problems not only with Adjara but also with other autonomous regions. (...) Georgia's territorial integrity should not be put at risk* and implicitly expressed that Türkiye is on the side of Georgia in the Georgia-Adjara issue⁴⁵. Although it is important to defend the territorial integrity of Georgia, the lack of support for Adjara, where Türkiye is the guarantor, created surprise both in Adjara and in Türkiye. While the government made statements of support for Tbilisi; the fact that the opposition parties did not make any statements on the subject did not escape attention. Although the Adjara issue may seem insignificant in this period when the Cyprus and Iraq problems were experienced, Türkiye had an important advantage in the region as a guarantor state for nearly 80 years.

An important summit was held in Batumi on March 18, 2004. Tbilisi and Adjara administrations came together to solve the problem in Batumi. After the meeting, Saakashvili said, *We have reached a consensus with Abashidze on the solution to the problems; There is no problem or conflict between the Central*

⁴⁰ "Gürcistan'la Yeni Sayfa", (editorial), *Cumhuriyet*, 18 February 2004, 11.

⁴¹ "Kafkasya'da Tehlike Çanları", (editorial), *Cumhuriyet*, 15 March 2004, 10.

⁴² Sınırdaki Savaş Çanları, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/03/15/dun105.html>, (Accessed: 3/29/2023).

⁴³ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 15 March 2004, No: 45.

⁴⁴ "Tiflis Uçagımı Düşürecek", <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/tiflis-ucagimi-dusurecek-209641>, (Accessed: 3/29/2023).

⁴⁵ "Gül'den Tiflis'e Destek", (editorial), *Cumhuriyet*, 16 March 2004, 10.

*Government and the Autonomous Region*⁴⁶. In a statement the next day, the Turkish Ministry of Foreign Affairs expressed its great satisfaction that the solution was resolved by peaceful means⁴⁷.

Although the Turkish Ministry of Foreign Affairs implicitly gave a message of support to the Tbilisi Administration, Türkiye's Ambassador to Baku, Ünal Çeviköz, said that *Türkiye has the right to send soldiers to the Georgian Autonomous Republic of Adjara*. This statement by Ünal Çeviköz can be seen as the only statement among Turkish diplomats and bureaucrats that directly supports Adjara. This statement disturbed Russia and the Georgian Ambassador to Moscow, Konstantin Kemulariya, made a statement that „the Treaty of Kars has expired”⁴⁸.

The news that there was a plan to assassinate the Georgian leader, Saakashvili, when it was thought that a full consensus was reached in the relations, changed the agenda. Georgian Minister of National Security, Gigi Ugulava, claimed that as a result of the investigation into the assassination plot, „The order of the assassination was given by the Adjara Minister of Internal Affairs, Cemal Gogitidze, and some senior officials”⁴⁹ Ugulava's statement has justified the Saakashvili administration, which sees the autonomy of Adjara as a problem and aims to make it dysfunctional, in front of the world public opinion, thus legitimizing any intervention to the region. The alleged assassination plot against Saakashvili can be explained by Henry Kissinger's words, „There is no easier way to raise the morale of a nation than to eliminate a non-existent threat”⁵⁰. The Saakashvili administration must somehow equalize the Adjara administration, which it wanted to abolish but agreed in Batumi, and this way is through demonizing the Adjara administration and the people wanting this possible threat to be destroyed.

While the alleged assassination shook the agenda, another assassination news came to the fore. Russian Major General Alexander Studenikin, who was serving in Georgia, was injured in an explosion while he was trying to go to his home in Tbilisi and was hospitalized⁵¹.

On May 3, 2004, the process entered an irreversible path when the militias affiliated with Adjara blew up three bridges connecting Adjara to Georgia. In his statement, Saakashvili gave 10 days for the lifting of the state of emergency in Adjara and the disarmament of the militia, while a warning statement was made against any attack on Tbilisi from the Russian front⁵².

⁴⁶ “Batumi’den Olumlu Hava”, (editorial), *Cumhuriyet*, 19 March 2004, 10.

⁴⁷ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 19 March 2004, No: 47.

⁴⁸ “Rusya’yı Kızdıran Büyükelçi”, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/rusyayi-kizdiran-buyukelci-5109393>, (Accessed: 3/29/2023).

⁴⁹ “Gürcü Lidere Suikast Planı”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/04/04/dun103.html>, (Accessed: 3/29/2023).

⁵⁰ Henry Kissinger, *Diplomasi*, trans. İbrahim H. Kurt, İstanbul 2000, 162.

⁵¹ Rus Komutana Suikast Girişimi, (editorial), *Cumhuriyet*, 7 April 2004, 10.

⁵² Acaristan’da Gergin Bekleyiş, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 May 2004, 11.

The Turkish Ministry of Foreign Affairs, on the other hand, made two different statements on 4 May. In the first statement made, it was stated that Türkiye is determined to maintain its relations with Georgia in the form of friendship and good neighborliness, as it has been until today⁵³. The second statement made on the same day, could not go beyond the commonsense statement as it was made during the Adjara issue⁵⁴.

The next day, the President of the Autonomous Republic of Adjara, Aslan Abashidze, said that the ultimatum decision given by the Tbilisi administration would not be followed and that he would fight for their freedom if necessary. The tension in politics also spread to the people, and the police intervened with about 200 Batumi University students who gathered to protest against the Adjara Government⁵⁵.

In an environment where the political tension was so high, the Tbilisi administration called on Abashidze to choose between execution or resignation and stated that it had connected Batumi to Tbilisi⁵⁶. After Saakashvili declared that he would guarantee security for himself and his family if Abashidze resigned of his own free will and left the country, Aslan Abashidze resigned and left Adjara and went to Russia. This crisis between Georgia and Adjara was overcome when Abashidze left Adjara after he could not get the help he expected from Türkiye and Russia⁵⁷. With the departure of Abashidze, large rallies were held under the leadership of Saakashvili⁵⁸. With the resignation of Abashidze, Georgia gained a victory in domestic politics. It equaled one of the three autonomous regions, South Ossetia, Abkhazia, and Adjara; On 6 May, the Georgian Parliament dissolved the regional government in Adjara⁵⁹.

Saakashvili, who came to visit Türkiye on May 20, 2004, met with President Ahmet Necdet Sezer and asked Turkish businessmen to invest in Georgia. With the commissioning of the Kars-Tbilisi Railway Project agreed between Türkiye and Georgia, Türkiye will open to Central Asia and Georgia will open to Europe⁶⁰. He also stated that he was satisfied with Türkiye's stance on solving the Adjara problem at the conference held at the Eurasia Strategic Research Center⁶¹. This statement of Saakashvili is important: although the Turkish authorities made implicit statements of support for Georgia in the Adjara

⁵³ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 4 May 2004, No: 75.

⁵⁴ Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, 4 May 2004, No: 76.

⁵⁵ "Tiflis-Batumi Gerilimi Tırmanıyor", (editorial), *Cumhuriyet*, 5 May 2004, 11.

⁵⁶ "Gürcistan, Acar Liderin Kellesini İstedi", <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/gurcistan-acar-liderin-kellesini-istedi-334501>, Last Visit: March 30, 2023.

⁵⁷ "Abaşidze'ye Sürgün Teklifi", (editorial), *Cumhuriyet*, 6 May 2004, 11.

⁵⁸ "Güllerin Devrimi-2", <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/05/07/dun105.html>, (Accessed: 3/30/2023).

⁵⁹ Giray Saynur Bozkur, Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya'nın Tutumu, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Vol. 19, No. 19, 2008, 20.

⁶⁰ "Saakashvili'den Acara'ya Yatırım Çağrısı", <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/saakasviliden-acaraya-yatirim-cagrisi-38605487>, (Accessed: 3/29/2023).

⁶¹ "Ankara'dan Saakashvili'ye Destek", (editorial), *Cumhuriyet*, 21 May 2004, 11.

issue, the important thing is that they did not make statements in favor of Adjara. Saakashvili met with Foreign Minister Gül the next day and thanked him for the policies followed by Türkiye in the Adjara issue⁶².

After Aslan Abashidze resigned and left the country, there were important developments regarding the autonomous administration of Adjara. Saakashvili wanted to limit Adjara's autonomous powers and was largely successful with constitutional arrangements. Here are some of the things that changed under the 2004 Constitutional Law on the Autonomous Republic of Adjara, which dealt a blow to Adjara's autonomy⁶³:

I. Saakashvili abolished the authority of local governments to appoint administrators and took these powers for himself.

II. The President of Georgia shall have the power to suspend the Adjara Parliament and its laws.

III. The President of Georgia has the right to dissolve the Supreme Council of the Constitution of the Autonomous Republic of Adjara if the Supreme Council of the Adjara Autonomous Republic (parliament) does not approve the candidate for the Head of Government of the Adjara Autonomous Republic twice in a row.

As can be seen, it is clearly understood that these articles of law do not comply with the autonomous region structure. There was no reaction or response from Türkiye to these articles, which were adopted in July 2004. Looking at the statements published by the Turkish Ministry of Foreign Affairs in 2004, the statements regarding the Adjara problem ended in May 2004, and no statement was made regarding this issue either by the Foreign Ministry, the Prime Ministry, or the General Staff.

The fact that Turkey did not use its guarantor rights in the Adjara Autonomous Region caused the assimilation of the Muslim people there. The number of Muslims, which was 80% at the beginning of the 90s, dropped to 39% in 2014. In this case, other institutions have started working to ensure that Muslims protect their identities. Adjara Muslims, who preserved their cultural identity in the USSR for about 70 years, went to cities such as Istanbul and Konya to receive Islamic education after opening the Sarp border gate. In 2016, after the translation of the Qur'an into Georgian by „Hayrât Neşriyat”, training on the subject began to be given in the Qur'an schools that were opened. Although Georgian Muslims try to preserve their identity, they have difficulty understanding some terms because they are exposed to Christian traditions in their daily lives⁶⁴.

⁶² “Ankara Gürcü Liderden Memnun”, (editorial), *Cumhuriyet*, 22 May 2004, 11.

⁶³ S. Dursun, *Bölgesel Devlet ve Özerklik*, 75-77.

⁶⁴ Ricardo R. Rivera, Translating Islam into Georgian, *Anthropological Journal of European Cultures*, Vol. 28, No 2, 2019, 72-78.

Summary

Adjara preserved its autonomy, which was gained during the USSR period, after the USSR's disintegration; after the USSR's collapse, the Georgian administration continued its existence within its borders. At the end of 2003, with the resignation of Georgian President Shevardnadze and the replacement of the pro-US Saakashvili, the two administrations came to a breaking point. After Tbilisi won the struggle between Tbilisi and Batumi, Abasidze, who ruled Adjara, left the country and about 2 months after this event, Georgia increased its pressure on Adjara.

According to the population data after the collapse of the USSR, approximately 80% of the population in the Adjara region consists of Muslim Georgians. Since the Saakashvili administration, an intense Christianization policy has been followed in the region, and the Muslim population and the Christian population in the region have come to an equal point. In addition, in line with the assimilation policy made in the Adjara region, the „Cross“ sign was placed on the flag of the Autonomous Republic of Adjara.

According to the population data given by the Adjara Statistics Unit in 2014, 60% of the population was recorded as Orthodox Georgians and 39% as Muslim Georgians. The fact that the Muslim population in the Adjara region has fallen by half in a short period of about 20 years and the Orthodox population has increased to such an interesting extent reveals the conclusion that Georgia has implemented a serious assimilation policy towards Muslims in the Adjara region. Türkiye did not use the powers given to it by the Moscow and Kars Treaty in the face of the events just beyond the border and evaluated the issue as an internal problem of Georgia. In this state, the Muslim people of Adjara, with whom we have historical ties on our border, were left to their own fate.

Zaključak

Adžara je zadržala svoju autonomiju, koju je stekla tokom perioda SSSR-a, nakon raspada SSSR-a; gruzijska administracija nastavila je da postoji unutar njenih granica. Krajem 2003. godine, nakon ostavke gruzijskog predsjednika Ševardnadzea i dolaska pro-američkog Sakašvilija, došlo je do prekida između ove dvije administracije. Nakon što je Tbilisi pobijedio u sukobu s Batumijem, Abasidze, koji je vladao Adžarom, napustio je zemlju, a otprilike dva mjeseca nakon ovog događaja, Gruzija je pojačala pritisak na Adžaru.

Prema podacima o stanovništvu nakon raspada SSSR-a, otprilike 80% stanovništva u regiji Adžara čine muslimanski Georgijci. Od dolaska Sakašvilija na vlast, u regiji se provodila intenzivna politika kršćanizacije, a muslimansko i kršćansko stanovništvo došlo je do tačke jednakosti. Također, u skladu s politikom asimilacije u regiji Adžara, simbol „Križa“ postavljen je na zastavu Autonomne Republike Adžara.

Prema podacima o stanovništvu koje je dala Statistička jedinica Adžare 2014. godine, 60% stanovništva je registrovano kao pravoslavni Gruzijci, dok je 39% bilo muslimanski Gruzijci. Činjenica da je muslimansko stanovništvo u regiji Adžara palo za polovinu u razdoblju od otprilike 20 godina, dok je pravoslavno stanovništvo značajno poraslo, ukazuje na to da je Gruzija sprovela ozbiljnu politiku asimilacije prema muslimanima u regiji Adžara. Turska nije iskoristila ovlaštenja koja su joj data Moskovskim i Karskim ugovorom suočena s događajima neposredno preko granice, već je ovo pitanje ocijenila kao unutrašnji problem Gruzije. U tom stanju, muslimani u Adžari, s kojima imamo historijske veze na našoj granici, ostavljeni su na milost i nemilost.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

Unpublished sources/Neobjavljeni izvori:

1. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 202, https://www.mfa.gov.tr/no_202--_24-kasim-2003_-gucistan_da-2-kasim-2003-tarihinde-duzenlenen-parlamento-secimleri-sonrasinda-ortaya-cikan-karisiklik-ortami-hk_.tr.mfa, (Accessed: 3/25/2023).
2. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 203: https://www.mfa.gov.tr/no_203--_23-kasim-2003---gucistan_da-2-kasim-2003-tarihinde-yapilan-parlamento-secimleri-sonrasinda-ortaya-cikan_-gelismeler-gucistan_in_-komsusu-turkiye_de-kaygi-uyandirmasi-hakkinda.tr.mfa, (Accessed: 3/27/2023).
3. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 25, https://www.mfa.gov.tr/no_25--_11-subat-2004_-gucistan-disisleri-bakani_nin-ulkemizi-ziyareti-hk_.tr.mfa, (Accessed: 3/25/2023).
4. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 45, https://www.mfa.gov.tr/no_45--_15-mart-2004_-gucistan-hukumeti-ile-acara-ozerk-cumhuriyeti-yonetimi-arasinda-ortaya-cikan-gerginlik-hk_.tr.mfa, (Accessed: 3/28/2023).
5. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 47, https://www.mfa.gov.tr/no_47--_19-mart-2004_-gucistan-hukumeti-ile-acara-ozerk-cumhuriyeti-yonetimi-arasindaki-krizin-asilmasi-hk_.tr.mfa, (Accessed: 3/30/2023).
6. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 75, https://www.mfa.gov.tr/no_75--_4-mayis_-2004_-gucistan-hukumeti-ile-acara-ozerk-cumhuriyeti-yonetimi-arasinda-bir-suredir-yasanmakta-olan-gerginlik-hk_.tr.mfa, (Accessed: 4/1/2023).
7. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Türkiye, No: 76 https://www.mfa.gov.tr/no_76--_4-mayis_-2004_-acara-ozerk-cumhuriyeti_ndeki-gerginligin-cozumlenmesi-hk_.tr.mfa, (Accessed: 3/30/2023).

Newspapers/Novine:

1. Cumhuriyet
2. Hürriyet
3. NTV
4. Sabah

Manuscripts/Rukopisi:

1. Abasov Atif, *Sovyetler Sonrası Gürcistan'ın Dış Politikasına Yön Veren Etkenler*, Unpublished Master Thesis, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya 2021.
2. Akıncı Serkan, *Dağıstan Süvari Bölüğü ve Dağıstanlı Muhammed (Mehmet) Fazıl Paşa*, Unpublished Master Thesis, Cumhuriyet University, Institute of Social Sciences, Sivas 2016.
3. Arslan Elmas Zehra (Aksoy) *Circassian Organizations in the Ottoman Empire (1908-1923)*, Unpublished Master Thesis, Boğaziçi University, Institute of Social Sciences, İstanbul 2008.
4. Dursun Selim, *Bölgesel Devlet ve Özerklik Kavramları Bağlamında Gürcistan ve Acara Özerk Cumhuriyeti*, Unpublished Master Thesis, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya 2011.
5. Jintcharadze Nino, *Gürcistan Gül Devrimi ve Dış Politik Sonuçları*, Unpublished Master Thesis, İstanbul University, Institute of Social Sciences, İstanbul 2014.

Books/Knjige:

1. Kissinger Henry, *Diplomasi*, trans. İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000.
2. McCarthy Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, trans. Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
3. Özder Ferruh, *Bolşevikleşme Sürecinde Ermeni-Gürcü İlişkileri ve Türkiye*, Altınordu Yayınları, Ankara 2022.
4. Reynolds Micheal A. *İmparatorlukların Çöküşü*, trans. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2016.
5. Sarı Mustafa, *Türkiye-Kafkas İlişkilerinde Batum (1917-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
6. Sönmezoglu Faruk, *Uluslararası İlişkiler Sözlüğü*, İstanbul 1996.
7. Soysal İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Vol. 1 (1920-1945), 2nd ed. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
8. Westwell Ian, *I. Dünya Savaşı – Resimli Harp Tarihi*, trans. Oktay Etiman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

Articles/Çlanci:

1. Akter Ahmet, Türkiye'nin Garantörlük Hakları Hakkında Bir Değerlendirme, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Vol. 111, No. 218, 2015, 1-12.
2. Aydın Mustafa, Acara, *TDVİA*, Vol. Ek-1, Ankara 2020, 31-32.
3. Bostan İdris, Batum, *TDVİA*, Vol. 5, İstanbul 1992, 210-211.
4. Bozkur, Giray Saynur, Gürcistan'daki Etnik Çatışmalar Karşısında Türkiye ve Rusya'nın Tutumu, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Vol. 19, No.19, 2008, 1-30.
5. Bozkurt İlyas, Uluslararası Garanti Anlayışı ve 1960 Kıbrıs Garanti Antlaşması'nın Analizi, *Savunma Bilimleri Dergisi*, Vol: 43 No: 1, 2023, 117-153.
6. Çıkrıkçı Tolga, The Adjarian Issue, *Conflict Areas in the Caucasus and Central Asia*, Arda Özkan, Göktürk Tüysüzoglu (eds.), Lanham: Lexington Books, London 2022, 137-156.
7. Demirağ Yelda, Bağımsızlıktan Kadife Devrime Türkiye-Gürcistan İlişkileri, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Vol. 2, No 7, Güz 2005, 125- 155.
8. Küçük Cevdet, Misak-ı Milli, *TDVİA*, Vol. 30, Ankara 2020, 173-175.
9. Rivera Ricardo R. Translating Islam into Georgian, *Anthropological Journal of European Cultures*, Vol. 28, No 2, 2019, 72-78.

10. Trenin Dimitri, The Velvet Revolution and Russian-Georgian Relations, *Insight Turkey*, Vol. 6, No 1 (January – March 2004), 142-144.

Internet:

1. „Abaşidze’ye Sürgün Teklifi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 6 May 2004, 11.
2. „Acaristan’da Gergin Bekleyiş”, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 May 2004, 11.
3. „Ankara Gürcü Liderden Memnun”, (editorial), *Cumhuriyet*, 22 May 2004, 11.
4. „Ankara’dan Saakaşvili’ye Destek”, (editorial), *Cumhuriyet*, 21 May 2004, 11.
5. „Batum’dan Olumlu Hava”, (editorial), *Cumhuriyet*, 9 March 2004, 10.
6. „Gül’den Tiflis’e Destek”, (editorial), *Cumhuriyet*, 16 March 2004, 10.
7. „Güllerin Devrimi-2”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/05/07/dun105.html>, (Accessed: 3/29/2023).
8. „Gürcistan, Acar Liderin Kellesini İstedi”, <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/gurcistan-acar-liderin-kellesini-istedi-334501>, (Accessed: 3/29/2023).
9. „Gürcistan’da İç Savaş Söylentileri”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/25/dun102.html>, (Accessed: 3/29/2023).
10. „Gürcistan’da Muhalefet Darbesi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 23 November 2003, 11.
11. „Gürcistan’la Yeni Sayfa”, (editorial), *Cumhuriyet*, 18 February 2004, 11.
12. „Gürcü Lidere Suikast Planı”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/04/04/dun103.html>, (Accessed: 3/29/2023).
13. „Kafkasya’da Tehlike Çanları”, (editorial), *Cumhuriyet*, 15 March 2004, 10.
14. „Rus Komutana Suikast Girişimi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 7 April 2004, 10.
15. „Rusya Gürcistan’ın Apo’sunu İade Etti”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/23/dun114.html>, (Accessed: 3/29/2023).
16. „Rusya’yı Kızdıran Büyükelçi”, <https://www.milliyet.com.tr/dunya/rusyayi-kizdiran-buyukelci-5109393>, (Accessed: 3/29/2023).
17. „Saakaşvili’den Acara’ya Yatırım Çağrısı”, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/saakasviliden-acaraya-yatirim-cagrisi-38605487> (Accessed: 3/29/2023).
18. „Şevardnadze Sahneden Çekildi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 24 November 2003, 10.
19. „Şevardnadze’yi Zorlayan Sonuç”, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 November 2003, 10.
20. „Sınırdaki Savaş Çanları”, <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/03/15/dun105.html>, (Accessed: 3/29/2023).
21. „Tek Adaylı Başkanlık Seçimi”, (editorial), *Cumhuriyet*, 4 January 2004, 11.
22. „Tiflis Uçağımı Düşürecek”, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/tiflis-ucagimi-dusurecek-209641>, (Accessed: 3/29/2023).
23. „Tiflis-Batum Gerilimi Tırmanıyor”, (editorial), *Cumhuriyet*, 5 May 2004, 11.
24. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/242214.asp>, (Accessed: 3/28/2023).

Doc. dr. Mariyana STAMOVA

Institut za balkanistiku sa Centrom za trakologiju

Bugarska akademija nauka, Bugarska

E-mail: marianastamova@yahoo.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:32:327(4:497:497.7)"20" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.435>

**GEOPOLITIČKE PROMENE U EVROPI I NA BALKANU
I NJIHOV UTICAJ NA REPUBLIKU (SEVERNU)
MAKEDONIJU OD POČETKA 21. VEKA***

Apstrakt: *Posljednja decenija 20. stoljeća prvenstveno se povezuje s međunarodnom konsolidacijom Republike Makedonije, dok se tokom prve decenije 21. stoljeća zemlja suočila s ozbiljnim međunarodnim problemima i sukobima između makedonske i albanske zajednice, kao i s dilemom o svojim daljnjim koracima prema članstvu u evropskim i sjevernoatlantskim strukturama. Na rubu novog stoljeća, država se sukobila s brojnim unutrašnjim političkim problemima i eskalacijom međunacionalnih sukoba. Opasnost od eskalacije i širenja etničkog sukoba i njegove transformacije u građanski rat uspješno je izbjegnuta uz pomoć međunarodne zajednice.*

Sa stanovišta vanjske politike, tokom prve decenije 21. stoljeća, zemlja je imala status kandidata za članstvo u EU, a vrata NATO-a su bila otvorena za nju. Međutim, glavni problem njenog uspješnog integriranja ležao je u pronalaženju rješenja za pitanje imena zemlje u sporu s Grčkom. I pored ozbiljnih napora Republike Makedonije, EU nije postavila datum za početak pregovora o pristupanju na početku druge decenije 21. stoljeća. S druge strane, NATO je bio spreman na brzi pristup balkanske države, ali samo nakon što je sporno pitanje imena riješeno. Ta pozicija jasno je istaknuta na NATO samitu u Bukureštu 2008. godine, kada su Albanija i Hrvatska dobile pozivnice za pridruživanje Savezu, dok Makedonija nije. Zemlja je tako ostala potpuno blokirana u dijalogu s NATO-om i EU zbog zahtjeva Grčke vezanih za njeno ime i implementaciju politike dobrosusjedstva. To je zauzvrat stvorilo prijetnju sigurnosti i dovelo do eskalacije međunacionalnih tenzija.

* This article has been written under the auspices of the academic project "Ethnic, Religious and Minority Issues on the Balkans in 20th and 21st Centuries" of the Institute for Balkan Studies and Center for Thracology "Prof. Alexandre Fol" of the Bulgarian Academy of Sciences (№2412130 in the Bulgarian Current Research Information System of the National Center for Information and Documentation (NACID), available at: <https://cris.nacid.bg/public/project-preview/15206>.

Rastuća destabilizacija zemlje bila je snažno pogođena produbljavanjem krize u unutrašnjoj političkoj sferi u jesen 2012. godine, izazvanom takozvanom "budžetskom krizom". Ona je bila povezana s poteškoćama u usvajanju novog budžeta nakon što je bio blokiran u Skupštini od strane opozicije. Politička kriza se nastavila 2013. godine, uz aktivnu pomoć opozicije, posebno lijevo orijentisanog Socijaldemokratskog saveza Makedonije koji je više puta blokirao rad Skupštine na raznim pitanjima. Na unutrašnjopolitičkom nivou uslijedili su predsjednički i vanredni parlamentarni izbori, koji su stvorili novu političku napetost. Političke stranke u borbi za vlast vrlo oštro su se optuživale za nesposobnost i izborna falsificiranja parlamentarnih izbora. Na polju rodne politike, i dalje je postojalo aktuelno pitanje blokiranja prijema Republike Makedonije u EU od strane Bugarske i Grčke. Makedonija je prihvatila sve uvjete koje je postavila Grčka, uključujući promjenu ustavnog imena u Republika Severna Makedonija 2019. godine. To je motivisalo bugarske političare da postave neka svoja pitanja vezana za jezik i historiju. Naime, poznato je da Bugarska ne priznaje postojanje makedonskog naroda, njegov jezik i historiju, čime je stvorila novi i dodatni politički problem. Ne smijemo zaboraviti već postojeće probleme.

Ključne riječi: *Evropa, Balkan, Republika (Severna) Makedonija, Albanija, Bugarska, Grčka, Srbija, 21. stoljeće.*

THE GEOPOLITICAL CHANGES IN EUROPE AND THE BALKANS AND THEIR IMPACT ON THE REPUBLIC OF (NORTH) MACEDONIA SINCE THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

Abstract: *The last decade of the 20th century is associated predominantly with the international consolidation of the Republic of Macedonia, whereas during the first decade of the 21st century the country faced grave international problems and confrontations between the Macedonian and the Albanian communities, as well as the dilemma of its further steps towards membership in the European and North Atlantic structures. On the verge of the new century, the state clashed with numerous domestic political problems and escalation of the inter-ethnic conflicts. The danger of the escalation and spreading of the ethnic conflict and its transformation into civil war was successfully averted with the help of the international community.*

From a foreign policy perspective, during the first decade of the 21st century the country had candidate status for EU membership and the doors of NATO were open for it. However, the main problem before its successful integration consisted in finding a solution to the issue of the country's name in its dispute with Greece. In spite of the serious efforts of the Republic of Macedonia, the EU did not set a date for the start of the accession negotiations

in the beginning of the second decade of the 21st century. On its part, NATO was ready for rapid accession of the Balkan state, but only after the dispute on its name had been resolved. That position was clearly outlined at the NATO Summit in Bucharest in 2008, when Albania and Croatia received invitations to join the Alliance, but Macedonia did not. The country thus remained with totally blocked dialogue with NATO and the EU on account of the demands of Greece concerning its name and the implementation of the good-neighbourhood policy. That in turn created a security threat and resulted in escalation of the inter-ethnic tension.

The country's growing destabilisation was strongly influenced by the deepening crisis in the domestic policy sphere in the autumn of 2012, provoked by the so-called "budget crisis." It was connected with difficulties for adopting the new budget after it was blocked in the Assembly by the opposition. The political crisis continued in 2013, with the active help of the opposition, notably the left-wing Social Democratic Union of Macedonia that blocked on numerous occasions the Assembly's work on various issues. On the domestic political level, presidential and extraordinary parliamentary elections followed, which created a new political tension. The political parties in the struggle for power very fiercely accused each other of incompetence and electoral falsification of the parliamentary elections. On the gender-political front, there was still the current issue of the blocking of the Republic of Macedonia's admission to the EU by Bulgaria and Greece. Macedonia accepted all the conditions set by Greece, including the change of the constitutional name to the Republic of North Macedonia in 2019. This motivated Bulgarian politicians to set some of their own conditions regarding language and history. Namely, it is known that Bulgaria does not recognize the existence of the Macedonian nation, its language and history, so it has created a new and further political problem. We should not forget the already existing problems.

Key words: *Europe, Balkans, Republic of (North) Macedonia, Albania, Bulgaria, Greece, Serbia, 21st century.*

Unutar-politička kriza i serija vanrednih prijevremenih parlamentarnih izbora

Naročito dinamična situacija u Republici Makedoniji se događa tokom 2015. i 2016. godine kada su tendencije za promjenu vlasti postale vidljivije. Kao rezultat unutar-političkih događaja povećava se pritisak za promjenu vlasti. Povećane su aktivnosti političkih stranaka koje su se borile za vlast, ali su učešće uzele i neke spoljne strukture tzv. nevladinih organizacija finansirane od

strane nekih inostranih centara sa ciljem promjene vlasti¹. Naime tendencije su bile jasne: da dođe do promjene u rukovodećoj stranci, do promjene imena i, razumije se, do potrebne ustavne izmjene koje bi sačinjavale taj kompleks². Tome je prethodio jedan veliki pritisak ka realizaciji tzv. “uspešnog referenduma” i pritisak na poslanike u Skupštini da bi glasali za te ustavne promjene³. Treba se naglasiti da građani albanske nacionalnosti aktivno su učestvovali u tom procesu, i oni su lakše prihvatili promjene. Pripadnici makedonske etničke zajednice dosta kategorički su to odbacivali. Oni su odbacivali novo ime, mada je to bilo postavljeno kao jedini uslov za članstvo Republike Severne Makedonije u EU. Politička stranka VMRO-DPMNE kojom je rukovodio Nikola Gruevski iskazala je kategoričan stav protiv promjene imena pod spoljnim pritiskom smatrajući da je to zagovor protiv makedonskih nacionalnih interesa, naročito kada su bili pominjani neki ustavni postulati historijske prošlosti kao Ilinden i ASNOM, dok albanska populacija nije na to obraćala naročitu pažnju. Za njih bitnije je bilo članstvo u EU po svaku cijenu. Potpisivanjem tzv. *Prespanskog ugovora sa Grčkom*⁴ došlo je i do dalje polarizacije međunacionalnih odnosa jer su političari albanske populacije i albanske političke stranke to vješto iskoristili kako bi dobili da albanski jezik bude službeni jezik na cijeloj teritoriji Makedonije, a ne samo tamo gdje su bili većina, iznad 20%.

Promjena vlasti i iznevjerena očekivanja

Nakon velikih propagandi i pritisaka u maju 2017. godine došlo je do promjene vlasti koje ipak nije bilo odraz izbornih rezultata. Novu vladu je formirala politička stranka SDSM (Socijaldemokratski savez) koja na izborima nije dobila većinu poslanika već je iskoristila naklonost albanskih političkih stranaka. Zbog toga, a i zbog samog načina na koji je došla u situaciju da formira novu vladu, još na početku vlada nije bila opšteprihvatana. Pokazalo se i to da je sam predsjednik vlade i lider te političke stranke Zoran Zajev, ranije bio osuđivan zbog pronevjera napravljenih prilikom gradnje Trgoviskog centra

¹ U vezi sa tim pitanjem detaljnije vidi u radu M. Stamova, Република (Северна) Македонија: трънливият път към евроатлантическата интеграция. – В: Костов, А. (Съст.) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, Парадигма 2019, 197–222; Маријана Стамова, Република Македонија: реални или надценени амбиции, в: *Балканите през второто десетилетие на 21 век*, София, Парадигма 2015, 221–254.

² Dana 12. 2. 2019. godine stupile su na snagu ustavne promjene kojima su ispunjeni svi uslovi za primjenu imena “Republika Severna Makedonija”, skraćeno “Severna Makedonija” ili zbog lakše upotrebe još kraće RSM.

³ Dana 27. 4. 2016. godine, prilikom priprema za izbor predsjednika Skupštine, Talata Džafetija, događa se napad u Skupštini R. Makedonije, koji je kasnije od strane pravosudnih organa okarakteriziran kao krivično djelo državni udar.

⁴ O dogovoru za Grčkom vidjeti: <https://vmacedonia.com/politics/Macedonia-greece-agreement.html>.

“Global” u Strumici dok je bio gradonačelnik. Zbog tih radnji on je najprije bio osuđivan pa pomilovan od strane ranijeg predsjednika iste stranke i predsjednika države Branka Crvenkovskog. Zajevu je jedini cilj bio da ostane na vlasti i da bude premijer i tako se čitavo vrijeme i ponašao. Nije se angažovao da prave nekakve reforme, pa zato Makedonija nije napredovala ni po pitanju eurointegracija. Realizovao se jedino njen prijem u NATO savezu, pitanje koje je i ranije već tako reći bilo riješeno, a izostao je prijem države u EU koje je bilo prioritetno pitanje. Zbog toga, naravno, premijer Zajev nije uživao autoritet, pa je kasnije podnio ostavku. On se i ranije više puta, po pitanju promjene imena izjašnavao da moramo “da malo savijemo kičmu pa da bi ušli u EU”. To neriješeno pitanje sa EU uticalo je na unutrašnje prilike, pa da bi opstao na premijerskoj funkciji, učestvom nekih zapadnih zemalja iniciran je tzv. “Pržinski ugovor” potpisan 2. juna 2015. godine. Nije izostalo optuživanje za izborne manipulacije kao i manipulacije u vezi za ulogom albanskih političkih stranaka, a naročito vodeće partije u koaliciji DUI (Demokratska unija za integraciju i njenog lidera Alija Ahmetija).

Politika - založnik Specijalnog javnog tužilaštva

U čemu su dalje bila iznevjerena očekivanja. Makedonija je ostala podijeljena zemlja u etničkom i u političkom smislu. To se naročito vidi u odnosima političkih stranaka. SDSM je došao na vlast sa velikim obećanjima, između ostalog, da će suzbiti kriminal i korupciju, zbog čega je vlada SDSM formirala Specijalno javno tužilaštvo za borbu protiv kriminala i korupcije. Bila su obećanja da će Makedonija da bude društvo koje pripada svima podjednako, da će Makedonija svim građanima obezbjediti jednake uslove za život. Sa druge strane stranka VMRO-DPMNE na izborima 2016. godine dobila je veći broj narodnih poslanika, ali nije mogla da formira vladu jer albanski blok koalicija albanskih partija nisu htjeli da formiraju vladu sa njom ističući pojedine izjave da je ta stranka koja ne voli i mrzi Albance. To je još više povećalo političko nepovjerenje i mržnju. Međutim, albanski blok stranaka uglavnom je bio opredijeljen da saradjuje za strankom SDSM odakle su očekivali, a i dobili beneficije i veće i nesrazmerne na njihove izborne rezultate. To je još više uticalo na normalan život i na sređivanju političkih prilika u državi.

Da bi ispunila obećanje dato na izborima o suzbijanju korupcije vladajuća SDSM je isforsirala stvaranje Specijalnog javnog tužilaštva sa specijalnim tužiteljem, ali i sa revanšističkom ulogom u korist stranci SDSM⁵. Ubrzo se pokazalo da je to jedan promašaj u političkim odnosima u toliko više što je i specijalna tužiteljica bila žena bez nekog pravnog iskustva. Bivši

⁵ М. Стамова, *Република (Северна) Македонија: трънливият път към евроатлантическата интеграция*, 200–201.

premijer Nikola Gruevski bio je optuživan i osuđen da je nabavio preskupo vozilo za potrebe vlade van propisane procedure. Iskarikiralo se do te mjere da je sa tim parama mogao da kupi tenk. Njemu su bila pripisana i druga krivična djela, pa je pozivan na suđenje svakog dana. Na kraju, zbog straha, kako je i sam tvrdio, za svoj život bio je prinuđen da potraži spoljni azil, kojeg je dobio u Mađarskoj. Mada se u političkim krugovima pretpostavljao da je taj azil i bještvo iz Makedonije bilo pripremljeno sa strane aktuelne vlade Zorana Zajeva. To pitanje ostalo je i do danas nerazjašnjeno.

Veoma brzo se pokazalo da Specijalno javno tužilaštvo nije bilo pravo riješenje situacije. Nije odgovorilo zamislenim zadacima, a pokazalo se da nije odgovaralo onima koji su ga smislili. Ono je stvorilo ogromnu administraciju koja je stupila u dosluhu sa nekim skopskim kriminalnim strukturama kao i da sama vlada sa njenim prvim ministrima i da je u bliskim kontaktima sa tom strukturom. Obzirom na to da je vlada Zajeva sasvim izgubila autoritet jer je bila potresana i drugim, i još većim skandalima, to se odrazilo na izborne rezultate na vanrednim parlamentarnim izborima krajem 2019. godine. U međuvremenu na predsjedničkim izborima⁶ pobjedio je kandidat vladajuće koalicije Stevo Pendarovski, čime se potvrdilo već poznata činjenica da kada je u pitanju izbor predjednika države prednost ne dobija sposobnost kandidata već kandidat za koga glasaju albanski glasači.

U ciklusima prijevremenih parlamentarnih izbora, posljednji su sprovedeni 15. jula 2020. godine, mada je činjenica, da u principu, nisu donijeli neki zapaženi rasplet na političkoj sceni Republike Severne Makedonije. Njihovi rezultati bili su iznenađenje i za same učesnike. Naime predizborna kampanja bila je dosta suprostavljena između političke stranke koje su bile u vladi. To su sa strane makedonskog političkog bloka - SDSM i albanskog bloka Alija Ahmetija - DUI. Te dve stranke još na početku same kampanje su oštro optuživale jedna druga za korupciju i kriminal i za nesposobnost u rukovođenju državom. Tada nisu se nadale da će izborni rezultati biti takvi da će oni ponovo dobiti šansu da upravljaju državom. SDSM se nadala da će obezbjediti sigurnih 61 poslanika u 120-članom parlamentu, kako bi iza sebe dobila većinu za formiranje vlade. To ih je natjeralo da naprave predizbornu koaliciju sa manjom strankom Bilala Kasamija - BESA. Tako je do pobjede došla sa podrškom albanskih glasova koalicionog partnera BESA.

Analize su pokazale da je to bila politička greška makedonske političke stranke jer time su izostali glasovi Albanaca, koji su i otišli u ostalim političkim strankama - DUI i koaliciji Albanca Zijadina Sele sa krilom BESE - Alternativa Afrima Gasija. To je sa druge strane pokazalo da se stranke Albanaca objedinjuju po nacionalnoj osnovi i nisu bile zainteresovane za stvaranje koalicije sa političkim strankama makedonskog bloka. Dogodilo se da stranke albanskog političkog bloka su dobili najviše glasova na svim dosadašnjim

⁶ Džaferi je raspisao izbore 21. aprila, *Makfax*, 9.2.2019. Цафери распиша претседателски избори за 21 април, *Макфакс* (makfax.com.mk).

izborima, koje je uticalo da oni dobiju veću političku samouverenost. Tome treba dodati i opšte stanje u vladi SDSM kojim je rukovodio Zoran Zajev, koja je još više napadana za korupciju i povezanost u toj radnji sa Specijalnim tužilaštvom, a i nekim drugim kriminalnim strukturama⁷. I pored ovakvih vidljivih propusta, SDSM zadržava svoju samouverenost i nadmenost u političkim odnosima. To nije bio rezultat njenog rada već rezultat minulog procesa i načina na koji je ostala na vlasti. Pri tome treba imati u vidu međunarodni uticaj i pomoć koju je dobijala kao stranka sa zadatkom da koregira prošlu vladavinu stranke VMRO-DPMNE i njenog lidera Nikolu Gruevskog. Ovdje treba imati u vidu i odnos DUI, tj. Alija Ahmetija koji se trajno oprijedjelio za Zajeva zbog svojih računica i računica svoje stranke.

Pokušaji za stabilizaciju na političkoj sceni

Sada najveća opoziciona politička stranka VMRO-DPMNE Nikole Gruevskog izvršila je neke promjene. Promjenilo se njeno rukovodstvo, ali nije došlo do vidljivih rezultata. Sama stranka na sebi je imala teret, navodnog neuspjelog rada njenog lidera i njegovo napuštanje Makedonije. Stranka je bila pod velikim pritiskom da se distancira od njenog bivšeg šefa i da vodi sopstvenu autonomnu politiku, ali promjene, jednostavno, nisu bile moguće u uslovima nametnute sa strane. Činjenica je da novo rukovodstvo VMRO-DPMNE nije uspjelo da prezentira svoje jasno stanovište o ugovorima za prijateljstvo i saradnju sa Grčkom i Bugarskom. Deklarativno je bilo ponašanje da prihvata ugovore (promjena imena i drugo) ali i bilo je i enormno desnih struja iz stranke koje su se zalagale za napuštanje pomenutih ugovora. Razumije se, da je i samo članstvo bilo razočarano i dezorjentirano jer nije dobilo jasan stav šta dalje, a to se odrazilo i na rezultate na izborima, kada razočarano članstvo nije dovoljno podržalo svoju stranku. Pojavile su se i neke nesuglasice kod članova u rukovodstvu stranke umiješani u koruptivnim aktivnostima da se tajno dogovaraju sa rukovodnim ljudima iz SDSM i direktno sa liderom Zoranom Zajevim o njihovom oslobađanju od odgovornosti ukoliko pređu na stranu SDSM⁸. U vezi sa time bile je potrebno spomenuti da se javno govorilo i o nekom "puču" u rukovodstvu stranke VMRO-DPMNE⁹. Krajno nekorektnu ulogu je odigrao raniji ministar spoljnih poslova R. Makedonije koji

⁷ Vidi. Fridom Haus: Korupcijata, selektivnata pravda, seriozen problem vo Makedonija, *Ekspres*, 23. 06 2020:

[https://mk/fridom-haus/korupcijata-selektivnata Pravda-seriozen problem - vo makedonija.](https://mk/fridom-haus/korupcijata-selektivnata-pravda-seriozen-problem-vo-makedonija)

⁸ Primjera tome može se navesti ponašanje ranijeg direktora UBK (Uprava bezbednosti i kontrarazumjevanja) Saše Mijalkova koji je navodno, obezbjeđivao parlamentarne glasove za promjenu Ustava R. Makedonije u prethodnoj fazi. Neposlušnost su pokazali i neki drugi članovi rukovodstva stranke i u tome se ukazuje na Mitka Jančeva, gradonačelnika Kavadaraca.

⁹ Бараат оставки во ВМРО-ДПМНЕ кога јавноста чека влада. *Експрес*, 21. 8. 2020. [https://expres.mk/baraat-ostavki-vo-vmro-dpmne-koga-javnosta-čeka-vlada.](https://expres.mk/baraat-ostavki-vo-vmro-dpmne-koga-javnosta-čeka-vlada)

je za vrijeme vlade Nikole Grujevskog, nekoliko godina bio u Vašingtonu u svojstvu pregovarača sa Grčkom o imenu Makedonije, postao ministar za spoljne poslove u vladi SDSM Zorana Zajeva. Bio glavni nosilac aktivnosti za promjenu imena.

Neki lideri političkih stranaka albanskog bloka, kao naprimjer lidera DUI-a Ali Ahmeti, koristeći situacija nastalu sa neodgovornim upravljanju države, vidjeli su šansu da postave neke drugačije uslove za njihovo učešće u vladi. Tako je postavljeno pitanje izbacivanja novog političkog parole u zahtjevu Albanac - premijer. To je bilo prvi put u historiji Makedonije da se to zahtjeva. Sam taj zahtjev ukazuje na velike albanske ambicije ka vlasti ali se odrazio i na broj dobijenih poslaničkih mjesta. Tačnije ta izjava Alija Ahmetija o premijeru-Albanacu, stranci DUI je donela 15 poslaničkih mjesta pa stranku pretvorio u faktor koji je prilikom formiranje vlade bio nezaobilazan. Naravno da je teško pretpostaviti dali su sami članovi DUI-a vjerovali u ovu parolu ali su se uvjerali da im nosi izborne rezultate. Treba naglasiti da albanska politička stranka lidera Alija Ahmetija nije dobila svoje pozicije nekom svojom konstruktivnom politikom, već je to uspjela zahvaljući nedosljednosti politike makedonskih partija. Ohrabren brojem poslanika politička stranka DUI postavljala je nove i nove uslove prilikom formiranja nove vlade do toga da je potrebna veća hrabrost kod same stranke DUI da preuzimu veće odgovornosti u novoj vladi.

Posljednji izbori u R. Severnoj Makedoniji su bili sprovedeni u uslovima ograničenja koja je naložila pandemija koronavirusa. U tim uslovima pojavile su se i sumnje da je bilo i falsifikovanja i nekontroliranog ubacivanja listića u kutije bez kontrole biračkih organa. Zbog nezadovoljstva sa promjenom ustavnog imena veliki broj glasačkih listića dopisivanjem nečega, su postali nevažeći. To se naročito videlo prilikom sumiranja rezultata od strane biračkih organa kod stranke VMRO-DPMNE. Njihovi glasači nisu prihvatili ime "Severna" pa su dopisivanjem na same listiće, iste pretvorile u nevažeće, a time je VMRO-DPMNE, kako je tvrdila, izgubila nekoliko poslanika¹⁰.

Uticaj spoljnog faktora na političke procese u R. (Severnoj) Makedoniji

Realno stanje na političkoj sceni ukazivalo je na to da se ne može govoriti za stabilizaciju. Sveukupno stanje u zemlji bilo je rezultat sveukupnosti stanja unutrašnje i spoljne politike i njihovog uticaja. Slabi rezultati političkih elita doprinijeli su ka daljem ekonomskom zaostajanju. Bilo je problema i u spoljnoj politici sa susjednim zemljama kao rezultat blokada prijema u EU. Severna Makedonija nije mogla da odgovori na politiku djelovanja njenih

¹⁰ O zvaničnim rezultatima više videti na stranicu Državne Izborne komisije: https://wwwsec.mk/parlamentarni_izbori_2020?thumbnail_id=694#.

susjeda, pre svega Grčke ali i Bugarske. Bugarska je, nakon postignutog ugovora sa Grčkom za promjenu imena i druge obaveze, preduprijedila Makedoniju na mogućnost blokiranja procesa ka evropskoj integraciji zbog neispunjenih obaveza iz obostranog ugovora i na teškoćama funkcioniranja multidisciplinarnе ekspertne komisije o historijskim i obrazovnim problemima¹¹.

Prilikom formiranja nove vlade u Severnoj Makedoniji 2020. godine odnos pojedinih lidera albanskih stranaka za makedonsku političku scenu bio je veoma iznenađujući. I ranije je postajalo, nepisano pravilo, da vladu sastavljaju pobjedničke partije oba bloka. DUI 2016. godine nije poštovao to pravilo i nije pristao formirati vladu sa strankom VMRO-DPMNE koja je odnijela izbornu pobjedu za dva poslanika više od SDSM. Međutim, 2020. godine tražila je da se poštovanje ranijeg dogovora, pa vladu formirale SDSM koja je odnela pobjedu sa dva poslanika više i DUI. Ne treba izgubiti iz vida da u ukupnom ponašanju albanskih političkih partija veliki je bio uticaj Albanije, tj. tadašnjeg albanskog premijera Edija Rame, koji u razgovorima sa liderima albanskih stranaka naložio tzv. “Tiransku platformu”. Sam taj čin je smatran kao miješanje u unutrašnje stvari R. Severne Makedonije.

Govoreći o spoljnom faktoru treba konstatirati da uticaj suseda Severne Makedonije nije bez uticaja šireg faktora tj. politike SAD na Balkanu. Uticaj SAD u Makedoniji se naročito odvija preko Ambasade SAD, ali se takođe ostvaruje preko političkih stranaka Albanaca u Makedoniji. U vezi s tim, poznato je da albanske stranke u Makedoniji veoma revnosno ističaju saradnju sa SAD. U politici su sasvim lojalni prema SAD koga smatraju strateškim partnerom Severne Makedonije, naročito nakon “Ukrajinske krize”.

Treba imati u vidu da R. Severna Makedonija nije mogla da ima neku zapaženiju ulogu na Balkanu. Veću i ekonomski stabilniju državu od nje na nju gledaju kao na mogućem faktoru za destabilizaciju, naročito zbog političkog odnosa Albanaca i opasnosti od ponavljanja mogućeg međuetničkog sukoba od 2001. godine. Tom stanju doprinosi sam premijer Zoran Zajev, koji da bi ostao premijer prihvatio, da albanski jezik bude služben jezik na čitavoj teritoriji¹². Njegovu politiku produžio je njegov nasljednik stranke SDSM i premijer Dimitar Kovačevski. To nije sa zadovoljstvom prihvatio dio makedonske populacije, naročito stranka VMRO-DPMNE koja je smatrala da se time gubi identitet makedonske nacionalnosti, te da je Makedonija država, pre svega, makedonskog naroda.

Kao zaključnu ocenu može se navesti podatak da su izbori 15. jula 2020. godine pokazali da je zategnutost prisutna i u međunacionalnim odnosima. Pregovori o sastavu nove vlade i održive parlamentarne većine poslanika jasno su pokazale da su apetiti albanskih političkih stranaka vidljivo

¹¹ O ovim pitanjima vidi: Вонредна вест: Бугарија почна со блокадата на македонските преговори со ЕУ, *Експрес*, 15.9.2020. Vidi i Меморандум в ЕС: 28 г. България подкрепя Македонија, Скопие не спазва договора, мълчи за избиването на десетки хиляди. – *БГНЕС*, 17.09.2020.

¹² Zakon je objavljen u “Služben vesnik” od 15. 1. 2019. godine.

porasle. Isticanje zahtjeva već ranije pomenute parole premijer-Albanac, mada je bio teško ostvariv, privukao je pažnju svih albanskih političkih stranaka. Pitanje je bilo više simboličnog karaktera ali je suprotnim biračima trebalo pokazati da je albanska zajednica sazrela i da je već potrebno da preduzme veću odgovornost, naročito što makedonska nije dovoljno uspjela da stabilizira državu, prije svega ekonomski i u evropskim integracijama. Naravno da je time iskazano i nepovjerenje prema premijerima koji su proizilazili iz makedonskog bloka stranaka i to jeste polički problem na svoj način.

Ideja premijer-Albanac, koja je proizlazila iz redova stranke DUI Alija Ahmetija bila je veoma privlačna ideja za Albansku populaciju u Makedoniji, ali i kod susjeda u Albaniji na bazi međusobnih odnosa sa Tiranom¹³. Ne treba odbacivati i permanentnost njihovih zahtjeva o objedinjenju svih Albanaca u jednoj državi, predstavljenog u “Tiransku platformu” kao kulturni i ekonomski program razvoja, koji u zadnje vrijeme dobijao i političku težinu. Albanci kako u R. Severnoj Makedoniji, tako i u drugim dijelovima Balkana svjesni su bili teškoćama napretka ka EU, pa su aktivirali i druge političke opcije. Tako poslije dobijanja najznačajnijih resora u vladi Zorana Zajeva (Ministarstvo spoljnih poslova i prvi zamjenik premijera–Albanac) produžili su svoja nastojanja za funkciju premijer-Albanac. Moguće je da samo to ne bi imalo neki praktičan značaj, ali je imao važan psihološki značaj kod Albanaca i za autoritet stranke DUI takođe kod Albanaca. To su Albanci prihvatili kao prelaz preko političkog rubikona u upravljanju zemljom, ali i kao nov odnos prema svim Albanacima na Balkanu.

Prioriteti Republike (Severne) Makedonije u datoj situaciji na Balkanu

Kada bi napraviti pokušaj da damo neke konkluzivne ocjene o Severnoj Makedoniji, tj. da sistematiziramo neka ključna događaja na unutrašnjem i na spoljnom planu može se reći:

Prvo, to je permanentno pogoršanje ekonomskog stanja. Ekonomija nije dobila potrebno ozdravljenje već se stalno pogoršavala i u svakom trenutku postojala je mogućnost da izazove i političku destabilizaciju, pa u najgorem slučaju da dovede i do gubljenja onoga koje je već postignuto, tj. gubljenje makedonske državnosti kao rezultat raspada same države.

Drugo, međunacionalni odnosi i postojanje latentnog nepovjerenja između nacionalnih zajednicama. Činjenica je da samo jedan politički, pa i ekonomski problem može izazvati međunacionalni sukob većih razmjera.

Republika Makedonija još davno, prije nego je dobila novo ime, priznala je Kosovo¹⁴ u ne tako povoljnim okolnostima. To priznanje nije bilo

¹³ O ulozi Albanije među Albancima v. Боби Бобев, Албания: трудният път към напредъка. – В: Костов, А. (Съст) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, 83–86.

¹⁴ O Kosovu i његовој balkanskoј politici vidi kod: Б. Бобев, Косово между проблемите и напредъка. – В: *Балканите през второто десетилетие на 21 век*, София, Парадигма 2015,

rezultat širokog ubjeđenja već praktični politički korak da bi se udovoljili zahtjevi albanskih političkih stranaka u Makedoniji, koji su tražili priznanje Kosova. Naravno, to nije dobro primljeno sa strane R. Srbije koja se suprostavljala i na kraju prihvatila tu realnost, ali su ostali tragovi nepoverenja.

Jasno je da se prioriteti Severne Makedonije tokom godina mijenjali, ali jezgra tih prioriteta povezana su sa bezbjednosnim opstankom države ali i sa postojanim aktivnostima za članstvo u EU. Uz ove osnovne postulate bili su sprovedni nekoliko izbora, pa prilikom konstituiranja vlade i vlasti vodilo se računa da se ne bi poremetili ti osnovni postulati. Čak i samo pitanje postavljeno na referendumu u vezi s promjenom imena Makedonije bilo je dosta zakumflirano da bi se stekao utisak da je cilj ulazak u EU, a ne promjena imena sa idejom za tobožnjim prijemom Makedonije u NATO i Europsku uniju. Tumačenje referendumskih rezultata je posebno i dalje još sporno pitanje.

Treba zabilježiti da ekonomska pitanja u prošlosti nisu dobila potreban tretman. Tako se dogodilo da ne samo privatizacija, nakon osamostaljena Makedonije, da nije bila završena kako treba već i druga aktuelna pitanja ekonomije nisu dobijale željeni tretman. Razumije se, da je to dovelo do razočarenja kod mlade generacije koja traži izlaz od toga odlaskom u europske i preookeanske zemlje.

O odnosima R. Severne Makedonije sa susjednim državama

Na ovaj ili onaj način ovo smo pitanje dotakli i prethodno. Ali imajući predvid specifičnu poziciju R. Severne Makedonije na Balkanu, ovo pitanje treba i dalje, kao značajno, potencirati. Činjenica je da je pozicija Makedonije na Balkanu veoma delikatna. Ne samo zbog historijskih tokova i turbulencija u prošlosti već i zbog savremenih pretenzija pojedinih država, ako ne i svih, njenih susjeda. Nije slučajno što još u početnim razmišljanima o prijemu Makedonije u EU postavilo se pitanje o uređenju njenih odnosa sa njenim susjedima. U vezi toga vlada Zorana Zajeve sebi je postavila obavezu da se ubrza potpisivanje ugovora o dobrosusjedstvu i međusobno prijateljstvo i saradnju sa Bugarskom i sa Grčkom, čiji su zahtjevi prema R. Makedoniju već i ranije bili poznati. Sa Bugarskom nabrzinu je stvorena mješovita komisija sa zadatkom da radi na pojedinim problemima i odnosima iz prošlosti i da usaglasi neka nerješena pitanja i nesporazume između obje države¹⁵.

185–220; Nadya Boyadjieva, The Kosovo crisis (1999) and its consequences for Russian security policy and Russian-NATO relations, в: *Доклади от годишна университетска научна конференция 28-29 Май 2020 г.* Велико Търново, НБУ „Васил Левски“, 2020, Том 9, 186–196.

¹⁵ Više o zvaničnoj grčkoj politici prema susjednoj R. Severnoj Makedoniji v: Юра Константинова, „Съвременната одисея“ на Гърция: предизвикателства и нови възможности,

Odnosi Skopja sa Sofijom su postali dosta delikatni. Ugovor o prijateljstvu, dobrosusjedstvu i saradnju uglavnom je spao na formiranje pomenute mješovite komisije eksperata za historijska i obrazovna pitanja¹⁶. Komisija nije dala očekivane rezultate. U tumačenju mandata Komisije obje strane su imale svoje gledanje. Konkretnije, bugarski dio Komisije zastupa je bugarske naučne teze u historijskoj i lingvističkoj nauci, koji negiraju postojanje makedonske nacije, jezika i autohtone makedonske historije. Makedonska strana ovo pitanje smatrala je kao nebitni formalni uslov za prijem u NATO i za početak pregovora za EU. U Sofiji su očekivali da Komisija da suštinski doprinos u promjenama historiografije i udžbenika tamo gdje smatra da ima eventualna antibugarsku usmjerenost. Međutim, Skopje ne namjerava da se nešto promjeni u tumačenju historije i jezika i njihovu primjenu. Da je to tako govori i jednostrani prekid rada Komisije sa makedonske strane krajem 1919. godine u Sofiji. Prekid njenog rada dogodio se nakon posljednje sjednice 26. i 27. novembra 1919. godine, a to je objašnjeno da se traži zbog zakazanih prijevremenih parlamentarnih izbora¹⁷ u Makedoniji. Bugarska je taj prekid tumačila da se događa zbog postavljanje njenih zahtjeva oko kojih u historijskom i jezičnom kontekstu nisu se mogli sporazumeti. To se tumačilo tako da izbori nisu smatrani kao razlog već kao izgovor. Sama Komisija nije stvorena kao politički organ, ali diskusije o tim temama za koje ne postoji usaglašen odgovor za historijska pitanja u suštini nju pretvara u takav organ. Može se reći i to da nije dobro osmišljeno samo formiranje komisije. U njenom sastavu se nalaze ljudi koji su bliski politici ili nezavisno od toga zastupaju stavove svoje struke u određenim oblastima historije ili jezika pa se ne može očekivati da promjene svoj naučni stav u kompromis.

Zbog pomenutih teškoća došlo je do toga da obostrani dijalog i sam Dogovor o prijateljstvu, dobrosusjedstvu i saradnju ne funkcioniše dobro i ne donosi napredak i u ekonomskoj sferi. Na mjesto toga došlo je do pogoršavanja obostranih odnosa kao rezultat pomenutih izazova koja postavljaju historijska i lingvistička pitanja. Fokus rada ove mješovite komisije se usmjerava prema ličnostima i datumima koji su važni i za obje zemlje pa se ne može postići saglasnost o njima. Usljed toga proizlazi da su to naučna pitanja, koja su razmatrana i prije i koja zauzimaju neko mjesto u odgovarajućim historiografijama. Ili konkretnije, bugarski dio Komisije nastoji da se priznaju naučna dostignuća u historijskoj i lingvističkoj oblasti, koje negiraju makedonski jezik i samostalnu makedonsku historiju prije 1945. godine koje za

v: Костов, А. (Съст) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, Парадигма 2019, 128–131.

¹⁶ Ugovor o prijateljstvu, dobrosusjedstvu i saradnju između Republike Bugarske i Republike Makedonije je potpisan 1. avgusta 2015 godine, a oficijalno stupa na snagu 14. februara 2018. godine. <https://www.mfa.bg/uploads/files/15010933550Dogovor-RM-RB.pdf>.

¹⁷ Vidi: Българо-македонската комисија за цикли, чака изборите в Македонија, 29.11.2019. <https://newsbg/politics/balgaro-makedonskata-zatsikli-chaka-izborite-v-mskedoniya.html>.

makedonski dio Komisije nije prihvatljivo. Oni brane svoje teze i argumente, kao jedino pravilne.

U bugarskoj publicistici, ne rijetko, je optuživan “makedonizam” kao uzrok za stvaranje nepovjerenja između ove dvije susjedne zemlje. Mora se priznati to da je “makedonizam” imao značajnu ulogu i prilikom konstituisanja R. Makedonije i stvaranju njene nezavisnosti. Istovremeno neke od ostalih njenih susjeda podržavaju nezavisnost Makedonije, ali grade svoju strategiju te podrške, odnosno koriste svoj uticaj preko kulturnih aktivnosti (muzika, film, zatim otvaranje i rad pojedinih kulturnih centara koji ranije nisu postojali). Takođe i sami procesi prilikom raspada SFR Jugoslavije i stvaranju nezavisnosti ovih država “makedonizam” je postao jedan od važnih motiva toga procesa. Taj proces u Severnoj Makedoniji i u ostalim republikama Jugoslavije je ocjenjivan negativno kao antibugarski proces dok je u Makedoniji bio pozitivan. Činjenica je kako su obje zemlje isuviše bile preokupirane sa nacionalnim problemima i prije svega historijskim i jezičnim u obostranim odnosima zapostavljeno je pitanje, koje trebalo da bude osnovno pitanje, a to je ekonomska saradnja. Nema porasta ekonomske saradnje kao ni infrastrukturna izgradnja osnovnih koridora¹⁸.

U zadnjim mjesecima 2020. godine političko i ekonomsko stanje u zemlji bilo je pod velikim uticajem nametnutog od pandemije koronavirusa. Da bi sačuvala ekonomiju vlada je bila prinuđena na povećanju duga do 60% BP. Vlada je uložila dopunske mjere da bi dobila kredite od MMF i Svetske banke. Njima su se pokrivali platni deficit i rješavali socijalni problemi. Dobar dio sredstva bio je upotrijebljen radi pokrivanja rashoda čestih parlamentarnih i lokalnih izbora u zemlji.

Na kraju drugog desetljeća teško je govoriti o demokratizaciji i napretka u demokraciji u Severnoj Makedoniji obzirom na to da su važniji mediji države pod kontrolom vlasti¹⁹. Javnosti se podnosi informacija da vlada ulaže velike napore i ima uspjeh u borbi sa pandemijom, ali se u velikoj mjeri prikriva stvarno stanje stvari.

Može se zaključiti da se na makedonskoj političkoj sceni teško postiže potrebno pomirenje. Nezadovoljstvo i revanšizam su stalno prisutni pa se čak i povećavaju dok od krhke parlamentarne većine ne mogu se očekivati realne reforme i pored toga što vlada objavljuje takve informacije svakodnevno. U jednom dijelu makedonskog društva je prisutno ubjeđenje da na rukovodećim dužnostima u državi su postavljeni diskreditirani i prije svega korumpirani kadrovi koji po svemu sudeći neće dugo ostati na tim pozicijama. Nova vlada SDSM još na početku njenog mandata neizbježno se sukobila sa starim problemima i zajedno sa albanskom DUI-em, vodeća koalicija je postavljena

¹⁸ Георгиевски: Шах-мат од Белград за македонско-бугарските дискусии, 3.8.2020.
<http://expres.mk/gorgievski-shah-mat-od-belrad-za-makedonsko-bugarските-diskusii>.

¹⁹ Нов прогон на новинар од обвинителството за објава од јавен интерес. *Експрес*, 27.8.2020; Златев: Милијарда евра СДСМ ги задолжи граѓаните за да ги искористи за предизборен поткуп. *Курир*, 17.8.2020.

pred velikim izazovima. U tom smislu konflikti i politička nestabilnost zemlje bit će dio njenog svakodnevlja.

Zaključak

Procesi političkih promjena su se intenzivirali u Republici (Sjevernoj) Makedoniji u posljednjim godinama, posebno nakon 2015. godine. Uz pomoć spoljnig faktora i kao rezultat unutarnjih političkih događaja tokom tih godina, situacija u Republici Severnoj Makedoniji karakterizirana je tri ključne promjene: vlasti, imena i Ustava države. Desetogodišnje vladavine IMRO-DPMNE i premijera Nikole Gruevskog (2006–2016) stvorile su tenzije među nekim od vodećih političkih stranaka, naročito SDSM-om. Optuživali su ga za korupciju i za zaustavljanje procesa pridruživanja NATO-u i EU. Prava prilika za promjenu vlasti u Republici Severnoj Makedoniji stvorena je Pržinskim sporazumom (2015) uz aktivnu pomoć predstavnika EU. Čvrst stav premijera Gruevskog protiv promjene imena zemlje pod pritiskom i s obzirom na evaluaciju za pristupanje NATO-u i EU nije dobro primljen u zapadnom svijetu. S druge strane, upravo je SDSM bila stranka čiji je predsjednik Zoran Zajev otvoreno i jasno podržao promjenu imena. To je bila bolna tema za veliki dio stanovništva Republike Severne Makedonije, ali su postojali realni uvjeti za promjenu imena zbog etničkog sastava zemlje. Albanska zajednica zauzela je čvrst stav u podršci novom imenu. Spretno su iskoristili potpisivanje Prespanskog sporazuma između Republike Severne Makedonije i Grčke 2018. godine kako bi proširili svoja prava i učinili albanski jezik službenim na cijelom području zemlje. Poboljšani odnosi sa susjedima bili su važan preduvjet za pristupanje NATO-u i za početak pregovora s EU. U tom smislu, sporazum s Grčkom prethodio je sporazumu između Republike Severne Makedonije i Bugarske. Ozbiljan izazov pred stabilizacijom i procesom EU integracije Republike Severne Makedonije nije samo unutarnji utjecaj izražen kroz slabe političke elite, ogromne ekonomske probleme, stalne tenzije u međunacionalnim odnosima, neuspjeh u borbi protiv korupcije i postojeću političku osvetu, već i spoljni utjecaj, usklađivanje s provedbom sporazuma sa susjedima. Ipak, kasniji događaji su jasno pokazali da Republika Severna Makedonija nije bila spremna za pristupanje EU ni pod novom vladom, dok je članstvo u NATO-u, koje je trebalo da se dogodi 2008. godine u Bukureštu, postalo stvarnost tek godinama kasnije, nakon promjene imena zemlje.

Summary

Processes of political changes escalated in the Republic of (North) Macedonia in recent years, and especially after 2015. With the help of the external factor and as a result of the internal political events during those years,

the situation in the RNM is characterised with three key changes: of the power, name and Constitution of the state. The ten years during which the IMRO-DPMNU and Prime Minister Nikola Gruevski were in power (2006–2016) generated tension among some of the leading political parties, notably the SDUM. They accused him of corruption and of stopping the processes of NATO and EU accession. A real opportunity for change of the rule in the RNM was created with the Pržino Agreement (2015) and with the active assistance of the EU representatives. Prime Minister Gruevski's firm stand against the change of the country's name under pressure and on its evaluation with a view to NATO and EU accession was not well received in the Western world. On its part, precisely SDUM was the party whose president Zoran Zaev openly and clearly supported the name change. That was a painful issue for a large part of the population of the RNM, but real conditions for a change of the name existed on account of the country's ethnic composition. The Albanian community took a firm stand in support of the new name. They skilfully used the signing of the Prespa Agreement between the RNM and Greece in 2018 to expand their rights and to make the Albanian language official over the entire territory of the country. Improved relations with the neighbours were an important prerequisite for NATO accession and for the start of the EU negotiations. In this connection, the agreement with Greece was preceded by an agreement between the RNM and Bulgaria. A serious challenge before the stabilisation and the process of EU integration of the RNM is perceived not only in the internal influence expressed with weak political elites, enormous economic problems, constant tension in the inter-ethnic relations, failure to cope with the corruption and the existing political revenge seeking, but also in the external influence, complying with the implementation of the agreements with the neighbours. However, later events clearly showed that the RNM was not ready for EU accession under the new government as well, whereas its NATO membership, which was to happen in 2008 in Bucharest, became a fact years later after the country's name was changed.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

1. Boyadjieva, Nadya. The Kosovo crisis (1999) and its consequences for Russian security policy and Russian-NATO Relations. – В: *Доклади от годишна универзитетска научна конференция 28-29 Мај 2020 г.* Велико Търново, НВУ „Васил Левски“, 2020, Том 9, 186–196.
2. Бобев Б. Косово между проблемите и напредъка. – В: *Балканите през второто десетилетие на 21 век*, София, Парадигма 2015, 185–220.
3. Бобев Боби. Албания: трудният път към напредъка. – В: Костов, А. (Съст.) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, 83–86.
4. Константинова Юра. „Съвременната одисея“ на Гърция: предизвикателства и нови възможности. – В: Костов, А. (Съст.) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, Парадигма 2019, 128–131.

5. Стамова, М. Република (Северна) Македония: трънливият път към евроатлантическата интеграция. – В: Костов, А. (Съст.) *Новите предизвикателства пред Балканите*, София, Парадигма 2019, 197–222.
6. Стамова, М. Република Македония: реални или надценени амбиции. – В: *Балканите през второто десетилетие на 21 век*, София, Парадигма 2015, 221–254.
7. Стамова, Марияна. Република Македония: консолидация и евроинтеграция. – В: *Балканите през първото десетилетие на 21. век*, София, Парадигма 2012, 244–267.

Dr. sc. Marina V. YANOVA (LENKOVA)

Institute of Complex Studies of Arid Territories, Russia

E-mail: yanova.icsat@mail.ru

1.01 Izvorni naučni rad/Original scientific article

UDK/UDC: 94:930:930.2(470+571:4/9)"20" (093)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.451>

FORMATION OF NEW DIRECTIONS OF HISTORIOGRAPHY: ACTUAL CONCEPTOLOGY OF MODERNITY

Abstract: *The article deals with the modern problems of archival science, historiography, source studies in the post-Soviet space of science of the Russian Federation, summarizes the results of the science of the past century, determines the prospects of future relevant concept ology of modernity. The author examines the state of archival affairs in the Republic of Kalmykia on the problems of regional history, shows the main characteristics of modern historical science in the region, legitimate interests in the development of archeography. For the first time in the history of the state, a systemic failure of archival science as a form of manifestation of record keeping, the need to rebuild the archival system is shown, the urgency of the problem of the unified state archival fund (EGAF) is indicated: its formation, formation, preservation, responsibility for its preservation. One of the features of archival funds is their classification, the modern correct structure of preservation and their origin allows us to determine the place and their role in the history of the archival service, to show their genres and fields of knowledge. The author emphasizes the importance and world practice of modern archival science in the field of cognitive space, opens up the possibility of analyzing new facts in the history of Russian statehood, concluding that the actualization translation concluding that the actualization of modern conceptology makes it possible to form new directions in the science of historical knowledge of the past. With the historical development, the problems of knowledge aimed at its humanization are increasingly being considered.*

Key words: *Historiography, deported peoples, dialogue of cultures, tolerance, world history, foundations of the country, regional development, arthrography, scientific thought of the region, science of the Russian Federation, history of descent, genealogy of genera, digital era, local history.*

FORMIRANJE NOVIH PRAVACA HISTORIOGRAFIJE: AKTUELNA KONCEPTUALIZACIJA MODERNOSTI

Apstrakt: Rad se bavi savremenim problemima arhivske nauke, historiografije i proučavanja izvora u post-sovjetskom prostoru nauke Ruske Federacije. Sumira rezultate nauke prošlog stoljeća, određuje perspektive buduće relevantne konceptologije modernosti. Autor ispituje stanje arhivske djelatnosti u Republici Kalmykiji u kontekstu regionalne historije, prikazuje glavne karakteristike savremene historijske nauke u regionu, te legitimitet interesa za razvoj arheografije. Po prvi put u historiji države, prikazan je sistemski neuspjeh arhivske nauke kao forme manifestacije vođenja evidencije, ističe se potreba za rekonstrukcijom arhivskog sistema, te hitnost problema jedinstvenog državnog arhivskog fonda (EGAF): njegova formacija, očuvanje i odgovornost za njegovo očuvanje. Jedna od karakteristika arhivskih fondova je njihova klasifikacija; moderna struktura očuvanja i njihov izvor omogućava određivanje njihovog mjesta i uloge u historiji arhivske službe, te prikazuje njihove genre i oblasti znanja. Autor naglašava značaj i svjetsku praksu savremene arhivske nauke u polju kognitivnog prostora, otvarajući mogućnost analize novih činjenica u historiji ruske državnosti. Zaključuje se da aktuelizacija modernih konceptologija omogućava formiranje novih pravaca u nauci o historijskom znanju prošlosti. Sa historijskim razvojem, problemi znanja usmjerenog ka humanizaciji sve više se razmatraju.

Gljučne riječi: Historiografija, deportirani narodi, dijalog kultura, tolerancija, svjetska historija, temelji države, regionalni razvoj, arheografija, naučna misao regiona, nauka Ruske Federacije, historija porijekla, genealogija rodova, digitalna era, lokalna historija.

Introduction

Report: "Modern problems of archiving in the post-Soviet space" at the II International "Petersburg Historical Forum", St. Petersburg, October 10-16, 2022.

The study of the problems of modern source studies is relevant as part of the paradigmatic anthropological approach, which allows identifying signs of the necessary specification of sources in all chronological stages of development of domestic regionalistics. Show the understanding of the mechanisms of perception of the problem, the need to specify, develop and generalize conceptual grounds in the formation of history at certain periods of its scientific formation.

Due to the fact that the new in science was the collection of ethnolinguistic material and instead of the country's population as in the Soviet period the objects of the Russian Empire became the object of the Russian Empire, and therefore

the generalization of the material with the aim of creating funds for the library of the Russian Imperial Academy of Sciences, which will allow data to enter data in The system of global development of all mankind. The current stage of the latest history in the development of ethnopolitical research in the historiography of the latest history of not only modern oriental studies, but also the practice of humanitarian knowledge is characterized by the perception of the purification of the study and manifestation of the falsification of the object, considering it in the movement, highlighting the scientific component and paying attention to the difference in tasks and the implementation of their tasks and the implementation of their Science, finally, in creating a real system of stimulating scientific and cognitive activity in the field of ethnology.¹

If the previous methods of historical cognition were purely limited by the study of the actual material and the examination of the text for a long period of time in science on the content of the analysis of sources and their publication did not deal with their publication. Therefore, today, in addition to several works published in the late 50-70s. XX century. This method of analysis and description of sources by the nature of the content and subject of construction was absent. If V.V. Maksakov publishes a textbook on the examination of valuable documents, then V.V. Tsaplin, V.N. Autocrats as an object of study of the methodology chose their origin.² Since these methods of historical research are fundamental for further development in the field of natural science, the history of science and technology, local history and regional studies, the state of knowledge on the problem under study is very important, since the limitations of work, the lack of any possibility of studying these documents in the field of expert verification and technological analysis of medieval manuscripts Today it does not allow you to make lists, catalog their types and subspecies, the circle of study of this problem is too insignificant.³ The weakness of studying the complexes of documents in the public domain and the absence of their publications does not allow today to indicate the scale of the problem. The state of knowledge on the subject is limited and show their demand.

¹ M.V. Yanova, Problems of historiography in the world practice of modern oriental studies. *Bulletin of OSU*, 11(172), 2014, 233-237.

² V.N. Avtocratov, Source and information approaches to the examination of the value of documents. *Materials of a scientific conference on completing documentary sources of state archives*, Part 1, 1976, 57-58; V.V. Maksakov, *The history and organization of archival affairs in the USSR (1917-1948)*. Science, Moscow 1969; A.D. Speransky, On the theoretical foundations of the selection of documentary materials for state storage. *The works of a scientific conference on archival affairs in the USSR. Materials of the scientific and methodological conference of archivists of the RSFSR*, Moscow 1965, 24; V.V. Tsaplin, Theoretical and practical issues of the examination of the value of documents. *Soviet Archives*, 3, 1966, 14-22; V.V. Tsaplin, Theoretical foundations of the examination. *Proceedings of VNIIDAD*, 4, 9, 1974, 164-182.

³ M.A. Anisimova, A.A. Golyeva, E.V. Tsutskin & O.A. Chichagova, On the divergence of the age of wood between radiocarbon analysis and historical-archeological chronology. *Bulletin of the Institute*, 1, 2000, 204-211; M.V. Yanova, New research of neography: urgent problems of archival oriental studies (on the example of modern oriental studies of the history of Kalmykia). *Historical and socio-educational thought*, 7(5) P. 2, 2015, 108-123.

Materials and Methods

The relevance of the study we in question demonstrates that historical facts cannot contradict the theory of science, the proposed analysis complicates the conceptual content and pragmatic functions of cognition in local history at the end of the twentieth century, allows us to consider the socio-cultural contexts in the creation of the stage of study of the concepts of new scientific directions in world practice of science.

The purpose of the work is to coverage topical issues of source studies, to identify the factors of falsification of modern history, to determine the role and importance of practical rather than information source studies in the modern historiography of the region.

The tasks are the study of the problems that are in a discrepancy between the fact and the previous knowledge in the complexity of structuring the path of cognition in the field of cognitive activity of the evolution of the knowledge of local history; Today it is necessary to show the scientific significance of the study for the archaeographic field of scientific research; Present new methodological approaches in the study of the problem under consideration.

The methodology of the study was to conduct a scientific examination of texts in the laboratory, studying the originality of documents for the authenticity of the paper of manuscripts, means and technology of their creation.

Separately, the question arises of the so-called “archival materials of the XVII-XVIII centuries”, which joined the Archives of the Russian Federation in the 2000-s. At the proposal of the Federal State Budgetary Institution of Science “Institute of the History of Material Culture of the Russian Academy of Sciences”, we conducted three examinations of the values and authenticity of documents: European analysis of dating, the Novosibirsk laboratory for the dating of ancient documents and in the center for forensic examinations and research in Moscow. Which demonstrated the objectivity of certain dating texts on the basis of signs of a document with the features of modern fake. The expert’s response on the basis of the analysis of the nature of the ink on the documents entered the National Archive of the Republic of Kalmykia (hereinafter – the NARK) relatively recently, does not allow us to identify them today definitely. Application of ink with the numbering of pages on the documents was performed by the same composition of ink, which is characteristic of artificial, imitation signs of “aging and existence” of documents. The study of a document under a microscope showed that we have a print, and not a document in accordance with the signs made by the method of execution of engraved images. Thus, according to the results of the examination of the NARK documents, we can say for sure that we have a document executed by a print on a hand - made manner, supplemented by techniques, consciously simulated. Relatively recently, it does not allow us to identify them today definitely. Application of ink with the numbering of pages on the documents was performed by the same composition of ink, which is characteristic of artificial, imitation signs of “aging and

existence” of documents. The study of a document under a microscope showed that we have a print, and not a document in accordance with the signs made by the method of execution of engraved images. Thus, according to the results of the examination of the NARK documents, we can say for sure that before us is a document executed by a print on a handicraft manufactured by a handicraft, supplemented by techniques that deliberately simulate the “history of the document of the document” - imitations of old “official” inscriptions, imitation of a breakthrough from Pressure “Perra” - a set of signs presented by the documents created at present, with the signs of “aging” consciously entered into it, which can be characterized as “falsified”, the presence of falsified features in the subject, along that paper cannot be It is dated earlier than the end of the 19th century, leads experts to the persistent conviction that these documents are currently made - the end of the XX - Nal of the XXI centuries, with the signs of “antiquity” applied to it. To establish on the discovered signs the manufacture of a sheet of Oirat writing is determined by the date of the end of the twentieth - beginning of the 21st centuries. Experts: Autonomous non-profit organization “Center for Forensic Expertise and Studies”, “Partnership of Forensic Experts”, date, time of completion of the study on 5/27/2016 city of Moscow.

Methodological restrictions in the work were the issues of the methods and didactics of the main areas of the development of archival and archeography in work with specialized internal catalogs of the documentation of the archival service, restrictions in the field of nature and structure of their modern methodology.

Results

Consequently, the results of this study can be a scientific justification, since distortions in the scientific history of knowledge, and their improper interpretation of facts, events and phenomena, does not serve the expansion of previous methodological principles, and new approaches allow us to re-evaluate the specific historical conditions of social development, creating the basis for natural science processes and analysis of social phenomena of reality, since the formation of historical consciousness in Russian sociocultural identity is based on obtaining reliable knowledge, and, consequently, real results of research.

Point One. 90-s of the twentieth century. The formation of the main areas of science entailed gross violations in the information support of the country's statistics, which could not but violate the data on social payments to pensioners, veterans, internationalist soldiers, children of war and other population groups who need social benefits and state subsidies. Along with statistical violations, an increase in the documentary “heritage” in the archives of the country without reference and machine-printing, comments and analysis of texts were carried out. On the basis of the order of the First Deputy Minister of Education of the Russian Federation dated 04.12.2000. - No. 3497 on the creation of branches of the

Russian State University and the formation of additional archival funds, many materials did not correspond to the signs of documents were put on the balance of archives of the country⁴, which could not but complicate the work of bibliographers, archivists, local historians, museum workers, historians. In Kalmykia, Buryatia, Tuva this process began and started earlier in the end XX century. The correct execution and analysis of documents is still waiting for the organization or formation of individual funds, or the creation of especially taken phonetic laboratories with accurate links to the archeography of the original. The data ongoing changes and processes had a significant impact on the negative consequences and on the entire industry state of historical science, the leading principles of scientific research of the Soviet era were lost, the mythologization of the historical process began, genuine historical documents remained beyond the framework of archival funds: dilapidated front-line letters, eyewitnesses, the formation of eyewitnesses, the formation industry knowledge in the science of regions and others.

Autonomous non-profit organization “Center for Forensic Expertise and Studies” by ANO “Forensic Expert” on the basis of contract No. A LLC332/16 carried out high -quality work, responsibly and individually, having examined the “conclusion” of specialists No. by qualified periods at a high professional level. 404/16 dated 05/27/2016.⁵ The study reflected the fullness of those changes in the study of this historical period, which covers additional materials of archeography, showing the significance of this period in the history of Russia.

At the same time, we know that at that time the territory of Tibet was part of the Mongol Empire in the middle of the 19th century, official China believes that this region has been part of the country since the Yuan dynasty (1279-1368), since 1949 - Tibet has become The domain of China, therefore, the population of China in Tibet is 7.5 million Tibetans of 6 million people. In 1959, 100,000 Tibetans fled outside the homeland. The state policy of the PRC stands in the positions of indivisibility, and Tibet’s claims are considered separatism. Therefore, his Holiness the Dalai Lama XIV was forced to recreate the Tibetan government in India in exile, China created the Chinese so-called Tibetan Autonomous Region (TAR) in which 1/3 of the Tibeta population lives, 10,000 children fled from Tibet to India, since 1996. Everything Lectures at the University of Lhasa are not in Tibetan, but in Chinese, there are only 8 monasteries⁶, which clearly contradicts the materials of the International

⁴ Ministry of Education of the Russian Federation. *Order of 04.12.2000. (No. 3497)*. Ministry of Education of the Russian Federation, Moscow 2000.

⁵ Autonomous nonprofit organization “Center for Forensic Expertise and Studies” (ANO “Forensic Expert”). *The conclusion of a specialist based on the results of a study of the statute of limitations of the creation of the document*. - No. 404/16. (p. 11). Forensic expert, Moscow 2016.

⁶ Center for Tibetan culture and information, *General review*. The center of Tibetan culture and information. Tibet 2000.

Scientific and Practical Conference⁷ on the topic: “Memory of the world: Historical Memory: Historical-The documentary heritage of Buddhism “.⁸ The process of forming historical consciousness should not distort the historical truth, especially if medieval written sources are not genuine originals and are not created in the Middle Ages. As a separate state formation of Tibet, it is formed by a dependent and non-legitimate state, this territory was part of China, the first expeditions to the east were undertaken only in the second half of the 19th century, therefore, the complexes of individual archival fund holders are facsimile and unreasonably form mythology in the development of the science of the regions. The published memoirs and memoirs of the first travelers, geographers, scientists, not during their lifetime, also form a layer of distorted culture of Russian history. The newly emerging eastern manuscripts in the FGBUN IVR RAN do not allow accurately commenting on the stages of development of the history of the material culture of the peoples of the East, the paper production technique on which the documents are written rather well-compiled facsimiles than the original documents. It is unequivocally that they were made by the inhabitants of the province of Hoto in internal Mongolia in recent times, not being certified by copies, they cannot reflect the steps of the scientific development of this region, represent the phenomenon of human memory, both in the practical and theoretical source studies, demonstrating the modern sources of the situation in reality. At the same time, the publishing activities of the Buddhist monasteries could not be systematic, since the printing was very expensive and could not cover all segments of the loyal population, in addition, one can disagree with V.V. Minaev, since Buddhism cannot be the specifics of culture to a greater extent, since it is the spiritual basis of the philosophical views of believers, which helped to survive and maintain their traditions of faith in difficult periods of life and heavy year olds.⁹

Thus, the documents of the scientific archive of the Russian Geographical Society of category 9, inventory 1 (room 4, cabinets 12, regiments 1-2, the number of cases 55) indicate that all activities of society began in 1846, travel to Central Asia in the 2nd half of the XIX century, G. E. Grum-Grzhimailo on Lake Taurus, in 1856 P. Semenov-Tyan-Shan, N. Przhevalsky “Traveling in the Ussuri Territory, 1867-1869”, 1879-1880, 1876-1877. Geographers travelers in connection with competition between Russia and Great Britain for economic markets and raw materials for the initial accumulation of capital in industry development. The analysis of the actual material in the China collection shows

⁷ V.V. Minaev, (Ed), Materials of the International Scientific and Practical Conference. (2010). *Memory of the world: The historical and documentary heritage of Buddhism* (Moscow, November 25-26). RGGU, Moscow 2011.

⁸ V.V. Minaev, The welcome word of the first vice - rector is a vice-rector for the educational work of the Russian State Humanitarian University. *Memory of the world: the historical and documentary heritage of Buddhism. Materials of the International Scientific and Practical Conference* (Moscow, November 25-26). RGGU, Moscow 2011.

⁹ *Ibidem.*

descriptions of Kashgar, the Pamir, the Far East and the population of neighboring countries. So, Kasharov left sketches of ethnic groups inhabiting the space of Eurasia. Discharge 9, inventory 1, No. 32, 356 p., The collection (category) was formed in 1895 by F. M. Istomin, the inventory was compiled on October 7 in 1939 F.I. Gil. The theses of Manjuria, the manuscripts in the Manjur and Mongolian languages in 13 parts, are also interesting in the Astrakhan province of drawings of Chirideev. Zelenin created a 3-languid reference point on the RGO card cabinet, which fixes the whole path of development of historical archeography in domestic and foreign source studies.

Consequently, the fundamental compilation of cards on historical geography, the indicators of documentary essays, the actual material of historiography form the funds of the Russian Geographical Society. Clause second.

Point Two. Turning to the scientific heritage of the country's archives, a characteristic feature of the research activities of scientists is the collection and analysis of texts. According to the head of the department of the KU OO "Historical Archive of the Omsk Region" L.I. Ogorodnikova in the archive funds there are documents of the XVIII century. On the entry into the Russian citizenship of the Kalmyks, namely, in the Foundation of the "Military-Living Chancellery of the Commander of the Siberian Border Lines", these documents were written by a row (outgoing 01-20/1388), Director of the Regional State Research Institute N. Kulbaev reports that the State Archive of Aktobe Region Acts of Documents transferred Acts From the CASA CASSR during the Great Patriotic War there are no (outgoing 01-14/117), therefore, only the private and home archives of citizens reflect a large layer of the most important events of domestic history.

Issues of acceptance and transfer of documents of the Archival Fund "Management of the Kalmyk people" to the Astrakhan Gosarchiv, from which are reflected according to the act of transferring documents from the aha to the TsASSR dated 09/28/1960 of the Foundation No. 814 "Management of the Kalmyk people" consisting of 5690 archival affairs for 1797- 1918 and inventories No. 1-9 in the amount of 9 copies. In the sheet of fund No. F-814 Information on the movement of the fund's affairs: the receipt of the Fund in the Astrakhan Gosarchiv 08.02. 1952, 11/01/1952, 12/06/1952 - links to acts or other accounting documents are absent; The disposal of cases: transferred according to the qualifying list according to the act of 1948, 2431 units. hr.; It was left under the act of missing affairs of 02.02.1952 578 units. Hr., transferred according to the act of 01/15/1958 - 302 units. xp. There are no information about the receivers of documents (director of the GAAO M.I. Polyakova, proceeding No. 256/01-20).

Consequently, not all documentary heritage today can be considered in the strictly scientific component of the country's socio-political life, many issues remain poorly studied in the development of historical science of the Russian Federation.

Today, there is an urgent need to clarify the history of Russian sociocultural identity to additionally investigate the documents of the archive of the boundary office (central boundary archive) in order to clarify data in the spatial and temporary boundaries of migration processes of nomads in the south of Russia, when after the end of the surveying of each province according to the end of the surveying The decree of the Senate cross expedition of January 14, 1768¹⁰ was ordered to contain all the documentation in a special institution - at the Moscow Summary Office, in the boundary archive, which contains the first data on the movement of nomadic tribes from the east.¹¹ According to the data of the former director of the KU RK "National Archive" L.P. Kozhenbayeva, many data on the population and families of the Kalmyk people are missing in the archive due to the fact that the Justinsky district of KASSR was abolished in 1944, its territory was transferred to administrative subordination of the Nikolsky and Enotaevsky districts of the Astrakhan region, the territory of the Harbinsky village council became part of the Enotaevsky district of the Astrakhan region (outgoing - No. 159). For a request dated 10.24.2005 - For a request dated October 24, 2005 - No. 603 to provide a list of documents confirming the establishment of Soviet power in the Kalmyk villages of the Salsky district of the Don region (December 1917 - February 1919), the archive of the administration of the Salsky district of the Rostov region said that it does not have information, t to the pre-war archive was not preserved in connection with the occupation of the Salsky district from July 31, 1942 to January 22, 1943 The basis: fond 8, opis 1 "Historical certificate". Outgoing - No. 8 dated November 3.2005. The document was signed by the head of the sector of the archive of the administration of the Salsky district S.V. Shmatko. The state of knowledge on the issue under study is limited to the research of A.V. Korotkov, V.D. Polikarpov, V.G. Bukhert, who repeatedly raised and considered these circumstances in the study of the formation of archival business in the USSR-RF¹² an insignificant range of different points of view on this issue, the limited scope of the examination of the value of documents at the state archival service allows today let's talk about the creation of a new structure in Russian science.¹³

According to the Federal Security Service of the Russian Federation, deputy chief of the archive Yu. N. Titov was given information that the Central Archive of the FSB of the Russian Federation is stored 18 declassified cases,

¹⁰ G.N. Lanskoj, Standardization of access to archival documents in Russia of 20th - beginning of 21st century. Experience, objectives and issues of development. *History and Archives*, 1, 2019, 102-113.

¹¹ T.I. Khorhordina, Archive in the formation of historical consciousness and Russian sociocultural identity. *Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference September 22-23, 2021. Archive in society - society in the archive*, 14-20. ChSU, Chelyabinsk 2021.

¹² V.G. Bukhter, *Archive of the boundary office (1768-1918)*. RSU, Moscow 1997; V.D. Polikarpov, *The initial stage of the Civil War (history of study)*. Science, Moscow 1980; A.V. Korotkov, Military archives for the first time of the years of Soviet power (1918-1921). *Soviet archives*, 4, 1960, 56-65.

¹³ *Ibidem*.

which contains archival documents of 1922-1927, regarding the history of Kalmykia (outgoing 10/A-4282). 1919 was the year of the decree on the destruction of archival documents in the regions when an order of the People's Commissariat for Military Affairs was issued - No. 237 of March 27, 1919. All cases were not subject to announcement were destroyed.¹⁴ On March 31, 1919, the Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR - No. 487 "On the storage and destruction of archival affairs" was published, which indicates the destruction of all completed cases of Soviet institutions, professional and cooperative unions, which were preserved for no more than 5 years and were subject to destruction.¹⁵

Documents of modern archival funds of the country may not fully reflect the reconstruction, the recovery period and the historical and geographical zoning of the territory of Russian history in space and time. The ideas of strengthening Russian national identity should reflect modern theoretical and methodological problems in the development of provisions in the context of post-non-classical science-these are cultural, value and institutional levels in the development of state national policy in the continuity of generations.

Point Third. The reason for the reduction in the number of documents in the history of the country's archives is the Soviet period. So, on September 12, 1919, the Circular letter of the GAD on the destruction of archival funds in the country was published.¹⁶ This was due to the retreat of units of the Red Army during the Civil War in Russia. The country was originally destroyed by 10 thousand pounds of cases, then 40 thousand pounds of cases, act - No. 8 of November 14, 1919.¹⁷

Therefore, many artifacts could not reach our era, sinking to eternity, they cannot testify to those days today, and that era of heavy Godin, not waste emotions, taking the culture of innovation and the achievements of the majority of the population, in the formation of new personnel in the country in the development of history Russian statehood. The ideas and scientific heritage of individuals, large scientists, the features of their scientific creativity have not survived to this day. The modern history of science cannot be epistemologically objective with an increase in interest in the political history of modernity without the reflection of intellectual changes in the field of the entire research space and the modern paradigm of cognition of the past in the source studies and archival studies of the Russian Federation, the more problematic the increase in the volume of prerevolutionary funds in the archives of the Russian Federation is

¹⁴ People's Commissariat for Military Affairs of the RSFSR. *Order No. 237 of March 27, 1919*. Moscow: Protocol - No. 11 (clause 5) meetings of the College of the People's Commissariat of the RSFSR of April 13, 1918. GARF. Fond. A-353. Op. 2. d. 122, 1919.

¹⁵ SNK RSFSR, *Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR "On the storage and destruction of archival affairs of March 31, 1919"* (No. 487). GUAD-EGAF, Moscow 1919.

¹⁶ GUAD, *The circular letter of the GUAD "On the destruction of archival funds dated September 12, 1919"*, GUAD. Moscow 1919.

¹⁷ GUAD, *Submarine act of November 14, 1919. (No. 8)*. GUAD, Moscow 1919.

currently problematic.

Point Fourth. The second reason for the difficult situation in the historiography of the regions associated with Germany after the collapse of the USSR is the publication of texts with the ancient date of publication in the form of execution and their replication by the Gothic font of the medieval period, which complicates the work of the modern researcher, falsifies the chronology of the development of historiography, in general. In the end, we see a distortion of reality and the ghostly contour and its slightly updated education, this requires an additional examination at the time of research.¹⁸ In fact, a state economic crime occurred in the country, when the issues of raising and renewal of culture were resolved at the expense of the country's population, pensioners and employees, children and disabled childhood, etc.

In connection with the transition to computer support, the question of the modern ratio of computer and practical source studies, the informatization of the digital era, which should carry not illiterate copying and replication of sources, but first of all, fixing the statistics of the population of the regions and as applied practical significance in which special status The role of the user should be indicated.

The introduction of computerization of production in the country, on the one hand, allows you to accurately record and save data, on the other hand, leads to hiding the signs of documents, the lack of quality of their display and manufacturing techniques, which makes it possible for the publicity of their maintenance, but does not allow them to reflect their authenticity of origin. Therefore, the use of the network is possible either with a new full technical equipment, or only as a method in the form of a quantitative analysis of documentary statistics.

Point Fifth. However, the problem of Russian national identity has not been realized, the newcomer of Russia still existing comparative nature, the general synthesis of the nation was undertaken: the authors - G.F. Miller, A. L. Schlezer, A. R. Falk, I. Georgy, A. Bastin, A.N. Anuchin, I.N. Danilevsky, E. Taylor, A. Morgan, P. Pallas, V.I. Lenin, I.V. Stalin, V. Bogoraz, L. Steinberg, V. Yshchhen, S. Tokarev, S. Tolstov, L. Gumilyov and Yu. Bromley, S. Harutyunov and V. Tishkov. Thus, the director of the Museum of Anthropology and Ethnology named after Peter the Great (Kunstkamera) RAS, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences Andrei Vladimirovich Golovnev nominated the project of the trajectory of the national idea in multi-folk Russia. Firstly, this concept is associated with statehood, analysis of the nationality, with the position and angle of each nation during its integration in the extraction of concepts from reality. In fact, considering the problem of the modern study of the issues of anthropology of movement, a return to the people as part of the

¹⁸ E.A. Romanova, Classics and modernity: influence of the works of V. N. Avtocratov on the development of the theory and practice of examining the value of documents and the acquisition of archives. *Domestic archives*, 2. 4, 2023.

Soviet ethnography course is an image of the space of peoples in European and Central Asian culture, considering Russian national identity in the context of modern, post-classical science, determining its conceptual foundations, substantiating the regulations of the coexistence of Russian national and ethnocultural identity, as the grounds for the unity and solidarity of the polytonic Russian society and the level of supranational identity in the context of globalization. The whole system of Russian education through which knowledge is transferred to society, since the analysis of its social nature indicates social transformations and identifying the influence of this phenomenon on society, forming and acting on the state as a purposeful process of education and training in the interests of a person, society, and accompanied by a statement of achievement. Students of the educational levels of knowledge and qualifications established by the state with the complication of the system of higher professional education and the expansion of its system, which raises the role and significance of the status of the Russian language in society. Secondly, the result of George's ethnographic research was a detailed illustrated description of the nationalities inhabiting Russia. This work was released in St. Petersburg in 1776-1780 in German called "Beschreibung Aller National desuressischen Reichs, Ihrer Lebensart, Gebräuche, Kleidung und üben merkwürdigke religion, customs, dwellings, clothes and other differences". Partially, he was transferred to Russian and went under the title "Description of all in the Russian state of living peoples, as well as their everyday rites, ver, habitations, dwellings, clothes, and other memorials. "The description consisted of four parts:

- *Part one.* About the peoples of the Finnish tribe, known for the history of the Russian under the common name of the Russians.

- *Part two.* About the peoples of the Tatar tribe and other still unresolved origin of the Northern Siberian.

- *Part is the third.* About the peoples of Semoyad, Manjur and Eastern Siberian, as well as about Shaman law.

- *Part four.* About the peoples of the Mongolian, about Armenians, Georgians, Indians, Germans, Poles and the dominant Russians, describing all the named Cossacks, as well as the story of small Russia and the purchase of Courland and Lithuania.

This work was the first combined ethnographic description of Russia. Catherine II, highly appreciating the works of George.

There is no doubt that the scientists-travelers of German, Danish, Swedish origin had a great influence on the formation of the scientific formation of naturalism in the Russian Empire, they participated in the construction of St. Petersburg, the creation of schools from apprentices and students, copyright schools in the Imperial Academy of Sciences of the Russian Empire, But - raises the question of why ancient texts and translations are preserved only in Germany with its complete destruction during the Great Patriotic War? Why are the archives in Poland not preserved, there is no legacy of Chopin, Copernicus and many other outstanding people, with much less destruction and tragic

consequences of hostilities in Europe? After all, long periods of Soviet history, archival documents were subject to debiting and periodic destruction for a period of 75 years.¹⁹

We are talking about the purposeful destruction in huge volumes of complexes of archival documents - form lists, maps of the First World War, files of a Separate internal guard corps, reports on the status of troops, materials of recruitment kits, orders for the military department, monthly reports on the status of regiments, etc.²⁰

The first collections of collecting letters of different cultures of peoples of various eras, starting from 1801, the collection of Peter Petrovich Dubrovsky, then Adelong, Nikolai Nikolaevich Rumyantsev, in 1802-1936. Neographic subject fields of research were published in the center of scientific research. It is unequivocally that foreign scientists have made a great contribution to the formation and collecting of the integrity of Russian history, to cultural and educational historiography and the accumulation of the first information and data about the Russian Empire, but this was not the science of the Russian Empire, it was only an informative review. There were not enough personnel, financial support, educational institutions in Russian history in the subject activities of scientists. In modern conditions, the influence of electronic means of communication on historical education is huge. Historical information is translated into digital format, and not only archives and libraries will accumulate knowledge about the past, but electronic database storage facilities. Written memory gives way to electronic memory, and the development of Internet technologies provides access to it with a huge number of users who have new media, today are network subjects of historical knowledge. The knowledge of history in a digital turn acquires new meanings, methods and forms, which requires new approaches and cognitive activity within the framework of historical epistemology. New ways to know the past appear. Historical epistemology is a historical study of knowledge and at the same time theoretical and cognitive analysis of history.

Discussion

The results of the scientific activity of scientists in the field of archeography were the process of expanding the subject field of research. So, Nikolai Petrovich Likhachev collected samples of letters of the entire history of mankind, its collection contains monuments of oriental studies, then the Museum

¹⁹ The main archival management under the Council of Ministers of the USSR. *The list with the storage periods of the main archival department under the Council of Ministers of the USSR and the organizations subordinate to it dated April 29, 1976*: the USSR: the main archival management under the Council of Ministers of the USSR-EGAF, 1976.

²⁰ T.A. Shcherbinina, On the destruction of particularly valuable archival documents. *Domestic archives*, 2, 1993, 24-28.

of Paleography of the Academy of Sciences of the USSR is later opened on the basis of the institutionalization of private collections, Adelong creates the Leningrad branch of the Institute of the Book and then transfer it to the academic institution of the Institute of History in Hermitage, to the department of oriental manuscripts. In connection with the opening of the Internet portal of the Grabar Academy in Europe for medieval letters of the letter, the history of the second half of the nineteenth and early XX centuries remained key monuments for a long period of time. With the help of 3 d reconstruction, the methods of emphasizing IRLI RAS are considered. The first Novgorod chronicle dates back to the 1st quarter of the XVIII century, "The Omsk Regional Museum of Fine Arts Yu. L. Vrubel "indicates that Western European projects characterize eyewitnesses of letters, where a written script was created in the form of a collection of artifacts, which is located on the Internet portal as Internet resources, which creates the possibilities of intercultural interaction.

And only in a separate direction in the works of M.M. Bachtina, V.S. Bibler was examined by dialogues of consciousness and the formation of historical thinking, Rusen York showed and presented contacts of communication. A new approach in the description of history, focusing on the relationship of contacts and differences, the formation of new cultural values, representing the form of not dominant and not a promising cartoon, but only a communicative story in which the focus of research will combine the connections of history and culture.

Summary

Thus, as a result of the study using analytical examination and documentary analysis, we came to the conclusion that facsimile prints that did not have signs of documents were included in the country's archival funds. In the framework of historical epistemology, a historical study of cognitive activity can be called, as well as the study of the specifics and problems of historical knowledge, which allowed us to identify this problem of study.

After prolonged silence, for the first time in the country, this issue was considered at the II International Historical Forum in St. Petersburg (10.10.-16.10.2022). The work of the forum was academic in nature, since it showed that it is impossible to avoid complex issues in historical and cultural standards of Russian history in order to form a worthy generation. In accordance with the legislation of the Russian Federation of June 28, 2014 - No. 172-Ф3 "On Strategic Planning in the Russian Federation", a decree of the President of the Russian Federation was issued - No. 809 "On approval of the foundations of state policy to preserve and strengthen traditional Russian spiritual and moral values"

of 9 November 2022²¹, In which, on the basis of the patriotic education of the new generation, the question was raised about strengthening spiritual and moral values and the need to move away from the presentation from the mythologization and falsification of the historical process, to explore the most relevant and demanded periods with numerical and quantitative indicators of social development, the creation of legal and organizational foundations to ensure cultural The identity of all peoples and ethnic communities of the Russian Federation and the preservation of ethnocultural and linguistic diversity. The scientists of the country represented national identity common to all peoples of the Russian Federation. New conditions of cognition are created.

This is a new level of theoretical comprehension of problems, updating approaches to the study of the history of the Russian language - expanding the geographical framework of the research field, rethinking the old areas in the study of the phenomenon of oral speech in the Russian Federation, the experience of the existence of the diaspora groups of Russian abroad, in isolation from the main ethnic territory, its features and its features and its features and its features. specifics in the forms of the social dialogue of cultures and social existence. The meaning of its research and additional introduction into scientific circulation is that it allows you to consider the purification of research from the manifestation and falsification of the object of study on the basis of documentary examination, to show in the analytical analysis the use of real artifacts of eras: archaeological, field, ethnolinguistic, folklore, truly historical documents for the analysis of chronological periods of development of Russian history. The introduction of the correct accompanying documentation of archival funds will create linguistic objectivation, additionally consider the pragmatic functions and socio-cultural contexts of the identity of the personality of the eras, with the increase in the legitimacy of state regulation of the spiritual values of nations.

Thus, the history of Europe for a long period determined the events and directions of Russian history (revolution, war, the formation of political parties) and only now approaches in the study of Russian history are formulated how to show the history of Russia as a new independent and strong state. This period was called in historiography as a spatial turn, which is not dependent on Eurocentrism and the influence of European science as a whole, when the cultural transfer of values has ended and key problems focus on getting rid of the practice of borrowing and transfers. The new story reflects the dialogue of historical development based on the contacts and differences of cultures in the history of mankind, refusing to dominate multiprofic relations, broadcasting the history of the world in aggregate, determines the focus of modern research, which is concentrated on the research positions of 193 peoples living in 89 regions in the Russian Federation. Due to the fact that modern sources cause many disputes,

²¹ Council of the Federation. The State Duma. President of the Russian Federation, *On the approval of the foundations of the state policy for the preservation and strengthening of traditional Russian spiritual and moral values (No. 809)*. Federation Council, Moscow 2022.

precedents and reflect various methodological positions, with the formation of new areas of historiography and source studies, a modern concept of research is formed, covering the issues of setting up archives with documents of personal origin, which are in private ownership of citizens, finally preserving documents its relevance in the field of secret documentation, it is necessary to take into account their number on the collection principle when working with sources of the history of the region. The study made it possible to show the need to develop archeography and neography, the introduction of specialized internal catalogs for official use, the creation of comments on newly arrived documents and with references to originals with certified copies. Many issues of restoration and reconstruction of the past historical development depend on space technologies in scanning the surface of the Earth. So, today there are still no traces of the first expeditions of the priests in Tibet, the burial of the Starokalmyk and ancient Mongol antiques during the civil war, in battles with Kochubu and during the depressed peoples to Siberia, the export of the amber room during the war, as well as burial, as well as burial The ancient artifacts of the Kremlin chambers during the retreat of the Polish-Lithuanian invasion along the Old Smolensk road, the statistics of the wounded EG 375 RB of the hospital, which operated in the territory of the South of Russia during the Great Patriotic War and others. It is separately necessary to identify the issue of audiovisual documents in the archive of the Republic of Kazakhstan, since from the point View of completing the documents of the Archival Fund of the Russian Federation, the organization and their storage at the present stage reflects not only the restructuring of the country's state archives, but also the essence, realization, comprehension of the latest history.²² The relevance of documenting the latest history of Russia covers large scales - this is work not only in standardizing access to the country's archival documents²³, but also their digital processing, which is a new phenomenon of their storage.²⁴

Many documents still remain poorly studied in the documentary past of private collections of the country's population. The mass distortion of the periods of Soviet history still prevails and has a place to be in the science of the Russian Federation, does not allow researchers today to reflect many periods of historical formation of domestic history and the history of regions, which have long been left without analysis, analytics and response. In accordance with the Federal Law of October 20, 2022 - No. 402-ФЗ "On the intangible ethnocultural property of the Russian Federation" of the President of the Russian Federation on the preservation of the identity of the cultures of the peoples of Russia, which is

²² Z.P. Inozemtseva, Reorganization in the state archives acquisition. Essence, realization, reflection (Russian Federation, 1960-1980). *History and Archives*, 1, 2019, 77-89.

²³ G.N. Lansky, Standardization of access to archival documents in Russia of 20th - beginning of 21st century. Experience, objectives and issues of development. *History and Archives*, 1, 2019, 102-113.

²⁴ G.A. Dvoenosova, Digital document: the old entity in a new phenomenon. *History and Archives*, 1, 2020, 115-126. doi: 10.28995/2658-6541-2020-1-115-125.

aimed at exercising the constitutional right of citizens to access the cultural values and constitutional obligation of every Russian Take care of the preservation of historical and cultural heritage.²⁵ Therefore, the question of the cataloging of archival funds on the industry principle of the Scientific Center of the South of Russia arose in the creation of a thematic classifier by rubricators due to the mixed construction and topics of sources of individual archives. The further development of science depends on the creation of the entire information database of the documents of military hospitals, the restoration of the lists of war children, the rear workers, the inhabitants of the occupation and front - line zones, and the complexity of the task is difficult to evaluate. The correct execution and analysis of documents is still waiting for the organization and formation of individual funds of the country, or the creation of separately taken phonetic laboratories with accurate links to the archeography of originals. Ultimately, we see a distortion of reality and the ghostly contour and its slightly updated education, today in modern science an additional examination is required at the time of documentary research.

Speaking of a digital turn in the knowledge of history, we mean something more than the instrumental effect of the use of digital technologies in historical research. The epistemological problem of digital technologies unfolds not only and not so much within the boundaries of the object used, but also in the totality of new knowledge of the historical process. The specifics of the socio-group identity of the history of Russia reflects the formation of not nation-shows and nationality at the present stage of development, but the creation of all-Russian civil identity in the system of political support for the national security of the Russian Federation.²⁶

The term “digital turn” describes the change of research orientation in the study of knowledge and is associated with the study of the influence of communication forms on the production of knowledge.²⁷

With the transition to new IT technologies, it is necessary to expand the circle of information and technological prospects based on Russian software products that allow you to increase the scope of quantitative and statistical research methods, evidence of scientific work, to bring to a new level research issues, to create its own layer of world culture, based on their values and spiritual achievements in the development of society.

We need a strong Russia and the powerful history of Russian statehood in these facts based on genuine archaeological achievements, the spiritual values of the new era of the real events of the documentary heritage of the past.

²⁵ Council of the Federation. The State Duma. President of the Russian Federation. *On the intangible ethnocultural property of the Russian Federation of 20.10.2022 (No. 402)*. Federation Council, Moscow 2022.

²⁶ Historical and Archival Institute of the Russian State University for the Humanities, *Review of the article by M.V. Yanova of December 22.12.2022. No. 2*. Moscow 2022.

²⁷ D.S. Artamonov & S.V. Tikhonova, Historical epistemology in a digital turn. *Philosophical analytics of the digital era*, 56-57. Saint Petersburg State University, 2020.

Zaključak

Dakle, kao rezultat istraživanja koristeći analitičko ispitivanje i dokumentarnu analizu, došli smo do zaključka da su faksimilni otisci koji nisu imali oznake dokumenata uključeni u arhivske fondove zemlje. U okviru historijske epistemologije, historijsko istraživanje kognitivne aktivnosti može se nazvati, kao i proučavanje specifičnosti i problema historijskog saznanja, što nam je omogućilo da identifikujemo ovaj problem istraživanja.

Nakon dugog ćutanja, po prvi put u zemlji, ovo pitanje razmatrano je na *II Međunarodnom historijskom forumu u Sankt Peterburgu* (10.10.-16.10.2022). Rad foruma bio je akademske prirode, jer je pokazao da nije moguće izbjeći složena pitanja u historijskim i kulturnim standardima ruske historije kako bi se formirala dostojna generacija. U skladu sa zakonodavstvom Ruske Federacije od 28. juna 2014. - br. 172-ФЗ jO strateškom planiranju u Ruskoj Federaciji”, doneta je uredba predsjednika Ruske Federacije - br. 809 “O odobrenju osnova državne politike za očuvanje i jačanje tradicionalnih ruskih duhovnih i moralnih vrijednosti” od 9. novembra 2022. godine, u kojoj je, na osnovu patriotskog obrazovanja nove generacije, postavljeno pitanje jačanja duhovnih i moralnih vrijednosti i potrebe da se odstupi od predstave o mitologizaciji i falsifikaciji historijskog procesa, kako bi se istražili najrelevantniji i najtraženiji periodi sa numeričkim i kvantitativnim pokazateljima društvenog razvoja, stvaranje pravnih i organizacionih osnova za obezbeđivanje kulturnog identiteta svih naroda i etničkih zajednica Ruske Federacije i očuvanje etnokulturne i jezičke raznolikosti. Naučnici zemlje predstavili su nacionalni identitet zajednički za sve narode Ruske Federacije. Stvaraju se novi uslovi kognicije.

Ovo je novi nivo teorijskog razumevanja problema, ažuriranje pristupa proučavanju historije ruskog jezika - širenje geografskih okvira istraživačkog polja, preispitivanje starih oblasti u proučavanju fenomena usmenog govora u Ruskoj Federaciji, iskustvo postojanja dijasporskih grupa Rusa u inostranstvu, u izolaciji od glavne etničke teritorije, njene karakteristike i specifičnosti u oblicima socijalnog dijaloga kultura i socijalnog postojanja. Značaj njegovog istraživanja i dodatno uvođenje u naučnu cirkulaciju je u tome što omogućava razmatranje pročišćenja istraživanja od manifestacija i falsifikacije objekta istraživanja na osnovu dokumentarnog ispitivanja, da se u analitičkoj analizi pokaže korištenje stvarnih artefakata epoha: arheoloških, terenskih, etnolingvističkih, folklornih, zaista historijskih dokumenata za analizu hronoloških perioda razvoja ruske historije. Uvođenje ispravne prateće dokumentacije arhivskih fondova stvorice jezičku objektivaciju, dodatno razmatrati pragmatične funkcije i sociokulturne kontekste identiteta ličnosti epoha, uz povećanje legitimiteta državne regulative duhovnih vrijednosti naroda.

Dakle, historija Evrope je tokom dugog perioda određivala događaje i pravce ruske historije (revolucija, rat, formiranje političkih partija), a tek sada se pristupi u proučavanju ruske historije formulišu tako da prikažu historiju Rusije kao novu nezavisnu i snažnu državu. Ovaj period se u historiografiji naziva

prostornim obratom, koji nije zavistan od eurocentrizma i uticaja evropske nauke kao cjeline, kada je završio kulturni transfer vrednosti i ključni problemi se fokusiraju na oslobađanje od prakse zaduživanja i transfera. Nova priča odražava dijalog historijskog razvoja zasnovanog na kontaktima i razlikama kultura u historiji čovječanstva, odbacujući dominaciju multiprofesionalnih odnosa, prenoseći historiju svijeta u cjelini, određuje fokus savremenog istraživanja, koje se koncentriše na istraživačke pozicije 193 naroda koji žive u 89 regiona Ruske Federacije.

S obzirom na to da savremeni izvori izazivaju mnoge sporove, presedane i odražavaju različite metodološke pozicije, uz formiranje novih oblasti historiografije i proučavanja izvora, formira se savremeni koncept istraživanja, koji obuhvata pitanja uspostavljanja arhiva sa dokumentima ličnog porijekla, koji su u privatnom vlasništvu građana. Konačno, očuvanje dokumenata ima svoju relevantnost u oblasti tajne dokumentacije, potrebno je uzeti u obzir njihov broj na principu prikupljanja kada se radi sa izvorima historije regiona. Istraživanje je omogućilo da se pokaže potreba za razvojem arheografije i neografije, uvođenje specijalizovanih unutrašnjih kataloga za službenu upotrebu, kreiranje komentara o novopridošlim dokumentima uz reference na originale sa ovjerenim kopijama.

Mnoga pitanja restauracije i rekonstrukcije prošlog historijskog razvoja zavise od prostornih tehnologija u skeniranju površine Zemlje. Tako, danas još uvijek ne postoje tragovi prvih ekspedicija sveštenika u Tibet, sahrane Starokalmyčkih i antičkih mongolskih artefakata tokom građanskog rata, u bitkama sa Kočubom i tokom deportacije naroda u Sibir, izvoz Jantarne sobe tokom rata, kao i sahrane drevnih artefakata iz Kremljskih odaja tokom povlačenja poljsko-litvanske invazije putem Starog Smolenskog puta, statistika ranjenih EG 375 RB bolnice koja je radila na teritoriji Juga Rusije tokom Velikog otadžbinskog rata i drugi. Posebno je potrebno istaći pitanje audiovizuelnih dokumenata u arhivu Republike Kazahstan, jer iz perspektive završetka dokumenata Arhivskog fonda Ruske Federacije, organizacija i njihovo čuvanje u trenutnoj fazi odražavaju ne samo restrukturiranje državnih arhiva zemlje, već i suštinu, realizaciju, razumjevanje najnovije historije. Relevantnost dokumentovanja najnovije historije Rusije obuhvata velike razmere – to je rad ne samo na standardizaciji pristupa arhivskim dokumentima zemlje, već i njihovoj digitalnoj obradi, što je novi fenomen njihovog čuvanja.

Mnogi dokumenti i dalje ostaju slabo istraženi u dokumentarnoj prošlosti privatnih kolekcija stanovništva zemlje. Masovna iskrivljenja perioda sovjetske historije i dalje preovladavaju i prisutna su u nauci Ruske Federacije, što ne omogućava istraživačima danas da reflektuju mnoge periode historijske formacije domaće historije i historije regiona, koji su dugo ostali bez analize, analitike i odgovora. U skladu sa Saveznim zakonom od 20. oktobra 2022. - br. 402-Φ3 “O nematerijalnom etnokulturnom blagu Ruske Federacije”, predsednika Ruske Federacije o očuvanju identiteta kultura naroda Rusije, koji je usmeren na ostvarivanje ustavnog prava građana na pristup kulturnim

vrednostima i ustavnu obavezu svakog Rusa da brine o očuvanju historijskog i kulturnog naslijeđa, postavlja se pitanje katalogizacije arhivskih fondova prema industrijskom principu Naučnog centra Juga Rusije kroz kreiranje tematskog klasifikatora od strane rubrikatora, zbog mješovite konstrukcije i tema izvora pojedinačnih arhiva.

Dalji razvoj nauke zavisi od stvaranja cjelokupne informacione baze dokumenata vojnih bolnica, obnove spiskova ratne djece, radnika u pozadini, stanovnika okupiranih i frontovskih zona, a složenost zadatka je teško ocjeniti. Ispravna obrada i analiza dokumenata još uvijek čekaju na organizaciju i formiranje pojedinačnih fondova zemlje, ili na stvaranje posebno uzetih fonetskih laboratorija sa tačnim vezama na arheografiju originala. Na kraju, vidimo iskrivljenje stvarnosti i fantomski kontur i njegovo blago ažurirano obrazovanje, a danas je u savremenoj nauci potrebna dodatna provjera u trenutku dokumentarnog istraživanja.

Govoreći o digitalnom obratu u saznanju historije, mislimo na nešto više od instrumentalnog efekta korištenja digitalnih tehnologija u historijskim istraživanjima. Epistemološki problem digitalnih tehnologija se ne odvija samo i ne toliko unutar granica korištenog objekta, već i u totalitetu novog saznanja historijskog procesa. Specifičnosti socio-grupnog identiteta historije Rusije odražavaju formiranje ne nacionalnih prikaza i nacionalnosti u trenutnoj fazi razvoja, već stvaranje sve-ruske građanske identiteta u sistemu političke podrške nacionalnoj bezbjednosti Ruske Federacije.

Termin "digitalni obrat" opisuje promenu istraživačke orijentacije u proučavanju saznanja i povezan je sa proučavanjem uticaja oblika komunikacije na proizvodnju saznanja.

Sa prelaskom na nove IT tehnologije, potrebno je proširiti krug informatičkih i tehnoloških perspektiva zasnovanih na ruskim softverskim proizvodima koji omogućavaju povećanje obima kvantitativnih i statističkih istraživačkih metoda, dokaza naučnog rada, kako bi se istraživačka pitanja podigla na novi nivo, stvorio sopstveni sloj svjetske kulture, zasnovan na sopstvenim vrijednostima i duhovnim dostignućima u razvoju društva.

Potrebna nam je snažna Rusija i moćna historija ruske državnosti u ovim činjenicama zasnovanim na istinskim arheografskim dostignućima, duhovnim vrijednostima nove ere stvarnih događaja dokumentarnog naslijeđa prošlosti.

BIBLIOGRAPHY/BIBLIOGRAFIJA

1. Anisimova M.A, Golyeva A.A, Tsutskin E.V. & Chichagova O.A, On the divergence of the age of wood between radiocarbon analysis and historical-archeological chronology. *Bulletin of the Institute*, 1, 2000, 204-211.
2. Artamonov D.S. & Tikhonova S.V, Historical epistemology in a digital tum. *Philosophical analytics of the digital era*, 56-57. Saint Petersburg State University, 2020.
3. Autonomous nonprofit organization "Center for Forensic Expertise and Studies" (ANO "Forensic Expert"), *The conclusion of a specialist based on the results of a study of the*

- statute of limitations of the creation of the document.* - No. 404/16. (p. 11). Moscow: Forensic expert, 2016.
4. Avtocratov V.N, Source and information approaches to the examination of the value of documents. *Materials of a scientific conference on completing documentary sources of state archives*, Part 1, 1976, 57-58;
 5. Bukhter V. G, *Archive of the boundary office (1768-1918)*. Moscow: RSU, 1997.
 6. Center for Tibetan culture and information, *Tibet: General review*. The center of Tibetan culture and information, 2000.
 7. Council of the Federation. The State Duma. President of the Russian Federation. *On the intangible ethnocultural property of the Russian Federation of 20.10.2022* (No. 402). Moscow: Federation Council, 2022.
 8. Council of the Federation. The State Duma. President of the Russian Federation. *On the approval of the foundations of the state policy for the preservation and strengthening of traditional Russian spiritual and moral values* (No. 809). Moscow: Federation Council, 2022.
 9. Dvoenosova G.A, Digital document: the old entity in a new phenomenon. *History and Archives*, 1, 2020, 115-126. DOI: 10.28995/2658-6541-2020-1-115-125
 10. GUAD, *Submarine act of November 14, 1919*. (No. 8). Moscow: GUAD, 1919.
 11. GUAD, *The circular letter of the GUAD "On the destruction of archival funds dated September 12, 1919"*, Moscow: GUAD, 1919.
 12. Historical and Archival Institute of the Russian State University for the Humanities, Review of the article by M.V. Yanova of December 22.12.2022. No. 2. Moscow 2022.
 13. Inozemtseva Z.P, Reorganization in the state archives acquisition. Essence, realization, reflection (Russian Federation, 1960-1980). *History and Archives*, 1, 2019, 77-89.
 14. Khorhordina T.I, Archive in the formation of historical consciousness and Russian sociocultural identity. *Materials of the All-Russian Scientific and Practical Conference September 22-23, 2021. Archive in society - society in the archive*, 14-20. Chelyabinsk: ChSU, 2021.
 15. Korotkov A.V, Military archives for the first time of the years of Soviet power (1918-1921). *Soviet archives*, 4, 1960, 56-65.
 16. Lansky G.N, Standardization of access to archival documents in Russia of 20th - beginning of 21st century. Experience, objectives and issues of development. *History and Archives*, 1, 2019, 102-113.
 17. Maksakov, V.V, *The history and organization of archival affairs in the USSR (1917-1948)*. Moscow: Science, 1969.
 18. Minaev V.V, The welcome word of the first vice - rector is a vice-rector for the educational work of the Russian State Humanitarian University. *Memory of the world: the historical and documentary heritage of Buddhism. Materials of the International Scientific and Practical Conference (Moscow, November 25-26)*. Moscow: RGGU, 2021.
 19. Minaev V.V. (Ed), *Materials of the International Scientific and Practical Conference. (2010). Memory of the world: The historical and documentary heritage of Buddhism (Moscow, November 25-26)*. Moscow: RGGU, 2011.
 20. Ministry of Education of the Russian Federation. *Order of 04.12.2000*. (No. 3497). Moscow: Ministry of Education of the Russian Federation, 2000.
 21. People's Commissariat for Military Affairs of the RSFSR. *Order No. 237 of March 27, 1919*. Moscow: Protocol - No. 11 (clause 5) meetings of the College of the People's Commissariat of the RSFSR of April 13, 1918. GARF. Fond. A-353. Op. 2. d. 122, 1919.
 22. Polikarpov V.D, *The initial stage of the Civil War (history of study)*. Moscow: Science, 1980.
 23. Romanova E.A. Classics and modernity: influence of the works of V. N. Avtocratov on the development of the theory and practice of examining the value of documents and the acquisition of archives. *Domestic archives*, 2. 4, 2023.
 24. Senate interior expedition. *Decree of the Senate cross expedition*, Moscow, Russian

- Empire: Senate Expedition, 1768.
25. Shcherbinina T.A, On the destruction of particularly valuable archival documents. *Domestic archives*, 2, 1993, 24-28.
 26. SNK RSFSR, *Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR "On the storage and destruction of archival affairs of March 31, 1919"* (No. 487). Moscow: GUAD-EGAF, 1919.
 27. Speransky A.D, On the theoretical foundations of the selection of documentary materials for state storage. *The works of a scientific conference on archival affairs in the USSR. Materials of the scientific and methodological conference of archivists of the RSFSR*, p 24. Moscow 1965.
 28. The main archival management under the Council of Ministers of the USSR. *The list with the storage periods of the main archival department under the Council of Ministers of the USSR and the organizations subordinate to it dated April 29, 1976: the USSR: the main archival management under the Council of Ministers of the USSR-EGAF*, 1976.
 29. Tsaplin V.V, Theoretical and practical issues of the examination of the value of documents. *Soviet Archives*, 3, 1966, 14-22.
 30. Tsaplin V.V, Theoretical foundations of the examination. *Proceedings of VNIIDAD*, 4, 9, 164-182, 1974.
 31. Yanova M.V, Problems of historiography in the world practice of modern oriental studies. *Bulletin of OSU*, 11(172), 2014, 233-237.
 32. Yanova M.V, New research of neography: urgent problems of archival oriental studies (on the example of modern oriental studies of the history of Kalmykia). *Historical and socio-educational thought*, 7(5) P.2, 2015, 108-123.

II

PRIKAZI // REVIEWS

Doc. dr. Šefko SULEJMANOVIĆ

Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla

E-mail: shevkos@yahoo.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94(497.6)"1941/1945" Jahić A. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.475>

**Adnan Jahić, IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA:
BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI (BOŠNJACI) U
DRUGOM SVJETSKOM RATU (1941-1945), Bošnjačka
nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju,
Zagreb 2023, 707 str.**

Knjiga profesora Adnana Jahića, pod nazivom *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, koja se pojavila u javnosti 2023. godine u Zagrebu, u izdanju Bošnjačke nacionalne zajednice za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, predstavlja iznimno vrijedno historiografsko djelo.

U ovoj voluminoznoj studiji, dr. Jahić se bavi jednom *intrigantnom* i nedovoljno istraženom temom, koja je, po mnogo čemu, bitna i zanimljiva, jer proučava važan period ljudske historije: Drugi svjetski rat. Već sam naslov knjige *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)* nagovještava traumatičan položaj Bošnjaka, kao jednog od tri bosanskohercegovačka naroda koji su se našli u kolopletu Drugog svjetskog rata. Knjiga obiluje dokumentarističkim podacima koji govore o položaju bosanskohercegovačkih muslimana, njihovim kušnjama, (ne)snalaženjima i stradanjima, pri čemu autor uspijeva u svom istraživačkom pristupu da drži događaje i procese na povijesno objektivnom rastojanju i terenu. Uprkos tako strogoj znanstvenoj opreznosti i akribiji, on daje *pronijeljive odgovore* na složene događaje i procese u vremenu velikih ljudskih stradanja i materijalnih razaranja, te devijantnih postupaka i kolaboracija s nepredvidivim ishodima.

U kvalitativnom smislu, knjiga dr. Adnana Jahića dostiže nesvakidašnji istraživački domet, koji *postavlja novi standard historičarima koji pišu o Drugom svjetskom ratu* (E. Greble). Već u uvodnom dijelu knjige (str. 15), autor obrazlaže motive za njeno pisanje i kaže: „Kombinirajući hronološki i predmetni pristup, u knjizi sam nastojao predstaviti glavne tokove i događaje koji su obilježili životnu zbilju Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu, od odnosa prema okupaciji i nastanku Nezavisne Države Hrvatske do njihovog mjesta i uloge u oslobađanju zemlje i neposrednom poratnom vremenu.“

Da bi se stekli kvalitetni uvidi u sadržaj ove knjige, važno je da bude pažljivo i studiozno u cijelosti pročitana, s posebnim osvrtom na *Uvod* i *Zaključna razmatranja*. U *Uvodu*, uz motive za pisanje knjige, autor na zanimljiv način obrazlaže način dolaska do historijskih izvora, većim dijelom *nekorištenih*, te knjiga i radova koji su mu otvarali nove horizonte istraživanja i otkrivali dubinu teme kojom se osmjelio znanstveno baviti. On se ne libi spomenuti i svoje prve radove na ovu temu, za koje i sam kaže da su ostali *na margini glavnih tokova bosanske historiografije* (str. 11).

Knjiga je napisana na 707 stranica štampanog teksta, s 2.427 podnožnih napomena, što dovoljno govori o ozbiljnosti pristupa ovom istraživanju. U strukturalnom pogledu, knjiga sadrži *Uvod*, dvadeset numerisanih poglavlja, *Nešto kao zaključak*, *Izvori i literatura*, *Indeks osoba* i *Indeks autora*. Poglavlja su jasno naznačena, metodološki pravilno oblikovana, te sadržajno eksplicirana relevantnom znanstveno-historijskom terminologijom. Do eksplicitnih rezultata istraživanja autor je došao koristeći se, uglavnom, historijskim izvorima koji su prvi put predloženi naučnoj i široj javnosti, kao i relevantnom i recentnom literaturom (periodika, memoari, dnevници, publikacije iz NOR-a, etc). Zналаčki je (iz)vršio selekciju izvora i literature, njihovu valorizaciju, kritičku obradu i interpretaciju, onako kako to i nalaže metodologija historijskih istraživanja.

Kao što je već spomenuto, pored *Uvoda*, knjiga sadrži dvadeset poglavlja. Iako su ona inherentna sadržaju knjige, svako čini zasebnu i potpuno zaokruženu tematsku cjelinu. Nazivi poglavlja su kratki, skoro lapidarni, a, istovremeno, tako jasno, s filigrantskom preciznošću, detektuju stožernu poruku izloženog sadržaja. Radi njihove važnosti i cjelovitog uvida u sadržaj knjige, smatramo korisnim da ih hronološkim redom navedemo na ovome mjestu: *I. Hrvatsko, najstarije i najčistije plemstvo*, *II. Svoji na svome*, *III. Novi narativi*, *IV. Hrvati pa muslimani? Muslimani pa Hrvati?*, *V. Malj iznad glave*, *VI. Nož*

Adnan Jahić

IZMEĐU ČEKIĆA I NAKOVNJA

Muslimani u Drugom svjetskom ratu

*ispod vrata, VII. Rezolucije, VIII. Novi muslimani, IX. Smrt u Podrinju, X. Milicije, XI. U čemu je spas?, XII. Srbofili, XIII. Smrt u Podrinju – repriza, XIV. Nevolje s Handžar divizijom, XV. “Godišnji odmor” Muhameda Pandže, XVI. U partizanskim redovima, XVII. Huskina vojska, XVIII. “Ahilova peta”, XIX. Zeleni kadar, XX. Epilog: krah nacionalizma i trijumf “boljševika”. Zatim slijedi XXI. poglavlje pod nazivom *Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade / Concluding Remarks [Zaključne napomene]*, te *Izvori i literatura / Indeks osoba i Indeks autora*. S obzirom na prostorna ograničenja, uobičajena za prikaz jedne knjige, analitički ćemo se osvrnuti samo na tri čvorišna poglavlja, po vlastitoj procjeni i izboru.*

U VII. poglavlju knjige, pod nazivom *Rezolucije*, autor se upušta u razmatranje i analizu jednog veoma složenog i slojevitog pitanja, koje je u historiografiji dosta neujednačeno, pa i divergentno interpretirano, od romantičarske autopercepcije pojedinih bošnjačkih historičara, do potpuno tendencioznih i impertilnih pseudohistorijskih tumačenja. Kao i svim pitanjima u ovoj knjizi, autor i ovom pristupa manirom krajnje odgovornog historičara, argumentirajući izvorima i recentnom literaturom svaku svoju tvrdnju, ne amnestirajući ni jednu stranu u sukobu od počinjenog zločina. Ono što je, pored ostaloga, obilježilo karakter Drugog svjetskog rata jesu i muslimanske rezolucije, koje, možda, najupečatljivije oslikavaju nerješivu političku enigmu muslimanskog naroda, koji se u vrtlogu krvavog rata potpuno nespreman našao između čekića i nakovnja. Iako su neki vođe muslimanskog naroda, ili “ološ i kriminalni tipovi”, bili upleteni u ustaške zločine, ne može se osporiti raspoloženje u Sarajevu, neposredno prije donošenja rezolucije, koje bilježi jedan informator “da muslimani imaju razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman odnos prema svojim bližnjim, makar ovi bili njihovi vjerski, pa i politički protivnici” (str. 199). U svim rezolucijama, od Prijedorke (23. 9. 1941) do Zeničke (26. 5. 1942) muslimani se “ograđuju od svih nedjela koja im se zlonamjerno pripisuju nad sugrađanima druge vjere...”, što upućuje na zaključak da su muslimani u svim dijelovima Bosne i Hercegovine bili sličnog raspoloženja. Ipak, ima historičara koji muslimanskim rezolucijama osporavaju kosmopolitski karakter, koji se, inače, često (pre)naglašava, tvrdeći da se u njima nedosljedno “guraju u stranu” (u)činjeni zločini muslimana i *bezakonje nad Srbima*, već se naglašavaju samo *nevine muslimanske žrtve*. Govoreći o navedenim rezolucijama, dr. Jahić *explicitite* kaže: „Za razliku od publicistike, kritička historiografija je iznijela rezerve u pogledu pozadine, svrhe i značenja muslimanskih rezolucija 1941. godine“ (str. 196).

U X. poglavlju, naslovljenom kao *Milicije*, autor nastoji osvjetliti položaj i ulogu oružanih muslimanskih formacija, involviranih u sistem hrvatske državne aparature, koja je imala svoje ratne ciljeve, kako teritorijalne tako i demografske, uglavnom militarističke naravi. Istina, muslimanske milicije, kao jedine (na)oružane formacije muslimana, nisu dovodile u pitanje “suverenitet” hrvatske države, bar u početku rata, a, s druge strane, ni hrvatskoj državi nije smetalo njihovo postojanje, dok su služile njihovim interesima, radi “čišćenja”

terena od ustanika. Njihovo postojanje podržavali su i Italijani, koji su “bili skloniji da pripadnici muslimanskih milicija ginu u okršajima s partizanima nego italijanski vojnici“ (str. 269). Uprkos takvoj podršci, nije ih redovno naoružavala ni hrvatska ni italijanska vlast, već su bili prinuđeni kupovati i nabavljati oružje za svoje pare “često puta i za svoj posljednji novčić“ (355). Izvjesno je da formiranje i djelovanje muslimanskih milicija nije bilo osmišljeno i organizirano s ekspanzionističkim namjerama od muslimanskih narodnih predstavnika. Formirane su primarno radi zaštite muslimanskog stanovništva od četnika i partizana, što potvrđuje i sljedeći navod: „Milicije, općenito, nisu bile protusrpski raspoložene, ali su vrlo brzo bile uvučene u hrvatsko-srpski antagonizam, ponajprije strahom od nadiranja četnika, koji su bili mnogo skloniji napadati i pljačkati muslimanska sela nego boriti se protiv ustaša i domobrana“ (str. 272). Uglješa Danilović, koji je bio jedan od istaknutih partizanskih komandanata, u svojim bilješkama, objavljenim poslije rata, govori da su se muslimanska sela u Hercegovini naoružavala i da su obrazovala svoje milicije, ali da to nisu činili kako bi vršili napade na srpska sela: „Naravno, bilo je izuzetaka...“, zaključuje Danilović. Iako se muslimanske milicije, uglavnom u bošnjačkoj publicistici i historiografiji, predstavljaju u “mirotvornom svjetlu“, dr Jahić u ovoj studiji navodi niz primjera koji dokazuju da one nisu bile *isključivo samozaštitne grupe seljaka i građana*, već da su njihove aktivnosti ponekada imale pljačkaški, pa i zločinački karakter, “u maniru divljih ustaša“, kao što je bio slučaj s napadom na *pravoslavno selo Zagorice* kod Rogatice. U haotičnom kolopletu Drugog svjetskog rata nisu sve milicije bile muslimanske, bilo je i katoličkih, *primjerice u selima oko Livna, Visokog i Kaknja* (267). Bilo je i početničkih muslimanskih milicija, kao što je ona pod rukovodstvom dr. Ismeta Popovca u okolini Konjica. Skoro u svim milicijama ubrzo se pojavio problem kontrole nad ljudima s oružjem u rukama, a koje se nerijetko, u dokonom vremenu i odsustvu stvarnog neprijatelja, usmjeravalo prema nedužnim i nezaštićenim civilima. Koliko god je formiranje muslimanskih milicija bilo motivisano nužnošću odbrane *sela i ognjišta* od četnika i partizana, historijski podaci govore da je bilo pripadnika milicije koji su bili skloni pljački, zlostavljanju stanovništva, pa i činjenju zločina, o čemu je navedeno više primjera u ovoj studiji. I na primjeru muslimanskih milicija reflektira se teško stanje muslimana koji su se u kompleksnosti Drugog svjetskog rata našli *između čekića i nakovnja*.

U XVI. poglavlju definiranog naslova *U partizanskim redovima* autor veoma studiozno obrazlaže ulogu i udio muslimana u partizanskim redovima, odnosno u Narodno oslobodilačkom pokretu (NOP). Početkom Drugog svjetskog rata, u koji je cijela zemlja bila uvučena, bosanskohercegovački muslimani su u najvećoj mjeri podržavali aktuelnu vlast Nezavisne Države Hrvatske (NDH), uglavnom iz dva razloga: počinjenih četničkih zločina nad njima i nepovjerenja prema partizanskom pokretu. U tom smislu, zanimljiva je izjava Muhameda Pandže, istaknutog sarajevskog teologa i osnivača jedne od muslimanskih milicija (*Muslimanski oslobodilački pokret*), koju je dao hrvatskoj policiji, da su muslimani suzdržani i nepovjerljivi prema partizanskom pokretu

“posebno iz vjerskih razloga“. Ma koliko bili stiješnjeni između dva destruktivna nacionalizma (srpskog i hrvatskog), muslimani nisu bili naklonjeni partizanskom pokretu s “internacionalnim predznakom“. Ovakvom njihovom opredjeljenju doprinosili su stavovi i tumačenje vjerskih predstavnika, odnosno uleme, o čemu govori i *Ramazanska poruka muslimanima Bosne i Hercegovine* Glavnog odbora “El-Hidaje“, “jer islam ne prihvata komunizam“ i muslimani ni na jednim izborima, iz ideoloških razloga, nisu glasali za komuniste. O tome se govori i u nizu drugih napisa u *Glasniku IVZ-a, Muslimanskoj svijesti* i sl.

Ma koliko muslimanski narod bio nepovjerljiv prema komunistima, njegov određeni dio, posebno mladi, priključio se partizanskom pokretu, što se može dovesti u vezu s dobro osmišljenom partizanskom propagandom, kao i vojnom regrutacijom, “poput one nasilno provedene u Posavini“ (str. 459). “Padom Tuzle“ početkom oktobra 1943. godine intenziviran je masovniji priliv muslimana u partizanske redove, što je bio glavni povod da se formira “posebna Muslimanska brigada, koja je sastavljena isključivo od muslimana“ (439). Vojni uspjesi partizana, sa sve “ubjedljivijim demonstracijama partizanske vojne sile“, ali i uspješno vođena komunistička politika, doprinijeli su pridobijanju muslimana u partizanske redove.

Na prvom zasjedanju ZAVNOBIH-a, održanom u Mrkonjić Gradu, u usvojenoj rezoluciji navedeno je, pored ostaloga, da Bosna i Hercegovina “nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska nego i srpska, i muslimanska i hrvatska (...) u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost svih Srba, Muslimana i Hrvata“ (str. 519). Iako su partizanske jedinice ulazile u teške vojne okršaje s muslimanskim milicijama, NOP nije isključivao mogućnost uspostavljanja njihove saradnje. Đuro Pucar Stari u martu 1944. godine, u depeši upućenoj Okružnom povjereništvu Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Sarajevo, kaže: “Muslimansku miliciju gledajte da neutrališete prema nama, a okrenete njihove puške protiv četnika“ (str. 516). Dobro (o)smišljena i vođena politika i propaganda sve je više ohrabivala muslimane da pristupaju NOP-u i oni su imali važnu ulogu u njegovom usponu i konačnoj pobjedi “u centralnoj južnoslavenskoj pokrajini“.

Rastakanje povjerenja između muslimana i Nijemaca započelo je još 1943. godine, kada muslimani uviđaju da njemačka vojska sve aktivnije saraduje s četnicima, u ambijentu sve slabije NDH, u čiju su snagu i zaštitu još uvijek gajili kakvu-takvu nadu. Uz kontinuirani četnički teror, koji je trajao od prvih dana rata, a u kojem su muslimane, posebno u gornjem Podrinju, ubijali i proganjali “kao divljač“, od 1944. godine se intenzivira i teror hrvatske i njemačke vojske nad muslimanima. U tako dramatičnom ratnom ambisu, četnici, u saradnji s katoličkom milicijom u selu Vukanovićima kod Kaknja, ubili su 71 osobu islamske vjeroispovijesti, “uključujući nekoliko imama i mualima i jednu stariju bulu“ (611). Kada je Vjekoslav Maks Luburić, sa širokim Pavelićevim ovlaštenjima, potkraj februara 1945. godine došao u Sarajevo, ovaj grad postao je “poprište nezabilježnog terora“, a stanovnici Sarajeva svjedoci „nevidenih prizora strave i užasa“. Ni Nijemci nisu zaostajali u masovnom teroru, naročito

u akcijama odmazde nad “četničkim selima“. U okolnostima ovako teških i neizvjesnih ratnih dešavanja i nespornog jačanja pokreta pod vođstvom komunista, muslimani se sve više priključuju NOP-u, s nadom i uvjerenjem da će doći do uspostave novog društveno-političkog poretka na bosanskohercegovačkim prostorima, koji će biti “humaniji i pravičniji od poretka Kraljevine Jugoslavije“ (613).

U XXI. poglavlju, naslovljenom *Nešto kao zaključak. Na razmeđu straha i nade*, autor analitički razmatra društveni položaj muslimana prije rata, njihova (ne)snalaženja u toku rata i stanje u okvirima nove Federativne Jugoslavije, ističući da su oni dočekali Drugi svjetski rat kao “osiromašena zajednica“, bez političkog vodstva “doraslog vremenu“, što je sve doprinijelo njihovom refleksnom i konfuznom postupanju u toku rata. Iako autor nastoji ostati konzistentan u naslovljenoj temi i vremenskom okviru Drugog svjetskog rata, na margini ovog rada spominje i nadanja muslimana u proklamovana prava o bratstvu i jedinstvu nakon rata. Međutim, veoma brzo su splahnula njihova očekivanja, kada se pokazalo da su kadrovi u Odjeljenju za zaštitu naroda (OZNA) i Upravi državne bezbjednosti (UDBA) dominantno bili iz reda srpskog naroda, što nije bilo nevažno za druge narode. Uspostavom takvog državnog poretka, postupci muslimana u ratu (pre)naglašeno su se stavljali u kontekst nametnutog režima ustaške države kao i njihova ratna uloga u muslimanskim milicijama i drugim vojnim formacijama, poput ustaške postrojbe “Crna legija“ satnika Jure Francetića, “Handžar divizije“ etc. Uz veliki broj likvidacija “državnih neprijatelja“ netom nakon rata, uslijedili su i sudski procesi “hizmečarima“ propalih režima, među kojima su bili i istaknuti muslimanski intelektualci i vjerski službenici. U jednom dijelu ovoga poglavlja, autor ističe da je srpski narod “uprkos proklamiranoj ravnopravnosti, bio i ostao dominantna društveno-politička snaga, dok je Muslimanima i Hrvatima tek predstojalo pomjeranje od margine k središtu državnog i javnog života“ (str. 641). Tako je položaj muslimana u ratu, označen sintagmom *Između čekića i nakovnja*, u poratnom periodu “unaprijeđen“ sintagmom *Na razmeđu straha i nade*.

O kredibilitnosti ovog naučnog djela govori i podatak da se autor koristio građom iz dvadeset arhiva u Bosni i Hercegovini i njenom okruženju, ali i Freiburg im Briesgau, Washingtonu, Berlinu i Ankari. Na više od tri štampane stranice navedeni su *Objavljeni historijski izvori, Periodika* na tri i po stranice, *Knjige* na deset stranica i *Članci* na devet stranica.

Neosporno je da prof. dr. Adnan Jahić pripada plejadi minucioznih historičara, koji se u svome radu primarno oslanjaju na prvorazredne historijske izvore, što na apodiktčan način pokazuje i ovo iznimno vrijedno znanstveno djelo. Kao što u svojoj recenziji ove knjige ističe Emily Greble, autor se *odvažio baviti najtežim temama rata: politikom arijanizacije, rasnom politikom, masovnim nasiljem, kolaboracijom, otporom*. Dr. Jahić, manirom vrsnog i staloženog historičara, suptilno dekodira sva ta slojevitá pitanja, uvjerljivo i argumentirano obrazlaže njihovu složenost i težinu njihove historijske refleksije.

Stoga Emily Greble ingeniozno i zaključuje da će ova *hrabra studija* biti inspirativan i neodoljivo poticajan impuls za nove generacije istraživača.

Na kraju treba spomenuti da je organizacioni odbor kulturno-vjerske manifestacije “Dani Hasana Kaimije 2024“, na prijedlog Komisije za izbor najboljeg djela iz oblasti humanističkih i društvenih nauka, donio odluku da se *Plaketa Hasan Kaimija* za najbolje djelo iz tih nauka, objavljeno u 2022. i 2023. godini, dodijeli upravo prof. dr. Adnanu Jahiću za djelo *Između čekića i nakovnja: Bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*.

Uzimajući u obzir složenost, obimnost i relevantnost teme, te njenu metodološku obradu i znanstvenu eksplikaciju, cijeneći pri tome i druge pristigle radove, neosporne znanstvene i književne vrijednosti, Komisija je jednoglasno odlučila dati prednost ovoj studiji, sa svim njenim prevalirajućim referencama.

Zbog svih naprijed navedenih uvida, ova knjiga opravdano izaziva veliko interesovanje naučne, stručne, ali i šire kulturne javnosti.

Zsolt András UDVARVÖLGYI, PhD, dr. habil.

historian, sociologist, college professor

University of Miskolc, Faculty of Arts and Social Sciences

Institute of Applied Social Sciences, Hungary

E-mail: udvarvolgyizsolt@gmail.com; zsolt.udvarvolgyi@uni-miskolc.hu

1.04 *Stručni rad/Professional article*

UDK/UDC: 94(497.6)811.511.141 (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.482>

**BROWSING AMONG BOOKS ON THE HISTORY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA IN HUNGARIAN
LANGUAGE // PRETRAŽIVANJE KNJIGA O HISTORIJI
BOSNE I HERCEGOVINE NA MAĐARSKOM JEZIKU**

**Vjekoslav Klaić, BOSZNIA TÖRTÉNETE A LEGRÉGIBB KORTÓL A
KIRÁLYSÁG BUKÁSAIG. [The history of Bosnia from the earliest times
to the fall of the kingdom.] Fordította: [Translated by]:. Nagy-Becskerek,
Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, Szamota, István 1890, 380 p.¹**

**László Bencze, BOSZNIA ÉS HERCEGOVINA OKKUPÁCIÓJA 1878-
BAN. [The occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878], Akadémiai
Kiadó, Budapest 1987, 242 p.²**

**Tamás Binder, ed, BOSZNIA-HERCEGOVINA, A MESÉLŐ EMBEREK
FÖLDJE. [Bosnia and Herzegovina, the land of storyteller people.],
Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálat [Military National Security Service],
Budapest 2022, 297 p.³**

There is little existing literature in Hungarian language on the history of Bosnia and Herzegovina and the past of the people living there. This is all the more surprising because the fate of the two peoples, the Hungarians and the Bosniaks, has been intertwined for centuries. We had common kings in the

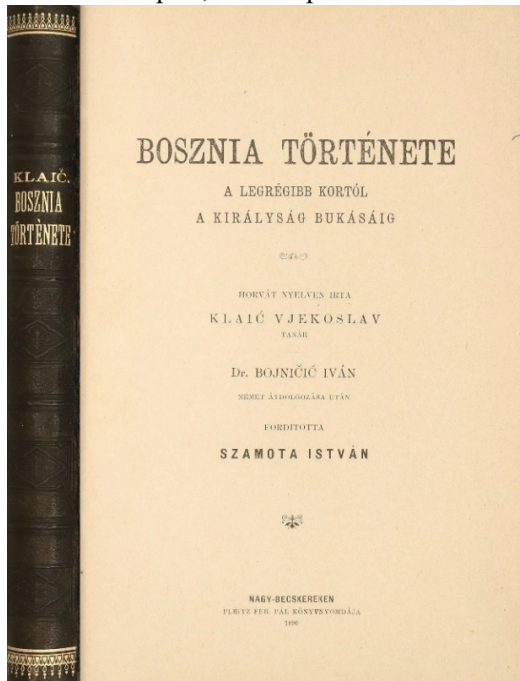
¹ It is possible to download it here: <https://real-eod.mtak.hu/5838/1/000911175.pdf>. Book cover - Source: <https://www.antikvarium.hu/aukcio/index.php?t=cd&bid=1116278&aid=28796>.

² Book cover - Source: <https://www.antikvarium.hu/konyv/bosznia-es-hercegovina-okkupacioja-1878-ban-146111-0>.

³ It is possible to download it here:

https://www.knbsz.gov.hu/hu/letoltes/kiadvanyok/04_Bosznia_Hercegovina.pdf. Book cover - Source: <https://hirek.unideb.hu/utazas-meselo-emberek-foldjen>.

middle ages (for example Béla II “the Blind” from 1137), and for 40 years (1878-1918), we belonged to the same empire, the Austro-Hungarian Empire. In the turbulent and bloody 20th century, we also faced a similar situation on several occasions, such as the battles of the First World War, where Bosnian and Hungarian fighters fought as comrades in the trenches, or later the reigns of terror of Nazism and Communism. Many Bosniaks have come and lived in Hungary after the WWI, and similarly there is still a Hungarian diaspora in this Balkan country. We are bound together by our geopolitical position, our traditions and our common past, and the political-economic-cultural-educational and scientific

links between Hungary and Bosnia and Herzegovina are also growing. In fact, an increasing number of Hungarian tourists visit Bosnia and Herzegovina, especially in summer, to admire the beauty of the landscape and the built heritage, for example the “Old Bridge” in Mostar or the waterfall of Jajce. Both inspired the famous Hungarian painter, Tivadar Csontváry Kosztka⁴. In this review, I would like to present very briefly, for information purposes, three books written in Hungarian on the history of Bosnia and Herzegovina. The books were written in three different historical eras, the first one at

the very end of the 19th century, in the “happy times of peace” of the Monarchy, the second one in 1987, during the communism of the Kádár and post-Tito regimes, while the third one is a very recent and interesting publication, containing topical writings by contemporary Hungarian authors from 2022. In my opinion, all three works are of a high quality, based on extensive, in-depth research, often based on field experience. Of course, they were written in diverse historical background, and this is reflected in the language, the use of sources and the style of the authors. In addition, the last publication has 17 authors alone. Two of the books attempt to outline the history of Bosnia and Herzegovina in a comprehensive manner, while László Bencze’s opus deals with the 1878 occupation and its aftermath. Nevertheless, I think readers in Bosnia and

⁴ Csontváry Kosztka, Tivadar (1853-1919) was a Hungarian painter.

Herzegovina and neighbouring countries might be interested to know what books their Hungarian colleagues have brought to the table in the past decades.

Vjekoslav Klaić⁵'s work was originally written in Croatian in 1882, translated into German by Ivan Bojničić⁶ and then translated into Hungarian by István Szamota⁷. This work was published in 1890 as the 22nd volume of the "Historical Folk and Geographical Library" edited by the parish priest Ferenc Szabó⁸. As written in the book's foreword, "Bosnia and Herzegovina were a powerful and cultured state in the Middle Ages, which very often had a great influence on the fate of the Balkan Peninsula. The interesting history of these countries, however, has remained relatively unknown to the outside world until recent times, owing to the fact that the oldest sources of South Slavic history are written mostly in Old Slavonic and are scattered all over the world and difficult to access. This is the reason why the works written so far on the history of Bosnia in German are superficial and of little value. Through his many works and treatises, Klaić has done much to dispel the obscurity surrounding the earlier history of the Southern Slavs, and at the time of the publication of this work, he has attracted considerable attention from the whole world of Slavic scholarship. In the present work, Klaić completely broke with tradition, only briefly discussing the older literature on the history of Bosnia, which he knows well, in the introduction; he himself follows his own path, which is precisely defined by modern historical criticism. The entire content of the work is based on source research alone. He has diligently selected the source material he has found and has used only those sources of unquestionable authenticity in his work."⁹

Klaić has published an authoritative and thorough work, with an introduction on the sources of the country's history, followed by a detailed description of the historical geography of Bosnia and Herzegovina. The volume presents the history of Bosnia and Herzegovina in chronological order, covering - without claiming to be exhaustive - the earliest times up to the 7th century AD, and from the settlement of the Slavs in the south to the beginning of the reign of Kulin the Ban of Bosnia (1180). The author then sketches the reigns of the bans of Bosnia, Kulin and Ninoslav Mate. Then there is a separate chapter on the history of "Hum-land", i.e. Herzegovina, from its beginnings until the 14th century. I believe that only after these are the most sophisticated and thorough parts of the volume, with a thorough description of the reign of Stjepan II Kotromanić (1314-1353), who was the father of Queen Erzsébet of Hungary (Elizabeta Kotromanić) and the father-in-law of King Lajos I (Louis I) of Hungary (and here is another connection with Hungarian history). Then comes the life and work of the first Bosnian king, Stjepan Tvrtko I, a member of the

⁵ Klaić, Vjekoslav (1849-1928) was a Croatian historian, professor and writer.

⁶ Bojničić Kninski, Ivan (1858-1925) was a Croatian historian.

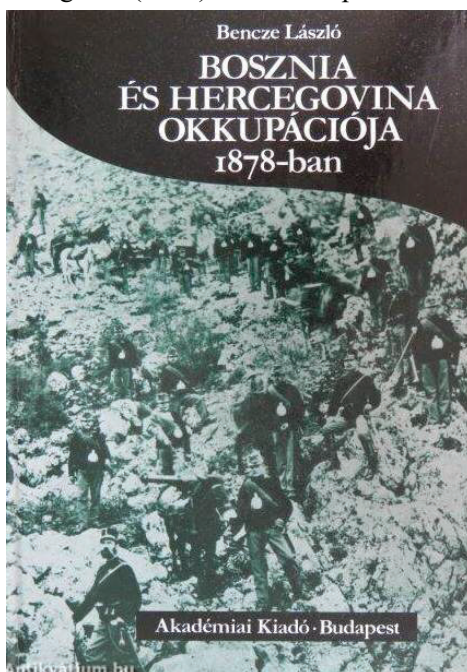
⁷ Szamota, István (1867-1895) was a Hungarian linguist, historian, national archives officer.

⁸ Szabó, Ferenc (1843-1905) was a Roman Catholic parish priest, historian and member of parliament.

⁹ Bojničić Kninski, Ivan: Preface to the German edition. in: Klaić: *Ibidem*. pp. V-VI.

Kotromanić dynasty too and great-grandson of King Stephen V of Hungary, who reigned from 1377 to 1391. The author then outlines the history of the reign of Stjepan Dabiša (1391-1395), and the interesting period when his wife Jelena Gruba became King of Bosnia as a woman instead of her minor son after the death of her husband (1395-1398). Sometimes Bosnia had a history of civil strife, turmoil and turbulence. In this, too, it was similar to the Hungarian period under a few Hungarian kings of Árpád and Anjou. Klaić devotes a separate chapter to the era of the rival kings and their struggle for the Bosnian throne (1398-1421), and then to the reign of Tvrtko II (Stjepan), who largely restored order (1421-1443). It is perhaps important to note that Tvrtko II found refuge in Hungary between 1409-1415 and 1433-1436, and was helped to power by King Zsigmond (Sigismund) of Luxembourg of Hungary, Germany and Bohemia. Of course, the reign of the Bosnian king Stjepan (Ostojić) (1443-1461) and the “swan song” of the last sovereign ruler of Bosnia, Stjepan Tomašević (1461-1463), cannot be ignored in this truly turbulent period. What follows is one of the major shortcomings of the book. Only a 13-page appendix deals with the brief history of Bosnia from the fall of the Bosnian kingdom (1463) to the occupation of the Austro-Hungarian Empire (1878). While this is a really readable and concise account of 415 years of events, it is unfortunately rather truncated, focusing only on the most important political and military events. Nevertheless, Klaić has put a tremendous amount of work into writing this book, and it still has a place on the bookshelf of anyone interested in Bosnia's history more than 140 years later.

In his book, as you can read on the blurb László Bencze¹⁰ draws on extensive research to present one of the most important events in the half-century-long history of the Austro-Hungarian Empire, the military occupation of Bosnia and Herzegovina. He analyses the foreign policy efforts to acquire the provinces belonging to the Ottoman Empire, the development of the conflict of interests between the Monarchy and Russia in the Balkans, and the possibilities and pitfalls of an anti-Russian Austro-Hungarian-English foreign policy and military cooperation. It describes the military-geographical conditions of the

¹⁰ Bencze, László (1933-2022) was a Hungarian military historian.

provinces, which were unfavourable to the invaders, and the population of the area, divided by social and religious conflicts and lacking a developed national consciousness, of which the Muslim part in particular took up the armed struggle against the foreign conquerors. It describes in detail the three-month campaign of the army, which was made up of 270.000 Austro-Hungarian-Czech-Romanian-Croatian-Polish-Slovak troops, and the pacification, i.e. physical violence against the population, mass disarmament, house searches, organised looting, punitive expeditions and the use of detachment terror, which was carried out in parallel with the fighting.

If we look at the table of contents of the book, the author outlines the Balkan politics of the Austro-Hungarian Empire before the occupation, and then discusses the military geography and population of Bosnia and Herzegovina. He then writes about the uprising in Sarajevo and the attitude of the Serbian, Montenegrin and Turkish leaders towards the uprising. He analyses the Armed Forces of the opposing parties, then writes in detail about the operations of the Monarchy from the beginning to the taking of Sarajevo, describes the general situation after the capture of the capital, and then talks about the suppression of the uprising in eastern Bosnia and the conquest of western Bosnia and Herzegovina. The book is enriched with excellent photographs and maps. Furthermore, in the appendix, the author provides detailed information about the occupying k. u. k. 2nd Army.

Finally, I would like to present a comprehensive, high-quality, gap-filling work, which was published in 2022, entitled *Bosnia and Herzegovina, the land of storyteller people* and realized in cooperation between two institutions. The historical and political processes, natural values and geological features of Bosnia-Herzegovina were written in a joint book by researchers from the

Institute of History of University of Debrecen's Faculty of Arts and the Military National Security Service. The volume edited by Lieutenant Colonel Tamás Binder has a total of 17 authors, eight of whom are researchers and lecturers at the University of Debrecen, while several are employees of the Military National Security Service, but there is also an assistant professor at the Ludovika University of Public Service. The volume is divided into five main parts:

geography; history; economy and society; famous people of Bosnia and Herzegovina, and sights and attractions. Readers can get their hands on a well-edited, readable and informative book, abundantly illustrated with photos, graphs and maps. As an appendix at the end of the volume, we even get a “taste” of Bosnia-Herzegovina’s gastronomic culture.

In the geography chapter, we can read about the country’s natural geography, then its settlement and economic geography. In the historical part, the authors cover the main chapters of the country’s history one by one, starting from prehistoric times to the first Bosnian state, followed by the period of feudalism (1180-1482). This is followed by the chronicle of the long centuries (1482-1878) spent within the framework of the Ottoman Empire, followed by a brief characterization of the period spent in the periphery of the Austro-Hungarian Monarchy (1878-1914). In my opinion, the unique parts of the volume are those that deal with the events of the 20th century and the present day, such as the brilliant outline of the period from the First World War to the Yugoslav Wars (1914-1992), then the part describing the Bosnian War (1992-1995). Finally, the recall of the bumpy and conflict-filled “road” can be highlighted that led to the formation of the independent state organization from 1995 follows. In my opinion, it is not an ordinary achievement that the authors, Eric Beckett Weaver and Szilárd Szabó, were able to summarize objectively and interestingly the “short 20th century” history of Bosnia-Herzegovina (1914-1992) in 13 pages. Similarly, it proved to be a successful venture for Péter Kustra to revive the chronicle of the Bosnian war in 14 pages. Later on, we can read objective descriptions and studies about the political system and state organization of the country, about the armed organizations operating in the region, about the structure and situation of the economy of Bosnia and Herzegovina, and finally about the meeting of ethnicities and religions present in the region. The book also contains a meaningful summary of the life and work of famous personalities from Bosnia and Herzegovina. Well-known writers, poets, painters, photographers, actors, directors, composers, musicians, many scientists and athletes are included in this chapter. Needless to say, the only Yugoslav literature Nobel laureate, Ivo Andrić, is also featured in the section. Finally, we get a description of the natural values and cultural heritage of Bosnia-Herzegovina, and a summary of the interesting chapters (the history of the Sarajevo tram line, Tivadar Csontváry Kosztka’s stay in Bosnia-Herzegovina, Hungarian involvement in the reconstruction of the “Old Bridge” in Mostar) of Hungarian-Bosnian-Herzegovinian relations. I read this fresh and well-made book with pleasure and interest.

The publication of these books, but especially the last work in 2022, in English and Bosnian language should also be considered and welcomed.

Akademik Prof. dr. Husnija KAMBEROVIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
E-mail: kamberovichusnija@gmail.com

1.04 Stručni rad/Professional article

UDK/UDC: 94:51:061.12-051:929(497.6) Vuković M. (049.3)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.488>

MATEMATIČARI NAUČNICI KOJI SU OBILJEŽILI ČITAVU JEDNU EPOHU

**Mirjana Vuković, *MATEMATIČARI – AKADEMICI*,
Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna
izdanja, knjiga CCVII, Odjeljenje prirodnih i matematičkih
nauka, knjiga 28, Sarajevo 2023, 150 str.**

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je 2023. objavila knjigu *Matematičari – akademici* Mirjane Vuković. Radi se o knjizi u kojoj su predstavljene kratke biografije i ocjene naučnog doprinosa matematičara koji su bili članovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: Mahmut Bajraktarević, Manojlo Maravić, Branislav Martić, Veselin Perić i Fikret Vajzović. Autorica knjige, akademkinja Mirjana Vuković, je sa svima njima saradivala: bila asistentica akademika Bajraktarevića i Vajzovića, doktorantica kod Maravića i magistrantica kod Perića. Zato je ova knjiga ne samo miran i argumentiran prikaz njihovog života i naučnog rada, nego i knjiga o toplim ljudskim odnosima, što baš i nije tako čest slučaj u akademskoj zajednici.

U uvodu knjige autorica je posebno poglavlje posvetila Veri Šnajder, matematičarki koja nije bila član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, ali je dala nemjerljiv doprinos razvoju obrazovanja u oblasti

matematike. Autorica je naziva *našom Marijom Curie*: studirala je u Parizu između dva svjetska rata, poslije Drugog svjetskog rata učestvovala u stvaranju Univerziteta i Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a naročito osnivanju Katedre za matematiku. Bila je dekan Filozofskog fakulteta (i prva dekanesa ne samo u Bosni i Hercegovini nego i u Jugoslaviji) te presudno doprinijela da 1960. Katedra za matematiku Filozofskog fakulteta preraste u Odsjek za matematiku Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu. Mlade matematičare je slala na školovanje u Moskvi u Pariz, tada najznačajnije evropske univerzitete za studij matematike. Njenim stopama je išao i Šefkija Raljević, sljedbenik *Beogradske škole matematike*.

Osnovni dio knjige govori o pet akademika matematičara: Mahmut Bajraktarević (1909-1985), je prvi doktor matematičkih nauka u Bosni i Hercegovini. Doktorirao je u Parizu, na *Sorboni*, jednom od najpoznatijih univerziteta, a mentor mu je bio čuveni matematičar Žan Favard. Za njega autorica kaže da je „ne samo jedan od prvih nastavnika i osnivača Odsjeka za matematiku na novoosnovanom Prirodno-matematičkom fakultetu nego i ključni profesor za matematičku analizu“. U Akademiju nauka i umjetnosti (tada pod nazivom Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine), izabran je 1961. godine.

Manojlo Maravić (1919-2000), je bio student beogradskog matematičara Jovana Karamate, koji se dodatno usavršavao na Univerzitetu u Londonu u čuvenom King's College. Iz rodne Drežnice, na tromeđi Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Like, otišao je na studij matematike u Beograd, gdje ga je zatekao Drugi svjetski rat. Vratio se u rodno mjesto i otišao u partizane. Nakon rata završio je studij i kratko vrijeme radio kao asistent na Univerzitetu u Beogradu, ali je pravu akademsku karijeru razvijao na Univerzitetu u Sarajevu od 1952. godine. Predavao je matematiku na dva fakulteta Univerziteta u Sarajevu: Građevinskom i Prirodno-matematičkom, a dvije godine je bio i gostujuć profesor na Wayne State University u Detroitu, Michigan (SAD). Član ANUBiH je bio od 1967. godine.

Branislav Martić (1923-1985), sljedbenik čuvene *Beogradske škole matematike Mihaila Petrovića Alasa* jedan je od „najznačajnijih matematičara svoga vremena u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji“. Nakon teškog djetinjstva i nekoliko godina provedenih u njemačkom logoru na prisilnom radu tokom Drugog svjetskog rata, završio je matematiku u Beogradu, a u Sarajevu je radio kao asistent na Tehničkom fakultetu, potom i kao profesor na Prirodno-matematičkom i Elektrotehničkom fakultetu. Bio je „izuzetan naučnik“ i „veoma zanimljiv predavač“, i mada nikada iza sebe nije imao neko veliko matematičko ime niti usavršavanje u inozemstvu, pa ga se smatra gotovo „samoukim“, autorica piše da je „po obimu i značaju svog naučnog opusa, Branislav Martić (...) predstavljao jednog od najplodnijih i najznačajnijih matematičara svoga vremena, u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji“. Od 1971. bio je član ANUBiH, ali je prerano umro. Njegov život se okončao „tiho, bez vapaja i gorčine. Predstavljao je samo smiraj za ispaćenu dušu jednog dobrog čovjeka“.

Veselin Perić (1930-2009) je prvi i najznačajniji algebrista koji je sedam semestara proveo na Matematičkom institutu Univerziteta u Göttingenu, vodećem matematičkom i najjačem algebarskom centru u svijetu – škola apstraktne algebre, čiji je jedan od utemeljivača bila čuvena Amalie Emmy Nöther. On je „jedan iz plejade prvih asistenata Katedre za matematiku Univerziteta u Sarajevu“, a modernu apstraktnu algebru je usavršavao kod najboljih njemačkih matematičara, a autorica ga smatra „jedinim moderno obrazovanim algebristom na području Bosne i Hercegovine, ali i tadašnje Jugoslavije. Može se slobodno reći da je bio utemeljivač moderne algebre kod nas“. Član ANUBiH je bio od 1987. godine.

Fikret Vajzović (1928-2017) je doktorirao na Sveučilištu u Zagrebu kod poznatog profesora Svetozara Kurepe, a usavršavao matematiku na Moskovskom državnom univerzitetu (MGU), poznatom kao *Lomonosov*. Akademkinja Vuković Fikreta Vajzovića ocjenjuje ne samo kao jednog od „glavnih utemeljivača moderne matematičke analize“ nego i jednim „od najboljih matematičara koje je Odsjek za matematiku [Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu] imao – naučnik koji je obilježio čitavu jednu epohu“. Član ANUBiH je bio od 1991. godine.

Tople, ljudske biografije koje akademkinja Mirjana Vuković ispisuje u ovoj knjizi, sa preciznom analizom i prikazima njihovih radova, te bibliografijama, svjedočanstvo su ne samo o razvoju matematike nego i nauke u Bosni i Hercegovini općenito. Ali, to je istodobno i prikaz jedne epohe razvoja Bosne i Hercegovine i otvorenosti društva za koje danas i nema puno razumijevanja. Vidimo kako su se poslije Drugog svjetskog rata naši matematičari školovali ne samo u Sarajevu, nego i u Beogradu i Zagrebu, ali i u Londonu, Parizu, Moskvi, Göttingenu. Ova knjiga je svjedočanstvo o tome koliko je jedno društvo investiralo u razvoj nauke, a u ovom slučaju posebno matematike.

Mirjana Vuković, autorica ove knjige, prva je žena izabrana u Odjeljenje prirodnih i matematičkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Pišući o Veri Šnajder navela je kako je za nju matematika bila sve: „knjiga prirode je bila ispisana jezikom matematike“ (G. Galilej), a i „pojedine naučne discipline su dosezale onoliki stepen naučnosti kolika je bila njihova potreba za jezikom matematike“ (I. Kant). Ovom knjigom akademkinja Vuković je ne samo odala priznanje svojim učiteljima nego i priznanje jednoj generaciji naučnika i jednoj epohi historije Bosne i Hercegovine.

Elvir SELIMOVIĆ

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

E-mail: elvir.selimovic@fpn.unsa.ba

1.04 Stručni rad/Professional article

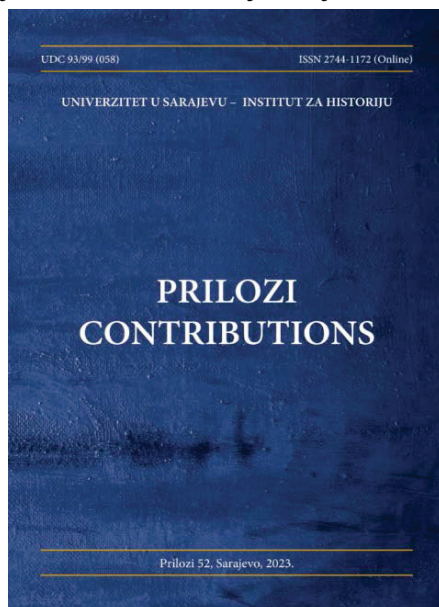
UDK/UDC: 94(497.6)"14/19" (051)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.491>

**PRILOZI/CONTRIBUTIONS, br. 52, Institut za historiju
Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2023, 282 str.**

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu u 2023. godini objavio je novi 52. broj časopisa *Prilozi*, čiji sadržaj čini pet izvornih naučnih radova, dva pregledna rada i osam prikaza novoobjavljenih historiografskih djela. Ukupni sadržaj časopisa podijeljen je na sljedeće cjeline: *Uvodna riječ, Članci i rasprave, Prikazi, Indeks autora i Upute autorima/autoricama*.

U izvornom naučnom članku *Šain Žunjević iz Jeleča (1431-1440)* (13-39), autor Esad Kurtović, uspoređujući historiografsku literaturu i historijske izvore utvrđivao je porijeklo, vjeroispovijest, kreditna zaduženja i vrijeme smrti trgovca Šaina Žunjevića. Iako se Šain Žunjević u izvorima ne naziva pripadnikom islamske vjeroispovijesti, ipak su neki autori na osnovu imena i vremenskog perioda Šainovog poslovanja zaključivali da je nakon prihvatanja islama dobio ime. Nakon analize radova koji zagovaraju takvu tezu, autor Kurtović je konstatirao da u korištenim radovima nije iznesen nijedan valjan argument za takvu tvrdnju. Uzimajući u obzir i činjenicu da se ime Šain pronalazi i među pripadnicima Vlaha Gleđevića i Bukvića u Bosanskom Kraljevstvu, autor je, za nova istraživanja ostavio otvorenim pitanje porijekla imena Šaina Žunjevića. U svojim usputnim istraživanjima njegovog porijekla (mjesto poslovanja Šaina Žunjevića), historičari su Žunjevića smještali u različita podneblja. Naprimjer, Konstantin Jireček je vezao Žunjevića za fočanski kraj i posjed Kosača; za njim su se povelili Mihailo Dinić i Marko Vego. Ivan Božić je Žunjevića locirao u Srbiji, dok je Ćirković naveo da ne možemo biti sigurni da

je riječ o bosanskom trgovcu, ali je ipak iznio konstataciju da je Žunjević najkрупniji trgovac iz hercegove zemlje. Desanka Kovačević – Kojić je izražavala sumnju u Ćirkovićeve navode, dok je Pavo Živković Ćirkovićevu i Jirečekovu pretpostavku smatrao osnovanom. Prema Kurtoviću, Bogumil Hrabak je širom kontekstualizacijom djelovanja trgovaca na području Gluhavice, Jeleča i Trgovišta doprinio učvršćivanju teze o Žunjeviću kao trgovcu sa područja Srbije. Jovanka Kalić je ipak iznijela najpotpuniju tezu o porijeklu Žunjevića, kao srpskog trgovca iz Jeleča u novopazarskom kraju, navodi Kurtović i zaključuje da izvori nedvojbeno potvrđuju da je Šain Žunjević živio u Srbiji od 1431. do 1440. godine. O vremenu smrti Šaina Žunjevića historiografska literatura nudi kontroverzne informacije, navodi autor ovog rada i pojašnjava da knjige zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku bilježe djelatnost Žunjevića na povijesnoj sceni u periodu od 1431. do 1440. godine, dok vrijeme smrti treba tražiti u vremenskom rasponu od 17. 9. 1440. godine (posljednje zaduženje), do 22. 11. 1440. godine, kada je angažovan vlastelin Damjan Đorđić da ide u Srbiju i namiri zaduženja od imovine pokojnog Žunjevića.

Autor drugog izvornog naučnog rada pod naslovom *Mustafa-beg Milivojević na funkciji hercegovačkog sandžak-bega* (41-86) Adis Zilić je na temelju izvora iz Državnog arhiva u Dubrovniku, objavljenih izvora i historiografske literature, proučavao političke prilike u Hercegovačkom sandžaku, te razvoj diplomatskih i trgovačkih odnosa između Osmanskog Carstva i Dubrovačke Republike tokom tri posljednje decenije XV stoljeća. U tom periodu na čelu Hercegovačkog sandžaka, sa izvjesnim prekidima bio je Mustafa-beg Milivojević. Potjecao je iz nižeg plemstva Bosanskog Kraljevstva, iz Foče, sjedišta Hercegovačkog sandžaka. Mustafini preci su uživali status dubrovačkog građanstva, zbog čega je kod Dubrovčana uživao povjerenje, a što je konveniralo i Osmanlijama radi potrebe za dugoročnom stabilizacijom odnosa sa Dubrovačkom Republikom. Mustafin otac Milivoje Mihočević, bio je izaslanik Ajas-paše, hercegovačkog sandžak-bega kojeg je 1483. godine naslijedio Mustafa-beg, čiji brat Nazuf je prešao na islam, dok su dvije sestre Vladava i Katalina, nosile narodna imena, a otac mu je umro u staroj vjeri, navodi autor. Mustafa-beg je obnašao funkciju hercegovačkog sandžakbega u tri navrata. Od oktobra 1483. do januara 1486. godine zaprimio je više fermama od sultana Bajezida II (1481-1512) i provodio njegove naredbe sa ciljem dugoročnog uređenja trgovanja solju sa Dubrovnikom. Drugi period njegove vladavine, od juna 1489. do maja 1493. godine, obilježava rješavanje pitanja zakupa carina: novske, risanske i primorske, te ograničavanje prodaje mletačke soli i favoriziranje dubrovačkih trgovaca jer su plaćali harač. U tom periodu Osmanlije su se obračunale sa posljednjim preostalim ugarskim uporištem u tvrđavi Koš 1491. godine, koja je prethodnu deceniju bila u ugarskim rukama. Treći period njegove vladavine trajao je od marta 1495. do maja 1497. godine, i obilježen je mirnijim odnosima sa Dubrovnikom. Autor Zilić pretpostavlja da je tada započeta gradnja džamije sultana Bajezida u Foči i navodi da je Mustafa-beg najzaslužniji za transformaciju Foče iz srednjovjekovnog trga u osmansku

kasabu. Između drugog i trećeg, kao i nakon trećeg perioda namjesništva u Hercegovačkom sandžaku, obnašao je funkciju sandžak-bega Valone u Albaniji. Iz ovog rada možemo se obavijestiti i o činjenici da Mustafa-beg nije postavljen četvrti put na čelo Hercegovačkog sandžaka početkom 1503. godine, kako su ranije pretpostavljali neki historičari.

Behçet Loklar, autor je izvornog naučnog rada *Stećci Kraljeve Sutjeske u jednom sudskom slučaju Sarajevskog suda iz 1774. godine* (87-104), u okviru kojeg je analizirao *hudždžet* od 16. augusta 1774; dokument (presudu) sarajevskog mule Fejzulah-efendije, u slučaju tužbe (klevete) serdara i naiba Visočke nahije protiv seljana iz sela Sutjeska, koje su optužili da su navodno uklonili dva stećka između sela Poljani i Sutjeska, jer su ispod njih pronašli skriveno blago. Seljani su tvrdili da su stećke sklonili kako bi lakše progonili stoku tim putem. Svoje tvrdnje su iznijeli glavnom naibu sarajevskog mule i zatražili da Sarajevski sud ispita mjesto, te da po završetku istrage donese presudu. Iz prevoda *hudždžeta* - datog kao prilog radu - jasno je da je presuđeno u korist seljana. Navedeno je da ispod stećaka nije pronađeno skriveno blago i da su stećci uklonjeni zbog sigurnosti stoke. Kako bi pojasnio kontekst u kojem je nastao *hudždžet*, autor je opisao pravosudnu hijerarhiju Sarajevskog kadiluka (kojem je pripadala i nahija Visoko), iznio informacije o učesnicima i toku pomenutog slučaja, ponudio osvrt na percepciju stećaka u osmanskoj Bosni i, na kraju dao zaključak: da arhivski dokumenti na osmanskom-turskom jeziku, na osnovu kojih bi se stekli jasniji stavovi o odnosu prema stećcima u Bosni pod vlašću Osmanskog Carstva, nisu značajnije istraživani. Vezano za konkretni slučaj, autor ostavlja mogućnost za dva zaključka: stećci za domaće stanovništvo nisu imali poseban značaj, (stoga su ih uklonili zbog navedenog razloga), ili su svoje traganje za blagom prikrili izgovorom da su stećke uklonili zbog sigurnosti stoke.

U radu *Sudski istražitelj Leo Pfeiffer i njegova "Istraga u Sarajevskom atentatu"* (105-138), autor Željko Karaula, na osnovu objavljene literature, u uvodnom dijelu rada opisao je Sarajevski atentat, a zatim iznio detaljnu biografiju Lea Pfeiffera, sudskog istražitelja u procesu protiv atentatora na prijestolonasljednika Franza Ferdinanda. Leo je rođen 24. jula 1877. godine u Novom Vinodolskom. Godine 1912. stupio je na dužnost sudskog istražitelja. U toku istražnog procesa Pfeiffer je zaključio da iza atentata nije stajala službena Srbija, što je bilo u suprotnosti sa željenom istinom službenog Beča. Takav zaključak je Pfeiffera navodno stajao karijere, kako je sam naveo u svojoj knjizi *Istraga u Sarajevskom atentatu*. Degradiran je 1915. godine i premješten u Tuzlu. Nakon 1918. godine, nova vlast je na Pfeiffera gledala kao na proračunatog austrougarskog činovnika, koji 1914. godine nije imao dilema na čijoj je strani. Suprotno takvom stavu, Pfeiffer je tvrdio (sa ciljem da se odbrani od optužbi *Skupštine Srba građana Tuzle* da je izdajica), da je uvijek bio jugoslavenski patriota i da je u istrazi protiv atentatora postupao u njihovu korist. Ipak, na prijedlog Narodne vlade za Bosnu i Herecegovinu, u decembru 1918. godine penzionisan je i uskoro protjeran iz Bosne kao nepoželjna osoba. U radu dalje

autor analizira: sadržaj Pfeifferove knjige *Istraga u Sarajevskom atentatu*, reakcije domaćih autora nakon njenog objavljivanja i predstavljanje Pfeifferovog lika u filmovima. Knjiga je objavljena 1938. godine i izazvala je niz kritičkih osvrtu u časopisu *Pregled* i drugim časopisima. Nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske knjiga je zabranjena, a Leo je bio prisiljen da u članku objavljenom u *Hrvatskom narodu* revidira navode iz knjige i okriivi Aleksandra Karađorđevića kao sukrivca u atentatu, kako je sam ispričao historičaru Eduardu Čaliću. Radi boljeg razumijevanja lika i djela Lea Pfeffera, treba imati u vidu i činjenicu, da se Pfeffer istim argumentima branio i pred Eugenom Didom Kvaternikom, objašnjavajući da je pod prisilom i u brizi za porodicu pisao 1938. godine. Karaula je mišljenja da Leova knjiga nije dobila zasluženno mjesto u svjetskoj historiografiji, s obzirom na značaj podataka koje je Pfeiffer u njoj zapisao.

Zemljotres i savezništvo: prilog poznavanju jugoslavensko-turskih odnosa početkom 1953. godine (139-162), naslov je rada Amira Duranovića, u kojem je propitivao ekonomske i političke odnose razvijane između Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) i Republike Turske u kontekstu potpisivanja Balkanskog pakta i reakcije FNRJ nakon zemljotresa koji je pogodio Republiku Tursku 1953. godine. Balkanski pakt je bio vojno-politički savez potpisan između FNRJ, Grčke i Turske 28. februara 1953. godine, sa ciljem uzajamne odbrane od potencijalnog napada, prevashodno od napada SSSR-a. U to vrijeme Grčka i Turska su bile članice NATO-pakta, te se formiranje Balkanskog pakta uklapalo u strateški plan Zapada, koji je namjeravao učvrstiti južno krilo evropskog fronta. Iz analize stavova o neuspjehu Balkanskog pakta, koju je u radu predočio autor, možemo zaključiti da su nakon smrti J.V. Staljina, Jugoslavija i Turska formirale divergentne vizije suradnje u okviru Balkanskog pakta, što je oslabilo Pakt, dok mu je Kiparsko pitanje zadalo najsnažniji udarac. Unatoč takvim viđenjima, Duranović je zaključio da je Balkanski pakt ipak predstavljao vrhunac kvalitetnih političkih odnosa razvijanih između FNRJ i Turske u prvoj polovini XX stoljeća. Potvrđivanje takvog stava, između ostalog, autor nalazi u odnosu Jugoslavije prema Turskoj 1953. godine, kada je Tursku pogodio snažan zemljotres jačine 7,2 stepena prema Richterovoj skali. U završnom dijelu rada autor je opisao način komunikacije i vrstu pomoći koju je Jugoslavija uputila Turskoj, Sporazum o vazdušnom saobraćaju koji su FNRJ i Republika Turska potpisale 16. aprila 1953. godine, a zatim konstatirao da svi opisani oblici suradnje opisuju razvojnu liniju jugoslavensko-turskih političkih i ekonomskih odnosa.

U izvornom naučnom radu *Bosna i Hercegovina u demografskoj projekciji Srpske demokratske stranke: od regionalizacije do dehumanizacije* (163-197), autor Edin Omerčić vrši historiografsku analizu dokumenata i uticaj njihovih autora (naučno-tehničke elite) na pokretanje dezintegracije teritorije Bosne i Hercegovine, koju je provodila Srpska demokratska stranka (SDS). Proces teritorijalne podjele među političkim pristalicama SDS-a nazivan je procesom regionalizacije, a vršen je u suradnji sa srbijanskim političkim

rukovodstvom. Opservirani dokumenti su “naučno” legitimirali političku praksu SDS-a, a izrađeni su u periodu od marta 1991. do januara 1992. godine, od strane simpatizera SDS-a, koji su pripadali naučno-tehničkoj inteligenciji. Ukupno šest takvih dokumenata i elaborata nalazi se u bazi objedinjene dokumentacije Međunarodnog kaznenog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Tokom marta 1991. godine Ekonomski institut u Banja Luci završio je projektni zadatak pod naslovom *Uslovi i mogućnosti uspostavljanja regionalne prostorne organizacije Bosne i Hercegovine i stvaranje regije Sjevero-zapadna Bosna*, na čijem tragu je u Banjoj Luci 29. aprila 1991. godine proglašena Zajednica opština Bosanske krajine. U junu 1991. godine, Milorad Skoko, pripremio je dokument pod naslovom *Neki osnovni pokazatelji demografskih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu 1961-1991. godine sa prognozom kretanja do 2021. godine i uticaj tih kretanja na položaj srpskog naroda*, u kojem je predlagao poduzimanje mjera koje bi usporile trend smanjenja broja srpskog stanovništva, prema kojem bi 2021. godine Muslimani činili 2/3 ukupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Predlagane mjere iz navedenog dokumenta, autor ovog rada je historiografski eksplicirao, kao i sadržaje sljedećih dokumenata: *Operativni program aktivnosti na očuvanju zemljišnih površina, Demografsko-ekonomska analiza regionalnog razvoja, alokacije prirodnih i drugih resursa u republici i uticaj tih faktora na regionalizaciju i položaj pojedinih naroda – posebno srpskog, Bosanska krajina, konstitutivni činilac nove jugoslovenske federacije i Regionalizacija – osnovni pokazatelj finansijskih tokova od opština prema Republici i Federaciji*.

Na osnovu historiografske literature, uredbi i pravila objavljenih u Službenom listu Armije Republike Bosne i Hercegovine (ARBiH), Mesud Šadinlija je napisao pregledni rad pod naslovom *Oznake, zastave, činovi i drugi simboli identiteta u Armiji Republike Bosne i Hercegovine*. Autor je u radu opisao izgled i vrijeme usvajanja (svih zvaničnih simboličkih identitarnih elemenata ARBiH): jedinstvenog znaka (grb), vojnih zastava, vojničkog pozdrava, činova, ratnih priznanja i odlikovanja, te citirao tekst zakletve. Kao stalni jedinstveni znak pripadnosti Armiji od 1992. godine bio je grb Republike Bosne i Hercegovine (grb štit presječen bijelom dijagonalom sa po tri zlatna ljiljana u svakom polju, usvojilo je Predsjedništvo 4. 5. 1992., zajedno sa zastavom, kao privremena državna obilježja, koja su korištena do 1998), položen na ukrštene mačeve, a iznad grba je postavljen logotip *Armija Republike Bosne i Hercegovine*. Bila je propisana i ćirilčna verzija logotipa. Na vojnim zastavama bijele boje nalazio se grb, ispod kojeg je ispisivan naziv jedinice. Do kraja rata ustalila se praksa da se naziv više formacijske jedinice ispisuje iznad logotipa, a naziv jedinice koja posjeduje zastavu ispod rukohvata mačeva. Na vojničkim kapama je nošen grb bez logotipa. Prvi vojnički pozdrav izvodio se podizanjem desne ruke u visini ramena. Krajem druge ratne godine pozdravljalo se otvorenom šakom u visini sljepočnice. Također je propisano (1993) da se vojnici, kada su u uniformama i u službenim prostorijama, pozdravljaju sa pozdravom “zdravo”. Činovi su stilizirani na osnovu ljiljana, armijskog znaka i boja državnih simbola. Zvanično, najviše ratno priznanje bilo je Zlatni ljiljan, a dodjeljivan je

borcima koji su se naročito istakli u oružanoj borbi. Od aprila 1994. godine Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, moglo je dodjeljivati 13 vrsta ordena i 7 vrsta medalja. Jedinice su dobivale kolektivna ratna priznanja počasnih naziva Slavna i Viteška. Prema sadržaju zakletve, vojnici su se zaklinjali da će braniti cjelovitost, suverenost i nezavisnost Bosne i Hercegovine. Jasno je uočljivo da je prema zvaničnoj državnoj politici znakova i simbola, svo zvanično znakovlje ARBiH, ukupan simbolički kapital crpilo iz bosanskog srednjovjekovlja.

Prikaze novih historiografskih publikacija (monografija) za ovaj broj *Priloga* napisali su: Enes Dedić, Amina Abaspahić, Faris Šaćić, Amir Džinić, Emrah Seljaci, Omer Merzić, Sanja Gladanac Petrović i Mustafa Dedović.

Kroz dugi period kontinuiranog izlaska (1965-2023), časopis *Prilozi* se profilirao u najreferentniji bosanskohercegovački historiografski časopis, koji je kao takav nezaobilazan pri proučavanju svih perioda bosanskohercegovačke historije, što potvrđuje sadržaj i ovog broja *Priloga*. Od 2019. godine svi brojevi časopisa *Prilozi* su dostupni u formi digitalnog arhiva na web-adresi: <http://iis.unsa.ba/prilozi/arhiva/>.

III

POLEMIKE // POLEMICS

Dr. Zoran JANJETOVIĆ

Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

E-mail: kokanzokan@yahoo.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:314.7:323.15(497:560)001.85 "1950" Kerimi Kadri S. (051)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.499>

**ODGOVOR GOSPODINU SALIMU KADRIJU KERIMIJU
NA „NAUČNU” KRITIKU MOG ČLANKA O
ISELJAVANJU KOSOVSKOMETOHIJSKIH ALBANACA
PEDESETIH GODINA XX VEKA¹**

Apstrakt: *Rad argumentovano, pobijajući tačku po tačku, uz korištenje relevantne literature pobija kritike Salim K. Kerimija našeg članka o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca u Tursku 1950-ih godina koji je izašao u časopisu Tokovi istorije. Razmotrena su izvrtanja, podmetanja i neutemeljene tvrdnje g. Kerimija čija je teza da su jugoslovenske vlasti na silu htele da ise le muslimane pedesetih godina.*

Ključne reči: *Iseljavanje, muslimani, Jugoslavija, Makedonija, Turci, Albanci, Turska, Kosovo, Metohija.*

**RESPONSE TO MR. SALIM KADRI KERIMI REGARDING HIS
'SCIENTIFIC' CRITIQUE OF MY ARTICLE ON THE EMIGRATION
OF KOSOVO-METOHIJA ALBANIANS IN THE 1950s**

Abstract: *Adducing arguments underpinned by relevant literature the article refutes point by point the Salim K. Kerimi's critique of our article on emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s that appeared in the journal Tokovi istorije. Discussed are all Kerimi's distortions, imputations and baseless claims, who's thesis is that the Yugoslav authorities allegedly wanted to force the muslims to emigrate in the 1950s.*

¹ Salim Kadri Kerimi je u časopisu *Historijski pogledi*, br. 11, otvorio *Polemiku* oko rada dr. Zorana Janjetovića. Vidi: Salim Kadri Kerimi, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, 477-495. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>). Sa ovim radom, *Odgovor gospodinu Salimu Kadriju Kerimiju na "naučnu" kritiku mog članka o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca pedesetih godina XX veka, završava se Polemika* između dr. Zorana Janjetovića i gospodina Salim Kadri Kerimija.

Key Words: *Emigration, muslims, Yugoslavia, Macedonia, Turks, Albanians, Turkey, Kosovo, Metohija.*

U časopisu *Historijski pogledi* br. 11, g. Salim Kadri Kerimi je na čak petnaest strana dao vrlo kritički prikaz mog članka (izašlog pre više od dve godine!) o iseljavanju kosovskometohijskih Albanaca u Tursku pedesetih godina XX veka. U njemu mi je, ukratko rečeno, prebacio nenaučnost, anahroničnost i (istina implicitno) političku (nacionalističku) tendenciju. Treba odmah reći da metoda koju je g. Kerimi primenio tj. lepljenje etiketa i izvrtnje – kako istorijskih činjenica, tako i onoga šta sam ja napisao u članku – svakako nisu odlike naučne kritike. Da bih, ne g. Kerimija nego čitaocе, uverio u istinitost moje tvrdnje iz prethodne rečenice, i neutemeljenost tvrdnji g. Kerimija, ja ću se u svom odgovoru služiti samo naučnom metodom i argumentacijom.

Podimo redom. Pre svega, daleko je od istine tvrdnja da su svi izvori dostupni kako to iznosi g. Kerimi. To ne važi ni za jugoslovenske, a posebno ne za turske izvore. To posebno važi ako se u dugoročnijoj perspektivi sagledava broj imgranata (od 1878. ili 1912. do šezdesetih godina XX veka). Isto važi za pojedine zemlje iz kojih su se iseljavali.² Ne vidim šta je neutemeljeno u tvrdnji da se muslimansko stanovništvo od kraja XVII veka povlačilo sa teritorija koje je Osmansko carstvo gubilo.³ To je toliko notorna činjenica da bi zaista bilo teško dokazati suprotno. Jasno je da se taj proces, zavisno od vremena, mesta i konkretnih uslova odvijao različito i različitim intenzitetom tokom više od 250 godina, kao što je jasno i da se ja u ovom članku nisam mogao baviti svim tim aspektima već sam ga samo spomenuo želeći da emigraciju iz 1950-ih stavim u širi i duži istorijski kontekst. Ja sam se posvetio samo onim okolnostima koje su bile bitne za pitanje iseljavanja *Albanaca sa Kosova i Metohije* tokom pedesetih godina XX veka, pa sam se zbog toga zadržao na iseljavanju Turaka iz Makedonije. Zato nije metodološki ispravno kad mi g. Kerimi prebacuje što se posle navođenja notorne istorijske činjenice nisam upustio u njenu eksplikaciju.

² A. Elif Becan citira *procene* turskih istoričara (dakle ne precizne službene statistike!) po kojima je između 1923. i 1939. godine iz Bugarske, Rumunije i Jugoslavije u Tursku došlo oko 430.000 useljenika, dok ih je od 1946. do 1960. po njihovim *procenama* došlo oko 306.000. A. Elif Becan, *Une famille Étrangère. L'accueil des immigrants musulmans des Balkans en Turquie (1923-1964)*, Doktorska teza (École des Hautes Études en Sciences Sociales) 2021, 46-47.

³ Za kratak pregled od 1830-ih v. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison (University of Wisconsin) 1985, 65-75. Za opširniji pregled iseljavanja, bega i proterivanja muslimanskog stanovništva vidi: Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton (The Darwin Press) 1995. Mana ovih dela je što ne pokrivaju ranije razdoblje. I iz Bosne i Hercegovine je tokom austro-ugarske vladavine 1878-1914. u Osmansko carstvo otišlo oko 65.000 ljudi – najvećim delom muslimana. Deo ulme je emigraciju čak proglasio verskom obavezom, a Šejh-ul-islam iz Carigrada je 1887. godine izdao i fetvu u tom smislu. Xavier Bougarel, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo (Udruženje za modernu historiju) 2023, 30.

Više nego metodološki neispravno je to što mi g. Kerimi prebacuje da sam ga proglasio za albanskog autora!⁴ Ja sam samo u fusnoti 2, na strani 94, citirao mesto iz njegove knjige o iseljavanju Turaka na kome on navodi imena albanskih autora koji iseljavanje muslimana prikazuju kao proterivanje, dok sam na strani 101 u fusnoti 42 citirao različite brojeve iseljenika koje je on naveo.⁵ To što neko citira albanske autore ne znači da je Albanac. Što se opaske da je „problematično” odnosno čak „simptomatično” pisati o iseljavanju „muslimanskog stanovništva (dvije) Jugoslavije u Tursku”, moram da podsetim da se ja nisam bavio iseljavanjem „muslimanskog stanovništva” uopšte, a posebno ne tokom perioda „dvije Jugoslavije”: tema mog članka je, kako se (ponovo!) jasno vidi iz naslova, je iseljavanje *Albanaca sa Kosova 1950-ih godina*. Budući da nisam imao nameru da napišem sveobuhvatnu studiju fenomena muslimanskog iseljavanja, nego sam se ograničio samo na jedan njegov mali segment, nije jasno zašto bih – posle vrlo lapidarnog uvoda koji čitaoca upućuje na širi kontekst – širio priču elementima koji za nju nisu neposredno vezani. A u svom prebacivanju, g. Kerimi čini baš to izlažući o teškom položaju muslimana u prvoj Jugoslaviji i tokom Drugog svetskog rata.⁶ Da stvar bude gora on to čini prilično pojednostavljeno a u nekim delovima i jednostrano.⁷ Ako se možemo složiti da je položaj Albanaca u međuratnom periodu bio težak, to ipak nije važno i za albanske begove koji su se dosta dobro uklopili u korumpirani politički sistem Kraljevine Jugoslavije.⁸

Slično bi se moglo reći za njihove bosanskohercegovačke parnjake. S druge strane, Albanci na Kosovu i Metohiji su lokalnim Srbima i Crnogorcima tokom Drugog svetskog rata naneli mnogo više zla (o čemu g. Kerimi nije rekao ni reč) nego što su ga pretepeli (od četnika ili partizana)⁹, dok je za međusobne pokolje u Bosni i Hercegovini i Sandžaku teško reći koja narodnost je u njima

⁴ Salim Kadri Kerimi, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, 2024, 481. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>).

⁵ Zoran Janjetović, Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2022, 94.

⁶ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 482-483.

⁷ Za dobar pregled položaja i težnji bosansko-hercegovačkih muslimana u tom periodu vidi: X. Bougarel, *Nadživjeti carstva.*, 69-97.

⁸ Bogumil Hrabak, *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919-1928*, Beograd (izdanje autora) 2003; Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1918-1929)*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1970; Gordana Krivokapić-Jović, Oklop bez viteza. *O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini SHS (1918-1929)*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2002.

⁹ Nenad Antonijević, *Kosovo i Metohija 1941-1945. godina – ratni zločini*, Beograd (Muzej žrtava genocida) 2017. Ne treba zaboraviti ni da su i tokom međuratnog razdoblja, uprkos anti-albanskoj politici državnih vlasti, Albanci u mestima i krajevima gde su činili većinu još uvek bili u prilici da vrše pritisak na lokalne Srbe i Crnogorce, tj. ni tada stanje nije bilo sasvim crno-belo. Up. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2005, 337.

više stradala.¹⁰ Što se tiče Vojne uprave koja je na Kosovu i Metohiji uvedena u februaru 1945. godine, ona je bila posledica masovne albanske pobune protiv novih vlasti, a ne nekakvog njihovog posebnog odijuma prema muslimanima ili Albancima.¹¹ Pored toga, Vojna uprava je kratko trajala a uskoro su je zamenile mere integracije i afirmacije albanskog stanovništva (uključivanje u vlast, primanje u KPJ i masovne organizacije, otvaranje škola na albanskom, revizija agrarne reforme)¹² dok je kažnjavanje buntovnika i nekadašnjih kvislinga bilo malog obima¹³ – pogotovo ako se uporede sa sudbinom folksdojčera ili zarobljenih ustaša i domobrana. Pri tom broj onih koji su napustili zemlju nije bio velik, a svakako je neuporedivo veći bio broj onih koji su tokom rata i nakon njega do juna 1948. u nju došli.

Dakle, muslimansko, pa i albansko stanovništvo nije tokom Drugog svetskog rata i na njegovom kraju propatilo više od ostalog stanovništva: naprotiv, Albanci su zbog sprovođenja nove nacionalne politike i dobrih odnosa sa Albanijom najvećim delom bili pošteđeni posleratnih represalija. To ne znači da nije bilo zločina protiv muslimanskog stanovništva i verskih objekata kako navodi g. Kerimi, ali njih je bilo protiv pripadnika svih naroda i njihovih verskih objekata!¹⁴ Problem je u tome što su pripadnici svakog naroda spremni da vide samo „svoje” žrtve, ostajući po pravilu gluvi i slepi za žrtve iz redova drugih naroda. Jugoslovenski komunisti su u celoj zemlji uspostavljali vlast na slični način, a svi oni koji su im se suprotstavljali ili za koje se sumnjalo da bi mogli da se suprotstave, su likvidirani. Prilikom određivanja stepena represije

¹⁰ O izuzetno složenoj situaciji u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svetskog rata vidi još uvek neprevaziđeno delo: Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo (Oko grafičko-izdavačka kuća d.d) 1998; vidi i X. Bougarel, *Nadživjeti carstva*, 99-130. O funkcionisanju mehanizma uzajamnih pokolja na primeru Kulen Vakufa vidi: Max Bergholz, *Violence as a Generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, London (Cornell University Press) 2016, 61-264.

¹¹ Đorđe Borozan, *Velika Albanija. Porijeklo- ideje – praksa*, Beograd (Vojnoizdavački institut Vojske Jugoslavije) 1995, 494-507; Dmitar Tasić, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 1944-1953*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2021, 91-103; N. Antonijević, *Kosovo i Metohija*, 488-515; Spasoje Đaković, *Sukobi na Kosovu*, Beograd (Narodna knjiga) 1984, 231-257, 262-263; Branislav Božović, Milorad Vavić, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1991, 485-530.

¹² Zoran Janjetović, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2022, 306, 312-315, 351-359, 369-373, 544-553, 556-559, 562-563, 594-595, 607-610, 629-633.

¹³ Po sada dostupnim dokumentima OZN-e, streljano je nekoliko stotina ljudi. Z. Janjetović, *Konfrontacija i integracija*, 263-265. Za ratne zločince je proglašeno oko 300 Albanaca. Đ. Borozan, *Velika Albanija*, 523. Istovremeno, oko 10.000 folksdojčera je pobijeno tokom oslobađanja zemlje 1944/45, a oko 50.000 je pomrlo u koncentracionim logorima čekajući deportaciju u Nemačku. Za ratne zločince je proglašeno 1.700. Michael Portmann, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 2008, 198.

¹⁴ Up. npr. Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb (Hrvatski institut za povijest) 2015 (2. izd); Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić (prij.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, Zagreb (Hrvatski institutu za povijest) 2005.

merodavni su bili praktični razlozi, a ne nacionalna ili verska pripadnost kao takva: tako su folksdojčeri zbog kolaboracije i zločina kolektivno kažnjeni jer se smatralo da mogu jednog dana ponovo postati peta kolona Nemačke i zato što su imali veliku imovinu pogodnu za sprovođenje agrarne reforme¹⁵; Albancima su kolaboracija i zločini praktično oprosteni zbog želje za smirivanjem situacije, stavljanjem Albanije pod Titovu dominaciju, njihove brojčane snage i duge tradicije oružanog otpora vlastima; antikomunističkim Srbima ni veliko učešće Srba u Narodnooslobodilačkom pokretu nije obezbedilo blaži tretman na kraju rata,¹⁶ jer su srpski monarhisti bili viđeni kao najčvršći stubovi predratnog režim, itd, itd. Sigurno je da su kod pripadnika svih naroda ratni zločini i posleratna represija izazivala strah i nesigurnost: nije jasno zašto bi samo muslimani bili podložni tim osećajima?!

Kerimijeva tvrdnja da Sandžak nije dobio obećanu autonomiju jer su tamošnji muslimani svrstani u „nepoželjne i nelojalne manjine” se teško može prihvatiti ako se uzme u obzir da su Bošnjaci (tada zvani Muslimani) priznati za jedan od državotvornih naroda. Ako je njegovo rezonovanje ispravno, neka mi g. Kerimi objasni kako to da ustanički krajevi u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini sa većinskim srpskim življem iz čijih redova se regrutovao (naj)veći deo partizanskih jedinica, nisu dobili autonomiju? Jesu li i oni bili „nepoželjni i nelojalni”? Naravno da nisu. Ovaj primer sam naveo da bi se videlo koliko su pojednostavljena, monokauzalna i jednostrana objašnjenja apsurdna i neodrživa. Nove vlasti su prilikom donošenja političkih odluka stvari razmatrale sa više aspekata tražeći (za sebe) najpovoljnije rešenje, a nacionalisti raznih boja su to naknadno tumačili i tumače „teorijom zavere” protiv svog „naciona”.¹⁷ Čini se da je i razmišljanje g. Kerimija na njihovom tragu.

Sada dolazimo do ključne teze g. Kerimija, a to je da iseljavanje Turaka i drugih muslimana tokom pedesetih godina nije bilo dobrovoljno nego prinudno, tj. kako on kaže „forsirano”. Pri tom se on poziva na bošnjačke, albanske, turske, makedonske, američke, engleske, pa i srpske autore. Ja se, pak, u članku koji mu je toliko zasmetao, pozivam prevashodno na arhivske dokumente, kao i na autore koji su takođe radili na primarnoj arhivskoj građi. Pored toga, podjednako je važno ponovo napomenuti i to da se moj članak bavi iseljavanjem *Albanaca sa Kosova i Metohije* (što g. Kerimi stalno gubi iz vida) dok je iseljavanje Turaka i drugih muslimana iz Makedonije obrađeno samo utoliko što je poslužilo kao

¹⁵ Malobrojni nemački komunisti i antifašisti i komunisti nisu stradali već su se neometano uključili u novi sistem. Neki od njih (npr. Toma Granfil, Tomas Devald, Jaša Rajter) su se čak uspeli do vrlo visokih funkcija. Slobodan Maričić, *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd (Connect and Media Marketing International) 1995, 115-116.

¹⁶ Po majoru OZN-e Milanu Trešnjiću, neposredno po dolasku komunista samo je u Beogradu streljano 10.000 ljudi. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2006, 179. Taj broj je verovatno preteran ali izjava uključenog savremenika ipak ukazuje na veliku masovnost odmazde nad *ideološkim* neprijateljima. (Ne treba zaboraviti da su većinu partizanskih jedinica koji su oslobodile Beograd činili Srbi.)

¹⁷ Vidi moju polemiku s Igorom Vukadinovićem, Zoran Janjetović, *Ideologijom protiv nauke, ili naukom protiv ideologije?*, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2023, 301-302 (297-314).

podsticaj muslimanima u drugim delovima zemlje, uključujući Kosovo i Metohiju, da i oni krenu u iseljavanje. Da li su makedonske vlasti podsticale to iseljavanje ja ne znam jer se to nisam istraživao budući da je moja tema bilo *iseljavanje Albanaca sa Kosova i Metohije*. Svakako u dokumentima sa federalnog nivoa koji su meni bili dostupni, o tome nema traga. Moram ipak reći da mi Kerimijeva teza da su makedonske vlasti vršile pritisak za iseljavanjem Turaka ne deluje dovoljno uverljivo iz celog istorijskog konteksta. Pre svega, zašto bi makedonske vlasti bile više zainteresovane za iseljavanje Turaka sa kojima je bilo malo problema, nego za iseljavanje mnogo opasnijih Albanaca¹⁸ koji su tokom Drugog svetskog rata masovno kolaborirali sa okupatorima, osnivali tajne separatističke organizacije posle rata, saradivali sa obaveštajnom službom Albanije tokom krize nakon Rezolucije Informbiroa i bili naslonjeni kako na masu kosovskometohijskih Albanaca, tako i na matičnu zemlju? Drugi važan razlog zašto mi je Kerimijeva tvrdnja neuverljiva je generalna nesklonost jugoslovenskog komunističkog vrha prema iseljavanju koju sam u članku i spomenuo.¹⁹ Nije se radilo samo o bezbednosnim rizicima, gubitku radne snage ili vojnih obveznika. Jugoslovenski komunisti su bili uvereni da grade najbolji sistem na svetu, pa bi želja za masovnijim iseljavanjem iz zemlje u kojoj se on gradio bila blamaža i prećutna potvrda nezadovoljstva stanovništva.²⁰ Zbog toga je i pasoška politika u to vreme bila tako restriktivna.²¹ Kao što sam u članku spomenuo, izuzeci su pravljani iz spoljnopolitičkih razloga: sa Česima i Slovancima, Poljacima, Jevrejima, preostalim Nemicima – i Turcima. Bili su to primeri kad su dobri odnosi sa zemljama-maticama manjinskog stanovništva stavljeni iznad potencijalnih političkih i ekonomskih teškoća. Za nuždu, takvo ograničeno iseljavanje pripadnika *pojedinih manjina* je moglo da se propagandno upakuje kao svojevrsan „liberalizam” i širokogrudost. Ono svakako nije zamišljeno kao nekakvo „etničko čišćenje”, a pogotovo nije moglo biti tako zamišljeno u slučaju Turaka i drugih muslimana, budući da su iseljenici morali da u Turskoj nađu sponzora - garantna, (rođaka ili prijatelja) koji je za potencijalne iseljenike podnosio zahtev za turskom useljeničkom vizom.²² Drugim rečima, krajnja instanca koja je odlučivala o nečijem iseljenju, su bile

¹⁸ Takva razmišljanja jesu zabeležena među delom Makedonaca u etnički mešovitim krajevima, ali ona nisu odražavala službeni stav komunista i vlasti. Up. Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München (Oldenbourg Verlag) 2013, 318-319.

¹⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 95-96.

²⁰ Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2009, 141, 178-179. Reakcija Centralnog komiteta Saveza komunista Makedonije na želju turskih kulturnih delatnika da se iseje je bila razočarenje koje je odražavalo gore navedeni način mišljenja: politička zrelost turskih kulturnih radnika navodno nije bila na potrebnom nivou da iskoriste prilike razvoja u jugoslovenskom društvu. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 325. U ovakav stav prema iseljavanju se uklapa i prećutkivanje ugovora sa Turskom o kome govori g. Kerimi.

²¹ Radmila Radić, *Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina, Istorijski zapisi*, LXXII, 1-2, 1999, 147.

²² A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, 181-183.

turske, a ne jugoslovenske vlasti, a proces iseljavanja je tražio aktivan rad budućih iseljenika – nalaženje sponzora, odnosno garanta, kao i angažman ovih drugih. Pored toga, od osnivanja Republike, turske vlasti su kod useljavanja preferirale ljude turskog porekla i kulture, dok su ostali bili neuporedivo manje dobrodošli.²³ Ne izgleda li ta procedura prekomplikovana za „forsiranje” nekog masovnog iseljavanja? Ako se svemu tome pridodaju prigovori Turaka iz mesta u Makedoniji iz „blokova” iz kojih iseljavanje nije bilo dozvoljeno i molbe nekih Albanaca koji su već imali rođake u Turskoj da se isele,²⁴ cela Kerimijeva konstrukcija pada u vodu.²⁵

Sama činjenica koju on navodi, citirajući Vladana Jovanovića, da su vlasti prestajale da stipendiraju buduće iseljenike i da otpuštaju činovnike koji su nameravali da se isele, nije nikakav dokaz pritiska za iseljavanje, već *posledica odluke pojedinaca da se isele*. Ona je sa stanovišta vlasti bila potpuno logična: zašto pomagati školovanje nekoga ko će svojim znanjem doprinostiti nekoj drugoj zemlji? Mnoge države, ustanove ili kompanije postavljaju slična ograničenja pri dodeli stipendija jer ne žele da ulažu u kadrove od kojih će neko drugi imati koristi. Što se činovnika tiče, ta radna mesta su u siromašnim društvima (što je jugoslovensko i makedonsko u to vreme bilo) posebno poželjna kao neka vrsta povlastice, pa zašto bi tu povlasticu uživao neko ko je odlukom da se iseli pokazao da nije zadovoljan svojim položajem u društvu (i povlasticom da u njemu bude činovnik)? Sa stanovišta vlasti i onemogućavanje povratka je bilo vrlo logično: ljudi su pre iseljavanja rasprodavali svoju imovinu, a oni koji su želeli da se vrate se u Turskoj nisu snašli pa se sa priličnom dozom sigurnosti moglo pretpostaviti da bi se vratili kao socijalni slučajevi²⁶ – koje nijedna vlast ne voli. Ideološke i političke sumnje su verovatno takođe bile u igri jer su one u to vreme pogadale svakoga ko bi trajno odlazio iz inostranstva ili dolazio iz njega.

Šta reći na Kerimijevo tvrdnju da niko ne bi napustio svoje ognjište osim ako nije „prisiljen ili usmeren” (sic) „na otvoren ili suptilan način”?!? Dovoljno je setiti se da je iz malene Republike Hrvatske samo tokom poslednjih deset godina otišlo 400.000 (gotovo isključivo) Hrvata – koje niko nije pritiskao, poterivao („usmeravao”) ili proterivao. Slična je situacija u mnogim drugim zemljama. Ona samo dokazuje staru istinu da se ljudi sele tamo gde misle da će im biti bolje nego na sopstvenim ognjištima. To važi kako za Hrvate, tako i za Turke, Albance, Bošnjake i sve druge. Jugoslovenske vlasti (koje nisu smogle

²³ A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, passim. Ovo je bila i posledica iskustva sa doseljenicima koji su došli posle 1878. godine, a do početka tridesetih godina XX veka se još nisu asimilovali. *Isto*, 72, 242.

²⁴ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 308; R. Radić, *Iseljavanje*, 160-161. (Autori se pozivaju na dokumente Saveznog izvršnog veća).

²⁵ Ovo ne isključuje mogućnost da u pojedinim slučajevima na terenu nije bilo pritiska od pojedinaca iz lokalne vlasti, ali treba razgraničiti individualne zloupotrebe od državne politike.

²⁶ U slučaju potencijalnih povratnika iz Turske to se u dokumentima jasno vidi. Pored toga, i turske vlasti su zbog svojih razloga otežavale povratak iseljenika. Up. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 131-136.

hrabrosti da naprave anonimnu anketu o razlozima iseljavanja) su ipak pokušale da prikupljanjem informacija i njihovom analizom sebi objasne razloge tako velikog interesovanja za iseljavanje. Došlo se do cele palete razloga i nezadovoljstava (verskih, socijalnih, ekonomskih, nacionalnih) pomešanih sa dezinformacijama i razlozima lične prirode. Ja sam ih verno preneo u svom članku.²⁷ G. Kerimi mi uprkos tome prebacuje „nenaučnost”, neshvatajući da ne može pretendovati na naučnost neko ko polazi od unapred gotovih stavova ignorišući arhivske dokumente. Žalosno je da je komunističkoj policiji više bilo stalo do otkrivanja istine nego nekome ko se zaogrće plaštom nauke.

Isto važi za i za broj od oko 400.000 kojim g. Kerimi pobija moje tvrdnje. Taj broj nema utemeljenje u turskim statistikama – koje su valjda najmerodavnije. One nasuprot Kerimijevom astronomskom broju ukazuju na to da se od 1951. do 1966. u Tursku doselilo 171.940 ljudi iz Jugoslavije. Velika većina njih je došla između 1953. i 1966. godine, s tim što je već od 1959. godine broj useljenika počeo da opada, da bi 1962. iznosio 3.399 sa tendencijom daljeg smanjivanja (osim manjeg porasta (3.672) 1966. godine). Vrhunac je predstavljao period 1956-1958. kada je došlo 92.268 ljudi (oko 54%).²⁸ Ovime je obesmišljena i Kerimijeva (i ne samo njegova!) tvrdnja o navodno velikoj i zloćudnoj ulozi Aleksandra Rankovića u pokretanju i omasovljavanju iseljavanja muslimana. Ne samo što je ono počelo da jenjava davno pre njegove smene, nego u izvorima ne postoji nikakav trag da je Ranković bio inicijator ili podrstrekač iseljavanja. Naprotiv: postoje dokumenti iz kojih se vidi da je on proces iseljavanja posmatrao sa političkom zabrinutošću i skepsom, što sam ja u članku i citirao.²⁹ Posle obaranja Rankovića, postalo je popularno pripisivati mu sve deformacije i zloupotrebe režima: iako je bio mnogo više izvršilac nego kreator politike,³⁰ on je postao pogodni žrtveni jarac za sve mane jugoslovenskog socijalizma u njegovoj rigidnoj fazi. Nekritičko usvajanje popularnih mitova, međutim, nema nikakve veze sa naučnošću u koju se g. Kerimi kune a koju meni osporava.

Pod tačkom tri g. Kerimi me je zasuo gomilom pitanja. Deo njih je već obrađen u ovom odgovoru, a deo je, po mom mišljenju, već dovoljno jasno objašnjen u mom članku. Da bih razvejavao svaku nedoumicu, ovde ću se ipak ukratko pozabaviti pitanjima g. Kerimija. Prva tri se tiču razloga zašto su

²⁷ Z. Janjetović, *Emigration*, 103-108. Upravo u vreme najmasovnijeg iseljavanja u Tursku, tokom druge polovine pedesetih godina, došlo je do znatnog porasta nezaposlenosti u Jugoslaviji. Up. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 99. Anketa koju je američka ambasada u Beču sproveda na malom uzorku od 100 emigranata je pokazala da je polovina emigrirala prvenstveno zbog ekonomskih razloga, oko 25% uglavnom zbog političkih, a oko 25% zbog drugih. E. Pezo, *Zwangsmigration*, 155. Ovo je premalo za neopozive zaključke, ali je indicija.

²⁸ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 79.

²⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 110-111.

³⁰ Tito je na proslavi desetogodišnjice Službe bezbednosti u maju 1954. rekao: „Razumije se, moram da kažem da smo mi to zajedno radili i da on [Ranković] nije preduzeo nijedan važniji posao, a da se prethodno nije posavjetovao sa mnom i ostalim drugovima u najužem rukovodstvu...“. Bojan Dimitrijević, *Ranković. Drugi čovek*, Beograd (Vukotić medija) 2020, 169.

jugoslovenske vlasti prihvatile da pregovaraju o iseljavanju Turaka, zašto su pregovori bili tajni a ugovor ostao neobjavljen. Jugoslovenske vlasti su prihvatile turski zahtev³¹ za iseljavanjem Turaka koji su imali rođake u Turskoj u kontekstu povezivanja sa tom zemljom u okviru Balkanskog pakta: kako sam već spomenuo, već se na primeru iseljavanja pripadnika drugih manjina videlo da su jugoslovenske vlasti zarad spoljnopolitičkih koristi bile spremne da naprave izuzetke u svojoj restriktivnoj iseljeničkoj politici. Dakle, ako se to zarad prijateljstva sa njihovim matičnim državama moglo dozvoliti Česima, Slovacima, Poljacima i Jevrejima, zašto ne bi i Turcima? Isto tako, prethodna iskustva su pokazala da takve sporazume ne treba oglašavati na sva zvona jer to prouzrokuje probleme u unutrašnjoj politici, pa ovome treba tražiti razlog tajnosti sporazuma. Treba se setiti da u to vreme u politici nije postojala danas toliko popularna reč „transparentnost”, a to je posebno važno za spoljnu politiku.

Na pitanje zašto vlasti nisu sprečile propagandu za iseljavanje i kaznile njene nosioce treba reći da je problem bio što se dobar deo propagande za iseljavanje širio preko pisama rođaka iz Turske ili kroz njihove posete starom kraju. Te posete nije bilo moguće sprečiti bez velike unutrašnje i spoljnopolitičke štete. Pored toga, vlasti su bile zatečene širinom interesovanja za iseljavanje – kako sam u članku i naveo.³² Da li je neko kažnjen zbog širenja propagande za iseljavanje, nije mi poznato. U građi koja mi je bila dostupna nisam našao spominjanje takvih slučajeva, ali je neodobranje osnovni ton koji provejava kroz dokumente koji govore o širenju propagande i raznih glasina u vezi sa iseljavanjem. On pokazuje da vlastima (bar na Kosovu i Metohiji, kojima sam se ja bavio) ta propaganda nipošto nije bila dobrodošla, pa s obzirom na tadašnje poimanje ljudskih prava, treba očekivati da su neki propagandisti i bili kažnjeni. Sigurno je samo da su turska ambasada i konzult u Skoplju širili propagandu za iseljavanje³³ – a njihovo osoblje sigurno nije moglo biti pohapšeno ili kažnjeno – pogotovo ne u tom političkom trenutku.

Što se pitanja o Lazaru Koliševskom i Jovanu Veselinovu tiče, čini mi se da u pogledu Koliševskog g. Kerimi podosta „učitava” u njegove izjave koje su zbog političkog laviranja bile i namerno nejasne. S druge strane navodna izjava Veselinova koju citira je, ako je tačna i ako sam dobro razumeo, data neposredno posle Drugog svetskog rata. Ako je tako, to bi ostavljalo jaz od bar desetak godina između nje i početka masovog iseljavanja – iz Makedonije! Pored toga, izjava se pre može tumačiti kao podsticaj sandžačkim muslimanima da stiču obrazovanje i traže posao u *drugim krajevima Jugoslavije* – na šta upućuje rečenica „Ne možemo svuda podizati fabrike”. Jer, da se mislilo na iseljavanje iz zemlje, zašto bi budući iseljenici bili podsticani da se školuju? Vlast koja želi da nekoga iseli ili protera ne brine o tome da li će taj u zemlji odredišta raditi kao inženjer ili nosač na železničkoj stanici, a ako je proklamovan princip besplatnog

³¹ A. Elif Becan, *Une famille Étrangère*, 178.

³² Z. Janjetović, *Emigration*, 109.

³³ R. Radić, *Iseljavanje*, 163.

obrazovanja (tj. školovanja o državnom trošku) onda nema apsolutno nikakvog računa da plaća školovanje ljudi koje namerava da prinudno iseli! Čini se da je g. Kerimi i ovde „učitao” neke svoje ideje u tuđe reči.

Na pitanje zašto su protivnici iseljavanja, posebno Albanaca, tretirani kao „državni neprijatelji – nacionalisti, iredentisti” je već dat odgovor u mom članku: ³⁴ zato što oni to de facto i jesu bili. Nacionalistima nije bilo u interesu smanjivanje broja Albanaca jer su time gubili snagu, a ako bi se najveći deo Albanaca iselio, i mogućnost da zahtevaju teritorije na osnovu etničkog principa. Deo njih je uz to smatrao da je iseljavanje nepotrebno jer su verovali da će krajevi naseljeni Albancima uskoro pripasti Albaniji. Iz istih razloga, protiv iseljavanja iz Jugoslavije je bio i albanski diktator Enver Hodža. Ovakve poglede, uostalom, imaju nacionalisti svih naroda.

Sledeće pitanje, zašto su se iz Makedonije iseljavali samo muslimani a ne i hrišćani, bi imalo smisla da ga je postavio neki naivni i neobavešteni stranac iz daleka, a ne žitelj Makedonije. Ako su se selili samo muslimani, otkud to da *samo u Australiji* ima preko 111.000 ljudi makedonskog porekla?!³⁵ Radi se jednostavno o tome da se 1953. godine otvorila mogućnost iseljavanja za Turke (i druge muslimane koji su želeli da se ise i uspevali da se ubace među Turke). Za druge su mogućnosti za odlazak u inostranstvo do 1964. (dakle do vremena kada je najveći talas iseljavanja u Tursku već prošao) zakonski bile skučene.³⁶ Kao što znamo, kada su jugoslovenske vlasti omogućile odlazak na privremeni rad u bogatije zapadne zemlje, ljudi nezdovoljni svojim socijalno-ekonomskim položajem, a nekada i političkim sistemom, su tu mogućnost obručke zgrabili, pa je za samo pet godina, do 1969. godine, njihov broj *samo u Nemačkoj*, iznosio oko 200.000,³⁷ tj. znatno više nego što se od kraja Drugog svetskog rata iselilo u Tursku. Iako se veliki deo gastarbajtera vratio ili vraćao tokom prvih decenija, vremenom je njihov „privremeni” boravak u inostranstvu postao de facto, a potom i de iure, iseljenje.

I konačno, za poslednje pitanje o emigraciji muslimana tokom međuratnog razdoblja mi nije jasno zašto je upućeno meni i povodom mog članka o iseljavanju Albanaca sa Kosova i Metohije *tokom pedesetih godina XX veka*. Ja sam se tim pitanjem, doduše, bavio u mojoj knjizi o nacionalnim manjinama u međuratnoj Jugoslaviji, ali nikada nisam dao ocenu da je položaj manjina u tom periodu, posebno u južnim delovima zemlje, bio povoljan, niti sam igde rekao da vlasti nisu vršile pritisak, posebno od sredine tridesetih godina, na Albance, naročito u pograničnim krajevima, da se iseljavaju.³⁸ U članku na koji se g. Kerimi obrušio sam ukazao na jasan preokret u manjinskoj politici koji su izvele komunističke vlasti nakon Drugog svetskog rata.³⁹ Kerimi, međutim, želi da

³⁴ Z. Janjetović, *Emigration*, 108-109.

³⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Macedonian_diaspora.

³⁶ V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka*, 179.

³⁷ *Isto*, 141-164.

³⁸ Up. Z. Janjetović, *Deca careva*, passim.

³⁹ Z. Janjetović, *Emigration*, 95.

previdi taj obrt u nacionalnoj politici jer mu se ne uklapa u tezu o „prinudnom“ iseljavanju.

Kerimi u nastavku ističe svoj zaključak da su svi razlozi iseljavanja koji su na osnovu arhivske građe navedeni u mom članku bili samo sporedni, a da je glavni bio to što su muslimani od vlasti smatrani za nepoželjnu manjinu. Ovu tvrdnju je doduše, podvukao, ali ju time nije učinio uverljivijom. Ono što su u arhivskim dokumentima činjenice proverljive ukrštanjem dokumenata, poznavanjem domaćeg i inostranog političkog i ekonomskog konteksta, zakonodavstva, ideoloških nazora vodećih komunista i zdravog razuma, on ignoriše zarad sopstvene verzije koju dokumentuje samo poricanjem činjenica (u šta spada i drastično preuveličavanje broja iseljenika) i podmetanjem činjenica koje se tiču međuratnog razdoblja⁴⁰ i sa temom mog članka nemaju praktično nikakve veze! Nije mnogo naučno, gospodine Kerimi.

Kerimi podvlači i da je na zahtev makedonskih vlasti jugoslovensko rukovodstvo liberalizovalo iseljavanje,⁴¹ iako je baš na zahtev makedonskog rukovodstva krajem 1957. godine uvedena obaveza da iseljenici moraju da borave pet godina u Makedoniji da bi im bilo odobreno iseljavanje.⁴² Istina je da je to pogađalo muslimane iz drugih delova zemlje, kao i da je Makedonija do kraja 1957. godine bila liberalnija od Kosmeta u odobravanju iseljavanja *Albanaca*, ali je iseljavanje počelo da opada naredne godine – kada je AP Kosovo i Metohija liberalizovala iseljavanje *Turaka*.⁴³ Treba imati na umu da kada je iseljavanje uzelo maha, makedonske vlasti su se našle pod socijalnim pritiskom da liberalizuju iseljavanje, ne samo zbog brojnih zahteva muslimana da se ise, nego i zato što su se potencijalni iseljenici iz drugih delova zemlje gomilali u Makedoniji izazivajući ceo niz socijalnih, političkih, ekonomskih i drugih problema.⁴⁴

Nije mnogo naučno ni podmetati mi navodnu dilemu da li je proces članovima grupe „Judžel“ bio faktor zastrašivanja turske nacionalne manjine, koji je onda navodno podstakao masovnu emigraciju, čim su se za to stvorile mogućnosti. Ja sam vrlo jasno rekao da je to (po Nikolini Rajković) verzija događaja mainstream-a turske istoriografije u koju ja ne verujem s obzirom na niz drugih razloga za iseljavanje koji su uz to, bili i vremenski bliži ili savremeni iseljavanju.⁴⁵ Iz dosta nejasne rečenice (u kojoj je jasna samo nepristojnost) ispada da g. Kerimi deli mišljenje mainstream turske istoriografije i veruje da je osuda „judželovaca“ dugoročno uterala strah u kosti pripadnicima turske manjine

⁴⁰ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 488-489.

⁴¹ *Isto*, 488.

⁴² R. Radić, *Iseljavanje*, 162, 167. „Zloglasni“ Ranković se 19. decembra 1957. založio da se ograniči iseljavanje da ne bi postalo širi problem. („To je vrlo nezgodno za Jugoslaviju da ide na raseljavanje Šiptara iz Makedonije, sa Kosmeta, Crne Gore i tamo gde ih ima...Sutra će nam se otvoriti ovaj **problem** (podvukao Z.J) u Bosni i Hercegovini i ne znamo dokle ćemo otići ako se iseljavanje ne spreči.“) (R. Radić, *Iseljavanje*, 167; E. Pezo, *Zwangsmigration*, 306, 314.)

⁴³ E. Pezo, *Zwangsmigration*, 310-312.

⁴⁴ *Isto*, 317-324.

⁴⁵ Z. Janjetović, *Emigration*, 102.

i podstakla ih na iseljavanje. Kao teorija, to bi se moglo uzeti u razmatranje; međutim, trebalo bi za nju izneti i dokaze – što g. Kerimi ne čini. S druge strane, mogu se navesti primeri drugih manjina čiji istaknuti pripadnici su takođe stradali na kraju Drugog svetskog rata, posle njega ili tokom sukoba sa Informbiroom, ali većina pripadnika tih narodnosti ipak nije pohrlila da se masovno iseljava kada se za to otvorila mogućnost,⁴⁶ što ukazuje da osuda „Judžela” verovatno i nije imala toliki uticaj kakav joj se pripisuje.

No, ni to nije kraj podmetanjima g. Kerimija. Nakon svega, on me optužuje da sam ja u svom članku, u fusnoti 42 naveo da *on* tvrdi da je broj iseljenih iznosio 500.000.⁴⁷ Međutim, ako se tekst pročita malo pažljivije (što valjda spada u „naučnost” koju mi sve vreme osporava) vidi se da je broj spomenut u glavnom tekstu dok je u fusnoti samo upućivanje na knjigu gospodina Kerimija, a *ne na to da je on izmislio taj podatak!* Treba mu priznati da njegova mašta ipak nije toliko razigrana pa se zadovoljava sa *samo* takođe teško dokazivih 400.000. Da pažljivo ne čita (slučajno ili namerno) g. Kerimi je pokazao i u svom prikazu mog zaključka da jugoslovenske vlasti nisu podržavale, već su se trudile da ograniče iseljavanje *Albanaca* (posebno sa Kosova i Metohije). Žalosno je što po ko zna koji put, kao učitelj đaka-prvaka, moram da vratim g. Kerimija da pažljivo pročita *naslov* mog članka. Na osnovu dokumentacije u koju sam imao uvid (građa SIV-a, UDB-e), taj zaključak u potpunosti važi kad je reč o kosovskometohijskim Albancima, uglavnom važi za celokupno iseljavanje muslimana, iako uz pojedina kolebanja na nivou Makedonije – koja nije bila predmet mog članka. Tvrdnja da istoričari koji pišu o događajima od pre sedamdeset godina postaju „saučesnici u kreiranju i vođenju pogrešne/štetne politike političara svojih zemalja”⁴⁸ je najblaže rečeno besmislena. A meni pripisuje „neke čudne – *anahronističke* (sic) stavove”.

Zaključak

Rad odbacuje neutemeljenu kritiku Salima Kadri Kerimija na moj članak *Emigracija kosovskih Albanaca u Tursku tokom 1950-ih*, objavljen u Tokovima istorije, 3, 2022. Kerimijeva metoda se prvenstveno sastoji od imputacija, izobličenja, iluzija i kritiziranja stvari koje se ne nalaze u mom članku ili imaju vrlo malo veze sa njegovim sadržajem. Uzrujan sam mojom tvrdnjom da je emigracija etničkih Albanaca (i drugih Muslimana) iz Jugoslavije nakon 1953. godine bila rezultat slobodne volje emigranata, kada se ukazala prilika nakon jugoslovensko-turskog sporazuma. On tvrdi da je emigraciju “prisilila” jugoslovenska vlast koja je želela da se oslobodi navodno nepoželjne muslimanske manjine, iako sam uvjerljivo dokazao, koristeći relevantne arhivske

⁴⁶ Z. Janjetović, *Konfrontacija i integracija*, 267, 387-390, 395-397, 402-413.

⁴⁷ Z. Janjetović, *Emigration*, 101.

⁴⁸ S. Kadri Kerimi, *Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića*, 490.

dokumente, da su vlasti nastojale da ograniče obim emigracije. To se posebno odnosilo na kosovske Albance, koji su bili glavna tema mog članka. Kerimi također imputira da je 400.000 muslimana emigriralo iz Jugoslavije u Tursku tokom 1950-ih, iako turska statistika pokazuje da je taj broj nešto preko 170.000. Prilagođavajući popularni mit, optužuje potpredsednika Aleksandra Rankovića da je poticao navodno prisilnu emigraciju Muslimana, bez ikakvog dokaza. S moje strane, citirao sam dokument koji dokazuje da je Ranković zapravo bio protivnik muslimanske emigracije. Druge Kerimijeve neutemeljene tvrdnje odbačene su ili ponavljanjem tačnog (tj. ispravnog i neizobličienog) teksta mog članka, ili navođenjem relevantnih istorijskih radova, ili jednostavnom upotrebom zdravog razuma.

Summary

The paper refutes the unfounded criticism by Salim Kadri Kerimi of my article *Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s*, published in *Tokovi istorije*, 3, 2022. Kerimi's method consists principally of imputations, distortions, wishful thinking and criticising of things that are not to be found in my article or have next to nothing to do with its content. He is ruffled by my claim that the emigration of Ethnic-Albanians (and other Muslims) from Yugoslavia after 1953 ensued of free will of the emigrants, once the opportunity presented itself after the Yugoslav-Turkish agreement. He claims the emigration was „forced” by the Yugoslav authorities who wanted to get rid of the allegedly unwanted Muslim minority even though I convincingly proved, using the relevant archival documents, that the authorities strove to limit the scope of emigration. This held true especially for the Kosovo Albanians who were the main topic of my article. Kerimi also imputes 400.000 Muslims emigrated from Yugoslavia to Turkey during the 1950s, although the Turkish statistics show the number to be slightly over 170.000. Appropriating the popular myth he accuses vice-president Aleksandar Ranković of instigating allegedly forced emigration of Muslims without proffering any proof. I for my part quoted a document that proves that Ranković was rather an oponent of Muslim emigration. Other Kerimi's unsubstantiated claims were refuted either by repetition of the exact (i.e. correct and not distorted) wording of my article or by adducing relevant historical works or by the simple use of common sense.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. Dizdar Zdravko, Geiger Vladimir, Pojić Milan, Rupić Mate (prir.), *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944-1946. Dokumenti*, Slavonski Brod, Zagreb (Hrvatski institutu za povijest) 2005.

Knjige/Books

1. Antonijević Nenad, *Kosovo i Metohija 1941-1945. godina – ratni zločini*, Beograd (Muzej žrtava genocida) 2017.
2. Becan, A. Elif, *Une familière Étrangeté. L'accueil des immigrants musulmans des Balkans en Turquie (1923-1964)*, Doktorska teza (École des Hautes Études en Sciences Sociales) 2021.
3. Bergholz Max, *Violence as a generative Force. Identity, Nationalism and Memory in a Balkan Community*, Ithaca, London (Cornell University Press) 2016.
4. Borozan Đorđe, *Velika Albanija. Porijeklo- ideje – praksa*, Beograd (Vojnoizdavački institut Vojske Jugoslavije) 1995.
5. Bougarel Xavier, *Nadživjeti carstva. Islam, nacionalni identitet i lojalnost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo (Udruženje za modernu historiju) 2023.
6. Božović Branislav, Vavić Milorad, *Surova vremena na Kosovu i Metohiji. Kvislinzi i kolaboracija u Drugom svetskom ratu*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1991.
7. Cvetković Srđan, *Između srpa i čekića. Represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2006.
8. Dimitrijević Bojan, Ranković. *Drugi čovek*, Beograd (Vukotić medija) 2020.
9. Đaković Spasoje, *Sukobi na Kosovu*, Beograd (Narodna knjiga) 1984.
10. Gligorijević Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1918-1929)*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 1970.
11. Grahek Ravančić Martina, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb (Hrvatski institut za povijest) 2015. (2. izd.)
12. Hrabak Bogumil, *Džemijet: organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919-1928*, Beograd (izdanje autora) 2003.
13. Ivanović Vladimir, *Jugoslavija i SR Nemačka 1967-1973. Između ideologije i pragmatizma*, Beograd (Institut za savremenu istoriju) 2009.
14. Janjetović Zoran, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2005.
15. Janjetović Zoran, *Konfrontacija i integracija. Nacionalne manjine u Srbiji 1944-1964*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2022.
16. Karpat, Kemal H., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Madison (University of Wisconsin) 1985 .
17. Krivokapić-Jović Gordana, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini SHS (1918-1929)*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2002.
18. Maričić Slobodan, *Susedi, dželati, žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji*, Beograd (Connect and Media Marketing International) 1995.
19. McCarthy Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, Princeton (The Darwin Press) 1995.
20. Pezo Edvin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, München (Oldenbourg Verlag) 2013
21. Portmann Michael, *Die kommunistische Revolution in der Vojvodina 1944-1952. Politik, Gesellschaft, Wirtschaft, Kultur*, Wien (Österreichische Akademie der Wissenschaften) 2008.
22. Redžić Enver, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo (Oko grafičko-izdavačka kuća d.d.) 1998.
23. Tasić D Mitar, *Korpus narodne odbrane Jugoslavije (KNOJ) 1944-1953*, Beograd (Institut za noviju istoriju Srbije) 2021.

Članci/Articles:

1. Janjetović Zoran, Emigration of the Kosovo Albanians into Turkey during the 1950s, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2022, 93-118.
2. Janjetović Zoran, Ideologijom protiv nauke, ili naukom protiv ideologije?, *Tokovi istorije*, 3, Beograd 2023, 297-314.
3. Kerimi Salim Kadri, Neki čudni – anahronistični stavovi gospodina Zorana Janjetovića o iseljavanju muslimanskog stanovništva Jugoslavije u Tursku, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, 477-495. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.477>).
4. Radić Radmila, Iseljavanje stanovništva sa jugoslovenskog prostora sredinom pedesetih godina, *Istorijski zapisi*, LXXII/ 1-2, 1999, 143-173.

IV

**AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE
MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
// ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH
OF MODERN AND CONTEMPORARY
HISTORY TUZLA**

AKTIVNOSTI CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA U 2023. GODINI ACTIVITIES OF CENTER FOR RESEARCH OF MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY TUZLA IN 2023.

UDK/UDC: 94(497.6 Tuzla)"2023" (047)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.12.517>

U toku 2023. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je djelovalo u skladu sa utvrđenim planom i programom. U skladu sa navedenim realizovani su naučni i kulturni sadržaji, od izdavačke djelatnosti, promocija knjiga, organizacije i realizacije stručnih i naučnih skupova, obilježavanje značajnih datuma i dr.

Realizacija naučnih skupova

U toku 2023. godine Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je u skladu sa Programom rada za 2023. godinu, pripremio i realizovalo sljedeće Programom rada planirane skupove:

- *Naučni projekat „Historijski pogledi 2023“ u okviru koje je održana Međunarodna Naučna konferencija „Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u Europi i svijetu (1699-2023)“, Tuzla, 17. i 18. 11. 2023. godine*

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je 17. i 18. novembra 2023. godine održao Naučni projekat “Historijski pogledi 2023” u okviru koje je realizirana Međunarodna naučna konferencija pod nazivom *Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u Europi i svijetu (1699-2023)*. Ista je održana 17. i 18. novembra 2023. godine u konferencijskoj sali Hotela „Minero-Rudar“ u Tuzli.¹

Na konferenciji je sudjelovao niz historičara iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije, a referate su bili najavili i naučnici iz Bugarske.

Prezetirani su referati o raznim temama u vezi s geopolitičkim promjenama u svijetu od kraja 17. stoljeća do danas, te o uticaju tih promjena na stanje u Bosni i Hercegovini. Dominirala su pitanja o politici Rusije prema Balkanu iz historijske perspektive, te o ruskom uticaju danas, ali i o drugim uticajima (islamskog svijeta). Bilo je riječi i uticaju geopolitičkih promjena na

¹ Jasmin Jajčević, Izvještaj sa Naučnog projekta “HISTORIJSKI POGLEDI 2023”, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Tuzla, 17. i 18. novembar 2023. Godine, *Historijski pogledi*, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, 499-504. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2024.7.11.499>).

politiku susjeda prema Bosni i Hercegovini, velikodržavnim projektima na Balkanu tokom 19. i 20. stoljeća, Londonskom mirovnom sporazumu 1913. i uticaju na muslimana Balkana, stavu velikih sila prema nezavisnosti Bosne i Hercegovine početkom 1990-ih, ali i nekim užim temama (muslimani i NOB, odnos bošnjačke emigracije prema procesima u Bosni i Hercegovini u vrijeme socijalizma, status i geopolitički položaj Kosovskog vilajeta početkom 20. stoljeća).

Konferencija je ponudila nove uvide u ključna pitanja uticaja geopolitičkih promjena na konkretne politike na Balkanu tokom historije. Upostavljane su i široke komparacije (Ukrajina, Gruzija, Azarbejdžan....), što je ovoj konferenciji dalo posebnu važnost.

Realizaciju Naučnog projekta "Historijski pogledi 2023", finansijski je podržalo Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Ministarstvo obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona.

Prije početka naučne konferencije prisutnima se obratio prof. dr. Izet Šabotić,

izvršni direktor Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i predsjednik Naučno-organizacionog odbora, te ministar u Ministarstvu obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona, dr. Ahmed Omerović. Moderator konferencije bio je mr. Jasmin Jajčević i mr. sc. Omer Zulić. Da je riječ o veoma ozbiljnom naučnom sadržaju edukativnog karaktera najbolje potvrđuju broj učesnika za međunarodnu naučnu konferenciju (dvadesetšest).

Prvog dana je održana je prva sesija koja je uključivala izlaganja (sedam autora) i predstavljanje časopisa Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2023. godini i to:

- *Časopis Historijski pogledi, god. VI, br. 9* (promotor: prof. dr. Sead Selimović);
- *Časopis Historijski pogledi, god. VI, br. 10* (promotor: dr. sc. Jasmin Medić);

Planirana problematika koja je prezentovana na Međunarodnoj naučnoj konferenciji bila je podijeljena u tri sesije:

Prva sesija

1. Dr. sc. Ramiza Smajić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, (Bosna i Hercegovina), *Bosna i balkanski mozaik identiteta u osmanskom periodu*.
2. Mr. Amer Maslo, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Osmanska vanjska politika u tanzimatskom periodu: implikacije po Bosanski ejalet/vilajet*.
3. Prof. dr. Redžep Škrijelj, Državni univerzitet u Novom Pazaru (Srbija), *Književno-historijski karakter osmansko-bosanskog riječnika iz 1827. godine*.
4. Dr. sc. Nada Tomović, Filozofski fakultet-Nikšić (Crna Gora), *Bosna i Hercegovina u rusko-austrijskim sporazumima 1876-1908. godine*.
5. Dr. sc. Safet Bandžović, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, (Bosna i Hercegovina), *Rusija i aneksiona kriza (1908-1909)*.
6. Mr. sc. Sait Š. Šabotić, JU OŠ „Mileva Lajović Lalatović“ – Nikšić (Crna Gora), *Kosovski vilajet u geostrateškim planovima Osmanskog carstva i istočno pitanje*.
7. Prof. dr. Izet Šabotić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Muslimani Balkana i Londonski mirovni sporazum iz 1912/1913. godine*.

Druga sesija

1. Prof. dr. Senaid Hadžić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u žarištu geopolitičkih promjena i velikodržavnih ideologija na razmeđu stoljeća*.
2. Prof. dr. Ajdin Huseinspahić, doc. dr. Sedad Dedić, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici (Bosna i Hercegovina), *Vjekovna Hrvatska politika prema Bosni i Bošnjacima - od hegemonizma preko imperijalizma i fašizma do antisuverenizma*.
3. Prof. dr. Adnan Velagić, Fakultet humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ Mostar (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina u kontroverzama Njemačke i Italijanske politike 1941. godine*
4. Mr. sc. Osman Sušić, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Bošnjaci / Muslimani i Narodnooslobodilački pokret*.
5. Mr. Hamza Memišević, Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), *Odjeci procesa u Islamskoj vjerskoj zajednici na bošnjačku emigraciju 1960-tih godina*

6. Dr. Jasmin Medić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Odnos članica Evropske zajednice prema pitanju nezavisnosti Bosne i Hercegovine.*
7. Prof. dr. Hamza Karčić, Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Da li je u Bosni i Hercegovini na sceni zamrznuti sukob?*
8. Mr. Admir Lisica, Centar za balkanološke studije pri Institut Ibn Sina i Centar za geopolitička istraživanja – Geopol, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), *Međunarodna politika prema Bosni i Hercegovini uslijed geopolitičkih promjena 1992-2023.*
9. Mr. Almir Grabovica, doc. dr. Ermin Kuka, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Politički i stranački sistem Srbije u funkciji perpetuiranja osnovnih postavki velikosrpske ideologije.*

Organizator:
CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA

Naučni projekat finansijski podržali:
FMON
MINISTARSTVO
OBRAZOVANJA I NAUKE
BH

PROGRAM
NAUČNOG PROJEKTA
"HISTORIJSKI POGLEDI 2023"

Petak, 17. 11. 2023.

(Konferencijska sala Hotela „Minero-Rudar“)
17:00 – 17:30 h
Svečano otvaranje Naučnog projekta
„Historijski pogledi 2023“

Pozdravna riječ i uvodno izlaganje
Predsjednika Naučno-organizacionog odbora
Međunarodne naučne konferencije
BOSNA I HERCEGOVINA I GEOPOLITIČKE
PROMJENE U EUROPI I SVIJETU (1699-2023)

Pozdravi gostiju i učesnika
Međunarodne naučne konferencije

Predstavljanje izdanja
Centra za istraživanje moderne i savremene historije
Tuzla publikovanih u 2023 godini

Konferencijska sala Hotela „Minero-Rudar“
17:30 – 20:00 h

Prva sesija

Dr. sc. Ramiza SMAJIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
*Bosna i balkanski muslimanski identiteti
u osmanskom periodu*
Mr. Amer MASLO
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
*Osmanska vanjska politika u tanzijskom periodu:
Implikacije po Bosanski sjajet/vilajet*
Prof. dr. Redžep ŠKRIJELJ
Državni univerzitet u Novom Pazaru (Srbija)
*Književno-historijski knažev
osmansko-bosanski rječnik iz 1827. godine*
Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić (Crna Gora)
*Bosna i Hercegovina u rusko-austrijskim
sporazumima 1878-1908. godine*
Dr. sc. Safet BANDŽOVIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Rusija i aneksijska kriza (1908-1909)
Mr. sc. Sait Š. ŠABOTIĆ
JU. OŠ "Mileva Lajović Lalatović Nikšić
(Crna Gora)
*Kosovski vilajet u geopolitičkim planovima
Osmanskog carstva i istočno pitanje*
Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
(Bosna i Hercegovina)
*Muslimani Balkana i Londonski mirovni
sporazum iz 1913. godine*

Zajednička večera učesnika Konferencije
(20:00 h)

Subota, 18. 11. 2023.

Konferencijska sala Hotela „Minero-Rudar“
09:00 – 11:00 h

Druga sesija

Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
(Bosna i Hercegovina)
*Bosna i Hercegovina u šaritu geopolitičkih promjena i
velikodržavnih ideologija na razmeđu stoljeća*
Prof. dr. Ajdin HUSEINSPAHIĆ, doc. dr. Sedad
DEDIĆ, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici
(Bosna i Hercegovina)
*Vjekovna hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini – od
hegemonizma preko imperijalizma i fašizma
do antieurocentizma*
Prof. dr. Adnan VELIČIĆ
Fakultet humanističkih nauka Univerziteta
„Džemal Bijedić“ Mostar (Bosna i Hercegovina)
*Bosna i Hercegovina u kontraverzama
rjimatike i italijanske politike 1941. godine*
Mr. sc. Osman SUŠIĆ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Bošnjaci/Muslimani i Narodnooslobodilački pokret
Mr. Hamza MEMIŠEVIĆ
Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić
(Bosna i Hercegovina)
*Odjeci procesa u islamskoj vjerskoj zajednici na bosnjačku
emigraciju 1960-ih godina*
Dr. Jasmin MEDIĆ
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
*Odnos članica Evropske zajednice prema pitanju
nezavisnosti Bosne i Hercegovine*
Prof. dr. Hamza KARČIĆ
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
(Bosna i Hercegovina)
Da li je u Bosni i Hercegovini na sceni zamrznuti sukob?

Treća sesija

1. Dr. Hikmet Karčić, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina),

- Strani desničarski dobrovoljci tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*
2. Prof. dr. Sead Selimović, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Uloga internacionalne zajednice u implementaciji Dejtonskog sporazuma u Bosni i Hercegovini (1996-2009).*
 3. Prof. dr. Radenko Šćekić, Istorijski institut Univerziteta Crne Gore, Podgorica (Crna Gora), *EX-YU prostor u epohi globalnog geopolitičkog preoblikovanja.*
 4. Doc. dr. Marijana Stamova, Institut balkanistike s Centru za trakologiju kod Bugarske akademije nauke, Sofija (Bugarska), *Geopolitičke promene u Evropi i na Balkanu i njihov uticaj na Republiku (Severnu) Makedoniju od početka 21. Veka.*
 5. Doc. dr. Izudin Šarić, Ministarstvo unutrašnjih poslova Tuzlanskog kantona (Bosna i Hercegovina), *Bosna i Hercegovina između Rusije i zapada.*
 6. Doc. dr. Izet Hadžić, Mehmed Čaušević, Maida Šljivić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli (Bosna i Hercegovina), *Geopolitički interes Rusije u Bosni i Hercegovini.*
 7. Dr. Muamer Džananović, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Škole i domovi kulture kao mjesta zatočenja tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995.*
 8. Mr. Mustafa Dedović, Ilijaš (Bosna i Hercegovina), *Značaj Petog korpusa u završnim operacijama HV-a i ARBIH-a.*
 9. Mr. Dženana Karup Druško, Udruženje Tranzicija, Sarajevo (Bosna i Hercegovina), *Uloga međunarodnih presuda o Bosni i Hercegovini u geopolitičkim promjena.*
 10. Dr. Hazim Okanović, Fakultet za upravu Univerziteta u Sarajevu (Bosna i Hercegovina), *Uloga nevladinih organizacija u razvoju filantropije i mirovnom aktivizmu u Bosni i Hercegovini.*

Utjecaj geopolitičkih promjena u Europi i svijetu na Bosnu i Hercegovinu, predstavlja na neki način dodatno educiranje i podizanje svijesti kod mladih historičara, pa i studenata o važnosti i značaju njihovih utjecaja, ciljeva i pretenzija na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da bude podstrek svim budućim historičarima, da kontinuirano prate i održavaju naučne skupove iz historije Bosne i Hercegovine, osobito iz oblasti političkih, društvenih, privrednih, kulturnih i prosvjetnih prilika, kao i procesa i utjecaja geopolitičkih promjena na Bosnu i Hercegovinu. Naučna konferencija treba da podstakne na razmjenu iskustava sa naučnicima iz drugih susjednih zemalja o historijskim procesima u Bosni i Hercegovini, da tragaju i istražuju nove

historijske činjenice o događajima koji su obilježili historiju Bosne i Hercegovine.

Promocija izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2023. godine, te promocija časopisa "Historijski pogledi" i upoznavanje prisutnih sa njegovom koncepcijom, sadržajem i značajem za modernu i savremenu historiju, važan je i bitan faktor predstavljanja rada i aktivnosti Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u proteklom periodu.

Promocije/predstavljanje publikacija

Značajnu pažnju Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla je poklonilo promociji publikacija. Promocije su organizovane pojedinačno, zatim u okviru obilježavanja značajnih historijskih događaja, u sklopu tribina, ali i u okviru Naučnog projekta "Historijski pogledi 2023". U toku 2023. godine promovisane su slijedeće publikacije:

Predstavljanje časopisa „Historijski pogledi“, god. V, br. 8, Tuzla, 27. april 2023. godine

U organizaciji Centra za istraživanja moderne i savremene historije Tuzla održana je promociju časopisa "Historijski pogledi", god. V, br. 8, Tuzla 2022. Promocija je održana u Hotelu "Minero-Rudar" Tuzla (ul. Mitra Trifunovića Uče 9)u četvrtak, 27. april 2023. godine u 16:30 h

Časopis su "Historijski pogledi" br. 8, promovisali su prof. dr. Sead Selimović, glavni i odgovorni urednik, prof. dr. Senaid Hadžić, doc. dr. Šefko Sulejmanović i prof. dr. Izet Šabotić, urednik. Moderator: mr. sc. Omer Zulić. Promocija časopisa "Historijski pogledi", br. 8, održana je uz finansijsku pomoć BH Telecoma (sponzor).

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

ORGANIZUJE
Scopus
Crossref
ERIHON

PROMOCIJU ČASOPISA:
**"HISTORIJSKI POGLEDI",
GOD. V, BR. 8, TUZLA 2022.**

Promotori:
Prof. dr. Sead SELIMOVIĆ, glavni i odgovorni urednik,
Prof. dr. Senaid HADŽIĆ
Doc. dr. Šefko SULEJMANOVIĆ
Prof. dr. Izet ŠABOTIĆ, urednik

SPONZOR:
BH TELECOM

*Tuzla, četvrtak, 27. april 2023. godine u 16:00 h
Hotel "Minero-Rudar" Tuzla (ul. Mitra Trifunovića Uče br. 9)*

Promocija knjige u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u Kalesiji, u okviru obilježavanja 31. godišnjice zločina nad civilima opštine Zvornik, 30. maja 2023. godine.

U okviru obilježavanja 31. godišnjice zločina nad civilima opštine Zvornik, održana je promocija knjige u izdanju Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U utorak, 30. maja 2023. godine u Memorijalnom Centru Kalesija Gornja, u 18:00 sati održana je promocija knjige prof. dr. Seada Selimovića, *Ubijeni i protjerani - Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog Podrinja od 1991. do 2013. godine pod uticajem rata protiv Bosne i Hercegovine*. Promotori knjige bili su: prof. dr. Izet Šabotić, mr. Mustafa Muharemović, mr. Jasmin Jajčević, i prof. dr. Sead Selimović (autor). Moderator promocije bio je mr. sc. Omer Zulić.

Predstavljanje Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i izdanja u okviru "Dana Hasana Kaimije", Zvornik, 11. juna 2023. godine

U okviru kulturno-vjerske manifestacije "Dani Hasana Kaimije 2023", 11. juna s početkom u 18.00 sati u Zvorniku (Sala Medžlisa IZ Zvornik), održano je predstavljanje Centra za istraživanje moderne i savremene historije i promocija knjige *Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*, autora prof. dr. Seada Selimovića.

O Centru za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i o knjizi su govorili: prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Sead Selimović, mr. sc. Omer Zulić i mr. Jasmin Jajčević. Moderator je bio mr. Mustafa Muharemović.

Promocija knjiga "Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine" u okviru „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici" (BKC Tuzla), 5. juli 2023. godine

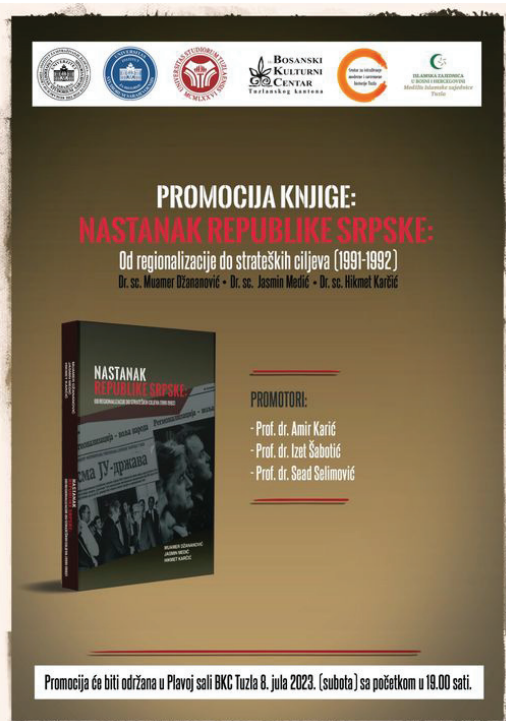
Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, Arhiv Tuzlanskog kantona i Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona u okviru programa „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici“ koji je realizovao Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, organizovali su promociju knjige prof. dr. Seada Selimovića, *Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine*. Promotori su bili: prof. dr. Senaid Hadžić, prof. dr. Izet Šabotić, mr. Jasmin Jajčević, prof. dr. Sead Selimović, a moderator mr. sc. Omer Zulić.

Promocija knjige „Nastanak Republike Srpke: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)“ u okviru „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici“ (BKC Tuzla), 8. juli 2023. godine

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Univerzitet u Tuzli, Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Medžlis Islamske zajednice Tuzla u okviru programa „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici“ koji realizuje Bosanski kulturni centar

Tuzlanskog kantona organizovali su promociju knjige autora: dr. sc. Muamer Džananović, dr. sc. Jasmin Medić, dr. sc. Hikmet Karčić, *Nastanak Republike Srpke: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)*.

Promotori knjige bili su: prof. dr. Amir Karić, prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Sead Selimović. Promocija je održana u Plavoj sali BKC TK, Tuzla, subota, 8. jula 2023. godine u 19:00 sati.

Predstavljanje i promociju izdanja Bošnjačkog instituta – Fondacija Adil Zulfikarpašić u Tuzli, 2. novembar 2023. godine

Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića Sarajevo, Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Centar za kulturu Tuzla održali su predstavljanje i promociju izdanja Bošnjačkog instituta – Fondacija Adil Zulfikarpašić u Tuzli, 2. novembar 2023. godine u 19:00 sati.

Predstavljena su izdanja *Put u Foču Adila Zulfikarpašića* i *Bibliografija Adila Zulfikarpašića*, autorice Narcise Puljek-Bubrić. Navedenu promociju izdanja i predstavljanje Bošnjačkog instituta, pratila je i izložba *Bosanski pogledi i putokazi: Adil Zulfikarpašić*.

U programu su učestvovali:

- Amina Rizvanbegović
- Džuvic, v.d. direktorica Bišnjačkog instituta
- Prof. dr. Izet Šabotić, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
- Dr. sc. Safet Bandžović, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, urednik knjige „Put u Foču“
- Prof. dr. Lejla Kodrić - Zaimović, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Narcisa Puljek Burbić, autorica knjige „Bibliografija Adila Zulfikarpašića“.

Predstavljanje časopisa “Historijski pogledi” br. 9. i 10, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2023. godine, u okviru Naučnog projekta „Historijski pogledi 2023“, Tuzla, 17. novembra 2023. godine

Prvog dana Naučnog projekta “Historijski pogledi 2023” je održano predstavljanje časopisa “Historijski pogledi” br. 9 i 10, Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla publikovanih u 2023. godini i to:

- *Časopis Historijski pogledi*, god. VI, br. 9 (promotor: prof. dr. Sead Selimović);
- *Časopis Historijski pogledi*, god. VI, br. 10 (promotor: dr. Jasmin Medić).

Promociji izdanja Centar za istraživanje moderne i savremene historije u Tešnju, 21. novembar 2023. godine

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i JU Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla u okviru manifestacije obilježavanja 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine, dana 21. novembra 2023. godine u 18:00 h, u prostorijama Opće biblioteke Tešanj, predstavljena je izdavačka djelatnost Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i postavljena je izložba „NA BRANIKU DOMOVINE: Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995. godine“

U okviru manifestacije, učešće su uzeli članovi Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i predstavnici Arhiva Tuzlanskog kantona.

Izdavačka djelatnost

U okvirima izdavačke djelatnosti u 2023. godini, CIMOSHIS je publikovao slijedeće:

1. *Časopis Historijski pogledi*, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, str. 447.
2. *Časopis Historijski pogledi*, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, str. 513.

Potrebno je istaći da je Izdavač Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, donio odluku da se publikuju dva broja časopisa „Historijski pogledi“ u toku godine.

Neophodno je naglasiti da je navedene projekte Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla sam realizovao. Kroz ova izdanja članovi Centar za istraživanje moderne i savremene historije aktivno su učestvovali u dijelu uređenja, lekture, korekture, prijeloma, prevoda, recenzije itd, odnosno da Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla nije bio samo izdavač, nego i učesnik u cjelokupnoj pripremi izdavačkih projekata.

Također, potrebno je istaći časopis „Historijski pogledi“ indeksiran je u pedesetjednoj (51) međunarodne naučne i bibliografske baze: SCOPUS; C.E.E.O.L - Central and Eastern European Online Library; ERIH PLUS - European Reference Index for the Humanities and Social Science; DOAJ - Directory of Open Access Journals; Crossref – DOI; HeinOnline; Complementary Index (EBSCO host); MIAR – Information Matrix for the Analysis of Journals; ROAD - Directory of Open Access scholarly Resources; COBBIS.BH; ICI - Index Copernicus International; EuroPub – Directory of Academic and Scientific Journals; ESJI - Eurasian Scientific Journal Index; SIS - Scientific Indexing Services; Slavic Humanities Index with full text; ISI-International Scientific Indexing, ASI- Advanced Sciences Index; ResearchBib – Academic Resource Index; CiteFactor – Academic Scientific Journals; DRJI - Directory of Research Journals Indexing; OAJI - Open Academic Journals Index; Google Scholar - Bibliographic database; Electronic Journals Library of University of Regensburg, OCLC - Online Computer Library Center – WorldCat; BASE - Bielefeld Academic Search Engine; Academia.edu; ResearchGate.net; OpenAIRE; GIF - General Impact Factor; Semantic Scholar; ScienceGate: Academic Search Engine; JISC Sherpa Romeo; Dimensions Digital Science; Scilit - Scientific Literature; OUCI - Open Ukrainian Citation Index; Ulrichs Periodicals Directory - Bibliographic database; Researcher.Life – Global Journal database; Scite_ database; KindCongress – World With Science; SJR – Scimago Journal & Country Rank; HJRS – HEC Journal Recognition System; Jouroscope® – Global Directory of Scientific Journals & Calls For Papers; IJIF - International Innovative Journal Impact Factor; Rootindexing Journal Abstracting and Indexing Service; ZDB - Zeitschriften Datenbank; GSI - Global Scholar Index; ABCD Index - Academic Business Current Data Index; ACSI – Asian Science Citation Index; OpenAlex - Open index of the global research system; LetPub; SUDOC - System universitaire de documentation

Obilježavanje značajnih datuma

U 2023. godini obilježeni su značajni datumi i to:

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla obilježio je značajne datume i to:

1. Promocija knjige *Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod*

utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u Kalesiji, u okviru obilježavanja 31. godišnjice zločina nad civilima opštine Zvornik, 30. maj 2023. godine.

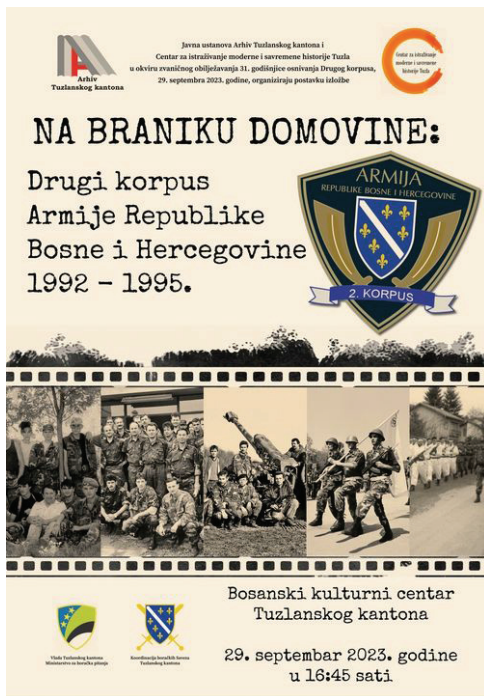
2. Promocija knjige *Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine* u okviru „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici“, Tuzla, 5. juli 2023. godine.
3. Promocija knjige *Nastanak Republike Srpske: Od regionalizacije do strateških ciljeva (1991-1992)* u okviru „Dani sjećanja na genocid u Srebrenici“, Tuzla, 8. juli 2023. godine.
4. Otvaranje i postavka izložbe *NA BRANIKU DOMOVINE: Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995. godina* u povodu 31. godišnjice osnivanja Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, Tuzla, 29. septembra 2023. godine
5. Promociji izdanja Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u Tešnju, 21. novembra 2023. godine, u povodu Dana knjige i 25. novembra *Dana državnosti Bosne i Hercegovine*.

Izložbena djelatnost

U izdavaštvu Centra za istraživanja moderne i savremene historije Tuzla i Arhiva Tuzlanskog kantona urađena je Izložba „Na braniku domovine: Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995“. Izložba se sastoji od 26 panoa dimenzija 100x70 cm, štampana je UV štampom na foreksu debljine 5mm.

Autori izložbe su: prof. dr. Izet Šabotić, mr. sc. Omer Zulić, mr. Jasmin Jajčević i mr. Adnan Tinjić.

Organizacione i tehničke pripreme za izradu Izložbe započele su početkom juna 2023. godine, a završene 29. septembra 2023. godine. Organizacione i tehničke pripreme su zahtijevale slijedeće poslove i to: pisanje

teksta, odabir priloga (fotografije, šeme, karte, novinski članci), istraživanje, redaktura, lektura, korektura, uredništvo, DTP-dizajn izložbe i štampanje. Izložbu na temu: Na braniku domovine: Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine (1992-1995), urađena je sa cijem da ista posluži promovisanju vrijednih tekovina odbrambeno-oslobodilačkog rata (1992-1995), te da bude dostupna mladim generacijama (učenicima i studentima), kao i široj javnosti.

Izložba je otvorena 29. septembra 2023. godine u povodu obilježavanja 31. godišnjice formiranja Drugog korpusa ARBiH u BKC TK Tuzla, te upriličena postavka u Općoj biblioteci u Tešnju, 21. novembra 2023. godine u povodu obilježavanja *Dana knjige* i u povodu obilježavanja 25. novembra *Dana državnosti Bosne i Hercegovine*.

Saradnja sa stručnim asocijacijama u zemlji i inostranstvu

U 2023. godini ostvarena je dobra saradnja Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika TK, te Institutom za društvena i religijska istraživanja, Institutom za istraživanje zločina Univerziteta u Sarajevu, Institutom za historiju u Sarajevu i dr. U tom smislu, isti su podržavali rad Centra za istraživanja moderne i savremene historije Tuzla te se uključivali u određene stručne i druge sadržaje. Prisustvovali su Naučnom projektu „Historijski pogledi 2023“ u okviru koje je održana naučna konferencija „Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u Europi i svijetu (1699-2023)“. Ostvarena je i dobra saradnja sa autorima/historičarima/naučnicima koji su objavljivali svoje radove u okviru časopisa „Historijski pogledi“ i njihovim institucijama.

U 2023. godini potpisan je Memorandum o razumjevanju i saradnji i to:

- Memorandum o razumjevanju i saradnji između Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla i Bošnjačkog instituta - Fondacija Adil Zulfikarpašić, potpisan je 2. novembra 2023. godine u Tuzli.

Sporazum su potpisali Izvršni direktor Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, prof. dr. Izet Šabotić i v.d direktorica Bošnjačkog instituta - Fondacija Adil Zulfikarpašić Amina Rizvanbegović-Džuvčić.

Predmet memoranduma je rad na očuvanju, promociji i afirmaciji nauke, kulture i kulturno-historijskog naslijeđa, te na razvijanju istraživačke i stručne saradnje.

- Sporazum o saradnji između JU Bosanski kulturni centar Tuzlanskog kantona, kojeg zastupa direktor Sead Muminović, prof. i Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla, kojeg zastupa: prof. dr. Izet Šabotić, Izvršni direktor, potpisan 7. decembra 2023. godine

Predmet sporazuma: zajedničke realizacije projekata i aktivnosti kojima je nosioc jedna od potpisnica ovog sporazuma, razvijanje saradnje i sa drugim pravnim subjektima u cilju realizacije zajedničkih aktivnosti strana potpisnica

ovog Ugovora; apliciranje sa zajedničkim projektima prema domaćim i međunarodnim institucijama i fondovima za podršku nauci, kulturi i umjetnosti; organizovanje zajedničkih naučnih, kulturno-umjetničkih manifestacija; učestvovanje na seminarima, naučnim simpozijumima i drugim edukativnim i naučnim skupovima iz oblasti nauke, kulture i umjetnosti koje bude organizovala jedna od strana potpisnica Sporazuma; zajednička saradnje potpisnika Sporazuma sa drugim institucijama, organizacijama i udruženjima iz oblasti nauke i kulture; zajedničko djelovanje u oblasti edukacije u kulturi i umejtnosti, te drugim vidovima obrazovanja i stručnog usavršavanja.

Pokrenuta je web stranica: www.cimoshis.org i web stranica časopisa *Historijski pogledi*: www.pogledi.cimoshis.org i facebook stranica: www.facebook.cimoshis.tuzla.

Na osnovu naprijed navedenog može se konstatovati da je Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla u 2023. godini uspješno realizovao brojne stručne i naučne sadržaje. Navedeni projekti su rezultat aktivnosti članova Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla.

Mr. Jasmin JAJČEVIĆ

Centar za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla

E-mail: jasmin.jajcevic989@gmail.com

ORCID: 0000-0003-0760-6091

CENTAR ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I SAVREMENE HISTORIJE TUZLA
Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26, 75 000 Tuzla, Bosna i Hercegovina
Tel. 061-888-254; 061-869-754; 062-931-542
132-100-201-907-2856 kod NLB Tuzlanske banke dd Tuzla
ID: 4210305890005
E-mail: cimoshis@gmail.com
www.cimoshis.org; www.pogledi.cimoshis.org

**U IZDANJU CENTRA ZA ISTRAŽIVANJE MODERNE I
SAVREMENE HISTORIJE TUZLA ŠTAMPANE SU
SLIJEDEĆE PUBLIKACIJE:**

1. *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, (Sead Selimović, Izet Šabotić), Tuzla 2017, str. 574. (suizdavači).
2. *Primjeri suživljenja: Bilješke o tuzlanskom kraju u 19. stoljeću*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2017, str. 467.
3. *Tojšići od srednjeg vijeka do 1958. godine, knjiga I*, (Damir Bošnjaković), Tuzla 2018, str. 189.
4. *Čifčijski odnosi i promjena vlasništva nad zemljom u Bosni i Hercegovini (1878-1918)*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 320.
5. *Život, ljudi i događaji: Tuzla na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, (Izet Šabotić), Tuzla 2019, str. 383.
6. *Migracije i Brčko*, Zbornik radova, Tuzla 2020, str. 400.
7. *Tvrda kora i krvave brazde: Agrarna reforma i kolonizacija u Bosni i Hercegovini od 1945. do 1948. godine*, (Izet Šabotić), Tuzla 2021, str. 369.
8. *Veliki zaokret: Bosna i Hercegovina u vremenu tranzicije (od 1880-ih do 1950-ih)*, (Senaid Hadžić), Tuzla 2021, str. 493.
9. *Za jedinstvo domovine i slavu dinastije: Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, (Sead Selimović), Tuzla 2021, str. 442.

10. ***Ubijeni i protjerani: Promjene u etničkoj strukturi stanovništva Bosanskog podrinja od 1991. do 2013. godine pod utjecajem rata protiv Bosne i Hercegovine***, (Sead Selimović), Tuzla 2022, 446 str.
11. ***Brčko u periodu austrougarske uprave (1878–1918): Historijska građa i komentari***, (Esaf Lević), Tuzla 2022, 363 str.
12. Časopis ***Historijski pogledi***, god. I, br. 1, Tuzla 2018, str. 364.
13. Časopis ***Historijski pogledi***, god. II, br. 2, Tuzla 2019, str. 485.
14. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 3, Tuzla 2020, str. 401.
15. Časopis ***Historijski pogledi***, god. III, br. 4, Tuzla 2020, str. 366.
16. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 5, Tuzla 2021, str. 347.
17. Časopis ***Historijski pogledi***, god. IV, br. 6, Tuzla 2021, str. 425.
18. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 7, Tuzla 2022, str. 519.
19. Časopis ***Historijski pogledi***, god. V, br. 8, Tuzla 2022, str. 495.
20. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VI, br. 9, Tuzla 2023, str. 447.
21. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VI, br. 10, Tuzla 2023, str. 513.
22. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VII, br. 11, Tuzla 2024, str. 513.
23. Časopis ***Historijski pogledi***, god. VII, br. 12, Tuzla 2024, str. 539.

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Historijski pogledi* izlazi u izdanju Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla. U časopisu se objavljuju radovi sa šireg područja historijske nauke, kao i prikazi i ocjene stručnih i naučnih publikacija i časopisa, te izvještaji sa naučnih i stručnih skupova iz zemlje i inozemstva.

Radovi koji pristignu za časopis *Historijski pogledi* podliježu recenziji od strane eminentnih stručnjaka i naučnika iz oblasti historije, nakon iste će biti određena njihova naučna, stručna, ili pak druga vrijednost i klasifikacija. Kategorizaciju radova za časopis *Historijski pogledi* predlaže autor rada i to: 1.01 *Izvorni naučni rad*, 1.02 *Pregledni naučni rad*, 1.03 *Prethodno priopćenje* i 1.04 *Stručni rad*. Radovi treba da budu neobjavljeni i da predstavljaju lični doprinos autora određenoj temi iz oblasti šireg područja historijske nauke.

Obim radova (članaka) može iznositi najmanje 5 i najviše 16 stranica i 5 ilustracija, a za prikaze i ocjene (kao i druge priloge) 3 do 6 stranica teksta.

Struktura članka treba biti slijedeća:

- *ime i prezime sa e-mail adresom autora i nazivom ustanove u kojoj je zaposlen,*
- *naslov rada,*
- *apstrakt na jeziku članka (oko 500 riječi) sa ključnim riječima (5-10 riječi) koji se donose poslije naslova članka,*
- *prevod naslova rada, apstrakta i ključnih riječi na engleski jezik,*
- *tekst samog članka (uvodne napomene, razrađena tema sa podnaslovima, zaključak/rezime),*
- *sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku obima do 2.000 znakova,*
- *bibliografiju korištenih izvora i literature.*

Prilozi koji se dostavljaju trebaju biti napisani u elektronskoj formi u nekoj od verzija MS WORD programa do 6.0 i novijima, te snimljeni na formatu MS WORD dokumenta.

Rad se dostavlja u Times New Roman vrsti slova, veličine od 12 tačaka, na formatu A4, (jednostruki prored) za tekst, odnosno od 10 tačaka za fusnote koje se donose ispod teksta.

Naslov priloga piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold), a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic).

Ilustracije treba da budu jasne i oštre u crno-bijeloj ili kolor tehnicu. Prilozi se dostavljaju elektronskom poštom ili na nekom od digitalnih nosača informacija.

Radovi (članci) se šalju tokom tekuće godine. Radovi koji dobiju pozitivnu ocjenu recenzenta, bit će objavljeni u časopisu *Historijski pogledi*. Rukopisi ne podliježu vraćanju.

Primjerak rukopisa poslati poštom na adresu Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla ili na e-mail adresu **cimoshis@gmail.com**, sa naznakom „**za časopis Historijski pogledi**“. Autori imaju pravo na besplatan primjerak časopisa u kojem im je objavljen rad.

Napomena: Uz rad idu fusnote (podnožne napomene).

Kako pisati podnožne napomene:

1. ime i prezime autora – normal
2. naslov knjige, zbornika, publikacije – kurziv
3. naslov članka – normal (bez navodnika)
4. naslov novina i časopisa – kurziv
5. naslov zakona – kurziv
6. naziv službenih glasila normal sa navodnicima
7. Isto – kurziv.

Citiranje arhivskih izvora:

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. *Poziv u Narodnu Vojsku*. Napomena: Navesti naziv dokumenta u kurzivu. Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

Citiranje knjige:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Drugi korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (kod broja strane ne pisati str).

Kad se ista knjiga citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 81.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv koji će se definisati u početnoj fusnoti za navedeni izvor ili literaturu. (npr. S. Selimović, I. Šabotić, *Drugi korpus ARBiH*, 94).

Citiranje radova u časopisima:

Adnan Jahić, Kako je Tuzla dočekala stvaranje Kraljevstva Srbe, Hrvata i Slovenaca, *Historijska misao*, god. 2, br. 2, Tuzla 2016, 101.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 114.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: A. Jahić, *Kako je Tuzla dočekala stvaranje K SHS*, 98.

Kod citiranja časopisa „Historijski pogledi“, obavezno navođenje linka sa DOI brojem (Više vidi na web stranici: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, Jedan unutarpartijski spor početkom 1970-ih godina. Slučaj Pašage Mandžića i Tuzlanske grupe, *Historijski pogledi*, god. III, br. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citiranje radova u zbornicima:

Fedžad Forto, Uspostava i rad milicije u Sarajevu 1945, *Prilozi historiji Bosne i Hercegovine u socijalističkoj Jugoslaviji*, Zbornik radova, Sarajevo 2017, 85.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*, 92-94.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: F. Forto, *Uspostava i rad milicije*, 140.

Citiranje članaka u novinama:

“Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, god. XLVIII, br. 356, Sarajevo, petak, 12. septembar 1991, 6.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu).

Kad se isti članak citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti: *Isto*.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv: „Novi udarac napukloj Jugoslaviji”, *Oslobođenje*, 6

Citiranje službenih glasila:

Odluku o priznavanju državnosti SR Bosne i Hercegovine, “Službeni list SR Bosne i Hercegovine”, god. XLVII, br. 37, Sarajevo, 23. decembra 1991, 1085.

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, *Ko je Husaga Čišić*,

<http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Pristup: 26.7.2013).

Adresa Redakcije: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26

(za časopis „Historijski pogledi”)

75000 Tuzla – Bosna i Hercegovina

E-mail: cimoshis@gmail.com

Redakcija časopisa *Historijski pogledi*

INSTRUCTION FOR AUTHORS

The journal *Historical Views* is published by the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla. The journal publishes papers from a wider area of the history of science, as well as reviews and evaluations of professional and scientific publications and journals, as well as reports from scientific and professional meetings from our country and abroad.

Papers submitted to the journal *Historical Views* are subject to review by eminent experts and scholars in the field of history, after which their scientific, professional, or other value and categorization will be determined. The author of the paper proposes the categorization of papers for the Historical Views: 1.01 *Original scientific article*, 1.02 *Review scientific article*, 1.03 *Preliminary communication* and 1.04 *Professional article*. Papers (articles) should be unpublished and represent the author's personal contribution to a particular topic in the broader field of historical science.

The volume of papers (articles) can be a minimum of 5 and a maximum of 16 pages and 5 illustrations, and for views and grades (as well as other annexes) 3 to 6 pages of text.

The structure of the article should be as follows:

- *name and surname with the author's e-mail address and the name of the institution where he is employed,*
- *title of the paper,*
- *an abstract in the language of the article (about 500 words) with keywords (5-10 words) that are brought after the article title,*
- *translation of title, abstract and keywords into English,*
- *the text of the article itself (introductory notes, elaborated topic with subtitles, conclusion / summary),*
- *summary (conclusion, summary) in English of up to 2,000 characters,*
- *bibliography of used sources and literature.*

Submissions to be submitted should be written in electronic form in one of the versions of MS WORD program up to 6.0 and later, and saved in formats of MS WORD document (.doc or docx).

The paper should be submitted in Times New Roman size 12, A4 page format, single line spacing for text, or 10 dots for footnotes below text.

The title of the contribution is in bold, subtitles are in bold, and summaries, original terms, and foreign language titles are italicized.

Illustrations should be clear and sharp in black and white or color. Attachments shall be submitted by email or one of the digital media.

Papers (articles) are sent during the current year. Papers that receive a positive reviewer rating will be published in the journal *Historical Views*. Manuscripts are non-refundable.

A copy of the manuscript should be mailed to the Center for the Study of Modern and Contemporary History of Tuzla, or to the e-mail address **cimoshis@gmail.com**, with the note “for the journal *Historical Views*”. Authors are entitled to a free copy of the journal in which they are published.

How to write footnotes:

1. name and surname of the author – normal
2. Title of the book, collection, publication – italics
3. Article title – Normal (without quotation marks)
4. Newspaper and journal title – italics
5. law title – italics
6. the name of the official newsletters normal with quotation marks
7. The same – italics.

Quoting archival sources:

Archives of Tuzla Canton (hereinafter: ATK), Fund: National Council of Tuzla (hereinafter: NVT), 55/1. *Call to the People’s Army*. Note: Specify the name of the document in italics. In the case of raw material, please provide basic information about the document, in terms of the sender, address and date.

Citing a book:

Sead Selimović, Izet Šabotić, *Second Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina 1992-1995*, Tuzla 2017, 133. (do not write page code on page number).

When quoting the same book in the footer below, insert: *Ibidem*, 81.

When the same book is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name that will be defined in the footnote for the source or literature cited. (eg S. Selimović, I. Šabotić, *Second Corps of the ARBiH*, 94).

Citing papers in journals:

Adnan Jahić, How Tuzla Welcomed the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, *Historical Thought*, Volume 2, No. 2, Tuzla 2016, 101.

When quoting the same work in the following footnote, insert: *Ibidem*, 114.

When the same work is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: A. Jahić, *How Tuzla Went into creation of the Kingdom of SHS*, 98.

When quoting the journal „Historical Views“, it is obligatory to provide a link with the DOI number (See more on the website: pogledi.cimoshis.org).

Dženita Sarač-Rujanac, An intraparty dispute at the beginning of the 1970s. The case of Pasaga Mandzic and Tuzla group, *Historical Views*, vol. III, no. 3, Tuzla 2020, 249. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2020.3.3.247>).

Citation of papers in proceedings:

Fedžad Forto, Establishment and Operation of the Militia in Sarajevo 1945, *Contributions to the History of Bosnia and Herzegovina in Socialist Yugoslavia*, Proceedings, Sarajevo 2017, 85.

When quoting the same work in the following footnote, put: *Ibidem*, 92-94.

When quoting the same work elsewhere in the paper, use the abbreviated name: F. Forto, *Establishment and Operation of the Militia*, 140.

Citing newspaper articles:

“A New Blow to the Cracked Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, vol. XLVIII, no. 356, Sarajevo, Friday, 12 September 1991, 6.

Note: If the caption has an author, indicate the author (as indicated in the signature).

When quoting the same article in the footer below, insert: *Ibidem*.

When the same article is cited elsewhere in the paper, use the abbreviated name: “A new blow to a broken Yugoslavia”, *Oslobodjenje*, 6

Citing of official state publications:

Decision on the Recognition of the Statehood of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina, “Official Gazette of the Federal Republic of Bosnia and Herzegovina”, vol. XLVII, no. 37, Sarajevo, 23 December 1991, 1085.

Citation from the Internet:

Avdo Metjahić, *Who is Husaga Čišić*, <http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (Accessed: 7/26/2013).

**Address of the Editorial Board: Ul. Dr. Fuada Idrizbegovića br. 26
(for the journal „Historijski pogledi/Historical Views”)
75000 Tuzla - Bosnia and Herzegovina
E-mail: cimoshis@gmail.com**

Editorial Board of *Historical Views*

ČASOPIS “HISTORIJSKI POGLEDI” JE INDEKSIRAN U//
THE JOURNAL “HISTORICAL VIEWS” IS INDEXED IN
(<http://pogledi.cimoshis.org/medunarodne-baze-international-databases/>)

1. **SCOPUS**
2. **C.E.E.O.L** - Central and Eastern European Online Library
3. **ERIH PLUS** - European Reference Index for the Humanities and Social Science
4. **DOAJ** - Directory of Open Access Journals
5. **Crossref – DOI**
6. **HeinOnline**
7. **Complementary Index (EBSCO host)**
8. **MIAR** – Information Matrix for the Analysis of Journals
9. **ROAD** - Directory of Open Access scholarly Resources
10. **COBBIS.BH**
11. **ICI** - Index Copernicus International
12. **EuroPub** – Directory of Academic and Scientific Journals
13. **ESJI** - Eurasian Scientific Journal Index
14. **SIS** - Scientific Indexing Services
15. **Slavic Humanities Index with full text**
16. **ISI**- International Scientific Indexing
17. **ASI**- Advanced Sciences Index
18. **ResearchBib** – Academic Resource Index
19. **CiteFactor** – Academic Scientific Journals
20. **DRJI** - Directory of Research Journals Indexing
21. **OAJI** - Open Academic Journals Index
22. **Google Scholar** - Bibliographic database
23. **Electronic Journals Library of University of Regensburg**
24. **OCLC** - Online Computer Library Center - **WorldCat**
25. **BASE** - Bielefeld Academic Search Engine
26. **Academia.edu**
27. **ResearchGate.net**
28. **OpenAIRE**
29. **GIF** - General Impact Factor
30. **Semantic Scholar**
31. **ScienceGate**: Academic Search Engine
32. **JISC Sherpa Romeo**
33. **Dimensions Digital Science**
34. **Scilit** - Scientific Literature
35. **OUCI** - Open Ukrainian Citation Index
36. **Ulrichs Periodicals Directory** - Bibliographic database
37. **Researcher.Life** – Global Journal database
38. **Scite_** database
39. **KindCongress** – World With Science
40. **SJR** – Scimago Journal & Country Rank
41. **HJRS** – HEC Journal Recognition System
42. **Jouroscope®** – Global Directory of Scientific Journals & Calls For Papers
43. **IJIF** - International Innovative Journal Impact Factor
44. **Rootindexing** Journal Abstracting and Indexing Service
45. **ZDB** - Zeitschriften Datenbank
46. **GSI** - Global Scholar Index
47. **ABCD Index** - Academic Business Current Data Index
48. **ACSI** – Asian Science Citation Index
49. **OpenAlex** - Open index of the global research system
50. **LetPub**
51. **SUDOC** - System universitaire de documentation

**Časopis “Historijski pogledi” // “Historical Views” je štampan uz
finansijsku podršku:**

**Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo i
Ministarstva obrazovanja i nauke Tuzlanskog kantona**

